

**МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ**

**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

ВИПУСК 57

31 березня 2020 р.

м. Переяслав

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

Рада молодих учених університету

Матеріали
Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

31 березня 2020 року

Вип. 57

Збірник наукових праць

Переяслав – 2020

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

Совет молодых ученых университета

Материалы
Международной научно-практической интернет-конференции
**«ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ»**
31 марта 2020 года
Вып. 57

Сборник научных трудов

Переяслав – 2020

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав, 2020. – Вип. 57. – 514 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор історичних наук, професор, академік НАПН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Базалук О.О. – доктор філософських наук, професор

Воловик Л.М. – кандидат географічних наук, доцент

Дашкевич Є.В. – кандидат біологічних наук, доцент (Білорусь)

Доброскок І.І. – доктор педагогічних наук, професор

Євтушенко Н.М. – кандидат економічних наук, доцент

Кикоть С.М. – кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

Руденко О.В. – кандидат психологічних наук, доцент

Садиков А.А. – кандидат фізико-математичних наук, доцент (Казахстан)

Склярєнко О.Б. – кандидат філологічних наук, доцент

Халматова Ш.С. – кандидат медичних наук, доцент (Узбекистан)

Збірник матеріалів конференції вміщує результати наукових досліджень наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, докторантів, аспірантів, студентів з актуальних проблем гуманітарних, природничих і технічних наук.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, достовірність фактів і посилань несуть автори публікацій.

©Автори статей

©Рада молодих учених університету

©ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав, 2020. – Вып. 57. – 514 с.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор исторических наук, профессор, академик НАПН Украины

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Базалук О.А. – доктор философских наук, профессор

Воловик Л.М. – кандидат географических наук, доцент

Дашкевич Е.В. – кандидат биологических наук, доцент (Беларусь)

Доброскок И.И. – доктор педагогических наук, профессор

Кикоть С.Н. – кандидат исторических наук (ответственный секретарь)

Евтушенко Н.М. – кандидат экономических наук, доцент

Руденко О.В. – кандидат психологических наук, доцент

Садыков А.А. – кандидат физико-математических наук, доцент (Казахстан)

Скляренко О.Б. – кандидат филологических наук, доцент

Халматова Ш.С. – кандидат медицинских наук, доцент (Узбекистан)

Сборник материалов конференции вмещает результаты научных исследований научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, докторантов, аспирантов, студентов по актуальным проблемам гуманитарных, естественных и технических наук.

Ответственность за грамотность, аутентичность цитат, достоверность фактов и ссылок несут авторы публикаций.

©Авторы статей

©Совет молодых ученых университета

©ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий

государственный педагогический

университет имени Григория Сковороды

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Лілія Квас
(Броди, Україна)

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ В УМОВАХ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

Останнім часом в Україні проблема збереження і зміцнення здоров'я людини набула актуального значення. Стрімка зміна екологічних умов, середній рівень економічного благополуччя населення, поставили під загрозу здоров'я підростаючого покоління, яке є майбутньою основою розвитку держави. Турбота про збереження здоров'я і довголіття кожної людини – найважливіша задача цивілізованого суспільства і системи освіти зокрема.

Ключові слова: здоров'язбережувальні технології, здоров'язбережувальне освітнє середовище, охорона здоров'я, педагогічна валеологія.

Recently, the problem of preserving and promoting human health in Ukraine has become urgent. The rapid change in environmental conditions, the average level of economic well-being of the population, jeopardized the health of the younger generation, which is the future basis of the state's development. Caring for the preservation of the health and longevity of every person is the most important task of a civilized society and education system in particular.

Key words: health saving technologies, health education environment, health care, pedagogical valeology.

Законом України про "Про вищу освіту" [1], Національною доктриною розвитку освіти в Україні [2] та іншими нормативними документами наголошено, що потреба у здоров'ї є основоположною в системі життєвих цінностей кожної людини. Пріоритетним є завдання навчання людини відповідальному ставленню до власного здоров'я і здоров'я оточуючих як найвищої цінності.

Як відомо, здоров'я не є сталою величиною і динамічно його показник змінюється під впливом ряду факторів. Фахівці стверджують, що вплив способу життя людини і його організація майже вдвічі (49-53%) перевищує сумарну роль спадково-біологічних впливів (18-22%) і недоліків медичної служби 8-10%). Таким чином, 75% хвороб є наслідком способу життя людини [3].

Здоров'я є дуже складною для визначення категорією. У статуті ВООЗ дається визначення: «здоров'я – це стан людини, якому властиве не тільки відсутність хвороб або фізичних вад, але й повне фізичне, духовне та соціальне благополуччя». Однак, воно не розкриває в повній мірі всіх критеріїв, які є проявами здоров'я, а отже не дає необхідної інформації про умови формування здоров'я і про кінцеві результати їх реалізації – показники, які характеризують стан здоров'я індивіда чи популяції. Але виходячи з поданої ієрархії аспектів здоров'я, ми можемо зробити висновок, що фізичне здоров'я є певним функціональним резервом, який забезпечує максимальну продуктивність органів і фізіологічних систем при збереженні якісних меж їх функцій.

Фізичне здоров'я зумовлює високий рівень резистентності організму до несприятливих факторів та його швидкої адаптації до умов навколишнього середовища та може бути виражене конкретними показниками чи параметрами.

Про здоров'я як конкретну категорію, що має кількісну оцінку за прямими показниками, вперше висловився М.М. Амосов. Він запропонував термін "кількість здоров'я", що може визначатись через резервні можливості функцій організму. У даний час існують різні можливості кількісної оцінки фізичного здоров'я індивіда. Наприклад, метод донозологічної діагностики, який не потребує складного обладнання, простий у виконанні і може бути рекомендований для масових обстежень.

Для розрахунку адаптаційного потенціалу пропонується наступна формула:

$$АП=0,011*ЧП+0,014*АТс+0,008*АТд+0,014*В+0,009*МТ-(0,009*Р+0,27),$$

де: В – вік (в роках), МТ – маса тіла (в кг), Р – зріст (в см), АТс та АТд – систолічний та діастолічний артеріальний тиск (мм.рт.ст), ЧП – частота пульсу (в хв).

Загальна оцінка АП оцінюється за наступною шкалою (табл. 1):

Таблиця 1

Загальна оцінка адаптаційного потенціалу (АП)	
Бали	Стан
≤2,1	Задовільна адаптація
2,11-3,2	Напруження механізмів адаптації
3,21-4,3	Незадовільна адаптація
≥4,31	Зрив механізмів адаптації

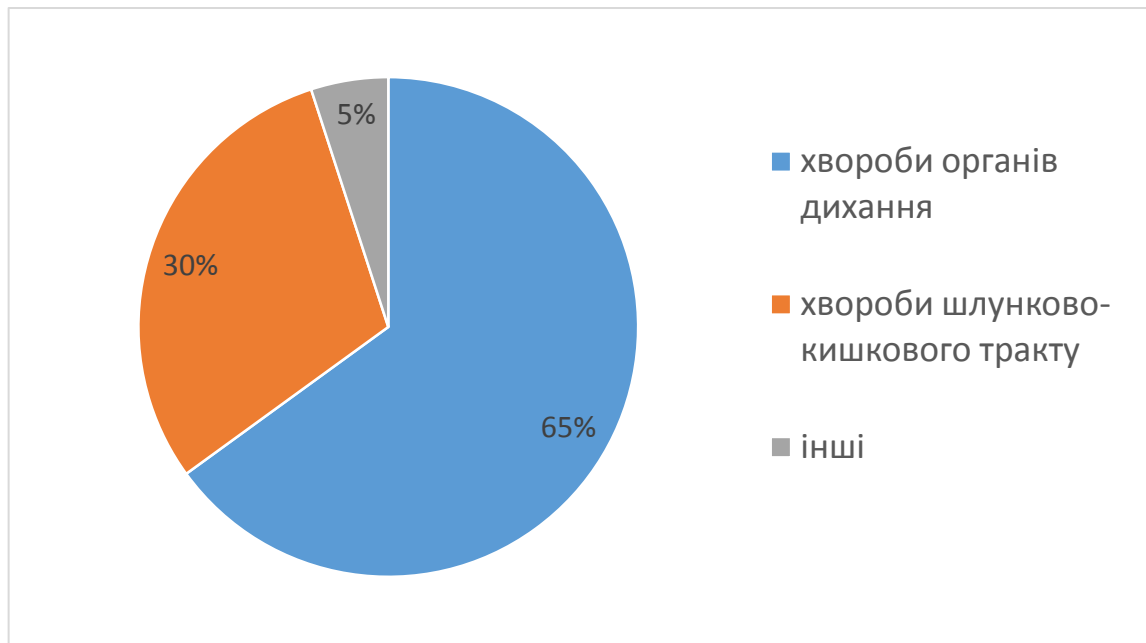
Проведене анкетування серед студентів коледжу показало, що лише 5 % опитаних відносять себе до категорії практично здорових, а близько 60 % студентів вказують на наявність у них певних порушень в організмі і 35 % – періодично хворіють на якісь захворювання протягом року. Більшість респондентів відзначають, що не дотримуються основних складових здорового способу життя.

Підтвердила результати анкетування і експрес – оцінка рівня адаптаційного потенціалу організму до впливу різноманітних факторів навколишнього середовища серед студентів 2 курсу відділення «Початкова освіта». Діагностика показала наступні результати: група П-21 напруження механізмів адаптації – 41%, П-22 – 32 % і П-23 – 100% задовільна адаптація. Тобто, сумарний показник напруження механізмів адаптацію у трьох навчальних групах, становить – 25%. Це студенти з низьким рівнем здоров'я, які потребують особливої уваги з метою збереження і зміцнення здоров'я, формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя.

**Адаптаційний потенціал студентів коледжу відділення
«Початкова освіта»**

Моніторинг стану фізичного здоров'я студентів Бродівського педагогічного коледжу імені Маркіяна Шашкевича за 2018-2019 навчальний рік показав, що кількість звернень до сестри медичної протягом року становила 2039. Аналіз структури захворюваності студентів за класами хвороб, виявив наступне. Перше місце серед них займають хвороби органів дихання – 65%. Цей рівень переважно формується за рахунок гострих респіраторних вірусних захворювань, грипу, ангіни, бронхіту. Подальші місця в структурі захворюваності студентів займають дисфункції шлунково-кишкового тракту (30 %), органів серцево-судинної та опорно-рухової системи.

**Структура захворюваності студентів коледжу
за 2018-2019 навчальний рік**

Життєвий досвід доводить, що освіта і здоров'я нерозривно пов'язані, а тому, впровадження освітніх здоров'язбережувальних технологій, формування у студентів стійкої мотивації до здорового способу життя у підсумку дає діяльність навчального закладу направлену на збереження та зміцнення здоров'я студентів. Підтримуючи молодь у напрямку збереження свого здоров'я, ми повинні переорієнтуватися з лікування на профілактику, адже, за висловом Томаса Мора, «мудрий швидше уникатиме хвороб, ніж вибиратиме засоби проти них».

У науці, навіть, виокремився окремий напрям – педагогічна валеологія, що вивчає “механізми впливу гігієнічних умов навчання учнів та оздоровчо-профілактичних заходів медичного й психолого-профілактичного спрямування з метою підвищення адаптаційних можливостей учнів до екстремальних умов сучасної школи” [4, с. 142].

Виходячи з вище зазначеного пріоритетом має стати виховання культури здоров'я особистості через розвиток життєвих навичок студентів, які сприяють збереженню здоров'я та формування здоров'язбережувального освітнього середовища. Впровадження здоров'язберігаючих технологій в освітній процес для реалізації всіх складових здоров'я може здійснюватися через наступні напрямки:

- оздоровчу рухову діяльність: ранкова гімнастика, фізкультхвилинки, рухливі ігри, фізкультпаузи, використання активних методів навчання (експрес-опитування, мозковий штурм, круглі столи, аналіз конкретних ситуацій) з метою запобігання гіподинамії; виконання дихальних вправ; виконання гімнастики для очей; точковий самомасаж біологічно активних точок обличчя й голови;

- використання засобів, які сприяють інтересу до навчального матеріалу; створення умов для самовираження студентів (проблемні ситуації, спостереження та експерименти, обговорення фотографій та таблиць); використання на занятті засобів диференційованого навчання (застосування диференційованих завдань, групові методи навчання); діалогового навчання; рефлексивного навчання;

- створення сприятливого психологічного клімату на занятті (оптимізуюча модель початку заняття, використання ігрових технологій); дотримання позитивного мислення; здійснення самооцінки, самоконтролю;

- навчання доброзичливого ставлення до усіх учасників навчально-виховного процесу; навчання відповідальності за власні дії та вчинки; навчання здатності бачити й сприймати прекрасне в житті, природі; навчання усвідомлення життєвих цінностей.

Важливим є також розвиток життєвих навичок студентів які сприяють фізичному здоров'ю та усвідомленого ставлення до власного здоров'я: навички раціонального харчування (дотримання режиму харчування, уміння скласти харчовий раціон з урахуванням реальних можливостей, потреб та користі, вміння визначати й зберігати високу якість харчових продуктів), рухової активності (регулярні заняття фізичною культурою, фізичною працею), праці та відпочинку (вміння чергувати розумову працю та фізичну активність, вміння знаходити час для регулярного харчування й повноцінного відпочинку) та санітарно-гігієнічні навички (навички особистої гігієни, уміння виконувати стандартні гігієнічні процедури).

Отже, на основі аналізу теоретичної інформації та отриманих результатів досліджень, було визначено основні здоров'язбережувальні аспекти сучасного заняття в коледжі:

1. Використання активних методів навчання.
2. Формування високого рівня мотивації навчальної діяльності.
3. Реалізація особистісно зорієнтованого навчання.
4. Урахування динаміки працездатності студентів в ході заняття.
5. Дотримання позитивного психологічного клімату на занятті.
6. Використання оздоровчої рухової діяльності.
7. Дотримання гігієнічних умов в навчальній аудиторії.

Таким чином, розв'язання проблеми збереження і зміцнення здоров'я студентів, їх інтелектуального й духовного розвитку, успішного навчання в сучасних умовах, можливе шляхом формування здоров'язбережувального освітнього простору та розвитку здоров'язбережувальних життєвих навичок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про вищу освіту».
2. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. К.: Шкільний світ, 2001. 24 с.
3. Соціальна медицина та організація охорони здоров'я / за заг. ред. Ю. В. Вороненка, В. Ф. Москаленка. Тернопіль: Укрмедкнига, 2000. 680 с.
4. Царенко А., Лопатка Г. Гігієнічні аспекти педагогічної валеології // Актуальні проблеми гігієни дітей і підлітків. Харків, 1995. С. 142–143.
5. URL: <http://www.health.gov.ua/Publ/conf.nsf>.

УДК 571.174

Олена Лановенко, Альона Свалова
(Херсон, Україна)

АЛЕЛЬНІ ЧАСТОТИ ГРУП КРОВІ СИСТЕМИ АВО В МІСЬКІЙ ПОПУЛЯЦІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті наведені результати вивчення частот зустрічальності алелей, що кодують групи крові системи АВО, серед постійних жителів різного віку і статі міста Гола Пристань Херсонської області. Найпоширенішими групами крові є I (0) та II (A) з частотою відповідно 0,48 та 0,29. Меншою є поширеність групи III (B) та групи IV (AB) (частота відповідно 0,19 та 0,04). Множинні алелі i^0 , I^A , I^B поширені в популяції з частотою 0,69; 0,19; 0,12 відповідно; подібний розподіл алельних частот характерний для європейських популяцій.

Порівняльний аналіз поширеності груп крові АВО в часовому інтервалі, що дорівнює періоду зміни поколінь (30 років) показав, що особливістю генетичної структури популяції є сталість частоти алеля, що контролює першу групу крові (i^0), та статистично несуттєва зміна частот алелей I^A , I^B , що може бути наслідком посилення міграційних процесів у 1988 -

1990 рр. Перспективними є подальші дослідження розподілу алельних частот груп крові системи АВО в осіб досліджуваної популяції, народжених у 2018-2020 рр., в наступному (третьому) періоді зміни поколінь.

Ключові слова: групи крові, система АВО, популяційна частота, множинні алелі.

The article presents the results of studying the frequencies of alleles encoding the blood groups of the ABO system among permanent residents of different ages and sexes of the city of Golaya Pristan, Kherson region. The most common blood groups are I (O) and II (A) with a frequency of 0.48 and 0.29, respectively. Group III (B) and group IV (AB) are less common (frequency, respectively, 0.19 and 0.04). Multiple i^o , I^A , I^B alleles are common in the population with a frequency of 0.69; 0.19; 0.12, respectively; a similar distribution of allelic frequencies is characteristic of European populations.

A comparative analysis of the prevalence of ABO blood groups in the time interval equal to the generational change period (30 years) showed that a feature of the population's genetic structure is the constancy of the frequency of the allele controlling the first blood group (i^o) and a statistically insignificant change in the frequencies of the I^A , I^B alleles, which may be a consequence of increased migration processes in 1988 – 1990. Promising are further studies of the prevalence of allelic frequencies of blood groups of the ABO system in individuals of the studied population born in 2018-2020 in the next (third) generational change period.

Key words: blood groups, ABO system, population frequency, multiple alleles.

Інформація про групи крові та інші системи спадкового поліморфізму широко використовується при вивченні генетичних процесів у популяціях [1,2]. Літературні дані свідчать про географічну нерівномірність поширення антигенів еритроцитів, що визначається багатьма факторами, головним з яких є етнічний склад населення. Успадковуваність алелей групових антигенів АВО характеризується суворою стабільністю. Тому аналіз поширеності алелей груп крові АВО за певний період часу в певній популяції дозволяє проводити моніторингові дослідження динаміки її генетичної структури та виявляти несприятливі генетико-демографічні фактори, що впливають на генофонд [4]. Оскільки генетично контрольовані гематологічні системи АВО, MN, Резус в онтогенезі не піддаються впливу факторів середовища, їх використання при вивченні мікроеволюційних змін є більш ефективним у порівнянні з використанням із цією метою морфологічних ознак [5].

Мета дослідження – проаналізувати генетичну структуру міської популяції міста Голої Пристані Херсонської області за частотами алелей груп крові системи АВО та з'ясувати динаміку популяційно-генетичних процесів.

Матеріал і методика дослідження. Матеріал для дослідження зібраний на основі ретроспективного аналізу первинної медико-статистичної інформації з використанням амбулаторних карток Голопристанської районної клінічної лікарні. Вибірка становила 300 осіб. У вибірку включені особи пострепродуктивного віку – від 54 до 56 років (перша вікова група) та особи репродуктивного віку – від 30 до 32 років (друга вікова група). Оскільки в популяціях людини зміна поколінь відбувається кожні 30 років, аналізувалося розподілення частот груп крові АВО за часові періоди 1954-1956 рр. та 1988 -1990 рр. Дослідження проводилося без урахування національної приналежності. З 300 осіб 160 були жіночої та 140 – чоловічої статі.

Поширеність у популяціях груп крові 0 (I), A (II), B (III), AB (IV) розраховували шляхом ділення кількості носіїв певної групи крові АВО на кількість осіб у проаналізованій вибірці. Під час дослідження проведені розрахунки частот алелей i^o , I^A , I^B , які детермінують генетичну структуру для генотипно різних груп крові, показаних вище. Визначення частот (р, q, r) алелей i^o , I^A , I^B проведено за формулами Ф. Бернштейна. Порівняльний аналіз розподілення частот генів та генотипів за групами крові АВО та резус у популяціях проводили статистичним методом χ^2 з використанням t- критерію Фішера [3].

Результати та обговорення. На першому етапі дослідження нами визначена частота груп крові АВО в досліджуваній вибірці. Результати розрахунків представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Розподілення частот фенотипів груп крові систем АВО в міській популяції

Вікова група	Частота фенотипів із групами крові:			
	О (I)	А (II)	В (III)	AB (IV)
Перша група (n = 150)	0,47	0,29	0,21	0,04
Друга група (n = 150)	0,48	0,30	0,18	0,05
Разом (n = 300)	0,48	0,29	0,19	0,04

$$\chi^2 = 0,00018 < t_{05} = 3,84 \text{ (при } n'=1)$$

За даними табл.1, найпоширенішими групами крові системи АВО в популяції є I (0) та II (A) - частота відповідно 0,48 та 0,29. Переважання частот цих груп крові характерне для європейських популяцій. Більш рідкісною є третя (B) група, поширена з частотою 0,19. Значно менше (з частотою 0,04) поширена група IV (AB), особливо у людей резус-негативних (0,0013).

На другому етапі нами визначені частоти алелей груп крові АВО в обох поколіннях (вікових групах). У вибірці осіб пострепродуктивного віку (перша вікова група) частота фенотипів: $r^2(i^0i^0) = 0,47$; $q^2(I^AI^A) + 2qr(I^Ai^0) = 0,29$; $p^2(I^BI^B) + 2pr(I^Bi^0) = 0,21$; $I^AI^B = 0,04$. Тому частота алеля групи О: $r(i^0) = \sqrt{0,47} = 0,69$. Сумарна частота груп В та О: $(q + r)^2 = 0,21 + 0,47 = 0,68$, тоді $q + r = \sqrt{0,68} = 0,82$. Звідси частота алеля $q(I^B) = (q + r) - r = 0,82 - 0,69 = 0,13$. Частота алеля групи А: $p(I^A) = 1 - q - r = 1 - 0,13 - 0,69 = 0,18$. Сумарна частота груп крові А та О: $(p + r)^2 = 0,29 + 0,47 = 0,76$; $p + r = \sqrt{0,76} = 0,87$; $p(I^A) = (p + r) - r = 0,87 - 0,69 = 0,18$, тобто результати співпадають.

Перевіряли, чи знаходиться популяція у стані рівноваги. Для цього з'ясовуємо, чи дорівнює частота групи АВ добутку $2pq$: $2pq(AB) = 2 p(I^A)q(I^B) = 2 \times 0,18 \times 0,13 = 0,04$. Саме з такою частотою зустрічаються індивідууми з групою крові АВ, отже, популяція у часовому періоді 1954-1956 рр. знаходилася у стані рівноваги.

Аналізували частоту розподілення в популяції груп крові АВО в осіб репродуктивного віку, народжених у період з 1988 -1990 рр.: $r^2(i^0i^0) = 0,48$; $q^2(I^AI^A) + 2qr(I^Ai^0) = 0,30$; $p^2(I^BI^B) + 2pr(I^Bi^0) = 0,18$; $2 p(I^A)q(I^B) = 0,05$ (табл. 1).

Частота алеля $r(0) = \sqrt{0,48} = 0,69$. Визначали частоту алеля q групи крові В (III). Сумарна частота груп В та О: $(q + r)^2 = 0,18 + 0,48 = 0,66$, тоді $q + r = \sqrt{0,66} = 0,81$. Звідси $q(I^B) = (q + r) - r = 0,81 - 0,69 = 0,12$. Визначаємо $p(I^A) = 1 - q - r = 1 - 0,12 - 0,69 = 0,19$. Сумарна частота груп крові А та О: $(p + r)^2 = 0,30 + 0,48$; $p + r = \sqrt{0,78} = 0,88$; $p(I^A) = (p + r) - r = 0,88 - 0,69 = 0,19$, тобто результати співпадають. Перевіряли, чи знаходиться популяція у стані рівноваги. Для цього слід порівняти частоту осіб з АВ групою та добуток $2p q$:

$2pq(AB) = 2 p(A) \times q(B) = 2 \times 0,19 \times 0,12 \approx 0,05$. Особи з групою крові АВ зустрічаються з частотою 0,05, отже, популяція знаходиться в стані рівноваги.

Розподілення частот генотипів і алелей груп крові АВО в досліджуваній популяції представлено в табл.2.

Таблиця 2

Розподілення частот генотипів і алелей груп крові АВО в міській популяції

Часовий період (роки)	Частота генотипів				Частота алелей		
	$r^2(i^0i^0)$	$q^2(I^AI^A) + 2qr(I^Ai^0)$	$p^2(I^BI^B) + 2pr(I^Bi^0)$	$2pq I^AI^B$	$r(i^0)$	$q(I^A)$	$p(I^B)$
1955-1957 рр. (перша вікова група)	0,47	0,29	0,21	0,04	0,69	0,18	0,13
Популяція в рівноважному стані: $2 p(I^A)q(I^B) = 2 \times 0,18 \times 0,13 = 0,04$							
1988 - 1990 рр. (друга вікова група)	0,48	0,30	0,18	0,05	0,69	0,19	0,12
Популяція в рівноважному стані: $2 p(I^A)q(I^B) = 2 \times 0,19 \times 0,12 = 0,05$							

За допомогою методу χ^2 перевірили, наскільки суттєвими є відхилення частот алелей за період зміни поколінь: $\chi^2 = (0,04 - 0,0377)^2 : 0,0377 = 0,00014 < t_{05} = 3,84$ (при кількості ступенів свободи $n'=1$). Отже, відхилення частот алелей груп крові АВО є несуттєвим і не змінює її генетичну структуру, а, скоріш за все, спричинене посиленням міграційних процесів у цей період.

Таким чином, нами вперше проведений аналіз поширеності груп крові системи АВО в міській популяції постійного населення Херсонської області; визначено розподілення частот алелей, що контролюють синтез еритроцитарних антигенів; розрахована очікувана частота генотипів; проведений порівняльний аналіз фактично існуючого розподілення алельних частот з теоретично очікуваними з метою визначення динаміки генетичної структури популяції та особливостей генетико-демографічних процесів.

Перспективними вважаємо подальші дослідження розподілу алельних частот груп крові системи АВО в осіб цієї популяції, народжених у 2018-2020 рр., у наступному (третьому) періоді зміни поколінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алтухов Ю.П. Генетические процессы в популяциях. М.: Наука, 2003. 370 с.
2. Курбатова О.Л., Победоносцева Е.Ю. Городские популяции: возможности генетической демографии (миграция, подразделенность, аутбридинг) // Вестн: ВОГиС, 2006. Т. 10. №1. С. 155–188.
3. Лакин Г.Ф. Биометрия. М.: Высшая школа, 1990. 291 с.
4. Лановенко О.Г. Шлюбно-міграційна структура херсонської популяції та її динаміка за період зміни поколінь // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. 2016. Вип. 74. С. 88-96.
5. Lanovenko O. Structural organization of the Kherson region population system and its transformation under influence of marriage migration // Природничий альманах. Біологічні науки. Вип.24. Збірник наукових праць. Херсон: ПП Вишемирський, 2017. С.73-81.

АНТРОПОМЕТРИЧНІ ФАКТОРИ РИЗИКУ РОЗВИТКУ ЦУКРОВОГО ДІАБЕТУ ДРУГОГО ТИПУ

У статті наведені результати визначення антропометричних факторів ризику цукрового діабету другого типу (ЦД-2). Проведені дослідження підтвердили, що ожиріння є важливим фактором ризику наявності ЦД-2 та встановили, що найбільший ступінь асоціації із захворюванням незалежно від статі з урахуванням поправок на вік мають обвід шиї, талії, стегон і співвідношення останніх. Виявлено, що у чоловіків градієнт збільшення ризику ЦД-2 відзначався при збільшенні обводу талії, в той час як у жінок – при збільшенні індексу маси тіла. Антропометричні порівняння серед жінок виявили зв'язок між збільшенням індексу маси тіла, обводу живота, стегон, шиї та приналежністю до групи ЦД-2.

Ключові слова: діабет типу 2, цукровий діабет, ожиріння, антропометричні показники, індекс маси тіла, обвід талії.

The article presents the results of determining the anthropometric risk factors for type 2 diabetes mellitus (DM-2). Studies have confirmed that obesity is an important risk factor for the presence of type 2 diabetes and found that the largest degree of association with the disease, regardless of gender, adjusted for age, has a circumference of the neck, waist, hips and their ratio. It was found that in men, a gradient of increased risk of type 2 diabetes was observed with an increase in waist circumference, while in women, with an increase in body mass index. Anthropometric comparisons among women found a relationship between an increase in body mass index, abdominal circumference, thighs, neck, and membership in the CD-2 group.

Key words: type 2 diabetes, diabetes mellitus, obesity, anthropometric indices, body mass index, waist circumference.

Захворювання на цукровий діабет 2-го типу (ЦД-2) є однією з найбільш актуальних проблем не тільки для лікарів-ендокринологів, їх пацієнтів, системи охорони здоров'я, а й для суспільства в цілому. Результати епідеміологічних досліджень продемонстрували, що пацієнти з ожирінням і без нього, з підтвердженою дисліпідемією та іншими метаболічними порушеннями мають однаково високий ризик розвитку ускладнень ЦД-2, артеріальної гіпертензії, ішемічної хвороби серця і атеросклерозу різної локалізації [1]. Опубліковані численні результати вивчення взаємозв'язків топографії жирової тканини і метаболічних порушень, на підставі яких абдомінальне (вісцеральне) ожиріння можна розглядати як маркер ризику розвитку серцево-судинних захворювань і прогресування ускладнень ЦД-2 [2].

Патологічні зміни вуглеводного та ліпідного обміну відбиваються переважно фенотипними ознаками. Негативні наслідки сформованого фенотипу проявляються в похилому віці внаслідок гальмування адаптаційно-компенсаторних процесів. Як відомо, розподіл і локалізацію жиру можна ефективно встановити за допомогою КТ і МРТ, але висока вартість даних методів обмежує їх широке застосування. Нині для диференціальної оцінки типу ожиріння найчастіше використовуються показники обводу талії (ОТ), співвідношення обводів талії і стегон (ОТ / ОС) [3].

Доведено, що ризик метаболічних порушень у жінок підвищений при $ОТ \geq 80$ см, у чоловіків – при $ОТ \geq 94$ см і вважається високим при $ОТ$ у жінок ≥ 88 см, у чоловіків ≥ 102 см. Нині встановлено, що поширеність ЦД-2 збільшується зі зростанням показника ОТ. Є дані про те, що комплексний аналіз значень ІМТ і ОТ дозволяє більш точно встановити абдомінальний тип ожиріння, а спільний аналіз показників індексу маси тіла (ІМТ) і

співвідношення ОТ/зріст можуть ідентифікувати підвищений ризик серцево-судинних захворювань краще, ніж при використанні тільки ІМТ [3].

На півдні України клінічних досліджень щодо оцінки перерахованих антропометричних характеристик пацієнтів із діагнозом ЦД-2 не проводилось.

У зв'язку з цим **мета дослідження** – визначення динаміки частоти зустрічальності ЦД-2 серед пацієнтів ендокринологічного відділення Херсонської обласної клінічної лікарні та аналіз антропометричних характеристик пацієнтів з ЦД-2 в залежності від ступеня накопичення надлишкової маси тіла.

Матеріал і методи. У дослідженні приймали участь 56 хворих цукровим діабетом 2-го типу (29 чоловіків і 27 жінок), які лікувалися в ендокринологічному відділенні Херсонської обласної клінічної лікарні. Обстеження хворих включало збір скарг на самопочуття, вивчення анамнезу захворювання, визначення антропометричних показників. Індекс маси тіла (ІМТ, $\text{кг}/\text{м}^2$) розраховували за формулою:

$$\text{ІМТ} = \text{МТ} : (\text{ДТ})^2;$$

де МТ – маса тіла в кілограмах; ДТ – довжина тіла в метрах.

Робота виконана у відповідності до вимог Гельсінської декларації «Етичні принципи проведення наукових медичних досліджень за участю людини» (2000 р). Тип відкладення жиру встановлювали за обводом талії (ОТ) відповідно до рекомендацій Національної освітньої програми з холестерину США (National Cholesterol Education Program). При значенні показника ОТ / ОБ у жінок ≥ 88 см, а у чоловіків - ≥ 102 см визначали андроїдний тип ожиріння, а в разі менших рівнів – гіноїдний тип відкладення жиру.

У досліджуваних осіб провели антропометричні вимірювання (маса тіла, зріст, окружність шиї, живота та стегон, артеріальний тиск). Масу тіла вимірювали за допомогою електронних ваг, ріст визначали за допомогою стандартного портативного стадіометра. Обвід живота, стегон та шиї вимірювали текстильною сантиметровою стрічкою, на рівні максимальних поперечних розмірів у положенні стоячи. Для вимірювання АТ застосовували сфігмоманометр та оцінку за звуками Короткова. Тиск вимірювали двічі з інтервалом 5 хвилин, у разі відмінностей результатів більше 10 мм рт.ст. проводили третє вимірювання, визначали середні арифметичні цих двох або трьох вимірювань. Порівняння проводили за дизайном кросс-секційного дослідження. Для аналізу результатів вимірювання кількісних показників розраховували їх середнє арифметичне значення та стандартне відхилення ($\bar{x} \pm \text{SD}$).

Статистичний аналіз проводили методом варіаційної статистики. Різницю між показниками вважали значущою при $p < 0,05$. Значення показника $0,05 < p < 0,1$ підтверджувало тенденцію до ймовірності розбіжності значень досліджуваних показників.

Результати та обговорення. На першому етапі роботи на основі аналізу історій хвороби була визначена частота випадків госпіталізації пацієнтів з ЦД-2 в різні часові періоди (табл. 1).

Таблиця 1

Частота випадків цукрового діабету 2 типу серед пацієнтів у різні роки ($\% \pm \text{SD}$)

Діагноз	2010-2012 рр.	2017-2019 рр.	2010-2012 рр.	2017-2019 рр.
	Жінки		Чоловіки	
ЦД-2 (всі випадки)	$8,2 \pm 0,4$	$10,4 \pm 0,4$	$7,8 \pm 0,5$	$10,9 \pm 0,3$
ЦД-2 (без ожиріння та без АГ)	$1,1 \pm 0,2$	$0,6 \pm 0,1$	$1,4 \pm 0,2$	$1,2 \pm 0,2$
ЦД-2 + ожиріння	$0,3 \pm 0,1$	$0,6 \pm 0,1$	$0,5 \pm 0,1$	$0,6 \pm 0,1$
ЦД-2 + АГ	$4,2 \pm 0,3$	$3,4 \pm 0,2$	$3,1 \pm 0,3$	$3,9 \pm 0,3$
ЦД-2 + ожиріння + АГ	$2,6 \pm 0,2$	$5,8 \pm 0,3$	$2,8 \pm 0,4$	$5,2 \pm 0,3$

Примітка: ЦД-2 – цукровий діабет типу 2; АГ – артеріальна гіпертензія.

Серед жінок частота всіх випадків ЦД2 в 2017-2019 роках щодо 2010-2012 років зросла в 1,3 рази, а серед чоловіків - в 1,4 рази. Отримані результати відповідають відомостям з наукової літератури про зростання поширеності ЦД-2 в Україні, особливо вираженому в останні роки [4,5,6]. З огляду на те, що ожиріння є найбільш поширеним фактором ризику розвитку ЦД-2, а АГ - найбільш частим ускладненням ЦД-2, були проаналізовані випадки поєднання ЦД2 з ожирінням і АГ окремо і разом. Незалежно від статі частота випадків ЦД-2 без ожиріння і без артеріальної гіпертензії склала близько 1% і значуще не змінювалася в різні часові періоди. Аналогічна ситуація була виявлена щодо частоти випадків поєднання ЦД-2 з ожирінням - ця величина незалежно від статі склала близько 0,5%. Частота ознаки поєднання ЦД-2 з АГ склала близько 3-4%, яка також не змінювалася в різні часові періоди. Але щодо поєднання ЦД-2 з ожирінням і АГ виявлена ситуація була протилежною - в період 2017-2019 роки частота випадків зросла в два рази як у жінок, так і у чоловіків. У період 2010-2012 роки поєднання ЦД-2 з ожирінням і АГ визначало 26% від загальної поширеності ЦД-2 серед жінок і 28,2% серед чоловіків, а в період 2017-2019 роки - 58,3 і 52,1% відповідно. Отже, зростання частоти всіх випадків ЦД-2 серед терапевтичних хворих був обумовлений різким збільшенням випадків ЦД-2, поєданого з ожирінням і АГ.

На другому етапі дослідження визначали антропометричні показники пацієнтів. Аналіз одержаних даних показав, що вік хворих незначно відрізняється між обома статями. Антропометричні дані свідчать про гендерні відмінності індексу маси тіла, обводу стегон у чоловіків порівняно з жінками (табл.2).

Таблиця 2

Гендерні, вікові та антропометричні характеристики пацієнтів

Стать, кількість осіб	Вік, роки — $\bar{x} \pm SD$	ІМТ, кг/м ² — $\bar{x} \pm SD$	Обвід живота, см — $\bar{x} \pm SD$	Обвід стегон, см 95% CI	Сист.АТ, мм рт.ст., — $\bar{x} \pm SD$	Діаст.АТ, мм рт.ст., 95% CI
Всього,56	69,4±8,4	30±5	101,9±12,8	104,4 (103-105)	143,3±22,8	83(82-84)
Чоловіки,29	70,2±9,4	27,8±4,6	100,0± 9,6	98,7 (96-107)	139,8±18,6	80(75-85)
Жінки, 27	68,5±7,9	32,2±5,3	103,8±16,0	110 (106-113)	146,7±24,0	85(80-90)

Досліджені особи (n=56; 48% жінок) мали середній вік 54,7 років, середній ІМТ 31,0 кг/м². Середній ІМТ та медіани обводу стегон та шиї в жінок були вищими, ніж у чоловіків (p<0,001).

Для проведення аналізу залежності величин досліджуваних показників від маси тіла пацієнтів розділили на групи: 1 група - чоловіки з надмірною масою тіла (ІМТ = 25-30; n = 18); 2 група - чоловіки з ожирінням (ІМТ = 30-35; n = 15); 3 група - жінки з надлишковою масою тіла - (n = 9); 4 група - жінки з ожирінням (n = 14). Вік обстежених пацієнтів в 1-4 групах склав: 52,4 ± 5,8; 53,2 ± 7,0; 55,5 ± 5,3 і 57,5 ± 5,2 років відповідно. У 56 з 59 пацієнтів (94,9%) була виявлена артеріальна гіпертензія (АГ) різної стадії. Рівні артеріального тиску (АТ) істотно не розрізнялися у пацієнтів виділених груп: показник систолічного АТ у 1-4 групах - 148,5 ± 9,1; 143,7 ± 7,2; 145,9 ± 8,1 і 154,7 ± 6,3; діастолічного АТ - 87,7 ± 3,3; 86,3 ± 4,1; 85,2 ± 4,2 і 92,3 ± 3,1 відповідно.

У табл. 3 представлені результати обстеження чоловіків і жінок з ЦД-2.

Таблиця 3

Результати антропометричних вимірювань у пацієнтів з ЦД-2

Групи пацієнтів	Результати антропометричних вимірювань					Похибка p < 0,05
	Маса тіла, кг	ІМТ, кг/м ²	Обвід талії, см	Обвід стегон, см	Обвід талії /обвід стегон	
Чоловіки надлишковою масою тіла (n = 18)	84,8 ± 6,3	28,0 ± 1,8	101,1 ± 8,7	97,9 ± 5,6	1,04 ± 0,06	0,0001
Чоловіки ожирінням (n = 15)	104,1 ± 7,7	33,9 ± 2,6	111,2 ± 5,6	106,6 ± 4,4	1,06 ± 0,05	0,0287
Жінки надлишковою масою тіла (n = 9)	75,6 ± 4,9	28,8 ± 1,0	98,2 ± 5,1	102,4 ± 4,4	0,96 ± 0,04	0,0030
Жінки з ожирінням (n = 14)	95,5 ± 13,5	35,7 ± 4,2	105,9 ± 8,9	112,3 ± 8,0	0,98 ± 0,04	0,0001

При антропометричному обстеженні у більшості обстежених пацієнтів відповідно до критеріїв IDF було виявлено абдомінальний тип відкладення жиру: всі жінки мали ОТ > 80 см; серед чоловіків ОТ > 96 см був виявлений у 80% пацієнтів з надмірною масою тіла і у 100% пацієнтів при ожирінні, що узгоджується з літературними даними [2].

Таким чином, ожиріння є важливим фактором ризику наявності ЦД-2. Найбільший ступінь асоціації із захворюванням незалежно від статі з урахуванням поправок на вік мають обвід шиї, талії, стегон і співвідношення останніх. Виявлено, що у чоловіків градієнт збільшення ризику ЦД-2 відзначався при збільшенні обводу талії, в той час як у жінок – при збільшенні індексу маси тіла. Антропометричні порівняння серед жінок виявили зв'язок між збільшенням ІМТ, обводу живота, стегон, шиї та приналежністю до групи ЦД-2. Збільшення величини обводу шиї виявилось фактором ризику розвитку ЦД-2 у жінок. Перспективою подальших досліджень є підтвердження та уточнення одержаних даних на більших розмірах вибірки. Слід продовжити пошук нових та перевірку відомих факторів ризику з метою створення ефективної програми ранньої діагностики та профілактики цукрового діабету другого типу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кравчун Н.А. и др. Сахарный диабет 2 типа: скрининг и факторы риска. Харьков: Новое слово, 2010. 254 с.
2. Amato M.C., Giordano C., Galia M. Visceral Adiposity Index. A reliable indicator of visceral fat function associated with cardiometabolic risk // Diab. Care. 2010. V. 33 (4). P. 920–922.
3. Корпачев В.В. Антропометрические, гормональные и биохимические маркеры метаболических фенотипов у больных сахарным диабетом 2-го типа // Universum: Медицина и фармакология: электрон. научн. журнал. 2016. № 1-2 (24). URL: <http://7universum.com/ru/med/archive/item/2945>
4. Ткаченко В.І., Видиборець Н.В., Коваленко О.Ф. Аналіз поширеності та захворюваності на цукровий діабет і його ускладнення серед населення України та у Київській області за 2004-2013 рр. // Здобутки клінічної і експериментальної медицини. 2014. №2. С.177-182.
5. Міжнародна Діабетична Федерація (IDF), сайт. URL: <http://www.idf.org/diabetesatlas>
6. Mankovsky B. The prevalence of undiagnosed type 2 diabetes mellitus in Ukraine // Diabetologia. 2007. № 50. P.376.

**ВИЗНАЧЕННЯ ВПЛИВУ ФІТОНЦИДНОЇ АКТИВНОСТІ ВІЧНОЗЕЛЕНИХ
ЧАГАРНИКІВ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ МІКРООРГАНІЗМІВ НА ПРИКЛАДІ
BUXUS SEMPERVIRENS L.**

Однією з проблем в озелененні міст є підбір видів, стійких до коливань температури та забруднювачів різної природи. Проаналізовано вплив речовин, що визначають фітонцидну активність *Buxus sempervirens* L. на життєдіяльність мікрофлори з повітря. Доведено позитивний вплив зелених насаджень *Buxus sempervirens* L. на чистоту повітря в місті.

Ключові слова: *Buxus sempervirens* L., фітонциди, мікрофлора повітря, озеленення.

One of the problems in greening cities is the selection of species resistant to temperature fluctuations and pollutants of different nature. The influence of the substances that determine the phytoncidal activity of *Buxus sempervirens* L. on the activity of microflora from the air is analyzed. The positive influence of green areas of *Buxus sempervirens* L. on the cleanliness of the city air has been proved.

Key words: *Buxus sempervirens* L., volatile, microorganisms, air.

Зелені насадження сприяють покращенню мікроклімату та санітарно-гігієнічних умов: сповільнюють швидкість вітру, затримують пил і аерозолі, поглинають газові домішки з повітря, зменшують силу звукових хвиль [3, с. 2]. Особливо важливі для умов помірного клімату вічнозелені насадження, у зв'язку з чим постає проблема підбору декоративних, але в водночас стійких видів до низьких та високих температур, повітряних мас, а також до забруднювачів різної природи. В елементах ландшафтного дизайну використовують вічнозелені кущі, в тому числі *Buxus sempervirens* L., які набувають все більшої популярності завдяки густій кроні, блискучому листю, здатності добре переносити "стрижку", зберігаючи декоративність протягом всього року. Даний вид використовується поодиноким та групами в ландшафтних культурах, композиціях, бордюрах, стрижених огорожах, контейнерах, для створення топіарних форм тощо [1, с. 3]

У літературі представлена інформація щодо біологічних особливостей *Buxus sempervirens* та використання його в зовнішньому озелененні, але недостатньо інформації щодо фітонцидних властивостей виду в умовах Вінницької області. Тому метою даної роботи було вивчити фітонцидну активність даного виду в умовах Вінницької області.

Дослідження проводили в лабораторії кафедри ботаніки та екології Донецького національного університету імені Василя Стуса. В якості експерименту використовували стандартні методики визначення фітонцидної активності вічнозелених чагарників. Метод, який ми використовували при дослідженні дає можливість надати кількісну оцінку фітонцидній активності [2, с. 1]. В експерименті використано водні витяжки (екстракт) листя *B. sempervirens*, який отриманий змішуванням 10 гр подрібненого соковитого листя і 5 мл води. Перед використанням в експерименті екстракт фільтрували, видаляючи грубі частки рослинного матеріалу. Для дослідження фітонцидної активності екстрактів попередньо на м'ясо-пептонному агарі вирощували мікроорганізми мікрофлори повітря. Після засіву чашки з культурою піддавали обробці летючими фракціями фітонцидів. Для експерименту використовували контрольні чашки (п'ятикратна повторність). В експериментів на кришки чашок Петрі зі змішаною культурою мікроорганізмів наносили екстракт листя (варіант дослідів 1) або вносили диски з фільтрувального паперу просякнуті екстрактом листя *B. sempervirens* (варіант дослідів 2). Повторність в експериментів десятикратна. Термостатували контрольні та експериментальні варіанти протягом 48 годин при температурі +35°C. Для уникнення впливу летких фракцій фітонцидів на контрольні посіви кожен чашку ретельно загортали у щільний папір. Підрахунок результатів проводили протягом 5 діб. Результати обробляли за допомогою стандартних програм (Excel 2010.)

Результати дослідження фітонцидної активності екстракту листя *B. sempervirens* наведені в таблиці.

Таблиця. Кількість колоній мікроорганізмів в різних варіантах досліді

Варіант	Контроль	Варіант досліді	
		1	2
1	680	38	36
2	675	30	40
3	705	35	39
4	695	33	37
5	690	32	41
6	-	36	35
7	-	40	40
8	-	28	36
9	-	30	42
10	-	38	34
Середній показник	689	34	38
Середньоквадратичне відхилення	570	146	68
Стандартна помилка	5,338	1,274	0,869
Стандартне відхилення	11,937	4,028	2,749

На 5-тий день після початку експерименту, було отримано остаточні результати досліді. В чашках Петрі на середовищі, де була відсутня витяжка з *B. sempervirens* (контроль) рясно проросли мікроорганізми, які були посіяні з повітря. У зразках, де витяжка з *B. sempervirens* була нанесена на кришку чашок Петрі (варіант досліді 1) мікроорганізми проросли по всій площі поживного середовища, але в значно меншій кількості, це свідчить про те, що фітонциди, які знаходяться в листках *B. sempervirens* пригнічували життєдіяльність мікроорганізмів. На зразках, де витяжка з *B. sempervirens* була нанесена на диски з фільтрувального паперу (варіант досліді 2) мікроорганізми проросли в меншій кількості і навколо дисків, що також свідчить про фітонцидну активність виду. Як видно з результатів чисельність колоній мікроорганізмів мікрофлори повітря в контролі (без впливу екстракту листя *B. sempervirens*) була у 18-20 разів вища, ніж в досліді. Статистично достовірної різниці між варіантами досліді встановлено не було.

Таким чином, букети ароматів рослин можуть містити від одного до 100 летучих речовин, але більшість видів виділяють між 20 та 60 різних сполук [4, с. 419, 5, с. 1897], серед яких і фітонцидні речовини, які виділяє зелена маса *B. sempervirens*. Такі речовини здатні вбивати або зменшувати розвиток хвороботворних бактерій і таким чином, сприяти оздоровленню оточуючого середовища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голубинский И. Н. Условия выделения фитонцидов высших растениями. Фитонциды, их биологическая роль и значение для медицины и народного хозяйства. К.: Наук. думка, 1967. С. 37-40.
2. Данин Е. М. Элементарные методики изучения антибактериальных свойств фитонцидов высших растений. Фитонциды. Их роль в природе и значение для медицины. Ленинград: Институт экспериментальной медицины, 1952. С. 330-334.
3. Рощина В. Д., Рощина В. В. Выделительная функция высших растений. М.: Наука, 1989. 214 с.
4. Dudareva N., Negre F., Nagegowda Dinesh A., Orlova I. Plant Volatiles: Recent Advances and Future Perspectives. Critical Reviews in Plant Sciences, 25. 2006. PP. 417–440.
5. Dudareva N., Pichersky E., Gershenzon J. Biochemistry of Plant Volatiles. Plant Physiol. 2004 Aug; 135(4). PP.1893–1902.

Фарангис Хамроева
(Узбекистан)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОТОСИНТЕТИЧЕСКОЙ АКТИВНОЙ РАДИАЦИИ СВЕТОВОГО И ГАЗО- ВОЗДУШНОГО РЕЖИМА ГЕЛИОТЕПЛИЦ

В статье рассматривается фотосинтез как свет необходимый источник энергии для растений. Известно что, при ассимиляция углекислого газа наиболее активны лучи красно-оранжевой (длина волны 600-700 нм) и сине-фиолетовой (400-500 нм) частей спектра. Формы и размера листьев происходят под действием сине-фиолетовых лучей. Поэтому часть солнечной радиации с длиной волн от 308 до 710 нм называют фотосинтетические активной радиацией (ФАР).

Ключевые слова: подкормок растений, поглощение, фотосинтез, интенсивность, выделение углекислого газа, дыхание растений, повышение концентрации, углекислый газ, гелиотеплиц.

Многолетними исследованиями [1, 2] установлено, что свет необходим растениям как источник энергии для фотосинтеза. Известно что, при ассимиляция углекислого газа наиболее активны лучи красно-оранжевой (длина волны 600-700 нм) и сине-фиолетовой (400-500 нм) частей спектра. Формы и размера листьев происходят под действием сине-фиолетовых лучей. Поэтому часть солнечной радиации с длиной волн от 308 до 710 нм называют фотосинтетические активной радиацией (ФАР).

Интенсивность ФАР, особенно зимой в защищенном грунте, во многом определяет урожай овощей. Например, при интенсивности ФАР меньше $0,055 \frac{\text{Дж}}{\text{см}^2 \cdot \text{мин}}$ огурец в теплицах не растет, так как расход органического вещества на дыхание превышает поступление его от фотосинтеза при $0,055\text{-}0,166 \text{ Дж/см}^2\cdot\text{мин}$, вегетативной рост идёт нормально, но для плодоношения необходима интенсивность ФАР не меньше $0,276 \frac{\text{Дж}}{\text{см}^2 \cdot \text{мин}}$, т.е. 46 Вт/м^2 .

В процессе фотосинтеза образуется органическое вещество из неорганического – вещество из неорганического – углекислого газа и воды. Наряду с фотосинтезом в тканях растений протекают процессы, в ходе которых органическое вещество распадается с поглощением тканями кислорода и выделением углекислого газа. Этот процесс, противоположный фотосинтезу, обуславливает дыхание растений. При дыхании растение расходует органическое вещество кислород, а выделяет CO_2 . Благодаря этим процессам содержание CO_2 и O_2 в атмосфере сохраняется примерно стабильным.

Между всеми факторами существования растений существует тесная взаимосвязь, которая приобретает особое значение в условиях закрытого грунта, где эти факторы создаются искусственно. Содержание CO_2 в воздухе колеблется от 0,02 до 0,03% что при нормальном давлении и температуре 0° составляет 0,589 мг в 1 литр воздуха. При среднем урожае некоторые растения ассимилирует в сутки 300-400 кг CO_2 а, за весь период вегетации – не менее 60 т. Огурец же, например, ежедневно поглощает из воздуха до 700 кг CO_2 на площади 1 га.

Почвы с высоким содержанием органических веществ выделяют за час с площади 1 га до 20-25 кг CO_2 в атмосферу, а за сутки - 380-580 кг. Но в виду небольшого слоя почвогрунта в теплицах (30-35 см), невозможно полностью компенсировать потребность растений в CO_2 . Поэтому в теплицах, где воздуха обмен (с помощью вентиляции) затруднен, содержание CO_2 резко падает в связи с поглощением ее растениями.

В условиях закрытого грунта уже вошло в практику повышать содержание углекислоты в воздухе до 1-2% в зависимости от культуры, освещенности и других факторов. Однако

наблюдаются большие расхождения в рекомендуемых дозах CO_2 , способах его применения, а также источниках его получения.

Результаты экспериментальных и натурных испытаний гелиотеплиц с утилизацией теплоты дымовых газов содержанием CO_2 в 0,3-0,5 % от малой котельной повышающей продуктивность и энергетическую эффективность защищённого грунта [2].

По другим данным [1, 2], повышение концентрации CO_2 до 0,2-0,35 усиливало фотосинтез томата, ускоряло созревание плодов и положительно влияло на урожай.

При недостатке света и пониженной температуре CO_2 в первую очередь действует на рост стеблей и листьев растений, а при хорошем освещении и благоприятной температуре – главным образом на рост плодов.

По данным Н.Н.Балашева и Г.О.Земана [1, 3], все овощные растения резко повышают урожай при повышении концентрации CO_2 . Так, при концентрации 0,2-0,4% продуктивность огурца и томата возрастает на 50%. Однако они считают, что экономически наиболее целесообразно концентрация CO_2 в воздухе теплиц для томата в пределах 0,10-0,15 огурца - 0,2-0,3. Для человека безвредна концентрация CO_2 до 0,6%. В условиях Узбекистана, газ от котельных, работающих на природном газе, подается двумя вентиляторами в обе стороны теплицы. полиэтиленовые раздаточные рукава диаметром 50 мм укладываются под растения в каждом ряду. Система может работать как в ручном, так и в автоматическом режимах. В случае появления угарного газа специальное устройство отключает систему.

Влияние подкормок растений CO_2 отходящих газов котельных изучали в сравнении с подкормкой CO_2 газогенератором 15-εRA-N. Урожайность огурца в осенней культуре повышалась при подкормке CO_2 (отходящими газами котельной) на 33,8 томата – 21,8%. Прогрессивными методами получения CO_2 считаются сжигание природного газа в специальных горелках и использования отработанных газов котельных, работающих на природном газе. Расход газа для содержания CO_2 на уровне 0,12-0,15 за счет сжигания составляет 15-20 м³ на 1 га в час.

Следует отметить что для периода с конца ноября до середины февраля концентрация CO_2 должна быть 0,1, а в октябре-ноябре и с середины февраля по март-0,2, так как с увеличением освещенности повышается усвоение CO_2 . В теплицу площадью 1000 м², где выращивает огурец, в день нужно подать 25 кг CO_2 , в гидропонную теплицу такой же площади – 30 кг. Для того, чтобы повысить концентрацию CO_2 в воздухе теплицы до 0,12-0,15, требуется сжечь 15-20 м³ природного газа на в час. Подкормку углекислым газом проводят 2 раза в день в течении 2-4 ч в утреннее и послеполуденное время при закрытых форточках.

Для обогащения теплиц углекислотой используют разные источники. У нас и за рубежом для этой цели сжигают в специальных горелках керосин, метан и пропан, а также используют жидкий углекислый газ из баллонов, сухой лед (твердая углекислота), отходящие очищенные газы собственных котельных, работающих на природном газе. В крупных тепличных комбинатах газ сжигают в теплицах в специальных установках для обогащения CO_2 - УГ - 0,0. При этом в газовой смеси не должно содержаться окиси углерода (СО), а окислов азота – 2-3 мг/м³. Для этого при сжигании газа увеличивает подачу воздуха на 15-20%. При использовании отходящих газов от собственных котельных применяются высоконапорные вентиляторы, которые подают газ в пластиковой трубопровода, а из него через перфорированные трубы между рядами растений равномерно распределяют по всей площади теплицы. Содержание CO_2 в составе отходящих газов контролирует специальное фотометрическое реле.

Жидкий углекислый газ из баллонов или сухой лед (твердую углекислоту) используют а более мелких тепличных хозяйствах в дозировке 8-10 кг/ч на 100 м². Содержание CO_2 и других примесей в отходящих газах контролируется газоанализаторами УГ-2 или ГХЛ-3М.

Таким образом, использование отходящих газов для обогащения воздуха теплиц углекислотой и периодических подкормок получило широкое распространение в тепличных комбинатах Узбекистана с маломощными котельными.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Уваров В.В., Жабо В.В., Роганков М.П. Сельскохозяйственная теплоэнергетика и окружающая среда. М., 1984. 125 с.
2. Вардияшвили Аф.А., Вардияшвили А.Б. и др. К вопросу энергетического режима гелиотеплиц, обогреваемых непосредственным сжиганием в них природного газа. Сб. матер. Рес.н.техн. конфер. ТГТУ., Ташкент; 2010. С. 153-156.
3. Промышленная теплоэнергетика и теплотехника. Справочник под. ред. А.В.Клименко и В.М. Зарина. М.: Изд. МЭИ, 2004. 630 с.

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

УДК 911.2:551.4

Вікторія Горбач, Михайло Мельничук, Іван Мазур
(Луцьк, Україна)

ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ ПРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ РІЧКОВОЇ МЕРЕЖІ НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На сьогодні антропогенне навантаження на річки та їхні долини стрімко зростає. Тому, врахування геолого-геоморфологічних передумов при дослідженні річкової мережі необхідне для раціонального використання природних ресурсів водотоків, збереження природно-територіальних комплексів їхніх долин. Дослідження присвячене вивченню особливостей формування та функціонування річок Рівненської області з урахуванням геологічної будови та рельєфу території. Вивчено характерні особливості будови річкових долин області, а також, вплив орографії на гідрологічний та гідрохімічний режим річок.

Ключові слова: річкова мережа, геолого-геоморфологічна будова, асиметрія річкових долин, флювіогляціальні форми рельєфу, заболочення, меліорація.

Today anthropogenic loading on the rivers and their valleys is increasing rapidly. So that, research the river system with taking into account the geological and geomorphological preconditions is necessary for the rational use of natural resources of watercourses, conservation the natural-territorial complexes of their valleys. The study is devoted to the exploring the peculiarities of formation and functioning of the rivers in the Rivne region, taking into account the geological structure and terrain of investigated territory. Furthermore, the characteristic features of the river valley structure in the region and the influence of orography on the hydrological and hydrochemical regime of the rivers were studied.

Key words: river system, geological and geomorphological structure, asymmetry of river valleys, fluvio-glacial landforms, waterlogging, melioration.

Усі компоненти природи знаходяться у тісній взаємодії та визначають характерні особливості один одного, їх зміну у часі та просторі. Основним азональним компонентом природи, що виступає фундаментом для розвитку всіх інших її складових, є геолого-геоморфологічна будова. Слід зазначити, що властивості гірських порід та особливості їхнього залягання відіграють одну з ключових ролей у формуванні річкової мережі, особливостей її функціонування та динаміки.

Рівненська область має досить неоднорідну, строкату геолого-геоморфологічну будову та вирізняється різкою зміною її характеру на відносно невеликих територіях. Зауважимо, що досліджувана територія майже повністю розміщена у межах Волино-Подільської плити, лише у її східній частині спостерігається вихід Українського кристалічного щита на денну поверхню. Волино-Подільська плита характеризується заляганням потужних багатоповерхових товщ осадових порід різного геологічного віку. Зокрема, геоструктура представлена породами крейди та мергелів мезозою, що перекриті шаром відкладів четвертинного періоду, як представлені пісками, супісками, суглинками та лесами флювіогляціального, флювіального, делювіального, еолового походження. На противагу, виступи кристалічного щита представлені магматичними та метаморфічними породами: гранітами, діоритами, діабазами гейсами, мігматитами, що подекуди перекриті тонким шаром осадових четвертинних відкладів [2, с. 15; 5, с. 16].

Зазначимо, що рельєф території також вирізняється своєю неоднорідністю. Рівненська область лежить у межах двох макроформ: Волинської височини на півдні на Поліській низовини на півночі. Окрім того, південна окраїна області розміщена на відрогах Подільської височини. Досліджувані форми рельєфу мають суттєві відмінності та визначають

геоморфологічні процеси, які набувають на них розвитку. Так, на низовині спостерігаються процеси акумуляції, в той час як, на височині пануючою є денудація.

Слід зазначити, що Волинська височина досить неоднорідна у своїй будові, у її межах виділяють дві найбільші мезоформи: Повчанську височину та Мізоцький кряж. Розглянуті форми рельєфу – це тектонічні дислокації, що найбільш підняті у регіоні. Так, найвища точка Рівненської області знаходиться на території Повчанської височини, її абсолютна висота становить – 361 м [4, с. 277]. У північно-східній частині височини у межах області абсолютні висоти знижуються і становлять 200-250 м.

На противагу, для Поліської низовини характерні незначні абсолютні висоти (100-200 м) та слаборозчленований рельєф. Явище пояснюється екзараційною та акумулятивною роботою льодовика та талих льодовикових вод Дніпровського зледеніння, які в минулому вирівняли територію. Тому, тут переважають хвилясті льодовикові та водно-льодовикові низовини із численними моренними горбами, озами, камами, дюнними і кучугурними пісками тощо [7, с. 32].

Сприятливі природні умови, а саме залягання піддатливих до ерозії гірських порід, надмірного зволоження території зумовили формування доволі густої річкової мережі у межах Рівненської області. В середньому її густота становить 0,25 км/км², а загальна протяжність річок – 4,45 км [3, с. 43]. Головними водними артеріями області є р. Іква, р. Стир, р. Горинь, р. Случ, р. Льва (табл. 1), які формують каркас річкової мережі та несуть свої води до головної водної артерії Полісся – р. Прип'яті. Слід зазначити, що власне р. Прип'ять протікає лише на північно-західній окраїні області, звідки потрапляє до Республіки Білорусі, територією якої прокладає свій шлях майже до гирла.

Таблиця 1

Найбільші річки Рівненської області

Назва річки	Довжина, км	Площа водозбірного басейну, км ²	Кількість приток в межах області	Найбільші притоки	Головна річка
Прип'ять	775	114 300	14	Стир, Горинь, Ствига, Веселуха.	Дніпро
Ствига	178	5 440	10	Студениця, Плав.	Прип'ять
Льва	172	2 700	14	Струга, Канал Рибиця.	Ствига
Горинь	659	27 700	50	Случ, Вілія, Путилівка, Сирень, Світенька, Мельниця.	Прип'ять
Случ	451	13 808	38	Корчик, Стави	Горинь
Стир	494	12 900	21	Іква, Стубла, Солонівка, Річиця, Пляшівка,	Прип'ять
Іква	156	2 250	16	Тартацька, Бляхарня, Людомирка.	Стир

Джерело: розроблено автором на основі даних [3, с. 254-257].

Унаслідок строкатої геологічної та геоморфологічної будови долини річок Рівненської області мають різний характер. Окрім того, внаслідок майже субмеридіонального простягання природних водотоків долина однієї і тієї ж річки може змінювати особливості своєї будови із просуванням від однієї форми рельєфу до іншої.

Наприклад, на території Волинської височини глибина врізу долини головної водної артерії Рівненської області – р. Горині досягає 50-70 м, характеризується чіткими обрисами та має три надзаплавні тераси [5, с. 43]. Окрім того, для ділянки річки на півночі Волинської височини характерна яскраво виражена асиметрія річкових долин, тобто обидва схили долин мають різний ухил, який залежить від того, чи наближається русло до корінного схилу, чи віддаляється від нього, від зміни гірських порід [6, с. 208]. Так, правий берег річки тут похилий із широкою заплавою, а лівий – крутий і високий та майже впритул підходить до сучасного русла річки [5, с. 43-44]. Потрапляючи на Поліську низовину, річка зменшує швидкість своєї течії, долина розширюється, глибина її врізу зменшується, а для заплав стає характерним значне заболочення.

Загалом для малих та середніх річок височинних територій області характерні врізані, глибокі долини коритоподібної форми. Тут природні водотоки формують чітко виражені заплаву та надзаплавні тераси. Окрім того, долини річок часто порізані ярами та балками.

У межах Поліської низовини, річкові долини у рельєфі виражені слабо, схили терас переважно пологі. Річки акумулюють потужну товщу алювіальних відкладів, формуючи широкі заплави та надзаплавні тераси, а швидкість течії в руслі незначна.

Варто зауважити, що між долинами річок Поліської низовини та Волинської височини є і подібні риси. Зокрема, для заплав річок обох макроформ характерне заболочення заплав, а також меандрування русел та утворення численних рукавів і стариць.

Слід зазначити, що характер гірських порід та орографічні особливості території мають і опосередкований вплив на функціонування та динаміку річок області. Так, низинний рельєф та перезволоження півночі області призвели до розвитку болотних комплексів, які є акумулятором вологи та визначають гідрологічний та гідрохімічний режими річок досліджуваної території. Також, залягання легкорозчинних порід крейдового віку на досліджуваній території зумовило розвиток карстових процесів. Тому, у межах Рівненської області виділяють велику кількість озер карстового походження, що регулюють водний режим річкової мережі регіону.

Окрім того, на сучасному етапі розвитку суспільства людина стала важливою екзогенною геоморфологічною силою, яка здатна перетворювати рельєф, створюючи нові техногенні форми. Так, створення Хрінниківського водосховища призвело до повного затоплення заплави річки Стир та розмиття першої надзапавної тераси поблизу гідротехнічної споруди [2, с. 149].

Найбільшого перетворення внаслідок діяльності людини, як агента морфогенезу, річкова мережа Рівненської області зазнала під впливом проведення осушувальних меліоративних робіт на Поліссі. Розглянуті заходи були спрямовані на розширення площ обробних земель та полягали у прокладанні штучних ровів і каналів, перетворення русел річок на прямі канали з штучно насипаними по обох берегах валами [1, с. 56]. Унаслідок проведеної меліорації, річки та їхні долини зазнали докорінних змін, зокрема посилювався розмив берегів, що в свою чергу призвело до збільшення каламутності вод, замулення дна річок тощо.

Отже, Рівненська область має досить неоднорідну геолого-геоморфологічну будову, що зумовлює різноманітність умов для розвитку річкової мережі у межах досліджуваної території. Гідрографічна мережа області доволі густа, а річкові долини височинних і низовинних ділянок території мають суттєві відмінності у своїй будові. Важливим геоморфологічним агентом на сьогодні є людина, діяльність якої призводить до суттєвих змін у рельєфі та гідрографічній мережі області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зуб Л. М., Карпова Г.О. Малі річки України: характеристика, сучасний стан, шляхи збереження. 1991. 220 с.
2. Кононюк В. П., Фесюк В. О. Особливості гідрографічної мережі Повчанської височини // Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. № 6. С. 147-151.
3. Коротун І. М., Коротун Л. К. Географія Рівненської області: природа, населення, господарство, екологія. Рівне, 1996. 380 с.
4. Маринич О. М., Шищенко П. Г. Фізична географія України. К.: Знання, 2005. 511 с.
5. Природа Волинської області / за ред. К. І. Геренчука. Львів: Вища школа, 1976. 156 с.
6. Стецюк В. В., Ковальчук І. П. Основи геоморфології: навч. посібник. К.: Вища школа, 2005. 495 с.
7. Україна. Еколого-географічний атлас. Атлас-монографія / за ред. В. А. Барановського. К.: Варта, 2006. 220 с.

УДК 551.3

Марія Зінченко, Владлена Губіна
(Херсон, Україна)

РОЛЬ ПРОРВ В ЕВОЛЮЦІЇ ЛОПАСТНИХ БЕРЕГІВ ЧОРНОГО МОРЯ

У статті охарактеризовано лопастні береги Чорного моря, визначено поняття «прорва» та їх вплив на формування і еволюцію берегової зони. У роботі розглянуті прорви Кінбурнської та Тендра-Джарилгацької акумулятивних систем. Були досліджені та описані фактор розвитку прорв та їх значення для природних і антропогенних процесів.

Ключові слова: прорва, лопастний берег, береговий бар, акумулятивна система.

The article describes the lobate coasts of the Black Sea, defines the concept of "inlet" and their influence on the formation and evolution of the coastal zone. The inlets of the Kinburn and Tendra-Dzharylgach accumulative systems are considered in the paper. The factors of the inlet development and their significance for natural and anthropogenic processes were investigated and described.

Keywords: inlet, lobate coast, coastal bar, accumulative system.

Прорви є принципово важливою частиною берегової системи, в силу їх ролі в антропогенній діяльності та в еволюційному розвитку берегових барів (барових островів), кос, стрілок та іноді інших морських акумулятивних форм рельєфу. Прорви забезпечують водообмін між морськими та лиманними системами. Їх кількість і розміри залежать від води, що потрапляє в водообмін. А це насамперед залежить від об'єму прісної води, яка надходить у лиман з річок та від астрономічних (припливно-відливних) та вітрових (згонно-нагонних) припливів.

На сучасному етапі знань про прорви морських акумулятивних тіл дуже мало у вітчизняній науковій літературі. Прорви цікаві своїми особливими процесами утворення і функціонування, а також їх значенням для берегової зони загалом. Кожного року прорви зазнають певних змін, внаслідок як природних, так і антропогенних процесів, і кожна прорва в залежності від свого генезису і морфометричних особливостей має власні стадії розвитку. Тому дослідження ролі прорв в еволюції лопастних берегів Чорного моря є актуальною темою.

Насправді поняття «прорва» є маловивченим в геоморфології. У науковій літературі частіше всього воно зустрічається мимохідь в описах морських акумулятивних форм, таких як коса (стрілка) або береговий бар. Існує кілька варіантів визначень наведених в глосаріях. Перший знаходимо у словнику Щукіна І.С., котрий звучить так: «прорва – це місце розмиву

піщаної коси» [9, с. 364]. Більш розкриті визначення надається в термінологічному довіднику Зенковича В.П. і Попова Б.А.: «прорва – це вузька протока, яка веде з моря в лагуну через береговий бар або в бухту через пересип, в деяких випадках утворюється в результаті часткового розмиву вільної акумулятивної форми; вони найбільш розповсюджені в припливних морях, іноді в без припливних» [5, с. 112].

В іноземних джерелах поняття «прорва» («inlet») зустрічається частіше, але несе таку ж суть, як і у вітчизняних словниках [10, с. 18].

В межах території України основним регіоном локалізації прорв є лопастні береги Чорного моря.

Тіла прорв є ерозійними, оскільки відбувається руйнування (деструкція) всього тіла, на якому вона утворюється [11, с. 12].

Як правило прорви виникають в місці, порушеному локальною бурею. Такі впускні канали є не стабільними, схильними до швидкого зникнення. А також є ті, що виникли давно і існують нині, з часів плейстоцену та раннього голоцену. Вони були сформовані на місцях давніх вузьких водотоків, вирізаних внаслідок раптового пониження рівня моря. Зустрічаються дуже рідко [12, с. 23].

Існує два основні способи утворення прорв. Перший, це – шторм, коли в бурю або ураган морська вода може прорватися через піщану косу або береговий бар. Другий, коли коси ростуть у великих естуаріях. На місцях стикання кос виникають прорви. Такі явища можна зустріти, наприклад на узбережжі Грузії та Південної Кароліни. Детальніше про це можна дізнатися з досліджень Мортоні і Дональдсона (1973) або Пірса (1970) [13, с. 19].

Прорви поділяються на два типи: прорви припливних морів та прорви без припливних морів. У Чорному морі вони є саме без припливними, так як тут панують згонно-нагонні процеси. Найбільш важливими є прорви Кінбурнської (коли виникають) та Тендра-Джарилгацької систем.

Кінбурнська коса є частиною Кінбурнського пів-острова, який розташований між Дніпровсько-Бузьким лиманом та Ягорлицькою затокою. Довжина коси становить понад 12 км, найвища точка – 14,2 м над рівнем моря. Кінбурнська коса – це акумулятивна нарощена форма на північному кінці пів-острова. Сучасний вигляд коса набула порівняно недавно в геологічній історії, приблизно 1500 років тому [1; 6, с. 130].

Коса витягнута вузькою смугою у вигляді стрілки, берег якої з північної сторони лиманний, а з південної – морський. Це дозволяє акумулятивній формі мати двостороннє живлення наносами, що підтверджує відмінність складу мушлів по обидві сторони: зі сторони моря переважно мідії, а з лиманної – ті, що живуть в прісноводних водоймах (адакни, палюдини). Піски Кінбурнської коси містять цирконій і є важкими фракціями, їх первинне походження – дніпровське [8, с. 85].

Кінбурнська коса переживає постійні зміни. Часом вона розростається, а часом розмивається. Під час активності згонно-нагонних явищ морська вода може прориватися через косу утворюючи одну чи декілька прорв, розмивати пісок. Вона повністю залежить від направленості вітру та течій. Їх зміни постійно трансформували косу, а з кожною зміною виникали нові прорви, перетворюючи її на архіпелаг невеликих островів [6, с. 130]. Сучасний вигляд вона набула не менше ніж 1500 років тому, тоді територію ще покривали давні ліси і папороті – так званий Воложий ліс. В районі сучасних Римбов та Ковальовки можливо існували прорви [1].

Останні зміни Кінбурнська коса зазнала у період між 1944-1949 рр. Вона розрослася на 300-400 м. Це було викликано тим, що під час війни там затонула залізна баржа, яка стала центром акумуляції [6, с. 130].

Отже, Кінбурнська система є нестабільною і на даному етапі її розвитку прорви відсутні, проте спроможні виникнути під час штормів і затягнутися акумулятивними наносами Дніпро-Бузького лиману. Від прорв тут залишилося понад 400 озер – солоних та прісних. За останні десятиліття встановилася рівновага між подачею наносів та розмиваючою дією лиманних хвиль. Течії досягають великих швидкостей під час нагонів з моря та паводків з

Дніпра та Бугу, виникає різниця між рівнями моря та лиману, що спричиняє сильну течію, яка переміщує пісок через фарватер протоки. Там же відбувається постійний водообмін між лиманом та морем (також ці процеси відбуваються між «головою» коси і островом Березань). Тому на даному етапі розвитку прорви в межах Кінбурнської системи відсутні.

Система Тендра-Джарилгач розташована в північно-західній частині Чорного моря, в межах Дніпровсько-Каркінітської лопастної берегової області. Її ширина сягає до 1,8 км, площа 38 км², висота над рівнем моря – 2,5 м [8, с. 85].

Від материка коса відділена Тендрівською затокою. Складається з трьох основних складових: Тендрівська коса, ділянка корінного берегу, коса-острів Джарилгач. Система представляє собою трансформований береговий бар «Ахіллів біг», утворений в середньому та пізньому голоцені [2, с. 108].

Тендра формує собою частину північного берега Каркінітської затоки, а її східна частина має абразійні ділянки, за якими у тому ж напрямку тягнеться безпосередньо Джарилгацька коса [2, с. 108].

Літологічний склад системи не обмежений піском. У місці, де Тендра та Джарилгач розходяться, невисокі кліфи складені лесовидними суглинками розміром 0,1 мм. Вапнякові «журавчики», які море вимиває з лесовидних суглинків, можна знайти на абразійних ділянках тіла коси. На Тендрі їх немає, проте на Джарилгачі вони зустрічаються досить часто. Пісок, який складає коси не місцевого походження і може бути занесений тільки з морського дна. Тут переважає рогова обманка важких фракцій (не дніпровського генезису, а скоріше дунайського) [6, с. 130].

У межах корінних берегів обох кіс мають місце постійні прорви. Постійні вони за рахунок того, що під час згонів і нагонів утворюється велика різниця між рівнем мілководних проток (Тендрівською і Джарилгацькою) та морем. Тому течія не дає прорвам зникнути. Переміщення наносів в Тендрівській прорві відбувається із заходу на схід (пов'язано з рухом течій в морі) до корінного берегу [4, с. 128; 7, с. 52].

Найбільші прорви Тендра-Джарилгацької системи – Лазурненська прорва, яка відділяє материк від коси Джарилгач, та Потіївська прорва, яка відокремлює Тендрівську затоку і Чорне море [3, с. 41-42].

За результатами досліджень на даному етапі їх розвитку прорви зменшуються. Тендрівська прорва скоротилася до 5 м, а максимальна глибина 0,5 м. Такі розміри прорва має не часто, приблизно 1 раз в 15-20 років. Лазурненська прорва також скорочується, її ширина зменшилась приблизно до 6 м, при глибині 1,3 м.

Прорви значно впливають на розвиток лопастних берегів Чорного моря. Для утворення лопастних берегів необхідно аби хвилі мали здатність змінювати свої напрям і швидкість. Для підтримки свого існування берега повинні постійно отримувати матеріал для живлення. Достатня кількість наносів за відповідних умов призводить до утворення берегових барів, пересипей. Дефіцит акумулятивних наносів може призвести до оберненого процесу, тобто розмиву. Як тільки берег лопастного типу ізолюється від вільного водного простору косами і барами, він почне вирівнюватися. Тоді берег Чорного моря Дніпровсько-Каркінітської області стане типовим рівним берегом, характерним для низовинної території. Тому саме прорви забезпечують існування лопастних берегів, періодично розмиваючи їх.

Прорви забезпечують утримання морських акумулятивних систем, сприяють утворенню нових. Забезпечують постійний водообмін між прісними річковими та солоними морськими водами. Контролюють солоність води та надходження поживних органічних речовин, що необхідні для живих організмів бухти або лиману. Прорви успішно співіснують з навколишнім середовищем, але також можуть бути причинами, змін всередині екосистем.

Вивчення прорв необхідне. Про них зібрано багато знань, але їх потрібно постійно доповнювати. Адже як вже відомо прорви дуже динамічні утворення. Дослідження прорв допомагає людині у визначенні генезису берегових барів та піщаних кос. А також забезпечує зменшення матеріальних збитків уздовж узбережь, які потерпають від сезонних бурь і ураганів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврилов С. В начале всех времен. Геология Кинбурнской косы. Южная правда: электронная газ. 2014. № 79. С. 3-4. URL: http://www.up.mk.ua/mainpage/show_item/1496
2. Давидов О.В., Котовський І.Н., Роскос Н.А., Зінченко М.А. Особливості еволюції вздовж берегової літодинамічної системи «Тендра-Джарилгач» в умовах антропогенного перетворення // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Географ. науки. 2018. № 9. С. 105-110.
3. Єремів В.М., Симоненко С.В. Океанографічний атлас Чорного та Азовського морів. Київ: УкрМорКартографія, 2009. 356 с.
4. Живаго А.В. Современные тектонические движения на побережьях Балтийского, Чорного и Азовского морей. Москва: Прогресс, 1958. 320 с.
5. Зенкович В.П., Попов Б.А. Морская геоморфология. Терминологический справочник. Москва: Мысль, 1980. 280 с.
6. Зенкович В.П. Берега Чёрного и Азовского морей. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1958. 374 с.
7. Каплин П.А. Вопросы геоморфологии и палеогеографии морских побережий и шельфа. Москва: Географический факультет МГУ, 2010. 620 с.
8. Шуйский Ю.Д. Процессы абразии и их литодинамическое значение в пределах Днепровско-Каркинитской береговой области Черного моря // Доклады Академии наук Украины. Киев, 1992. №2. С. 83–86.
9. Щукин И.С. Четырёхязычный словарь терминов по физической географии. Москва: Советская энциклопедия, 1980. 327 с. С. 364.
10. Richard H., Allen. A glossary of coastal engineering terms. Washington, National technical information station, 1972. 60 p.
11. Stauble D. Techniques for measuring and analysing inlet ebb shoal evolution. Coast. Eng. Tech. Note, 1998. Volume IV. PP. 12-13.
12. Hayes M.O. Barrier island morphology as a function of wave and tide regime, in Leatherman, S. P. ed., Barrier islands from the Gulf of St. Lawrence to the Gulf of Mexico. New York, NY: Academic Press, 1979. PP 1-29.
13. Hayes M.O., FitzGerald D.M. 2013. Origin, Evolution, and Classification of Tidal Inlets. In: Kana, T.; Michel, J., and Voulgaris, G. (eds.), Proceedings, Symposium in Applied Coastal Geomorphology to Honor Miles O. Hayes // Journal of Coastal Research, Special Issue No. 69, PP. 14–33.

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

УДК 338.48:330.341

Kateryna Horiachko
(Kyiv, Ukraine)UKRAINIAN SAFETY AND SECURITY AS FACTORS
OF THE SUCCESSFUL TOURISM DEVELOPMENT

У даній статті розглянуто сучасний стан та перспективи туризму в Україні та світі а також розглянуті аспекти безпеки туристів на території України.

Ключові слова: безпека туристів, туризм, туристичний потік, перспективи туризму, розвиток туризму.

This article examines the current state and prospects of tourism in Ukraine and the world, as well as the aspects of tourist safety in Ukraine.

Keywords: tourist safety, tourism, tourist flow, tourism prospects, tourism development.

Ukraine is prospective place for travelling nowadays. Ukraine has a perfect geolocation and nature, numerous landscapes, cultural and religious places. The only restraining factor for traveling in the last 5 years was the war which is ongoing on the East of the Ukraine. International tourists had serious concerns about it. At the same time the World international press and authoritative journals consider Ukraine as a safe friendly travel destination.

In [2] it is outlined that: "Ukraine had the fastest rate of TTCI (the Travel & Tourism Competitiveness Index) score growth in the sub-region, rising 10 places to rank 78th globally. In particular, as the country stabilized and recovered economically, Ukraine drastically improved its business environment (124th to 103rd), safety and security (127th to 107th), international openness (78th to 55th) and overall infrastructure (79th to 73rd) " [2]. The Travel & Tourism Competitiveness Index was calculated based on 15 factors such as business environment, safety and security, health and hygiene, human resources and labor market, price competitiveness, infrastructure, natural resources, cultural resources, etc. [2]. According to the Travel tourism Impact 2018 data (see table 1), Travel & Tourism's share of total national investment is forecasted to rise from 2.0% in 2018 to 2.6% in 2028. In 2018 Ukraine took 151-th place by the direct contribution to employment, and the 125-th place by the total contribution to employment. Tourism contribution to total capital investment also had a real growth 2018 real growth adjusted for inflation - 5%.

Table 1. Country rankings: real growth, 2018 [6]

TRAVEL & TOURISM'S DIRECT CONTRIBUTION TO EMPLOYMENT	2018 - 2028 % growth pa	TRAVEL & TOURISM'S TOTAL CONTRIBUTION TO EMPLOYMENT	2018 - 2028 % growth pa
60 Poland	2.9	69 Finland	2.6
77 Bulgaria	2.6	World	2.5
88 Finland	2.4	80 Poland	2.4
Other Europe	2.2	Other Europe	1.7
World	2.2	125 Ukraine	1.5
106 Russian Federation	2.1	148 Bulgaria	1.3
144 Hungary	1.4	152 Russian Federation	1.2
151 Ukraine	1.4	153 Lithuania	1.2
160 Lithuania	1.1	170 Hungary	0.8
164 Belarus	1.0	172 Belarus	0.7
168 Estonia	0.9	176 Estonia	0.5
184 Czech Republic	0.3	183 Czech Republic	0.05
TRAVEL & TOURISM CONTRIBUTION TO TOTAL CAPITAL INVESTMENT	2018 - 2028 % growth pa	VISITOR EXPORTS CONTRIBUTION TO TOTAL EXPORTS	2018 - 2028 % growth pa
51 Ukraine	5.0	28 Lithuania	6.0
65 Lithuania	4.6	36 Finland	5.7
75 Poland	4.5	53 Poland	5.3
World	4.3	89 Ukraine	4.5
106 Estonia	3.8	Other Europe	4.5
116 Russian Federation	3.4	104 Estonia	4.2
Other Europe	3.4	World	4.1
125 Bulgaria	3.3	117 Russian Federation	4.0
147 Finland	2.7	126 Bulgaria	3.9
170 Czech Republic	2.0	162 Hungary	2.8
183 Belarus	1.3	174 Belarus	2.4
184 Hungary	1.2	184 Czech Republic	1.8

In annual analysis quantifying the global economic and employment impact of Travel & Tourism in 185 countries and 25 regions, the World Travel & Tourism Council's (2019) research shows that the sector accounted for 10.4% of global GDP and 319 million jobs, or 10% of total employment in 2018.

The division of overall spend is firmly weighted towards the leisure market, which represented 78.5% of the total compared with 21.5% for business spend, and the sector accounted for 6.5% of total global exports and 27.2% of total global service exports. Domestic tourism, which represented 71.2% of all tourism spending in 2018 and had the strongest growth in developing nations, continues to support opportunities by spreading development and regional economic benefits and building national pride.

The Ukraine indicator of the Contribution of travel & tourism to GDP in 2018 was 5.4% of total economy which is 2.5% more than in 2017. Contribution of travel & tourism to employment gained 791 000 – which is 4.9% of the total employment, in 2019 this indicator is expected to be 875.8 jobs.

The direct contribution of Travel & Tourism to the world GDP in 2018 was USD2,750.7bn (3.2% of GDP). This is forecast to rise by 3.6% to USD 2,849.2bn in 2019. This primarily reflects the economic activity generated by industries such as hotels, travel agents, airlines and other passenger transportation [1]. The direct contribution of Travel & Tourism to GDP is expected to grow by 3.6% pa to USD4,065.0bn (3.5% of GDP) by 2029. See fig.1

WORLD: CAPITAL INVESTMENT IN TRAVEL & TOURISM

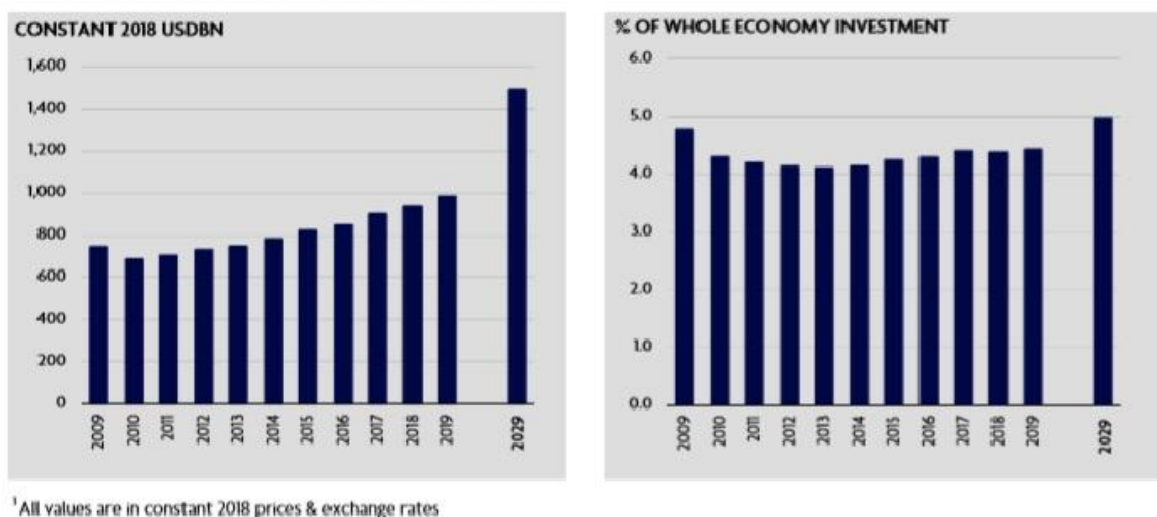

Figure 1. Capital investment in travel and tourism[1].

Money spent by foreign visitors to a country (or visitor exports) is a key component of the direct contribution of Travel & Tourism. In 2018, the world generated USD1,643.2bn in visitor exports. In 2019, this was expected to grow by 4.0%, and the world expected to attract 1,484,910,000 international tourist arrivals.

Despite positive forecasts Ukraine also has such issues[10]: crime, both violent and petty crime has been rising post-Maidan, but overall levels are not dramatically different from the rest of Europe.

Theft, Credit-Card Fraud which is a common phenomenon. The Dropped-Wallet Scam- well-known rort starts with you suddenly noticing a wallet or a large wad of cash on the ground nearby. If you pick it up, you'll be approached by someone saying it's theirs. They'll thank you...and then say that they had two wallets or wads of cash and accuse you of stealing the other. Alternatively, they'll directly accuse you of stealing the first wallet. Accomplices might be brought in as witnesses or 'police'.

Racist Attacks - With the proliferation of far-right groups and militias, racism is on the rise, although serious attacks are infrequent and many cities have large multiracial, international student communities. Most of the recent attacks have been targeting Roma communities.

War & Crimea is still one of the issues in Ukrainian tourism. The war with Russia affects a small part of the far southeast of Ukraine and has little direct impact on the rest of the country. It is not safe to visit Donetsk –foreigner could be a prime target for kidnapping or accusations of spying. Besides, tourists need a special permit to visit areas around the 'line of contact' between Ukrainian and Russian-backed forces. The situation in Crimea is acute, holders of foreign passports can only travel between Crimea and Ukraine proper with special permission from the Ukrainian government.

REFERENCES

1. World Travel & Tourism Council, World 2019. (2019). URL: <https://www.wttc.org/economic-impact/country-analysis/league-table-summaries/>
2. Ukraine Improves Its Position In Travel & Tourism Competitiveness Index (2019). URL: https://en.cfts.org.ua/news/ukraine_improves_its_position_in_travel_tourism_competitivenessindex
3. ITB World Travel Trends Report 2016/2017. From ITB Berlin. URL: http://www.itbberlin.de/media/itb/itb_dl_all/itb_presse_all/World_Travel_Trends_Report_2016_2017.pdf
4. Official site of the Ministry of Culture of Ukraine. URL: <http://mincult.kmu.gov.ua>
5. State Statistics Committee of Ukraine. URL: www.ukrstat.gov.ua
6. TRAVEL & TOURISM ECONOMIC IMPACT 2018 Ukraine. URL: <https://www.wttc.org/economic-impact/country-analysis/country-reports/>
7. TRAVEL & TOURISM ECONOMIC IMPACT 2019 WORLD. URL: <https://www.wttc.org/economic-impact/country-analysis/country-reports/>
8. Ukraine GDP - composition by vector. URL: https://www.indexmundi.com/ukraine/gdp_composition_by_sector.html
9. World Data Atlas on the Ukrainian Theme of General Tourism Tourism in the WFP. URL: <https://knoema.ru>
10. Dangers & Annoyances. URL: <https://www.lonelyplanet.com/ukraine/safety>

УДК 338.48

Зайниддин Зойиров
(Навои, Узбекистан)

ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И ПУТИ ЕГО ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с туристическим потенциалом Республики Узбекистан, а также пути эффективного использования имеющихся туристических ресурсов.

Ключевые слова: туризм, туристический потенциал, активный туризм, духовно-просветительские виды туризма, религиозный туризм, этнический туризм, экотуризм.

The article discusses issues related to the tourism potential of the Republic of Uzbekistan, as well as ways to effectively use existing tourism resources.

Keywords: tourism, tourist potential, active tourism, spiritual and educational types of tourism, religious tourism, ethnic tourism, ecotourism.

Туристическая отрасль, во всем мире, в силу своих особенностей занимает определенное место в воспроизводственном процессе. По некоторым данным, Туризм занимает третье место в мировом экспорте по доходности, после нефтедобывающей и автомобильной промышленности и его доля составляет 10 процентов, а по оказанию платных услуг 35 процентов.

Узбекистан, розположений на перехресті «Великого шовкового шляху» має величезний туристичний потенціал і свої переваги в цій сфері.

Туристична діяльність Республіки включає як активні види відпочинку і спортивного туризму типу скалолазання і горнолыжного спорту, так і подорожі по археологічним і духовно-просвітницьким місцям, а також по місцям паломництва (релігійний туризм).

З року в рік в країні зростає кількість іноземних туристів. Наприклад, в 2017 році кількість туристів, відвідали Узбекистан становило 2,5 мільйона осіб, а в 2018 році 5,3 мільйонів, з них 5 мільйонів з країн СНГ, 325 тисяч з дальнього зарубіжжя. Згідно статистики, в 2019-му році в Республіці побувало 6748500 туристів. А до 2023 року прогнозується привлечь в країну до 8 мільйонів осіб, в т.ч. до 3,3 мільйона молодих іноземних туристів. Більшість з яких приїхали з Казахстану, Таджикистану, Киргизської Республіки, Туркменістану, Російської Федерації, Турції, Китайської Народної Республіки (КНР), Республіки Корея і Індії.

Обсяг експорту туристичних послуг становив 1 313 032 долара США (1 041 089 в 2018-му)

Виникає питання, чому ж так привабливий туризм в Узбекистані і що виділяє його серед сотень інших туристичних напрямків. Відповідь однозначно одна, тим же, чим привабливі Александр Македонський майже два з половиною тисячоліття тому назад, або арабів в VII столітті, або воїнів-кочівників Чингізхана (Темучина) в XII столітті нашої ери. Це могутні міста-оазиси, край щедрих полів і садів, даруючі солодкі врожаї винограду, гранату, багрянців, овочів і т.д. Тепло і сонце. Сухий клімат і т.п.

Імперія Македонського і завоювача Чингізхана розсіяні вітрами часу, розсипалися і розсипані піском. Але сліди тих часів до сих пір можна побачити в історико-архітектурних пам'ятниках, деяких залишках зруйнованих міст і давніх фортець, наприклад «Афрасіаб» Самарканду, «Пайкент» Бухарського регіону, стародавніх буддійських храмів Сурхандар'ї.

Самарканд, Бухара, Хива, Шахрисабз – об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Ці міста, познавши і побачивши великих завоювачів світу – Македонського, Ібн Кутайба, Чингізхана, великого Еміра Темур (Тамерлана).

В Республіці мають неповторимі архітектурні пам'ятники-мавзоли «Бібі-Ханум», «Гур-Емір», «Шахи-Зинда», площа «Регістан», обсерваторія Улугбека в Самарканді, фортеця «Арк», Мінарет «Кал'ян» і мечеть «Кал'ян», комплекс-ансамбль «Лябі-хауз», купола «Токи-Заргарон», мавзолей «Самані» в Бухарі, комплекс «Ічан кала», мінарет «Іслам Ходжа», мавзолей «Пахлаван Махмуд», палац «Таш-хаулі» в Хиві, комплекс «Дорус Саодат», «Дор-ут Тиловат», «Ак-сарай», мечеть «Кук Гумбаз» в місті Шахрисабз, буддійський храм, комплекс «Султан Саодат», «Фаязтепа» в місті Термез.

Однак, кожне місто Узбекистану дає сотні приводів відвідати його. Ташкент, Коканд, Наманган, Андижан – це нескінченна східна казка. Пропонують різні види туристичної продукції і туристичних послуг-Ташкентський плов, Шахрисабзський тандыр-кебаб, Гіждуванський шашлык, ручна вишивка сюзане Бухари і Нурати, Маргіланський атлас, Шахріханський ніж-пичак і інші.

Узбекистан має і інші ресурси для привабливості більшої кількості іноземних гостей. Наприклад, пустелі «Кизил-Кум» і «Кара-кум», заказник джейранів (Бухарський олень), озеро «Айдаркуль» з сучасними пляжами, юртами для іноземних туристів, різноманітний тваринний і рослинний світ (іноді зустрічається тільки в Узбекистані), гірські вершини і річки, які мають величезне значення для розвитку активного виду туризму; мінеральні джерела з лікувальною водою, розташовані в Ферганській долині, Ташкентській, Самаркандській, Сурхандар'їнській, Бухарській областях, гарячі джерела і піски «Кизил-кум» і «Кара-кум».

Рекреаційні ресурси республіки дозволяють організувати різні види відпочинку, туристичні маршрути і приймати туристів круглий рік.

Современная туристическая инфраструктура в Республике «Каракалпакстан», Бухарской, Хорезмской и Навоийской областях предлагают путешествия по пустыням с уникальными возможностями совершить поездку на верблюдах, пожить в юрте, оснащенной необходимыми условиями для проживания туристов. Туристы имеют возможность увидеть «Каменный лес», расположенный недалеко от знаменитого города Уч-кудука (Три колодца).

Горы Узбекистана также являются живописными пейзажами Центральной Азии. На окраине Кызылкумов - это урочище Сармышской в 30-40 км к Северо-Востоку от города Навои известны памятники древней деятельности человека, сконцентрированной на площади приблизительно 20 км². Самыми привлекательными являются наскальные петроглифы – около 10 000 фрагментов, свидетельствующие о деятельности первобытного человека.

Крупный куполообразный горный массив «Большой Чимган», входящий в состав Чаткальского хребта, расположенный в Северо-Восточной части Ташкентской области в 80 км от Ташкента, известен своими зимними – оздоровительными комплексами «Бельдерсай» и «Амирсай». Новая инновационная туристическая инфраструктура отвечает мировым стандартам.

Особое внимание туристов привлекает оздоровительная инфраструктура – санатории, зоны отдыха, пансионаты и т.д. Например: санаторий «Чимьян» Ферганской, «Омонхона» Сурхандарьинской, «Мохи-Хоса» Бухарской, «Чартак» Наманганской, «Замин» Джизакской областях. Эти здравницы при СССР были всесоюзными.

Особого внимания иностранных туристов заслуживают проводимые этнографические фестивали «Весна Байсун» (Бойсун Бахори) в Сурхандарье, где демонстрируются старинные обычаи, свадебные церемонии, искусство и культура, ремесленничество, национальная борьба «КУРАШ», скачки и т.п., узбекского народа, его гостеприимства. Интересен и разнообразен всенародный весенний праздник «Навруз», который отмечается в день равноденствия, 21 марта.

Огромный интерес у туристов вызывают архитектурные памятники, расположенные в местах паломничества, таких, как комплекс «Имам-Бухари», «Имам Матуриди» в Самарканде, «Бахауддин Накшбанд», «Чар Бакр» в Бухаре, «Имам Термези», «Хаким ат - Термези» в городе Термез.

Гостиницы, расположенные в туристических регионах Узбекистана удовлетворяют желания и потребности каждого нашего гостя.

Всего в Узбекистане на сегодняшний день около 400 гостиниц, принимающих туристов и предоставляющих сервис соответствующий мировым стандартам.

В стране создана и работает развитая транспортная инфраструктура туризма. Это быстрое и комфортное перемещение на борту авиатранспорта в крупнейшие города республики. Регулярно курсируют высокоскоростные электрические поезда «Афрасиаб» и «Шарк» по всем регионам.

Из вышесказанного и изложенного можно прийти к выводу, что Узбекистан в годы независимости сумел создать современную туристическую инфраструктуру и по итогам 2019 года занял четвертое место в рейтинге стран с самой быстроразвивающейся индустрией туризма. К вышесказанному можно добавить, что в регионах Республики безопасно, интересно, чисто и спокойно. Это тоже имеет для иностранных туристов немаловажное значение.

Туризм является одним из главных источников финансовых поступлений для субъектов предпринимательства, а для государства объектом налогообложения. В Обращении Президента Ш.Мирзиёева к Парламенту Республики Узбекистан говорится, что «Мы должны превратить индустрию туризма в стратегическую отрасль экономики». С этой точки зрения, на наш взгляд необходимо обратить внимание на следующие проблемы:

– совершенствовать Законодательство Республики Узбекистан по туризму с целью устранения незаконного вмешательства государственных органов в деятельность предпринимателей;

- открыть новые, современные, инновационные объекты и маршруты для туристов по регионам Республики;
- расширить номенклатуру и ассортимент турпродукции и туристских услуг;
- систематически осуществлять комплексные меры по организации туристических поездок по стране;
- расширить и улучшить качество, комфортность, мобильность транспортных услуг;
- строительство новых и капитальный ремонт действующих автомобильных и железных дорог по требованиям мирового стандарта;
- создать условия для равноправной конкуренции между субъектами авиации, железной дороги и автомобильного транспорта;
- установить финансовые льготы и преференции, в особенности вновь созданным субъектам малого, частного и семейного предпринимательства. При этом необходимо учесть малоразвитые и отдаленные регионы с точки зрения туризма;
- увеличить кадровый потенциал (туроператоров) и качество туристических услуг;
- ввод новых, современных инновационных технологий в отрасль с учетом цифровой экономики;
- построить новые рестораны, кафе-бары, восточные базары, различные маркеты, гостиницы, мотели, кемпинги, семейные гостиничные дома для иностранных туристов. Создать инновационные юрты на территории «Кизил-кум»ов и «Кара-кум»ов по мировым стандартам.

Вышеуказанные мнения, на наш взгляд, в конечном итоге принесут немаловажную пользу в решении двух взаимосвязанных проблем экономики – безработицы и проблемы увеличения семейных доходов населения страны.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Республики Узбекистан №УП-4947 от 7 февраля 2017 г. «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан».
2. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису. 25.01.2020 г.

УДК 338.48;339.187.44

*Павло Романів
(Львів, Україна)*

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ФРАНЧАЙЗИНГОВИХ СТРУКТУР У РЕСТОРАННОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Означено місце та роль франчайзингових структур у ресторанному господарстві. Визначено фактори формування франчайзингових мереж, можливості та стимули для розвитку підприємницьких мереж у ресторанному господарстві, структурно-функціональні засади мережеских структур. Описано структурні та територіальні особливості ресторанного франчайзингу в Україні.

Ключові слова: ресторанне господарство, франчайзинг, фактори, ресторани мережі, тренди.

The place and role of franchising structures in the restaurant industry are outlined. The factors of formation of franchising networks, opportunities and incentives for the development of business networks in the restaurant industry, structural and functional principles of network structures are determined. Structural and territorial features of restaurant franchising in Ukraine are described.

Keywords: restaurant business, franchising, factors, restaurant chains, trends.

Франчайзинг як явище у бізнесі відомо у світі уже відносно давно. Про нього можна дізнатися з ділових журналів, спеціалізованих інтернет ресурсів, його обговорюють на бізнес-тренінгах, аналізують у науковій літературі. У статті ми спробували навести головні аспекти структурно-територіальної організації франчайзингових структур у ресторанному господарстві України, також простежили історію розвитку та головні тренди франчайзингу. В Україні проводяться спеціалізовані виставки, зустрічі підприємців, присвячені франчайзингу. Тому сміливо можна сказати, що ринок франчайзингу набирає обертів, адже з кожним роком кількість франчайзингових точок в нашій країні збільшується.

Перші франчайзингові договори в Україні було укладено в 1993 році. Трохи пізніше на ринок виходить міжнародний гігант – мережа McDonalds.

У 1999 році відкрився перший партнерський ресторан мережі «Pizza Celentano», який відкритий за франшизою.

У 2001 була створена Асоціація франчайзингу України. Завдання даної організації – представлення інтересів підприємців на урядовому рівні, які використовують франчайзингові договори. Асоціація франчайзингу надає всебічну підтримку українським франчайзерам і франчайзі, захищає їх права та інтереси, сприяє розвитку франчайзингу в Україні в цілому.

Варто відзначити, що ще в 2001 році в нашій країні існувало всього кілька десятків мереж. У 2004 році почалося стрімке зростання франчайзингових точок, і починаючи з цього року кількість гравців ринку з кожним роком збільшувалася на 30%. А ось на початок 2018 року в Україні успішно працює вже понад 23 000 франчайзингових точок.

У 2010 році на ринок України вийшла міжнародна мережа піцерій Domino's Pizza. У грудні 2012 року в Києві було відкрито перший ресторан міжнародної мережі KFC.

Франчайзингова форма мереж є досить привабливою для вітчизняних підприємців. Відповідно до Термінологічного словника Асоціації франчайзингу України, франчайзингова мережа визначається як «мережа точок, які використовують одну франшизу, й складається як мінімум із двох суб'єктів – франчайзера та франчайзі, які перебувають на різних рівнях правовідносин» [3].

Це підприємницька діяльність, згідно з якою на договірній основі одна сторона (Франчайзер) передає іншій стороні (Франчайзі) за винагороду право використання: знаку для товарів і послуг, фірмового найменування, послуг і виробництва товарів, технологічного процесу, спеціалізованого обладнання. США – країна, де франчайзинг здобув найбільшу популярність і розповсюдження, Україна поки що відстає за показником об'єму франчайзингу у структурі сфери послуг, зокрема громадського харчування (рис. 1).

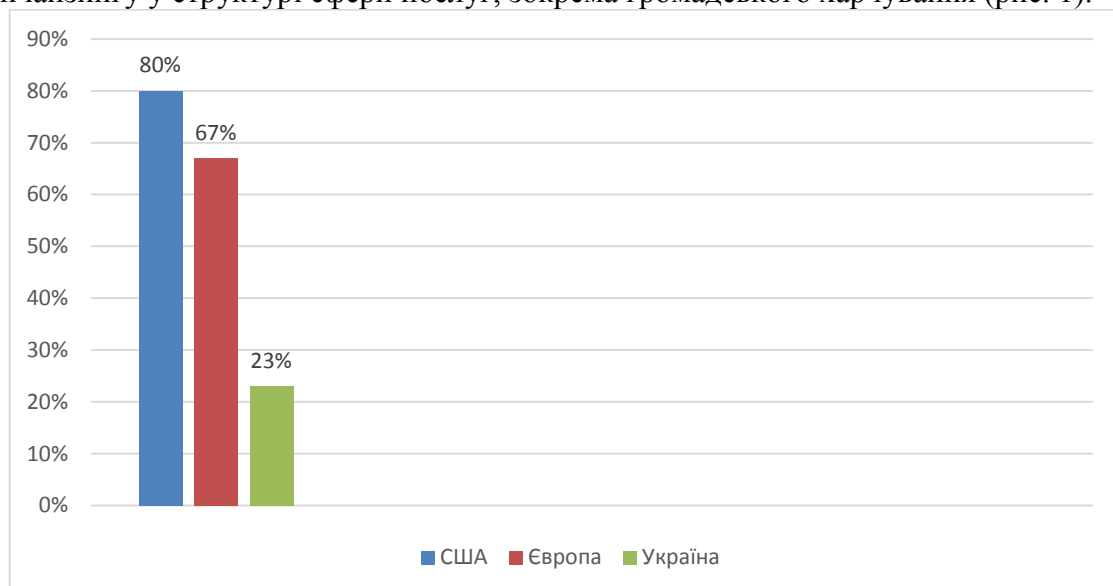

Рис. 1. Поширення франчайзингу у світі та Україні (за даними FRANCHISE GROUP) [5].

У світі близько 50 % всіх франчайзингових мереж працюють у сфері торгівлі (заклади фаст-фуд, ресторани, магазини промислових і продовольчих товарів). Франчайзинг у світі найбільш поширений в таких сферах економіки (за даними FRANDATA Corporation), (рис. 2.).

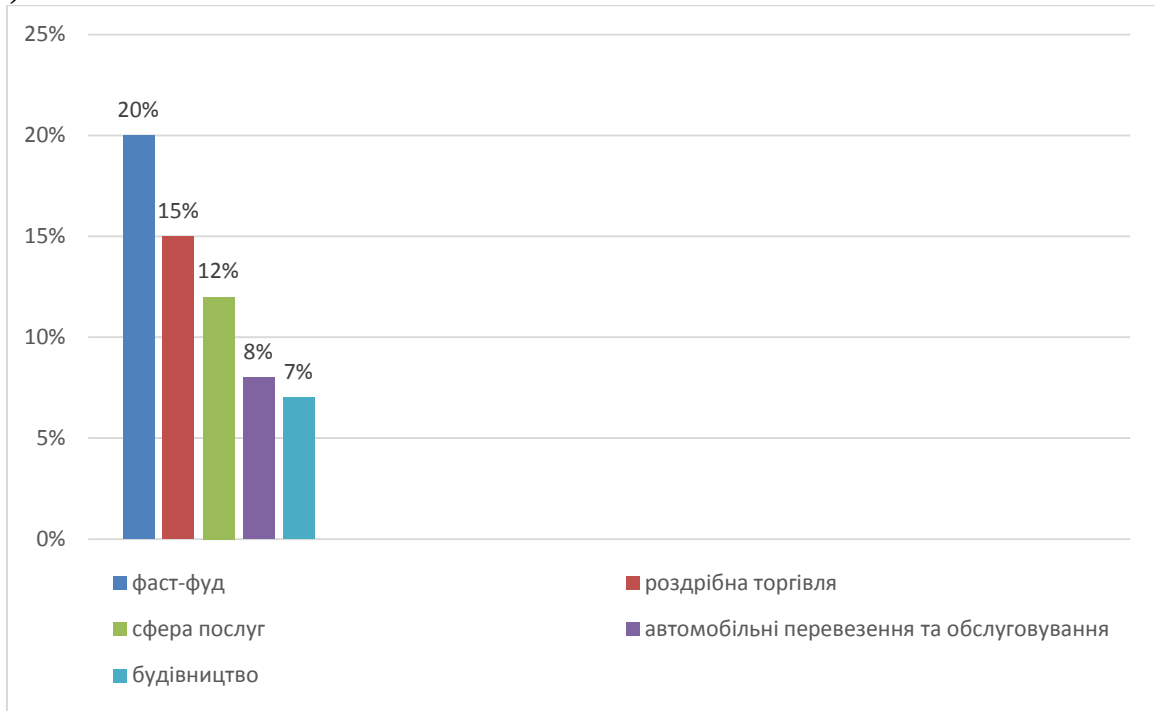

Рис. 2. Сфери поширення франчайзингу у світі [6].

За даними офіційної статистики, в усьому світі нараховується 16 тис. франчайзерів та 160 тис. франчайзі, більшість з яких розташовується на території США (за системою франчайзингу тут працюють 56,3% ресторанів швидкого харчування), Канади та Південної Кореї, у Європі лідерами є – Велика Британія, Франція та Німеччина. Висока популярність, завдяки доступній цінній політиці і швидкому сервісу, зробила франчайзинг у сфері фаст-фуду одним із самих надійних та рентабельних видів бізнесу [4].

Ринок ресторанного бізнесу займає найбільшу долю (близько 55%) серед усіх брендів, які розвивають франчайзинг в Україні. Найбільш прибутковими і активними є компанії, які розвивають іноземні франшизи, тому деякі українські оператори ресторанного бізнесу розглядають можливості купівлі іноземних франшиз для посилення власного портфеля бізнесу та збільшення капіталізації.

Розвиток франчайзингу в Україні стримується цілою низкою чинників, основними з яких є: недосконалість законодавчої бази; відсутність у вітчизняних підприємців досвіду роботи в рамках франчайзингу; несумлінне ставлення до виконання договірних зобов'язань і чужої інтелектуальної власності; низький рівень розвитку банківського кредитування [5].

У загальній кількості Франчайзерів, які працюють на території України, 431 компанія активно розширює свої мережі за рахунок відкриття як власних, так і франчайзингових об'єктів і 134 компанії на даному етапі свого розвитку мають тільки власні точки: вони знаходяться в активному пошуку партнера-Франчайзі або зовсім недавно стали гравцем ринку франчайзингу (рис. 3.).

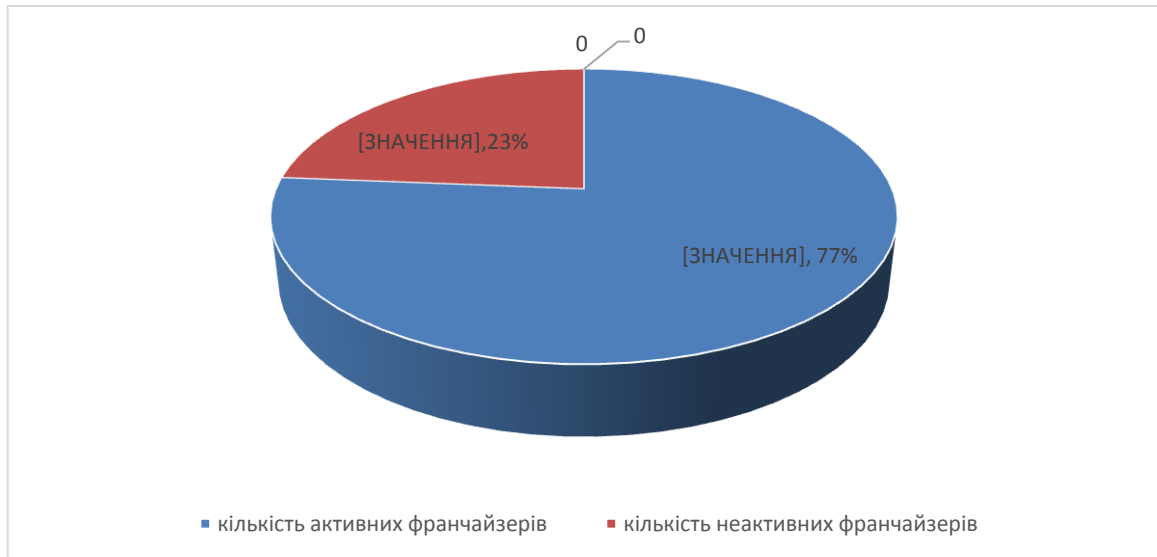

Рис. 3. Активність франчайзингу (брендів) в Україні (за даними FRANCHISE GROUP) [5].

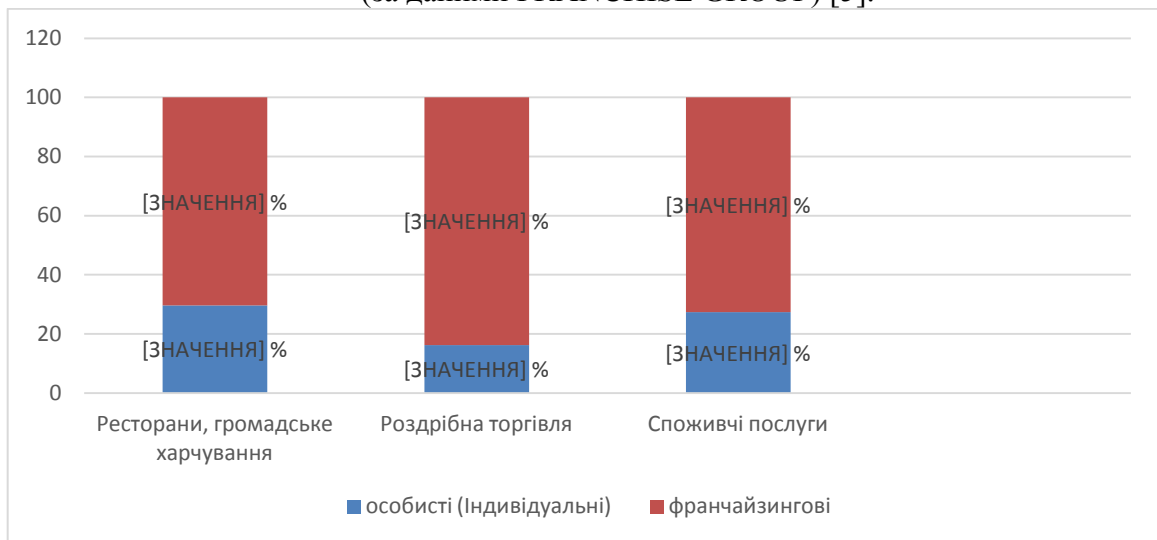

Рис. 4. Структура особистих та франчайзингових точок в Україні за галузями (за даними на 2017 р.) [2].

На 2019 рік структура точок за галузями має наступний вигляд (рис. 5.).

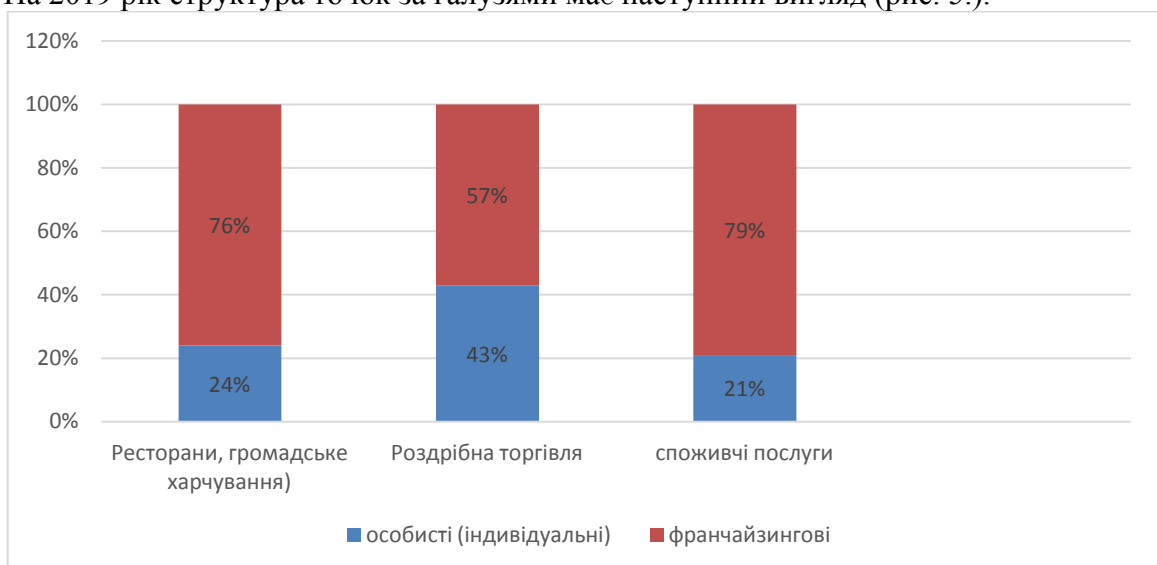

Рис. 5. Структура особистих та франчайзингових точок в Україні за галузями (за даними на 2019 р.) [2].

Як бачимо з рисунків, частка франчайзингових підприємств у галузі ресторанного господарства та громадського харчування зросла у порівнянні з 2017 роком. Це можна пояснити привабливістю франчайзингу як бізнес-моделі.

У структурі франчайзингових компаній за видами економічної діяльності переважають роздрібна торгівля, діяльність у сфері ресторанного бізнесу та громадського харчування, а також споживчі послуги. Більшість франчайзингових мереж, які працюють в Україні, складаються на більш ніж 70% із франчайзингових точок, тобто з компаній, які є юридично та господарсько самостійними суб'єктами, пов'язаними з головною компанією договором-концесією.

Переважання франчайзингових точок у всіх сферах пояснюється, з одного боку, привабливістю франчайзингу як бізнес-моделі, що забезпечує зниження витрат та ризиків, а з іншого – домінуванням декількох операторів на ринку, що має ознаки олігополії [1]. У секторі громадського харчування та ресторанного бізнесу найбільший гравець – «Фаст Фуд Системз» – контролює майже 10% торгових точок через три франшизи: «Піца Челентано» (163 франчайзингові точки), «Картопляна Хата» (21 точка) і «Яппі» (чотири точки).

Варто відмітити кілька сучасних трендів у франчайзингу сектору ресторанних послуг та громадського харчування. Поява мультибрендингових франчайзі - один із нових трендів. Все більше франчайзі починають купувати кілька франшиз, пояснюючи це тим, що така стратегія допомагає поліпшити грошовий потік, а також є «подушкою безпеки» від падінь в конкретному бізнесі. Так, у Києві відкрилася перша мультиформатна точка Холдингу емоцій !FEST.

Перспективний тренд – максимальне зростання рівня клієнтоорієнтованості. Бізнеси, що дозволяють споживачам створювати індивідуальні продукти та послуги, матимуть успіх. Це можуть бути, наприклад, власні салати і гамбургери та різноманітні WOK-концепції, інгредієнти в яких покупець зміксує за власним смаком, а не лише вибере страву за конкретним рецептом затвердженої технологічної карти.

Турбота про клієнта помітна у зростанні популярності послуг і продуктів «на вимогу» і «винос». Франчайзерів зацікавив так званий drive-формат.

Ще один тренд – ребрендинг та осучаснення формату популярних у минулому закладів громадського харчування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бізнес за франшизою в Україні: переваги, недоліки та поради з вибору / AG MARKETING. 2018. URL: <https://ag.marketing/biznes-za-franshyzoyu-v-ukrayini/>.
2. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Лазоренко Т., Фролова А. Розвиток франчайзингу у світі та в Україні // Соціально-економічні проблеми і держава. 2017. Вип. 2 (17). С. 199–207.
4. Франчайзинг – минимальные риски эффективной системы. URL: <http://horeca.ua/articles/la-pizza-espresso10/>.
5. Franchise Group. – URL: <https://franchisegroup.com.ua/>.
6. Franchise market research and consulting. URL: <https://www.frandata.com/>.

ЕКОНОМІКА / ЕКОНОМИКА

УДК 338.984(045)

Наталія Богацька, Аліна Бабюк
(Вінниця, Україна)

ПРОЦЕС СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ НА ПІДПРИЄМСТВІ

У статті визначена необхідність, сутність та особливості стратегічного планування. Доведено, що процес стратегічного планування може бути представлений послідовним вирішенням стратегічних проблем.

Ключові слова: стратегія, планування, план, цілі, розвиток, стратегічна модель, економічне зростання.

The necessity, essence and features of strategic planning are defined in the article. It is proved that strategic planning process can be represented by consistent solution of strategic problems.

Key words: strategy, planning, plan, goals, development, strategic model, economic growth.

Важливе місце в організації планової діяльності підприємств займає перспективне, стратегічне планування як основна функція управління підприємством, що являє собою процес визначення цілей створення організації, а також обґрунтування шляхів їхнього досягнення. Стратегічне планування формує основу управлінських рішень, оскільки функції організації, мотивації і контролю менеджменту орієнтовані на розробку й реалізацію стратегічних планів. Динамічний процес стратегічного планування є тією парасолькою, під якою концентруються всі управлінські функції. Не використовуючи переваг стратегічного планування, фірма й окремі її співробітники будуть позбавлені реальностей оцінки стратегічних цілей і визначення перспективних напрямів розвитку підприємства.

Вивчення та вдосконалення стратегічного управління підприємства було метою багатьох вітчизняних та іноземних вчених, які зробили свій внесок в дослідження цієї теми, зокрема можна виділити таких: І. Ансофф, В. Архіпов, В. Герасимчук, П. Друкер, В. Єфремов, О. Кузьмін, Л. Мельник, В. Пономаренко, С. Попов, М. Портер, Г.Тейл, З. Шершньова, О. Ястремська. У працях цих науковців наводиться чимало різних визначень стратегічного планування, які розкривають ті чи інші його важливі аспекти та особливості. Проте більшості визначень притаманна плутанина при використанні низки ключових термінів.

Для з'ясування сутності стратегічного планування розглянемо поняття "план". Багато науковців не відокремлюють планування від менеджменту, стверджуючи, що, як планування, так і менеджмент (управління) – це по суті, одне й те саме: прийняття рішень щодо майбутньої діяльності фірми [1, с. 10].

Розробка програми діяльності фірми є першим етапом стратегічного планування як управлінської діяльності зі створення та підтримки стратегічної відповідності між цілями фірми та її потенційними можливостями в сфері маркетингу. Задача керівництва фірми полягає у формуванні господарського механізму, який забезпечує найбільш швидку її адаптацію до зовнішніх мінливих ринкових умов [1, с. 25]. Це дозволить зменшити невизначеність і ризик у господарській діяльності та забезпечити концентрацію ресурсів за обраними пріоритетними напрямками діяльності фірми. Розробка і реалізація стратегії – найважливіші функції керівників фірми вищої ланки управління. Без стратегічного планування фірма подібна кораблю без керманіча. Стратегія визначає основні цілі фірми і шляхи їх досягнення таким чином, щоб забезпечити єдину спрямованість дій усього колективу [2, с. 153].

Дослідженнями визначено, що в межах стратегічного планування вирішується безліч питань управління фірмою, у тому числі здійснюється розробка загальнофірмової стратегії, підготовка стратегічних рішень в окремих господарських сферах, аналіз конкурентного

середовища, визначення основних цілей фірми, управління стратегічно важливими факторами діяльності на ринку, формування маркетингової стратегії на ринку окремих товарів, вивчення життєвого циклу продукції на ринку, управління портфелем замовлень, визначення стратегічних перспектив фінансування капіталовкладень, формування загальної концепції розвитку підприємства, аналіз перспектив, дослідження структури витрат [3].

Стратегічне планування – це систематизовані та більш-менш формалізовані зусилля всього підприємства, спрямовані на розробку та організацію виконання стратегічних планів, проектів і програм. У свою чергу, розробка планів як специфічний вид діяльності – це послідовний ітераційний процес, що складається з кількох взаємопов'язаних етапів [4, с. 22] (рис.1)

Рис. 1. Поетапний алгоритм стратегічного планування

Останні два етапи є переходом до впровадження цілісної системи стратегічного управління, оскільки зумовлюють необхідність організаційно-аналітичної та контрольної-координаційної діяльності не лише в органах стратегічного планування, а й у ланках, де виконуються дії, визначені стратегічними планами та програмами [4, с. 23].

Метою стратегічного планування можна назвати процес встановлення послідовного фіксованого порядку дій для підготовки ефективного функціонування усіх елементів, що характеризують конкурентоспроможне підприємство і базисними для її реалізації є такі принципи [5]:

- цілевстановлення та цілереалізація, тому що передбачені в системі стратегічного планування заходи та шляхи здійснення планування спрямовані на встановлення та досягнення цілей;
- багатоваріантність, альтернативність та селективність, що дає змогу реагувати на середовище, яке змінюється, перейшовши на заздалегідь обґрунтовані та визначені альтернативи;
- глобальність, системність, комплексність та збалансованість, які характеризують орієнтацію на охоплення окремими стратегіями всіх аспектів діяльності об'єкта та взаємозв'язок між ними;
- спадковість і послідовність, тому що стратегічні зміни повинні впроваджуватися у певній послідовності з урахуванням досягнутих результатів і специфічних особливостей процесів та явищ;
- безперервність, оскільки стратегічна діяльність є складним процесом, зупинка якого повертає підприємство на початкову позицію;
- наукова та методична обґрунтованість, які спрямовані на використання поширених науково-методичних підходів, допомагають розробляти реальні плани, узгоджені з параметрами зовнішнього та внутрішнього середовища [3].

Основна загальна мета організації – чітко виражена причина її існування, місія. Місія деталізує статус фірми і забезпечує напрямок і орієнтири для визначення цілей, стратегії, тактики і політики в досягненні запланованого результату.

Добре сформульована місія підприємства повинна містити наступне:

1. Завдання фірми з погляду її основних послуг чи товарів, її основних ринків і основних технологій. Простіше кажучи, якою підприємницькою діяльністю займається фірма.
2. Опис зовнішнього середовища стосовно фірми, що визначає параметри фірми.
3. Характеристику культури організації. Який робочий клімат існує всередині фірми? Якого типу людей залучає цей клімат? [6, с. 19].

В умовах ринкової економіки поняття місії повинно відбивати намір тієї чи іншої фірми в напрямку максимально ефективного задоволення потреб своїх клієнтів і власних потреб [6, с. 20].

Вважаємо, що процес стратегічного планування може бути представлений у вигляді послідовного вирішення стратегічних проблем. При цьому етапи їхнього вирішення розмежовуються таким чином, щоб на кожному могли бути використані свої специфічні методи. Дослідженнями встановлено, що на першому етапі встановлюються стратегічно важливі зони діяльності підприємства, тобто ті, що плануються незалежно від інших ринків та інфраструктур [7, с. 58].

Другий етап стратегічного планування характеризується аналізом окремих стратегічних зон. При аналізі не приймаються до уваги загальнофірмові проблеми, оскільки окремі стратегічні сфери мають свою ринкову специфіку і зовнішнє оточення, а їх інфраструктура має свої сильні та слабкі сторони стосовно підприємств-конкурентів [7, с. 60].

На третьому етапі напрацьовується принципово важливий документ, в якому визначаються цілі та завдання підприємства, розмежовуються сфери діяльності, фіксуються довгострокові цільові перспективи [7, с. 61].

На четвертому етапі розробляється загальнофірмова стратегія на певний період часу, як правило – до 10-ти років. При цьому, якщо підприємство діє в декількох стратегічних зонах, то для кожної з них повинні передбачатися свої цілі й ресурси [7, с. 61].

Якщо на п'ятому етапі реалізується стратегічне планування стосовно рівня окремої сфери діяльності (базується на цілях і розподілі ресурсів, передбачених загальнофірмовою стратегією), то на шостому етапі розробляється функціональна стратегія як на рівні окремої зони, так і в цілому підприємства. Тут враховуються, наприклад, управління інвестиційними ресурсами, зв'язки з громадськістю, підтримка престижу компанії, розробка й впровадження наукових досліджень. На останньому етапі визначається реальність цілей, намічених на

попередніх етапах планування, шляхом розробки довгострокових фінансових планів [7, с. 61-62].

При переході до ринкових відносин підприємствам надано можливість самостійно господарювати в умовах ринку, тому особливої ваги набуває здатність цих підприємств так спланувати свою діяльність, щоб не стати банкрутом, а ще краще – щоб отримувати прибуток, тим самим підвищуючи добробут населення. Виходячи з різноманітності характеристик підприємств, можливі різні підходи до організації системи стратегічного управління загалом і стратегічного планування зокрема. Світовий досвід свідчить: на основі загальних принципів кожне підприємство обирає ту чи іншу систему, робить акцент на окремих сторонах діяльності підприємства, вводячи цей орієнтир як основу планування [4, с. 124].

Розробляючи систему стратегічного планування, кожне підприємство обирає для себе найприйнятнішу схему, яка, з одного боку, являє собою перелік необхідних формальних процедур, для виконання яких потрібні знання фахівців, а з іншого – передбачає поєднання елементів творчості зі здоровим глуздом керівників, які не дуже схильні витратити час на витончені процедури планування. Система стратегічного планування не покладається на «природний плин» обставин у досягненні успіху, а базується на системі планів, які дають змогу перетворити цілі та стратегії в реальні досягнення. Найскладнішою проблемою є те, щоб зрозуміти, яким має бути стратегічний план, з чого він повинен складатися, щоб відповідати тим вимогам, які роблять його незамінним для розвитку підприємства. Загальні вимоги до змісту та структури стратегічного плану можна відстежити, аналізуючи визначення поняття «стратегічний план» різними авторами, які залежно від прийнятої концепції стратегічного планування, акцентують увагу на тих чи інших сторонах цього явища [6, с. 76].

На підприємствах України стратегічне планування майже не здійснюється і тому спеціалісти і керівники вітчизняних підприємств, зокрема і торгівельних, не мають досвіду, знань та не знають переваг стратегічного планування. Одна з причин полягає в тому, що методи стратегічного планування, які використовуються у зарубіжній практиці, не адаптовані до вітчизняного ринку, і, як наслідок, результати їхнього використання виявляються не завжди задовільними. Інша причина полягає в неузгодженості методів і засобів планування, які використовуються, що, своєю чергою, пояснюється недостатньо повним розумінням значення існуючих взаємозв'язків засобів і методах стратегічного планування. Багато практиків, концентруючи свою увагу на окремих популярних методах і засобах, випускають з уваги стратегічне планування як єдине ціле.

Отже, стратегічне планування – це планування від майбутнього до теперішнього виходячи з глобальних ідей та поставлених цілей підприємства. Воно базується, з одного боку, на цілях і завданнях, поставлених у ході розробки стратегії, а з іншого – на прогнозах у різних сферах розвитку. Завжди треба пам'ятати, що застосування стратегічного планування створює найважливіші переваги у функціонуванні підприємства: готує підприємство до змін у зовнішньому середовищі; пов'язує його ресурси зі змінами зовнішнього середовища; прояснює проблеми, які виникають; координує роботу його різних структурних підрозділів; покращує контроль на підприємстві. Також обов'язково стратегічне планування, спрямоване на рішення кардинальних проблем, має бути підкріплено поточним плануванням, яке забезпечує досягнення стратегічних цілей. Звичайно, при цьому повинна забезпечуватися наступність планів, їх взаємозв'язок, хоча структура планових рішень, методи планування і терміни реалізації будуть відрізнятися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бедриць М.Д., Недзельська К.В. Економічна суть стратегічного фінансового планування підприємства в сучасних соціально-економічних умовах // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. 2012. С.10-25.

2. Мінцберг Г. Зліт та падіння стратегічного планування. К. : Вид-во Олексія Капусти, 2008. С.152-159.
3. Богацька Н. М., Дуржинська А. Ю. Критерії ефективності діяльності підприємства. Вінницький торговельно-економічний інститут. 2010. URL: http://www.rusnauka.com/1_KAND_2010/Economics/10_54764.doc.htm
4. Гапоненко А. Л. Стратегическое управление: Учебник. М.: Омега, 2004. 472 с.
5. Богацька Н. М., Ковальчук Д. Стратегічний потенціал підприємства. URL: www.rusnauka.com/33_DWS_2010/Economics/
6. Жаліло Я. Економічна стратегія як категорія сучасної економічної науки // Економіка України. 2005.
7. Зелль А. Дослідження зв'язку стратегічного і тактичного планування // Журнал європейської економіки. 2006. С.58-62.

УДК 657.631.6 (476)

Ангелина Гончаревич, Татьяна Масловская
(Минск, Беларусь)

КАЧЕСТВО ПРОВЕРКИ АУДИТА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

В статье рассматривались актуальные вопросы качества проведения аудита в Республике Беларусь. Выделены некоторые проблемы и предложены конкретные пути их решения.

Ключевые слова: аудит, контроль качества аудита, оценка, аудитор, анализ качества.

Abstract: the article addressed topical issues of the quality of the audit in the Republic of Belarus. Some problems are highlighted and specific solutions are proposed.

Keywords: audit, audit quality control, assessment, auditor, quality analysis.

В Республике Беларусь регулирование аудиторской деятельности осуществляется в соответствии с Законом Республики Беларусь «Об аудиторской деятельности» [1].

Согласно ему, под контролем качества работы аудиторской организации, аудитора – индивидуального предпринимателя (далее – аудитора-ИП), аудитора понимается система организационных мер, методик и процедур по проверке соблюдения аудиторской организацией, аудитором-ИП, аудитором правил аудиторской деятельности, а также обоснованности сформированных ими выводов и выраженного в установленной форме аудиторского мнения.

Тему качества проверки аудита рассматривали многие авторы: С. Л. Коротаева, Ю. А. Новикова, Д. А. Гавриленко, Е. Ю. Морозова, Д. А. Панков, В. В. Мякинская, В. Н. Лемеш [4, 5, 6, 7] и др.

Оценка качества работы аудиторских организаций, аудиторов ИП, аудиторов включает внутреннюю оценку качества работы аудиторов и внешнюю оценку качества работы аудиторских организаций, аудиторов – индивидуальных предпринимателей.

Принципы осуществления и требования к организации внутренней оценки качества работы аудиторов устанавливаются международными стандартами аудиторской деятельности и национальными правилами аудиторской деятельности.

В ходе анализа качества проверки белорусского аудита были выявлены следующие проблемы:

1) аудиторские компании имеют некоторые ограничения в своей деятельности. Это характеризуется финансовой неустойчивостью, зависимостью от их заказчиков, недостаточным уровнем квалификации специалистов в сфере аудита, недостатком практики

международного аудита и объема аудиторских процедур, нехватка времени для выполнения этих процедур, что приводит к снижению качества аудита;

2) не принятие аудиторских заключений национальных организаций за пределами Республики Беларусь. [3, 7];

3) несовершенство системы государственного и общественного регулирования аудиторской деятельности. Отсутствует единообразный подход к оценке предложений аудиторов заказчиками, оценке существенных условий договора и необходимой для этого информации;

4) после принятия Закона «Об аудиторской деятельности» в республике число аттестованных аудиторов снижается. На 1 января 2020г. в стране насчитывалось 1394 аудитора, имеющих квалификационный аттестат аудитора, 273 аудитора ИП [6, с. 26].

Для решения данных проблем необходимо внедрить:

1) повышение общественного доверия к внешнему аудиту;

2) внедрить комплексную программу повышения квалификации для всех участников и заинтересованных лиц, внести изменения в программу переподготовки аудиторов в части обучения их новым технологиям, системе повышения качества и автоматизации аудита;

3) доступности финансовой отчетности инвесторам и общественности;

4) современное законодательство в области бухгалтерского учета и аудита, соответствующее передовой международной практике;

В международной практике повышения контроля качества аудита существует такой метод, как «проверка равным», представляющий собой изучение на предмет соответствия системе контроля качества одной аудиторской компании другой. Применение такого метода позволяет выяснить, насколько придерживается проверяемая аудиторская компания утвержденных процедур контроля качества в своей практической деятельности.

Утверждена Инструкция о принципах осуществления Аудиторской палатой внешней оценки качества работы аудиторских организаций, аудиторов, осуществляющих деятельность в качестве индивидуальных предпринимателей[8]. Вследствие чего были выделены три критерия оценки нарушений:

- существенность;
- систематичность;
- возможность устранения.

Аудиторская палата будет осуществлять внешнюю оценку качества работы аудиторских организаций, аудиторов – ИП в отношении договоров на оказание аудиторских услуг, которые были завершены после 1 января 2020 года, за исключением случаев, когда договоров на оказание аудиторских услуг, заключённым и фактически начатым до 1 января 2020 года [6].

Таким образом, были выявлены проблемы качества проведения аудита в Республике Беларусь и пути их решения. Для положительной динамики развития белорусского аудита необходимо совершенствовать технологии проведения аудита, развивать национальный аудит, который не будет уступать международным стандартам проведения аудита.

Высококачественный аудит – одна из главных опор современной финансовой системы. Поэтому вопрос о качестве проведения аудиторской проверки является на сегодняшний день достаточно актуальным.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Беларусь № 56-3 от 12 июля 2013 г. «Об аудиторской деятельности». URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=H11300056>.

2. Качество работы аудиторов оценит Аудиторская палата. URL: <http://www.gb.by/novosti/bukhuchet/kachestvo-raboty-auditorov-otsenit-audit>

3. Концепция развития аудита в Республике Беларусь на 2010–2014 гг. URL: <https://neg.by/novosti/otkrytj/koncepciya-razvitiya-audita--v-respublike-belarus-12911>.

4. Лемеш В.Н., Аликулова Л.Б. Контроль качества аудита в Беларуси. Экономический рост Республики Беларусь: глобализация, инновационность, устойчивость : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 16 мая 2019 г.). Минск : БГЭУ, 2019. 375 с.
5. Лемеш В.Н. Аудит: пособие. 4-е изд., перераб. и доп. Минск: Амалфея, 2020. 292 с.
6. Лемеш В.Н. Контроль и аудит : учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Минск: Амалфея, 2020. 340 с.
7. Лемеш В.Н. Оценка качества работы аудиторов в Республике Беларусь. Облік, оподаткування і контроль: теорія та методологія : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 27 грудня 2019 р.). Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 274 с.
8. Постановление министерства финансов Республики Беларусь 18 октября 2019 г. № 59 «Об оценке качества работы аудиторских организаций, аудиторов, осуществляющих деятельность в качестве индивидуальных предпринимателей, аудиторов». URL: http://pravo.by/upload/docs/op/W21934905_1577221200.pdf

Научный руководитель: кандидат экономических наук, доцент Лемеш В.Н.

УДК 631.371

*Марина Постнікова, Вікторія Постнікова
(Мелітополь, Україна)*

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ НА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Розглянуті принципи стимулювання енергозберігаючих заходів, які дозволяють вирішити актуальну задачу економії електроенергії. Вона безпосередньо пов'язана з проблемами екології та ціноутворення виробленої продукції.

Ключові слова: *раціональне використання електроенергії, економія електроенергії, енергозбереження, електропривод, нормування електроенергії.*

The principles of stimulation of energy saving measures, which allow to solve the urgent problem of electricity saving, are considered. It is directly related to environmental issues and pricing of manufactured products.

Key words: *rational use of electricity, saving of electricity, energy saving, electric drive, normalization of electricity.*

Загальні методи стимулювання, в принципі, відомі давно, вони перевірені практикою і взагалі відповідають суті популярного словосполучення «методи батога і пряника». Систему стимулів можна представити у вигляді трьох ланок: примушування – заохочення – сприяння [1, с. 117]. Жодна з цих ланок системи не буде працювати сама по собі, і тільки в комплексі можлива ефективна робота всієї системи.

Багаторічний досвід реалізації енергозберігаючої політики свідчить про те, що самі по собі економічні вигоди, які отримані в результаті впровадження енергозберігаючих заходів і проектів, часто виявляються недостатньо сильним аргументом на їх користь. Тому для здійснення реального енергозбереження необхідні вагомі додаткові стимули, в якості яких може застосовуватися комплекс заходів інформаційного, фінансово-економічного і нормативно-правового характеру [1, с. 117] (рис. 1).

Рис. 1. Схема системи додаткового стимулювання енергозбереження

До інформаційних заходів слід віднести: рекламні кампанії, конкурси, ярмарки, виставки, демонстраційні акції; розповсюдження передового досвіду; підвищення кваліфікації персоналу; публічну інформацію про позитивний або негативний досвід. В основному на це орієнтовані рекламно-інформаційні кампанії, що пропагують енергозберігаючий стиль життя, які проводяться при значній фінансовій підтримці з боку держави. Споживача більш всього стимулює так звана порівняльна інформація, яка дозволяє йому оцінити його місце по відношенню до стандартного середньостатистичного споживача, який найекономніше витрачає паливно-енергетичні ресурси.

Фінансово-економічні стимули виявляються найбільш надійним засобом забезпечення енергозбереження [6, с. 47]. Це відноситься до цін на енергетичні ресурси і тарифів на їх постачання. З одного боку, вони повинні покривати витрати енергозабезпечуючих організацій на виробництво і транспортування енергетичних ресурсів споживачам в договірних кількостях, стандартної якості при заданому рівні надійності, безпеки і економічності. З іншого боку, ціни і тарифи покликані реально стимулювати енергозбереження, підвищення ефективності використання енергоресурсів, зниження втрат [7, с. 148]. Економічні стимули проявляються тим сильніше, чим більшу частку в собівартості мають витрати на електроенергію.

Істотну стимулюючу роль, окрім тарифів, грає система знижок і надбавок. Знижка до тарифу заохочує споживача енергоресурсів фактично двічі: економиться плата за невикористану частину енергоресурсів, а спожита частина оплачується по більш низькій ціні, ніж планова. Знижка до тарифу для енергоефективних споживачів може бути встановлена лише за рахунок збільшення плати для інших, неефективних споживачів. Для них повинна встановлюватися надбавка до тарифу. В ідеальному випадку за період регулювання сума знижок дорівнює сумі надбавок. Суттєве значення має норматив, від якого відлічується

знижка або надбавка. Норматив повинен об'єктивно відображати прогресивний, але реально досяжний рівень енергоспоживання на діючому енергетичному обладнанні [2, с. 126].

Потужним засобом стимулювання енергозбереження є пільгове оподаткування, здійснюване органами державної влади. В цьому випадку споживач енергоресурсів отримує податкову пільгу або податкове звільнення на засоби, що інвестуються в енергозберігаючі проекти, на період реалізації цих проектів.

Фінансова підтримка державою енергозберігаючих заходів споживачів у вигляді субсидій, грантів, позик широко практикується у багатьох країнах. Саме це стало найбільш поширеною мотивацією для здійснення заходів по підвищенню енергоефективності [5, с. 90]. Інвестиційні гранти або прямі субсидії надаються у вигляді фіксованої суми, долі від інвестицій або у вигляді виплат, пропорційних об'єму енергії, що зберігається. Вони покривають до 30-35 % капітальних витрат в інвестиційний проект.

Фінансова підтримка державою (в основному у вигляді субсидій) енергетичних обстежень підприємств виявляється просто необхідною в більшості випадків, оскільки послуги експертів у поєднанні з використанням новітнього обладнання і приладів можуть бути досить дорогими. Проте безкоштовні для споживачів енергоаудити (обстеження) ведуть до невиправданого витрачання бюджетних коштів, оскільки немає гарантії того, що споживачі в майбутньому здійнять інвестиції в енергозберігаючі заходи. Тому доцільно субсидувати обстеження в розмірі до 50 % їх вартості залежно від фінансового стану споживача, масштабів проекту та ін.

Навіть при обмежених фінансових можливостях споживача існує механізм компенсації засобів, витрачених зовнішнім інвестором як на енергообстеження, так і на реалізацію усього енергоефективного проекту, шляхом зниження рівня оплати за використання енергоресурсів (схема із залученням енергосервісних компаній – ЕСКО). Окрім того, на думку багатьох фахівців, вкладення власних коштів споживача в проведення енергетичного обстеження буде додатковим стимулом для швидкого впровадження заходів з енергозбереження [4, с. 18].

Нормативно-правове стимулювання саме по собі прямої дії на енергоспоживання або енергозбереження не оказує. Нормативний вплив здійснюється через економічні механізми, технології проектування і експлуатації, ринкові механізми. Широке розповсюдження отримали наступні форми нормативно-правового регулювання: введення і виконання обов'язкових і добровільних стандартів енергоефективності; сертифікація продукції, послуг і технологічних процесів по критерію енергоефективності.

Головна роль стандартів енергоефективності при експлуатації приладів і устаткування, полягає в практичному закритті споживчого ринку для енергообладнання і приладів, які не задовольняють певним нормативним параметрам енергоефективності. Обов'язкові стандарти для електротехнічного обладнання і приладів поширені не так широко, але цей захід вже зараз оказує вплив на динаміку енергоємності [3, с. 201].

Добровільні стандарти, що використовуються у багатьох країнах, оснований на угоді між владою і виробниками конкретних типів машин і обладнання відносно їх енергоефективності. Співпраця і переговори у багатьох випадках дають кращі результати, ніж система примусу.

Сертифікація в системі підвищення енергетичної ефективності тільки знаходить своє місце в нормативно-правовій сфері. Її ідеологія проста – шляхом заздалегідь обумовлених процедур встановити відповідність представлених пристроїв, приладів, технологічних процесів нормам, стандартам енергоефективності. Вона не викликає сумнівів. Потрібна лише широка практика її застосування.

Для організацій, які постачають електроенергію, стимулювання енергозбереження повинне будуватися на основі розробки і реалізації відповідних програм [1, с. 117]. В програмі передбачається розділ по спеціальному стимулюванню. Побудувати ефективну систему стимулювання енергозбереження в організації, яка постачає енергію, не викликає великої проблеми, оскільки метою основної її діяльності є ефективне використання

енергоресурсів. На це спрямовано нормативно-правове забезпечення технологічних процесів, економічні механізми і система управління.

Істотним фактором, таким, що суперечить реальному енергозбереженню, є обсяги виробництва та постачання енергоресурсів. Від них безпосередньо залежать обсяги доходів і прибутків енергопостачальної організації. Один з варіантів стимулювання енергозбереження для енергопостачальної організації може будуватися наступним чином. На період регулювання встановлюється ліміт на постачання енергії. Якщо фактичний відпуск енергії виявився нижче ліміту, схема стимулювання не працює, якщо він перевищив ліміт, різниця між фактичним відпуском і лімітом не повинна створювати прибуток для енергопостачальної організації. Інакше кажучи, понадлімітний прибуток необхідно вилучити з доходів енергопостачальної організації і направити на реалізацію енергозберігаючих заходів. Очевидно, витрати на понадлімітну енергію (паливо, зарплата, податки та ін.) повинні бути покриті. Головні питання тут полягають в тому, як встановити ліміт і як вилучити понадлімітний прибуток.

Ліміт (норматив) відпуску енергії для енергопостачальної організації може бути встановлений на підставі енергетичного обстеження. Але оскільки період регулювання не повинен бути більше одного кварталу, а обстеження так часто проводити неможливо, то необхідно реалізувати наступну схему:

- енергопостачальна організація розраховує ліміт і представляє заявку в регіональну енергетичну комісію;
- регіональна енергетична комісія розглядає і затверджує ліміт на період регулювання;
- періодично підводяться підсумки енергозберігаючої діяльності, конкурсів, виставок, презентацій;
- вводиться рейтингова система оцінки рівня діяльності підприємства і його підрозділів з енергозбереження;
- забезпечується інформаційне обслуговування кращих проектів з енергозбереження;
- проводиться аналіз компетентності персоналу і здійснюються заходи щодо підвищення його кваліфікації.

Найбільш сильними персональними стимулами, безумовно, є матеріальні: преміювання за конкретну роботу, виконання плану, створення і використання інтелектуальної власності, відповідне місце в рейтингу, перемогу в конкурсі, а також преміювання як відсоток від фактичної економії. Серед моральних стимулів можуть бути використані: просування по службі, заохочення в наказі, створення та підтримка сайту в корпоративній комп'ютерній мережі, публікація в засобах масової інформації.

Розглянуті принципи стимулювання енергозберігаючих заходів дозволяють вирішити актуальну задачу економії енергетичних ресурсів, яка безпосередньо пов'язана з проблемами екології та ціноутворення виробленої продукції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Корчемний М., Федорейко В., Щербань В. Енергозбереження в агропромисловому комплексі. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. 984 с.
2. Постнікова М.В. Аналіз використання електроенергії в обладнанні поточкових ліній зерноочисних агрегатів // Праці ТДАТУ. Мелітополь, 2013. Вип. 13, т. 5. С. 126-130.
3. Постнікова М.В. Енергоефективність та енергозбереження: економічний, технічний та агроекологічний аспекти: підрозділ 3.7 «Оцінка енергетичної ефективності робочих машин поточкових ліній очищення зерна» Колективна монографія / Кол. авторів; за заг. ред. П.М. Макаренка, О.В. Калініченка, В.І. Аранчій. Полтава: Астроя, 2019. 603 с.
4. Постнікова М.В. Нормування енергоспоживання – один із шляхів раціонального використання електроенергії на елеваторах // Збірник тез доповідей VIII Міжнародної науково-практичної конференції пам'яті І. І. Мартиненка "Енергозабезпечення технологічних процесів" (13-14 червня 2019 року). Мелітополь: ТДАТУ, 2019. С. 18.

5. Постнікова М.В. Практичні рекомендації шляхів зниження витрат електроенергії в умовах експлуатації на зернопунктах // Енергетика і автоматика. 2014. №4. С. 90-96. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eia_2014_4_12.pdf.

6. Постнікова В.А., Клименко М.В., Постнікова М.В. Стимулювання енергозбереження на сільськогосподарських підприємствах // Матеріали VII Всеукр. наук.-техн. конф., 11-22 листопада 2019 р. Мелітополь: ТДАТУ, 2019. С. 47.

7. Постнікова М.В. Сучасний стан контролю електроспоживання на зернопунктах // Праці ТДАТУ. Мелітополь, 2013. Вип. 13, т. 2. С. 148-152.

УДК 336.74:336.77

Тетяна Романенко
(Ніжин, Україна)

ЗМІНА ОБЛІКОВОЇ СТАВКИ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Проаналізовано облікову ставку, як інструмент грошово-кредитної політики держави. Зазначені причини, які впливають на рівень облікової ставки центрального банку. Здійснено аналіз останніх змін облікової ставки Національного банку України та можливі подальші сценарії її зміни.

Ключові слова: облікова ставка, інфляція, грошово-кредитна політика, платіжний баланс, девальвація.

The discount rate is analyzed as a tool of the state monetary policy. The reasons that affect the level of the central bank's interest rate are outlined. An analysis of the recent changes in the National Bank of Ukraine discount rate has been made and possible scenarios for its change.

Key words: discount rate, inflation, monetary policy, balance of payments, devaluation.

Облікова ставка є важливим інструментом грошово-кредитної політики, сутність якої полягає у зміні відсотків за кредитами, що їх центральний банк надає комерційним банкам. Історично поняття облікової ставки пов'язане з діяльністю центрального банку з переобліку векселів, представлених комерційними банками. У сучасних умовах зміст операцій центрального банку з рефінансування означає не лише купівлю векселів (переобліковий кредит) чи позики під заставу цінних паперів (ломбардний кредит), а й надання всіх видів кредитів комерційним банкам.

Можна виділити дві групи причин, які впливають на рівень облікової ставки центрального банку:

- причини, обумовлені загальними тенденціями розвитку національної економіки;
- причини, пов'язані з рішеннями центрального банку щодо грошової сфери.

Перша група причин є первинною щодо другої, оскільки розвиток секторів економіки впливає на рішення центрального банку в грошово-кредитній сфері. Маніпулювання обліковою ставкою, яке здійснюється центральним банком, слід розглядати як запобіжний активний важіль впливу на попит і пропозицію на грошовому ринку.

Головними з-поміж факторів першої групи є такі: фаза економічного циклу; інфляція; міжнародний рух капіталу.

До факторів другої групи, що впливають на рівень облікової ставки, відносять: проведення центральним банком політики "дорогих" або "дешевих" грошей; вирівнювання платіжного балансу; запобігання девальвації національної валюти.

Встановлення облікової ставки центрального банку здійснюється за такими принципами:

- визначення облікової ставки на рівні, що перевищує темпи інфляції. Цей принцип полягає в тому, що додатне значення реальної облікової ставки є інструментом

антиінфляційної політики. Водночас це дає змогу запобігти втратам комерційних банків від знецінення їхніх активів;

- встановлення облікової ставки у межах коридору ринкових відсоткових ставок за кредитами та депозитами. Облікова ставка є нижньою межею ставки за активними операціями, що обумовлено необхідністю отримання прибутку кредитними установами;

- встановлення облікової ставки за умов стабільності на грошовому ринку і сталості інфляційних процесів на рівні, близькому до ставок на міжбанківському ринку. Це дозволяє центральному банку ефективніше впливати на динаміку відсоткових ставок на інших сегментах грошового ринку і запобігати використанню зі спекулятивною метою кредитів рефінансування;

- визначення облікової ставки на рівні, що забезпечує рівновагу попиту і пропозиції на грошовому ринку. Це дозволяє не лише з'ясувати реальну вартість кредитів, а й сформулювати в економіці раціональні вартісні співвідношення, які запобігають виникненню диспропорцій у національній економіці.

З проведенням обмежувальної грошово-кредитної політики центральний банк має на меті підвищення ціни грошей, а тому піднімає облікову ставку. Це обмежує можливості комерційних банків щодо одержання кредитів і таким чином підвищує ціну грошей, які надаються у кредит комерційними банками суб'єктам національної економіки.

Зі здійсненням стимулювальної грошово-кредитної політики центральний банк прагне розширити можливості комерційних банків щодо рефінансування і для цього знижує рівень облікової ставки. Це сприяє зростанню обсягів кредитних операцій комерційних банків, поживає ділову активність і стимулює економічне зростання.

Політика облікової ставки у першу чергу спрямована на зміну попиту на гроші через вплив на ринкову відсоткову ставку, що виступає ціною грошей.

Крім впливу на кредитну діяльність комерційних банків і на співвідношення між попитом і пропозицією на грошовому ринку, зміна облікової ставки суттєво впливає на стан кон'юнктури ринку цінних паперів. Зазначений зв'язок має обернений характер. Так, підвищення облікової ставки зумовлює зменшення попиту на цінні папери і зниження їхнього курсу, внаслідок зростання ефективності депозитних операцій. У разі зниження облікової ставки привабливість депозитів у комерційних банках зменшується, обумовлює спрямування вільних ресурсів на фондовий ринок і підвищення курсу цінних паперів.

Іншим каналом впливу політики облікової ставки центрального банку є зміна індивідуальних господарських рішень ринкових суб'єктів.

Ще один аспект використання політики облікової ставки полягає в тісному зв'язку національного фінансового ринку з міжнародним. Так, зокрема, підвищення облікової ставки стимулює надходження іноземних інвестицій до країни. Зниження ж облікової ставки призводить до відпливу капіталу за межі країни туди, де мають місце вищі відсоткові ставки. Крім того, цей інструмент грошово-кредитної політики може використовуватися для впливу на зростання конкурентоспроможності як вітчизняних банків, так і всіх національних підприємств [1].

Правління Національного банку України ухвалило рішення знизити облікову ставку до 11% річних із 31 січня 2020 року. Це на 2,5 процентних пункти менше від попереднього значення ставки, яке становило 13,5%.

Державний регулятор прогнозує зниження облікової ставки до 7% до кінця 2020 року «завдяки швидкому поліпшенню макроекономічної ситуації в країні».

Слід зазначити, що облікова ставка – це один з основних індикаторів економіки. Це відсоток, під який НБУ надає кредити банкам та, відповідно, нижче якого комерційні банки не можуть давати кошти клієнтам.

Зміна облікової ставки є важливим сигналом для визначення банками процентних ставок за вкладами і позиками. Вона впливає на вартість кредитів, що надаються Нацбанком комерційним банкам. Чим вона вища, тим дорожче обходяться банкам позики

рефінансування, тим дорожче вони пропонують власні кредити, тим менше позичальників оформляють позики.

Зниження кредитування фізичних осіб приводить до того, що зменшується платоспроможний попит на товари і послуги, що часто купують в кредит. Відповідно, виробники і продавці утримуються від нарощування виробництва та підвищення цін через низький попит.

За зменшення інфляції та поліпшенні макроекономічної ситуації облікова ставка зазвичай знижується і це спричиняє поступове здешевлення депозитів та кредитів.

Національний банк часто критикують через його занадто жорстку монетарну політику та завищені ставки. З цієї причини, зокрема, бізнесу складно брати та обслуговувати кредити та розвиватися. Державний регулятор у відповідь наголошує, що занадто різке зниження облікової ставки буде безрезультатним, тому її потрібно знижувати поступово.

Кабінет міністрів та НБУ розраховують, що зниження облікової ставки, як один з чинників, вплине на здешевлення кредитів в Україні. Адже нині розмір відсоткової ставки за кредитами у гривні для населення становить в середньому 35% річних. Для бізнесу вартість запозичень перебуває на рівні від 15,7% до 19,6% річних.

Дорогі кредити для пересічних українців та бізнесу часто називають причиною гальмування економічного розвитку країни. Водночас у країнах Європи середній розмір відсоткових ставок для бізнесу та населення становить 1,5-1,6% річних [2].

Правління Національного банку України знизило облікову ставку до 10% річних із 13 березня 2020 року.

Базовий сценарій Нацбанку передбачає подальше зниження облікової ставки до 8% протягом наступних років за умови стійкого зниження інфляції до мети 5%.

Але є дві проблеми. Перша – рівень довіри до НБУ поки ще не настільки високий, як до ФРС або ЄЦБ. Друга – ситуація в економіках США та єврозони якісно відрізняється від положення в економіці нашої країни: відрізняються проблеми, мети, ступінь впливу зовнішніх факторів.

І може так скластися, що не всі українські підприємства в найближчій перспективі зможуть розвиватися або взагалі збережуться на плаву при поточному рівні ставок по кредитах. Але зараз їх найбільше хвилює питання елементарного виживання. Та й чи будуть інфляція та облікова ставки такими, як прогнозується Нацбанком – питання відкрите [3].

З огляду на уповільнення темпів економіки, викликане пандемією, на часі зниження облікової ставки і відповідно здешевлення кредитів є прийнятним. Хоча невтішний досвід нашої країни показує, що в разі покращення ситуації облікова ставка може різко зрости.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. URL: https://pidruchniki.com/15060913/ekonomika/oblikova_stavka
2. URL: https://zaxid.net/natsionalniy_bank_ukrayini_vpershe_2020_roku_zniziv_oblikovu_stavku_n1496895
3. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2749550-comu-promislovci-ne-zadovolnae-znizenna-oblikovoi-stavki-nbu.html>

УДК 346.26

Абдурашид Саманов
(Ташкент, Узбекистан)

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЦЕЛЯХ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

В статье обосновано необходимость привлечения иностранных инвестиций в условиях ограниченности внутренних источников финансирования в промышленных предприятиях для эффективности их развития.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, акционерное общество, эффективность, цветная металлургия.

In order to ensure the structural transformation of the economy through the Government's programme of action to deepen reforms and in the context of limited domestic sources of funding, it is essential to attract foreign investment in the country's economy.

Keywords: foreign investment, equity, efficiency, non-ferrous metallurgy.

Необходимым условием устойчивого развития республики является высокая инвестиционная активность, которая достигается за счет привлечения и эффективного использования внутренних и внешних ресурсов.

Дальнейшая либерализация экономики, расширение экономических свобод хозяйствующих субъектов и масштабов частной собственности во всех сферах экономики, укрепление международных экономических связей стимулируют успешное осуществление работ по привлечению и использованию зарубежных инвестиций. За годы независимости общий объем зарубежных капиталовложений в экономику республики превысил 10 млрд долларов США. Опыт показывает, что зарубежные инвестиции, соединяясь с национальными природными производственными и трудовыми ресурсами, создают высокий совокупный эффект при внедрении прогрессивных технологий, современных методов управления и организации производства, более активном вовлечении в хозяйственный оборот местных, зачастую ранее неиспользованных богатств. Зарубежные инвесторы не только вкладывают свои средства в национальные предприятия, реконструируют и технически перевооружают их, но и открывают доступ к мировым рынкам сбыта, что улучшает адаптацию хозяйствующих субъектов к цивилизованным рыночным отношениям, помогая поднять их производственную и финансово-хозяйственную деятельность до соответствующих мировых стандартов. Поэтому стимулирование зарубежных инвестиций, повышение эффективности их использования обуславливают их необходимость сохранить и улучшить благоприятные условия и преференциальный рынок в республике.

Мировой опыт достаточно убедительно показывает, что привлечение и использование зарубежных инвестиций способствует развитию экономики и служит мощным стимулом социально-экономических реформ.

Инвестиции, как важный элемент экономической политики государства, являются необходимым условием для стабильности финансирования и развития экономики. Масштабы, структура и эффективность использования инвестиций во многом определяют результаты хозяйствования, а также конкурентоспособность национальной экономики [1. 61].

Учёный экономист А. Андрианов считает, что инвестиции – это осознанный отказ от текущего потребления в пользу возможного и относительно большего дохода в будущем [2. 96], а американский ученый-экономист У. Шарп говорит, что «инвестировать» означает «расстаться с деньгами сегодня, чтобы получить большую их сумму в будущем» [3. 78]. Следовательно, инвесторы, которые осознанно вкладывают средства в денежной, материальной или нематериальной формы в объекты промышленности с целью получения

большого дохода, является профессионалом в этой области. А если представитель частного сектора экономики инвестирует данное предприятие, значить он знает, что предприятие можно сделать более рентабельным и ему необходимо дать больше полномочий и гарантий [4. 65].

В структуре промышленности металлургия является одной из самых крупных стратегически важных отраслей экономики страны, уступая по объемам производства лишь топливной – энергетическому комплексу, машиностроению, легкой и пищевой промышленности. Немаловажное значение в увеличении доли, промышленности в структуре экономики Узбекистана имеет внедрение зарубежных инвестиций и инновационных технологий.

Однако зарубежные специалисты, производящие и реализующие промышленную продукцию, считают, что входить с серьезными инвестициями в многопрофильные предприятия – гиганты, производящие различные виды продукции, а также выпускающие товары народного потребления, малоэффективно. Они специализируются на производстве одного продукта, так как производство каждого продукта – это целое обособленное направление в науке, отличающееся технологией, оборудованием, не говоря уже о маркетинге каждого промышленного продукта.

Маркетинг рынка цветных металлов очень сложный. Рассмотрим на примере молибдена, который является легирующей присадкой при производстве стали, а добывается с рудным сырьем для меди, так как является его спутником. Молибденовый концентрат в республике производит АО «Алмалыкский ГМК», а процесс его переработки до готовой продукции происходит на АО «УзКТЖМ». Производство и цена молибдена, кроме производственных, технических, энергетических, форсмажорных, сырьевых проблем, в сильной степени зависят от мирового производства двух металлов – меди и стали. При резком увеличении производства меди увеличивается добыча и производство молибдена и на рынке его предложение превалирует над спросом, что приводит к резкому падению его цены. При резком увеличении производства стали происходит увеличение спроса на молибден его цена возрастает.

В данном исследовании раскрывается современное состояние и проблемы (практически одинаковы для всех предприятий металлургической отрасли) их деятельности на одном из предприятий металлургической отрасли, а именно на примере АО «Узбекский комбинат тугоплавких и жаропрочных металлов» (АО УзКТЖМ). Узбекский комбинат тугоплавких и жаропрочных металлов (г. Чирчик) преобразован в открытое акционерное общество «АО УзКТЖМ». В настоящее время комбинат является одним из крупнейших металлургических предприятий не только Республики Узбекистан, но и в целом постсоветского пространства СНГ. Постоянное сотрудничество с научно-исследовательскими институтами обеспечивает совершенствование технологии с целью улучшения качества продукции. На протяжении более 60 лет АО «УзКТЖМ» является надежным экспортером высококачественной продукции, которая соответствует международным стандартам. Свидетельством тому является международный приз «Золотой глобус», которым награжден комбинат в 1995 году за конкурентную и качественную продукцию, а также участие в развитии экономики своей страны и интеграцию в мировую экономику.

Комбинат АО «УзКТЖМ» выпускает более 130 видов товарной продукции производственно-технического назначения, которые соответствуют требованиям международных стандартов. Значительные усилия специалистов НИОКР корпорации направлены на комплексное использование сырья с внедрением инновационных технологий максимального извлечения не только традиционных металлов, таких как вольфрам и молибден, но и сопутствующих им рения, меди, железа и других.

Несмотря на положительные достижения приватизированных предприятий и работы на перспективу металлургической отрасли, в настоящее время проблем, примерно общих для всех предприятий, связанных с оборотными средствами, изношенностью промышленного оборудования, зданий, сооружений, недостаток специалистов и т.д. очень много.

В настоящее время, для роста эффективности современного хозяйства и повышения инвестиционной привлекательности предприятия идет восстановление партнерских связей с предприятиями машиностроительных и горнодобывающих отраслей России, Казахстана, Украины. Кроме того ведется проработка по обеспечению внутреннего рынка твердосплавными изделиями (металлообрабатывающая промышленность и сельское хозяйство), вольфрамовой проволокой и прутками. Восстановление связей отражено, на рис.1 представлена схема имевшихся и возможных в перспективе экономических связей комбината. Восстановление партнерских отношений могло бы во многом решить проблемы с повышением эффективности его деятельности. Потребность в металлах комбината у российских, украинских и других, указанных на схеме, производителей высокопрочных сплавов имеется, маркетинговые исследования.

Рис. 1. Схема восстановления партнерских отношений комбината

Комбинат АО «Узбекский комбинат тугоплавких и жаропрочных металлов» располагает полной технологической цепочкой по производству молибденовой и вольфрамовой продукции: от переработки концентрата до получения конечной продукции. Основной областью использования продукции комбината - молибдена является черная металлургическая промышленность для получения специальных сталей, где он применяется в качестве легирующих добавок в виде брикетов молибдена или ферромолибдена, а также металлургических штабиков. Использование молибдена в качестве легирующих добавок обеспечивает повышение качества стали. Структура потребления молибдена различными отраслями промышленности представлена в таблице 1.

Таблица №1

Потребления молибдена по отраслям [5. 57]

Отрасли промышленности	Потребление, %
Машиностроение	35
Радиоэлектроника	15
Транспорт	15
Химия	10
Нефтегазовая отрасль	10
Прочее	15

В производстве сталей и сплавов используются около 75% всего потребления молибдена. Соответственно реализации молибдена металлического, в основном, зависит от деятельности сталелитейной промышленности.

Негативным фактором для производства молибдена комбинатом является зависимость от мирового производства стали, уровень которого является наиболее влиятельным на конъюнктуру рынка металлургических форм молибдена (штабики, ферромолибден). В связи с этим продукции комбината не может быть реализовано на мировом рынке по высоким ценам.

Суммарная проектная мощность комбината по молибденовой цепочке составляет 1,5 % от мировой. Однако реальная мощность, с учетом текущего состояния и износа оборудования, зданий и сооружений, составляет не более 0,5 % мировой.

Одним из немаловажных факторов деятельности предприятия являются трудовые ресурсы. Подбор штата работников, с помощью которого можно предопределить общий качественный профессиональный уровень сотрудников, может играть основную роль для развития предприятия.

Мощность по молибденовой цепочке задействована на 10-30 %, по вольфрамовой цепочке на 5-10 %. Соответственно, данные проблемы сказываются на себестоимости продукции.

В заключении отметим, что для обеспечения структурных преобразований экономики на основе программы действий правительства по углублению реформ и в условиях ограниченности внутренних источников финансирования исключительно важное значение приобретает привлечение зарубежных инвестиций в экономику республики. Привлечение зарубежных инвестиций является объективно необходимым процессом, являющимся важным инструментом в развитии рыночной экономики, в повышении эффективности работы промышленных предприятий.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Сулейманов И. Инвестиции – важный элемент экономического развития. Т.: Молия, 2014.
2. Андрианов А. Ю. Инвестиции. М.: Проспект, 2011.
3. Шарп У., Александр Г., Бэйли Д. Инвестиции / Пер. с англ. М.: ИНФРА–М, 1997.
4. Муминов Э. Совершенствование законодательных основ инвестиционной привлекательности Узбекистана. Т.: Ташкент, 2012.
5. Шегай А. А., Шарипов Х. Т., Шегай М. А. Технология молибдена и материалов на его основе. Т.: Фан ва технология, 2010.

УДК 338.47

*Гавхар Хатамова, Альфира Сайфулина
(Навои, Узбекистан)*

РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И РЕШЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ (НА ПРИМЕРЕ НАВОИЙСКОЙ ОБЛАСТИ)

Настоящая статья посвящена вопросам внедрения конкурентоспособных электромобилей, которые могут выступать как альтернатива привычному автомобильному транспорту, что в свою очередь будет способствовать снижению уровня загазованности, развитию экономики посредством привлечения иностранных инвестиций и снижения уровня потребления нефтегазовой продукции.

Ключевые слова: *загрязнение окружающей среды, автотранспорт, электромобили, автомобиль с двигателем внутреннего сгорания, электровелосипед, электромопед, электроавтобус.*

This article is devoted to the introduction of competitive electric vehicles, which can act as an alternative to conventional automobile transport, which in turn will help to reduce the level of gas pollution, develop the economy by attracting foreign investment and lowering the level of consumption of oil and gas products.

Keywords: *environmental pollution, motor vehicles, electric cars, a car with an internal combustion engine, an electric bike, an electric bicycle, an electric bus.*

На сегодняшний день трудно представить свою жизнь без промышленных предприятий, комбинатов, заводов, фабрик, и других производственных компаний. Промышленность играет важную роль в развитии экономики любой страны, обеспечении населения всеми необходимыми условиями для жизнедеятельности, а также товарами и услугами.

С экономической точки зрения, развитие государства немыслимо без промышленной сферы, но у любой медали есть обратная сторона, так и с точки зрения экологии, регулярные многочисленные выбросы в атмосферу промышленными предприятиями изо дня в день наносит огромный ущерб не только экологии, но и здоровью всего человечества.

Навои является ведущим промышленным центром Республики Узбекистан. А наряду с тем, и самым загрязненным в стране. В Навоийской области сосредоточены крупные предприятия металлургии, энергетики, химической, промышленности и стройматериалов, среди них Навоийский Горно-Металлургический Комбинат (НГМК), осуществляющий добычу урана, золота; АО «Навоизот» (химический комбинат); Навоийская ТЭС (тепловая электростанция), расположенная в Карманинском районе Навоийской области – основа энергетики области; АО «Кызылкумцемент» (крупнейший цементный завод в Узбекистане); СИЭЗ (Свободная индустриально-экономическая зона) «Навои» и др.

Как говорилось выше, промышленность является основным загрязняющим экологию области звеном. Согласно статистике, в 2018м году количество выбросов вредных веществ в атмосферный воздух от стационарных источников в Навоийской области достигло 26,958 тыс. тонн, в т.ч. 5,705 тыс.тонн твердые, 21,253 тыс. тонн газообразные и жидкие, 0,079 тыс. тонн ангидрид сернистый, 7,225 тыс. тонн оксид углерода, 1,828 тыс. тонн диоксид азота, 0,365 тыс. тонн оксиды азота, 10,428 тыс. тонн углеводороды, 0,090 тыс. тонн летучих органических соединений, 1,238 прочие газообразные и жидкие элементы [1, с. 156].

В загрязнении атмосферы Навоийской области, помимо промышленных предприятий, также весомую часть занимает загрязнение окружающей среды транспортными средствами. Автотранспорт – это одна из самых значимых причин загрязнения. Именно на его долю в мегаполисах приходится загрязнения воздушного пространства до 90%. Большинство крупнейших городов Земли просто «задыхаются» от смога автомобилей оснащенных двигателями внутреннего сгорания [2, с. 248].

Так как транспорт является неотъемлемой частью современного общества и спрос на него растет, необходимы конкретные решения данной проблемы.

По нашему мнению, целесообразно было бы вместо нашего привычного автомобильного транспорта использовать электромобили, которые на сегодняшний день считаются современными, экономичными (имеют низкий транспортный расход), функциональными и имеют практически нулевую степень выбросов в атмосферу. В сравнении с автомобилем с двигателем внутреннего сгорания, расходы на электромобили ниже в восемь раз, а техническое обслуживание намного проще и выгоднее.

Электромобили уже стали довольно популярными в зарубежных странах (Таблица 1).

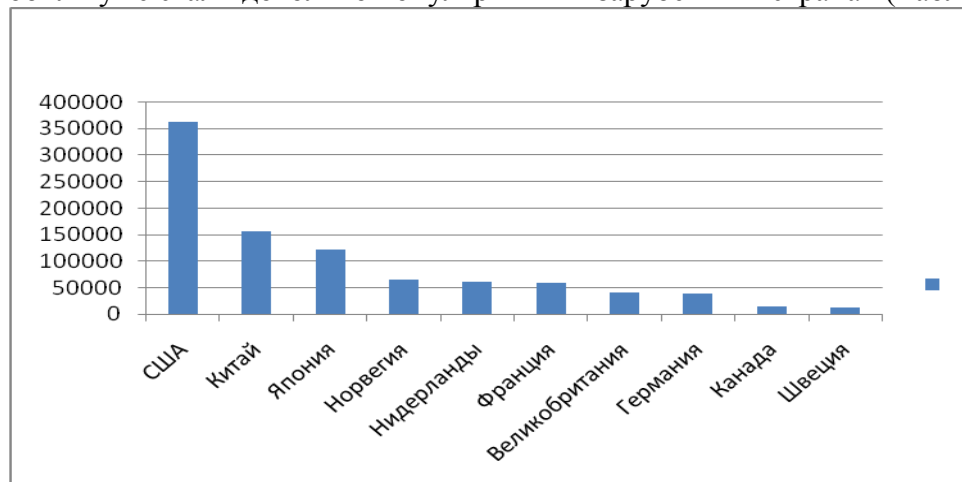

Табл.1. Популярность использования электромобилей в зарубежных странах (шт.)

По причине того, что в нашей стране не налажен выпуск электромобилей, и требуемой инфраструктуры, для большинства потребителей они пока недоступны. Решением проблемы будет выпуск электромобилей в нашей стране. Например, в Коканде в 2021 году совместно с китайскими партнерами планируется производство электромобилей. Реализация данного проекта будет обеспечена в Свободной экономической зоне "Коканд" совместно с китайской компанией «Silk Road Company», которая по прогнозам должна составить порядка 30 миллионов долларов и привлечет 24 миллиона долларов иностранных инвестиций.

По предварительным расчетам компаний, ориентировочная стоимость электромобиля, который будет производиться в нашей стране, составит около 3 тысяч долларов, тогда как цены на электромобили других стран намного выше. Не стоит ограничиваться только выпуском электромобилей, также нужно наладить производство электровелосипедов, электропедов, электроавтобусов. Данный экологически чистый вид транспорта имеет значимую роль в условиях ограниченности топливных ресурсов.

Подводя итог, мы можем сделать вывод, что внедрение конкурентоспособных электромобилей – может выступать как альтернатива привычному автомобильному транспорту, что в свою очередь будет способствовать снижению уровня загазованности, развитию экономики посредством привлечения иностранных инвестиций и снижения уровня потребления нефтегазовой продукции в Навоийском регионе.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Статистический ежегодник Республики Узбекистан. Т., 2019.
2. Павлова Е.И. Экология транспорта: учебник для вузов. М.: Транспорт, 2000. 248 с.

УДК 332.021.8

*Равшан Хусаинов, Саодат Ибраимова
(Ташкент, Узбекистан)*

РЕЗУЛЬТАТЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ДОХОДОВ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ В УЗБЕКИСТАНЕ

В данной статье освещены реформы по прямым налогам, проводимые в Узбекистане на основании Указа Президента Республики Узбекистан от 29 июня 2018 года № УП-5468 "О Концепции совершенствования налоговой политики Республики Узбекистан". Основное внимание уделяется изменениям в налоговой системе, связанным с введением в республике новой редакции Налогового кодекса с января 2020 года.

Ключевые слова: *Налоговый кодекс, налоговая концепция, налоговая система, налоговая нагрузка, налоговая реформа, налогоплательщики, налоговые ставки.*

This article highlights the direct tax reforms carried out in Uzbekistan on the basis of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated June 29, 2018 No. UP-5468 "On the Concept for Improving the Tax Policy of the Republic of Uzbekistan". The main attention is paid to changes in the tax system related to the introduction in the republic of a new version of the Tax Code from January 2020.

Keywords: *Tax code, tax concept, tax system, tax burden, tax reform, taxpayers, tax rates.*

Введение. Государство уделяет большое внимание налоговой политике, и правовая база с каждым годом улучшается. Налоговая база в Узбекистане началась 15 февраля 1991 года с принятия следующих законов: «О подоходном налоге с граждан Республики Узбекистан, иностранных граждан и лиц без гражданства» и «Налоги с предприятий, объединений и организаций».

С целью унификации налогового законодательства 24 апреля 1997 года был принят 1-й Налоговый кодекс и вступил в силу 1 января 1998 года. Это Кодекс был важным шагом вперед. Однако 1-й Налоговый кодекс содержал только 115 статей, и чтобы налогоплательщики и налогоплательщики полноценно работали было разработано инструкции для каждого налога. Таким образом, срок принятия Кодекса и его внедрения в практику составил 8 месяцев. 25 декабря 2007 года был принят и введен в действие с 1 января 2008 года второй Налоговый кодекс. 2-й Налоговый кодекс намного совершеннее предыдущего и состоит из 392 статей [1]. Но поскольку 2-й Налоговый кодекс не полностью соответствует требованиям настоящего периода, 30 декабря 2019 года был принят новый Налоговый кодекс Республики Узбекистан, состоящий из 480 статей, и вступил в силу 1 января 2020 года [1].

Актуальность статьи. До проведения налоговых реформ в Узбекистане налоговая система нашей республики характеризовалась нестабильностью и протеричивостью законов. Необоснованно высокая налоговая нагрузка, безусловно, является негативным явлением, которое ведет к снижению объемов производства, а также ведет к сокрытию доходов населения и нарушению целостности налоговой системы.

Наибольшая доля среди всех налогов, уплачиваемых физическими лицами, приходится на подоходный налог физических лиц, поскольку он является наиболее важным с точки зрения объема средств, поступающих в государственный бюджет. Этот налог затрагивает практически каждого гражданина нашей страны.

Налогообложение доходов физических лиц является одним из важнейших элементов налоговой системы любого государства. Это один из самых распространенных налогов в мире, который выплачивается из личных доходов населения.

Начиная с 2019 года, отменены страховые взносы и снижены ставки по налогам на заработную плату, что привело к снижению в 1,5 раза налоговой нагрузки на ФОТ. Эти меры позволили в 2019 году повысить реальные доходы населения на 4,2 триллиона сумов (442 миллиона долларов).

На каждый год до 2019 года в Узбекистане принималось постановление Президента Республики Узбекистан "О прогнозе основных макроэкономических показателей Республики Узбекистан и параметрах Государственного бюджета".

В 2019 году был принят Указ Президента Республики Узбекистан "О прогнозе основных макроэкономических показателей и параметрах Государственного бюджета Республики Узбекистан на 2019 год и бюджетных ориентиров на 2020-2021 годы" [2]. Прогноз основных макроэкономических показателей, в отличие от предыдущих лет, и параметров государственного бюджета, был принят не только на один год, но и на три года. В результате были определены макроэкономические показатели Узбекистана на ближайшие 3 года, и на основе этих данных руководители и специалисты производство, а также те, кто занимается научной работой, будут эффективно их использовать.

В этой сфере был сделан еще один важный шаг вперед - в 2020 году был принят Закон Республики Узбекистан "О государственном бюджете Республики Узбекистан на 2020 год". Получается, что в нашей республике параметры годового государственного бюджета впервые поднялись до уровня закона.

Цель статьи – показать роль и значение подоходного налога, взимаемого с физических лиц, в экономике Узбекистана. Некоторые эксперты по налоговым реформам, проводимым в Узбекистане, обращают внимание только на недостатки реформы. Однако наша цель состоит в том, чтобы обратить внимание как на недостатки в уклонении от уплаты налогов, так и на устранение этих недостатков, не обходя стороной достигнутые результаты.

Без налоговой реформы невозможно развитие экономики нашей страны. В целях реформирования налоговой системы президент Республики Узбекистан 29 июня 2018 года подписал указ № ПФ-5468 "О Концепции совершенствования налоговой политики Республики Узбекистан" [3].

Наш Президент Ш.Мирзиёев уделил большое внимание налоговой реформе в традиционном обращении Сенату Олий Мажлиса и к членам Законодательной палаты

Республики Узбекистан от 24 декабря 2019 года, посвященном реализованных основных работ в 2019 году, и наиболее приоритетным направлениям социально-экономического развития Республики Узбекистан в 2020 году, было сказано что "Согласно недавно принятому новому Налоговому кодексу, с этого года в практику внедряется много новшеств. В частности, были снижены виды налогов с 13 до 9 единиц. Срок уплаты налогов был сокращен, которые будут выплачиваться либо в просрочку, либо в рассрочку"¹.

Для выравнивания экономического роста многие государства используют налоговый механизм для регулирования привлечения инвестиций.

Одной из главных целей налоговой реформы является снижение налоговой нагрузки, увеличение доли доходов, которые будут оставаться в распоряжении налогоплательщиков.

До 1 января 2019 года подоходный налог с заработной платы сохранялся по прогрессивной шкале, а налоговая ставка следовательно по мере увеличения доходов физических лиц. А в текущем году налоговая ставка, независимо от объема доходов, была переведена на пропорциональную форму ставку-12%. Цель состоит в том, чтобы ликвидировать "черную экономику", ограничить неформальную деятельность работников, а также упростить исчисление налогов (в прежней системе исчисление налогов было несколько затруднено). Результат - в интересах государственного бюджета, предприятий и работников, которые получают более высокую зарплату. Так как налог будет взиматься на основании следующей таблицы[4].

Таблица 1

Ставки налога на доходы с физических лиц в 2018 году	
Размер совокупного дохода	Сумма налога
До однократного размера минимальной заработной платы	0 процентов от суммы дохода
От одного (+1 сум) до пятикратного размера минимальной заработной платы	7.5 процентов от суммы, превышающей однократный размер минимальной заработной платы
от пяти (+1 сум) до десятикратного размера минимальной заработной платы	налог с пятикратного + 16,5 процентов с суммы, превышающей пятикратный размер минимальной заработной платы
От десятикратного (+1 сум) размера минимальной заработной платы и выше	налог с десятикратного + 22,5 процента с суммы превышающей десятикратный размер минимальной заработной платы

Как видно из таблицы 1, физические лица, получившие доход до пятикратного размера минимальной заработной платы, облагались налогом суммой 60819 ($202730 \times 5 = 1013650 - 202730 = 810920 \times 0,075$), в то время как в новой системе они облагаются налогом суммой 121638 ($202730 \times 5 = 1013650 \times 0,12$). Получается, что в 2019 году, когда доходы физических лиц будут до пятикратного размера минимальной заработной платы, они будут платить налоги в два раза больше, чем в 2018 году, что не удовлетворит требованием на социальную защиту населения, которое будет получать низкую зарплату. Чтобы выйти из этой ситуации, желательно применять только к тем, кто получает ежемесячный доход до пятикратного размера минимальной заработной платы 0-процентной налоговой ставки, которой ранее применялся на практике.

Арендодатели недвижимости также будут платить больше налога с дохода от аренды, поскольку с 2019 года они будут платить 12% налога вместо 7,5%, поскольку минимальная ставка которая было в 2018 году с 2019 года ни действует.

¹ Обращение Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева к Верховному собранию (24 января 2020 года). "Народное слово", 25 января 2020 года.

Помимо вышеупомянутых недостатков, положительная сторона перевода налоговой ставки в пропорциональную шкалу в 12% значительно упростила процедуру исчисления налога, что значительно облегчило работу бухгалтерии.

Кроме того, 12-процентная налоговая ставка, установленная в Узбекистане, намного ниже, чем в других странах, например, в Украине она установлена на уровне 18% в 2020 году [5].

В целях расширения участия населения в рынке ценных бумаг ставка налога на дивиденды, получаемые резидентами Республики Узбекистан, была снижена с 10% до 5%, то есть в 2 раза.

Выводы и предложения. Таким образом, на основании Указа Президента Республики Узбекистан УП-5468 «О Концепции совершенствования налоговой политики Республики Узбекистан» от 29 июня 2018 года в стране были проведены значительные реформы в надлежащей налоговой системе.

Для того чтобы эти реформы были более эффективными, мы считаем, что стоит принять во внимание следующее:

1. Преимущества переноса подоходного налога с населения по единой ставке в 12% заключаются в упрощении налоговых расчетов по сравнению со дифференцированной налоговой ставкой, а также в том, что лицам, работающим на предприятиях, не являющихся основными, не нужно подавать налоговую декларацию. Однако одной из функций налогов является социальная защита, распределение и перераспределение ВВП, социальную защиту и социальное обеспечение население.

Поляризация доходов населения требует введения сильных социальных гарантий в сложившейся ситуации. Принцип социальной защиты нарушается, когда ко всем применяется единая налоговая ставка 12%. Чтобы выйти из этой ситуации, желательно применять для тех работающих которые получает заработную плату до пятикратной минимальной заработной платы ранее примененной ставки налога 0 процентов.

2. В соответствии со статьей 378 нового Налогового кодекса размер финансовой помощи, предоставленной членам семьи погибшего работника или в связи со смертью члена семьи, – в 4,22 раза ниже минимальной заработной платы, не облагается налогом. В предыдущей редакции Налогового Кодекса сумма финансовой помощи, предоставленной членам семьи погибшего работника или в связи со смертью члена семьи – до двенадцати минимальных размеров оплаты труда, – была освобождена от уплаты налога.

По нашему мнению, было бы целесообразно освободить сумму финансовой помощи – по крайней мере, в десять раз от минимальной заработной платы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Налоговый кодекс Республики Узбекистан. Национальная база данных законодательства, 31.12.2019 г., № 02/19/НК/4256.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан «О прогнозе основных макроэкономических показателей и параметрах государственного бюджета Республики Узбекистан на 2019 год и бюджетных ориентиров на 2020-2021 годы», Национальная база данных законодательства, 27.12.2018 г., № 07/18/4086/2354.
3. Указ Президента Республики Узбекистан УП-5468 «О Концепции совершенствования налоговой политики Республики Узбекистан» от 29 июня 2018 года, УП-5468.
4. Достижения и недостатки налоговой реформы в Республике Узбекистан. В научно-практический журнале № 4, Т., 2019.
5. Налоги в Украине. URL: https://www.juridicheskij-supermarket.ua/page_new-taxes.html.

СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ СИСТЕМИ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ У МЕНЕДЖМЕНТІ ПІДПРИЄМСТВА

У статті розглянуто сутність таких понять, як «процес», «бізнес процеси». Визначено значення системи бізнес-процесів у менеджменті підприємства, його складові та основні характеристики.

Ключові слова: бізнес, процес, бізнес-процеси, система, менеджмент підприємства.

The article deals with the essence of such concepts as "process", "business processes". The importance of the system of business processes in enterprise management, its components and main characteristics are determined.

Key words: business, process, business processes, system, enterprise management.

Нестабільність кон'юнктури внутрішніх і міжнародних ринків, реформування податкової системи породжують невизначеності різного виду. Для ефективного управління організацією в цих умовах необхідно отримувати актуальну і достовірну інформацію про кон'юнктуру зовнішнього оточення. Постійний обмін даними з зовнішнім середовищем для досягнення основних цілей компанії є невід'ємним елементом процесного підходу до управління.

Найбільшу складність в розумінні, що таке бізнес-процес до управління викликає саме поняття «процес». В українській мові це слово має занадто інше значення і відтінки. У міжнародних стандартах ISO-9000: 2000 термін позначається, як: «Процес – сукупність взаємопов'язаних або взаємодіючих видів діяльності, яка перетворює «входи» в «виходи»». Визначення занадто загальне і неконкретне. Вкласти в таке визначення свій сенс, або застосовувати його для потреб конкретної (своєї) організації під силу далеко не кожному менеджеру. Найважливіші складові процесу: послідовність виконання функцій; спрямованих на створення результату; результату, який має цінність для споживача.

Не існує кінцевого або стандартного списку процесів. Їх стільки, скільки необхідно для здійснення певного виду діяльності.

З точки зору процесного підходу організація постає як набір процесів (при функціональному підході – це набір функцій). А управління підприємством означає управління процесами. Кожен процес при цьому має свою мету, яка є критерієм його ефективності – наскільки оптимально даний процес веде до її досягнення. Цілі всіх процесів є цілями нижнього рівня, через реалізацію яких досягаються цілі верхнього рівня – мети компанії [2, с. 12].

Сьогодні управління бізнес-процесами особливо актуально, так як процесне управління дає ряд переваг. До того ж на ринку є спеціалізовані системи і рішення (BPM, Business Process Management).

Надалі з'ясуємо, що ми розуміємо під поняттям «бізнес-процес». Вперше термін «бізнес-процес» ввів як поняття М. Хаммер, який став родоначальником першого традиційного підходу до управління бізнес-процесами, що передбачає створення нових бізнес-процесів. Він пропонував: «Бізнес-процес – сукупність різних видів діяльності, у рамках якої «на вході» використовуються один або більше видів ресурсів, і в результаті цієї діяльності на «виході» створюється продукт, що представляє цінність для споживача» [3, с. 34].

Другий підхід до проведення бізнес-процесів з'явився в результаті аналізу критичних зауважень щодо першого підходу. Автором другого підходу став Т. Дейвенпорт, який припустив, що перш ніж почати проектувати новий бізнес-процес, потрібно вивчити і ретельно проаналізувати вже існуючі бізнес-процеси. Він зазначає: «Структурована кінцева безліч дій, спроектованих для виробництва специфічної послуги (продукту) для конкретного

споживача або ринку. Або – специфічно впорядкована сукупність робіт, завдань, у часі та в просторі з вказівкою початку і кінця, точним визначенням «входів» і «виходів». Або – набір дій, що структурується, вимірюваний, створений, щоб виробити певний вихід для конкретного клієнта або ринку» [4, с. 11]. Отже, сучасна концепція розвитку управління бізнес-процесами передбачає переосмислення і трансформацію бізнесу організації для більш тісної координації діяльності її функціональних частин і підвищення їх гнучкості.

Виходячи з вищенаведених інтерпретацій бізнес-процесів, можна виділити його основні ключові ознаки: наявність мети бізнес-процесів; використання ресурсів для реалізації бізнес-процесів; частота послідовних дій; наявність «входу» та «виходу»; безперервність бізнесу тощо. Однак слід зазначити, що динаміка ринкового середовища вимагає ще більшої гнучкості з боку бізнес-процесів, тобто можливості їх конфігурації через зміни екологічних умов, а також взаємозв'язку та узгодженості із загальною стратегією розвитку компанії. Виходячи з цього, пропонуємо таке визначення поняття: бізнес-процес – сукупність послідовних, взаємопов'язаних, систематично реалізованих заходів як частини реалізації стратегії розвитку, спрямованої на створення та використання потенціалу під час певної діяльності для створення конкурентоспроможної продукції (послуг, робіт) які можуть задовольнити зовнішніх та внутрішніх споживачів та забезпечити досягнення компанією своїх стратегічних цілей в динамічному ринковому середовищі.

Моделювання бізнес-процесів допомагає вирішити відразу два завдання:

Вивчення бізнесу. Графічне зображення у вигляді схем, тобто моделювання бізнес-процесів дозволяє швидше зрозуміти особливості роботи компанії та виявити можливі «вузькі місця».

Забезпечення наочності. Як відомо, «одна картинка варта тисячі слів». А тому схематичне зображення роботи компанії допомагає керівнику і власнику бізнесу набагато швидше зрозуміти суть проблеми і оцінити запропоновані варіанти вирішення. У роботі бізнес-консультанта (до речі, як і фахівця з впровадження програмних продуктів) дуже важливо, щоб клієнт розумів всі переваги рішення. Не менш важлива і зворотний зв'язок – керівник на схемі зможе побачити якісь недоліки ще на етапі обговорення проекту, і впровадження обійдеться без додаткових складнощів та внесення змін в проект «на ходу».

З точки зору бізнесу, бізнес-процес (макропроцес) – це складний комплекс робіт, який виконується відповідно до конкретних вимог і забезпечує досягнення бажаного кінцевого результату (планування, проектування, постачання, виробництво, торгівля).

Бізнес-процес включає ієрархію пов'язаних функцій діяльності, яка інформаційно переслідує одну (або більше) бізнес-цілей компанії в цієї системи компанії, така як управління та аналіз результатів або ресурсна підтримка виробництва, продукту (послуги, рішення, документи).

Виділення бізнес-процесів, їх аналіз та подальше вдосконалення – колосальний резерв для підвищення конкурентоспроможності компанії та виконання його твору. Основними перевагами такого підходу є: простота оптимізації як самих процесів з точки зору їх організації, синхронізація, послідовність та витрачені ресурси, особливо людські ресурси. Так само буває очевидність оцінюваного управління, орієнтованого на кінцеві результати, які оцінює клієнт процесу.

Бізнес-процес – це горизонтальна внутрішня та залежна від нього ієрархія функціональна діяльність, кінцевою метою якої є виробництво продукції або її окремі елементи. Як правило, слід виділити такі категорії бізнес-процесів:

- процеси, що безпосередньо дають результати, с реалізації яких приносить певний дохід у бізнесі система.
- процеси планування та управління для забезпечення ефективності планування та управління прибутком при впровадженні процесів випуску продукції;
- ресурсні процеси, що забезпечують доставку точок безпосереднє здійснення дій;
- процеси перетворення, які є допоміжними для них і здійснюються в них ситуації, в яких вам потрібно досягти цілеспрямованих дій шляхом зміни існуючих технологій.

Процеси перетворення, ресурсні процеси та процеси планування і управління є забезпечуючими процесами по відношенню до основних бізнес-процесів, що здійснюють безпосередньо випуск продукції. У залежності від

предметної області змінюється необхідність застосування, а також вага, складність і значимість забезпечуючих процесів по відношенню до основних бізнес-процесів.

За думкою І. Якобсона, можна виділити два основних напрями розподілу бізнес-процесів, який пропонує ділити процеси на зовнішні, і внутрішні. Август-Вільгельм Шеєр розрізняє основні та допоміжні процеси.

Основні процеси – це ті, які додають якість, допоміжні процеси формують інфраструктуру організації. Основні процеси лежать на шляху проходження продукції. Спочатку у вигляді маркетингової інформації, проекту, потім у вигляді матеріального об'єкта (деталі, товару, програмного продукту, послуги тощо).

Отже, потрібно відзначити, що існують такі типи бізнес-процесів:

1. Основний (отримання прибутку в бізнесі) є придбання товарів, реалізація, виробництво.

2. Підтримуючі – управління адміністрації та економіки, база автомобілів, що забезпечує доставку, юридичний відділ, бухгалтерський облік тощо.

3. Процеси управління (структура управління зверху вниз). У цьому випадку у міру збільшення кількості працівників у компанії необхідно керувати керівниками та менеджерами нижчого рівня, щоб зменшити цю кількість щоденних контактів керівників бізнесу з працівниками.

4. Процеси розвитку бізнесу. Це процеси, спрямовані на залучення більше грошей, отримання більше видів, покращення конверсії, збільшення маржі, отримання більшого від бізнесу.

Діяльність кожної організації – це ланцюжок процесів від маркетингу, планування до продажу та післяпродажного обслуговування. Усі процеси мають такі характеристики:

1. Власник процесу – це посадова особа, відповідальна за хід і результати процесу.

2. Ресурси – поставки, що виділяються власнику процесу на його реалізацію, що може включати: обладнання (виробництво, тестування, офіс тощо), персонал, приміщення, навколишнє середовище, транспорт, зв'язок, (допоміжні) матеріали, фінанси, документацію тощо.

3. Параметри процесу – особливості (інформація), які дозволяють власнику процесу та старшому керівнику оцінити, наскільки ефективно здійснюється процес і чи досягнуті намічені результати чи ні.

4. Споживач – споживач результатів процесу, ступінь задоволеності якого також спрямований на оцінку ефективності процесу.

5. Введення процесу – об'єкти введення (сировина, продукція, обладнання, інформація чи послуги), які перетворюються у вихідний процес під час процесу. Часто вхід одного процесу – це вихід іншого.

6. Виходи з процесу – продукт, інформація або послуга, для якої процес існує.

7. Організаційна мережа процесів – інтеграція взаємозалежних та взаємопогоджених організаційних процесів в одну систему.

Кожен процес при декомпозиції може бути розбитий на кілька підпроцесів (бізнес-процесів, робіт), виконання яких призводить до отримання на виході процесу продукції з заданими параметрами.

Крім основних процесів в організації існують ще й допоміжні процеси. Вони забезпечують роботу основних процесів (сервісне обслуговування обладнання, забезпечення енергоресурсами і виробничим середовищем, забезпечення роботи офісу, інформаційне забезпечення, забезпечення фінансової підтримки, управління навколишнім середовищем, PR-діяльність і зв'язок з громадськістю тощо).

Отже, для того, щоб хід процесу був організований оптимальним чином, необхідно чітко визначити специфікацію на виходи процесу. Пріоритет у встановленні вимог до виходів

процесу має споживач результатів процесу. При цьому споживач може бути як зовнішнім, так і внутрішнім, тобто вихід одного процесу може бути входом іншого в межах однієї організації. Величезне значення має узгодженість дій і відсутність проблем на стиках процесів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ковшова І. О. Оптимізація бізнес-процесів як засіб підвищення ефективності діяльності промислових підприємств // Економіка. Менеджмент. Бізнес. 2016. № 1. С. 53-62.
2. Хлебников Д. Кризис функционального управления // Новые рынки. 2002. № 3 (9). С. 12-18.
3. Hammer M. Reengineering the corporation: a manifesto for business revolution. New York, NY : HarperBusiness, 1993. 223 p.
4. Davenport T. H. The New Industrial Engineering: Information Technology and Business Process Redesign // Sloan Management Review, 1990. (Summer). P. 11 – 27.

УДК 338.316.422

Дильдар Якубова, Салима Хашимова
(Ташкент, Узбекистан)

МОДЕЛИРОВАНИЕ ФОНДООТДАЧИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ УЗБЕКИСТАНА

В статье приведена экономико-математическая модель качественного экономического показателя металлургической отрасли, как фондоотдача. Предложена модельная зависимость фондоотдачи от существенно влияющих факторов, носящих регулируемый характер.

Ключевые слова: металлургическая отрасль, производство черных металлов, инновационное развитие, математическое моделирование.

In article adduced economic-mathematical model of the qualitative economic indicator of metallurgical branch, as an efficiency of capital. Suggested model dependencies function of the efficiency of capital from greatly affecting factor argument, carrying controlled nature.

Key words: branch of metallurgy, manufacture of ferrous metals, innovation development, mathematic modulation.

Металлургия является одной из самых крупных стратегически важных отраслей экономики Узбекистана, уступая по объемам производства лишь топливно-энергетическому комплексу, машиностроению, легкой и пищевой промышленности.

Серьезные качественные изменения, происходящие в экономике Узбекистана, позволяют на уровне критериального анализа основных предпосылок развития и перспектив дальнейшего роста металлургической отрасли Узбекистана возможность оценить ее эффективность производства. В результате последовательной реализации программы приоритетного развития промышленности и отраслевых программ по модернизации, техническому и технологическому обновлению производств в структуре промышленности все большее место занимают отрасли, производящие конкурентоспособную экспортную продукцию. В результате в структуре внутреннего валового продукта экономики страны произошел ощутимый рост доли промышленности.

Немаловажное значение в увеличении доли промышленности в структуре экономики Узбекистана имеет и внедрение инновационных технологий. Существуют объективные условия, стимулирующие инновационное развитие металлургического комплекса внутри страны: наличие собственной минерально-сырьевой базы; организация отечественных

производств по глубокой комплексной переработке сырья; развитие металлопотребляющих отраслей(машиностроение, строительство, железнодорожный транспорт и другие).Основными внешними тенденциями развития инноваций в стране являются: рост потребления качественной металлопродукции; наличие предприятий и компаний по добыче, переработке и реализации металла на мировом рынке; внедрение современных высокотехнологичных схем переработки и получения качественного металла, дающее возможность развивать в стране новые отрасли; решение экологических проблем, проблем занятости населения.

На современном этапе анализ рынков сбыта и тенденций развития сталеплавильных производств мира показал, что обеспечение конкурентоспособности продукции будет определяться, в первую очередь освоением новейших наукоемких способов выплавки и обработки стали. Для этого требуется, чтобы отечественные предприятия срочно обновили основные фонды, модернизировали агрегаты, установки и технологии, расширили ассортимент стальной продукции в сторону увеличения доли инструментальных, коррозионностойких, трубных и других легированных и высоколегированных марок сталей с изготовлением заготовок максимальной степени готовности.

Обеспеченность потребностей республики сталелитейной продукцией, исключая ее импорт, является приоритетной общегосударственной задачей современного этапа развития экономики страны [1, с. 18].

В Узбекистане прогнозные ресурсы месторождений железных руд оцениваются 4708,0 млн. тонн, подтвержденные запасы составляют 604,3 млн. тонн [7].

Содержание железа в промышленных рудах Узбекистана составляет 18-22%.

Минимальным содержанием железа в сырье, пригодным для доменной плавки, является его содержание в 55%.Если его содержится меньше, то сырье обогащают до 60-70% [1, с. 22].

Положительное решение проблемы возможно при организации производства сталелитейной продукции из рудного сырья. На территории Республики Узбекистан имеется более 200 мелких и крупных месторождений железной руды. Крупные месторождения такие, как “Тебинбулок”, “Мингбулок”, “Сюреньота”.Однако содержание железа в них низкое 18,5%,что делало их переработку ранее с получением высококачественной стали экономически невыгодным [6, с. 137].

В настоящее время появились новые технологии и современное прогрессивное оборудование, которые позволяют обогащать руды с низким содержанием железа и получать концентрат с содержанием железа до 66,4%, из которого можно получать высококачественную сталь.

Узбекский металлургический комбинат (в настоящее время АО “Узметкомбинат”) в городе Бекабаде Ташкентской области был построен в 1944г. для переработки железосодержащих отходов и лома, получаемого из среднеазиатских республик. Сейчас работает на собственном сырье.

Обобщённые данные о развитии отечественной металлургии в целом характеризуют состояние отрасли. Однако для диверсификации отрасли и повышения конкурентоспособности выпускаемой продукции необходимы глубокий анализ технологического уровня каждого из металлургического передела и предприятий с учётом мировых тенденций и привлечением апробированных на практике инструментариев и методик [2, с. 12, 4, 15].

В частности, многофакторные математические модели дают возможность выявить определённые закономерности в развитии экономического объекта и наглядно представить взаимосвязи между различными технико-экономическими показателями его функционирования.

Необходимо отметить, что повысить точность расчётов, связанных с экономико-математическим моделированием эффективности производства на горных предприятиях, позволяет использование многофакторных статистических моделей, характеризующих изменение экономических показателей под влиянием определяющих факторов.

При создании экономико-математических моделей статистическая информация была собрана по АО «Узметкомбинат». Исходная информация охватывает период с 2008 по 2017 годы, а так же проектные задания на 2018 г.

В качестве математического аппарата реализации статического анализа была использована стандартная программа линейного регрессионного анализа.

Использование фактических показателей позволяет выявить действительную картину воздействия того или иного определяющего фактора на результативный показатель.

Статистический анализ данных при создании многофакторных математических моделей выполнялся в несколько этапов. На первом этапе были отобраны факторы, в наибольшей степени влияющие на величину моделируемого показателя.

Опишем полученные результаты для исследуемого экономического показателя.

Модель фондоотдачи

Фондоотдача является наиболее общим стоимостным показателем степени использования основных производственных фондов и определяется как отношение годового выпуска продукции в оптовых ценах к среднегодовой стоимости производственных основных фондов. Она показывает величину планируемой или фактической продукции, приходящейся на стоимостную единицу основных фондов и характеризует уровень использования всех основных фондов предприятия. Показатель фондоотдачи применяется для выявления резервов производства, для сравнения уровня использования основных фондов разных предприятий, выпускающих одноименную продукцию, для увязки плана производства с планом капитального строительства и т.д.

Для определения уровня фондоотдачи, соответствующего действительным условиям каждого предприятия в определённый отрезок планируемого периода, в настоящее время все большее применение находят математико-статистические методы и прежде всего, методы корреляционного и регрессионного анализа. Нами построена экономико-математическая модель фондоотдачи предприятия. В построенной модели фондоотдачи функция отклика зависит от более полного использования существующих производственных мощностей, через коэффициент использования производственной мощности, и более интенсивной эксплуатации производственного оборудования, через коэффициент сменности, определяемый как отношение числа фактически отработанных в исследуемом периоде машино-смен к числу возможных машино-дней работы предприятия. Третьим фактором – аргументом в модели фондоотдачи является фактор технического прогресса в виде затрат на внедрение новой техники. Таким образом, при построении экономико-математической модели фондоотдачи нами были рассмотрены:

Y-фондоотдача, тыс. сум

x_1 - коэффициент использования производственной мощности, %

x_2 - коэффициент сменности

x_3 – затраты на внедрение новой техники, млн.сум

Регрессионное уравнение фондоотдачи от перечисленных факторов имеет вид в натуральном масштабе:

$$Y = 15,908 + 0,089 x_1 + 12,664 x_2 + 0,060 x_3$$

Представим характеристику показателей уравнения регрессии 2

$$R = 0,884; R_2 = 0,781; t_R = 21,821; F = 34,633$$

Коэффициент множественной корреляции R , оценивающий совокупность влияния всех трех отобранных факторов, достаточно высок. Это говорит о том, что общее рассеяние фондоотдачи на 78 % определяется изменчивостью факторов, учтенных в представленной модели. В модели фондоотдачи коэффициент множественной корреляции можно считать достаточно надежным, так как представленное расчетное значение F критерия существенно превышает табличное F (табл) = 4,45 при $p = 0,01$. Надёжность же коэффициента множественной корреляции, определяемая с помощью критерия Фишера (F -критерия), характеризует адекватность построенной модели фондоотдачи. Доверительный интервал для коэффициента множественной корреляции можно считать значимым, так как расчетное

значение t_R – критерия значительно превышает таблично (t_R табл=2,80) при заданном коэффициенте доверия $p=0,01$. Значимый доверительный интервал для коэффициента множественной корреляции подчёркивает достоверность отобранной нами информации.

В модели фондоотдачи коэффициенты a_i ($i=1,2,3$) показывают, насколько возрастает величина Y при увеличении соответствующих x^i на единицу. Представленная модель показывает, что рост коэффициента использования производственной мощности на 1 % будет способствовать увеличению фондоотдачи на 0,089 тыс. сум. Повышение коэффициента сменности на единицу увеличивает фондоотдачу на 12, 664 тыс. сум. Увеличение величины затрат на внедрение новой техники на 1 млн. сум повышает фондоотдачу на 0,06 тыс. сум. Таким образом, проблема повышения фондоотдачи на предприятии имеет актуальное значение.

Для определения величины возможных отклонений расчетные значения экономических показателей предприятия, полученные с использованием приведенных выше уравнений, сравнивались с фактическими. Исследования показали, что отклонения расчетных значений экономических показателей от фактических составляют 8-10%. Это указывает на довольно высокую точность расчетов по предложенным моделям.

В заключении отметим, что разработка экономико-математических моделей многофакторного статистического анализа и прогнозирования является одним из наиболее надежных инструментариев для исследования деятельности предприятия или отрасли в целом, воздействия на производство с целью повышения его эффективности и изучения динамики отрасли на перспективу.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бедренцева А. “Черная металлургия” в Средней Азии. Ташкент 1989г
2. Замков О. О. Математические методы в экономике. М. ”Дело и сервис”, 2004.
3. Каплан А. В. Решение экономических задач на компьютере. Санкт-Петербург, 2004.
4. Солодовников А. С. Математика в экономике. М.: “Финансы и статистика”, 2000.
5. Салин В. И. Социально-экономическая статистика. М.: “Финансы и статистика”, 2003.
6. Якубова Д.М., Алимходжаев С.Р. Экономика горной промышленности. Учебное пособие. Ташкент, ТГТУ, 2009.
7. URL: www.stat.uz

МЕНЕДЖМЕНТ І МАРКЕТИНГ / МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ

УДК 338.12.017

Руслан Григоренко
(Київ, Україна)

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ЯКОСТІ АВТОСЕРВІСУ

У статті розглянута динаміка діяльності підприємств автосервісу. Доведено, що на розвиток підприємств впливає внутрішній апарат управління бізнес-процесами, який формує внутрішній імідж. В статті запропоновано методика формування функціональної якості, яка впливає на підвищення розвитку і продуктивності діяльності підприємств.

Ключові слова: функціональна якість, бізнес-процеси, автосервісні підприємства, персонал, внутрішній імідж.

The article deals with the dynamics of the activity of car service companies. It is proved that the development of enterprises is influenced by the internal apparatus of business process management, which forms the internal image. The article proposes a method of forming functional quality, which influences the development and productivity of enterprises.

Key words: functional quality, business processes, car service enterprises, personnel, internal image.

Однією з найбільш динамічних галузей, яка швидко розвивається, є автосервіс, який забезпечує використання, експлуатацію та відновлення роботи автомобіля протягом всього „життєвого” циклу.

З переходом до ринкових відносин структура вітчизняного автосервісу суттєво змінилася і втратила ознаки єдиної для сучасних умов системи. Кількісне зростання потреб у послугах автосервісу залишається незадоволеним: 43,5% власників автомобілів іноземного виробництва обслуговують і ремонтують свої автомобілі самостійно, близько 34% – користуються послугами спеціалізованих за марками автомобілів станцій, технічного обслуговування, 3 – 4% обслуговують свої автомашини за межами України, до 3% – використовують автомашини до першої суттєвої поломки, а потім їх реалізують. На функціонування автосервісу впливає рівень автомобілізації країни, кількісні та якісні показники ринку автомобілів, розвиток ринку автозапчастин і матеріалів. Це відображається на забезпеченні автотранспортними засобами країни, ринку сировини і необхідних для ремонту матеріалів, запчастин, від чого залежить якість послуг підприємств автосервісу.

Огляд сучасних досліджень свідчить про відверто недостатню увагу до продукту підприємств автосервісу, який у класифікації належить до послуг різних галузей [4, с. 25].

Але незважаючи на це, виконання всіх робіт автосервісу спрямоване на задоволення потреб, пов'язаних з підтримкою нормального технічного стану та експлуатацією автомашин. Економісти та технічні спеціалісти, які займаються вивченням проблем у цьому напрямі, об'єднали послуги в загальну назву „послуги автосервісу” [3, с. 33].

Автосервіс об'єднує всі підсистеми, які у сукупності забезпечують економічну ефективність експлуатації автомобіля. На думку О.Д. Маркова склад підсистеми автосервісу наступний: інформаційна система про клієнтів і для клієнтів; підсистема управління запасними частинами; підсистема обслуговування клієнтів; підсистема продажу автомобілів, запасних частин і матеріалів; підсистема технічного обслуговування та ремонту автомобілів [2, с. 10].

Функціонування підприємств автосервісу визначається ступенем відповідності результатів діяльності всіх підприємств регіону інтересам споживачів і виробників на основі збалансування попиту і пропозиції.

Це зумовлює специфіку, значення і складність дослідження якості та ефективності послуг на підприємствах автосервісу. Результат діяльності, яку організовують автосервісні підприємства являє собою матеріальну послугу, що у процесі реалізації здійснює матеріальне перетворення об'єкта обслуговування, тобто автомобіля.

Формування кожної складової інтерактивного маркетингу базується на постійному поточному моніторингу. Функціональна якість автосервісу базується на показниках, які формують позитивний внутрішній імідж автосервісу. Методика формування функціональної якості показано на рис. 1.

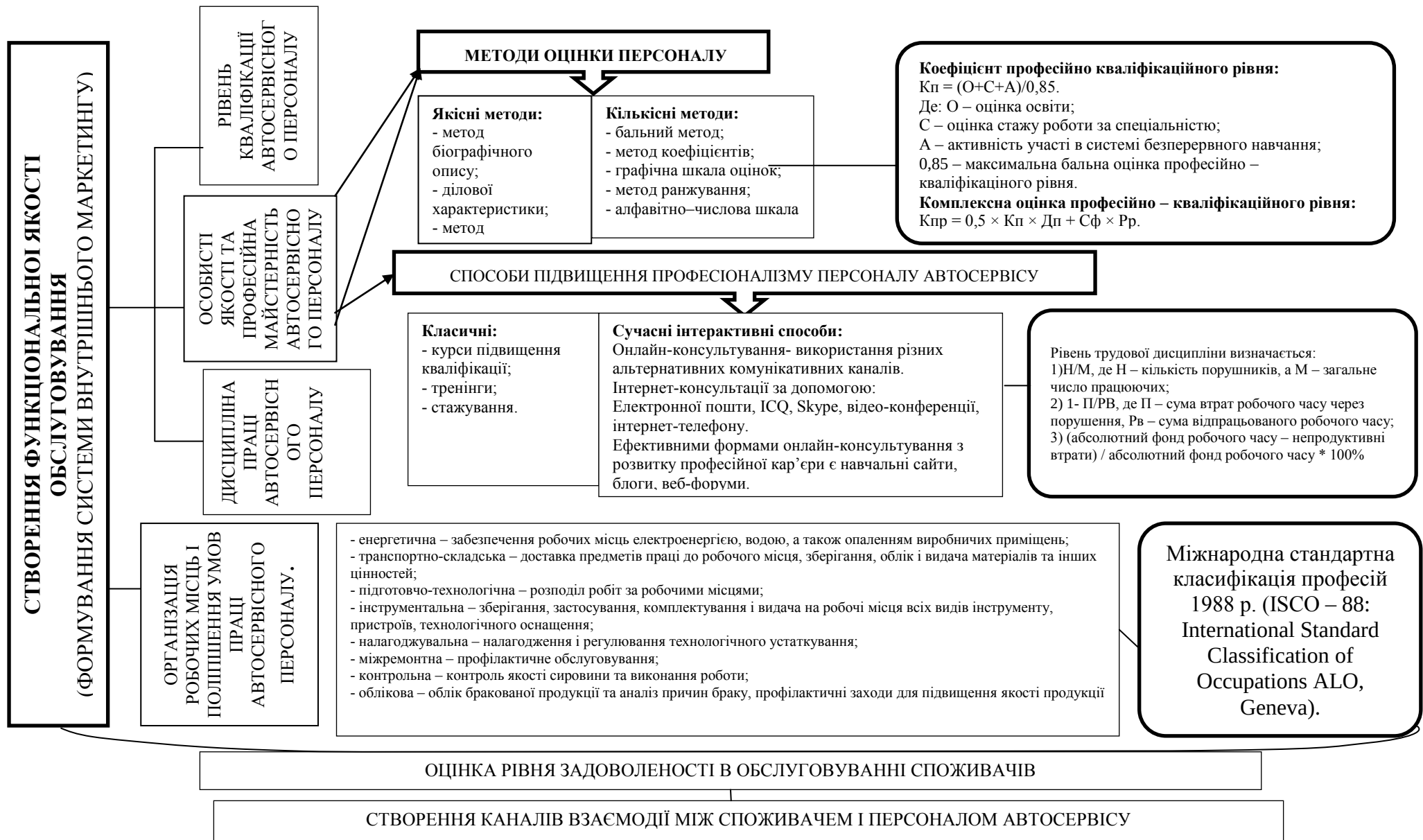

Рис. 1. Методика формування функціональної якості автосервісу

Враження споживача, ступінь його задоволеності в обслуговуванні цілком залежить від внутрішнього іміджу. Злагоджена робота основних складових внутрішнього іміджу є головною ідеєю інтерактивних зв'язків між споживачем та продавцем.

Три головні складові направлені на компетентні властивості персоналу, постійного підвищення рівня кваліфікації, професіоналізму, майстерності персоналу автосервісу. Постійний моніторинг здійснюється за допомогою методів, способів аналізу і підвищення рівня обслуговування.

Характеристики працівника і роботи яку він виконує кількісно оцінюють за допомогою коефіцієнтів його професійно-кваліфікаційного рівня (K_p) і ділової якості (D_p), що створюють необхідні передумови для виконання відповідних функціональних обов'язків. Головна ідея цієї оцінки – кількісно виразити за допомогою балів найсуттєвіші характеристики як працівника так і якості виконання ним роботи. Комплексна оцінка конкретного працівника (K_{pr}) розраховується за формулою 1.

$$K_{pr} = 0,5 \times K_p \times D_p + C_f \times P_r \quad (1)$$

де 0,5 – коефіцієнт;

K_p – коефіцієнт професійно-кваліфікаційного рівня;

D_p – ділова активність;

C_f – складність виконання роботи;

P_r – конкретне досягнення результатів.

Основними критеріями, що характеризують якість надання автосервісних послуг є складність роботи яку вони виконують (C_f) і конкретно досягнутий результат (P_r). Ці критерії безпосередньо впливають на позитивне враження клієнта і якість отриманих автосервісних робіт ці ознаки тісно взаємозв'язані. Так, оцінка поточних результатів роботи підтверджує оцінку ділових якостей. Під діловою якістю робітників автосервісу розуміють не тільки його рівень кваліфікації і професіоналізму, а і вміння спілкування з клієнтами. Так професійно-кваліфікаційний рівень працівника визначається за загальним для всіх категорій персоналу набором об'єктивних ознак, якими є: освіта, стаж роботи за фахом, активність участі в системі безперервного підвищення професійної майстерності.

Елементи комплексної оцінки мають різний ступінь постійності. Якщо професійно-кваліфікаційний рівень, ділові якості та складність функцій, що виконуються, практично не змінюються, то оцінка результатів праці є найбільш динамічною і їх потрібно здійснюється щомісячно.

Оцінка персоналу всіх категорій і його роботи прямо пов'язана з кінцевими результатами діяльності підприємства. Оцінка якості наданих автосервісних послуг не є складною, але її доцільно здійснювати на основі комплексного підходу, з врахуванням професійно-кваліфікаційного рівня, ділових якостей, складності функцій та досягнутих результатів. Оцінка ділових якостей працівника здійснюється за найбільш універсальними ознаками, що суттєво впливають на індивідуальну продуктивність праці, морально-психологічний клімат у колективі, а отже, на всю атмосферу трудового процесу і його практичні результати.

Висновки. Отже, крім постійної оцінки професійного рівня персоналу автосервісу необхідно постійно використовувати способи підвищення професіоналізму робітників. Сучасними інтерактивними способами без відриву від виробництва є онлайн-консультування – використання різних альтернативних комунікативних каналів. Створення єдиної системи онлайн навчання для персоналу автосервісу дає можливість підвищити професіональні навички персоналу знаходитись підприємству в постійному розвитку використовуючи сучасні інноваційні технології і способи обслуговування клієнтів автосервісу, впливати на позитивний внутрішній клімат за рахунок постійної мотивації підлеглих.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусенко С.І. Організація фірмового обслуговування: Навч. посіб. Київ, 1996. 216 с.
2. Марков О.Д. Автосервіс: ринок, автомобіль, клієнт. М.: Транспорт, 1999. 270 с.
3. Миротина Л.Б. Управление автосервисом. М.: Издательство «Экзамен», 2004. 320 с.
4. Фомичев С.К. Основы управления качеством / С.К. Фомичев, А.А. Старостина, Н.И. Скрабина. К.: МАУП, 2000. 196 с.

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ СУЧАСНОГО СПОЖИВАЧА

Досліджено основні фактори та чинники впливу на поведінку споживача в сучасних умовах господарювання.

Ключові слова: споживач, цінність товару, раціональність, глобальна раціональність, ірраціональність.

The main factors and factors of influence on consumer behavior in modern economic conditions are investigated

Key words: consumer, value of goods, rationality, global rationality, irrationality.

Рівень задоволеності споживача залежить від того, наскільки характеристики і властивості товару відповідають його уявленню про споживчу цінність. На основі дослідження концепційних засад формування цінності товару прийнято за основу ідентифікації цінності товару. Глобальна раціональність, раціональність неокласичної теорії передбачає, що особа, яка приймає рішення, має всеосяжну, послідовну функцію корисності, знає всі альтернативи, доступні для вибору, може обчислити очікувану цінність корисності, пов'язану з кожною альтернативою, і вибирає альтернативу, яка максимально збільшує очікувана корисність. Обмежена раціональність, раціональність, яка відповідає нашим знанням про фактичну поведінку вибору людини, передбачає, що особа, яка приймає рішення, повинна шукати альтернативи, має надзвичайно неповні та неточні знання про наслідки дій та обирає дії, які, як очікується, будуть задовільними (досягти цілі при задоволенні обмежень). [1]

Іншим видом поведінки в умовах надлишку може бути ірраціональна поведінка. Відмітимо, що далеко не всі ірраціональні рішення споживача є найгіршими, проте в більшості подібних ситуацій вони піддаються впливу евристик. Щоденно споживачі використовують перевірені на досвіді методики, щоб вирішувати певні питання, і частіше за все навіть не усвідомлює цього. Евристики дозволяють без особливих розумових затрат нормально функціонувати в повсякденному житті, адже без них споживачам доводилося б обмірковувати навіть найелементарніші рішення, зважувати всі плюси і мінуси, ризики і вигоди кожної дії.

При цьому виділяють [2] такі сформовані впливи на ірраціональність сучасного споживача:

1. «Ефект якоря» (anchoring) – це схильність людини покладатися на першу отриману інформацію, яка заважає сприйняттю відомостей, що надаються йому в подальшому. Як тільки якір встановлений, він стає еталоном, за яким судять і оцінюють подальшу інформацію. Коли висока ціна виставляється першою, вона стає «якорем», а тому занижені розцінки здаються більш розумними.

2. Упередженість підтвердження (confirmation bias) – це схильність людини шукати інформацію, яка підтверджує його поточні переконання. В залежності від того, як споживач виявляє зацікавленість до товару, можна висунути різні гіпотези щодо його зацікавленості в користь товару та надавати відповідну інформацію. При цьому доцільно закріпити упередженість підтвердження клієнтів, надавши їм різну (вигідну для виробника) інформацію про ваш продукт і компанії. Виробники в будь-якому випадку спробують відшукати інформацію. При цьому вони мають можливість стимулювати своїх відвідувачів до потрібного рішення.

3. Боязнь втрати. Страх пропустити вигідну угоду служить відмінним мотиватором в онлайн-шопінг. Акції обмежені за часом, лімітовані серії товарів і «гарячі продажі» (flash sales) – такі методики підходять в якості потужного психологічного мотивуючого чинника для сучасного споживача.

4. Парадокс вибору. По суті, ця теорія стверджує, що клієнти з меншою ймовірністю завершать угоду, якщо їм нададуть занадто багато варіантів. При цьому створюється відчуття терміновості, запропонувавши клієнтам знижку, заради якої споживачам захочеться зробити миттєву покупку.

5. Фреймінг-ефект – упередження, яке змушує споживача сприймати вибір по-різному: в одному випадку він уявляється з позиції втрати, а в іншому – з позиції вигоди. Люди приймають різні рішення щодо двох ідентичних опцій, якщо ті підносяться по-різному.

Ірраціональний споживач досить швидко приймає й оцінює ситуацію, змінює поведінку залежно від умов, які склалися, невимушено імпульсивно пристосовується до мінливих обставин. При цьому така поведінка характеризується досить ґрунтовно обдуманими рішеннями та високим рівнем довіри власним відчуттям. Всі дії такого індивідуума залежать від настрою. Відволікання в процесі роботи і переключення з одного виду діяльності на інший стимулює працездатність.

На вид поведінки споживача впливають:

- психологічні чинники, серед яких доцільно виділити такі, які впливають із внутрішніх мотивів споживача, його потреби та бажань; покращення власного стану здоров'я;
- маркетингові чинники, які формують конкурентні переваги товару.

Отже, раціональна поведінка споживача характеризується власно сформованою думкою, за якої змінюється думка – змінюється оцінка, а сама поведінка індивідуума залежить не від ситуації, а від заздалегідь складеного плану. Ірраціональна поведінка є діаметрально-протилежною та залежить від ситуації, тобто за умови зміни середовища, чинників впливу, тощо – змінюється їх оцінка. Все це призводить до зміни застосування системи маркетингу в межах формування маркетингу цінності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. SIMON, Herbert A. (1997) An Empirically Based Microeconomics, Cambridge, UK: Cambridge University Press., С. 17.
2. Как влияют на иррациональное поведение покупателей? URL: <https://lpgenerator.ru/blog/2015/11/24/kak-vliyat-na-irrationalnoe-povedenie-pokupatelej/>.

УДК 347.965.816

*Дилбархан Урманова
(Ташкент, Узбекистан)*

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВАХ

В статье изложено проблемы и трудности, сдерживающие сегодня эффективное функционирование акционерных предприятий. В следующем даны предложения для решения основные задачи и проблемы в формировании и развитии корпоративного управления.

Ключевые слова: акционеры, акционерные предприятия, корпоративное управление, Наблюдательный совет, открытость информации, правовое регулирование, рынок товаров и услуг.

The article describes the problems and difficulties that hinder the effective functioning of joint-stock companies today. The following section provides suggestions for solving the main tasks and problems in the formation and development of corporate governance.

Keywords: shareholders, joint-stock companies, corporate governance, Supervisory Board, transparency of information, legal regulation, market of goods and services.

Понятие «корпоративное управление» стало шире использоваться в мировой практике в конце XX века в качестве эффективного метода управления системой взаимоотношений, возникающих в процессе ведения бизнеса, между собственниками имущества, менеджерами и другими лицами. Как результат глобализации экономики в процессе углубления и расширения внутренней интеграции и внешнеэкономического сотрудничества компаний разных стран корпоративное управление безусловно является продуктом мирового человеческого развития.²

Основные проблемы и трудности, сдерживающие сегодня эффективное функционирование акционерных предприятий:

Во-первых, неэффективность действующей системы управления акционерными предприятиями, обусловленная:

- преобладанием административных методов управления и недостаточным использованием рыночных механизмов регулирования экономики;
- отсутствием стратегии на перспективу в деятельности АО и ориентацией их работы на краткосрочные результаты в ущерб средним и долгосрочным;
- ослаблением трудовой мотивации работников, падением престижа профессий служащих, рабочих и специалистов;
- нерациональной структурой аппарата управления, отсутствием в их составе рыночного типа: маркетологов, менеджеров, дилеров, маклеров и др.;
- неэффективностью финансового менеджмента и управления издержками производства.

Во-вторых, в республике слабо развит рынок акционерного капитала, низка стоимость акций АО на фондовых биржах из-за малой привлекательности их, не получил в должной мере вторичный рынок акций, незначительны размеры уставного капитала АО, величина его была занижена еще и из-за несвоевременной переоценки стоимости основных средств. Кроме того, чрезмерно высок уровень их вноса. Все это, безусловно, снижает инвестиционную привлекательность предприятия.

В-третьих, недостаточная открытость информации о собственниках, о структуре капитала, отсутствие достоверной информации о финансово-экономическом положении АО, для акционеров, руководителей подразделений предприятия, потенциальных инвесторов и кредиторов, а также органов исполнительной власти. Все это ослабляет внимание и интересы инвесторов к компании и затрудняет принятие инвестиционных решений.

Основные задачи и проблемы в формировании и развитии корпоративного управления, требующие своего решения в ближайшей перспективе, заключается в следующем:³

1. *Улучшение государственного регулирования корпоративного сектора путем решения задач общеэкономического характера:*

- отмена или значительное ослабление степени прямого и косвенного вмешательства государства в хозяйственную деятельность акционерных предприятий, повышение

---

² Шихвердиев А.П. Корпоративное управление. Учебное пособие. – Сыктывкар: Изд-во СГУ им. Питирима Сорокина, 2015. – 20 с.

³ Киличева Ф.Б., Урманова Д.Т. Корпоративное управление: принципы, политика и практика. Учебное пособие. – Ташкент: Fan va texnologiya nashriyoti, 2019. – С.16-18.

ответственности чиновников из госорганов за причиненный ущерб вследствие такого вмешательства;

- переход на рыночную оценку активов предприятия, формирование на этой основе более рациональной стратегии по использованию собственных активов;
- ужесточение санкций к предприятиям, допускающим неплатежи, неуплату налогов, активное задействование механизма банкротств;
- совершенствование системы бухгалтерского учета как одного из основных источников формирования экономических показателей и инструмента для анализа хозяйственной деятельности предприятий;
- изменение амортизационной политики в целях её либерализации, обеспечение предприятиям свободного выбора методов амортизационной политики;
- формирование систем экономических индикаторов учитывающих отраслевую специфику, позволяющую предприятию определять свое положение на рынке и разрабатывать программы выхода на новые рынки;
- обеспечение гарантии права предприятия на приобретение по минимальным ценам в собственность земельных участков, на которых оно размещено. Это повышает ликвидность его активов и позволит развивать ипотечное кредитование.

2. *Решение проблемы кадров* путем последовательной реализации программы подготовки и переподготовки кадров на каждом предприятии, предусматривающей:

- разработку и реализацию эффективной кадровой политики в отрасли на перспективу, ориентированную на реализацию национальной программы подготовки и переподготовки кадров в стране;
- внедрение оптимальной системы аттестации кадров на предприятиях, повсеместное введение конкурсной системы отбора кадров на руководящие и ответственные должности специалистов производства и аппарата управления;
- усиление стимулов и повышение интенсивности использования трудового и производственного потенциала предприятий;
- ограниченное выделение средств на подготовку и переподготовку кадров на низовом уровне по существу сводит на нет усилия государства на углубление экономических реформ на предприятиях.

3. *Решение проблемы инвестиций*, которая является одной из острых для каждого акционерного предприятия. Основной вопрос предприятий, постоянно возникающий сегодня перед менеджерами, - это нехватка финансовых средств для развития экономики. Главная причина его – отсутствие стратегии развития предприятия, неуверенность руководства в успешно развитии бизнеса, слабое воздействие механизмов внешнего и внутреннего факторов производства.

Решение этой проблемы потребует от предприятия и его руководителей:

- овладеть механизмами привлечения инвестиций в развитие предприятия и компании отрасли в целом;
- научиться рационально использовать привлекаемый капитал, ввести собственные нормативы по реинвестированию части прибыли в развитие производства;
- разработать бизнес-стратегию и инвестиционную политику предприятия в соответствии с Национальной программой развития отрасли. Механизмы реализации отраслевой научно-технической политики должны быть отработаны на долговременную перспективу.

Поиск инвестиционных ресурсов на предприятии может идти разными путями – это, прежде всего, снижение издержек производства, рациональное использование производственных ресурсов, увеличение масштабов и улучшение качества выпускаемой продукции и оказываемых услуг, повышение их конкурентоспособности на внутреннем и внешнем рынке, совершенствование системы менеджмента и маркетинговой деятельности и

др. Одним словом необхідно разработать и последовательно реализовать всесторонне проработанную стратегию развития предприятия на ближайшую и отдаленную перспективу.

4. Решение проблем повышения качества продукции и оказываемых АО услуг связано с ведением инновационной политики и естественно с решением проблем модернизации экономики. Повышение качества товаров – это единственно верный путь для сохранения завоеванных годами позиций на рынке.

5. Решение проблем правового регулирования рынка товаров и услуг акционеров предприятий и компаний – лицензирование услуг, сертификация товаров, работ и услуг; расширение маркетинговых исследований, совершенствование других институциональных аспектов регулирования рынка – предполагает разработку и внедрение мониторинга рынка товаров и услуг в отрасли, разработку и реализации новой гибкой тарифной политики в отрасли, решение проблем реструктуризации, интеграции экономики в мировую хозяйственную систему т.е. приведение всей организационной структуры управления отраслью и, в частности, предприятиями и компаниями в соответствие с современными требованиями рыночной экономики.

Следовательно, решение всего комплекса проблем формирования и развития корпоративного управления в стране тесно связано с ходом экономических реформ в отраслях и конкретно связано с либерализацией экономики в каждом акционерном обществе. Последовательная реализация мер по дальнейшему расширению процессов корпоратизации в Узбекистане по международным нормам и стандартам, свойственным для большинства развитых стран, является необходимым условием продвижения реформ по пути демократизации и прогресса.

Таким образом, развитие корпоративного управления в Узбекистане в соответствии с общепринятыми в мировой практике нормами и стандартами корпоративного управления будет способствовать расширению процессов либерализации и углублению демократических преобразований в стране, дальнейшему развитию внешнеэкономического сотрудничества и интеграции республики в мировой рынок, и все это в конечном счете, приводит к экономическому росту и подъему благосостояния народа.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Дементьева А.Г. Высший уровень управления в акционерных компаниях: отечественный и зарубежный опыт. М.: Магистр, 2010. 318 с.
2. Киличева Ф.Б., Урманова Д.Т. Корпоративное управление: принципы, политика и практика. Учебное пособие. Ташкент: Fan va texnologiya nashriyoti, 2019. 519 с.
3. Шихвердиев А.П. Корпоративное управление. Учебное пособие. Сыктывкар: Изд-во СГУ им. Питирима Сорокина, 2015. 235 с.

УДК 316.4

*Людмила Федоренко
(Ніжин, Україна)*

ОРГАНІЗАЦІЙНІ КОНФЛІКТИ ТА ШЛЯХИ УПРАВЛІННЯ НИМИ

Функціонування організації пов'язане з постійним виникненням конфліктів та протиріч в процесі розвитку, що, у свою чергу, зумовлене і особливостями формування колективу. Адже колектив певної організації об'єднує за професійною ознакою абсолютно різних та не схожих один на одного людей. Маючи різні погляди, життєві орієнтири, враховуючи особистісні риси цілком природним є те, що може відбуватися зіткнення думок та ідей членів організації, які надалі можуть набувати вигляду конфлікту.

Ключові слова: *освіта, заробітна плата, розподіл відпусток, премії, школа менеджменту.*

Functioning of organization is related to the permanent origin of conflicts and contradictions in the process of development, that, in turn, predefined and by the features of forming of collective. In fact the collective of certain organization unites absolutely different and not alike on each other people on a professional sign. Having different looks, vital reference-points, taking into account personality lines fully natural there is that can take place collision of ideas and ideas of members that can acquire the type of conflict in future.

Key words: education, salary, distribution of vacations, bonus, management school.

Жодна організація не може забезпечити себе від серйозних проблем. Організації, у яких працюють тисячі людей, щодня стикаються з найрізноманітнішими проблемними ситуаціями, пов'язаними з «людським фактором». До них можна віднести як окремі неприємні інциденти, так і намічені негативні тенденції.

Значною мірою причинами їх виникнення є відмінності працівників організації за віком, освітою, стажем роботи, професійним та життєвим досвідом, розходження в їх функціях та обов'язках, цілях та завданнях, а також різноманітність особистих якостей, цінностей, установок, інтересів, поглядів на проблеми, що виникають у процесі роботи. В результаті всіх цих відмінностей зростає ймовірність виникнення конфліктних ситуацій і конфліктів. Наявність подібних проблем є невід'ємною частиною діяльності будь-якої організації [1].

Для того, аби визначити шляхи, а також методи управління конфліктами в певній організації потрібно брати до уваги певні його особливості. Адже конфлікти в організації мають певну специфіку, а саме: вони, як правило, відбуваються всередині конкретної цільової групи або ж з її частинами. Тобто, організаційний конфлікт є конфліктом між членами організації, керівниками та виконавцями, різними підрозділами системи управління з приводу методів, цілей, засобів управлінської та організаційної діяльності. Таким чином, в основі конфліктів в організаціях лежить лише момент, коли спільний інтерес не співпадає з особистим, що тягне за собою ситуацію непорозуміння.

Для жінок більш характерні конфлікти, пов'язані з їхніми особистими проблемами: заробітною платою, розподілом відпусток, премій. Чоловіки більше схильні до конфліктів, пов'язаних безпосередньо із самою виробничою діяльністю (організація праці, визначеність трудових функцій та ін.), вони більш критично відносяться і до самої виробничої діяльності, і до керівництва. У молодих людей більшість конфліктів виникає з питань дисципліни. З віком більш питому вагу займають конфлікти, пов'язані з цільовими характеристиками діяльності (як із самою роботою, так і з особистими потребами), одночасно скорочується число конфліктів, викликаних проблемами адаптації працівників у виробничому колективі (з приводу порушень трудової дисципліни, невідповідності вимогам, пропонуваним керівником) [4].

Проте, сучасна школа менеджменту дійшла висновку, що конфлікт, попри негативні риси, відіграє і позитивну роль – сприяє руху організації вперед і визначає фактори, що заважають цьому процесу. Конфлікт – це показник розвитку, фактор динамічної стабільності організації. Іноді зіткнення інтересів призводить до появи нових ідей, проектів, до взаєморозуміння, а іноді до агресії, нервових зривів, відчуження [6].

Сучасна точка зору полягає в тому, що навіть в організаціях з ефективним управлінням деякі конфлікти не тільки можливі, але навіть можуть бути й бажані. Це так звані конструктивні конфлікти, в основі яких лежать розбіжності щодо вирішення принципових проблем організації, які можуть попереджувати застій та стимулюють розвиток колективу до нових цілей; як правило вони сприяють формуванню нових форм і цінностей [3]. Тож для ефективного організаційного процесу та сприятливого психологічного клімату потрібно вміти раціонально управляти конфліктами всередині організації. Зупинимось на цьому детальніше.

Для управління конфліктами важливо розрізняти швидкоплинність конфліктів і гостроту їх прояву, адже одні конфлікти можуть бути затяжними і вимагати постійного контролю та

управління, а інші можуть бути настільки швидкоплинними, що може не вистачити часу для повноцінного управління. Якщо ж говорити про гостроту конфліктів, то природно асоціювати швидкоплинні конфлікти з підвищеним рівнем напруженості відносин в організації, а затяжні та тривалі конфлікти можуть стати звичним станом для організації чи її структурних елементів, і тому характеризуватись нижчим рівнем гостроти перебігу конфлікту. Безперечно немає прямого зв'язку між тривалістю конфлікту і гостротою перебігу, проте вищеописана особливість на практиці може проявлятися частіше. Говорячи про гостроту конфліктів, потрібно поєднати очікувані конфлікти з більш низьким рівнем напруженості, а спонтанні – з більш вищим, принаймні на початковій стадії.

Хоча усіма конфліктами необхідно управляти, проте результативність такого управління може бути різною. Йдеться про те, що певні конфлікти можуть не піддаватися управлінню, тому варто розрізняти некеровані конфлікти, і відповідно керовані. Щоб зрозуміти сутність керованості, варто виокремлювати певні фактори: можливість виявлення предмета, сторін, причин та інших характеристик конфлікту та впливу на них; можливість впливу на ступінь гостроти; можливості переведення дисфункціонального конфлікту у функціональне русло та отримання функціональних наслідків; можливості зменшення дисфункціональних наслідків та здатність конфлікту бути завершеним. Звичайно названі фактори керованості є умовними як і умовним є власне введення такого поняття, проте власне через ці фактори можна розрізнити керовані та некеровані конфлікти.

Особливу увагу слід звернути на здатність конфлікту бути завершеним. Можна розрізняти поняття розв'язання, вирішення та завершення конфлікту, які є різними поняттями, проте конфлікт, що є завершеним, є повністю припиненим. Слід водночас зазначити, що можливість завершувати конфлікти слід розцінювати, як один із показників ефективності управління конфліктами, загалом, поряд з можливістю отримувати із конфлікту функціональні наслідки тощо.

Важливо для управління конфліктами володіти інформацією про причини конфлікту та його предмет. Причин чи джерел конфлікту є безліч і їхнє групування не може бути довершеним, адже постійна взаємодія зовнішнього і внутрішнього середовищ, а також їхня постійна зміна призводить до породження багатьох причин. Тим більше недоцільно виокремлювати будь-які види конфліктів, враховуючи причини їхнього виникнення, адже найціннішою є власне інформація про саму причину, а не про конфлікт, який може відрізнятися залежно від причин [2].

Одним із найбільш ефективних інструментів управління організаційними конфліктами виступає антикризове управління, що може вважатися ефективним, якщо кризи вдалося уникнути, і існує впевненість, що загроза кризи не відобразиться на доходах підприємства або не відбудеться суттєвого відхилення від запланованих показників роботи.

Крім того, основними інструментами, які дозволяють мінімізувати організаційні конфлікти у товариствах є необхідність формування такої системи управління, яка б:

- враховувала інтереси власників, менеджменту і найманих працівників;
- здійснювала вибір стратегії, яка б дозволила узгоджувати інтереси власників та всіх зацікавлених сторін;
- дозволила виробити та реалізувати філософію управління, що забезпечує роботу за узгодженими правилами, яких дотримуються всі учасники [5].

Як бачимо, конфлікти виступають невід'ємною складовою трудової діяльності працівників в організаціях, проте вони мають не тільки як негативну тенденцію, але також і позитивну. Адже розбіжності у поглядах та суперечності можуть слугувати основою для розвитку нових ідей та підходів у професійній діяльності. Проте управління конфліктами має здійснюватися в організаціях задля усунення або ж мінімізації небажаних наслідків конфліктних ситуацій та недопущення труднощів у спілкуванні між членами колективу.

Доведено, що цілеспрямований вплив на конфліктну ситуацію є одним із важелів антикризового управління колективом. Таким чином, ефективне управління конфліктами або

конфліктною ситуацією може привести до попередження виникнення конфлікту або до його вирішення, тобто до усунення проблеми, що викликала конфлікт.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Новікова Н. Управління конфліктами в організації: підходи до вирішення та профілактики // Галицький економічний вісник. 2013. №2(41). С.79-83.
2. Криса О.Й. Управління конфліктами на засадах їх класифікації // Національний університет «Львівська політехніка». 2010. С. 337-342.
3. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / пер. с англ. М.: Вильямс, 2009. 692 с.
4. Гришина Н.В. Я и другие. Общение в производственном коллективе. Л.: Ленвидав, 1990. 171 с.
5. Мостенська Т.Л. Основні причини виникнення конфліктів в організаціях та шляхи їх подолання.
6. Ємельяненко Л.М. Конфліктологія : навч. посіб. / за заг. ред. В.М. Петлюха, Л.В.Торгової. К. : КНЕУ, 2003. 315 с.

ЖУРНАЛІСТИКА / ЖУРНАЛИСТИКА

*Marjona Jo'raqulova (Qarshi, O'zbekiston),
Dilmurod Dilmurodov (Farg'ona, O'zbekiston)*

SPORT JURNALISTIKASIDA YANGI DAVRNI BOSHLASH VAQTI KELDI

Jurnalistika – o'zga olam, mas'uliyatli kasb, mashaqqatli soha. Unga qiziqqan, o'z taqdirini jurnalistikaga daxldor ekanini qalban his etgan inson esa bu sohaning mashaqqatlarini qunt bilan yengadi, kasbidan ayricha bir zavq oladi. Shundagina xalq sevgan jurnalist degan yuksak maqomga erishish mumkin. Ammo sohaning gullab-yashnashi uchun to'sqinlik qilayotgan ayrim omillar bordirkim, ular xususida to'xtalmaslikning iloji yo'q. Jumladan, sport jurnalistikasida ham.

So'nggi vaqtlarda shu narsa ma'lum bo'ldiki, dunyoning qaysidir rivojlangan mamlakatlarida bo'lib o'tuvchi sport musobaqalarining faqat natijasiga yoritiladi. U ham bo'lsa qaysidir manbalarga tayangan holda. Nega jurnalistlar musobaqalarda to'gridan to'g'ri ishtirok eta olmaydi? Sportchining ruhiy holati va ichki kechinmalarini yoritib berolmaydi. Balki bu moliyaviy jihatga borib taqalayotgani uchun shundaydir, ammo o'ylaymanki, har qanday muxbir yoki jurnalist ham jarayonni bevosita kuzatishni xohlaydi, vaziyatni yaqindan bilishni istaydi. Agarda har bir musobaqa faqat natijalarga tayangan holdagina emas, balki sportchining tayyorgarlik jarayonidan tortib g'alaba-yu mag'lubiyatni qanday qabul qilishigacha yoritilsa, bunday reportajlarni efirga uzatuvchi kanallar reytingi sezilarli darajada oshadi.

Yana bir jihat ahamiyatga molikdir. Yurtimizda endigina yo'lga qo'yilayotgan sport turlariga ko'proq to'xtalsak, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Hokkey, sinxron suzish va figurali uchish kabi sport turlari esa shular jumlasidandir. Ma'lumki ushbu sport turlari bo'yicha yurtimiz vakillari hali jahon arenalarida yuksak natijalarni ko'rsatmagan. Ko'pchilik buning asosiy sababi malakali mutaxassis va murabbiylarning yetishmovchiligi deb biladi. Shunday ekan, bu kabi muammolarning yechimini topish, yoshlarni yuqoridagi sport turlariga ko'proq jalb etish, kerakli sharoitlar yaratilishini nazoratga olish biz, jurnalistlarning galdagi ustuvor vazifalarimizdan biridir.

Shuningdek, havaskorlarga ham keng imkoniyatni taqdim eta oluvchi, qizg'in bahslar va keskin burilishlarga boy bo'lgan sport sohasiga oid realiti shoular ham tomoshabinni o'ziga jalb etishi aniq. Realiti shou g'oliblariga esa xalqaro musobaqalarda tomoshabin sifatida ishtirok etib, bilim va ko'nikma hosil qilish imkoniyatini tuhfa etishimiz mumkin. Bu orqali aholi o'rtasida sportga bo'lgan muhabbat yanada ortadi, ushbu reality shouni efirga uzatayotgan kanal reytingini ko'tarishga erishiladi.

Donishmand insonlar mamlakatni sportchalik hech qaysi soha dunyoga tez tanita olmasligi haqida o'z fikrlarini ta'kidlashgan edi. Inchunun, sport sohasiga katta e'tiborlar qaratilayotgan bir paytda sport jurnalistikasi ham ana shunday taraqqiy topishi darkor. Bu sohaning o'ziga yarasha mashaqqatlari mavjud, albatta. Zero, jurnalistning o'zi sport bilan hamnafas bo'lishi, tinimsiz shug'ullanishi va o'z kasbini sevishi kerak. Yana boz ustiga sport olamidagi endi ko'zga ko'rinib kelayotgan yoshlardan tortib, to katta avlod vakillariga qadar taxshi tanimog'i va ularning hayoti, sportga kirib kelishiyu, bu yo'ldagi muvaffaqiyatlari haqida ma'lumotlarga ega bo'lmog'i lozim.

Tabiiyki, insonda savol tug'iladi. Haqiqiy jurnalist qanday bo'lishi kerak? Ayniqsa sport jurnalistikasida faoliyat olib bormoqchi bo'lganlar oldiga qanday talablar qo'yiladi? Sport jurnalistiman deb, o'zi sport bilan shug'ullanmaydigan insondan hech qachon yaxshi jurnalist yetishib chiqmaydi. Buning uchun e'tibor bilan harakat qilinishi va sinchkovlik bilan o'z ustida ishlanishi kerak. Axir, jonajon yurtimizda jurnalistlar uchun barcha e'tiborlar qaratilgan. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev o'z nutqining birida shunday ta'kidlagan edi.

“El-yurtimizning ezgu orzu-istaklarini ro'yobga chiqarish, bu yo'lda g'ov bo'lib turgan turli to'siqlarni, byurokratizm, loqaydlik, ta'magirlik, korrupsiya kabi salbiy illatlarni dadillik bilan ko'tarib chiqib, ularga qarshi murosasiz jamoatchilik fikrini shakllantirishni o'z kasbi, o'z hayotining ma'no-mazmuni deb biladigan jurnalistlarni men haqiqiy jurnalist deb hisoblayman.

Albatta, barchamiz yaxshi tushunamiz, buning uchun ommaviy axborot vositalari vakillaridan nafaqat professional bilim va malaka, hayotiy tajriba, o'z so'zi uchun mas'uliyat hissi, ayni vaqtda yuksak grajdanlik pozitsiyasi, ma'naviy jasorat ham talab etiladi. Bunday maqsadga erishish uchun ommaviy axborot vositalariga qonunchilik nuqtai nazaridan, moddiy-texnik, o'quv-uslubiy ta'minot nuqtai nazaridan yanada keng imkoniyatlar yaratib berishimiz kerak. Zamonaviy milliy jurnalistika maktabini yaratish jihatdan, avvalo, yuksak ma'naviy-intellektual salohiyatga ega bo'lgan, bugungi kun talablariga javob beradigan malakali kadrlarni tarbiyalash bilan chambarchas bog'liqdir. Bu muhim vazifani amalga oshirish uchun biz avvalo tegishli oliy o'quv yurtlarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ta'lim standartlari va o'quv dasturlarini takomillashtirish, professor-o'qituvchilarning saviyasi va malakasini oshirish, sohaga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, davlat tashkilotlari va xalqaro ijodiy tashkilotlar bilan hamkorlikni yanada kuchaytirishimiz zarur."

Muhtaram Prezidentimizning shaxsan o'zlari mana shunday yuksak e'tibor qaratib, bugunimiz va ertamiz uchun aniq rejalarini tuzib berayotgan bir paytda, har bir jurnalist va bu soha vakili bo'lishga da'vogar kishi chin dildan harakat qilishi kerak. Bekorga, O'tkir Hoshimov ham "Haqiqiy ijodkorda qishloqning qalbi, shaharning aqli bo'lishi kerak", deb ta'kidlab o'tmagan. Shunday ekan, jurnalist ham aql, ham qalb bilan izlanishi, tanqidiy, tahliliy fikrlay olishi kerak. Bu esa, tinimsiz kitob mutolaa qilishni talab etadi.

O'zbekistonda sport sohasiga katta e'tibor qaratilayotganining yana bir ko'rinishi sifatida, uzoq yillardan buyon faoliyat olib borayotgan "Sport" telekanalini ham ko'rish mumkin. Telekanal tomonidan tayyorlanadigan har bir ko'rsatuv, har bir reportaj o'zining sanoqsiz muhlislariga ega. Nafaqat, televideniye orqali, ommaviy axborot nashrlarida ham sport xabarlar doim qizg'in bahslarga, munozaralarga boy bo'lib, kuzatib boriladi. Demak, mamlakatda va jamiyatda sport jurnalistikasiga e'tibor yuksak darajada. Faqatgina, o'z sohasini jurnalistikaning aynan shu yo'nalishida ko'rayotgan va kasb tanlayotgan har bir o'g'il-qiz katta mas'uliyatni zimmasiga olayotganini anglagan holda harakat qilishi, intilishi va o'z ustida tinimsiz ishlashi kerak.

O'z so'ziga, o'z ovozigga ega jurnalist har doim jamiyatda o'z o'rniga erishadi. Biz ham kelajakda ana shunday jurnalistlar safidan joy olishni ko'zlagan holda tinimsiz harakat qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimovning I. "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" asari.
2. Mirziyoyevning Sh. "Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz" asari.
3. Mirziyoyevning Sh. "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramuz" asari.
4. Hoshimovning O'. "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" asari.
5. 9-sinf adabiyot fani darsligi.
6. 10-sinf adabiyot fani darsligi.

Muborak Toirova
(Toshkent, O'zbekiston)

QADIMDA "LAHZANI TO'XTATISH" DEB NOMLANGAN IXTIRO HAQIDA BILASIZMI?

Ushbu maqolada fotografiya hamda uning tarixi haqida to'xtalib o'tilgan. Shuningdek, bugungi zamonaviy texnologiyalar, jumladan, internet, telefon, kompyuter singari vositalar hamda ularda mavjud bo'lgan kameralarning xususiyatlari va albatta rivojlanish boasqichlariga alohida to'xtalib o'tilgan.

Oshirilgan ko'plab ajoyib ixtirolar ichida shubhasiz fotografiya ham eng asosiylaridan biri hisoblanadi. O'sha paytda odamlarni "Lahzani to'xtatish" degan nom bilan hayratga solgan ushbu ixtiro, haqiqatan ham tarixdagi eng buyuk ixtirolar sirasiga kiradi. Biz hozir smartfonimiz, yoki, mashhur brendning yuqori sifatli raqamli foto-videokamerasi yordamida istagan narsamizni osonlik bilan suratga tushira olamiz. Ijtimoiy tarmoqlardagi eng bo'lmag'ur selfimaniyalardan tortib, ilmfan uchun beqiyos ahamiyatli muhim fotosuratlargacha - hamma-hammasi birgina tugmachani yengil bosish orqali, hozirda juda oson va jo'n olinmoqda. Hozirda fotosurat olish uchun maxsus o'quv kurslaridan o'tish va uyda bir qancha maxsus jihozlardan iborat fotolaboratoriyaga ega bo'lish shart emas. Smartfon tugmasini yengil basasiz va tamom! Fotosurat tayyor. Uni istasangiz internetga joylaysiz, istasangiz qog'ozga chop etib, albomga yopishtirasiz... xullas, bizning avlod uchun fotosurat olish - pista chaqqandek ham ish bo'lmay qolgani chin haqiqat.... Lekin, bilasizmi, atiga 10-20 yillar muqaddam, hatto 2000-yillar boshida ham fotosuratga olish maxsus amaliyotlar talab qiladigan, anchagina qimmat jarayon bo'lgan. 50-100 yillar avval esa, fotosuratga tushishga ko'pchilik oddiy aholining imkoni yetmagan ham. Bugungi kunda hatto mushugi-yu kuchugini va yeyayotgan taomini ham suratga olib ijtimoiy tarmoqqa joylaydiganlarning aksariyatining buvi va buvalari, bu darajadagi suv tekin arzon fotosuratlar olish mumkinligini tushida ham ko'rishmagan. Fotografiya ikki xil fan sohasining o'zaro uyg'unlashgan nuqtasida: optika va kimyo chegarasida vujudga keldi. Fotografiya olish, ya'ni, "lahzani to'xtatish" uchun, ikkita juda qiyin muammoni hal etish lozim edi. Birinchidan, o'ziga kelib tushgan tasvirni saqlab qola oladigan, ya'ni, kimyoviy jihatdan yorug'likka o'ta sezgir va barqaror maxsus plastinaga ega bo'lish zarur edi. Ikkinchidan esa, fotosuratga olinishi lozim bo'lgan buyum yoki, manzarani, o'sha barqaror va sezgir plastinaga aniq proyeksiyalab bera oladigan yuqori aniqlikdagi optik asbob talab qilinardi. Ushbu g'oyat mushkul masalalar, omadsiz urinishlar va xatolar bilan kechgan juda ko'p sonli tajribalar vositasi bilangina hal qilingan. Fotografiya mo'jizasi insoniyatga darhol bo'ysunmagan. Manzaralar, odamlar va buyumlarning tiniq fotosuratini olish imkonini beradigan asbob va usul ustida, jahonning turli mamlakatlarida ko'plab muhandis va ustalar bosh qotirishgan. Fotosuratga olish borasidagi ilk tajribalarni va amaliy yondoshuvlarni o'rta asrlar alkimyogarlarning ishlarida uchratish mumkin. Shunday alkimyogarlardan biri Fabritsius, o'z tajribaxonasida bir kuni osh tuzining eritmasi bilan kumush nitrati (AgNO_3) aralashtirib, idish tubida qaymoq rangli cho'kma hosil bo'lganini ko'radi. Fabritsiusning hayratiga sabab bo'lib, ushbu cho'kma Quyosh nuri ta'sirida qorayib qolar edi. Fabritsius ushbu g'alati hodisa haqida o'zining 1556-yilda bosmadan chiqqan metallar haqidagi kitobida maxsus to'xtalib o'tib, linza yordamida cho'kma yuzasida tasvir hosil qilishga muvaffaq bo'lganini ma'lum qiladi. Fabritsius laboratoriyasidagi o'sha cho'kma kumush xloridi bo'lgani hozirda hammaga ma'lum. U ma'lum qilgan yana bir fakt shu ediki, cho'kma sirtida hosil bo'lgan tasvirning tiniqligi, ya'ni, uning yoki och kulrang, yoki qoramtir bo'lishi, cho'kma yuzasining qanchalik uzoq yoki qisqa yoritilishida bog'liq edi. Tarixchilar Fabritsiusning ushbu tajribasini fotografiya tarixidagi ilk amaliyot deb baholaydilar. Biroq, Fabritsiusning ushbu ishlarini rivojlantiradigan davomchisi topilmadi. Keyingi tajribalarni esa oradan deyarli bir yarim asr o'tib, 1727-yilda Iogann Genrix Shults (1687-1744) ismli vrach bajargan. U quyoshli kunda shisha idish ichida kumush nitrati bo'r bilan aralashtirib tajriba qilib ko'radi. U aralashmani quyosh nurlari ostiga qo'yganida, aralashma yuzasi darhol qorayib qoladi. yaxshilab chaypab yuborilsa, aralashma yana o'z tabiiy rangiga qaytadi. Shults ushbu qiziq tajribaga mukkasidan ketadi. U aralashma yuzasiga qog'ozdan qirqib yasalgan turli shakllarning soyasini tushirib, tasvir hosil qiladi va yana aralashmani silkitib tashlab, yana yangi tajribalarni bajaraveradi. Lekin afsuski, Shultsning mazkur ishlari shunchaki ermak sifatida, o'z kundaliklari sahifalarida qolib ketdi va tez orada uni ham unutildi. Kumush xloridining Shults aniqlab bergan noyob xossasi, ya'ni, tasvirni o'zida saqlab qola olish xususiyatidan fotoplastinalar tayyorlash mumkinligi biror aqlli odamning miyasiga yarq etib urmaguncha, yana yuz yildan ziyod vaqt o'tib ketdi. Fotografiya tarixidagi navbatdagi sahifani Tomas Vejvud (1771-1805) ochib berdi. U kumush nitrati eritmasi bilan namlantirilgan oq qog'ozga yaproqlarni yopishtirib chiqqan. Bunda qog'oz ustida yaproq joylashgan qismi oqligicha qolib, uning atrofidagi joylari esa qorayib qolgan. Mohiyatan bu qora fondagi oq ko'lanka (siluet)

tasvir edi. Biroq, bunday usulda hosil qilingan tasvirni faqat shamlar bilan xira yoritilgan xonada ko'rish mumkin edi xolos. Chunki, agar qog'oz va tasvir sirtiga quyosh nuri tushsa, hammasi rasvo bo'lardi. Vejevud qiziqish bilan tajribalarini davom ettirdi va kumush nitrati eritmasini hayvon terisiga shimdirib, teri sirtida tasvir hosil qilishga urinib ko'rdi. Bunday terida olingan tasvir tezroq namoyon bo'lar edi. o'sha vaqtlarda bu narsaning sababi noma'lumligicha qolaverdi. Teridagi tasvir tezroq ochilishini aniqlay olmay, mutaxassislar bunga uzoq vaqtgacha "shunchaki fenomen" sifatida ishonib kelishdi. XIX-asrning 30-yillariga kelib ma'lum bo'lishicha, teri tarkibidagi oshlovchi moddalar (oshlovchi kislota) kumush nitrati eritmasi bilan ta'sirlashib, tasvirning tezroq ochilishiga xizmat qilar ekan. Vejevud o'zining bu boradagi tajribalari haqida 1802-yilda maxsus risola chop etish orqali ommaga ma'lum qildi. Vejevud ancha yillar davomida olib borgan muttasil tajribalari va kuzatishlari evaziga, qog'ozda, terida va shisha sirtida konturli tasvirlarni hosil qilishni o'rganib olgandi. Biroq, Vejevudning tasvirlarini hamon faqat qorong'ulashtirilgan joylarda ko'rish mumkin edi xolos. Quyosh nuri tushishi bilan ular buzilardi va bu Vejevudning eng katta muammosi edi. Vejevud ushbu muammoga o'zi yechim topa olmagan bo'lsa hamki, lekin uning ishlari ilmiy jamoatchilikda va ayniqsa tasvirlar bilan ishlash muhim bo'lgan fan sohalari mutaxassislarida katta qiziqish uyg'otdi. Fotografiyaning inson xizmatiga to'laqonli bo'ysunishi uchun eng so'nggi qadamni qo'yish qolgan edi. Lekin bu qadamni ham 20 yil mobaynida kutishga to'g'ri keldi. Bungacha esa, ixtirochilarning izlanishlari boshqa o'zanlarga burilib ketib qoldi. 1813-yilda fototasvirlar olish borasidagi izlanishlarga farang rassomi Jozef Nisefor Nyeps (1765-1833) ham qo'shildi. Siz bilan biz sayohatga chiqqanimizda o'zimiz bilan albatta olib oladigan fotoapparatlarning ixtiro qilinishida eng asosiy o'rin tutgan shaxs ham aynan Nyeps hisoblanadi. 1816-yilda Nyeps fototasvirlar olish uchun obskur kamerasidan foydalanish g'oyasi bilan izlana boshladi. Obskur kamerasi odamlarga juda qadimdan ma'lum bo'lib, mohiyatan u har tomonida yorug'lik o'tkazmaydigan qilib zich berkitilgan va atiga bitta joyida kichkina tirqishchasi bo'lgan qop-qorong'u quti, yoki, xonadan iborat bo'ladi. Agar tirqish qarshisidagi devorga nur qaytarmaydigan xira oyna joylashtirilsa, uning sirtida tirqish tashqarisidagi manzaraning tasviri teskari tarzda namoyon bo'ladi. tirqish qanchalik kichik bo'lsa, oyna sirtida hosil bo'layotgan tasvir konturlari shunchalik keskin, lekin tasvirning o'zi tobora xira bo'lib boradi. Asrlar mobaynida, obskur kamerasi yordamida hosil qilingan tasvirlardan odamlar tabiat mo'jizasi sifatida hayratlanib kelishgan. Ayrim "uchar"lar esa, bunday tasvirlar orqali sodda odamlarni laqillatib, ularni go'yoki o'zlarida mavjud ilohiy qobiliyatlarga ishontirishga ham urinishgan bo'lsa ajab emas. Xullas, obskur kamerasini fototasvirlar olish uchun tadbiiq etish g'oyasi Nyepsning miyasiga kelgan paytda, siz bilan biz hozir yaxshi biladigan fotografiya sohasi tug'ildi desak aslo mubolag'a bo'lmaydi. Aytgancha, Nyepsgacha ham obskur kamerasini ancha takomillashtirilgan bo'lib, chunonchi, 1550-yilda Kardan ismli muhandis Nyurnbergda obskur kamerasini tirqishini kattalashtirib, shu bilan birga, ichkarida hosil bo'ladigan tasvir sifatini ham yaxshilash yo'lini topgan edi. Buning uchun u linzalarni qo'llash va eng asosiysi, ularni nur yo'liga to'g'ri joylashtirish kifoya qilishini ham ko'rsatib bergandi. Nyeps esa aynan shunday usulini, ya'ni, ichi qop-qorong'u bo'lgan qutining bir tarafidagi tirqishga linza o'rnatib, uning qarshisidagi quti devoriga esa, yorug'likka sezgir kumush xloridli plastina joylashtirish orqali, tarixda ilk fotoapparatni yasadi. Unga tasvirni to'g'ri proyeksiyalash orqali, ichkaridagi fotoplastinada istalgan manzara, buyum, yoki, odam tasvirini hosil qilish mumkin edi. Muammo faqat, obskur kamerasi vositasida olingan fototasvirlarni yorug'lik ta'sirida buzilmaydigan qilib qog'ozga mustahkamlash masalasida qolgan edi. 1824-yilda Nyeps bu masalani ham muvaffaqiyatli hal qildi. U fotografiya muammolari bilan shug'ullangan va shug'ullanayotgan boshqa odamlardan farqli ravishda, tasvirni qog'ozga mustahkamlash uchun kumush xlorididan emas, balki, tog' smolasidan foydalanishga qaror qiladi. Tog' smolasining ayrim xossalari yorug'lik ta'sirida o'zgarib, keyinchalik o'z shaklida mustahkamlanib qolish xossasiga ega. Masalan, tog' smolasi ayrim suyuqliklarda faqat qorong'ulikda eriydi, yorug'likda esa uni o'sha suyuqliklar erita olmaydi. Nyeps mis plastinasi sirtini tog' smolasi bilan qoplab, uni obskur kamerasi tirqishi qarshisiga joylashtirdi. Ayni damda u kattalashtiruvchi linzaning ham fokus masofasini uzaytirdi. Bunda faqat bitta katta muammo bor edi. Tasvir olish uchun kamera

qarshisida uzoq muddat turish talab etilardi. Chunki, bunday platinaga yorug'lik ta'siri sekinlik bilan kechib, tasvir hosil bo'lishi uchun bir muddat kutishga to'g'ri kelardi. Shunga qaramay, aytaylik, o'zgaras turadigan obyektlar tasvirini olishda bu hech qanday muammo tug'dirmagan. Chunonchi, biror manzarani tasvirga olish uchun kamerani kerakli joyga joylashtirib, xotirjamlik bilan kutilsa, plastinada aniq tasvir olish mumkin bo'lgan. Faqat, kamera qarshisida uzoq muddat bir xil holatda tura olmaydigan betoqat odamlargina ushbu fotoapparatda aniq rasimga tusha olmasdilar. Nyepsning o'sha fotoapparatida olingan tasvirni ochish uchun, plastinani lavanda o'simligi moyi va neft aralashtirilgan suyuqlikka botirish kerak edi. Bunday suyuqlikda plastinadagi yorug'lik ta'siri tushgan qismlar, ya'ni, tasvir o'z joyida qolib, qolgan qismlar esa eritma tarkibiga erib singib ketardi. Aytib o'tganimizdek, bunday tasvirni olish uchun, ayniqsa fotografdan kuchli sabr-toqat talab qilindi. Chunki, Nyepsning bunday kamerasida atiga bitta fotosurat olish uchun 10 soatdan ziyod vaqt sarflash zarur bo'lgan. Albatta, bunday sekinlik bilan kechuvchi jarayon Nyepsning o'ziga ham ma'qul kelmagan va u o'z ixtirosini takomillashtirish uchun harakatni to'xtatmagan. 1829 yilda u o'z tajribalarini Parij opera teatri rassomi Lui-Jak Mande Dager (1787-1851) bilan o'rtoqlashadi. Dager Nyepsning ishlariga juda katta qiziqish bildirib, tajribalarda ishtirok etish istagini bildiradi va ular birga ishlay boshlashadi. Dager Nyepsdan o'zlashtirgan bilimlari asosida fotografiya texnikasini mukammallashtirishga fanatik ishtiyoq bilan kirishib ketdi. Dager ixtiyorida Nyeps bisotidan kattagina tajribaxona va tayyor fotoapparat qolgan edi. Dager qanday qilib tasvirga olishni bilsa ham, lekin u hali Nyepsdan sezgir fotoplastinka tayyorlash sirini o'rganishga ulgurmagan edi. Dager mohiyatan Nyepsning fotoplastinka tayyorlash usulini boshqatdan o'zi kashf qilgan deyish mumkin. U o'zini bu yo'lda Nyepsning ruhi qo'llagan deb ishonardi. Chunki, Dager fotoplastinka tayyorlashni mutlaqo bilmagan bo'lsa-da, bu borada uzoq qiynalmagan va bir qancha omadli tasodiflar bilan xuddi Nyeps singari plastina tayyorlashni o'rganib olgan. Xususan, u kunlardan bir kun sirtiga yod surtilgan metall bo'lagi ustiga tasodifan kumush qoshiqni qo'yib qo'yadi va bir necha daqiqadan keyin, metall yuzasida qoshiqning tasviri hosil bo'lganini ko'radi. Shunda u sayqallangan kumush plastinani olib, unga yod bug'ini shimdirishga urinib ko'radi. U shu tarzda kumush yodit (AgJ) olishni maqsad qilgandi. Shunday platinaga u bir necha oy avval Nyeps olgan tasvirlardan birini qo'yib ko'rdi va natijada, yetarlicha kutish orqali, o'zi tayyorlagan plastinada, Nyeps olgan tasvirning nusxasi hosil bo'lganini ko'rib, juda quvondi. Nusxa juda xira va sifatsiz edi. Lekin Dager plastinaning yangi turini topgani va uni takomillashtirish mumkinligini o'ylab suyunardi. Chunki, kumush yoditning xossaligidan fotografiya uchun foydalanish imkoniyati ochilgandi. Endi u, ushbu usul bilan olingan fotosuratlarni ochish uchun maxsus eritmalar tayyorlashni o'rganishi lozim edi. Unga bu safar ham juda ajoyib omadli tasodif qo'l keladi. Bir kuni u qorong'u xonada o'z kechagi kuni qoldirib ketgan plastinani olib chiqish uchun kiradi va uning sirtida o'sha kechagi kuni o'zi turgan joy manzarasining tasviri hosil bo'lganini ko'rib, hayratdan yoqa ushlab qoladi. U qandaydir modda tuni bilan ushbu platinaga ta'sir qilib, uning sirtida kechagi kun manzarasi tasvirini ochib qo'ygan bo'lsa kerak deb taxmin qiladi. Dagerning o'sha qorong'i xonasida ko'plab kimyoviy moddalar saqlanar edi. Dager o'sha kimyoviy moddalar ichidan qaysi biri plastinadagi tasvirni ochadigan modda ekanini topishi kerak edi xolos. U shu kunning o'zida qidiruvga kirishdi. U har kuni yotishdan oldin qorong'i xonaga fotoplastinka joylashtirib, ertasi tongda, xonadagi biror kimyoviy moddani olib chiqib qo'yar edi. Shu tarzda u qaysi modda plastinaga ta'sir qilayotganini topmoqchi bo'ladi. Lekin, Dagerning tez orada hafsalasi dabdala bo'ldi. U qorong'i xonadan hamma kimyoviy moddalarini olib chiqib ketib, bo'm-bo'sh xonaga fotoplastinka joylashtirsa ham hech narsa o'zgarmadi. Hatto shu holatda ham, keyingi kuni tongda, baribir plastinada tasvir paydo bo'ldi. U juda jig'ibiyron bo'lgan bo'lsa kerak. Dager qorong'i xonani yaxshilab, sinchiklab titkilab chiqishga qaror qildi va bu qarori o'zini oqladi. U tez orada, xonada o'zi bilmagan joyda simob to'kilganligini ko'rib qoldi. Aynan simobning bug'lari Dager tunda joylashtirib chiqib ketayotgan plastinkadagi tasvirni ochib qo'yayotgan edi. Aynan o'sha lahzada Dagerning yulduzli onlari boshlandi. U fotosuratga olish jarayonining hamma detallariga ega bo'lgandi! Dager avvaliga fotoapparat yordamida, kumush yodit bilan qoplangan plastinada xira tasvir hosil qilib, keyin uni

simob bug'lari vositasida ochish orqali tiniq fotosuratlar olish texnikasini o'zlashtirdi. U olgan fotosuratlar juda ajoyib, aniq va barcha mayda tafsilotlari bilan chiqar va hammani hayratlantirar edi. "Lahzani to'xtatish" degan ibora ham o'sha paytlarda paydo bo'lgan bo'lsa ehtimol. Dager Nyeps boshlab bergan muhim ixtironi mantiqiy nihoyasiga yetkazgandi va bundan juda baxtiyor edi. 1939-yilning 10-avgust sanasida Parijda Fransiya Fanlar Akademiyasi a'zolari ishtirokida katta majlis ish boshladi. Ushbu majlisda kun tartibiga qo'yilgan asosiy masalalardan biri - Jak-Lui Dagerning ixtirosini sharaflash bo'lgan. Majlisda Dagerning fotoapparati namoyish qilindi va uning vositasida olingan tasvirlar ko'rgazmaga qo'yildi. Dager namoyish qilgan ixtiro o'sha kuni hamma-hammaning hayratdan yoqa ushlashga majbur qildi. Akademiyaning eng o'tkir zehnlari olimlaridan tortib, majlisda shunchaki qatnashgan oddiy ishchilari, xizmatchilarigacha fotografiya mo'jizasidan lol qolib, bu haqida butun mamlakatga shov-shuvli xabarlar tarqata boshlashdi. Albatta, birinchi navbatda olimlar ushbu ixtironing fan oldida ochib beradigan beqiyos imkoniyatlarini o'ylab qattiq hayajonga tushishgan bo'lsa, sud va jinoyat sohasi xodimlari ham ulardan kam xursand bo'lishmagan. Chunonchi, jinoyat ustida operativ fotosuratlar bilan dalillarga ega bo'lish g'oyasi Parij politsiyasi inspektorlariga nihoyatda ma'qul kelgandi. Tez orada Farangiston hukumati vakillari ham Dagerning ixtirosi haqida boxabar bo'lishdi va uning sirlari bilan tanishishga qiziqib qolishdi. Dager ixtironing sirlarini mamlakat hukumatining maxsus hay'atiga ma'lum qilishga rozi bo'ldi va buning uchun unga hukumat munosib haq to'ladi. Shuningdek, Parij rasmiylari ixtirochiga umrining oxirigacha har oy 6000 frankdan nafaqa to'laydigan bo'ldi. Dager juda oliyjanob inson bo'lgan va u o'z muvaffaqiyatlarining asl sababchisi, mohiyatan ustози - Nyeps ekanini hech qachon unutmagan. U o'zi erishgan har bir muvaffaqiyatda Nyepsning ulkan hissasi borligini ta'kidlashdan charchamasdi va har bir olgan mukofotidan kattagina ulushni Nyepsning oilasiga yuborib turardi. U Fransiya hukumati belgilagan mukofot puli va unvonlarni olish chog'ida, hukumat vakillaridan Nyepsning xotirasi uchun uning o'rniga o'g'li Isidor Nyepsni mukofotlashlarini iltimos qildi va hukumat uning ushbu iltimosini qanoatlantirdi. Shu tarzda Dager Nyepsning fotografiyani ixtiro qilish yo'lidagi mehnatlarini ham munosib e'tirof etilishiga erishdi. Dagerning ixtirosi hukumatga sotilgach ham, unga fotoapparatlar yasash va sotish uchun to'liq huquq qoldirilgan edi. Tez orada fotoapparat va fototasvirni ochish uchun ishlaydigan moddalar, plastinkalar to'plamidan iborat fotograf asboblari jamlanmalari sotuvga chiqdi. Ushbu usul bilan fotosuratga olish usulini Dagerotipiya deb nomlana boshladi. Narxi o'ta qimmat bo'lishiga qaramasdan, Fransiyaning boy va o'rtahol aholisi dagerotip jamlanmalarini katta ishtiyoq bilan xarid qila boshladi. Dager jamlanmasini xarid qilish istagidagi kishilar burun Yevropa va uzoq va yaqin xorijdan ham Parijga yetib kela boshlashdi. Lekin, Dagerning uskunalari xaridorgirligi uzoqqa cho'zilmadi. Buning sababi, uskunalarining qimmatligida emas, balki, fotosuratga olish jarayonining murakkabligi va kuchli sabr-toqat talab qilishida bo'lgan. Lo'ndasini aytganda, qiziqish bilan Dager jamlanmasi sotib olgan hamma ham sifatli fotosuratga olishni eplay olmagan va ko'pchilikni bunga sabri chidamagan. Fotografiya ixtiro qilingach, ushbu ajoyib ixtiro tez orada bizning yurtlarimizga ham kirib kelgan. o'zbeklar orasida eng birinchi fotograf Xiva xonligida yashagan Xudoybergan Devonov (1879-1940) bo'lib, u 1908-yilda Sankt-Peterburgda 3 oylik maxsus amaliyot o'tab, olish sir-asrorlarini o'rganadi va tez orada o'zi mustaqil fotograflik qila boshladi. U XIX-asr oxiri va XX-asr boshlarida Xiva xonligidagi hayotga oid bir necha qimmatli tarixiy suratlarni olgan. Shunday qilib fotografiyaning kelib chiqish tarixi ham anchayin sinovli va mashaqqatli tajribalarga boy bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kubota H. From seatoshiningsea. NewYork, London: WW Norton&Kompany1992. B. 190-192.
2. Цифровая фотография: оборудование методы и советы – все, что необходимо для получения отличных снимков. Москва: АТС апрель, 2007.
3. URL: www.wikipedia.org/wiki/Fotografiya"Fotografiyatarixihaqidagimalumotlar"

СОЦІОЛОГІЯ / СОЦИОЛОГИЯ

УДК 37.06:331.556(477)

Наталія Бурка
(Ізмаїл, Україна)

МІГРАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА

Досліджено стан трудової міграції в Україні та наголошено на наявних проблемах трудовій міграції. Виявлено взаємозалежність між зростанням рівня безробіття та зовнішньою трудовою міграцією. Запропоновано низку заходів щодо подолання негативних проявів зовнішньої міграції.

Ключові слова: трудова міграція, трудовий потенціал, безробіття, зайнятість, економічно-активне населення.

The status of labor migration in Ukraine was researched and the problems of labor migration were highlighted. The relationship between rising unemployment and external labor migration has been identified. A number of measures have been proposed to overcome the negative effects of external migration.

Key words: labor migration, labor potential, unemployment, employment, economically active population.

Питання яке хвилює багатьох, є животрепетним та одним з найболючіших проблем для сьогоденної України – проблема еміграції її громадян до інших країн світу.

Ця проблема є соціальною та всеосяжною, набуває статусу державного рівня. В умовах різних політичних, економічних, соціальних проблем у нашій державі трудова міграція набуває величезних масштабів. Відбувається це тому, що перш за все працездатне населення, яке і є тим фундаментом для розвитку країни, особливо молоде покоління, вимушене шукати високооплачувану роботу за межами своєї батьківщини.

Все це зумовлює те, що трудова міграція, звісно зменшує пропозицію робочої сили на національному ринку праці, це призводить до того, що колись попит на ринку був більше ніж пропозиція, це на мою думку і привело країну до масштабного безробіття, згодом люди почали мігрувати за кордон, а вже це призвело до того, що тепер існує пропозиція, але ця сама пропозиція не відповідає вже стандартам прожиткового мінімуму, тому мало хто згоджується на таку роботу та в цілому життя.

В умовах розвитку міжнародних відносин у яких поширюються міграційні процеси, характерною складовою є найголовніший інструмент – інтелектуальний потенціал людини. Це і є найголовнішою загрозою для соціально-економічного розвитку країни та сталого розвитку суспільства, та взагалі існування продуктивного розвитку. Оскільки одним із найважливіших факторів економічного і соціального прогресу є навчання і формування наукової спільноти, накопичення інтелектуальних цінностей, збільшення науково-технічного потенціалу країни, збереження висококваліфікованих кадрів, які з радістю будуть працювати на благо своєї держави.

Чому ж саме почалася міграція у світі, можна довго міркувати та обдумувати це питання, але найцікавіше те, що вона існувала завжди та зумовлювала величезні зміни на нашій планеті у сонячній системі, відігравала першорядні та основні ролі у житті та існуванні окремих народів та цивілізацій на землі. Як писав один з письменників Е. Ісар у своїх творах «Всі люди – емігранти або нащадки емігрантів, починаючи з Адама і Єви» – та був стовідсотково прав. У нашому столітті це знову стало актуальним, причинами цього стала глобалізація світової економіки, політичні, соціальні, економічні і релігійні чинники змусили активізувати процеси міжнародної міграції, в першу чергу, трудової міграції. Та згодом

постала ця проблема як одна з найбільших та суттєвіших і важливих як для всього цивілізованого світу в цілому так і для окремих держав по всьому світі, в тому числі і для нашої України.

Мета нашої статті полягає у з'ясуванні понять та тлумаченні їх суті «трудова міграція», «заробітчанство», «працевлаштування», «глобалізація», також у аналізі основних існуючих проблем які спонукають до виїзду за кордон, з'ясування тих причин які формують та визначають фактори впливу на обсяги формування трудової міграції. Віднайти шляхи формування збалансованої міграційної політики.

Відомо, що термін « трудова міграція» – тлумачиться як переміщення працездатної особи з метою працевлаштування на певний термін. Трудова міграція визначається такими ознаками як перетинання державних кордонів якщо ми говоримо про зовнішню міграцію, а вже якщо людина перетинає адміністративні поділи (область, місто, район) у самій державі, то це вже внутрішня міграція у межах однієї країни [5]. Отже відрізняють внутрішню та зовнішню міграцію, чи іншими словами міжнародну. Різняться вони межами які люди можуть перетинати. Також можна піти ще далі, та поділити міграцію на міжконтинентальну та внутрішньоконтинентальну.

Для того щоб виокремити потоки мігрантів, які прямують з конкретної країни, застосовується термін «еміграція» – масове переселення з батьківщини в іншу державу; тривале перебування за межами батьківщини внаслідок переселення [5]. Що набуває свій зміст від латинського походження слова виселення та навпаки з додаванням іншого префіксу застосовується протилежне поняття, яке означає вселення. Поняття «імміграція» – в'їзд у державу іноземця чи особи без громадянства на тривале або постійне проживання [5].

Ще одне цікаве слово яке доводилось рідко чути, але найцікавіше що суть була давно знайома. «Заробітчанство» – тенденція до територіального переміщення працездатних осіб з метою працевлаштування на певний термін та заробітків [5]. Працевлаштування за кордоном можна трактувати як знаходження роботи та трудова діяльність у іншій країні, заради якої він виїжджає за межі країни, громадянином якої він є та в якій постійно проживає.

Термін «глобалізація» означає: процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації [4]. Іншими словами це процес, під час протікання якого світ перетворюється в об'єднану систему у світових масштабах у всіх сферах життя. Основними наслідками цього є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети, капіталу, ресурсів, зближення культур різних країн.

Серед першочергових чинників трудової міграції населення України, І. Гнибіденко [2, с. 20] виділяє такі:

- Високий рівень безробіття
- Низький рівень заробітної плати
- Непотрібність фаху на батьківщині
- Зникнення деяких галузей виробництва або значне їх скорочення

– Економічна нерозвиненість окремих регіонів або не повна їх переорієнтація на ринкову економіку (це стосується особливо Західної України, де майже відсутні великі промислові підприємства, а статус «загальносоюзного курорту» цей регіон втратив, через що було вивільнено значну частину трудових ресурсів, яка переміщується у Східну Україну або до сусідніх держав).

Дуже прикро, що наша країна на сьогоднішній день переживає не найліпші часи. Більшість з наших співвітчизників тримаються на межі виживання, хоч держава і говорить про те, що в країні діють зарплати, пенсії та стипендії не менші за прожитковий мінімум, але люди цього не відчувають, а соціальні гарантії існують тільки на паперах. Непомірні ціни на все необхідне просто змушують людину дивитись в бік інших країн, де все, як їм здається, є кращим. Але зовсім не так.

Людина-емігрант не має ніяких прав громадянина у чужій країні, означає це те, що особа не може претендувати на повноцінну заробітну плату. На повну реалізацію своїх прав, а отже і на соціальний захист.

Але зрозуміло одне, ніколи не треба розглядати проблему тільки з одного боку, тому міграцію, як суспільне явище, правильно буде розглядати як з негативної сторони, так і з позитивної.

Загалом, вчений Б. Довжук [3, с. 129] виділяє наступні негативні наслідки міграції людей з країни:

- Виїжджає частина трудового потенціалу, в тому числі висококваліфіковані працівники, які згодом втрачають свої професійні навички, оскільки за кордоном виконувана ними робота часто носить примітивний та непрестижний характер;

- Морально-психологічний аспект має різносторонній вплив: з одного боку – розпадаються сім'ї, часто залишаються бездоглядними діти та люди похилого віку, з іншого – працюючи на чужині, заробітчани втрачають власне здоров'я, не отримуючи при цьому кваліфіковану медичну допомогу, зазнають впливу важкої фізичної і часто ненормованої праці, насильства з боку роботодавців, в тому числі й сексуального, важких побутових умов, а крім цього, вони не мають гарантії щодо отримання зароблених грошей та правового захисту від злочинних елементів;

- Загальна зневіра, втрата національної самосвідомості, набуття чужих звичаїв та невласивого менталітету.

Після негативних сторін слід перейти, до того, що ж хорошого несе в собі міграція населення за вченням О.Варецькою:

- Зменшення соціальної напруги та навантаження на ринок праці, зокрема зниження рівня безробіття;

- Значний грошовий (валютний) приплив (заробітчанські гроші). Не складно підрахувати, що в середньому щорічно в область надходить більш як 2 млн. дол. США таких коштів, що дає широкі можливості для збільшення власного добробуту населення;

- Розширення світогляду, набуття свідомості та розуміння реальних умов ринкової економіки розвинутих країн, вивчення іноземних мов [1, с. 35].

Отже цілковито зрозумілим стало те, що міграційні процеси у наш час підвищились, та мають не останнє значення у нашій країні.. Перш за все вирішення проблеми лежить через те, що закони повинні діяти, уряд працювати. Якщо вирішити питання про підвищення рівня заробітної платні, дотримуватися трудового кодексу України, налагодити системи підготовки та перепідготовки кадрів за тими спеціальностями які потребує ринок праці, збільшити рівень доходів населення завдяки створенню робочих місць. Для того щоб підсумувати вище сказане, потрібно прочитати вираз одного українського письменника А. Давидовича «Де нам світить, там нам і світло».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варецька О. Соціально-економічне підґрунтя трудової міграції населення України // Україна: аспекти праці. 2005. №5. С. 34-39. 202 с.
2. Гнибіденко І. Проблеми трудової міграції в Україні та їх вирішення // Економіка України. 2001. № 4. С. 19.
3. Довжук Б. Визначення та класифікація міграцій: наближення до операційних понять // Політичний менеджмент. 2006. №2. С. 127-139.
4. Глобалізація. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
5. Трудова міграція та її види. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

Науковий керівник: доцент Фурдуй С.Б.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 575

Шерзод Тангиров
(Самарканд, Узбекистан)

ПРОБЛЕМЫ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УЗБЕКИСТАНА В ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

В данной статье отражены проблемы сельского хозяйства Узбекистана в период советской власти. Экономика Узбекистана носила аграрный характер. Узбекистан всегда был богат минерально-сырьевыми ресурсами. В результате осуществления политики индустриализации Узбекистан превратился в крупный сырьевой регион. В процессе коллективизации были допущены грубейшие нарушения законности.

Ключевые слова: коллективизация, аграрный характер, хлопковая программа, земельно-водная реформа, богатая сырьевая база.

This article reflects the problems of agriculture in Uzbekistan during the Soviet period. The economy of Uzbekistan was agrarian. Uzbekistan has always been rich in mineral resources. As a result of the implementation of the industrialization policy, Uzbekistan has become a large commodity region. In the process of collectivization, gross violations of the law were committed.

Keywords: collectivization, agricultural character, cotton program, land and water reform, rich raw material base.

После февральской революции 1917 года Туркестан остался как источник сырья. К концу 1922 год был разрешен вопрос о переброске в Туркестан хлеба, а в начале 1923 год отменена государственная монополия на хлопок. Хлопковые посевы освобождались от налога, были повышены закупочные цены на хлопок-сырец. На восстановление ирригации центром стали отпускаться средства. Валовой сбор хлопка в Узбекистане с 39 тыс. тонн в 1922 год вырос до 209 тыс. тонн в 1924 год, составив основу восстановления текстильной промышленности России.

К началу нэпа (новая экономическая политика) еще не был урегулирован земельно-водный вопрос в Туркестане. Он решался в процессе осуществления двух земельно-водных реформ 1921-1922 и 1925-1929 г. [1, 149]

Первая реформа началась весной 1921 год. Ее целью было уравнивание в правах на землю и воду коренного и русского земледельческого населения Туркестана, поселившегося здесь в результате колониальной политики царизма и столыпинских аграрных преобразований, и получившего лучшие земли, в ущерб прав местного населения. Земельно-водная реформа 1921-1922 год осуществлялась путем привычных установок: отнять и поделить. Причем отсутствовали точные критерии в причислении того или иного собственника к категории “сельского эксплуататора”. Метод административного давления, которым она проводилась, способствовал не только классовому, но и национальному размежеванию сельского населения.

Результаты земельной реформы 1921-1922 г. неоднозначны. С одной стороны, в какой-то мере стал разрешаться земельный вопрос, удалось уравнивать в правах на землю и воду пришлое и коренное население. Малоземельные и безземельные дехкане получили долгожданные наделы, что в определенной степени укрепляло авторитет советской власти среди беднейшего населения. Для создания соответствующей обстановки была развернута пропагандистская работа. Особенное внимание было уделено созданию специализированной классовой организации дехканства, получившей название – “Кошчи” (Пахарь).

Экономика Узбекистана носила аграрный характер. Не меняя его статуса сырьевой базы государства, разрабатывалась хлопковая программа, опиравшаяся на реконструкцию сельского хозяйства. В итоге в пятилетнем плане было предусмотрено первоочередное развитие сельскохозяйственного машиностроения и производства металлоконструкции, ирригационного строительства, производства удобрений, промышленности по переработке сельскохозяйственного сырья и продукции животноводства, а также добывающей промышленности. Благодаря возросшему производству узбекского хлопка, СССР значительно сократил, а затем и вовсе прекратил импорт хлопка из-за границы. [2, 121]

В годы первой пятилетки (1928-1932.) были введены в эксплуатацию 192 новых промышленных предприятия, в т.ч. заводы Ташсельмаш, Кувасайский цементный и известковый. Вторая пятилетка (1933-1937) планировала дальнейшее усиление производственной специализации республики как основной хлопковой базы страны при развитии производства на местных ресурсах (медь, цинк, и т.д.). Предусматривалось ускорение темпов роста текстильной и пищевой промышленности, шелководства, садоводства, виноградарства и т.п. Во второй пятилетке в Узбекистане было построено 189 промышленных объектов. В третью, прерванную войной, пятилетку (1938-1942) было введено в строй 134 промышленных предприятия.

В результате осуществления политики индустриализации Узбекистан превратился в крупный сырьевой регион, снабжающий Центр цветными, редкими металлами, серой, озокеритом, вольфрамом, молибденом, хлопковолокном, шелком сырцом и помогающий стране избавиться от сырьевой зависимости. Однако, он существенно отставал от развитых регионов страны в производстве промышленной продукции на душу населения. При больших объемах добывающих отраслей и сельхозсырья доля обрабатывающих и машиностроительных отраслей в структуре экономики оказалась в несколько раз ниже общесоюзного уровня.

С осени 1929 год в бывшем СССР был взят курс на замену политики развития кооперации сплошной коллективизацией. В Узбекистане было установлено 17 районов сплошной коллективизации, хотя дехканство, в основной своей массе, было против и в большинстве районов условий для этого не было. [3, 39]

В процессе коллективизации были допущены грубейшие нарушения законности. Случалось, что инструкторы по коллективизации на собраниях в кишлаках угрожали не вступившим в колхозы лишить их воды, дать худшие земли, снять со снабжения помтоварами, обложить увеличенным налогом и даже выселить за пределы Узбекистана. В результате коллективизация в ряде районов была завершена в течение нескольких недель. Она сопровождалась раскулачиванием, т.е. насильственной конфискацией у крепких хозяйств, отнесенных к кулакам, имущества и построек.

Раскулачивание в Узбекистане, развернувшись с февраля 1930 год, сопровождалась, как и в других республиках, грубейшими нарушениями прав человека. Основанием для определения кулацких хозяйств служили списки зажиточных дехкан, индивидуально облагавшихся сельхозналогом. Эти списки составлялись финансовыми органами и нередко расширялись за счет середняков и бедняков. В результате только в 1930 год в Узбекистане было ликвидировано 2648 так называемых кулацко-байских хозяйств. Все это вызывало неуверенность и тревогу у дехкан. Многие бежали, бросив свои хозяйства на произвол судьбы, забивали и продавали скот. поголовье крупного рогатого скота по Узбекистану в 1930 год уменьшилось более чем на 60 тысяч.

Проведенные мероприятия обострили политическую обстановку в республике. Нарастало недовольство дехкан, которое в отдельных районах вылилось в массовые выступления. 25 февраля 1930 год они начались в ряде районов Ферганского округа. Затем перекинулись на районы Андижанского и некоторые районы Бухарского, Ташкентского, Хорезмского и Самаркандского округов. Большинство раскулаченных были переселены за пределы Узбекистана, главным образом на Украину и в Сибирь.

Официально коллективизация сельского хозяйства в Узбекистане была завершена в 1932 год. К этому времени общественный сектор объединил около 75% дехканских хозяйств, а к 1939 год этот показатель составил 99,5%. Так фактически перестало существовать единоличное хозяйство. Крупное общественное производство стало практически единственной формой организации сельского хозяйства. [4, 29]

После окончания II мировой войны Узбекистан начал переводить свою экономику на мирные рельсы. В отличие от разрушенных войной районов здесь задача заключалась в перестройке экономики, в обеспечении дальнейшего ее роста с учетом ее места и роли в союзном разделении труда, укреплении положения республики, как сырьевого придатка Союза, усилении развития монокультуры хлопка. Уже к концу 1945 года машиностроительные заводы переключились на производство машин для сельского хозяйства. Предприятия химической промышленности вновь стали давать минеральные удобрения. Развернулась работа на новостройках, заложенных еще в годы войны Фархадской ГЭС, Узбекском металлургическом комбинате и др. Началось строительство мощного угольного разреза в Ангренском бассейне. Одновременно Узбекистан оказывал помощь в восстановлении освобожденных районов. Окончание войны означало, что теперь можно направить все усилия на ликвидацию ее последствий, а они были достаточно тяжелыми: острый дефицит в топливе, электроэнергии, сырье для мирной промышленности, продовольствии, товарах народного потребления в квалифицированных рабочих и инженерно-технических кадрах.

В этих планах Узбекистану отводилась роль сырьевого придатка. Это и определило односторонний характер развития экономики с незавершенной технологией производства, не позволявшей превращать богатые сырьевые ресурсы в готовую продукцию.

Развитие практически всех отраслей народного хозяйства, включая промышленность, ставилось в зависимость от интересов хлопководства. В этих целях предполагалось развернуть крупные работы по реконструкции и созданию новых машиностроительных заводов по производству машин для хлопководства и ирригационного строительства. Например, заводам “Таштекстильмаш” и “Ташсельмаш” предлагалось наладить производство чесальных, хлопкоуборочных машин, машин по первичной обработке хлопка и др. В этих же целях были перепрофилированы ряд машиностроительных заводов как Ташсельмаш, Узбексельмаш, “Красный двигатель”, “Подъемник” и др. В сжатые сроки был переведен с выполнения военных заказов на выпуск минеральных удобрений Чирчикский электрохимический комбинат. На решение задач хлопководства было направлено расширение энергетической и топливной баз республики. [2, 229]

Богатая сырьевая база республики, самоотверженный труд ее народа, жесткие административно-приказные порядки способствовали успешному восстановлению народного хозяйства за 1946-50 г. Валовая продукция промышленности выросла на 71%, превысив довоенный уровень на 1,8 раза. Удельный вес промышленности в общем объеме народного хозяйства составил 47,2%, до войны этот уровень составлял только 25,6%.

Следует отметить тот факт, что значительное число машиностроительных заводов выпускали трактора хлопковой модификации и хлопкоуборочные машины. Свыше 2/3 всего объема промышленного производства республики приходилось на отрасли, связанные с сельским хозяйством, особенно с хлопководством. Причем предприятия хлопкоочистительной промышленности Узбекистана осуществляли только первичную обработку хлопка. Дальнейшая же переработка Узбекстанского хлопка производилась предприятиями текстильной промышленности России.

Как заключение можно сказать, Узбекистан всегда был богат минерально-сырьевыми ресурсами. Здесь открыты месторождения многих полезных ископаемых – присутствуют практически все элементы системы Менделеева. На базе этих месторождений были построены рудники, заводы, нефте- и газопромыслы, новые города и поселки. Благодаря этому, в республике в 60-70-х годах XX века была создана и получила значительное развитие

золотодобывающая промышленность, введены в эксплуатацию золотоизвлекательные комплексы, фабрики, золоторудные комбинаты, а также комбинаты по переработке руды.

Большие водохозяйственные работы осуществлялись и в других регионах республики. Для обеспечения Бухарской области водой были построены Аму-Каракульский и Аму-Бухарский каналы. Были построены восемь крупнейших водохранилищ – Куюмазарское – в Бухарской, Южносурханское – в Сурхандарьинской, Чимкурганское – в Кашкадарьинской областях, всего к 1985 году уже функционировало 20 водохранилищ. Развернувшиеся крупные водохозяйственные работы по орошению и освоению Голодной, Каршинской степей, Сурхан-Ширабадской долины имели для республики неоднозначное значение.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алимова Д.А. История Узбекистана начала XX века Т., 2014. 200 с.
2. Алимова Д.А. История и историки Узбекистана в XX столетии Т.: Навруз, 2014. 488 с.
3. Муртазаева Р.Х. Ўзбекистон тарихи. Т.: Академия 2015. 583 б.
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т.: Шарк, 2000. 447 б.

УДК 94(47):930

*Илья Хотим
(Гродно, Беларусь)*

Н.А.РОЖКОВ: ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДЕЯТЕЛЬ, МЫСЛИТЕЛЬ, ИСТОРИК

Статья посвящена российскому историку Н.А. Рожкову. Автор обращает внимание на общественно-политическую жизнь исследователя. В статье уделено внимание особому построению историко-социологической модели развития исторического процесса ученого. На основе главных положений Н.А. Рожкова выявлены тенденции изучения истории России, характерные для периода конца XIX – нач. XX вв.

Ключевые слова: Н.А.Рожков, революция, позитивистская социология.

The article is dedicated to the Russian historian N. A. Rozhkov. The author draws attention to the social and political life of the researcher. The article pays attention to the special construction of the historical and sociological model of the development of the historical process of the scientist. On the basis of the main provisions of N. A. Rozhkov, the tendencies of studying the history of Russia typical for the period of the late XIX – early XX centuries are revealed.

Keywords: N. A. Rozhkov, revolution, positivist sociology.

Николай Александрович Рожков – видный русский историк конца XIX – нач. XX вв., автор трудов по экономической, политико-социальной истории России, один из представителей Московской школы русских историков.

В качестве политического деятеля ученый вошел в историю как участник Первой российской революции (член ЦК РСДРП, большевик) и Октябрьской революции 1917 (член ЦК РСДРП, меньшевик). Как мыслитель, Рожков, руководствовался целью, которую его учитель и наставник В.О. Ключевский считал «торжеством истории», то есть стремлением превратить историю из историописания в науку «об общих законах строения человеческих обществ, приложимых независимо от преходящих местных условий». Как историк, Н.А. Рожков известен исследованиями по экономической истории и оригинальной историко-социологической концепцией, наиболее полно воплощенной в 12-томном труде «Россия в сравнительно-историческом освещении» [2, с. 62–71]. В последние десятилетия эта особенность привлекает все больше и больше исследователей в научных кругах. В большей

степени обобщению подвергаются теоретико-методологические воззрения Н.А. Рожкова, взгляды на исторический процесс.

Н.А. Рожков, сформировавшийся как ученый и общественный деятель в одном лице, отличался от многих представителей того времени, в частности от деятелей РСДРП тем, что обладал своим пониманием современной ему общественно-политической жизни в свете собственных научно разработанных теоретико-исторических концепций [7, с. 193]. Выбранная тема исследования не случайна. Несмотря на все, что было написано о Н.А.Рожкове, вопрос, каково его наследие и почему оно по-прежнему актуально сегодня, остается открытым.

Научная позиция Н.А. Рожкова объективно менялась в зависимости от социально-экономической и политической конъюнктуры времени. В годы Первой русской революции Н.А. Рожков активно поддерживает большевистское течение, но в сибирской ссылке меняет свои взгляды и позиционирует себя в качестве социал-демократа. В письме июля 1913 г. к главному редактору газеты «Русское слово» Рожков подчеркивает, что «по убеждениям своим является социал-демократом». В то же время он, как и многие другие его единомышленники, не сходит в своих убеждениях ни с одной из фракций, имеющих свои печатные органы в Петербурге» [2, с. 64]. В августе 1917г. политический деятель вступает в партию меньшевиков и работает во Временном правительстве. Отход от большевиков был связан с выводом Н. А. Рожкова о принципиальном изменении социально-политической ситуации после революции. В книге «Капитализм и социализм», выпущенной в том же 1917 г., историк отмечает, что «необходимо помнить, что осуществление социализма дело трудное и сложное. Для этого недостаточно одной преданности делу, веры...Но если бы сейчас например, в России мы попробовали установить социализм, а во всем мире продолжало бы существовать капиталистическое хозяйство, – наш социализм скоро бы погиб...Поэтому развитие русской революции в революцию социалистическую зависит прежде всего от того, будет ли такая социалистическая революция совершаться в Европе и Америке [9, с. 47–48].

Рожков был искренним социалистом, но ближайшие перспективы исторического развития страны связывал с развитием капитализма [3, с. 18; 9]. В исторической науке конца 1920-х – начала 1930-х гг. определилась характеристика Рожкова как мелкобуржуазного историка-эклектика меньшевистского направления.

По мнению исследователя, предметом исторической науки является исторический процесс. Будучи позитивистом, Н.А. Рожков стремится показать взаимосвязь этих дисциплин. Историк уделяет особое внимание в развитии исторического процесса экономическому фактору, что послужило, в конечном счете, причислению Н. А. Рожкова к представителям экономического материализма [5, с. 375]. Рожков писал: «Я думаю, что много найдется охотников изучить историю рабочего движения на фабриках, но немного найдется изучать сухой и трудный материал, касающийся фабрики как предприятия, с экономической точки зрения» [3, с. 20]. Вопрос о марксизме Рожкова остается спорный. Отметим следующую особенность: советской историографии было присуще рассматривать труды историка с политической точки зрения.

О.В. Волобуев отмечает, что в некоторых современных трудах мы не найдем однозначной оценки исторических взглядов Рожкова. По мнению историка, Рожков является создателем оригинальной историко-социологической концепции, использовавшим и позитивизм, и марксизм и в некотором роде – психологизм [1, с. 298–299]. В то же время, для историка Г.Н. Кочешкова Н.А. Рожков – последователь критического позитивизма как разновидности «критической философии» [4, с. 196]. Историограф О.Б. Леонтьева предлагает отнести Рожкова к представителям классической парадигмы русского марксизма. Исследователь пишет: «Материалистический детерминизм» – убеждение в базисном, определяющем влиянии хозяйственной сферы на всю жизнь общества – оставался для

Рожкова основным методологическим принципом интерпретации исторического процесса» [7, с. 192].

В начале XX века Н.А. Рожковым предпринимаются попытки сравнительно-исторического изучения. Н.А. Рожков публикует многотомное издание «Русская история в сравнительно-историческом освещении». По мнению автора, его сравнительно – историческая теория имеет два важных достоинства: «она – органически связывает воедино все различные воедино все различные проявления духовной культуры и дает возможность точными и ясными формулами выразить отношение духовной культуры к экономическому базису как непосредственно, так и в конечном счете, – через посредственно социальной и политической надстроек. История постоянно повторяется... Надо только отбросить ложную всемирно-историческую точку зрения и обратить внимание на развитие отдельных стран и народов...» [10, с. 12]. Реакция историков на смелость исторических аналогий Н.А. Рожкова была встречена неоднозначно [8].

Ученый правильно определил предмет истории, исторический процесс, однако не сумел выработать представление о всемирной истории как едином и закономерном процессе поступательного движения человечества. Переходя в своих рассуждениях от истории к социологии, Рожков утверждает, что для решения вопроса о современных направлениях в исторической науке важны социологические выводы и социологические принципы, которые применяются в исторических исследованиях [5, с. 377].

Под социологией (обобщающими законами) понималась теория исторического процесса, которая состояла из социальной статики и социальной динамики. Н.А. Рожковым признавалась за историей роль фундамента по отношению к социологии. Автор ссылается на то, что «сравнительно – исторический метод исследования имеет целью установление общей закономерности развития общественных явлений. Но общая закономерность не предполагает непременно полного сходства, тем более торжества исторических процессов, совершающихся в разных странах и у разных народов [10, с. 439].

Исследователь разрабатывал идею позитивистской социологии об общих закономерностях отдельных народов в противовес старой идее о закономерности развития всего человечества как единой целостности [8]. У Н.А. Рожкова социальная статика (схема строения общества) включала вопросы классификации общественных явлений (экономические, социальные, политические, психологические или явления духовной жизни) и зависимости их разрядов (групп) друг от друга, а также влияние естественных (природно-географических) условий на развитие общества, которое уменьшается по мере прогресса. Всего Рожков формулирует 12 законов социальной статики и 16 законов социальной динамики (закономерности развития). При этом исходный пункт логических построений – экономика [2, с. 68–69].

Историк сделал значительный шаг вперед от позитивизма в понимании смысла исторической науки. Он раскрыл неразрывную связь конкретики и теории в истории, понимая, что только благодаря их синтезу можно познать закономерности исторического развития, но не сумел до конца выработать стройную систему поступательного движения человечества [5, с. 377]. Н.А. Рожков пытался реализовать философскую концепцию «критического позитивизма». Но, в отличие от представителей данного философского направления, Рожков признает закономерность исторического процесса. Резко отличает историка от позитивизма и признание им необходимости изучения наукой причинной связи явлений [6, с. 44]. А. Сидоров ссылается на то, что вся историческая схема и периодизация истории Н. Рожкова не являются марксистскими. Н. Рожков является более или менее последовательным экономическим материалистом. Он придавал «экономическому фактору» решающую роль в историческом процессе [11].

Представления историка о характере общественного развития неоднозначны. С одной стороны, он эволюционист, так как отрицает наличие в истории резких скачков и переломов,

предлагает заменить термин «диалектика» понятием «эволюция». Признает историк и наличие революций, проводя различие между политической и социальной.

Таким образом, следует, что Н.А. Рожков был первым профессиональным исследователем, мыслителем и политическим деятелем, считавшим свои взгляды марксистскими, но с некоторыми особенностями, рассмотренными в статье. Н.А. Рожков внес большой вклад в материалистическое понимание и построение истории. Вместе с тем его теоретико-методологические взгляды не представляли собой однообразия, что отражало ориентированность историка на поиск, на симбиоз исторического и социологического знания. С одной стороны в его историко-социологической концепции формационный принцип членения исторического материала, экономический детерминизм сближали его с марксизмом, с другой стороны – пристальное внимание к социальной психологии, признание идеи эволюции решающим в историческом процессе – сближает его с позитивизмом нового толка.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Волобуев, О.В. Н.А. Рожков: историк и общественный деятель. Москва: Собрание, 2012. 320 с.
2. Волобуев О.В., Гонзалез, Д.А. Н.А. Рожков. К 150-летию со дня рождения // Вестник Московского государственного областного университета. 2018. С. 61–77.
3. Данилов В.Н. Н.А. Рожков и общество историков-марксистов (судьба историка и его научного наследия в середине 1920-х – начале 1930-х гг.) // Вестник Самарского университета (история, педагогика, филология). 2018. Т. 24, №2. С. 16–25.
4. Кочешков Г.Н. Н.А. Рожков и его учение об обществе // Ярославский педагогический вестник. 2018. №4. С. 195–200.
5. Кочешков Г.Н. Н.А. Рожков о сущности и характере исторических знаний // Ярославский педагогический вестник. 2016. №6. С. 374–378.
6. Кочешков Г.Н. Педагогические идеи Н. А. Рожкова // Ярославский педагогический вестник. 2012. Т.1, № 4. С.44–48.
7. Леонтьева О.Б. Марксизм в России на рубеже XIX-XX веков. Проблемы методологии истории и теории исторического процесса. Самара: Самарский университет, 2004. 205 с.
8. Московская школа русских историков в конце XIX – начале XX веков URL: <http://cornholio.narod.ru/history6/chapter3par4.htm>. – Дата доступа: 14.01.2020.
9. Рожков Н.А. Капитализм и социализм. Москва: Тип. К.Л. Меньшова, 1917. 50 с.
10. Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении: (Основы социальной динамики). Ленинград; Москва: «Книга», 1928. Том 1: Первобытное общество. – Дикари. – Варвары. – Феодалная революция. 444 с.
11. Сидоров А. К выходу нового издания 12 томов «Русской истории в сравнительно-историческом освещении» // Историк-марксист. 1929. №13. URL: <https://libmonster.ru>.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Муҳайё Бекмуродова, Достон Ҳамидов
(Тошкент, Ўзбекистон)

MUSTAHKAM OILA HAYOTIDA FARZAND TARBIYASI VA OTA-ONANING ROLI

Ushbu maqolani yozishimdan maqsad shuki, hozirgi kunda yurtimizda yosh oilalarning farzand tarbiyasi borasida dunyoqarashini kengaytirish hamda kelajak avlodga to'g'ri tarbiya berishdan iborat.

Kalit so'zlar: Tartib intizom, vaqt, komil inson, nasixat, muxit, munosabat, illat, o'rgimchak to'ri, texnika.

Целью написания этой статьи является представить мировоззрение молодых семей в воспитании детей в стране, а также, чтобы дать будущим поколениям основы правильного обучения.

Ключевые слова: порядок, дисциплина, время, человеческие отношения, окружающая среда, лучшие всего отговорить, вице-Wide Web технологии.

The purpose of writing this article is to present the outlook of young families in the upbringing of children in the country, as well as to give future generations the right training.

Key words: order, discipline, time, human relations, environment, best to dissuade, vice Wide Web technology.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan kelajak avlodni to'g'ri tarbiyalash hamda ularni komil inson bo'lishi uchun xizmat qiluvchi, "Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo'yicha beshta muhim tashabbus" yo'lga qo'yildi. Ularning mazmun mohiyati quyidagicha:

1. Yoshlarning musiqa, rassomlik, adabiyot, teatr va san'atning boshqa turlariga qiziqishini oshirishga, iste'dodini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi;
2. Yoshlarni jismoniy chiniqtirish, ularning sport sohasida qobiliyatini namoyon qilishlari uchun zarur sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan;
3. Aholi va yoshlar o'rtasida kompyuter texnologiyalari ba intrnetdan samarali foydalanishni tashkil etishga qaratilgan;
4. Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etishga yo'naltirilgan;
5. Xotin-qizlarni ish bilan ta'mionlash masalalari bo'yicha chora tadbirlarni yo'lga qo'yish.

Yuqorida keltirib o'tilgan beshta tashabbus asosida yoshlarga to'g'ri tarbiya berish, ularning vaqtini samarali o'tkazish, yosh oilalarni dunyo qarashini kengaytirish, bolalarning bilim saviyasini oshirish, farzanlarimizni ichki ongi va tafakkurini rivojlantirish, ularning istedodini yuzaga chiqarish kabi vazifalarni amalga oshirish uchun dasturul amal bo'lib xizmat qilishi nazarda tutilgan.

Gap farzand tarbiyasi haqida borar ekan, avvalo ota- ona o'z tarbiyasiga ega bo'lishi kerak. Chunki farzan tarbiyasida ota – onaning ro'li katta ahamiyatga ega. Hozirgi kunda ota-onalar negadir farzand tarbiyasida oqsayabdilar. Buning sababi nimada? Nima sababdan ota-onalar tomonidan farzand tarbiyasiga katta e'tibor berilmayabdi? Hozirda bolalar nima uchun o'z shaxsiy fikriga ega emas? Yuqorida keltirib o'tilgan savollar hozirgi kunda dolzarb muammoga aylanib qolmoqda. Bu savollarga esa yechim topishga harakat qilib ko'ramiz.

Demak farzand tarbiyasi bu uni kiyintirish, ovqatlantirish, yurishga o'rgatish, unga qo'shiq yoki ertaklar aytib berish emas. Avvaliga tarbiya tushunchasiga to'htalib o'tsak. Tarbiya - bu

farzandimizni to'g'ri muloqot qilishga, tartib intizomga, aniq va to'g'ri fikrlashga hamda eng asosiysi qimmatli vaqtning qadriga yetishga o'rgatishdir. Ho'sh, farzandga tarbiya berishni o'zi necha yoshdan boshlash lozim? Bu savolga quyidagicha fikr bildirishim mumkin. Aslini olganda ko'pchilik ota – onalar farzandiga tarbiya berishni, farzandi 5 – 6 oylik bo'lganidan so'ng boshlashadi. Ammo bu juda kech vaqt. Ota – ona tarbiya berishni farzandi ona qornida rivojlanishni boshlagan vaqtdan boshlashi maqsadga muvofiq. Sababi ona qornida olingan tarbiya farzandga ozuqa bo'lib, uning jismiga singib ketar ekan. Shuning uchun har bir yosh ona farzandi komil inson bo'lishini istasa, u albatta homiladorlik jog'idanoq tarbiyani boshlashi lozim. Buning uchun homilador ona ko'proq kitob o'qishi, sokin musiqa tinglashi, yengil sport bilan shug'ullanishi, diniy bilimlarga ega bo'lishi ya'ni Qur'oni karimdan sura va oyatlar o'qib turishi, tarbiyaviy filmlar tomosha qilishi, muzeylarga, teatrlarga, istiroxat bog'lariga borishi kerak. Bu esa albatta farzandning komil inson bo'lib ulg'ayishiga turtki bo'ladi. [1.]

Farzand tarbiyasi borasida mutaffakirlar fikriga to'xtalib o'tsak. Buyuk mutaffakir, tabobat ilmining sultoni, "Tib qonunlari" muallifi Abu Ali Ibn Sino farzand tarbiyasi va tarbiya usullari haqida ko'plab fikrlar bildirib o'tganlar. Ibn Sino bolaning axloqiy tarbiyasi haqida bildirgan fikrlarida uy- ro'zg'or tutish masalalari haqida ham so'z yuritadi. Bolani tarbiyalash jarayonida oilada ota - ona tarbiyachi bo'lishi mumkin. Axloqiy tarbiyada eng muhim vositalar bolaning nafsoniyatiga, g'ururiga tegmagan holda, yakkama - yakka suxbatda bo'lish unga nasixat qilishdir. Ibn Sino bolada axloqiy xususiyatlarni mehnat, jismoniy aqliy tarbiya bilan uzviy birlikda shakllantirishni, uni inson qilib kamol toptirishda asosiy omil deb biladi. Buyuk astronom va olim mutaffakirlarimizdan biri Mirzo Ulug'bek esa tarbiya borasida quyidgi fikrlarni bildirib o'tgan. Bolaning bilim olishiga bo'lgan qiziqish, xavasini oshirishda u tarbiyalanayotgan muxit muxim o'rinni egallaydi. Oilada ota – onalar o'z farzandlarining haqiqiy inson bo'lib kamol topishiga aloxida e'tibor berishlari lozim. Bundan ko'rinib turibdiki, yuqorida takidlab o'tganimizdek farzand tarbiyasi har tomonlama ota-onaga borib taqalmoqda.

Endi bolalarga ota – onalarning munosabati haqida so'z yurtsak. Farzandga ota-ona tomonidan aytilgan hech bir so'z, hech bir jazo turi bolaning shaxsiyatini kamsitmasligi kerak. Farzandini uradigan ota - onalarning xatolari shuki, ular bolalarni urish natijasida o'zlariga bo'ysundiradilar va buni to'g'ri deb hisoblab, bu ishni qayta - qayta takrorlaveradilar. Lekin bu ishlari bilan bolalari tarbiyasiga chuqur va yashirin ziyon keltirayotganlarini hayollariga ham keltirmaydilar, chunki bola katta bo'lgani sari uning sog'lig'iga, uning fe'l - atvoriga ta'sir o'tkazayotganlarini o'ylab ham ko'rmaydilar. Ota- ona farzandini urishi natijasida, farzand yolg'onchi, qo'rqqoq, badjahil hamda ayyor bo'lib ulg'ayishi mumkin. Bolalarni urishdan oldin u nima sababdan kattalarga quloq solmayabdi, buning asl sababi nimada degan savollarga javob izlab, uning yechimini tinch yo'l bilan hal etish choralarini hamda birinchi novbatda ota-onaning hulq atvorini kuzatgan holda, so'ng bolani emas balk ota-onani jazolash kerakdir. Shifokorlarning fikricha ota - ona tomonidan bolaga jismoniy kuch ishlatilishi natijasida bolalarda ruhiy kasalliklar yuzaga kelishi mumkinligi haqida ta'kidlab o'tilgan. Bundan ko'rinib turibdiki farzand tarbiyasida farzandga nisbatan ota-onaning har tomonlama qilayotgan muomalasi uning sog'lig'iga, dunyo qarashiga hamda aqliy jihatiga ta'sir qilar ekan.

Farzand tarbiysiga diniy tomondan yonadashsak. Muqaddas dinimizda farzand tarbiyasiga ota-onalar ma'sul ekani, yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, oilani moddiy tarafadan ta'minash ota zimmasida bo'lgidek, farzandga ta'lim-tarbiya berish ham asosan otaning zimmasida ekani ta'kidlab o'tilgan. Qur'oni karimda keltirilganki, "Kimki farzandiga yaxshi va to'g'ri tarbiya bera olsa, ayniqsa bu qiz farzand bo'lsa ul zot jannatiy bo'lgaydir" deb ta'kidlab o'tilgan. To'g'rida har bir ota - ona farzandi kamol topib, yetuk inson bo'lib yetishishini hamda kelajakda ota-onasini farog'at sari yetaklashini istashadi. Buning uchun esa albatta ota ona tomonidan farzandga nisbatan to'g'ra va benuhson tarbiya talab etiladi. [2.]

Endi farzand tarbiyasida ruhshunoslar fikriga toxtalib o'tsak. Hozirda bolalar bilan muloqotda nimalarga alohida e'tibor qaratish borasida ruhshinoslar tomonidan tavsiya qilingan maslahatlarga e'tiborimizni qaratsak:

- ✓ Bola qanday hissiyotga berilmasin, uni ifodalashga albatta imkon bering!
- ✓ O'zingizni bosiq va xayrixoh tutish orqali bolaga o'rnak bo'ling!
- ✓ Bola qanday bo'lsa, uni shunday qabul qiling.
- ✓ Bolani har zamonda erkalash hamda quchoqlash ortiqchalik qilmaydi.
- ✓ Bolaga ota va ona tomonidan qo'yilgan barcha talabalar birdamlik va kelishuv qonuniyati

asosida ta'minlanishi shart.

✓ Bugungi kunda turli illatlar, xususan, o'g'il bolalar o'rtasida kashandalik, urshqoqlik singari illatlar oz bo'lsada uchraydi. Ana shunday vaziyatlarda farzandingiz "Yo'q" deyishni bilishi kerak. Unga "Yo'q" so'zini munosib ravishda aytishga o'rgating! [3.]

Yuqorida keltirilgan fikrlar albatta farzand tarbiyasida oz bo'lsada as qotadi. Chunki ruhshunos hamda psixologlar faktlarga asoslangan holda fikrlarini tadbiiq etadilar.

Hozirgi kunda ota – onalarning taxminan 70% mo'may daromad topish ilinjida o'zlarini moliyaviy yo'nalishga olib kirib qo'yanlar. Buning natijasida esa oila, farzand tushunchalari ikkinchi darajali bo'lib qolmoqda. Ba'zi bir oilalarda esa farzandlar qarovsiz qolib ketishi natijasida bolalar tarbiyasiz bo'lib ulg'aymoqda. Ota-onalarning farzandlari bilan kam suhbatlashishi natijasida va farzandlarining qalbida qanday dardlari bor ekanligi bilan qiziqib ko'rmayotganliklari natijasida bolalar mehrni ko'chadan izlay boshlashadi. Buning natijasida esa bolalarning qing'ir yo'lga kirib ketishi, bolalar ilmsiz bo'lib qolayotganini ko'rish achinarli holat. Meni nazarimda ota-onaga o'z farzandini tarbiya qilishdan oldin o'zini tarbiya qilishi lozim. Chunki tarbiya insonning o'zida bo'lmasa o'zgadan talab qilishi noto'g'ri deb o'ylayman va bu fikrni yosh oilalar orasida tadbiiq qilish maqsadga muvofiq meni nazarimda. [4.]

Yuqorida tarbiya to'g'risida ko'plab fikrlar keltirib o'tdim. Endigi fikrim hozirgi zamon rivojlanishi va texnika taraqqiyoti haqida. Farzand tarbiyasini texnika taraqqiyoti bilan bog'lab ko'raylik. Bizning kamchiligimiz shuki, ba'zi oilalarda farzand tarbiyasini to'lig'icha televizor yoki telefon apparatlariga topshirib qoyilgan. Buning natijasida esa bolalarni o'zlari emas balki, o'sha texnik jihozlar tarbiyalaydi. Ammo unutmaslik kerakki televizor kuni bo'yi ma'naviy-ma'rifiy ko'rsatuvlar bergani bilan bolani tarbiyalab qo'ymaydi. Yoki bo'lmasa qo'limizdagi uyali aloqa vositalarini olaylik. Bu vositalar orqali internet tarmoqlariga kirib bemalol o'zimiz uchun kerak bo'lgan siyosiy ijtimoiy ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Bu albatta yaxshi. Ammo bolalar ham aynan mana shu internet tarmoqlaridan bizdan ortiq foydalanishadi. Internet tarmoqlarida biz uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlar qanchalik ko'p bo'lsa, keraksiz ma'lumotlar undanda ziyod. Axir "Internet"- o'rgimchak to'ri deb nomlanishi ham bejizga emas. Bolalarning internetdan turli keraksiz ma'lumotlarni qabul qilishi natijasida turli nomaqbul illatlar oqimiga kirib qolayotgani achinarli holat. Bu esa albatta bizning e'tiborsizligimiz hamda befarqligimiz natijasida yuz bermoqda. Agar biz bizdan so'ng tarbiyali, bilimli, yetuk insonlar qolishini istasak, bolalar qo'liga telefon yoki kompyuter emas balki kitob tutqazishimiz kerak. Hozirda nafaqat bolalar balki o'zimiz ham texnikaga tayanib qolganmiz. Kerakli ma'lumotlarni esa darhol internetdan tez va oson topamiz. Buning natijasida esa bizning ma'naviy boyligimiz kitoblar javonlarda chang bosib yotishiga sababchi bo'lyabmiz. Shuni aytib o'tish lozimki farzand tarbiyasida nafaqat ota-onaning ro'li balki u olayotgan bilim ham muhim ahamiyatga ega. Bolaning o'qiyotgan kitobi, o'qituvchining berayotgan bilimi natijasida farzant ma'naviyatli shaxs bo'lib ulg'ayadi. Mening nazarimda farzandga bilim berishni maktabgacha ta'limdan boshlash kerak. Axir aytishadiku "Yoshlikdan olingan bilim toshga o'yilgan naqishdir" deb.

Hozirgi kunda yurtimizda muxtaram prezidentimiz tomonidan madaniyat, san'at, til-adabiyot, texnika va bir qancha yo'nalishlarga katta e'tibor qaratilmoqda. Men o'ylaymanki farzandlarimiz, bizning avlodlarimiz kelajakda bilimli, tarbiyali hamda barkamol inson bo'lib ulg'ayishlari uchun ularga ta'lim – tarbiya berishni kechikmasdan boshlashimiz lozim. Maktabgacha ta'lim yoshiga yetganlarida esa ularga til, adabiyot, milliy madaniyatimiz, tariximiz hamda texnika haqida bilimlar berishga kirishish natijasida kelajakda kutilgan natijaga erishamiz. Bolalarni fanga qiziqitirish uchun ularga asosan onlayin videolar, fanga oid mulfilmlar ko'rsatish ularga ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Biz bilamizki bolajonlar o'yin kulguni, sho'xliklar qilishni hush ko'radilar. Ammo biz shu o'yin -

kulgularni ozroq fanga bog'lasak ham foydali mashg'ulot bo'ladi deb o'ylayman. Buning uchun bolalarning sevib o'ynaydigan o'yinlarini misol uchun matematikaga yoki bo'lmasa biror bir chet tilleriga bog'lab, shu o'yinlarni ular bilan birga o'ynasak, natijada o'zimiz ham bilimlarimizni mustahkamlaymiz shu bilan birga ularga bilim beramiz. Farzandlarimizning ta'lim – tarbiyasiga befarq bo'lmaylik zero ular bizning kelajagimiz demakdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sodikova O., Toshboyeva D. Bolalar psixologiyasi. Toshkent, 2012.
2. Abdullayeva D., Yargulov R. Oila psixologiyasi. "Tafakkur bo'stoni" Toshkent, 2015.
3. URL: https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Bolalar_psixologiyasi.
4. URL: <https://referat.uz/drugiye/uchebnoe-posobie/24904-24904.html>

*Тамилла Валиева, Нилуфар Мирниева
(Ташкент, Ўзбекистан)*

TA'LIM TARBIYA STRATEGIYASI 2020

В стратегии действий утвержденной президентом Узбекистана по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах определены важные вопросы, касающиеся создания необходимых условий для подготовки высококвалифицированных специалистов на уровне международных стандартов. В статье изложены широкомасштабная работа по обеспечению выполнения стратегии действий в стране, достигнутые успехи, в том числе те вопросы, которые сегодня остаются проблемными в системе образования. Были высказаны мнения о том, что для молодых людей, желающих стать талантливыми, квалифицированными специалистами своей профессии, жаждущие знаний, создается ряд преимуществ.

Ключевые слова: стратегия, инновации, педагогика, кадры, образование, глобализация, воспитание.

Prezidentimizning 2017 – 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasida xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratishga doir muhim masalalar belgilangan bo'lib, maqolada mamlakatimizda harakatlar strategiyasi ijrosini ta'minlash borasida olib borilayotgan keng ko'lamli ishlar, erishilayotgan yutuqlar, shu bilan birga bugungi kunda ta'lim tizimida muammoligicha qolayotgan masalalar bayon qilingan. Iqtidorli, bilimga chanqoq, o'z kasbining malakali mutahassisi bo'lishni istagan yoshlar uchun qator imtiyozlar yaratilayotgani haqida fikrlar bildirilgan.

Калит so'zlar: strategiya, innovatsiya, pedagog, kadr, ta'lim, globallashuv, tarbiya.

Strategiya bu – yangilanish jarayonlarining haqiqiy harakatlar dasturidir. Shunga ko'ra ta'lim tizimini jadal rivojlantirish uchun shart sharoitlar yaratishga katta imkoniyatlar berilgani biz yoshlarga qaratilgan ehtirom desak adashmagan bo'lamiz. Ayni vaqtda mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining chuqur tahlili bugungi kunda jahon bozori keskin o'zgarib, globallashuv sharoitida raqobat tobora kuchayib borayotgani davlatimizni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha yondashuv tamoyillarini ishlab chiqish va ro'yobga chiqarish zaruratini yuzaga keltirdi. Albatta barqaror va jadal rivojlanayotgan jamiyatgina yuksak marralar sari intiladi. Bu yo'lda bor kuch salohiyatini ishga soladi. Bir so'z bilan aytganda, harakatlar strategiyasi O'zbekistonni eng taraqqiy topgan demokratik davlatlar qatoriga olib chiqib, biz yoshlarning ta'lim olib baxtli saodatli umr kechirishimizni ta'minlashga qaratilgani bilan ahamiyatlidir. Bugungi globallashuv zamonida har qanday rivojlangan mamlakat borki, avvalo,

ta'lim tarbiya tizimiga, jamiyatga ilm fan yutuqlarini rivojlantirishga, o'z e'tiborini qaratadi. Bir so'z bilan aytganda, ilm fan yutuqlari mamlakat taraqqiyotining garovidir.

Yurtimizda o'sib kelayotgan biz yosh avlodga zamonaviy asosda har tomonlama chuqur bilim berish, biz yoshlarni ma'naviy va jismoniy jihatdan kamol toptirish zarur kasb-hunar sirlarini biz yosh avlodga o'rgatib, jamiyatda o'z o'rnimizni topishga qaratilgan juda ko'pgina ishlar amalga oshirilmoqda [1].

Ta'lim tizimini isloh qilish, ta'lim tarbiya jarayonlarini na'munaviy tashkil etish orqali biz kelajak avlodga demokratik qadriyatni mustahkamlash, o'z fikrimizni erkin bayon qilish imkoniyatlari yaratildi.

Tashabbuslarning har birini qaraydigan bo'lsak, biz yoshlarni ta'lim tarbiyaga, sportga, ilm fanga jalb qilish yotibdi albatta. Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko'tarish, unga ilg'or innovatsion va pedagogik axborot texnologiyalarini joriy qilish, hamda ta'lim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Shunga ko'ra: harakatlar strategiyasida belgilangan ijtimoiy sohani rivojlantirishga katta e'tibor qaratildi. Buning yorqin misoli sifatida ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan 70 ga yaqin farmon, qaror va farmoishlar qabul qilinganini keltirish mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, bunday farmon, qaror va farmoishlar negizida ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan ustuvor yo'nalish yotadi.

Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta'lim tizimi orqali shaxsning har tomonlama barkamol bo'lib yetishishini ko'zda tutadi. Respublikada talabalarga o'z ilmiy salohiyatini amalga oshirish uchun mutaxassislik ta'lim dasturini tanlash huquqi berilgan. Oliy ta'lim uzluksiz ta'limda muhim o'rinni egallaydi [2].

Hozirgi kunga kelib albatta bozor iqtisodiyoti sharoitida ta'lim tizimiga va uning mazmuniga qo'yiladigan talablar kundan kunga kuchayib bormoqda. O'tkazilayotgan o'rganilgan ijtimoiy tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, bugungi kundagi talabalarning aksariyati mashg'ulotlarga qiziqmay qo'ydi, buning yagona sababi: pedagog bilan talaba o'rtasida muloqat jarayonining yo'qligidir. Bizning fikrimizcha, pedagog o'zining kuchli va zaif tomonlarini bilishi, o'zining ustida ko'proq ishlashi, malaka ko'nikmalarga chuqurroq ega bo'lishi shartdir. Chunki, ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanib, ta'limning samaradorligini ko'tarishga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan kunga kuchayib bormoqda.

Shunday ekan, ta'limning barcha bosqichlariga oid umumiy innovatsion va pedagogik texnologiyalar, pedagogik va didaktik talab talabalarining bilim tasavvur va ko'nikmalari asosida mustaqil ishlash samaradorligini takomillashtirish, ilmiy fikrlashga, o'quv faniga qiziqishini kuchaytirish, kasbiy bilimlarini chuqurlashtirish, nazariy va amaliy mashg'ulot mobaynida ularning faolligini oshirishdan iborat hisoblanadi.

Ma'lumki, uzluksiz va uzviylik ta'lim tizimida ortiqcha takroriylikka chek qo'yib avvalo, jamiyatning ma'naviy va intellektual salohiyatini kengaytiradi.

Qolaversa, davlatning ijtimoiy va ilmiy – texnik tariqqiyotini takomillashtirish omili sifatida ishlab chiqarishning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

Dunyo hech qachon bugungiday tez o'zgarmagan, bugun bir necha hafta ichida yangi narsalar eskirmoqda, ma'lumot oqimi juda shiddat bilan kirib kelmoqda. Shu bilan bir qatorda ta'lim tarbiya tizimida ham o'zgarishlar yorqin tus olmoqda. Biz yoshlarga kundan kunga qanchadan qancha imkoniyatlar eshigi ochib berilmoqda.

Xalqning, mamlakatning buyukligini tarannum etadigan narsalar ko'p albatta, lekin eng afzali bilim bilan namoyon etish.

Biz yoshlar orasidan Xorazimiylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar chiqishiga barcha asoslarimiz bor. Ilgari yurtimizda bunday shart shariatlar bo'lmagan. Endi chet eldan nufuzli mehmonlar kelsa, katta katta zavodlarni emas, bilimga chanqoq yurtimizning ertangi kelajagi hisoblangan yoshlarimiz ta'lim tarbiya olayotgan Prezident maktablarini iftixor bilan ko'rsatamiz.

2020-yil Ilm ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili deb e’lon qilingani ham ilm ma’rifatga ta’lim tizimiga qaratilgan katta e’tibor hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyot iborasi esa, aslida hammamiz anchadan beri raqamli iqtisodiyot ichidamiz, uning qulayliklaridan foydalanamiz.

Raqamli iqtisodiyot bu – noldan boshlab yaratilishi lozim bo’lgan qandaydir boshqacha iqtisodiyot emas. Bu yangi texnologiyalar, platformalar va biznes modellarini yaratish ularni kundalik xayotga joriy etish orqali mavjud iqtisodiyotni yangicha tizimga ko’chirish deganidir. Ta’lim tizimiga nazar tashlaydigan bo’lsak matematika faniga katta e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, Prezidentimiz tomonidan har bir tuman markazida bittadan matematika faniga ixtisoslashtirilgan maktab tashkil qilish, ularda ishlaydigan o’qituvchilarga qo’shimcha ustama haqlar to’lash bo’yicha ko’rsatma berildi. Bundan ko’zlangan maqsad, albatta ta’lim tizimini chuqurlashtirish hisoblanadi. Chunki matematika shunday aniq tilki, barcha aniq fanlar shu tilda gapiradi. Matematika barcha fanlar eshigi va kalitidir, tabiatning buyuk kitobi ham matematik belgilar bilan yozilgan.

Shu bilan bir qatorda, xalqaro tajribani o’quv jarayoniga keng joriy etish, dunyoning yetakchi ta’lim muassasalari bilan o’zaro hamkorlik aloqalarini o’rnatish hisobiga ilmiy pedagogik kadrlar malakasini oshirish juda muhim ustuvor yo’nalish hisoblanadi. Shuning uchun ta’lim tarbiyani rivojlantirishimiz, yetuk kadrlarni yetishtirishimiz uchun avvalombor, pedagoglarimiz salohiyatlarini yanada yuksaltirishimiz zarur hisoblanadi. Shu sababli pedagoglarga qulaylik yaratish, ularni har tomonlama qo’llab quvvatlash maqsadida ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan onlayn repitetsiyalar tashkil etilmoqda. Bu ham ta’limni rivojlantirishga qaratilgan innovatsiya hisoblanadi.

Hozirgi kunda ko’zda tutilayotgan matematika fanlarini chuqurlashtirib o’rgatish tashkil etilishi ko’zda tutilgan “Ijodkor bolalar” maktablarida robotexnika, mexatronika, muhandislik, dasturlash va xorijiy tillarni o’rgatishni keng yo’lga qo’yish bilan birgalikda shu fanlardan ham bilimlar bellashuvlarini tashkil etish menimcha o’sib kelayotgan yosh avlodni bilimli, zehnli, raqobatbardosh etib tarbiyalaydi. Shu bilan bir qatorda, har bir maktablarda o’quvchilarni bo’sh vaqtlarini unumli o’tkazishlari uchun mental arifmetika, mnemonika, matematika to’garaklarini tashkil etilishi ham o’quvchilarni bilim salohiyatlarini yanada oshirardi albatta [3].

Mutahassislikka aloqasi bo’lmagan fanlarni qisqartirilishi ham ko’proq yoshlarning o’z sohasini yetuk mutahassisi bo’lib chiqishiga qaratilgan munosabat desak mubolag’a bo’lmaydi. Ko’pgina maktablarda o’quvchilarni axborot bilan ishlashga o’rgatmaydi. Maktabdagi bolalar bilan suhbat qurganimizda ular bizga hozirda “You Tube”dagi fizika, kimyo o’qituvchilarini oson va qiziqarli suhbat quradigan video darsliklarini tomosha qilishlarini, bu esa maktabdagi resurslarni tomosha qilish yoki o’qib o’rganish, o’nlab zerikarli darslarning o’rnini bosishini ta’kidlashgandi.

Bundan shu narsa ko’rinib turibdiki, dars jarayonlarida ham pedagoglar har xil innovatsion texnologiyalarga tayanib bilim berishlari, darslarni onlayn tashkil etish, chekka chekka qishloqlardagi maktablarni internet bilan taminlash, kitobxonlikni keng targ’ib qilish, kitobxonlik madaniyatini o’quvchi yoshlar o’rtasida yanada ommalashtirish, ularni kitobga hamda kitob o’qishga bo’lgan qiziqishlarini oshirish maqsadida maktabdagi kutubxonalarni ham kompyuterlar bilan jihozlash, onlayn darsliklar bilan ta’minlash, bizningcha, har bir o’quvchini qiziqib bilim olishiga katta turtki bo’ladi.

Yana bir masala: maktablarimizda har bir sinfda 30 tagacha o’quvchi darsda o’tiradi, shuncha o’quvchiga bitta o’qituvchi qanday qilib ham tarbiya, ham ta’lim bera oladi? Zamonaviy pedagogika talablariga ko’ra, sifatli ta’lim bo’lishi uchun darsda o’quvchilar soni 15 tadan oshmasligi kerak deb hisoblaymiz.

Bilamizki, oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlangan. Unga ko’ra: hududlarda davlat va nodavlat oliy ta’lim yurtlari faoliyatini tashkil etish borasida oliy ta’lim bilan qamrov darajasini oshirilishini hisobga olgan holda hozirdan ta’lim tarbiyaga alohida ahamiyat qaratishimiz yaxshi, albatta.

Qolaversa, ta’lim tizimining asosiy bo’g’ini bo’lmish oliy ta’lim tizimimizda haligacha ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish, oliy ma’lumotli mutahassislar tayyorlash sifatini oshirish, oliy ta’lim muassasalarida ilmiy-tadqiqot ishlari natijadorligini oshirish,

yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, ilm-fanning innovatsion infratuzilmasini shakllantirish kabi masalalar dolzarbligicha qolmoqda.

Abdulla Avloniyning “Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najod yo halokat, yo saodat yo falokat masalasidir” deb aytgan soʻzlarini bugungi kunda ahamiyati katta ekanini unutmashimiz lozim [4].

Xulosa qilib aytganda, harakatlar strategiyasining 2017-2021 yillarda olib borilayotgan islohatlari samarasini yanada oshirishga katta eʼtibor qaratish, shu bilan bir qatorda taʼlim tizimini xorijiy tajribalarga tayangan holda olib borish, taʼlim tizimini tubdan isloh qilishga qaratilgan chora-tadbirlarda biz yoshlar ham faol ishtirok etishimiz, davlatimiz yaratib bergan imkoniyatlardan unumli foydalangan holda yurtimiz ravnaqiga oʻz hissamizni qoʻshishimiz kerak albatta.

Bundan tashqari yangidan yangi oʻqitish metodikalarini olib kirish taʼlim sifatini yaxshilaydi. Shu bilan bir qatorda talaba yoshlarimizga chet tillarini oʻrgatishda faqatgina ingliz tili bilan cheklanib qolmasdan balki, barcha chet tillarini oʻrganishga eʼtiborni kuchaytirish kerak deb hisoblaymiz.

Albatta, biz yoshlar kimlarning avlodlari ekanligimizni unutmashimiz kerak. Ayni paytda: bugungi kundagi islohat va oʻzgarishlar oʻz-oʻzidan boʻlmayotganini his etishimiz lozim.

Prezidentimiz oʻz nutqlarida taʼkidlaganlaridak: «Iqtisodiyot barqaror boʻladi, agar ilmning poydevorini mustahkam qoʻysak.»

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida”gi PF-4947-son Farmoni.

2. Oʻzbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 2014 yil 6 fevraldagi “Oʻzbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishga qaratilgan qoʻshimcha chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PQ-2124-sonli Qarori.

3. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi “Oʻzbekiston Respublikasi oliy taʼlim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi PF-5847-son Farmoni.

4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning oliy majlis senatining birinchi majlisidagi nutqi // Milliy tiklanish gazetasi. 22 yanvar 2020. № 4(1054). bet. 2.

*Маруф Пулатов (Санкт-Петербург, Россия),
Нилуфар Мирниева (Ташкент, Узбекистан)*

SHAXS MAʼNAVIYATINI YUKSALTIRISH YOʻLIDA KITOBXONLIK MADANIYATINING TUTGAN OʻRNI

Чтение книг обогащает духовный мир всех нас, повышает нашу культуру речи. Для того, чтобы понять себя, сегодня также необходимо читать книги. Об этом можно судить по многочисленным отзывам наших ученых. В статье говорилось о позитивной работе, инициативах, проводимых в нашей стране по повышению читательского интереса среди молодежи, повышению их интереса к книге. В этой статье обсуждаются взгляды ученых на то, как любить и уважать книгу.

Ключевые слова: книга, книжное чтение, художественная литература, интеллигенция, художественное произведение, эстетические принципы, мировая литература.

Kitob oʻqish barchamizning maʼnaviy olamimizni boyitadi, soʻzlashuv madaniyatimizni oshiradi. Oʻzligimizni anglab yetish uchun ham bugungi kunda kitob oʻqish zarur hisoblanadi. Bu haqida olimlarimizning koʻplab fikrlarini keltirib oʻtish mumkin. Maqolada yurtimizda yoshlar orasida kitobxonlikni yuksaltirish, ularni kitobga boʻlgan qiziqishlarini oshirish yoʻlida olib

borilayotgan ijobiy ishlar, tashabbuslar haqida so'z yuritilgan. Kitobni sevib, uni ardoqlash to'g'risidagi allomalarning fikrlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kitob, kitob mutolaasi, badiiy adabiyot, ziyoli, badiiy asar, estetik tamoyillar, jahon adabiyoti.

Kitob, avvalo, hayotiy maktab, ma'naviyat manbai. U insonni hayot bilan tanishtiradi, unda hayotni sevish, yashash mohiyatini anglash hislarini uyg'otadi. Atrof–muhitga, tabiatga ijobiy munosabatini shakllantiradi, inson xarakterining murakkabliklarini tushuntiradi, ruhiy qiyofaning rangin qirralarini kashf qilish qobiliyatini, ona vatanga, o'z xalqiga sadoqatli bo'lish tuyg'usini o'stiradi. Badiiy adabiyot o'qish orqali kitobxonning badiiy idroki, mustaqil fikrlash qobiliyati shakllanadi.

Olimlar, ziyolilar, mamlakat va millat kelajagi uchun chuqur qayg'uradigan insonlarni yaqin–yaqingacha bir narsa qiynab kelardi: nega yoshlarimiz, umuman, fuqoralarimiz o'rtasida kitobxonlik madaniyati pasayib ketdi? Nima uchun yerdan ko'kka ko'taradigan, bizni barkamollik sari yetaklaydigan, insonlar qalbiga yorug'lik va iliqlik kiritadigan, oq bilan qora, yaxshilik bilan yomonlik, vayronkorlik bilan bunyodkorlikni farqini ongli ravishda anglatishga yordam beradigan kitobning qadri tushib ketmoqda [1].

Sharqda axloq–odob borasida buyuk asarlar yaratgan Muhammad Jabalrudiyning kitob haqidagi quyidagi fikrlariga bir quloq tutaylik: **“Ey aziz. Kishi uchun kitobdan azizroq va yoqimliroq suhbatdosh yo'qdir. Kitob fasohat, balog'atda, latofatda tengi yo'q, munofiqlardan holi hamroqdir. Yolg'izlikda va g'amli ayyomlarda munis ulfatdir. Unda na nifoq boru, na gina. U shunday hamdamki, so'zlarida yolg'on va xato bo'lmaydi. Suhbatidan esa kishiga malollik yetmaydi. U o'z do'stining dilini og'ritmaydi. U shunday rafiqdirki, kishi orqasidan g'iybat qilib yurmaydi. Uning suhbatidan senga shunday fayzli foydalar yetadiki, bunday foydani odamlardan topa olmayсан. Aksincha, aksar odamlar suhbatidan kishiga zarar yetadi. Kitobdek do'st ichida barcha ilmu–hilm mujassamdirki, u kishilarni o'tmishdan va kelajakdan ogoh qilib turadi. Shuning uchun ham “Kitob aql qal'asidir”” [2].**

Haqiqatdan ham, kitob barchamizni ezgulikka undaydigan, oldimizda turgan barcha muammolarni hal etishga yordam beradigan kuchdir. Shuning uchun ham yurtimizda kitob bilan oshno bo'lgan, kitobni suygan, kitob yozgan, kitobni muqaddas bilib qorachig'idek asragan insonlarni ziyoli deb ataganlar. Ziyoli–nur tarqatuvchi. Ular o'zlarining xatti–harakatlari, faoliyati bilan jamiyatni nurlantiruvchi, ma'naviy–ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchilar hisoblangan.

Badiiy asar qaysi tur va janrga mansubligidan qat'i nazar, uning mohiyatida inson shaxsini kamol toptirish, mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish, odamiylik sifatlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan bir qator didaktik xususiyatlar, estetik tamoyillar mujassamlashgan bo'ladi. “Badiiy asarning eng muhim xususiyati shundaki, u inson qalbini mayinlashtiradi, tuyg'ularini o'tkirlashtiradi, ma'naviy–ruhiy barkamollikni tarbiyalaydi. Badiiy adabiyot insoniyat hayotini charog'on etishi, inson umriga nurafshonlik baxsh etib, ma'naviy olamini shakllantirishi va yuksaltirishi, porloq kelajak uchun munosib to'g'ri yo'lni tanlashga yordam berishi, kitobning insoniyat tomonidan yaratilgan eng buyuk kashfiyot ekanligi bois har qanday davr va zamonda kitob o'qish, kitobxonlik madaniyatini targ'ib qilish dolzarb ahamiyat kasb etib kelgan. Ayniqsa, bugungi kunda davlatimiz rahbari Sh. Mirziyoyev tashabbusi bilan mazkur masalalarga davlat siyosati darajasida qaralib samarali ishlar yo'lga qo'yildi. Jumladan, 2017–2021–yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha “Harakatlar strategiyasi” asosida barcha soha va tarmoqlarda amalga oshirilayotgan ulkan o'zgarishlar, avvalo, xalqning ijtimoiy turmushini yaxshilashga, barchaga birdek go'zal va farovon hayotiy muhit yaratishga erishishga qaratildi. Jamiyat hayotida ezgu qadriyat va an'analarni chuqur qaror toptirishga, xususan, xalqimiz, ayniqsa yosh avlodning ma'naviy–intellektual salohiyatini, ongu tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirishda, ona vatani hamda xalqiga muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishga jiddiy ahamiyat berildi.

Bu davlatimiz rahbari Sh. Mirziyoyevning quyidagi fikrlarida ham yaqqol aks etgan: “Ayni paytda, axborot–kommunikatsiya sohasidagi oxirgi yutuqlarni o‘zlashtirish bilan birga, yoshlarning kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirishga alohida e‘tibor qaratish lozim bo‘ladi. Buning uchun, avvalo, milliy adabiyotimiz va jahon adabiyotining eng sara namunalarini ijtimoiy tarmoqlarga joylashtirish va ularni keng targ‘ib qilishga alohida e‘tibor berishimiz muhim ahamiyat kasb etadi”.

Mamlakatimiz rahbarining kitob, kitobxonlik madaniyatini yaxshilash to‘g‘risida kuyunib gapiryotganliklarida chuqur falsafa bor.

Birinchidan, kitob insonni yerdan ko‘kka ko‘taruvchi, uning ma‘naviy quvvatini oshiruvchi buyuk kuch hisoblanadi. Ikkinchidan, kitob insonning tarixiy xotirasi, barchamizni o‘z ma‘naviy–ma‘rifiy, ilmiy zaminimizni mustahkamlovchi, kelajakni yorqin ko‘rsatib borishga qodir mash‘ala hisoblanadi [3].

Masalan, ma‘rifatparvar vatandoshimiz Ishoqxon Ibrat o‘z uyida kattagina, boy kutubxona tashkil qiladi va uni “Kutubxonai Ishoqiya” deb ataydi [4].

Shuning uchun ham bizning yurtimizda ilm olish, kitob yozish, ijod qilish har doim ham millatning mavjudligi va u nimaga qodir ekanligini ko‘rsatuvchi muqaddas tushunchalar hisoblanadi. Shunga ko‘ra mamlakatimizda rejali va maqsadli ishlar yo‘lga qo‘yildi. Xususan, mamlakat bo‘ylab “Yosh kitobxon”, “Eng faol kitobxon guruh”, “Eng kitobxon oila” tanlovlarining tashkil qilinishi va g‘olib kitobxonlar turli darajadagi qimmatbaho sovg‘alar bilan taqdirlanishi; yirik nashriyotlar tomonidan o‘zbek xalqi va jahon adabiyotining durdona asarlari qayta tahrirlanib, yanada sifatli nashr etilishi; ijtimoiy–ma‘naviy ko‘makka muhtoj fuqaro va oilalarga badiiy–estetik salmoqdor kitoblar, badiiy adabiyotlarning tuhfa qilinishi ushbu qonunlarda belgilangan vazifalar ijrosi bo‘lishi bilan bir qatorda aholi, xususan, yosh avlodning mutolaa madaniyatini kamol toptirishga, ma‘naviy–ma‘rifiy tafakkurni yuksaltirishga keng imkoniyatlar yaratib bermoqda.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, yurtimizda so‘ngi yillarda kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish, yoshlar orasida kitobga qiziqishni kuchaytirish borasida jiddiy o‘zgarish va intilishlar amalga oshirilayotgani, bu esa o‘z navbatida jamiyat ma‘naviy hayotining yangilanishi va yaxshilanishiga imkon yaratib berayotgani alohida e‘tiborga molik. Bu boradagi har bir faoliyat hamisha dolzarb va davomli bo‘lib borishiga ko‘maklashish biz yoshlarning eng oliy vazifamiz sanalmog‘i darkor. Shu o‘rinda quyidagi fikrlarning ahamiyati e‘tiborga molik:

Kitob mutolaasiga havas avvalo, oiladan boshlanishi, ota–onalar farzandlariga kitob o‘qishga mehr uyg‘otishi uchun o‘zlari kitobxon bo‘lishlari lozim.

Sh. Mirziyoyev.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

5. URL: www.manaviyat.uz
6. Mashriqzamin–hikmat bo‘stoni. Toshkent, 1997. 39 b.
7. Ibrat, Ajziy So‘fizoda. Toshkent, 1999. 38 b.
8. Til va el, P. Qodirov. Toshkent, 2010. 127 b.

ПОЛІТОЛОГІЯ / ПОЛИТОЛОГИЯ

УДК 327

Таміла Грачевська
(Дніпро, Україна)

«НІШЕВА ДИПЛОМАТІЯ» ЯК СКЛАДНИК ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КАНАДИ

Охарактеризовано особливості використання «нішевої дипломатії» Канадою для реалізації зовнішньополітичних завдань. Проаналізовано специфіку миротворчої діяльності Канади як пріоритетного складника її «нішевої дипломатії». Встановлено, що статус держави-миротворця дозволяє Канаді займати ключові позиції на міжнародній арені на сучасному етапі.

Ключові слова: Канада, «нішева дипломатія», миротворчість, міжнародні конфлікти.

The features of the use of "niche diplomacy" by Canada for the realization of foreign policy are described. The specificity of Canada's peacekeeping activity as a priority component of its "niche diplomacy" is analyzed. It is established that the status of a peacekeeping state allows Canada to occupy key positions in the international arena at the present stage.

Keywords: Canada, "niche diplomacy", peacekeeping, international conflicts.

Кардинальні зміни, які відбулися у системі міжнародних відносин у кінці ХХ століття, призвели до пошуку нових інструментів та стратегій позиціонування держав на світовій арені. Для Канади вирішення цього складного питання ускладнювалось тим, що саме в той період держава змушена була вирішити проблему дефіциту державного бюджету, наслідком чого стало зменшення фінансування зовнішньополітичної діяльності. У таких складних умовах Канада почала реалізовувати «нішеву дипломатію», що передбачало концентрацію зусиль виключно на тих зовнішньополітичних напрямках, де вона була здатна зробити найбільш вагомий внесок, зберігши статус впливового міжнародного гравця. Серед елементів «нішевої дипломатії» Канади можна виокремити миротворчу діяльність, реалізацію ініціатив, спрямованих на захист цивільного населення від насилля та загроз, які виникають в ході збройних конфліктів.

Потрібно наголосити, що саме миротворча діяльність виступає як базис для реалізації «нішевої дипломатії» Канади. Саме миротворча діяльність користується підтримкою населення Канади протягом не одного десятиліття, адже самі мешканці Канади розглядають свою державу як «мирне королівство» й вважають за необхідне ділитися благополуччям з тими, хто перебуває в скрутному стані [1]. Саме миротворча діяльність була обрана провідним напрямком діяльності Канади, своєрідною нішею міжнародної діяльності на початку 90-х років ХХ ст., як найбільш успішний та перспективний.

Статус «держави-миротворця» міцно закріпився за Канадою ще у період біполярності, адже саме вона була ініціатором створення сил з підтримки миру під час Суецької кризи 1956 р., представники Канади брали участь у всіх без винятку миротворчих місіях ООН, які проводились у 1947-1992 рр., у 1991 вона була першою державою, яка запропонувала ввести сили з підтримки миру на територію колишньої Югославії, де дезінтеграційні процеси призвели до збройного протистояння. Однак, у новий, постбіполярний період, Канада змушена була адаптуватися до трансформованих геополітичних реалій й утримати свій статус держави-миротворця, застосувавши при цьому підходи та принципи «нішевої дипломатії». На думку української дослідниці А.Ноголь, основною проблемою, з якою зіткнулась Канада у 90-ті роки ХХ ст., була відсутність власної доктрини миротворчої діяльності, внаслідок чого її діяльність в цій сфері носила хаотичний, невпорядкований характер [3, с. 309]. Докорінно ситуація почала змінюватися зі створенням Міжнародного

миротворчого Центру імені Л.Пірсона в Новій Шотландії, який у 1995 р. презентував доктрину миротворчої діяльності Канади, що принципово відмежовувала військові операції від миротворчих. Канада заявила про своє небажання самостійно проводити миротворчі операції на глобальному рівні, про можливість залучення її військових сил лише для участі у складі коаліційних формувань та можливість участі лише у локальних миротворчих операціях [3, с. 309].

На початку ХХІ століття в ході політичних, громадських та наукових обговорень були сформовані основні принципи миротворчої діяльності Канади, які, в свою чергу, були покладені й в основу реалізації її «нішевої дипломатії». Серед них найважливішими, на думку української дослідниці А.Ноголь, є наступні:

- сувора вибірковість Канади щодо залучення до миротворчих операцій, яка здійснюється на основі дотримання національних інтересів Канади;
- збільшення уваги до здійснення превентивної дипломатії і постконфліктного миробудівництва;
- націленість на участь в закордонних військових операціях НАТО, що передбачає її участь операціях НАТО не тільки за межами територій держав-учасниць НАТО, а й за межами Європи [3, с. 309].

Миротворча діяльність Канади на сучасному етапі спрямована на розробку ряду проектів та програм, які б сприяли збільшенню її ефективності, на вироблення міжнародних стандартів та рекомендацій, що б дозволили оптимізувати методи управління миротворчими операціями та інтегрувати населення до процесів постконфліктного будівництва. Це свідчить про зацікавленість канадського керівництва в тому, щоб миротворча діяльність здійснювалася на високому теоретико-методологічному рівні.

Для Канади принциповим є також дотримання гендерного паритету при здійсненні миротворчої діяльності, що цілком відповідає ще одній ніші, яку вона активно займає на міжнародній арені, – захисту прав жінок. Окрім безпосереднього включення жінок до миротворчих контингентів, представники Канади при формуванні стратегії миротворчої діяльності у кожному конкретному випадку намагаються максимально враховувати погляди та пропозиції гендерних груп, що дозволяє досягнути більш ефективних результатів. З цією метою представниками Канади проводяться наступні заходи: залучення консультантів з гендерних питань до проведення миротворчих місій, проведення тренінгів для миротворців відповідної спрямованості, тісна взаємодія з представниками жіночих неурядових організацій, які краще розуміються на потребах жінок та дітей, що опинилися у зоні конфліктних дій.

На відміну від інших держав, які мають тривалий досвід миротворчої діяльності, Канада завжди скеровувала нечисленні миротворчі контингенти у конфліктогенні зони. Втім, всі учасники цих контингентів мали взірцеву військову підготовку та практичний досвід участі у миротворчих місіях [1, с. 48]. Отже, для Канади принциповим моментом при формуванні особового складу миротворчих контингентів є високий професіоналізм та здатність до роботи у екстраординарних умовах. На сучасному етапі значний відсоток особового складу миротворчих місій Канади припадає на поліцейській частини, які переважно займаються проведенням тренінгів у зонах ескалації конфліктів.

У ХХІ столітті для миротворчої діяльності Канади характерним є перехід від підтримки миру до побудови миру [1, с. 50]. Успішна реалізація проектів з побудови миру, на думку політичної еліти Канади, сприяють зміцненню міжнародної безпеки та розвитку [1, с. 51]. Дані проекти реалізуються Канадою через Канадське агентство міжнародного розвитку та Фонд побудови миру ООН, який був створений у 2006 р. Канада фінансувала програми, спрямовані на стабілізацію ситуації в конфліктних зонах, відновлення зруйнованої інфраструктури, надання гуманітарної допомоги, здійснення розмінування, сприяння адміністративним реформам, підтримку громадських організацій, відшкодування боргів міжнародним фінансовим установам. Зазначені напрямки діяльності успішно були

реалізовані на території наступних держав – Камбоджі, Бурунді, Афганістану, Шрі-Ланці, Сальвадору, Гватемали.

Зважаючи на ту обставину, що участь у миротворчих операціях вимагає значних бюджетних асигнувань, уряд Канади дотримується ряду критеріїв, приймаючи рішення про скерування своїх контингентів у певну конфліктну зону. Серед цих критеріїв можна назвати наступні: ступінь складності проведення операції, масштаби операції, ефективність операції, канадські інтереси у процесі проведення операції [3, с. 310].

Статус держави-миротворця дозволяє Канаді займати міцну позицію на міжнародній арені у постбіполярному світі та гнучко реагувати на всі зміни, які відбуваються у міжнародному середовищі. Миротворча діяльність Канади є вагомим внеском у формування сучасних моделей врегулювання конфліктів й відображає як тенденції, що склалися в сучасному світі (наприклад, послаблення потенціалу ООН у сфері миротворчості), так і ставлення політичного істеблішменту Канади до означеного сегменту зовнішньої політики цієї держави. Безперечно, що завдяки реалізації «нішевої дипломатії», спрямованій саме на миротворчу діяльність, Канада забезпечує й низку національних інтересів, як-то гарантування національної та глобальної безпеки, можливості покращення двосторонніх відносин з державами, у першу чергу з США, підвищення власного авторитету в регіоні та світі, розвиток відносин в економічній та торгівельних сферах. Приклад Канади доводить, що в сучасних умовах успішна концентрація зусиль на вирішенні вузьких питань позитивно позначається й на інших параметрах позиціонування держави на міжнародній арені, не в останню чергу й завдяки застосуванню «нішевої дипломатії».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Изараелян Е. Миротворчество во внешней политике Канады URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/mirotvorchestvo-vo-vneshney-politike-kanady>
2. Калитчак Р. Г., Антохів-Скологдза О. М. Теоретичні аспекти позиціонування Канади на міжнародній арені. URL: http://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/gileya_2015_101_139.pdf
3. Ноголь А. Еволюція миротворчої діяльності Канади в ООН від «Холодної війни» до сучасності Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2015. Т. 29-30. С. 307-311. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ippss_2015_29-30_49

ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 347.9

Тетяна Василюк
(Львів, Україна)

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА ВИДІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано теоретико-правові підходи до розуміння сутності та видів юридичної відповідальності суддів в Україні. Особлива увага приділена дискусійним аспектам цієї проблематики, запропонований авторський підхід до вирішення окремих питань.

Ключові слова: суддя, юридична відповідальність судді, процесуальна відповідальність судді, конституційно-правова відповідальність, Вища рада правосуддя.

The article analyzes theoretical and legal approaches to understanding the nature and types of legal responsibility of judges in Ukraine. Particular attention is given to the discussion aspects of this issue, and the author's approach to solving particular issues is proposed.

Keywords: judge, legal responsibility of a judge, procedural responsibility of a judge, constitutional liability, the High Council of Justice.

На суддю як представника судової гілки влади покладається важлива функція – здійснення судочинства, що полягає у розв'язанні конфліктних ситуацій у суспільстві, забезпечення верховенства права, справедливості, захисту прав і свобод громадян, конституційного ладу та суспільних інтересів [1, с. 212].

Судова влада і судді, зокрема мають виступати дієвою гарантією стабільності в суспільстві, інструментом стримувань і противаг у системі державної влади, гарантом Конституції України [2, с. 3].

Проте існують непоодинокі випадки порушення суддями своїх професійних обов'язків, що в свою чергу підриває авторитет судової гілки влади та ставить під сумнів, а іноді й унеможливорює виконання їх соціального призначення [3, с. 17]. Такі явища зумовлюють існування юридичної відповідальності суддів.

Загалом роль юридичної відповідальності, як і права, визначається тим, що вона є стимулом правомірної поведінки й антистимулом вчинення правопорушень [4, с. 3].

О. В. Гончаренко зазначає, що юридична відповідальність суддів є складовою їхнього правового статусу. Невідворотне настання відповідальності судді за вчинене правопорушення, з одного боку, є ефективним засобом забезпечення законності в цій специфічній сфері суспільних відносин, а з іншого – виступає чинником незалежності суддівського корпусу, забезпечення реалізації конституційно-правового статусу судді [5, с. 79].

Водночас, О. М. Овчаренко слушно зауважує, що коли юридична відповідальність суддів функціонує розумно й ефективно, вона здатна підвищити авторитет системи правосуддя в державі, що у свою чергу є передумовою довіри населення до судової гілки влади і легітимації права в цілому [1, с. 213].

Під юридичною відповідальністю судді Л.Є. Виноградова розуміє здатність судді звітувати перед собою, суддівським корпусом, кваліфікаційною комісією, ВРЮ за результати своєї професійної діяльності та додержання норм моралі і одержувати позитивні чи негативні оцінки своєї діяльності із застосуванням, у разі потреби, відповідних санкцій за неналежну поведінку [6, с. 23].

Д. В. Володіна формулює поняття юридичної відповідальності суддів при вчиненні

правосуддя як обумовлене сумлінним ставленням належне виконання суддею професійних обов'язків при вчиненні правосуддя (позитивна форма реалізації), а також необхідність піддаватися заходам державного примусу, що виражається у формі зазначання суддею додаткових правових обмежень або обтяжень у разі допущення правопорушень або злочинів у сфері здійснення правосуддя (негативна форма реалізації) [7, с. 16].

М. О. Сапунова визначає юридичну відповідальність судді як морально-правовий стан, що породжує необхідність сумлінного використання права й виконання обов'язків із здійснення правосуддя, покладених законом, а також необхідність додаткового правового обтяження у випадку судової або професійної помилки, допущеної суддею у процесі судочинства [8, с. 50-51].

При цьому підкреслимо, що особливістю наведених визначень є те, що вони розглядаються в поєднанні позитивного й негативного аспектів юридичної відповідальності, а акцент, передусім, робиться на позитивному аспекті відповідальності судді, який є надзвичайно важливим з точки зору формування ставлення суддів до професії [9]. Однак сумнівним є те, що частина нинішніх суддів мають високий рівень самосвідомості і усвідомлення неухильно й сумлінно виконувати свої обов'язки. Тому зосередимо увагу на розгляді поняття юридичної відповідальності суддів, з точки зору ретроспективного підходу.

Вважаємо, що визначення юридичної відповідальності суддів має базуватися як на загальному розумінні юридичної відповідальності, що існує у правовій доктрині, так і на положеннях чинного законодавства України, які закріплюють особливості притягнення суддів до юридичної відповідальності.

Згідно з частинами 2, 3 ст. 126 Конституції України без згоди ВРП суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку [10]. Це конституційне положення детальніше регламентовано в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р., зокрема в Розділах VI, VII [11].

Отже, чинне законодавство України встановлює особливий порядок притягнення суддів до відповідальності, у тому числі за правопорушення поза межами здійснення функцій, пов'язаних з відправленням правосуддя. Варто також наголосити, що такий порядок є єдиним для всього суддівського корпусу, за винятком суддів Конституційного Суду України (ст. 146 Конституції України).

Пропонуємо юридичну відповідальність суддів розглядати як передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у порядку єдиної спеціальної правової процедури уповноваженими державними органами засоби державного примусу до судді за вчинення ним правопорушення як при відправленні правосуддя у визначених законом випадках, так і поза межами здійснення суддівських функцій, що передбачає для нього обов'язок зазнавати несприятливих наслідків, передбаченими санкціями правових норм.

Традиційно юридична відповідальність суддів поділяється на дисциплінарну, цивільно-правову, кримінальну та адміністративну. Поряд із класичним поділом окремі автори виділяють також процесуальну [7, с. 10], конституційно-правову [8, с. 75-76], конституційну [12, с. 494] відповідальність суддів.

При цьому деякі науковці фактично ототожнюють останні два види відповідальності [13, с. 77-92], а інші – навпаки, обґрунтовують відмінності між ними [14, с. 494-495].

До видів відповідальності суддів відносять і відповідальність суддів, які обіймають адміністративну посаду в судах [5, с. 89].

Зауважимо, що традиційний поділ видів юридичної відповідальності суддів обумовлений законодавством України.

Проте, М. О. Сапунова, вважаючи, що процесуальна відповідальність суддів є самостійним видом юридичної відповідальності й розглядаючи її в двох аспектах

(позитивному й негативному), визначає процесуальну відповідальність суддів як необхідність діяти на користь правосуддя, використовуючи права й виконуючи покладені законом обов'язки, а також необхідність вживати заходів правової дії в разі здійснення процесуального правопорушення [15, с. 8-9].

Д. В. Володіна також обґрунтовує необхідність визнання процесуальної відповідальності суддів як самостійного виду юридичної відповідальності, зміст якої обумовлений формою її реалізації (позитивної чи негативної) [7, с. 20-21].

Поряд з цим О. В. Гончаренко не підтримує концепцію процесуальної відповідальності судді, обґрунтовуючи це тим, що в процесуальній відповідальності по суті відсутня санкція або відповідальність судді за вчинене процесуальне правопорушення [5, с. 88].

Водночас, М. А. Погорецький, О.Л. Польовий, О. Г. Яновська зазначають, що підстави для настання процесуальної відповідальності судді повністю охоплюють підстави застосування дисциплінарних стягнень чи, за наявності певних ознак, виступають підставами для притягнення судді до кримінальної відповідальності, і тому не має достатніх теоретичних підстав для того, щоб окремо виділяти такий вид юридичної відповідальності суддів як процесуальна [16, с. 92].

О. М. Овчаренко, проаналізувавши види заходів процесуальної відповідальності, до яких відносить: судові штрафи; компенсаційні заходи; попередження або видалення із зали судового засідання; примусовий привід за повторну неявку на судові засідання на виклик суду, приходять до висновку про відсутність підстав для включення судді до суб'єктів процесуальної відповідальності, обґрунтовуючи це тим, що жоден з перелічених видів заходів процесуальної відповідальності не може застосовуватися до судді [3, с. 99-101].

Таким чином, з нашої точки зору, слід погодитись з позицією більшості вчених, які не підтримують концепцію процесуальної відповідальності судді.

У науковій літературі останнім часом доволі часто розглядається питання конституційної або конституційно-правової відповідальності.

Конституційна відповідальність – це передбачений нормами конституційного права специфічний обов'язок суб'єктів конституційного права переносити певні негативні наслідки за скоєне правопорушення. Конституційна відповідальність є засобом забезпечення виконання норм конституційного права. Вона має багато спільного з іншими видами юридичної відповідальності. Однак їй властива специфічна якість – політичний характер [17, с. 19].

Суб'єктами конституційної відповідальності виступають органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, громадяни та їх об'єднання. Прикладами застосування цього виду відповідальності можуть бути розпуск політичної партії чи громадської організації, дострокове припинення повноважень органу державної влади [3, с. 106].

Конституційна відповідальність, з позиції деяких дослідників, реалізується тільки на основі норм Конституції і законів, тоді як у якості комплексного інституту галузі конституційного права відповідальність встановлюється й іншими його джерелами, у тому числі законами та підзаконними актами, й її слід називати конституційно-правовою відповідальністю [14, с. 494].

М. О. Сапунова розглядає конституційну відповідальність як складову частину, різновид конституційно-правової відповідальності, тобто конституційно-правова відповідальність – це значно ширше поняття, яке включає в себе й відповідальність конституційну [8, с. 79].

О. В. Гончаренко вважає, що така підстава звільнення судді з посади, як, зокрема за порушення присяги, має всі ознаки, характерні для конституційно-правової відповідальності, оскільки вона не залежить від волі судді, має негативний щодо нього характер і потребує встановлення спеціальним конституційним державним органом – ВРЮ [17, с. 22-23].

Інші вчені навпаки стверджували, що дисциплінарна відповідальність суддів та відповідальність за порушення ними присяги – це фактично один вид відповідальності, а

саме – дисциплінарний [18, с. 30], а звільнення суддів з посади є не що інше як дисциплінарний захід, який реалізується в межах дисциплінарної відповідальності [19, с. 84].

На нашу думку, слід погодитись з позицією О. М. Овчаренко, яка, проаналізувавши сутність конституційної відповідальності, приходять до висновку, що підстав для виокремлення цього виду відповідальності суддів взагалі не існує, оскільки, по-перше, судді не є суб'єктами політико-правових відносин, елементи яких містить конституційна відповідальність. По-друге, ЄСПЛ в рішенні у справі «Олександр Волков проти України» висловив позицію, за якою звільнення суддів - класична дисциплінарна санкція, що застосовується щодо їхніх дисциплінарних проступків. По-третє, оскільки судова гілка влади має спеціальне, особливе положення в системі поділу влади, відповідальність носіїв судової влади має свої особливості, відмінні від відповідальності посадових осіб законодавчої і виконавчої гілок влади як активних суб'єктів конституційно-правових відносин, які мають політичну природу [3, с. 109].

Проте, з точки зору М. І. Клеandroва, дострокове припинення повноважень судді проти його волі визначається не стільки дисциплінарною, стільки конституційною відповідальністю судді, і єдиною мірою такої відповідальності має стати імпічмент [14, с. 494].

Таким чином, особливістю юридичної відповідальності суддів є те, що така відповідальність має винятково негативний (ретроспективний) характер для порушника, що пояснюється низьким рівнем самосвідомості суддів і невисоким рівнем сумлінного виконання своїх професійних обов'язків.

Не можна стверджувати і про існування процесуальної відповідальності як одного із самостійних видів юридичної відповідальності суддів, оскільки результати процесуальної діяльності судді щодо вирішення ним справ є винятково проявом правової позиції судді, його власного переконання.

Поряд з цим, політичний характер конституційно-правової відповідальності виключає можливість притягнення суддів до цього виду відповідальності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Овчаренко О. Відповідальність суддів як елемент принципу верховенства права // Право України. 2014. № 4. С. 212-219.
2. Меліхова Ю. А. Морально-професійна культура судді як філософсько-правова проблема : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 19 с.
3. Овчаренко О.М. Юридична відповідальність судді : теоретико-прикладне дослідження: монографія. Харків : Право, 2014. 576 с.
4. Белая Л. В. Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 20 с.
5. Гончаренко О. В. Актуальні питання притягнення суддів до відповідальності (частина перша) // Вісник Вищої ради юстиції. 2011. № 1. С. 77-92.
6. Виноградова Л. Є. Юридична відповідальність суддів загальних судів України : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2004. 187 с.
7. Володина Д. В. Юридическая ответственность судей при отправлении правосудия в Российской Федерации : современное состояние и направления развития : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Псков, 2012. 28 с.
8. Сапунова М. О. Юридическая ответственность судей в Российской Федерации : теоретико-правовой анализ : дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2007. 183 с.
9. Судова реформа 2010 р. : чи наближає вона правосуддя в Україні до європейських норм і стандартів? // Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії (м. Київ, 4 квітня 2013 р.). URL : http://www.razumkov.org.ua/upload/Sudova_reforma_2013.pdf (дата звернення: 11.06.2014).

10. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
11. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
12. Катигаров П. А. Необходимость выделения конституционно-правовой ответственности как самостоятельного вида юридической ответственности // Молодой ученый. 2013. № 6. С. 558-564.
13. Польовий О. Л. Генеза юридичної відповідальності суддів в Україні // Держава і право. 2009. Вип. 46. С. 133-138.
14. Клеандров М. И. Ответственность судьи : монография. Москва : Норма: ИНФРА. М, 2011. 576 с.
15. Сапунова М. О. Юридическая ответственность судей в Российской Федерации: теоретико-правовой анализ: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2007. 26 с.
16. Погорецький М. А., Польовий О. Л., Яновська О. Г. Гарантії суддівської незалежності при притягненні суддів до юридичної відповідальності: монографія. Київ : ВД Дакор, 2014. 308 с.
17. Гончаренко О. В. Актуальні питання притягнення суддів до відповідальності (частина друга) // Вісник Вищої ради юстиції. 2011. № 2. С. 19-33.
18. Маляренко А. В. Про присягу судді та відповідальність за її порушення // Вісник Верховного Суду України. 2012. № 2. С. 26-31.
19. Подкопаєв С., Сирай М. Проблеми законодавчого регулювання дисциплінарної відповідальності суддів // Вісник Національної академії прокуратури України. 2011. № 2. С. 83-86.

УДК 340.134(477)«1918»

*Ніна Дорошук
(Київ, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОТВОРЧОЇ РОБОТИ УРЯДУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (1918 Р.)

Встановлено, що законодавча діяльність уряду Павла Скоропадського здійснювалася передусім в інтересах держави. За короткий час гетьманові вдалося створити достатньо ефективний державний апарат та навести порядок у державі. Однак аграрне питання залишилося невирішеним, що викликало незадоволення широких верств українського суспільства і в першу чергу селянства.

Ключові слова: Українська Держава, гетьман, законодавча діяльність, конституційне законодавство, аграрна політика

It has been established that the legislative activity of the Pavel Skoropadsky government was primarily in the interests of the state. In a short time the hetman managed to create a sufficiently efficient state apparatus and to restore order in the state. However, the agrarian question remained unresolved, which caused dissatisfaction with broad sections of Ukrainian society and, first of all, the peasantry.

Key words: Ukrainian State, hetman, legislative activity, constitutional legislation, agrarian policy.

Революція 1917-1921 років відкрила нову сторінку в історії українського державного будівництва і правоутворення. У ній були і безумовні здобутки, і прорахунки. Найбільш повною мірою ця теза відображає період гетьманату Павла Скоропадського. За короткий

проміжок часу гетьманові вдалося досягти значних успіхів у правовому регулюванні різних видів суспільних відносин, водночас період гетьманату був коротким і утримати владу П. Скоропадському не вдалося. Вважаємо, що дослідження особливостей законотворчої роботи уряду П. Скоропадського дозволить з'ясувати пріоритети політики гетьмана та розкрити природу суспільних процесів в Українській Державі 1918 року.

Свою програму П. Скоропадський визначав так: «Створити здібний до державної праці сильний уряд. Відбудувати армію і адміністративний апарат. Провести необхідні політичні і соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обширу найбільших маєтків» [1, с. 98].

Конституційні засади розбудови Української Держави визначалися уже 29 квітня 1918 р. у двох оприлюднених документах: «Грамоті до всього українського народу» та «Законах про тимчасовий державний устрій».

У «Грамоті до всього українського народу» П. Скоропадський оголошував себе гетьманом всієї України та повідомляв про тимчасове взяття у свої руки усієї повноти державної влади. Цей крок П. Скоропадський обумовлював повною нездатністю Центральної Ради до державного будівництва. Це, як він стверджував, засвідчують «бешкети й анархія», які продовжуються в Україні, та «збільшення економічної розрухи і безробіття». Тож П. Скоропадський постановив відгукнутися на поклик трудового народу, який виступив «з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці» [2]. Грамота була свого роду програмним документом, у якому окреслювалися основні напрями діяльності майбутнього уряду.

«Закони про тимчасовий державний устрій України», затверджені гетьманом 29 квітня 1918 р., були зводом з семи актів: про гетьманську владу, про віру, права і обов'язки українських козаків і громадян, про закони, про Раду Міністрів і про міністрів, про фінансову раду, про Генеральний Суд. У Законах розкривалися особливості організації та здійснення державної влади на період до скликання Союму [3]. Аналіз їх основних положень дає підстави сучасним дослідникам називати «Закони про тимчасовий державний устрій України» «фактичною конституцією» Української Держави [4, с. 76].

Отже, свою діяльність гетьман П. Скоропадський розпочав із визначення компетенції органів державної влади, прав і обов'язків громадян Української Держави, фінансової політики.

У сфері правового регулювання уряду Української Держави знаходилися також питання правових засад процесу законотворчості [5, с. 20–21], судочинства [6, с. 5–6], військового будівництва [7], формування правоохоронних органів [8, с. 52–57]. На законодавчому рівні вирішувалися питання про порядок призначення осіб на державну службу, про класи посад держслужбовців, їх кваліфікаційні розряди, оклади, суміщення посад [9, с. 466–469]. Незаперечними є успіхи у законодавчому забезпеченні розвитку української мови і культури. Т. Андрусак зазначає, що в конституційних актах Гетьманату знайшли своє закріплення такі фундаментальні правові положення, характерні для розвиненого, цивілізованого суспільства, як верховенство закону, його загальнообов'язковість, рівність усіх перед законом та визначалася процедура прийняття законів та вступлення їх в дію – ці, самоочевидні на сьогоднішній день речі, були значним досягненням у практиці державного будівництва в Україні, після століть бездержавного існування та класових підходів Центральної Ради [10, с. 88–89].

Велику увагу гетьман П. Скоропадський приділяв вирішенню аграрного питання. Основні засади аграрної політики були сформульовані у згаданій вище «Грамоті до всього українського народу», де зазначалося: «право приватної власності, як фундамент культури і цивілізації, відновлюється повною мірою»; усі розпорядження УЦР (зокрема щодо

соціалізації землі) скасовуються; дозволяється купівля-продаж землі; передбачається вжити заходів щодо відчуження земель за дійсною їх вартістю від великих землевласників і наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів. Відтак в Українській Державі відновлювалося право поміщиків на землю. Для розв'язання конфліктів між землевласниками та селянами засновано земельні комісії на рівні губерній і повітів, а у жовтні 1918 р. створено Вищу земельну комісію, яку очолив особисто П. Скоропадський.

14 червня 1918 р. було ухвалено Закон «Про право продажу та купівля землі поза міськими оселями», відповідно до якого кожен власник міг продавати землю без обмеження розміру, однак розмір набутих купівлею або даруванням земельних ділянок не повинен був перебільшувати 25 десятин. Виключне право купувати землю без будь-яких обмежень мав лише спеціально створений Державний земельний банк, надалі він повинен був здійснювати продаж цієї землі фізичним чи юридичним особам. Якщо землю купували земельні товариства, то загальна площа повинна була визначатися з розрахунку 25 десятин на кожного члена, і впродовж двох років товариство повинно було розподілити землю на індивідуальні наділи [11]. Таким чином, аграрна політика гетьмана була спрямована на поширення одноосібного міцного селянського господарства, колективні форми господарювання мали бути ліквідовані.

Однак, за умови вільного продажу землі, власники великих наділів не поспішали її продавати. Здійснити заплановані реформи П. Скоропадському не вдалося. Реформи не підтримали ні поміщики, ні селяни: перші не мали бажання продавати землі, а другі, пам'ятаючи нещодавній досвід захоплення землі без викупу, не хотіли її купувати.

Невдоволення аграріїв викликали і деякі інші закони Української Держави, поява яких зумовлювалася потребою одержати хліб та виконати зобов'язання перед німцями. Так, потрібно назвати «Закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства» від 8 липня 1918 р., відповідно до якого губернським земельним комітетам надавалося право примусово залучати місцеве населення до виконання термінових сільськогосподарських робіт і встановлювати плату за роботу, а також використовувати «живий та мертвий сільськогосподарський інвентар» тих власників, які не повністю використовували його у своїх господарствах, для робіт в інших господарствах чи для перевезень державного значення. За ухиляння від виконання повинностей селянам загрожував арешт до трьох місяців і штраф до 500 карбованців. Окрім того, за псування чи нищення посівів та зібраного хліба, а також за самовільне припинення роботи та за підбурювання до таких вчинків встановлювалося покарання у виді тюремного ув'язнення на строк до одного року, або примусової праці на такий само строк [12, с. 6].

Водночас держава монополізувала право розпоряджатися усіма наявними зерновими ресурсами, що закріплювалося Законом «Про передачу хліба врожаю 1918 р. у розпорядження держави» від 15 липня 1918 р. Відповідно до Закону увесь хліб врожаю 1918 р., за винятком запасу на харчування і господарські потреби, власник повинен був здати державі у встановлений термін за твердими цінами. Під поняттям «хліб», як роз'яснювалося у Законі, потрібно було розуміти жито, пшеницю, просо, гречку, сочевицю, квасоллю, горох, кукурудзу, ячмінь, овес, всякого роду борошно, висівки, крупи та відходи продуктів з названого хліба, а також масляні насіння й всякі жмихи. Власник хліба був зобов'язаний на першу вимогу Державного продовольчого органу надати інформацію про кількість і місце зберігання свого хліба, склад сім'ї, кількість худоби у господарстві, а також про розміри посівної площі. У власників, які ухилялися від здавання хліба, провадилася реквізиція, при цьому ціна хліба зменшувалася на 30 %, а якщо було виявлено захований хліб – ціна зменшувалася на 50 %. До здавання хліба власник повинен був забезпечувати його належне зберігання, а у випадку його знищення чи псування – підлягав кримінальній відповідальності [13, с. 27–28].

Жорстка політика гетьмана в аграрному питанні викликала активний селянський повстанський рух, спрямований і проти поміщиків, і проти німецько-австрійських військ, і проти влади самого гетьмана.

Підсумовуючи наведене, можна зазначити, що законодавча діяльність уряду Павла Скоропадського здійснювалася передусім в інтересах держави, гетьманові загалом вдалося створити достатньо життєздатний державний апарат та навести порядок у державі. Однак це було досягнуто жорсткими методами. При цьому ряд болючих питань, зокрема аграрне, залишилися не вирішеними, що викликало незадоволення широких верств українського суспільства і в першу чергу селянства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скоропадський, Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К. : Наш Формат, 2016. 454 с.
2. Грамота до всього українського народу URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-18>
3. Закони про тимчасовий державний устрій України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>
4. Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: особливості законотворення (квітень–грудень 1918 року) // Архіви України. 2010. №1. С. 76–85.
5. Ухвалений Радою Міністрів Закон про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів. Закон від 2 червня 1918 р. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/4353>
6. Ухвалений Радою Міністрів Закон про організацію військово-судових установ та їх компетенцію. Закон від 21 червня 1918 р. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/4353>
7. Барановська Н.М. Підвалини військової політики гетьмана Павла Скоропадського. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VNULPDA_2014_784_16.pdf
8. Ухвалений Радою Міністрів Закон про Статут Української Державної варти // Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3-х т. К.: Генеза, 1997. Т. 1: (1917 – 1925). 499 с.
9. Пиріг Р.Я. Державна служба в гетьманаті Павла Скоропадського // Історія державної служби в Україні: у 5 т. К.: Ніка-Центр, 2009. Т. 1. 544 с.
10. Андрусяк Т. Правові основи Гетьманської Держави 1918 р. // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873 – 1945). К.: Академпрес, 1993. С.83–93.
11. Див.: Державний вісник. 1918. №15. 16 черв.
12. Ухвалений Радою Міністрів тимчасовий Закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства. Закон від 8 липня 1918 р. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/4354>
13. Ухвалений Радою Міністрів Закон про передачу хліба врожаю 1918 р. у розпорядження держави. Закон від 15 липня 1918 р. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/4354>

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано теоретико-правові підходи до розуміння юридичної природи конституційно-правової відповідальності. Доведено, що конституційно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, її пріоритетним видом у конституційному праві України. Запропоновано авторське визначення поняття «конституційно-правова відповідальність».

Ключові слова: відповідальність, конституційна відповідальність, конституційно-правова відповідальність, політична відповідальність, позитивна відповідальність, негативна відповідальність.

The article analyzes theoretical and legal approaches to understanding the legal nature of constitutional responsibility. It has been proved that constitutional liability is a kind of legal liability, its priority form in the constitutional law of Ukraine. The author defines the concept of "constitutional and legal responsibility".

Key words: responsibility, constitutional liability, constitutional liability, political responsibility, positive liability, negative liability.

У демократичному суспільстві будь-яка галузь права і, зокрема конституційне право, не може належно відігравати свою роль без такого важливого чинника функціонування держави, як відповідальність. Як специфічна форма соціального зв'язку індивіда з іншими людьми та суспільством загалом, відповідальність є одним з важливих соціальних і юридичних інститутів сучасної цивілізованої держави і «...становить один із первинних фундаментальних принципів суспільного буття» [1, с. 28].

У сучасній науці донині немає достатньо розробленої теорії відповідальності, бо вважається, що це – «одна з найбільш складних проблем як загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук» [2, с. 9]. Справедливість цих слів підтверджує стан вивчення конституційно-правової відповідальності як різновиду юридичної відповідальності загалом.

Конституційно-правова відповідальність є складовою провідних інститутів конституційного права (інституту основ конституційного ладу, інституту громадянства, інституту прав і свобод та обов'язків людини й громадянина, інституту безпосереднього та представницького народовладдя, інституту Президента тощо).

Конституційна відповідальність як один із видів юридичної відповідальності застосовується до органів публічної влади та посадових осіб і все більше набуває актуальності в суспільстві, оскільки є ефективною гарантією реалізації положень Конституції України [3, с. 118].

Сутність конституційної відповідальності полягає в тому, що підставою її настання є конституційний делікт, об'єктивна сторона якого полягає в невиконанні приписів Конституції України, як політико-правового акту, інших конституційних актів держави шляхом застосування конституційних санкцій для захисту Конституції [4, с. 380].

Окрім загальнотеоретичних розбіжностей щодо поняття і змісту конституційної відповідальності серед науковців існує дискусія щодо самостійності конституційної відповідальності та співвідношення її з політичною відповідальністю [5, с. 175-183].

У цьому контексті зазначимо, що вирішуючи окреслені питання, на нашу думку, слід опиратися на рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124

Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) від 7 травня 2002 р. № 8-рп/2002 щодо принципової відмінності між конституційною та політичною відповідальністю - для конституційної відповідальності характерним є порушення юридичних норм, без чого неможлива реалізація санкції правової норми. Крім того, вказане Рішення Конституційного Суду України визнає наявність політичної відповідальності, закріпленої приписами Конституції України, та можливості виникнення правовідносин, що мають похідний від політичної відповідальності характер, з факту припинення повноважень посадових осіб [6, с. 32].

Юридичною підставою конституційної відповідальності є положення Конституції України або інших конституційних актів держави, фактичною – конституційний делікт.

Суб'єктами конституційної відповідальності у сфері публічного управління можуть бути Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, органи місцевого самоврядування, посадові особи, судді.

До суб'єктів конституційних деліктів можуть бути застосовані конституційно-правові санкції, передбачені Конституцією України. Так, наприклад, Верховна Рада України може усунути з поста Президента України в порядку імпічменту (ч.1 ст.111), Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України (ст. 90), Верховна Рада України може прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України (ч.1 ст.87), Конституційний Суд України визнає неконституційними закони та інші правові акти (ч.1 ст.152) тощо.

Конституційна, конституційно-правова, або ж конституційна й правова відповідальність у юридичній науці розглядається як різновид юридичної відповідальності, що має складний політико-правовий характер. Її можна трактувати як «самостійний вид юридичної відповідальності, визначений нормами конституційного права, що передбачає заохочення державою позитивного діяння суб'єкта конституційно-правових відносин, наслідки якого перевищують вимоги конституційно-правових приписів (позитивний аспект) або негативну реакцію держави на конституційний делікт, що передбачає зазнавання суб'єктом конституційного правопорушення визначених санкцій у межах чинного конституційного законодавства» [7, с. 518-519]. Це – ключовий інститут публічного права. Вона розглядається як правовий зв'язок, втілений у певні нормативні вимоги, що стосуються правопорушника, який посягає на об'єкти, котрі безпосередньо охороняються чинним конституційним законодавством України.

Сутність конституційної відповідальності полягає у закріпленні системи конституційних гарантій, що унеможливають концентрацію влади в одній гілці влади або ж у руках однієї посадової особи шляхом встановлення відповідальності, та у виникненні юридичних наслідків у випадках порушеного балансу влади.

До особливих ознак конституційно-правової відповідальності можна віднести наступні: вона має конституційний характер, чітко виражений політичний зміст; передбачає конституційні санкції як міру юридичної відповідальності, зокрема, дострокове припинення повноважень органу держави, органу або посадової особи місцевого самоврядування, відмову від реєстрації політичної партії, громадської організації тощо; специфічність підстав конституційно-правової відповідальності; особливе коло суб'єктів конституційно-правової відповідальності.

Варто зазначити, що багато вітчизняних і російських правознавців не визнають конституційно-правової відповідальності самостійним видом юридичної відповідальності. Так, Д.А. Липінський, який є прихильником концепції «негативної» юридичної відповідальності, вважає, що така «відповідальність», яка не підкріплена реальним механізмом впливу на людську поведінку, належить до категорії гасел, які не сприймаються тими, кому вони адресовані» [8, с. 13].

Конституційну відповідальність, як і «позитивну» юридичну відповідальність, переважна більшість учених розглядає у двох аспектах: «позитивному» (перспективному) і

«негативному» (ретроспективному). Вони дотримуються дуалістичного характеру конституційної відповідальності, що втілює в собі позитивний вид відповідальності, такий як відповідальне ставлення суб'єкта до своїх конституційних обов'язків, і «негативну» відповідальність як настання несприятливих наслідків за неправомірну поведінку. «Позитивна» і «негативна» конституційна відповідальність нерозривно пов'язані між собою, унаслідок чого творча спрямованість позитивної конституційної відповідальності поєднується з необхідним комплексом санкцій відповідальності негативної (ретроспективної).

«Позитивною» може бути лише конституційно-правова відповідальність держави, органів публічної влади та посадових осіб. «Позитивність» конституційно-правової відповідальності зазначених суб'єктів зумовлена специфікою їхнього правового статусу, який характеризується імперативністю. Вона виявляється, головним чином, «... у спрямованому впливі – як відповідальне ставлення суб'єктів до своїх конституційних компетенцій і дійове суспільно корисне їхнє виконання» [9, с. 65].

Серед українських учених є окремі прихильники концепції «негативної» відповідальності, які заперечують право на існування «позитивної» конституційно-правової відповідальності. Зокрема, Г.В. Задорожня вважає, що термін «позитивна відповідальність» містить у собі певну внутрішню змістовну суперечність, оскільки відповідальність передбачає настання саме негативних наслідків, які знаходять своє вираження у відповідній втраті морального, матеріального чи іншого зразка, а тому немає логічного зв'язку між лексичними одиницями «відповідальність» і «позитивна» відповідальність. Відтак, прослідковується невідповідність лексичної форми та юридичного змісту, а це зумовлює виникнення сумніву щодо доцільності введення у правовий обіг поняття «позитивна відповідальність» [10, с. 108].

Проте, як зауважує А.В. Зінов'єв, «навіть чи можна застосовувати делікт у повному обсязі до конституційної відповідальності, котра часто настає і без порушення права» [11, с. 6].

В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко визнають існування «позитивної» юридичної відповідальності взагалі і конституційно-правової зокрема. На їх погляд, позитивну юридичну відповідальність можна визначити як вид суспільних відносин, що урегульовані нормами права, зміст яких полягає в заохоченні за належну правомірну поведінку чи примусі до виконання норм права в разі їх порушення, що здійснюються державою в межах чинного законодавства» [7, с. 509]. Автори підкреслюють, що юридичній відповідальності у конституційному праві властиві загальні ознаки юридичної відповідальності, а категорія «юридична відповідальність» у конституційному праві є загальною і охоплює конституційно-правову відповідальність [7, с. 510-511].

У цьому розумінні чітко прослідковується дуалізм у тлумаченні поняття «конституційно-правова відповідальність», вказується на визначальні ознаки позитивної і негативної конституційно-правової відповідальності.

Отже, з нашої точки зору, конституційно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, її пріоритетним видом у конституційному праві України. Під конституційно-правовою відповідальністю слід розуміти позитивне діяння суб'єкта конституційно-правових відносин, наслідки якого виконують вимоги конституційно-правових приписів і заохочуються державою в межах і формах, передбачених чинним законодавством.

Конституцією України визначені суб'єкти конституційно-правової відповідальності. Це – Президент України, Конституційний Суд України, Верховна Рада України, депутати різних рівнів, Верховний Суд України, інші державні органи, а також інститути безпосередньої демократії. Умовно коло суб'єктів конституційної відповідальності можна поділити на три основні категорії: конституційно-правова відповідальність органів державної влади та їх посадових осіб; конституційно-правова відповідальність органів і посадових осіб місцевого

самоврядування; конституційно-правова відповідальність політичних партій та інших громадських об'єднань громадян [7, с. 524]. Можна стверджувати, що з переходом до пропорційної виборчої системи конституційно-правову відповідальність за вибори в Україні повинні нести не тільки органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а й політичні партії.

Конституційно-правова відповідальність визначається нормами самого конституційного права і поширюється на громадянина, якщо він не є посадовою особою. Вони можуть бути суб'єктами конституційно-правової відповідальності, але у статусі державних службовців, посадових осіб, депутатів тощо.

Основними видами конституційно-правової відповідальності є такі: визнання недійсними виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; відмова в реєстрації політичної партії, втрата депутатського мандату; дострокове припинення повноважень Верховної Ради України; усунення з поста Президента України в порядку імпічменту; резолюція недовіри Кабінету Міністрів України, відставка уряду та інші. Крім того, конституційна відповідальність передбачає відповідальність Президента України, Уряду, посадових осіб перед власним народом. Водночас вона передбачає і зворотну форму відповідальності особи, громадян перед власною державою, що зрозуміло з відповідних положень, сформульованих у Конституції України.

Тому вважаємо, що створення ефективного правового механізму захисту Конституції України неможливе без визнання конституційної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності.

Отже, позитивний і негативний аспекти конституційної відповідальності діалектично взаємопов'язані: чим вищий рівень відповідальності в позитивному сенсі, тим рідше виникає ретроспективна відповідальність. Винятково ретроспективний аспект не може повністю розкрити роль юридичної відповідальності в механізмі зміцнення законності й правопорядку. Якщо негативна (ретроспективна) відповідальність виконує охоронні функції, то позитивна (перспективна) – виражає її демократичний характер і творчу роль.

Водночас суб'єкти юридичної відповідальності виконують свої обов'язки не лише під впливом примусових, каральних санкцій, правових заборон, які не виправдано звужують досліджуване поняття, заперечуючи можливість суб'єктів здійснювати вільний вибір та виконувати приписи правових норм не через страх бути покараним, а свідомо та добровільно, керуючись почуттям гідності, особистого та службового обов'язку, отримуючи задоволення від виконаного обов'язку.

Вважаємо, що у забезпеченні переходу від відповідальності ретроспективної до перспективної полягає тенденція демократизації та гуманізації конституційно-правової відповідальності.

Конституційно-правова відповідальність відіграє провідну роль у процесах легалізації та легітимації виборних органів державної влади та органів місцевого самоврядування і є гарантією визнання їх демократичності й авторитету. У зв'язку з цим існує потреба прийняття Закону України «Про відповідальність вищих посадових осіб держави», створення нових й удосконалення існуючих механізмів контролю за діяльністю владних структур, державного апарату, його службовців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Венедіктов В. С. Юридична відповідальність працівників органів внутрішніх справ України : монографія. Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2003. 269 с.
2. Братусь С.Н. Коррупционное преступление // Законность. 2000. № 6. С. 2-12.
3. Погорілко В. Конституційно-правова відповідальність // Правова Держава : щорічник наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2002. Вип. 13. 584 с.
4. Загальна теорія держави і права : підручник ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина.

Харків : Право, 2009. 584 с.

5. Мельниченко В. Політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі соціальної відповідальності // Політологія і право. 2011. №1. С.175-183.

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) від 7 травня 2002 р. № 8- рп/2002 // Вісник Конституційного Суду України. 2002. № 2. С. 29-34.

7. Конституційне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. ; за заг. ред. В.Ф. Погорілка. Київ : Юридична думка, 2006. Т. 1. 543 с.

8. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности; под. ред. Р.Л. Хачатурова. СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. 385 с.

9. Сушінський О.І. Конституційна солідарна відповідальність в аспекті захисту виборчих прав // Вибори та демократія. 2006. № 1. С. 65-67.

10. Задорожня Г.В. Щодо конституційно-правової відповідальності // Право України. 2007. № 9. С. 107-109.

11. Зиновьев А.В. Конституционная ответственность // Правоведение. 2003. № 4. С. 4-16.

УДК 342.951

Віталій Корчинський
(Львів, Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ УКРАЇНИ

У статті на основі аналізу норм чинного законодавства у сфері правосуддя і практики його застосування розглянуто деякі проблемні аспекти притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Запропоновано рекомендації стосовно удосконалення механізму притягнення суддів до такого виду відповідальності в Україні.

Ключові слова: суддя, статус судді, дисциплінарна відповідальність, підстави для дисциплінарної відповідальності судді, дисциплінарне провадження, Вища рада правосуддя.

The article analyzes some of the problematic aspects of bringing judges to disciplinary responsibility on the basis of an analysis of the rules of the current legislation in the field of justice and its application. Recommendations are offered to improve the mechanism of bringing judges to justice in Ukraine.

Keywords: judge, status of judge, disciplinary responsibility, grounds for disciplinary liability of a judge, disciplinary proceedings, High Council of Justice.

Дисциплінарна відповідальність судді настає у разі порушення підстав дисциплінарної відповідальності суддів, передбачених ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р. [1], які в свою чергу кореспондуються з обов'язками судді, визначеними у ст. 56 вказаного Закону. Крім того, законом чітко передбачено, що такі порушення мають бути винними, що виражається у формі умислу або недбалості.

У цьому контексті також потрібно звернути увагу і на п. 5.1 Європейської хартії про закон «Про статус суддів», у якому зазначено, що суддя підлягає відповідальності у випадку невиконання одного зі своїх обов'язків, чітко визначених законом [2].

Підстава для юридичної відповідальності трактується в літературі у двох аспектах: правовому і фактичному. У першому випадку йдеться про норму права як підставу для відповідальності, у другому – про дії (бездіяльність), при цьому не будь-які, а лише

заборонені правом.

Таким чином, під фактичною підставою для відповідальності мається на увазі вчинення правопорушення. Правопорушення – підстава для відповідальності: де є правопорушення, там є (має бути) відповідальність, без правопорушення немає відповідальності [3, с. 115].

Варто підкреслити, що у 2017 році в Україні на законодавчому рівні реформовано інститут дисциплінарної відповідальності суддів. Зміни були спрямовані на те, щоб підвищити ефективність цього інституту, але з іншого боку, – мінімізувати можливості використання його для тиску на суддів. Дисциплінарні повноваження були зосереджені у Вищій раді правосуддя (далі – ВРП). Раніше їх здійснювали Вища рада юстиції і Вища кваліфікаційна комісія суддів залежно від рівня суду, де обіймав посаду суддя.

У 2014-2016 роках в Україні відбулася масштабна реформа системи дисциплінарної відповідальності суддів. Реформа була зумовлена двома ключовими чинниками. По-перше, слід було очистити судову систему від суддів, які її скомпрометували. По-друге, необхідно було привести систему дисциплінарної відповідальності суддів у відповідність до європейських стандартів, зокрема, усунути системні недоліки дисциплінарної процедури, на які звернув увагу Європейський суд з прав людини у справі «Олександр Волков проти України».

На виконання цих цілей було прийнято кілька нормативно-правових актів, зокрема, Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» у квітні 2014 р., Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» у лютому 2015 р., Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та Закон України «Про судоустрій і статус суддів» у червні 2016 р., а також Закон України «Про Вищу раду правосуддя» у грудні 2016 р.

Унаслідок реформи усі повноваження щодо дисциплінарної процедури передані до ВРП, створеної шляхом реорганізації Вищої ради юстиції (ВРЮ). Відповідно до закону, для розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів, ВРП формує дисциплінарні палати, які є «квазісудами» першої інстанції для розгляду дисциплінарних справ. Апеляційний перегляд рішень дисциплінарних палат здійснює ВРП (без участі членів відповідної дисциплінарної палати, які первинно розглядали справу), а касаційний – Велика палата Верховного Суду.

Завдяки ухваленню нормативно-правовим актам вдалося усунути більшість законодавчих проблем з дисциплінарною процедурою, на які вказував Європейський суд з прав людини. Зокрема, повністю вирішено такі проблеми:

1) парламент усунуто від вирішення питань дисциплінарної відповідальності судді (зокрема звільнення судді з посади);

2) скасовано поєднання в повноваженнях члена ВРП ролі «обвинувача» і «судді» в одній і тій самій справі;

3) усунута можливість поєднання повноважень члена ВРП і народного депутата України в одній особі;

4) заборонено суміщати членство у ВРП і прокурорську діяльність, позбавлено членів цього органу ексклюзивного права ініціювати питання про дисциплінарну відповідальність судді, а також виключено Генерального прокурора зі складу ВРП;

5) порушення присяги як підставу для звільнення судді з посади замінено більш конкретною – «вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубого чи систематичного нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді»;

6) упроваджена процедура відводу члена ВРП, у безсторонності якого існують об'єктивні сумніви;

7) Вищий адміністративний суд України отримав достатні повноваження щодо відновлення порушених прав судді;

8) упроваджено строк давності для притягнення суддів до дисциплінарної

відповідальності;

9) упроваджено більш широку шкалу дисциплінарних стягнень з метою дотримання принципу пропорційності.

Водночас нове законодавство остаточно не вирішило проблему ігнорування судами важливих і належних аргументів сторони, хоча й визначило це однією з підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності.

Ефективність функціонування судової системи залежить від різних факторів, одним з яких можна назвати дисциплінарну відповідальність. На необхідність удосконалення правових та процедурних аспектів притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності неодноразово вказували вчені, а також міжнародні експерти.

У зв'язку з цим, з прийняттям 02 червня 2016 року Закону України «Про судоустрій і статус суддів» №1402-VIII [1] та 21 грудня 2016 року, Закону України «Про Вищу раду правосуддя» № 1798- VIII [4] було суттєво змінено правові та організаційні засади дисциплінарної відповідальності суддів. Правові засади такої відповідальності викладені в розділі 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02 червня 2016 р. №1402- VIII [1]. У ст. 106 цього нормативно-правового акту визначено 19 підстав дисциплінарної відповідальності судді, перша з яких розподіляється ще на 6 підстав. Для порівняння у ст. 92 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 р. № 2453-VI, в редакції від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII [5], було закріплено 14 підстав дисциплінарної відповідальності судді, перша з яких у свою чергу розподілялась ще на 6 підстав.

Окрім збільшення кількості підстав було також змінено зміст деяких підстав, які були передбачені в Законі 2010 р. Порівнюючи ці законодавчі акти, можемо побачити, що в пункті 1.а. слова «підсудність» та «підвідомчість» замінено на «юрисдикцію» та «склад суду», а в пункті 3 слова «правила суддівської етики» замінено словами «норми суддівської етики та стандарти поведінки» з більшою деталізацією їх змісту. При цьому правильним також було виключення таких слів, як «систематичне» та «грубе одноразове порушення», оскільки такі слова потребують додаткового тлумачення.

У четвертій підставі слова «очевидна недбалість» замінено словами «груба недбалість», а також додано таке речення «або інше грубе порушення закону, що призвело до істотних негативних наслідків». Проте в законі не розкривається зміст термінів «грубе порушення закону» та «істотні негативні наслідки». Така невизначеність у цій новелі, на наш погляд, розширює коло можливостей ВРП щодо притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, що може негативно відобразитись на такому принципі судочинства, як незалежність.

У пункті 6 чітко сформульовано суб'єктів, у разі неповідомлення яких про втручання в діяльність судді настає дисциплінарна відповідальність. Такими суб'єктами одночасно виступають ВРП і Генеральний прокурор. Вважаємо, що така деталізація є вірною, оскільки не дає можливості залишити поза увагою відповідних юрисдикційних суб'єктів факту втручання в діяльність судді. У попередній редакції закону було зазначено «органи суддівського самоврядування та правоохоронні органи».

У пункт 12 було додано слова «непідтвердження суддею законності джерела походження майна».

В пункті 14 законодавець вбачає потребу у наявності дисциплінарної відповідальності за непроходження курсу підвищення кваліфікації в Національній школі суддів України відповідно до направлення, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, або непроходження подальшого кваліфікаційного оцінювання для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді, або непідтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді за результатами цього кваліфікаційного оцінювання.

Закон 2016 року передбачив також новий обов'язок для судді як подання декларації доброчесності судді та декларації родинних зв'язків судді. Цей обов'язок закріплено в пункті

3 частини 7 статті 56. За невиконання даного обов'язку передбачено дисциплінарну відповідальність і закріплено, що до підстав дисциплінарної відповідальності судді відносяться неподання або несвоєчасне подання таких декларацій.

Разом з тим, Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII [6] не передбачає обов'язку щодо подання декларації доброчесності судді та декларації родинних зв'язків судді. Такі вимоги визначені Законом України «Про судоустрій і статус суддів» для кандидатів на посаду судді та суддів, а також Законом України «Про Вищу раду правосуддя» для кандидатів на посаду члена Вищої ради правосуддя та членів Вищої ради правосуддя.

Окрім того, на законодавчому рівні вперше передбачено як підставу дисциплінарної відповідальності судді подання у таких деклараціях завідомо недостовірних (у тому числі неповних) відомостей (тверджень).

Підсумовуючи вищевикладене відзначимо, що законодавець у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р. значно розширив перелік підстав дисциплінарної відповідальності судді, також ним вперше було приділено особливу увагу питанням доброчесності суддів та їх кваліфікації.

У ст. 109 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р. закріплено 6 основних видів дисциплінарних стягнень, що можуть бути застосовані до суддів: 1) попередження; 2) догана – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом одного місяця; 3) суворі догани – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців; 4) подання про тимчасове (від одного до шести місяців) відсторонення від здійснення правосуддя – з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов'язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді;

5) подання про переведення судді до суду нижчого рівня; 6) подання про звільнення судді з посади [1].

Проаналізувавши наведений перелік дисциплінарних стягнень, можемо констатувати наявність 6 основних дисциплінарних стягнень та 3 обов'язкових додаткових дисциплінарних стягнень, що застосовуються залежно від застосування основного дисциплінарного стягнення: 1) позбавлення права на отримання доплат до посадового окладу від одного до шести місяців; 2) направлення судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації; 3) кваліфікаційне оцінювання для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді.

Статистичні дані ВРП говорять про те, що впродовж дії Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р. дисциплінарні палати ВРП застосовували тільки 5 основних видів дисциплінарних стягнень, залишаючи поза увагою такий вид дисциплінарного стягнення, як подання про переведення судді до суду нижчого рівня. На нашу думку, такий вид дисциплінарного стягнення має застосовуватись дисциплінарними палатами ВРП, оскільки він суттєво впливає на матеріальний стан судді [7].

Розглядаючи підстави дисциплінарної відповідальності судді слід зупинитись на деяких проблемних питаннях притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, що мають місце після вступу у дію нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та Закону України «Про Вищу раду правосуддя».

У цьому контексті варто зазначити, що на офіційному веб-сайті ВРП оприлюднено текст рішення ВРП № 2997/0/15-19 про надання консультативного висновку до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо вдосконалення порядку притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів» (від 16 жовтня 2019 р., реєстраційний № 2271).

Зазначеним законопроектом пропонується внести зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо вдосконалення порядку притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів, встановивши, що скасування або зміна судового рішення має наслідком притягнення судді, який брав участь у його ухваленні, до дисциплінарної відповідальності у вигляді накладення дисциплінарного стягнення.

Проте ВРП вважає, що законопроект № 2271 може завдати шкоди авторитету правосуддя та є загрозою незалежності суддів. Зокрема, ВРП зазначає, що ст. 126 Конституції України визначено підстави для звільнення судді, перелік яких є вичерпним. При цьому, ч. 2 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вже врегульовано питання притягнення до дисциплінарної відповідальності судді у разі, коли скасоване або змінене рішення ухвалено внаслідок умисного порушення норм права чи неналежного ставлення до службових обов'язків.

У консультативному висновку ВРП також наголошується, що використання факту скасування рішення нижчої інстанції судом вищої інстанції як основи для встановлення незаконності цього рішення не відповідає європейським стандартам.

ВРП на обґрунтування свого висновку згадала низку документів європейських інституцій, у тому числі Європейську хартію про статус суддів, висновки Консультативної ради європейських суддів, висновки Венеційської комісії тощо. Зокрема, у Висновках № 3 (2002) та № 11 (2008) КРЄС до уваги Комітету Міністрів Ради Європи зазначено: є неприйнятною можливість притягнення судді до відповідальності за здійснення своїх обов'язків, крім випадку умисного правопорушення при здійсненні судових функцій. КРЄС наголошує, що зміст конкретних судових рішень контролюється головним чином за допомогою процедур апеляції або перегляду рішень у національних судах та за допомогою права на звернення до Європейського суду з прав людини.

Дисциплінарне провадження щодо судді має здійснюватися з урахуванням конституційного принципу незалежності суддівської діяльності, відповідно до якого дисциплінарне провадження не може бути спрямоване на оцінку судових рішень суддів, які можуть піддаватися критиці лише шляхом оскарження відповідно до закону. Той факт, що рішення судді може бути переглянуто, змінено чи відмінено апеляційною інстанцією, не може бути підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності [8].

В цілому можна погодитись з таким висновком ВРП. Однак на практиці, як відомо, трапляються випадки грубого порушення суддями норм закону при розгляді справ та винесенні рішень. Це стосується як грубих порушень процесуальних норм, зокрема, при прийнятті або неприйнятті доказів (у тому числі ігноруванні доказів, наданих стороною захисту), так і прямих порушень норм матеріального права, а також винесення рішень, які явно не відповідають обставинам та матеріалам справи. У багатьох випадках такі рішення скасовуються судами апеляційної та касаційної інстанцій. Але, на жаль, кількість випадків винесення подібних рішень практично не зменшується.

Основною причиною такого стану речей є відсутність практично будь-якої відповідальності суддів у випадку винесення явно протизаконних або невідповідних матеріалам і обставинам справи рішень. Тому впровадження ефективного механізму ініціювання притягнення суддів за порушення закону при розгляді справ до дисциплінарної відповідальності буде сприяти підвищенню відповідальності суддів за прийняті ними рішення, зниженню рівня корупції у судовій системі, підвищенню довіри населення до судів. Зараз однією з причин відсутності такої довіри якраз є те, що судді не несуть відповідальності у разі прийняття незаконних рішень.

Вважаємо, що у межах діючого процесуального законодавства доцільно ввести порядок, при якому суд апеляційної або касаційної інстанції, змінюючи або скасовуючи рішення суду нижчої інстанції, буде зобов'язаний одночасно, у кожному такому випадку, у мотивувальній частині відповідного процесуального рішення вказати, чи є підстави для притягнення судді, який виносив змінене чи скасоване рішення, до адміністративної відповідальності, а у

резолютивній частині рішення - про направлення або ненаправлення відповідного подання за належністю, для відкриття дисциплінарного провадження.

При цьому не кожен випадок скасування або зміни рішення повинен бути підставою для відкриття такого провадження. Підставою для направлення відповідного подання повинні бути: 1) явно неправильне застосування норми матеріального права; 2) грубе порушення процесуальних норм; 3) грубе порушення правил оцінки доказів; 4) винесення судового рішення, явно невідповідного матеріалам або обставинам справи.

Таким чином, в Україні було вирішено більшість системних проблем законодавчого регулювання дисциплінарної процедури стосовно суддів, що наблизило її до європейських стандартів. Однак, якісна система дисциплінарної відповідальності суддів, хоча й починається з правильних норм, не можлива без справедливої і послідовної практики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 31.10.2019).
2. Про закон про статус суддів : Європейська хартія від 10.07.1998 р. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_236 (дата звернення: 20.07.2012).
3. Подкопаєв С. В. Проблема фактичної підстави дисциплінарної відповідальності суддів // Сучасні проблеми права, державної безпеки життєдіяльності людини, формування громадянського суспільства : матеріали секції № 9 першої обласної конференції молодих науковців «Тобі, Харківщино, пошук молодих» (м. Харків, 19-20 березня 2002 р.) ; за ред. М. І. Панова. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. С. 115-117.
4. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21.12.2016 р. № 1798-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 7-8. Ст.50.
5. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>. В редакції від 12 лютого 2015р. № 192-VIII (дата звернення: 07.11.2016).
6. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. Дата оновлення: 31.08.2018. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 20.11.2018).
7. Інформація про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за рішеннями дисциплінарних палат Вищої ради правосуддя за 9 місяців 2018 року. URL: http://www.vru.gov.ua/add_text/204 (дата звернення: 20.11.2018).
8. Про надання консультативного висновку до законопроекту № 2271. Рішення Вищої ради правосуддя від 14.11.2019 р. № 2997/0/15-19. URL : <https://hcj.gov.ua/doc/doc/770>

УДК 343.98

Francisco Talmaci
(Chișinău, Moldova)

INSTRUMENTELE DE PREVENIRE ȘI COMBATERE A INFRACTIUNILOR DE CORUPȚIE, EXPERIENȚA INTERNAȚIONALĂ ȘI A REPUBLICII MOLDOVA

Corupția se manifestă la nivel internațional, regional, național și poate fi considerată ca un fenomen al societății care afectează negativ sistemul politic, juridic, economic și serviciile publice ale unui stat.

Ca răspuns la fenomenul corupției, statul dezvoltă instrumente anticorupție, care sunt: legi, acte normative, standarde, angajamente politice, mandate pentru crearea de instituții sau mecanisme, măsuri și acțiuni împotriva corupției.

Cuvinte cheie: *corupție, instrumente anticorupție, instituții și mecanisme anticorupție.*

Corruption manifests itself at international, regional, national level and can be considered as a phenomenon of society which negatively affects the political, legal, economic and public services of a state.

In response to the phenomenon of corruption, the state develops anti-corruption tools, which are: laws, normative acts, standards, political commitments, mandates for the creation of institutions or mechanisms, measures and actions against corruption.

Keywords: *corruption, anti-corruption tools, anti-corruption institutions and mechanisms.*

Noțiunea de „**instrument de prevenire și combatere a infracțiunilor de corupție**” este abordată de diferiți autori în mod diferit, iar în unele lucrări de specialitate instrumentele anticorupție sunt asociate cu *mecanisme, măsuri, politici și procedee anticorupție*.

De exemplu, autorul A. Rusnac consideră conceptul de „*prevenire și control al corupției*” un ansamblu de activități și obiective separate, dar cu un scop final comun, iar prin noțiunea de „*control al corupției*” menționează totalitatea de instrumente și mecanisme menite să depisteze în mod rapid și complet cazurile de corupție în diferite sectoare publice [1, 78].

Noțiunea de instrument de prevenire a corupției este un element descriptiv al unui mecanism anticorupție, totodată Iu. Gațcan asociază noțiunea de instrumente anticorupție cu tehnicile de prevenire a corupției, care fiind puse în practică ar putea aduce un rezultat pozitiv în prevenirea corupției la nivel național [2, 129].

În scopul prevenirii și combaterii eficiente a infracțiunilor de corupție sunt instituite instrumente care asigură realizarea acestui scop și care se clasifică în:

- **instrumente de nivel internațional și regional**, instituite de organisme internaționale și regionale în baza acordurilor, tratatelor și convențiilor internaționale;
- **instrumente de nivel național și local**, instituite și aprobate prin decizii ale organelor publice centrale, dispoziții ale Prim-ministrului, Hotărâri de Guvern, Hotărâri de Parlament, legi și decizii ale autorităților publice locale;
- **instrumente de nivel instituțional**, create de instituții și autorități, care au ca obiectiv prevenirea și combaterea corupției.

Cadrul normativ anticorupție poate fi divizat în segmentul actelor normative internaționale la care Republica Moldova a aderat și în actele normative naționale, iar cadrul instituțional este format din multiple mecanisme, ce sunt instituite direct sau indirect în combaterea și prevenirea fenomenului corupției.

Departamentul legislativ al Senatului României menționează, că la nivel internațional primele instrumente de prevenire și combatere a infracțiunilor de corupție, au fost adoptate de Organizația Națiunilor Unite (ONU), care duce o luptă susținută împotriva corupției, adoptând o serie de documente strategice, precum: *Codul de conduită pentru funcționari publici; Declarația ONU împotriva Corupției și Mitei în Tranzacțiile Comerciale Internaționale; Acțiunea împotriva Corupției și Mitei în Tranzacții Comerciale Internaționale; Rezoluția cu privire la Prevenirea și Combaterea practicilor coruptive și transferului ilegal de fonduri* [3, 4].

În cadrul Uniunii Europene, la nivel regional, au fost adoptate următoarele instrumente de luptă împotriva corupției: *Pactul de pre-aderare privind criminalitatea organizată cu țările candidate din Europa Centrală și de Est și Cipru; Convenția privind lupta împotriva corupției în care sunt implicați funcționari ai Comunităților Europene sau funcționari ai statelor membre ale Uniunii Europene; Protocolul încheiat în temeiul articolului K.3 din Tratatul Uniunii Europene, adițional la Convenția cu privire la protejarea Intereselor financiare ale Comunităților Europene; Acțiunea comună din 22 decembrie 1998, adoptată de Consiliul Europei în temeiul articolului K.3 din Tratatul Uniunii Europene privind corupția în sectorul privat.*

Cu referire la principalele instrumente internaționale vizând prevenirea și combaterea corupției, ratificate de către Republica Moldova, Iu. Gațcan menționează: *Convenția civilă cu privire la corupție; Convenția penală cu privire la corupție; Protocolul adițional la Convenția penală cu privire la corupție; Convenția ONU împotriva corupției* [4, 10].

O descriere detaliată a instrumentelor internaționale și regionale de prevenire și combatere a corupției este efectuată de G. Bostan și S. Pavlov, care menționează instrumente anticorupție regionale, instituite în baza documentelor adoptate de Consiliul Europei: *Grupul de state contra corupției (GRECO)*, *Comisia Europeană pentru Democrație prin Drept (Comisia de la Veneția)*, *Consiliul Consultativ al Judecătorilor Europeni (CCJE)* și *Consiliul Consultativ al Procurorilor Europeni (CCPE)*, *Adunarea Parlamentară* și *Comitetul de Miniștri a Consiliului Europei* [5].

De asemenea, la nivel internațional, pot fi menționate următoarele documentele adoptate de ONU, care prevăd mecanisme și instrumente anticorupție: *Codul de conduită pentru persoanele oficiale însărcinate cu asigurarea aplicării legii*, *Liniile directorii privind rolul procurorilor*; *Codul internațional de conduită al agenților publici*; *Standardele de responsabilitate profesională și declarația privind îndatoririle și responsabilitățile esențiale ale procurorilor*; *Convenția ONU împotriva corupției*; *Manualul privind măsuri practice anticorupție pentru procurori și ofițeri de urmărire penală*; *Setul de instrumente anticorupție ale ONU*; *Ghidul tehnic pentru implementarea Convenției ONU împotriva Corupției*; *Manualul cu privire la responsabilitatea, supravegherea și integritatea poliției*; *Setul de instrumente privind integritatea poliției*.

În calitate de mecanisme anticorupție, de nivelul instituțiilor sau parteneriatelor interstatale de rang global, mai pot figura: *Organizația Națiunilor Unite*; *Biroul Națiunilor Unite pentru Criminalitate și Droguri (UNODC)*; *Banca Mondială*; *Fondul Monetar Internațional*; *Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică (OCDE)*; *Forumul Global de Luptă împotriva Corupției*; *Interpol*; *Asociația Internațională a Autorităților Anticorupție (IAACA)* și instituții regionale: *Organizația Statelor Americane (OSA)*; *Convenția Interamericană împotriva Corupției (IACAC)*; *Uniunea Africană (UA)*; *Inițiativa Anticorupție pentru Asia-Pacific*; *Consiliul Europei Grupul de State împotriva Corupției (GRECO)*; *Inițiativa Regională Anticorupție (RAI)*; *Oficiul de Luptă Anti-Fraudă (OLAF)* sau organizații non-guvernamentale: *Transparency International (TI)* [6, 109].

Mecanismele anticorupție internaționale, dezvoltate și promovate prin instituțiile nominalizate, includ două direcții de acțiune: *prevenirea fenomenului corupției prin crearea unor standarde și instituirea bunelor practici preventive și combaterea corupției și reprimarea comportamentelor deviate sau neintegre*. Totodată acestea pot fi grupate în două categorii: la prima categorie se referă - mecanismele de prevenire a corupției în domeniul public, caracteristice tuturor instituțiilor și autorităților publice din stat, iar la cea de a doua categorie - mecanismele de prevenire aplicate de instituțiile specializate în prevenirea și combaterea corupției.

Autorii V. Popa, Ig. Munteanu, N. Izdebschi și I. Cuhal descriu primele mecanisme de **nivel național** privind prevenirea și combaterea corupției în Republica Moldova începând cu anul 1991, menționând în acest sens *decretele șefului statului* [7,74]. Deși nu sunt legi, care ar stabili norme juridice complexe și responsabilități specifice pentru încălcarea acestor norme, la situația anilor 1992-1994, în opinia autorilor, aceste decrete reprezintă un pas important în ce privește atitudinea autorităților de la Chișinău față de corupție, acestea fiind și primele acte juridice naționale care instituiau mecanisme de prevenire și combatere a corupției.

Autorul C. Cojocaru, menționează că până în anul 2001, în Republica Moldova au fost adoptate următoarele reglementări generale consacrate prevenirii și combaterii corupției: *Codul penal din 24.03.1961*, *Legea nr. 900-XIV din 27.06.1996 privind combaterea corupției și protecționismului*; *Codul cu privire la contravențiile administrative din 29.03.1985*; *Legea nr. 297-XV din 22.06.2001 privind aderarea Republicii Moldova la Grupul de State contra Corupției (GRECO)* [8, 26].

În perioada vizată, consider că aceste acte normative au constituit instrumente naționale importante, care au avut ca scop prevenirea și combatere a infracțiunilor de corupție.

De asemenea, sunt menționate unele acte legislative importante pentru Republica Moldova începând cu anul 2002: *Legea privind declararea și controlul veniturilor și al proprietății demnitarilor de stat, judecătorilor, procurorilor, funcționarilor publici și a unor persoane cu funcție de conducere*; *Legea cu privire la Centrul pentru Combaterea Crimelor Economice și Corupției*, *Hotărârea Parlamentului pentru completarea articolului 1 din Hotărârea Parlamentului nr. 609-XIV din 01.10.1999 privind formarea organelor Procuraturii, reședința lor și circumscripțiile de*

activitate, structura și personalul, prin care a fost instituită o nouă subdiviziune specializată a Procuraturii Republicii Moldova – Procuratura Anticorupție; Codul penal al Republicii Moldova; Legea privind ratificarea Convenției penale cu privire la corupție; Legea privind ratificarea Convenției civile cu privire la corupție [9, 28].

Conform Strategiei Naționale Anticorupție pentru anii 2011-2016, Strategiei naționale de integritate și anticorupție pentru anii 2017-2020 [10], corupția constituie o preocupare permanentă pe plan național, punându-se pe umerii autorităților publice și diferitor grupuri sociale active, promovarea proceselor și mecanismelor de prevenire și combatere a acestui fenomen.

Combaterea corupției este una dintre prioritățile fundamentale ale programului de guvernare, care prevede un spectru de măsuri complexe și bine centrate pe domenii vulnerabile. Acordul de Asociere între Republica Moldova și Uniunea Europeană, ratificat de Parlamentul Republicii Moldova prin Legea nr. 112/2014, prevede necesitatea realizării unor reforme interne importante, asigurarea eficacității în lupta împotriva corupției, îndeosebi în vederea îmbunătățirii cooperării internaționale privind combaterea corupției și a asigurării unei puneri în aplicare eficace a instrumentelor juridice internaționale relevante cum ar fi Convenția ONU împotriva corupției din 2003 (art. 4 lit. e) din Acord).

Autorii G. Bostan și S. Pavlov prezintă și alte posibile soluții, care ar putea fi luate în considerare în calitate de instrument de prevenire a corupției: *amnistia, avertizorii de integritate, combaterea îmbogățirii ilicite și răspunderea civilă pentru corupție*.

Conform studiului analitic privind fenomenul corupției în administrația publică locală din Republica Moldova [11, 18], la elaborarea căruia am participat, fenomenul corupției la nivel local este mai mult caracteristic procesului de gestionare administrativă a bunurilor publice și a resurselor financiare publice, precum și procesului de eliberare a autorizațiilor sau documentelor ce țin de proprietatea persoanelor fizice.

Reieșind din rezultatele analizelor menționate, se impune dezvoltarea instrumentelor anticorupție la nivel local, cum ar fi: *sporirea transparenței proprietăților publice; stabilirea unor reglementări clare privind procedurile de acordare a bunurilor publice în locațiune sau folosință, efectuarea procedurilor de vânzare-cumpărare, locațiune a bunurilor publice doar prin intermediul licitațiilor publice; revizuirea normelor și reglementărilor ce țin de procedura de eliberare a autorizațiilor de construcție și demolare a imobilelor, în vederea excluderii factorilor de risc; revizuirea procedurii de primire a lucrărilor de construcție/reparație la nivel local, prin sporirea rolului instituțiilor abilitate și impunerea unor termeni mai mari de asigurare/garantare a calității lucrărilor efectuate*.

Experții Organizației pentru Cooperare și Dezvoltare Economică consideră corupția o problemă universală, dar administrația locală din întreaga lume pare a fi cu deosebire vulnerabilă față de ea. De exemplu, în Japonia, potrivit unui studiu, administrația provincială are de trei ori mai mulți angajați decât cea națională, dar pe seama ei se raportează de cincisprezece ori mai multe cazuri de corupție pentru care sunt arestați de patru ori mai mulți funcționari [12, 2].

Robert Klitgaard, Ronald MacLean-Abaroua și H.Lindsey Parris consideră că municipalitățile sunt adesea acuzate nu numai de proasta gestionare a fondurilor, dar și de folosirea fondurilor publice pentru a umple buzunarele firmelor private [13, 6], totodată, ei propun în calitate de instrumente de prevenire și combatere a infracțiunilor de corupție: *eliminarea prin triere pe cei necinstiți; încurajarea angajărilor pe merit și împiedicarea nepotismului; exploatarea „garanțiilor” externe de onestitate; modificarea recompenselor; creșterea salariilor pentru a reduce nevoia de venituri ilicite; recompensarea acțiunilor specifice și agenților care contribuie la scăderea corupției; îmbunătățirea perspectivelor de promovare în carieră în funcție de performanțele obținute; înăsprirea penalizărilor formale, întărirea autorității șefilor în a aplica penalizări; calibrarea penalizărilor în funcție de efectele descurajante și de posibilitatea de distrugere a culturii de corupție; îmbunătățirea auditului și sistemelor informatice de management, etc.*

Este necesar de remarcat, că instrumentarul anticorupție la nivel instituțional a fost sistematizat într-o variantă reușită în Legea integrității nr. 82 din 25.05.2017 [14], care poate fi reprezentat prin măsurile de: *angajare și promovare a agenților publici în bază de merit și de integritate profesională;*

respectare a regimului juridic al incompatibilităților, restricțiilor în ierarhie și al limitărilor de publicitate; respectarea regimului juridic al declarării averii și intereselor personale; respectarea regimului juridic al conflictelor de interese; neadmiterea favoritismului; respectarea regimului juridic al cadourilor; neadmiterea, denunțarea și tratarea influențelor necorespunzătoare; neadmiterea, denunțarea manifestărilor de corupție și protecția avertizorilor de integritate; intoleranța față de incidentele de integritate, etc.

Totodată, o serie importante de instrumente anticorupție sunt reflectate în Legea nr. 1104 din 06.06.2002 cu privire la Centrul Național Anticorupție, care sunt: *expertiza anticorupție a proiectelor de acte legislative și a proiectelor de acte normative; evaluarea riscurilor de corupție în cadrul autorităților și instituțiilor publice; analiza operațională și strategică a actelor de corupție (activitatea analitică); evaluarea integrității instituționale; recuperarea bunurilor infracționale* [15].

Conform Raportului de activitate al Centrului Național Anticorupție pentru anul 2018 [16], unul din principiile de activitate al Centrului reprezintă aplicarea prioritară a metodelor de prevenire a corupției față de cele de combatere.

Autorii raportului, la capitolul *instrumentului de sensibilizare și educație anticorupție*, menționează că printre factorii care favorizează corupția se evidențiază nivelul înalt de acceptabilitate socială a comportamentului corupțional, dar și sensibilizarea redusă a agenților publici cu privire la etică și integritate.

Cu privire la *expertiza anticorupție a actelor normative*, autorii o consideră o acțiune preventivă specifică și deosebit de importantă, care are ca scop analiza nivelului de coruptibilitate a proiectelor de acte normative.

Evaluarea integrității instituționale, constituie un alt instrument pro-activ de prevenire a manifestărilor de corupție în activitatea unei entități publice, prin identificarea riscurilor de corupție și de analiză a factorilor care le generează, precum și oferirea recomandărilor de înlăturare a acestora.

Testarea integrității profesionale, fiind un instrument anticorupție, la momentul actual reprezintă o etapă a procesului de evaluare a integrității instituționale care se supune controlului judiciar.

La *capitolul analizei strategice și operaționale a corupției*, se analizează corupția, atât ca fenomen în general, cât și ca acte concrete de corupție în particular, fiind studiați factorii care generează amenințările potențiale și vulnerabilitățile, nivelul și tendințele corupției în domeniile social-economice și în activitatea autorităților publice, instituțiilor și organizațiilor de drept public și privat.

Un alt instrument important este *monitorizarea și evaluarea politicilor anticorupție*, iar activitățile realizate în acest scop sunt coordonate în cadrul unui document național unic - Strategia Națională de Integritate și Anticorupție pentru anii 2017-2020, adoptată prin Hotărârea Parlamentului nr. 56 din 30.03.2017.

Strategia include abordarea sectorială a fenomenului corupției, prin elaborarea, adoptarea și implementarea a 9 planuri sectoriale și 35 de planuri locale anticorupție.

La *nivel de cooperare internațională*, se menționează implementarea acțiunilor, care conduc la atingerea obiectivelor generale prin preluarea bunelor practici internaționale, extinderea cooperării internaționale, regionale și bilaterale în domeniul prevenirii și combaterii corupției.

În concluzie, constatăm că instrumentele de prevenire și combatere a infracțiunilor de corupție sunt diferite, având un rol decisiv în lupta anticorupție, iar conform capitolului II al Convenției penale privind corupția [17, 2], fiecare stat adoptă măsurile legislative și alte măsuri anticorupție conform dreptului său intern, fiind convinse de necesitatea continuării, în mod prioritar, a unei politici penale comune în vederea protecției societății împotriva corupției, inclusiv prin adoptarea unei legislații potrivite și a unor măsuri preventive adecvate.

BIBLIOGRAFIE

1. Rusnac A. Suport de curs la disciplina „Strategii și politici anticorupție naționale și internaționale”, Chișinău 2016, p.78.

2. Gațcan Iu. Corupția ca fenomen social și mecanisme anticorupție (Cazul Republicii Moldova), Teză de doctor, Chișinău, 2015, p.129.
3. Organisme și structuri anticorupție în țări ale Uniunii Europene, Senatul României, Departamentul Legislativ, Direcția de Informare și Documentare, februarie 2006, p. 4, disponibil pe pagina web www.senat.ro, accesat la 30.04.2019.
4. Gațcan Iu. Percepția fenomenului corupției și politici anticorupționale în Republica Moldova, Revista Științifică a Universității de Stat din Moldova, 2010, nr.3(33), p.10, ISSN 1857-2081
5. Bostan G., Pavlov S. Studiu “Instrumente de prevenire a corupției în sectorul justiției”, http://justice.gov.md/public/files/file/reforma_sectorul_justitiei/pilonstudiu1/Studiu_instrumente_de_prevenire_a_coruptiei_-_CAPC-2012.pdf, accesat la 30.04.2019
6. Gațcan Iu. Corupția ca fenomen social și mecanisme anticorupție (Cazul Republicii Moldova), Teză de doctor, Chișinău, 2015, p.109.
7. Popa V., Munteanu Ig., Izdebschi N., Cuhai I. Corupția politică: context și semnificații, Editura Cartier SRL, Chișinău, 2001, ISBN 9975-79-137-9, p. 74.
8. Cojocaru C. Eficiența politicilor și acțiunilor anticorupție în contextul Planului de Acțiuni UE-RM, Chișinău: ARC, 2009, ISBN 978-9975-61-542-6, p. 26.
9. Cojocaru C. Eficiența politicilor și acțiunilor anticorupție în contextul Planului de Acțiuni UE-RM, Chișinău: ARC, 2009, p. 28 ISBN 978-9975-61-542-6
10. Hotărârea Parlamentului nr.56 din 30.03.2017 privind aprobarea Strategiei naționale de integritate și anticorupție pentru anii 2017-2020, Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2017, nr. 216-228, art. 354
11. Studiu analitic privind fenomenul corupției în administrația publică locală din Republica Moldova, Chișinău, 2015, p.18, publicat pe pagina web www.cna.md, vizualizat la 21.03.2020
12. Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică (OCDE), Simpozion privind corupția și buna guvernare, or. Paris, Sesiunea 3, 13-14 martie 1995, p. 2.
13. R. Klitgaard, R. MacLean-Abaroua, H. Lindsey Parris. Orașe corupte. Ghid practic de tratament și prevenire, p.6, <http://stopcoruptie.md/wp-content/uploads/2016/07/ORASE-CORUPTE-RO-1.pdf>, accesat la 23.03.2020
14. Legea integrității nr.82 din 25.05.2017, art.360, Monitorial Oficial al Republicii Moldova nr. 229-243, art.10
15. Legea nr. 1104 din 06.06.2002 cu privire la Centrul Național Anticorupție, Monitorul Oficial nr. 209-211 din 05.10.2012, art nr.683, articolul 4
16. Raport de activitate al Centrului Național Anticorupție pentru anul 2018, publicat pe pagina web www.cna.md, accesat la 18.03.2020
17. Convenția penală privind corupția, Consiliul Europei, or. Strasbourg, 27.01.1999, p.2, publicat pe pagina web www.cna.md, accesat la 24.03.2020

ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГИКА

УДК 37.03

*Бақытжан Айдаров, Юсубалы Камалов,
Назира Танкиш (Шымкент, Казахстан),
Aidyn Zor (Анталья, Турция)*

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҰТҚЫРЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ҮДЕРІСІНІҢ МОДЕЛІ

Бұл мақалада кәсіби ұтқыр маманның белсенділігі, оның мамандық пен қоршаған нақтылықта өзін қайтадан жаңғыртуы қарастырылған.

Кілттік сөздер: *кәсіби ұтқырлық, модель, педагог, диагностика, экстенсив, интенсив, инновация.*

This article discusses the activities of a professional mobile specialist, his recreation in the profession and the realities of the environment.

Keywords: *professional mobility, model, teacher, diagnostics, extensive, intensive, innovation.*

Ғылыми танымның әдістерінің бірі-модельдеу болып табылатыны белгілі. Дәстүрлі түрде модель деп нақтылы түрде өмір сүретін немесе ойша берілетін жүйені түсінеді, ол басқа жүйенің түпнұсқаның танымдық үдерістерінде орнала отырып, онымен ұқсастық қатынасында болады, соның арқасында моделді зерттеп білу түпнұсқа туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді. Көптеген анықтамаларда модель зерттелетін нысанның элементтері арасындағы құрылымды, қасиетті, өзара байланыстар мен қарым-қатынастырдың аса қарапайым, азайған түрінде бейнелейді және қайта жасап шығарады, оны зерделеу қиыншылықтарымен байланысты және осымен бірге зерттеудің эмпирикалық әдісі сәйкестенетін мақсатқа жете алмаған кезде, нысан туралы ақпарат алуды жеңілдетеді.

Модель латынша «modulus»- өлшем, қалып, үлгі сөзінен туындайды. Түсіндірме сөздіктерде «модель» зерттелетін нысанның элементтері арасындағы құрылым, қасиет, өзара байланыстар мен қарым-қатынастар түрінде бейне, сызба, қандай да бір нысанды суреттеу ретінде қарастырылады [1]

В.А.Штофф модельді сипаттай келе оның мынадай негізгі сапаларын бөліп көрсетеді: сәйкестіліктің, түп нұсқа жүйеге ұқсастығы; мақсатты түрде бағыттаушылығы, яғни оның өлшемдерінің жүйе алдына қойған мақсатпен орайласуы; қатысушылардың модельдеуді лайық көруі және субъективтілігі бағалауға қатысы бойынша бейтараптылығы; түпнұсқа-жүйенің бірқатар тетіктері мен өлшемдерінің бой бұрушылық, абстракциялау [2]

Бұдан көретініміз - модель ең алдымен оған енгізілген идеяның жалпыламалығын, бағдарламаның мақсаты мен міндетіне қол жеткізу құралын білдіреді. Өйткені осы үшін нені және қалай жасау керек деген сұраққа жауап береді.

В.Б. Афанасьевтің түсіндірмесіне сәйкес, модель -бұл нақтылы көріністе бір жүйе (зерттеу нысаны) екіншісінде (модельге) қайта жасалып шығатын, танымның ерекше тәсілі-модельдеу үдерісінде жасалған нысананың немесе құбылыстың жүйеленген түрдегі бейнесі [3].

Философиялық көзқарас тұрғысында модельдеудің өзі адам қолдан жасаған жүйе арқылы басқа, аса күрделі жүйені жасап шығаруға мүмкіндік беретін, тікелей зерттеу нысаны болып табылатын, танымның қабылдану тәсілі, «сондықтан да зерттелетін бүтін жүйені жасап шығаратын жүйе-модель деп аталады» [4].

Бұдан басқа ғылым әдебиетке «педагогикалық модельдеу» түсінігі бар, бұл педагогикалық жүйенің қызметтенуінің мақсаттарын (жалпы идеяларын) жасап шығару,

онымен сәйкестілікте педагогикалық үдерістер қарастырылады, олардың нәтижелері болжанады. Осыған байланысты, модельдеу әдісі педагогикалық құбылыстардың ішкі дамуының «көзбе-көз» көрсетілуінің аса оңтайлы тәсілі болып табылады.

Психологиялық- педагогикалық әдебиеттерде талдау мектепке дейінгі білім берудің болашақ педагогтарында кәсіби- педагогикалық ұтқырлықтың қалыптасуының құрылымдық функционалдық моделін жасап шығаруға және теориялық негіздеуге мүмкіндік береді.

Модельді құрастыру кезінде педагогикалық білім берудің мазмұнын жасаудың қағидалары ескеріледі.

Студенттерде кәсіби- педагогикалық мобильділіктің қалыптасу моделі кәсіби- педагогикалық іс-әрекеттің оңтайлы нәтижелерін іздеу барысында педагогикалық үдерісті болжамдаудың негізінде құрастырылған идеальды норманың, үлгінің, эталонның сапасында қарастырылады. Бұл модель студенттердің бірліктегі кәсіби-педагогикалық мобильділігінің негізгі құрамдас бөліктерін бейнелейді және жалпылама түрде қалыптасу үдерісін сипаттайды.

Қалыптасу-бұл педагогтың әлеуметтік, педагогикалық және кәсіби түрдегі өзіндік көрінісінің жеке тұлғалық жағдайының сапалы, жаңа түрде жетілген және мазмұнды, пайымды өзіндік қозғалысы мақсатымен педагогикалық, кәсіби қатынастар саласындағы жағымды сапалы өзгерістерді, білімдерді, дағдыларды, икемділіктерді меңгеру үдерісі.

В. А. Морозов, Д. В. Черничевский жеке тұлғаның қалыптасуын адамның әлеуметтік маңызды сапаларының, оның сенімдерінің, көзқарастарының, қабілеттерінің, мінез белгілерінің қалыптасу үдерісі ретінде анықтайды [5].

Зерттеу контекстінде қалыптасу деп кәсіби ұтқыр маманның маңызды сапаларының, сенімдерінің, қабілеттіктерінің болашақ маманда қалыптасуы түсініледі.

Кәсіби-педагогикалық мобильділіктің қалыптасу үдерісін ғылыми түрде негіздеу үшін қарастырылатын құбылысты зерттеуге деген басым амалдармен анықтап алу қажет.

Амал-педагогикалық үдерістің субъектілерінің қондырмаларын бейнелейтін дүниетанымдық категория [6].

«Кәсіби-педагогикалық ұтқырлық» түсінігі, «педагогикалық ұтқырлық», «кәсіби ұтқырлық», «мобильділік» -түсініктеріне қатысы бойынша аса тар болып табылады. Сондықтан осы түсініктерді қарастыру кезінде бірнеше амалдардың қолданылуы бара-барлық нәрсе.

Кәсіби-педагогикалық ұтқырлықтың қалыптасу мәселесін зерттеуге деген жүйелі амал осы үдерісті болашақ педагогтың өз іс-әрекетінің субъектісімен өзара әрекеттестігі іс-әрекетінің сапалы түрде аяқталуы нәтижесі және де өзін-өзі реттеуші жүйе ретінде де қарастыруға мүмкіндік береді. Педагогикалық жүйе ретінде кәсіби-педагогикалық ұтқырлық осы көзқарас тұрғысында әлеуметтілігімен (субстанциялық белгісі бойынша), ашықтылығымен (сыртқы ортасы өзара әрекеттестік сипаты бойынша), динамикалығы (өзгергіштілігі белгісі бойынша), сенімділігі (детерминация нұсқасы бойынша), мақсаттылығы (мақсаттарының саны бойынша),өзін-өзі басқарушылығы (басқарушылық белгісі бойынша) сипатталады.

Құзіреттілік амал ережелеріне бет бұру маңызды болып табылады. Өйткені маманның кәсіби-педагогикалық ұтқырлығы іс-әрекетте қалыптасатын, өзекті болатын және белсендірілетін нақтылы құзіреттіліктердің жиынтығы арқылы көрсетіледі. Ол құзіреттіліктердің әр алуан түрлерінің жиынтығы арқылы қалыптасуының қалаулы нәтижесін ашуға көмектеседі. Құзіреттілік амал білімдер, дағдылар, қабілеттіліктер, танымға даярлық, әлеуметтік дағдылар және тағы басқа сияқты категорияларды қамтиды [7].

Құзіреттілік адамның өзіне және іс-әрекетінің затына қатынасын қоса алғандағы сәйкес келетін құзіреттіліктерді игеруі, меңгеруі ретінде анықталады.

В.Н. Введенскийдің пікірінше, құзыреттілікті педагогтың жаңа қажеттіліктерін жеңіл және тез меңгерумен сипатталады, кәсіби міндеттердің табысты түрде орындауға қабілеттілік деуге болады [8].

Жеке тұлғаның бесенділігі мынадай құзыреттіліктерді қалыптасушылығын лайық санайды: өзінің кәсібилігін жетілдіру бойынша өзіндік білім алуға дайындығы; педагогикалық үдерістің ұйымдастырылуының барлық кезеңдеріндегі рефлексивтік қызметіне дайындығы; кәсіби өзіндік іс-әрекеттегі қарама-қайшылықтарда пайымдаушылығы; білім беру үдерісіне қатысушылардың өзара іс-әрекетінің мазмұны мен әдістерін жспарлай алуы; өзінің беделдік қозғалыстарының траекториясын құрастыра алуы.

Жеке тұлғаның бейімдеушілігі мынадай құзыреттіліктерді қосады: көптеген шарттар негізінде оңтайлы шешімдер қабылдау негізінде дұрыс шешім таба алуға қабілттілік; психологиялық-педагогикалық мәселелерді шеше алу қабіліті; өзінің білімдерін, дағдыларын, икемділіктерін түрленген түрде қолдана алу қабілеті.

Жеке тұлғаның креативтілігі: кәсіби іс-әрекеттің шығармашылық табиғатын түсіну және іске асыру қабілетіне, заанауи педагогикалық технологияларды қолдануға дайындығына, өзіндік кәсіби іс-әрекеттің нәтижелерін бағлаудың дәстүрлі және заманауи кралдарын меңгеруге; кәсіби іс-әрекеттегі шығармашылыққа деген құндылықтық қатынасқа, стандарттық емес шешімдер қабылдау қабілетіне және т.б. ие.

Акмеология (грекше: асте- биік шың) – адамның шығармашылық ғұмырына, кәсіптілік шыңға жетуіне ықпал ететін факторлар мен заңдылықтарды зеттейтін ғылым. Акмеологиялық амалдың негізінде осы жасқа тән болып келетін қандай да болсын биікке шығудың әрбір жас ерекшелік баспалдағына шығуға мүмкіндік беретін өмірлік жағдайлар мен шарттрды зерттеу мүмкін болады.

Акмеологиялық амал дамудың оптимумының өмірлік жолдарын кесуге қол жетпеген педагогикалық құзыреттіліктің жолдарын белгілеуге, және де бір биіктен екіншісіне кәсіби-жеке тұлғалық орын ауыстырудың кезеңдерін жобалауға мүмкіндік береді [9].

Жағдаяттың амал кәсіби-педагогикалық маманның ұтқырлығы оның өміріндегі оқиғалардың саыстырмалы маңыздылығын қарастырады. Бұл амалдың іске асырылуы адам үшін ұжымдық және дербес түрде маңызды және тартымды эмоциональді түрде қаныққан, ұмытылмас істерді жөн санайды.

Жағдаяттың амал білім беру үдерісін өмірдегі жарқын, есте қалатын оқиғалардың диалектикалық бірлігіне деген көзқараспен қатар маңызды істерді де білдіреді.

Осы тұрғыдағы кәсіби ұтқыр маманның белсенділігі оның мамандық пен қоршаған нақтылықта өзін қайтадан жаңғыртуына бағытталған. Мұндай маман өзінің іс-әрекетін қоршаған өмірдің оқиғаларына, ауыспалы жағдайларына байланысты ауыстыруға қабілетті.

Жоғарыда келтірілген міселелерге байланысты қорытынды жасар болсақ , салыстырмалы түрде тар категория бола отырып, кәсіби-педагогикалық ұтқырлық оны өз жиынтығында бір-біріне қарама-қайшы келмейтін бірнеше амалдар көзқарасында қарастыруды талап етеді. Кәсіби- педагогикалық ұтқырлықтың қалыптасуы – бұл жоспарлы, мақсатты түрде, бағытталған үдеріс. Мұнда оның кезеңдері диагностикалық, қалыптастырушылық функцияларды орындайды. Осы модельде диагностикалық, экстенсивтік, интенсивтік, инновациялық, практикалық-бағыттаушылық кезеңдері көрсетілген. Бұлар кәсіби-педагогикалық ұтқырлықтың барабар құрылымдық бөліктерінің тәсілдері мен құралдарын таңдап алуға және іске асыруға, оның көрсеткіштерінің дамуына мүмкіндік береді.

Ұтқырық маман – бұл бәсекеге қабілетті маман. Педагогтың бәсекеге қабілеттілігі - бұл интегральдық сипаттама, ол өзіне өзгерістердің жағымды болуына деген тұлғалық ұмтылысты және қабілеттілікті қосады. Осыдан бәсекеге қабілеттіліктің өзіне кәсіби және жеке тұлғалық бөліктердіқосатыны келіп шығады. Жеке тұлғалық құрамдас бөлік қабілеттілігінен, іске деген шығармашылық қатынаспен, психологиялық икемділігінен, тәуелсіз болуымен, төзімді болуымен т.б. анықталады.

Көптеген білім беру мекемелерінің алуан түрлігі – педагогикалық іс-әрекеттің дербес стилі болатын шығармашылыққа қабілетті. Педагогикалық практика – оқыту мен тәрбиенің заңдылықтары мен қағидаларын толықтай пайымдауға, кәсіби дағдылар мен икемділіктерді меңгеруге, әр алуан түрдегі тәжіибелік іс-әрекетпен білім беру мекемелерінің тәжірибесін игеруге мүмкіндік береді.

Кәсіби-педагогикалық ұтқырлықтың қалыптасу нәтижесі оның құрамдас бөліктерінің және оған сай келетін құзыреттіліктердің қалыптасушылығы болып табылады.

Осыларды толықтыра отырып, кәсіби-педагогикалық ұтқырлықтың қалыптасу үдерісін модельдеудің өзі танымның өзіндік тәсілін білдіреді және зерттеу нысаны модельдерде қайта жасалып шығатын үдеріс. Сондықтан да, модель оқытушылар мен студенттердің іс-әрекетінің эталоны, баламасы ретінде қарастырылады. Кәсіби-педагогикалық ұтқырлықтың мәнді сипаттамаларын талдаудың негізінде бірнеше құрамдас бөліктерден тұратын құрылымы нақтыланды. Нәтижесінде болашақ педагогтың кәсіби-педагогикалық ұтқырлығының құрылымдық-функциональдық моделі жасалды, жағдайлар гипотезасындағы оның функциолануының ерекшеліктері ашылды. Зеттеуде педагогикалық ЖОО студенттеріндегі кәсіби-педагогикалық ұтқырлықтың қалыптасуының кезеңдері, негізгі тәсілдері, құралдары сипатталып берілді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Учпедгиз, 1952. 392 б.
2. Штофф В.А. Моделирование и философия. М.: Наука, 1996. 304 б.
3. Афанасьев В.Г. Системность и общество. М.: Политиздат, 1980. 297 б.
4. Кедров Б.М. Классификация наук / под ред. Н.В. Пилипенко. М.: Наука, 1985. 543 б.
5. Морозов А.В., Чернилевский Д.В. Креативная педагогика и психология: Учебное пособие. М.: Академический проект, 2004. 2-е изд., испр. и доп. 560 б.
6. Никитина Н.Н. и др. Основы профессионально-педагогической деятельности: Учебное пособие. М.: Мастерство, 2002. 288 б.
7. Горюнова Л.В. Профессиональная мобильность специалиста как проблема развивающегося образования России: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08. Ростов-на-Дону, 2006. 344 б.
8. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога // Педагогика. 2003. №10. С.51-53.
9. Воспитательная деятельность педагога: пособие для студ. высш. учеб. заведений / [И.А. Колесникова, Н.М. Борытко, С.Д. Поляков, Н.Л. Селиванова]; под общ. ред. В.А. Сластенина и И.А. Колесниковой. 3-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 2007. 336 б.

Naima Ataboyeva
(Namangan, Uzbekistan)

BOSHLANG'ICH SINFLARDA XORIJIY TILLARNI YANGI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O'QITISH VA DIDAKTIK O'YIN TURLARINING ROLI

Hozirda o'qitish jarayonida, jumladan, boshlang'ich sinf darslarida pedagogik texnologiyalarni qo'llashning nazariy hamda amaliy asoslarni yaratish zarurdir. Yangi tamoyillar asosida rivojlanayotgan ta'lim tizimi yosh avlodni barkamol, ma'naviy yetuk inson sifatida shakllantirishga qaratilgan Axborot oqimi keskin ortgan, turli yangiliklar hayotimizga tezkorlik bilan kirib kelayotgan davrda mustaqil tanqidiy fikrlash ko'nikmalariga ega bo'lgan, yangilikni o'rganishga doim tayyor bo'lgan, hamkorlikdan cho'chimaydigan, muloqotga erkin kirisha oladigan shaxsni tarbiyalash ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy maqsadi bo'lishi kerak va bu borada ta'limda yangi

texnologiyalarning qo'llanishiga yo'l ochilishi maqsadga erishish yo'lidagi to'g'ri qadamdir. Yurtimizda yangi texnologiya elementi hisoblanmish interfaol usullardan keng foydalanilmoqda. Shu sababli, boshlang'ich sinf darslarida ilg'or pedagogik texnologiyadan foydalanib dars o'tilsa, o'qitish jarayoni takomillashadi.

Didaktik o'yinlarni tanlashda o'quvchilarga bilim va tarbiya berishning quyidagi tartib-qoidalariga rioya qilish talab etiladi:

- didaktik o'yinlarni tanlash;
- ulardan foydalanishda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini bilish;
- pedagogik jihatdan tayyorgarligi;
- bilim saviyasi hisobga olinadi.

Tanlangan har bir o'yin o'quvchilarga tizimli bilim berish, malaka va ko'nikmalar hosil qilish bilan birga, ularning barkamol bo'lib yetishishiga va ruhan tetik o'sishiga qaratilgan bo'lishi lozim. Shuningdek, didaktik o'yinlarni tanlashda ta'limning aniq maqsad va vazifalari asos qilib olinadi. Ular ta'lim mazmunini aniqlashtirishning muhim vositalaridan bo'lib, o'quvchilarda o'qish motivini, istagini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'yindagi o'quvchilarning o'quv - bilish faoliyatiga ko'ra o'yinlarni yana bir necha turga ajratish mumkin: O'quvchi faqat ijrochi sifatida qatnashadigan o'yinlar: bunda o'quvchilar namunada ko'rsatilganidek harakat qiladilar. Masalan, o'tilgan biror mavzuni esga olib, takrorlashni talab qiladigan o'yinlar. Bunda o'quvchilarning fonetik bilimlari mustahkamlanadi. Bunday o'yinlarga "Matematik baliqchi", "Eng yaxshi uchuvchi", "Parashyutni qo'ndir" o'yinlari kiradi.

Biror bir narsani o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan o'yinlar. Bunday o'yinlarda o'quvchilar berilgan so'z va iboralami ularga mantiqiy bog'liq bo'lgan boshqa so'z va iboralar bilan hatto qisqa matnlar bilan almashtiradilar. Masalan: bunday o'yin turlariga "Matematik estafeta", "Zanjir", "Doiraviy misollar" kabilar hamda o'z-o'zini va bir-birini nazorat qilishga o'rgatuvchi o'yinlar, "Nazoratchilar", "Bilmasvoyni tekshirish" va hokazolar ham kiradi.

Izlanish va ijodiy talab qiluvchi o'yinlar 4 - guruhga kiritiladi. Bunday o'yinlarda o'quvchilardan topqirlik, mustaqillik, ijod qilish kabilar talab qilinadi. Masalan: "Topishmoqni top", "Samolyotning yo'lini aniqla" kabi o'yinlar shular jumlasidandir.

Darslarning xususiyatidan kelib chiqib, o'yin - musobaqalarni va olimpiada o'yinlarini ajratish mumkin. Musobaqa - o'yinida topshiriqlarni bajarishning tezligi va to'g'riligi e'tiborga olinsa, olimpiada o'yinlarida topshiriqning mazmuni, bajarilish sifati birinchi o'ringa qo'yiladi. Har bir didaktik o'yin, o'z navbatida, quyidagi komponentlardan tuziladi: o'yin maqsadi, qoidalari, jihozi, mazmuni, natijasi. O'yin maqsadi unung ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarni bajarishi bilan aniqlanadi.

Maqsad o'quvchilarning bilimiga nisbatan aniqlanadi va biror bilimlarni esga tushirish, foydalanish, bilib olish va boshqalar bilan aniqlanadi. O'yin qoidalari o'yinni olib borish va unga qatnashish tarkibini aniqlab beradi. Qoidalar o'yin maqsadiga mos holda o'quvchilar faoliyatini tarkibga solish uchun kerak bo'ladi. O'yin mazmuni o'quvchilarning bajarishi kerak bo'lgan harakatlari bilan aniqlanadi, darslarda bu harakatlar ko'proq so'z va so'z birikmalarini, ya'ni iboralarni topishdan iborat bo'ladi. O'yin jihozi: o'yinni o'tkazish uchun kerak bo'lgan predmet-real va shartli predmetlar, kartochna va ko'rgazmalardan iborat. O'yin natijasi qo'yilgan vazifaning bajarilishi bilan aniqlanadi. Bunda, albatta, natija o'quvchilarni qoniqtirishi kerak bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, o'qitishni samaraliroq tashkil etish uchun o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirishda interfaol metodlarning foydasi juda kattadir. Bunday metodlar har bir o'quvchini darsga jalb qilish, ularni o'z fikrini bildirishga, o'rtoqlari bilan fikr almashishga, atrofdagi fikrlarga munosabat bildirishga o'rgatish imkonini beradi, motivatsiyani oshiradi. O'qituvchi izlanishga, yangilikni qo'llashga harakat qilsa, bu o'quvchilar bilimini mustahkamlash ishida o'z samarasini beradi.

УДК 37.03

*Жазира Аширова, Сауле Жолдасбекова
(Шымкент, Казахстан)*

БОЛАШАҚ КОЛЛЕДЖ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК ФУНКЦИЯСЫН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа: Бұл мақалада болашақ колледж оқытушыларының тәрбиелік функциясын ұлттық құндылықтар негізінде қалыптастыру мүмкіндіктері қарастырылған.

Кілттік сөздер: болашақ колледж оқытушылары, тәрбиелік функция, ұлттық құндылықтар.

Abstract: This article discusses the possibilities of forming the educational function of future College teachers based on national values.

Keywords: future teachers of the College, the educational function of national values.

Қазақстан Республикасының колледждегі білім беру жүйесі қазіргі кезеңде жүйелі және жоспарланған өзгерістерге ұшырап отырғандықтан, бұл жоғары педагогикалық білім беруді объективті түрде жаңғыртуды да талап етеді. Осы тұрғыда педагогикалық білім ХХІ ғасырдағы қоғамдық-әлеуметтік жағдайдың өзгеруіне және болашақ колледж оқытушыларының тәрбиелік функциясына тікелей байланысты бағытталуы тиіс.

Сондықтан да бүгінгі таңда білімді қалыптастыратын пән мұғалімін ғана емес, ұлттық құндылықтар негізінде болашақ колледж оқытушыларының тәрбиелік функциясын қалыптастыру проблемасы аса өткір болып отыр.

Қазіргі заман жағдайында колледжде білім берудің мақсаты қоғамның, мемлекеттің және жеке тұлғаның сапалы жоғары білім алуға деген мүдделерін қанағаттандыру, әрбір адамға оқытудың мазмұнын, нысанын және мерзімдерін таңдауға кең мүмкіндік беру керектігі Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі ретінде көрініс тапқан. Осы орайда колледжде болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық құндылықтар негізінде тәрбие беруге даярлау бүгінгі заманның талабына сай жетілдіру мәселесі көкейкесті болып табылады.

Оны Қазақстан Республикасының (27.07.2007 ж. №319–ІІІ) қабылданған «Білім туралы» Заңында 3-ші тараудың, 11-бабында көрсетілген білім беру жүйесінің міндеттерінен айқын аңғарамыз.

Атап айтсақ:

1. Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау;

2. Жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту;

3. Азаматтық пен патриотизмге, өз Отаны - Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге тәрбиелеу;

4. Белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, республикасының қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өмірге қатысу қажеттілігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптас-тыру;

5. Отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу; қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу деп көрсетілген [1, 6 б.].

Ендеше өркениетке қадам басудың өзегі ұлттық құндылықтар негізінде болашақ колледж оқытушыларының тәрбиелік функциясын қалыптастырудан бастау алуы заңды құбылыс деп есептейміз.

Осы орайда ұлттық қолөнер арқылы жастарды оқытып, тәрбиелеу жолдарын зерттеген ғалымдар: А.О.Камаков [2], С.Ұзақбаева [3], Қ.Әмірғазин[4], Е.С.Асылханов, Қ.Болатбаев, С.А.Жолдасбекова, Б.И.Ижанов, Т.Қ.Басенов, Б.Байжігітов [5], Ұ.Ибрагимов, Ш.Ә.Ақбаева, Ж.Ж.Қуатова, О.Сатқанов, Ж.Б.Мұнашова, Б.Ж.Жиентаева, Н.М.Адамқұлов, Т.М.Шакирова т.б.

Қазақ халқының дәстүрлі өнері мен оның тарихи типтерін, ұлттық ойлаудың көркем негіздерін, көркем мәдениеттегі құндылықтар жүйесін және категорияларын эстетикалық тұрғыдан зерттеген ғалымдардың арасында Ғ.Есімнің, М.Балтабаевтың, Г.Шалабаеваның, С.Ақатаевтың, А.Сейдімбектің, ММ.Мағауиннің, Д.Әлімжановтың т.б. еңбектерін атап өткен жөн.

Дәстүрлі қолөнердің табиғатын, оның адам, қоғам өміріндегі атқаратын қызметінің рөлін зерттеген ғалым Арғынбаев Х. қолөнердің өміршеңдігін, қайталанбас әсемдік құндылығын айқындайды. Мысалы: «Ол - өткен өмірдің көлеңкесі емес, даму мүмкіндігінде шегі жоқ ұлттық дәстүр. Үлкен өзен бастау алатын бұлақтай, халық қолөнері де ешқашан суалмайды», – деп оның тәлім-тәрбиелік маңызына баса назар аударады [6, 32 б.].

Демек, зерттеу мәселемізге байланысты аталған ғалымдардың негізгі идеялары ұлттық құндылықтар негізінде болашақ колледж оқытушыларының тәрбиелік функциясын қалыптастырудың маңыздылығын анықтауда олардың өзара байланыстылығы мен тәуелділігін көрсетті.

Осыған орай, болашақ колледж оқытушыларының тәрбиелік функциясын қалыптастыруда ұлттық құндылықтардың маңызы ерекше. Сондықтан болашақ колледж оқытушыларын ши тоқу өнері арқылы тәрбиелік функциясын қалыптастырудың мүмкіндіктері өте зор. Бүгінгі мақсат - ғасырлар қойнауында пісіп-жетілген ұлттық өнер дәстүрлерін игеру, заман талабына сай дамыту, жалпы халықтық игілікке айналдыру. Ең бастысы - жас ұрпақты ұлттық өнер рухында тәрбиелеу, ұлттық өнерді жас буын өміріндегі аса қажетті асыл қазынаға айналдыру. Бұл - болашағын ойлаған қоғамдағы баршаның ортақ ісі деп есептейміз.

Тәрбие – үздіксіз процесс, ол колледждегі тәрбие жүйесінің барлық компоненттерімен іске асырылады, оларға: сабақтар, сыныптан тыс тәрбие шаралары, сынып ұжымындағы іс-әрекет, қосымша білім беру жатады. Оқу процесінің тәрбие әлеуеті күшті. Заманауи білім беру бағдарламаларының мазмұны елеулі тәрбие мүмкіндіктерінен тұрады, оларды іске асыру оқу процесінің негізгі бірлігі ретінде сабақтың ойластыра ұйымдастырылуына байланысты болып табылады. Қорыта айтқанда ұлттық құндылықтардың негізгі жолы- өз халқының, сол сияқты өзге ел халықтарының мәдениеті арқылы тасымалданады. Оқушылардың жалпыадамзаттық құндылықтарға бағдарын қалыптастыру олардың жас ерекшеліктерін ескерген жағдайда ғана іске асуы мүмкін деп тұжырымдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР «Білім туралы» Заңы. Егеменді Қазақстан. 2007. Б. 5-7.
2. Қамақов А.О. Эстетическое воспитание учащихся 4-6 классов средствами декоративно-прикладного искусства: автореф. ... канд. пед. наук: Москва, 1982. 21 с.
3. Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие (қазақтың халық педагогикасындағы эстетикалық тәрбие). Алматы: Білім, 1995. 232 б.
4. Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. Алматы: Өнер, 1996. 187 б.
5. Байжігітов Б.К. Қазақ өнерінің эстетикалық табиғаты (қазақтың дәстүрлі творчествосы мен бейнелеу өнерінің негізінде) философ.ғыл.канд. ...автореф. Алматы, 1994. 24 б.
6. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987. 128 б.

ПОНЯТТЯ «ЗДОРОВ'Я» У ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИХ НАУКОВЦІВ

У статті проаналізовано фізичну, психологічну та духовну складові здоров'я, найбільш типові елементи для визначення здоров'я та підходи до визначення поняття фізичного та соціального здоров'я людини.

Ключові слова: здоров'я, визначення здоров'я, фізичне здоров'я, психічне здоров'я, соціальне здоров'я.

The article analyzes the physical, psychological and spiritual components of health, the most typical elements for determining health and approaches to defining the concept of physical and social health of a person.

Key words: health, definition of health, physical health, mental health, social health.

Проблемі сутності здоров'я та різних його аспектів присвячені праці М.М. Амосова, Г. А. Апанасенко, Л. О. Попова, І. І. Брехмана, Є.Г. Булича, В. І. Войтенка, С. М. Тромбах, В. Т. Казначеева, В.В. Колбанова, Н. М. Куїнджі, І. В. Муравова, В. П. Петленко та інші відомі вчені.

Встановлено, що цілісний погляд на здоров'я представлений сьогодні у вигляді трикомпонентної пірамідної моделі, яка складається з трьох компонентів: фізичного, психічного та духовного. Основний принцип ієрархії цієї системи означає, що «все пов'язане з усім і все відбивається на всьому».

Дослідження доводять, що здоров'я можна підтримувати на біологічному (фізіологічному), психологічному, соціальному та духовному рівні. Але вирішальну роль, на думку В.А. Ананьєва, О.М. Іонової, В. Г. Кулініченка, О.Т.Марків, Є. О. Поміткіна, належить духовній складовій здоров'я людини, її моральності, рівня розвитку свідомості, осмисленості життя та культури особистості, її ставлення до власного здоров'я та до здоров'я оточуючих. [4; 5]

Аналіз досліджень сучасних науковців доводить, що не існує однозначного визначення поняття «здоров'я».

Дослідники виокремлюють найпоширеніші елементи для визначення стану здоров'я:

1. Нормальне функціонування організму на всіх рівнях його організації (органи, гістологічні, клітинні та генетичні структури; нормальний перебіг фізіологічних та біохімічних процесів, що сприяють індивідуальному виживанню та розмноженню).

2. Динамічний баланс організму та його функції з навколишнім середовищем.

3. Здатність повноцінно виконувати основні соціальні функції, брати участь у соціальній діяльності та робити суспільно корисну роботу.

4. Здатність організму пристосовуватися до постійно мінливих умов зовнішнього середовища, здатність підтримувати стабільність внутрішнього середовища організму, забезпечувати нормальну і різнобічну життєздатність і підтримувати організм живим.

5. Відсутність хвороби, хворобливі стани, хворобливі зміни.

6. Повне фізичне, психічне та соціальне благополуччя. [1;4;5;6]

Насьогодні існує понад 400 визначень поняття здоров'я. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає здоров'я як стан повного фізичного, психічного та соціального самопочуття, а не лише відсутність хвороб та фізичних вад. Слід зазначити, що поняття «здоров'я» певною мірою та об'єктивно визначається сукупністю антропометричних, клінічних, фізіологічних та біохімічних параметрів, що визначаються з урахуванням статевих та вікових факторів, а також кліматичних та географічних умов.

Це визначення розглядається в нових спеціальних працях науковців. Так, американський вчений Е. Мінард у монографії «Еволюція богів». Альтернативне майбутнє людства пише: «Здоров'я можна визначити як функціонування психіки і людського організму – не тільки відсутність хвороб (біль і непритомність), але і наявність достатньої енергії, ентузіазму та настрою, щоб виконати або завершити справу». [2]

Здоров'я відображає якість адаптації організму до умов навколишнього середовища та формує процес взаємодії людини та її життєвого простору.

Стан здоров'я людини формується завдяки взаємодії зовнішніх (природних, соціальних) та внутрішніх (спадкування, статі, віку) факторів.

Фактори, що впливають на процес розвитку, однаково важливі для комплексної характеристики здоров'я. Узагальнені результати досліджень здоров'я людини доводять, що це залежить від багатьох факторів, а саме:

- соціально-економічні та екологічні умови (20%);
- стан системи охорони здоров'я (10%);
- спадкування (20%);
- умови та спосіб життя (50%).

Фізичне, психічне та соціальне здоров'я є неодмінними компонентами здорового способу життя. Фізичне здоров'я є найважливішою складовою структури здоров'я людини. Вона обумовлена властивостями організму як складної біологічної системи.

Організм має здатність підтримувати індивідуальне існування шляхом самоорганізації. Самоорганізація виявляється у здатності до самооновлення, саморегуляції. Самовідновлення пов'язане з постійним взаємним обміном в організмі різноманітними речовинами, енергією та інформацією з навколишнього середовища.

Фізичне здоров'я визначається здатністю організму до саморегуляції. Досконала координація всіх функцій є наслідком того, що живий організм є саморегулюючою системою. Саморегуляція – суть життя. Ця загальна властивість біологічних систем дозволяє підтримувати фізіологічно-біохімічні чи інші біологічні параметри, такі як сталість температури тіла та рівень артеріального тиску, що знаходяться на відносно постійному рівні.

Самоорганізація біологічної системи проявляється також у здатності до самовідновлення. Ця якість обумовлена регенерацією та наявністю декількох паралельних регуляторних впливів на організм на всіх рівнях його організації. Компенсація дефіцитів на основі цих паралелей допомагає організму пережити негативні впливи.

Фізичне здоров'я – це стан людського організму, який характеризується здатністю пристосовуватися до різних факторів навколишнього середовища, рівнем фізичного розвитку, функціональною підготовкою організму до фізичних навантажень.

Основними факторами фізичного здоров'я є:

- 1) рівень фізичного розвитку;
- 2) рівень фізичної підготовленості;
- 3) функціональна готовність організму до фізичних вправ;
- 4) рівень та здатність мобілізувати можливості організму, які забезпечують його адаптацію до впливу різних факторів навколишнього середовища. [4]

Психічне здоров'я людини часто аналізують порівняно з порушеннями та захворюваннями. Поняття, пов'язані зі здоров'ям – адаптація, психічна стабільність, гармонія – мають протилежні значення: невідповідність, психічна нестабільність, дисгармонія.

У давнину здоров'я асоціювалося з рівновагою та гармонією. Багато психічних розладів починаються з різної глибини дисгармонії особистості. Щоб відновити психічне здоров'я, треба повернутися до стану гармонії.

Європейська декларація про психічне здоров'я, яка також була підписана Україною, зазначає: «Ми також усвідомлюємо, що психічне здоров'я є однією з найважливіших складових людського, соціального та економічного капіталу націй. Тому

психічне здоров'я в інших сферах, таких як захист прав людини, соціальне забезпечення, освіта та зайнятість, слід розглядати як невід'ємну та необхідну частину соціальної політики. Ось чому ми, міністри, відповідальні за охорону здоров'я, вирішені визнати необхідність прийняття науково обґрунтованих комплексних стратегій психічного здоров'я, вивчення шляхів та засобів розробки, реалізації, розробки таких стратегій у наших країнах з урахуванням існуючих стратегій Конституційних структур та обов'язків. [2]

Психічне здоров'я – це стан душі особистості, який характеризується цілісністю та узгодженістю всіх психічних функцій людського організму. Вони пропонують відчуття комфорту, здатність діяти цілеспрямовано та свідомо, належним чином та з урахуванням етіокультурних критеріїв двох типів поведінки:

- це свідомість і почуття спадкоємності, постійності та ідентичності власного фізичного та психічного «я»;
- відчуття послідовності та ідентичності свого досвіду в типових ситуаціях;
- критичність щодо себе та власної інтелектуальної діяльності та її результатів;
- узгодженість психічних реакцій з силою та частотою впливів навколишнього середовища, соціальними обставинами та ситуаціями.

Але тут слід додати, що психічне здоров'я - це насамперед здатність людини та постійне бажання жити в любові та гармонії із собою та світом навколишнім світом. [1]

Існують поняття «об'єктивне здоров'я», «суб'єктивне здоров'я», «статичне здоров'я» та «динамічне здоров'я». Вони ґрунтуються на самопочутті безпосередньо самої людини та фактичному самопочутті.

«Суб'єктивне здоров'я» – коли людина відчуває себе добре, але медичне обстеження показує, що воно відхиляється від норми. «Об'єктивне здоров'я» – якщо ви відчуваєте себе незручно, ніяких об'єктивних розладів не проявиться. Отже, самопочуття не може бути показником справжнього здоров'я людини.

Оцінюючи резерви людського організму, останнім часом вчені постали перед необхідністю визначити вищезазначені поняття «статичне здоров'я» та «динамічне здоров'я». «Статичне здоров'я» – це стан організму в період відносного спокою м'язів поза харчовими, дихальними, нервовими та іншими стресами. «Динамічне здоров'я», як правило, означає стан організму, який визначається, вивчаючи його функції під час вимірюваних вправ. Таким чином, «динамічне здоров'я» людини оцінюється за функціональними резервами його основних органів і систем [7].

Обговорення категорії здоров'я та життєвого потенціалу у науковій літературі пов'язане зі збільшенням тривалості життя, поліпшенням якості життя, змінами навколишнього середовища (зовнішніми) та соціально-психологічними (внутрішніми). Фактори, як і у випадку більш складних взаємодій – між фізичними, психічними станами людини і комплексом соціальних факторів, що виникають внаслідок соціальної політики держав та різних інституційних форм суспільної організації життєвого стану.

Перше пояснення категорії здоров'я як норми не лише фізично, але й соціально дав філософ Дж. Кангіл, який заявив: «Щоб визначити, що є нормальним для конкретного організму, треба побачити, що його оточує».

Цікавим, на нашу думку є підхід до аналізу соціального здоров'я є у французького вченого Дж. Ніса. Він підкреслює складність умов, за яких людині доводиться жити, трактує здоров'я нації, з одного боку, як конвертований капітал із відповідною віддачею – з іншого боку, розвиток різних економічних та культурних інновацій – як активну та відповідальну поведінку самого громадянина, тому що він повинен бути готовим до «напруженості» та впливу екологічного та соціального середовища що постійно змінюється. Суб'єктивні показники соціального здоров'я охоплюють широкий спектр: від нормативної шкали, в якій здоров'я займає відповідне місце, до оцінки власного почуття здоров'я та зусиль для його підтримки. [6]

Таким чином, було розглянуто погляди сучасних науковців на проблему здоров'я людини в різних її аспектах. З'ясовано, що здоровою людина може бути лише тоді, коли постійно буде дбати про усі його складові (фізичну, психічну, соціальну), що знаходяться у постійній взаємодії та взаємовпливають одна на одну, створюючи сприятливі умови для життєдіяльності кожної людської особистості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев В.А Психология здоров'я: пути становления новой отрасли человекознания. СПб.: Издательство СПбУ, 2000. 384 с.
2. Детальніше про управління розвитком психічного здоров'я: Управління соціальним розвитком. К., 2018. С. 216-217.
3. Ващенко О.М Сучасна наука про соціальне здоров'я людини // Початкова освіта. Методичний порадишник. 2009. Вип.30. С.3-4.
4. Іонова О.М., Лук'янова Ю.С. Здоров'язбереження особистості як психолого-педагогічна проблема // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. 2009. №1. С 69-72.
5. Марків О.Т. Здоров'я людини як фундаментальна цінність культури // Гілея. Філософськи науки. 2009. Вип.27. С.176-182.
6. Поняття про соціальне здоров'я. Залежність соціального здоров'я від умов життя людини в суспільстві. URL: <https://studopedia.su/15-1705525>.
7. Canguilem G. Le hormal et le pathologique. Paris PUF: 2018. P. 17.

УДК 159.947.5:377

Ольга Внукова, Олена Бабенчик
(Київ, Україна)

МОТИВАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто проблему мотивації діяльності майстрів виробничого навчання та викладачів у закладах професійної освіти на сучасному етапі. Подано аналіз оцінки мотивуючих факторів педагогами. Визначено сприятливі умови підвищення рівня зовнішньої та внутрішньої мотивації педагогів у професійній освіті, зокрема, стимулювання діяльності адміністрацією та самовдосконалення педагогів через використання творчих підходів та підвищення рівня педагогічної майстерності.

Ключові слова: педагог професійної освіти, професійне вигорання, внутрішня мотивація, зовнішня мотивація, самовдосконалення.

The article deals with the problem of motivation of activity of masters of industrial training and teachers in the institutions of vocational education at the present stage. An analysis of the evaluation of motivating factors by teachers is presented. Favorable conditions for raising the level of external and internal motivation of teachers in vocational education, in particular, stimulating the activity of the administration and self-improvement of teachers through the use of creative approaches and improving the level of pedagogical skill are identified.

Keywords: teacher of the professional education, professional burnout, intrinsic motivation, extrinsic motivation, self-improvement.

Підняття престижності робочих спеціальностей та праці педагогів професійної освіти – це важливе питання сьогодення. Професійна діяльність майстрів виробничого навчання та викладачів у закладах професійної освіти характеризується психологічною напруженістю, підвищеною відповідальністю, наявністю широкого кола обов'язків, що зобов'язує мати

високий рівень професіоналізму та самовідданості у роботі. Але наявність належної професійної підготовки, навичок, досвіду ще не гарантує високої результативності праці. Рушійною силою активної трудової діяльності педагогів є мотивація. Тому сьогодні проблема мотивації педагогічних працівників у закладах професійної освіти набула важливого значення.

Обґрунтування проблеми формування мотивації до педагогічної діяльності, професійно-педагогічної спрямованості було здійснено у працях І. Зязюна, В. Моляко, С. Максименко, Н. Ничкало, Л. Карамушка, А. Бандурки, Ю. Гурова, В. Лозниці, К. Левіна та інших. Ми поставили за мету дослідити, як мотивація сприймається педагогами закладів професійної освіти та визначити сприятливі умови для підвищення її рівня.

Поняття «мотивація» є вихідним від слова «мотив», що трактується, як «спонукальна причина дій і вчинків людини», «Мотивація – система мотивів або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки», як зазначено в Українському педагогічному словнику С. Гончаренка [3, с. 217]. У науковій літературі розрізняють зовнішню та внутрішню мотивацію. Зовнішня мотивація базується на різних видах заохочень та покарань, які в свою чергу стимулюють або гальмують поведінку людини. Внутрішня мотивація сприяє отриманню задоволення від роботи, підвищує самоповагу особистості, зацікавленість та почуття радості. Безумовно, ціллю будь-якої діяльності є саме внутрішня мотивація. Погоджуємося з думкою, що «мотивація може розглядатися як системне утворення зовнішніх і внутрішніх мотивів, ієрархія та взаємодія яких складається під дією певних факторів» [1, с. 13].

Мотиви, пов'язані із заробітком, завжди відігравали і відіграють важливу роль у будь-якій професійній діяльності. Але ж вершиною піраміди потреб А. Маслоу є потреби у повазі та самовираженні через самовдосконалення та саморозвиток. Професійний саморозвиток педагогів визначено як свідомі дії із вдосконалення своєї особистості як професіонала, це – цілеспрямований процес підвищення рівня своєї професійної компетентності, педагогічної техніки і розвитку професійних важливих якостей відповідно до зовнішніх соціальних вимог, умов професійної діяльності і власної програми. [2, с. 270] Мотивацією у саморозвитку педагога є його усвідомлена потреба бути кращим, успішним, мати визнання колег та учнів, одержувати задоволення від процесу та результату діяльності.

Для вивчення мотивації педагогів професійної освіти ми скористалися методом опитування. В якості респондентів були обрані педагогічні працівники Київського вищого професійного училища технологій та дизайну одягу: як майстри виробничого навчання, так і викладачі з різним стажем педагогічної діяльності.

На запитання про отримання морального задоволення від роботи більшість педагогів відповіли позитивно, що свідчить про те, що вони є ентузіастами своєї справи. Але виявилися невтішні відповіді на запитання про наявність фактору «професійного вигорання». Тільки педагоги з стажем роботи до 5 років ще не відчули його впливу. Опитувані підтвердили, що на емоційному рівні синдром вигорання проявляється в частому переживанні негативних емоцій без видимих зовнішніх причин, неусвідомленому неспокої, підвищеному рівні тривожності. Прояви професійного вигорання на поведінковому рівні помітні у зниженні ентузіазму в роботі, необ'єктивності до дій учнів, втраті інтересу до улюблених справ тощо. У сфері міжособистісних відносин може спостерігатися критичність, нетерпимість, звинувачення, спалахи невмотивованого гніву тощо. Зневіра себе у професії для педагога є вкрай негативним явищем, оскільки від цього страждають учні і загалом освітній процес.

Цікавим є результат, який висвітлює ставлення педагогічних працівників до їх матеріальної винагороди за працю: 92 % опитаних виявили невдоволення. Після попередніх одержаних результатів логічним стало запитання про бажання змінити напрямок своєї діяльності. І тут виявилось, що 60 % педагогів мають таке бажання. Викладачі з великим

стажем менш активні в ньому, більш рішуче налаштовані молоді майстри виробничого навчання та викладачі зі стажем до 20 років.

На запитання «Що ж тримає педагогів у професії», відповіді були складні, бо багато респондентів поєднували декілька факторів. Популярною виявилась «відпустка», вона приваблює 25 % опитаних, відповідь, що демонструє фактор зацікавленості роботи з молоддю – 35 %, фактори «відпустки» та «можливості вдосконалення» поєднали 15 %.

Також ми з'ясували, що ж впливає на бажання продовжувати педагогічну діяльність та зацікавлює молодь працювати педагогом у професійній освіті. За результатами опитування престижність праці, на жаль не є високою, матеріальний фактор теж не впливовий, що підтверджено і попередніми відповідями. Найбільш поширеним став фактор самовдосконалення, тобто ми виявили бажання педагогів розвиватися, вдосконалювати свою педагогічну майстерність. Усі педагоги періодично (не менше одного разу в п'ять років) проходять різні види стажування та підвищують свою кваліфікацію. Ми запитували, які види та форми стажування чи підвищення кваліфікації більш цікаві та прийнятні для самих викладачів та майстрів виробничого навчання. Виявили готовність та бажання всіх педагогів вдосконалюватись, але показово, що пріоритетними є практично-професійні види підвищення кваліфікації чи стажування, а саме на виробництві та професійних курсах (60 %). Це пояснюємо тим, що респонденти – педагоги професійної освіти і тому потребують і цікавляться першочергово саме практичними професійними напрямками. На запитання про оплату свого вдосконалення суттєва більшість не готові сплачувати підвищення кваліфікації та стажування самостійно і це пов'язано з невисокою зарплатою педагогів. Різниця у відсотках між тими хто готовий витратити якусь суму на власний професійний розвиток та тих, хто вважає, що для цього повинна бути підтримка держави складає приблизно 1 : 2. Для саморозвитку педагогів зараз представлений широкий спектр можливостей і більшість з них потребує матеріальних вкладень, певних витрат. Тобто, мотивація саморозвитку є дуже важливою, але все ж таки матеріальна сторона залишається болючою темою для педагогів.

На мотивуючий ефект роботи колективу впливає адміністрація. Вірний розподіл обов'язків, завдань, акцентів в загальній роботі є неймовірно важливим. Дуже часто саме фактор принципів керівництва та побудованої системи управління впливає на стиль роботи закладу освіти, взаємостосунки у колективі та саморозвиток педагогів. Ми дослідили, що більш мотиваційними, тими що підтримують бажання у самовдосконаленні та мотивують на розвиток є демократичний та творчий стилі керівництва, що будуються на доброзичливості, толерантності, творчому підході та сприйнятті ідей. Негативно впливає на мотивацію до професійного зростання авторитарний стиль, який побудований на приниженні підлеглих для досягнення мети керівництва, абсолютне нерозуміння колег та відсутність толерантності (77 % респондентів чітко формують думку про це). Ліберальний спосіб з методом лише матеріального заохочення також не дуже сприймається.

На сучасному етапі у професійній освіті має бути сформованою система мотивації та стимулювання, яка включає матеріальну мотивацію: педагог повинен заробляти стільки, щоб забезпечити задоволення своїх потреб і своєї сім'ї. Недостатня зарплата може викликати почуття незадоволеності, зниження якості праці, порушення трудової дисципліни, негативні взаємини в колективі, інтриги. Сьогодні необхідно не просто працювати, але і підвищувати свою кваліфікацію, поширювати досвід, брати участь у проектах і експериментах. Взятися за це можуть педагоги, які впевнені, що їх зусилля будуть заохочені премією. Матеріальна мотивація педагога також може бути виражена у вигляді: допомоги у зв'язку зі значимими подіями, проведення корпоративних вечорів, поїздок, придбання навчально-методичної літератури, оплати проходження курсів, семінарів, тренінгів, тощо. Нематеріальна мотивація педагога включає організацію робочого місця і місця відпочинку, забезпечення необхідною технікою, формування зручного розкладу, наявність поваги з боку адміністрації, надання методичної допомоги, сприяння у проходженні атестації, отримання гранту, вибрати час відпустки, оголошення подяки, занесення на дошку пошани, організувати заняття в

спортзалі, публічна похвала. – це хороші ефективні фактори управління мотивацією педагогів, але найважливіший, на наш погляд, фактор – значимість праці, місія педагога і організації.

Отже, педагог професійної освіти – зріла особистість зі сталою мотиваційною сферою. Тому його мотивацію треба підтримувати сприятливими умовами, якими, на нашу думку, є: здоровий мікроклімат у колективі, підкреслення значущості професії педагога, відчуття радості від успіхів у роботі та власної компетентності, можливості творчо вирішувати педагогічні завдання, переживання особистісної причетності до позитивних змін у закладі освіти, можливості саморозвитку та самовдосконалення, стимулювання (моральне та матеріальне) з боку адміністрації закладу освіти та на державному рівні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арістова Н. О. Формування мотивації вивчення іноземної мови у студентів вищих навчальних закладів монографія. К.: ТОВ «ГЛІФМЕДІЯ», 2015. 240 с.
2. Внукова О. Н. Самообразование как составляющая профессионального саморазвития педагога высшей школы // Педагогическое мастерство: материалы IV Междунар. науч. конф. / (г. Москва, февраль 2014 г.). М.: Буки-Веди, 2014. С. 269-271.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.

УДК 373.31

*Маргарита Войтенко
(Київ, Україна)*

ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЯК ВИМОГА СЬОГОДЕННЯ

У статті зосереджено увагу на проблемі формування ключових компетентностей у дітей молодшого шкільного віку. Наведено порівняльні результати студіювання сучасних підходів до визначення ключових компетентностей у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях. Розкрито особливості роботи вчителя початкових класів щодо їх формування в учнів.

Ключові слова: компетентність, ключові компетентності, компетентнісний підхід, учні початкової школи.

The article focuses on the problem of the formation of key competencies in children of primary school age. Comparative results of studying modern approaches to determining key competencies in domestic and foreign studies are presented. The features of the work of primary school teachers in their formation among students are disclosed.

Keywords: competence, key competencies, competency-based approach, primary school students.

Сучасний світ стрімко змінюється. Кожне нове покоління відрізняється від попереднього іншим, більш прискореним, темпом життя. Нині людина повинна вміти опрацьовувати великі масиви інформації, критично її оцінювати, швидко приймати рішення й відповідно діяти. Негативний досвід процесу навчання в минулі роки вказує нам на те, що дитині недостатньо отримати лише знання з різних галузей.

Концепція Нової української школи висуває ряд вимог до навчання і розвитку учнів. Відтак, новим освітнім орієнтиром виступає компетентнісний підхід. Завдання якого – формування ряду компетентностей у здобувачів освіти, що потрібні для успішної самореалізації у житті, навчанні та праці. Отже вчитель початкових класів має формувати не

лише носія знань, а й творчу особистість, яка зможе швидко адаптуватися до нових умов у будь-якій сфері суспільного життя.

Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти та Державний стандарт початкової загальної освіти визначають ключову компетентність, як «спеціально структурований комплекс якостей особистості, що дає можливість їй ефективно діяти у різних сферах життєдіяльності»[2; 3]. За Концепцією Нової української школи ключові компетентності – ті, «яких кожен потребує для особистої реалізації, розвитку, активної громадянської позиції, соціальної інклюзії та працевлаштування і які здатні забезпечити особисту реалізацію та життєвий успіх протягом усього життя» [4, с. 10]. У зазначених нормативних документах визначено ключові компетентності, які необхідно формувати у здобувачів освіти (рис. 1.)

Рис. 1. Ключові компетентності за Концепцією НУШ

Вивчення Рекомендацій Ради Європейського Союзу «Про ключові компетентності для навчання впродовж життя» (2018) [5] дозволило з'ясувати, що зарубіжними науковцями визначено вісім ключових компетентностей необхідних для особистої реалізації, здорового і сталого способу життя, можливості працевлаштування, активної громадянської позиції та соціальної інтеграції. А саме:

- грамотність;
- багатомовність;
- математична компетентність і компетентність в науці, технології та інженерія;
- цифрова компетентність;
- особиста, соціальна та навчальна компетентність;
- громадянська компетентність;
- компетентність підприємництва;
- культурна обізнаність і самовираження.

Порівнюючи компетентності, що визначені Концепцією НУШ та Радою ЄС, можемо зауважити про їхню суголосність. Компетентність передбачає, що особистість сама визначає мету навчально-пізнавальної діяльності, планує, програмує свою діяльність, організовує свою працю для досягнення мети, знаходить і накопичує потрібні знання. Це засвідчує необхідність вчителям ЗЗСО застосовувати зміст, форми і методи, що допоможуть у реалізації компетентнісного підходу. Отже, діяльність вчителя початкових класів має бути орієнтована на створення відповідного освітнього середовища, яке б включало виховання на

загальнолюдських цінностях, партнерську навчальну взаємодію учня як з педагогом, так і з іншими учнями.

У процесі проходження педагогічної практики у початковій школі ми спостерігали за організацією вчителем компетентісного підходу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку. Для формування ключових компетентностей вчитель застосовує лепбуки, дидактичні ігри, квести та бесіди для формування громадянської і соціальної компетентностей. Зокрема, гра «Ситуація» сприяла формуванню навичок в учнів діяти злагоджено та розв'язувати конфліктні ситуації. Реалізація учнями другого класу дослідницького проєкту «Здорове харчування», мало на меті сформувати у них дослідницькі та цифрові навички; здатності до комунікації та спільного пошуку рішень; формувало розуміння про здоровий спосіб життя.

Висновки. Отже, вимога часу диктує, що суспільству потрібна професійно-компетентна людина, яка вміє швидко адаптуватися в умовах сучасного життя, орієнтована на успіх, саморегуляцію, постійне навчання впродовж життя, критичне мислення, патріотизм. Таким чином, сьогодні головне завдання школи – не вчити, а навчати вчитися, підготувати учня до неперервного навчання. Ключові компетентності формуються через зміст освіти, доцільно дібрані форми, методи і технології навчання. В результаті учень розвиває здібності, з'являються можливості вирішувати в повсякденному житті реальні задачі: від побутових до виробничих і соціальних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний стандарт початкової освіти (2018). URL: <https://docs.google.com/viewer?docx=1&url=https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/5a8/de2/5e1/5a8de25e1504c877583228.doc>
2. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 №1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>
3. Державний стандарт початкової загальної освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20.04.2011 № 462. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF>
4. Концепція Нової української школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>
5. Рекомендації Ради (ЄС). Про ключові компетентності для навчання впродовж життя. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2018.189.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2018%3A189%3ATOC
6. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / Під заг. ред. Бібік Н. М. К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Куземко Л.В.

УДК 37.014.6:005.6-047.36:[61:378.09]

*Андрій Губарь, Георгій Бачурін, Михайло Довбиш, Ігор Довбиш
(Запоріжжя, Україна)*

ЩОДО ПИТАННЯ ЯКОСТІ НАДАННЯ ОСВІТИ У МЕДИЧНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Доведено актуальність дослідження якості освітньої діяльності медичних вищих навчальних закладів, розглянуто основні аспекти моніторингу освітнього процесу. Якість підготовки студентів медичних спеціальностей – це запорука побудови вискооефективної медицини в майбутньому.

Ключові слова: моніторинг, якість освіти, оцінювання, медичний ВНЗ.

The thematic justification of the quality of educational activity of medical higher educational institutions is proved, the main aspects of monitoring of the educational process are identified. The quality of education of medical students is the key for development of highly effective medicine in the future.

Keywords: monitoring, quality of education, evaluation, medical university.

Сучасні тенденції розвитку освітнього процесу вимагають актуалізації вимог до викладацької діяльності, побудови освітнього процесу відповідно до швидкоплинних трансформаційних процесів в медицині, освіті і суспільстві в цілому. Отже, на перший план виходить моніторингова діяльність якості освітньої діяльності. Відповідно до Закону України «Про освіту», Закону України «Про вищу освіту» [1], Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [2], ДСТУ ISO 9000:2015 [3] якість освітньої діяльності – це рівень організації, забезпечення та реалізації освітнього процесу, що забезпечує здобуття особами якісної освіти та відповідає вимогам, встановленим законодавством та/або договором про надання освітніх послуг.

З позицій освіти у вищих медичних навчальних закладах (ВМНЗ) моніторингова діяльність означає спостереження за освітніми процесами і за результатами навчання студентів (моніторинг якості результатів освіти). Це сприяє виробленню ефективних управлінських рішень керівництвом закладу та його структурними підрозділами в області підвищення якості освітньої діяльності, прогнозуванню тенденцій розвитку навчального закладу, визначення його положення серед інших ВМНЗ, тощо. На жаль, в даний час все ще має місце недооцінка важливості моніторингу якості освітньої діяльності, який розглядається як факультативна частина моніторингу вищої освіти. Послідовна реалізація управління якістю навчання визначає істотну самостійну роль моніторингу якості освітньої діяльності.

Якщо медичний вуз є суб'єктом надання у тому числі і освітніх послуг, необхідно розглядати наступні аспекти якості освіти, що характеризують [4]:

- отримані знання, вміння, професійні навички студентів і інтернів ВМНЗ відповідно до запиту споживачів освітніх послуг і вимогам державного освітнього стандарту вищої медичної професійної освіти;
- систему забезпечення якості знань, умінь і навичок студентів і інтернів в рамках системи менеджменту якості ВМНЗ.

Перший аспект означає необхідність моніторингу результатів освітнього процесу в рамках системи менеджменту якості ВМНЗ. Другий аспект має на меті, що якість результатів визначається якістю процесів і ресурсів ВМНЗ, отже, потрібен моніторинг освітніх процесів. І, якщо раніше у вітчизняній професійній освіті превалювала цінність першого аспекту, то зараз стрімко зростає роль другого аспекту.

В цілому під моніторингом якості вищої освіти розуміється комплексне функціонування спеціальної системи, призначеної для спостереження, вимірювання, оцінки, аналізу та прогнозу в сфері якості вищої медичної освіти (як результату, як процесу, як освітньої системи, як сукупності її актуальних внутрішніх і зовнішніх зв'язків). Справедливо вважається, що в загальному сенсі така система повинна охоплювати всі основні рівні управління: республіканський, обласний, регіональний, вузівський.

Аналіз інформації показав, що в силу відмінності професійних позицій і підходів, в рамках яких вводиться і використовується поняття «якість освіти», це поняття багатовимірне і нечітко визначено. Нечіткість проявляється як системна властивість, притаманна даному поняттю, і тому стає джерелом низки проблем. Обмеження розгляду змісту поняття «якість освіти» рівнем окремого вузу принципово не змінює ситуацію, поняття залишається нечітким.

Значні різночитання в теорії і практиці моніторингу якості освітньої діяльності вищих медичних навчальних закладів мають місце щодо суб'єктів моніторингу [5]. У традиціях національної системи вищої освіти педагоги професорсько-викладацького складу є єдиними

повноправними суб'єктами, що визначають якість на підставі оцінок обсягу отриманих знань та вмінь. Перехід від традиційного підходу до системного моніторингу якості педагогічної діяльності стикається зі значними труднощами. Багато з них пов'язані з тим, що студенти не стали суб'єктами моніторингової діяльності і фактично відсторонені від процедур оцінки якості освітньої діяльності у своїх ВНМЗ. Істотне значення надається інформуванню всіх учасників освітньої діяльності про результати моніторингу, аналізу цих результатів в колективах кафедр, факультетів, студентських груп, інформування академічної спільноти ВНМЗ про управлінські рішення. Отже, результати вивчення очікувань студентів і викладачів з різних аспектів життєдіяльності університету дозволили обґрунтувати необхідні корективи в організації освітньої діяльності ВНМЗ.

Об'єктивність і цінність інформації про якість тільки зростає, якщо розглядати оцінки якості, дані виробниками «продукції» (викладачами, якщо мова йде про знання студентів та інтернів), споживачами (думка випускника ВНМЗ після працевлаштування про якість своєї підготовки, думка роботодавців), і незалежними службами атестації і тестування.

Отже, головне завдання сучасних закладів вищої медичної освіти – це побудова системи надання освітніх послуг у відповідності з актуальними вимогами суспільства до якості охорони здоров'я завдяки активному перманентному моніторингу якості освітнього процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про освіту» //Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
2. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» //Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 3, ст.25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>.
3. ДСТУ ISO 9000:2015. URL: <https://metrology.com.ua/ntd/skachat-iso-iec-ohsas/iso/dstu-iso-9001-2015>
4. Селезньова Н.А. Якість вищої освіти як об'єкт системного дослідження. Лекція-доповідь. Вид. 2-е, доп. К.: Дослідницький центр проблем якості підготовки фахівців, 2018. 95 с.
5. Фішман Б.Є. Відкритість і якість професійної освіти: грані проблеми. Матеріали II науково-практичної конференції «Відкриті еволюціонуючі системи». Київ, 2018. С. 216-224.

*Ферузахон Дадабоева
(Тошкент, Ўзбекистон)*

МАКТАБ АСТРОНОМИЯ КУРСИНИНГ ЭСТЕТИК МАЗМУНИ ВА УНИ ЎҚУВЧИЛАРДА ШАКЛЛАНТИРИШ

Мазкур мақолада астрономия курсининг эстетик мазмуни мавжудлиги урғу берилган ва уни ўқувчиларда шакллантириши масаласи кўтарилган.

Калит сўзлар: эстетик маданият, эстетик тарбия, эстетик ҳис-туйғу, астрономия курсининг эстетик мазмуни.

Қадимдан минглаб кишиларнинг қалби ва юрагини жунбушга келтирадиган санъат асарларининг яратилиши, уларни идрок қилиш ва баҳра олиш, биздан нафис ва нозик эстетик дидни талаб этади. Маълумки, тарбия масаласида ўқувчиларнинг адабиётга, санъат асарлари ва мусиқага бўлган эҳтиёжлари муҳим ўрин эгаллайди.

Худди шунингдек, атроф муҳит, табиат ҳодисалари ҳам гўзалликка бой бўлиб, бу ҳодисалардаги мавжуд қонуниятлари ва улардаги мавжуд гармония билан ўқувчиларни мафтун қилади. Ўқувчиларни табиатда яширинган бундай сирлар “фош қилиш” билан боғлиқ илмий билимлар оламига жалб қилиш, уларда муҳим ва нозик ҳис туйғуларни

уйғотиб, эслатилган ҳар иккала йўналиш бўйича ҳам маданиятларини бирлаштиришга ундайди.

Бундай маданий ҳис-туйғуларни ўқувчилар учун уйғунлаштирувчи манба бўлиб, ўрганилаётган предмет бўйича дарсларда қаралаётган ҳодиса ва жараёнларнинг кечиши билан боғлиқ ўқув экспериментлари воситасида идрок қилинаётганда ўқувчиларни жалб қилаётган табиатнинг ранг-баранглиги ўзгаришининг ўқувчиларда ҳайрат ва кучли эмоционал ҳис-туйғуларни кўзғайди.

Яна бир нарсани алоҳида эслатиш жоизки, физика ва астрономияда (аникроғи астрофизикада) ҳам санъатдаги каби гўзаллик улардаги симметрия билан боғланган. Шунингдек бунда санъатдаги фарқли ўлароқ физикада симметрия аниқ ва қатъий маънога эга. Симметрия тушунчасини математик формада талқин қилиб олимлар охириги ўн йилликларда физикада модда заррачалари ва ўзаро таъсирлашишни узатувчи заррачалар бир-бирлари билан олдинги мавжуд тасаввурлардан ҳам тўлароқ уйғунлашганлиги тўғрисидаги назарияни яратишга муваффақ бўлдилар. Булар асосида физик Онунъ Л.Б. шундай хулоса қилади: Симметрия, бу шундай зўр қуролки, уни ишлатиш жараёнида, бундай “коллейдоскоп” ёрдамида физик ҳодисаларнинг топилган асосий структуралари ёрдамида ранг-баранг физика дунёсини бир нечта фундаментал формулалар ёрдамида ифодалаш мумкин бўлади.

Ўқувчиларни эстетик маданиятини шакллантириш, уларда санъатдаги ва табиатдаги ҳақиқий гўзалликларни ҳис қилиш ва уларни қалбакиларидан фарқ қила билиш, ҳаётда учрайдиган нохуш ҳодисаларга ва бемаъни ҳаракат ва ҳолларга нисбатан чидаб туролмаслик ва аёвсиз бўлиш каби ижобий ҳислатларни уйғотади.

Эстетик тарбияга эътиборсизлик, аксарият ҳолларда, мактаб бўсағасидан эмоционал ҳис –туйғусиз қўпол ва дағал маънавий қашшоқ, бинобарин ижтимоий маънода фойдасиз битирувчиларнинг чиқишларига сабаб бўлади.

А.М.Горький бу масалада жуда қайғуриб: *“Инсон ўзининг табиатида рассом. У ҳар доим, у ёки бу ҳолда, ўз ҳаётини гўзаллик билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилади. Шундай қилиш керакки, натижада интеллект ва инстинкт кишида ўзаро қўшилиб чиройли уйғунлашсин, мени назаримда, фақат шундагина биз ҳаммамиз ва бизни ўровчи ҳамма нарса тиниқлашамиз, тозаланамиз ва ҳаётдан баҳраманд бўламиз”* –деган эди [1].

Атроф–муҳитнинг ҳодисалари, жумладан санъат асарлари инсон томонидан чуқур ҳис билан қайд қилинаётиб, унда кучли эмоционал туйғуларни уйғотади. *Эстетик ҳис –туйғу, ижтимоий асосланган ва инсоннинг ҳодиса ёки предметларни эстетик баҳоловчи муносабати асосида вужудга келган субъектив эмоционал кечинмадир.* Эстетик ҳодисалар, унда шакл ва мазмуннинг бирлиги ёки қарама – қаршилигига, ғоявий мазмуннинг аҳамияти ва моҳиятига кўра инсонда руҳий завқ ҳиссини ёки, аксинча, кўнгилни айнитадиган туйғуни, қайғу –ғам ёки хурсандчилик кайфиятини; кўрқув ёки даҳшатни, кулгу ёки ҳамдардлик каби эмоционал ҳисларни уйғотиши мумкин. Эмоционал кечинмалар, инсонда руҳий эҳтиёжлар пайдо бўлишининг асосини ташкил этади. Эстетик онг, эстетик туйғу ва руҳий эҳтиёж билан биргаликда инсоннинг борлиққа нисбатан эстетик муносабатларининг энг муҳим асоси ҳисобланади. Эстетик онгнинг ўзаги эстетик идеал бўлиб, у табиат, жамият ва инсондаги, шунингдек, меҳнат ва санъатдаги етук гўзалликларни акс қилувчи ижтимоий асосланган тасаввурлардир [2].

Маълумки, мактабда ўқитиладиган ҳар бир фан ўзича гўзалликларга бой бўлиб, ўқитиш жараёнида ўқитувчи унинг бой бу мазмунидан ўқувчиларда эстетик ва ахлоқий тарбия элементларини шакллантиришда кенг фойдаланмоғи лозим.

Шу пайтга қадар аксарият мактабларда эстетик тарбия, асосан адабиёт, музыка ва расм – чизмачилик дарсларидагина амалга ошириларди. Халқ таълимининг мактаблар олдига қўйган бугунги вазифалари, эстетик тарбияга барча предметлар бўйича бериладиган таълимнинг мазмунидан кенг ўрин берилишини тақозо қилади. Бинобарин бу тадбирни амалга оширишда табиат фанларининг имкониятлари беқиёс эканлигини унутмаслик лозим.

Бизнингча, физика ёки астрономия фанларининг гўзалликларини исботлашга уринишга ҳожат бўлмаса керак. Чунки бу фанларнинг предмети, бизни ўраб турган табиатнинг ҳодиса ва жараёнлари ҳақида бўлиб, уларда яширинган қонуниятларни кашф қилиш билан шуғулланади. ташкил топган бўлиб, миллиардлаб йиллар давомида сайқал топган табиатнинг гўзаллиги эса – тан олинган ҳақиқатдир. Бу, юзлаб йиллар давомида очилиб, кишиларни ҳайратга солган физик назария ва қонунлар; тунда жилоланган юлдузлар осмонининг чексизлиги ва гўзаллиги, метеор ва болидларнинг чиройли из қолдириб училари, “шоҳ ташлаб” гумбурлаган момоқалдиروқ, ёмғирдан сўнг турли рангларда товланувчи камалак, тонги шафақ, қутб ёғдуси, Ой ва Қуёшларнинг тутилишлари; Ер, ташқи планеталар ва Ойнинг космик аппаратлар ёрдамида қўлга киритилган латиф ландшафтлари ва ҳоказолардир.

Табиат фанлари ичида астрономия фани гўзалликларга бойлиги бўйича физикадан қолишмайди. Унинг мазмуни ўз ичига олган табиат ҳодисалари ичида, киши тафаккурини қамрайдигани, гўзаллиги билан ром қиладиган ўқув материаллари жуда кўп топилади. Таниқли олим В.Н.Комаров ўзининг “Жозибали астрономия” китобида шундай ёзади:

“Астрономия! Осмон жисмлари, Коинот ҳақидаги фан. Инсон маърифатининг бу соҳаси ҳеч қочон жонкуяр мухлисларидан камчилик кўрмаган. Астрономия ишқибозлари орасида деярли барча мутахассисларнинг вакиллари топиш мумкин. Бу фанга, ишонч билан айтиш мумкинки, ҳар қандай ёшдагилар ҳам ўз қизиқишлари билан бўйсунушади.

Бу бежиз эмас. Коинотнинг сирлилиги кимни ўзига жалб қилмайди дейсиз? Бунинг сабаблари ҳам етарлича. Бу, энг аввало, кишиларнинг азалий қизиқувчанлиги, номаълум нарсани билишга интилувчанлигидандир” [3].

Дарҳақиқат, нафақат ижодкорлар, балки шинаванда ишқибозлар ҳам астрономик ҳодисалардан ажабланиб, завқланиб уларни бадий ва шеърый сатрларда ифодаланишларини ҳам кўп бора гувоҳи бўламиз.

Осмонда кундузи Қуёш порлайди,
Кечаси юлдузлар ўзига чорлайди.
Меркурий, Венера, Ер, Марс, Нептун,
Зухал, Миррих, Зухро, Муштарий.
Барча планеталару, юлдузлар
Бизларни чорлайди кеча-кундузлар.

Мусаффо осмонни муқаддас ярми
Гўзал табиатни, бутун бир элни
Нури билан иситиб, ёритар қуёш
Мўъжиза эмасму айтингиз юртдош

АДАБИЁТЛАР

1. Толстых В.И., Эренгросс Б.А., Макаров К.А. Эстетическое воспитание. М.: «Высшая школа», 1979.
2. Фейнман Р., Лейтон Р., Сэндс М. Фейнмановские лекции по физике. М.: “Мир”, 1970.
3. Комаров В.Н. Увлекательная астрономия. М.: “Просвещение”, 1984.

ПІДГОТОВКА ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ТУРИЗМУ

У статті проаналізовано і теоретично обґрунтовано проблему підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії. Визначено сутність основних понять «підготовка», «професійна підготовка», «бакалавр з туризму», «підготовка до професійної взаємодії». Подано авторське визначення поняття «майбутній бакалавр з туризму». Акцентовано увагу на ефективності підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії.

Ключові слова: підготовка, професійна підготовка, бакалавр, бакалавр з туризму, підготовка до професійної взаємодії.

The article analyzes and theoretically substantiates the problem of preparing future bachelors in tourism for professional interaction. The essence of the basic concepts «preparation», «vocational training», «bachelor of tourism», «preparation for professional interaction» are defined. The author defines the concept of «future bachelor of tourism». Emphasis is placed on the effectiveness of preparing future bachelors in tourism for professional engagement.

Keywords: preparation, vocational training, bachelor, bachelor of tourism, preparation for professional interaction.

Професійна взаємодія є невід'ємною частиною професійної діяльності фахівців туристичної індустрії. Необхідність підвищення рівня готовності майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії актуалізує проблему підвищення ефективності професійної підготовки майбутніх фахівців до комунікативної взаємодії, професійного самовдосконалення та розвитку. Відтак, виникає необхідність визначення сутності та особливостей підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії.

Підготовка майбутнього бакалавра з туризму до різних видів діяльності висвітлена у працях таких науковців, як Є. Баранов, Л. Безкоровайна, Н. Бондар, В. Васильєв, О. Гальченко, О. Дишко, Ю. Земліна, А. Казьмерчук, Т. Колесник, О. Конох, Б. Кукса, С. Літовка-Деменіна, Є. Маркарян, М. Митник, О. Полякова, О. Тарнопольський та інші.

Вищезазначені праці розкривають проблеми організації освітнього процесу з метою професійної підготовки бакалаврів з туризму, які вимагають поєднання світових стандартів, тенденцій та досвіду з державними підходами, фундаментальними дослідженнями у реалізації сучасних напрямків оптимізації професійної підготовки майбутніх спеціалістів у сфері туризму. Ці фактори також складають теоретичні основи підготовки майбутніх бакалаврів із вищезазначеної спеціальності до професійної взаємодії.

Проблема підготовки майбутніх фахівців з туризму до професійної взаємодії була предметом розгляду О. Дишко, О. Полякової, Є. Радигіної та ін. Проте, означені дослідження розкривають особливості професійної взаємодії майбутніх фахівців туристичної сфери зі споживачами туристичних послуг, не враховуючи при цьому інших суб'єктів туристичної діяльності, а саме: керівництво, колеги тощо.

Метою статті є аналіз теоретичних основ підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії та конкретизація таких понять як «підготовка», «професійна підготовка», «бакалавр з туризму», «підготовка до професійної взаємодії».

Вивчення ряду базових понять нашого дослідження почалося з аналізу терміна «підготовка». У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» зазначено, що поняття «підготовка» є «запасом знань, навичок, досвід тощо, набутий у процесі навчання,

практичної діяльності» [4, с. 952]. Зміст поняття «підготовка» відображено у Енциклопедії професійної освіти у двох його значеннях: навчання, тобто як деякий спеціально організований процес формування готовності до виконання майбутніх завдань; готовність, під якою розуміють наявність компетенції, знань, умінь та навичок, необхідних для успішного виконання певної сукупності завдань [10].

Проведений нами аналіз наукової літератури дає змогу стверджувати, що сьогодні не існує єдиного погляду на трактування поняття «підготовка». Проте, у нашому дослідженні під підготовкою будемо розуміти надання фундаментальних теоретичних знань, практичних умінь і навичок, формування професійно важливих якостей, необхідних для виконання успішної, результативної діяльності за обраною професією, здійснюваної в ході навчання, самоосвіти або професійної освіти.

Щодо сутності поняття «професійна підготовка», то означений термін, як зазначає В. Нестеренко, є «конкретизацією поняття «підготовка», де термін «професійна» звужує все різноманіття способів існування підготовки до певної сфери застосування людиною набутих знань, умінь і навичок – професії» [7, с. 19].

Здійснений нами на методологічному рівні аналіз проблеми визначення змісту професійної підготовки дозволив установити, що у психолого-педагогічній літературі дефініція «професійна підготовка» розглядається у більшості випадків як процес (процес формування та збагачення настанов, знань і вмінь, що необхідні майбутньому фахівцю для адекватного виконання специфічних завдань навчально-виховного процесу [1, с. 40]) і як система (система організаційних та педагогічних заходів, які забезпечують формування в особистості професійної спрямованості, системи знань, навичок, умінь і професійної готовності, що, в свою чергу, визначається як суб'єктивний стан особистості, яка вважає себе здатною й підготовленою до виконання певної професійної діяльності та прагне її виконати [9, с. 16]). Отже, проаналізувавши підходи вітчизняних та зарубіжних науковців щодо визначення сутності поняття «професійна підготовка», вважаємо, що професійна підготовка є процесом здобуття кваліфікації відповідно певної спеціальності, який сприяє засвоєнню сукупності спеціальних знань, умінь та навичок для здійснення професійної діяльності.

У рамках нашого дослідження також варто приділити увагу поняттю «бакалавр». У законі України «Про вищу освіту» зазначено, що бакалавр – це освітній ступінь, що здобувається на першому рівні вищої освіти та присуджується закладом вищої освіти у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти освітньо-професійної програми, обсяг якої становить 180–240 кредитів ЄКТС. Для здобуття освітнього ступеня бакалавра на основі освітнього ступеня молодшого бакалавра або на основі фахової передвищої освіти заклад вищої освіти має право визнати та перезарахувати кредити ЄКТС, максимальний обсяг яких визначається стандартом вищої освіти» [6].

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про перелік напрямів, за якими здійснюється профпідготовка фахівців у ЗВО за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» та «магістр»» (2015 р.) визнано два напрями підготовки бакалаврів з туризму: це галузь знань 07 «Управління та адміністрування», в якій затверджено спеціальність 073 «Менеджмент», який передбачає підготовку майбутніх бакалаврів за освітньо-професійною програмою «Менеджмент туристичного бізнесу», та галузь знань 24 «Сфера обслуговування», які передбачають такі спеціальності, як 242 «Туризм» та 241 «Готельно-ресторанна справа». Як зазначає О. Самохвал, кожна зі згаданих спеціальностей знайшла своє місце на ринку освітніх послуг. Так, менеджерський напрям зорієнтований на підготовку фахівців для сфери туризму, які планують обіймати посади керівників функціональних підрозділів як підприємств-виробників (готельні комплекси, заклади ресторанного господарства, транспортні перевізники), так і підприємств-посередників у туризмі (туроператорів, турагентів, турбюро) та здійснювати своє кар'єрне зростання за управлінськими сходами. А спеціальності «Туризм» і «Готельно-ресторанна справа» базуються на технологічних аспектах усіх рівнів: від виконання суто технічної роботи до частково управлінських функцій

в організації. Таким чином, кожна спеціальність займає свою лакуну на ринку праці, причому перша орієнтується на управлінський, а дві інших – на технологічний аспект, що відповідно зумовлює наповнення інваріантної частини стандартів, розроблених для цих напрямів [8, с. 499].

Отже, аналіз нормативно-правової та наукової літератури дав можливість дійти висновку, що у нашому дослідженні майбутній бакалавр з туризму – це здобувач освітньо-кваліфікаційного рівня фахівця туристичної галузі у закладі вищої освіти, який на основі повної або базової загальної середньої освіти здобуває загальні та професійні компетентності, набуває відповідного досвіду їх застосування для практичного вирішення професійних завдань, які виникають в індустрії туризму.

Доволі значимими для нашого дослідження виявились наукові погляди Л. Євдокімової-Лісогор, яка виділила наступні компоненти змісту професійної підготовки майбутніх фахівців сфери туризму, а саме: мотивація до побудови професійної й ділової взаємодії з представниками інших культур; цілеспрямованість на набуття професійного та ділового міжкультурного досвіду; знання щодо основних категорій, понять, особливостей міжкультурного діалогу; діалогічно-комунікативні вміння здійснювати міжкультурного діалогу у професійній сфері засобами вербальної й невербальної комунікації та вміння креативно вирішувати професійні завдання засобами діалогічного спілкування з представниками інших культур; ціннісне ставлення до взаємодії з представниками інших культур на основі емпатії й толерантності, а також здатність до рефлексивності діалогічного спілкування в міжкультурному професійному середовищі [5].

У дослідженні Т. Бурової, В. Ігнатєвої, Л. Кузнецової та І. Радзевич зазначається, що професійна підготовка фахівців з туристичних послуг повина бути спрямована на формування умінь розуміти потреби клієнта, слухати та демонструвати розуміння сенсу висловлювань контактора; налагоджувати «зворотний зв'язок» з колегами і партнерами в ситуації особистісно-ділової комунікації; спостерігати й інтерпретувати вербальну і невербальну поведінку людини; знати і вміти враховувати статеві, етнокультурні особливості комунікації тощо [3, с. 44].

Належне забезпечення туристичної галузі висококваліфікованими спеціалістами вимагає від закладів вищої освіти підготовки фахівців нової генерації, які вільно володіють сучасними інформаційно-комунікативними технологіями і спеціальними програмними продуктами, іноземними мовами, добре знають організацію роботи туроператорів, турагентів і механізм взаємодії між ними, здатні швидко і грамотно підготувати основні типи документів, уміють спілкуватись з клієнтами і партнерами, приймати рішення у нестандартних ситуаціях на ринку, розробляти групові та індивідуальні тури і розраховувати їхню вартість, впевнено володіють навичками аналітичної, дослідницької та маркетингової діяльності, є носіями високої культури практики [2].

Проведений аналіз особливостей професійної підготовки майбутніх бакалаврів з туризму у закладах вищої освіти показує, що наявна система навчання, не достатньо враховує специфіку підготовки висококваліфікованого фахівця до професійної взаємодії. Пріоритетними напрямками реалізації зазначених завдань, на нашу думку, є: запровадження гнучких освітньо-професійних програм, оновлення змісту вищої туристської освіти, запровадження ефективних педагогічних технологій, створення чіткої системи методичного та інформаційного забезпечення вищої школи.

Таким чином, здійснений аналіз сучасного досвіду й напрямів наукового пошуку сучасних дослідників щодо підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії показав, що дослідження у визначеній проблематиці характеризуються активними пошуками вчених, спрямованими на винайдення шляхів вдосконалення комунікативної підготовки майбутніх фахівців, оновлення вимог як до особистісних якостей бакалаврів з туризму, так і організації ефективної професійної взаємодії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. М.: Издат. Просвещение, 1990. 141 с.
2. Балабанов Г.В., Гришко Р.О. Сучасний стан національного ринку вищої професійної освіти в галузі туризму. Географія і туризм. 2014. Вип. 28. С. 19–28.
3. Бурова Т.Н., Игнатъева В.В., Кузнецова Л.Г., Радзевич И.Д. Подготовка специалистов для сферы туризма: проблемы и перспективы. Туризм и рекреация: фундаментальные и прикладные исследования: Труды VI Междунар. науч.-практ. конф. Балтийская академия туризма и предпринимательства, Санкт-Петербург, 27–28 апреля 2011 р. СПб.: Д.А.Р.К., 2011. С. 43–46.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Бусел. К. : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
5. Євдокімова-Лисогор Л.А. Вплив факторів на підготовку майбутніх фахівців сфери туризму до міжкультурного діалогу. Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. «Економічний розвиток та спадщина Семена Кузнеця», 30–31 трав. 2019 р. Харків: ДІСА ПЛЮС. С. 313–314.
6. Закон України «Про вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
7. Нестеренко В.В. Теоретико-методологічні засади підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти в системі заочного навчання : монографія. Одеса : Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2012. 399 с.
8. Самохвал О.О. Теоретичні основи змісту професійної підготовки майбутніх фахівців туристичної галузі у ВНЗ України. Молодий вчений. 2016. № 11 (38). С. 497–501.
9. Танько Т.П. Теорія та практика музичнопедагогічної підготовки майбутніх вихователів дошкільних закладів у педагогічних університетах. Автореф. дис. ... д-ра пед. наук; спец.: 13.00.04. Харків, 2004. 41 с.
10. Энциклопедия профессионального образования в 3 – х т. / Под. ред. С.Я. Батышева. М.: АПО, 1999. Т. 2. 440 с.

УДК-37.013

Тетяна Дзямко
(Мукачєво, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ ПРИ ВИКЛАДАННІ ХІМІЇ

Освіта – один з головних інститутів соціалізації особистості. Використання нових педагогічних технологій у навчально-виховному процесі дозволяє викладачам реалізувати свої педагогічні ідеї, а студентам дає можливість самостійно вибирати освітню траєкторію – послідовність і темп вивчення тем, систему тренувальних завдань і задач, способи контролю знань. Так реалізується найважливіша вимога сучасної освіти – вироблення в суб'єктів освітнього процесу індивідуального стилю діяльності, культури самовизначення, відбувається їхній особистісний розвиток.

Будь-яка педагогічна технологія – це інформаційна технологія, оскільки основу технологічного процесу навчання складає отримання і перетворення інформації.

Ключові слова: освіта, наука, комп'ютер, інформаційно-комунікаційні технології, хімічні явища, будова атома, джерела інформації.

Education is one of the main institutes of personality socialization. The use of new pedagogical technologies in the educational process allows teachers to realize their pedagogical ideas, and gives students the opportunity to choose the educational trajectory independently – the sequence

and the pace of study topics, the system of training tasks and problems, ways to control knowledge. So it is realized the most important requirement of modern education – the development of subjects of the educational process of an individual style of activity, a culture of self-determination, and their personal development.

Any pedagogical technology is information technology, because the basis of the technological process of learning is receiving and transformation of information.

Keywords: *education, science, computer, information and communication technologies, chemical phenomena, atomic structure, sources of information.*

Система освіти, відповідно до вимог сучасності, потребує докорінного переосмислення, практичної реалізації – навчитися пізнавати, навчитися працювати, навчитися жити.

XXI століття – час переходу до високотехнологічного інформаційного суспільства в якому якість людського потенціалу, рівень освіченості й культури всього населення набувають вирішального значення.

Комп'ютери стрімко увійшли в різноманітні сфери нашої повсякденної діяльності, тому важливим завданням є широке запровадження комп'ютерної техніки в процесі навчання.

Інформаційно-комунікаційні технології навчання (ІКТ) – це сукупність методів і технічних засобів реалізації інформаційних технологій на основі комп'ютерних мереж і засобів забезпечення ефективного процесу навчання. [1, с. 78]

Інформаційні технології – це сукупність інформаційних процесів з використання засобів обчислювальної техніки, що забезпечують швидкий пошук інформації, доступ до джерел інформації.

Комунікаційні – підвищення ролі комп'ютерних мереж у забезпеченні реалізації інформаційних процесів.

Об'єктом методики використання ІКТ у навчальному процесі є процес навчання студентів в умовах сучасних навчальних закладів.

Предметом методики використання ІКТ є педагогічні, санітарно-гігієнічні та технічні умови, за яких застосування ІКТ підвищує ефективність навчання.

Сьогодні, з огляду на сучасні реалії, викладач повинен вносити в навчальний процес нові методи подачі інформації. Виникає питання, навіщо це потрібно?

Це потрібно для того щоб з використанням комп'ютерних мереж і онлайн засобів, коледжі отримали можливість подавати нову інформацію таким чином, щоб задовольнити індивідуальні запити кожного студента.

Допомогти педагогу у вирішенні цього непростого завдання може поєднання традиційних методів навчання та сучасних інформаційних технологій, у тому числі і комп'ютерних.

Адже використання комп'ютера на занятті дозволяє зробити процес навчання мобільним, строго диференційованим та індивідуальним.

Поєднуючи в собі можливості телевізора, відеомагнітофона, книги, калькулятора, будучи універсальною іграшкою, здатною імітувати інші іграшки і самі різні ігри, сучасний комп'ютер, разом з тим, є для підлітка рівноправним партнером, здатним дуже тонко реагувати на його дії і запити, Такого партнера йому часом не вистачає. З іншого боку, цей метод навчання є досить привабливим і для викладачів: допомагає їм краще оцінити здібності і знання студента, зрозуміти його, спонукає шукати нові, нетрадиційні форми і методи навчання. [2, с. 58]

Впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій ставить такі **цілі**:

- ❖ забезпечення доступності та ефективності освіти;
- ❖ удосконалення навчально-виховного процесу;
- ❖ підготовка молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві;
- ❖ інтенсифікація навчання і виховання студентів за рахунок використання інформаційно-комунікаційних технологій;

❖ формування інформаційної культури підлітків та педагогічних працівників, забезпечення їх інформаційних потреб;

❖ удосконалення науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу.

Перехід сучасного суспільства до інформаційної епохи свого розвитку висуває в якості однієї з основних задач, що стоять перед системою освіти I-II рівнів акредитації, задачу формування основ інформаційної культури майбутнього фахівця. Реалізація цієї задачі неможлива без включення інформаційного компонента в систему профільної хімічної освіти.

При навчанні хімії, найбільш природним є використання комп'ютера, виходячи з особливостей хімії як науки. Наприклад, для моделювання хімічних процесів і явищ, лабораторного використання комп'ютера в режимі інтерфейсу, комп'ютерної підтримки процесу викладу навчального матеріалу і контролю його засвоєння. Моделювання хімічних явищ і процесів на комп'ютері – необхідно, насамперед, для вивчення явищ і експериментів, що практично неможливо показати в лабораторії, але вони можуть бути показані за допомогою комп'ютера. [1, с. 136]

Використання комп'ютерних моделей дозволяє розкрити істотні зв'язки досліджуваного об'єкта, глибше виявити його закономірності, що, у кінцевому рахунку, веде до кращого засвоєння матеріалу. Студент може досліджувати явище, змінюючи параметри, порівнювати отримані результати, аналізувати їх, робити висновки. Наприклад, задаючи різні значення концентрації реагуючих речовин (у програмі, що моделює залежність швидкості хімічної реакції від різних факторів), студент може простежити за зміною обсягу газу, що виділяється, і т.д.

Другий напрямок використання комп'ютера в навчанні хімії – контроль і обробка даних хімічного експерименту. Компанія IBM розробила «Персональну наукову лабораторію» (ПНЛ) – комплект комп'ютерів і програм для них, різних датчиків і лабораторного устаткування, що дозволяє проводити різні експерименти хімічного, хіміко-фізичного і хіміко-екологічного напрямку. Таке використання комп'ютера корисно тим, що прищеплює учнем навички дослідницької діяльності, формує пізнавальний інтерес, підвищує мотивацію, розвиває наукове мислення.

Третій напрямок використання ІКТ у процесі навчання хімії – програмна підтримка курсу. Зміст програмних засобів навчального призначення, застосовуваних при навчанні хімії, визначається цілями уроку, змістом і послідовністю подачі навчального матеріалу. У зв'язку з цим, усі програмні засоби використовувані для комп'ютерної підтримки процесу вивчення хімії, можна розділити на програми:

- довідкові посібники по конкретних темах;
- рішення розрахункових і експериментальних задач;
- організація і проведення лабораторних робіт;
- контроль і оцінка знань.

На кожному конкретному уроці можуть бути використані визначені програми, виходячи з цілей заняття, при цьому функції викладача і комп'ютера різні. Програмні засоби для ефективного застосування в навчальному процесі повинні відповідати курсу хімії профільного навчання, мати високий ступінь наочності, простоту використання, сприяти формуванню загальних навчальних і експериментальних умінь, узагальненню і поглибленню знань і т.д.

Стосовно до навчання хімії поряд з підвищенням мотивації навчання за рахунок використання комп'ютера на занятті, підвищення рівня індивідуалізації навчання і можливості організації оперативного контролю за засвоєнням знань комп'ютерні технології можуть бути ефективно використані для формування основних понять, необхідних для розуміння мікросвіту (будівля атома, молекул), таких найважливіших хімічних понять як "хімічний зв'язок", при вивченні високотемпературних процесів (кольорова і чорна металургія), реакцій з отруйними речовинами (галогени), тривалих за часом хімічних досвідів (гідроліз нуклеїнових кислот) і т.д.

Досвід застосування комп'ютерних технологій у навчанні хімії дозволяє укласти, що для одержання високого навчального ефекту важливо їхнє систематичне використання, як на стадії вивчення матеріалу, так і на стадії оперативного контролю за засвоєнням знань, а для цього також необхідний різноманітний асортимент педагогічних програмних засобів (ППЗ). Нові можливості, виявлені в результаті аналізу педагогічної практики використання ППЗ, дозволяють значно поліпшити навчально-виховний процес. Особливо це стосується предметів природно-наукового циклу, у тому числі хімії, вивчення якої зв'язане з процесами, схованими від безпосереднього спостереження і тому важко сприйнятими дітьми. ППЗ дозволяють візуалізувати такі процеси, надаючи одночасно з цим можливість багаторазового повторення і просування в навчанні зі швидкістю, сприятливою для кожної дитини в досягненні розуміння того чи іншого навчального матеріалу. Педагогічні програмні засоби, будучи частиною програмних засобів навчального призначення, забезпечують також можливість прилучення до сучасних методів роботи з інформацією, інтелектуалізацію навчальної діяльності. У результаті проведеного серед викладачів анкетування, складеного по концепціях, узятих з монографії І.Роберт "Сучасні інформаційні технології в утворенні", [3, с. 152] використання даних педагогічних програмних засобів у навчанні хімії дає можливість:

- 1) індивідуалізувати і диференціювати процес навчання за рахунок можливості вивчення з індивідуальною швидкістю засвоєння матеріалу;
- 2) здійснювати контроль зі зворотним зв'язком, з діагностикою помилок і оцінкою результатів навчальної діяльності;
- 3) здійснювати самоконтроль і самокорекцію;
- 4) здійснювати тренування в процесі засвоєння навчального матеріалу і самопідготовку учнів;
- 5) візуалізувати навчальну інформацію за допомогою наочного представлення на екрані ЕОМ даного процесу, у тому числі схованого в реальному світі;
- 6) проводити лабораторні роботи в умовах імітації в комп'ютерній програмі реального чи досвіду експерименту;
- 7) формувати культуру навчальної діяльності того, якого навчають, і навчального.

Сьогодні комп'ютери стають неодмінним атрибутом нашого життя, інформаційні технології створюють нові можливості отримання людиною знань.

Актуальність використання ІТ в навчанні хімії обумовлено тим, що в комп'ютерних технологіях закладені невичерпні можливості для навчання студентів на якісно новому рівні. Вони надають широкі можливості для розвитку особи студента і реалізації їх здібностей. Використання анімації і звукового супроводу в повчальних програмах впливають на декілька каналів сприйняття навчання (аудіальний, кінестетичний, візуальний), що дозволяє при навчанні враховувати особливості кожного з них.

Комп'ютерні технології істотно підсилюють мотивацію вивчення хімії, підвищують рівень індивідуалізації навчання, інтенсифікують процес навчання і т.д.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Прищепа С.Г. Інтерактивні технології на уроках хімії // Використання гри для розвитку пізнавальної активності учнів на уроках хімії. Х. : Вид. Група „Основа”, 2006. 234 с.
2. Дьяконова Л.І. Використання комп'ютерних технологій на уроках хімії // Хімія. № 24. Х. : Вид група „Основа”, 2007. 140 с.
3. Роберт І. Сучасні інформаційні технології в утворенні: дидактичні проблеми; перспективи використання. М.: Школ-Пресс, 1994. 205 с.
4. Використання концепції оптимізації в навчально-виховному процесі з хімії. Івано-Франківськ, 1984. 235 с.

УДК 378.147.88

Сауле Жолдасбекова, Ляйля Иманкулова,
Алмагул Балтабекова, Дина Мадиева
(Шымкент, Казахстан)

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

В данной статье рассмотрены формирование научно-исследовательских способностей будущих педагогов.

Ключевые слова: научно-исследовательская функция, деятельность, педагог, учащиеся, развитие навыков, творческие способности.

This article discusses the formation of research abilities of future teachers.

Keywords: research function, activity, teacher, students, skills development, creativity.

Одной из важных составляющих в системе подготовки будущих педагогов является их готовность к научно-исследовательской деятельности, открывающей возможности стимулирования и роста творческого потенциала личности. Научно-исследовательская деятельность будущих педагогов позволяет наиболее полно проявить индивидуальность, творческие способности, готовность к самореализации личности как педагога художественного труда, так и его воспитанника.

Обновление содержания школьного образования в Казахстане вызвало к жизни появление в системе основного среднего образования нового учебного предмета «Художественный труд», который реализуется через систему целей обучения согласно долгосрочному планированию по различным разделам.

Особенностью данного учебного предмета является изучение различных видов искусства, выражение творческих идей средствами искусства, приобретение универсальных (бытовых) и специальных (предметных) знаний и умений, навыков художественной обработки и преобразования материалов и объектов, навыков ведения домашнего хозяйства, пользования техникой и различными технологиями.

В содержание учебного плана по художественному труду включены виды деятельности, направленные на достижение целей обучения (новые цели), которые связаны с развитием навыков черчения и компьютерной графики, использования ИКТ, рационального применения технологической документации, составления чертежей на проектируемые изделия.

Рассмотрение философской, психолого – педагогической литературы и научных исследований (Т.А.Егорова, М.Н.Жафярова, В.Г.Паршуков, Е.М.Раздутьева, А.И.Савенков и мн.др.) показало что проблема формирования научно-исследовательских способностей будущих педагогов сложна и многогранна. Для её адекватного разрешения необходимо определиться в понятии «научно-исследовательские способности».

При рассмотрении научно-исследовательских способностей в качестве категориального понятия обратим особое внимание на его ключевые составляющие: наука, исследование, способности. Термин «наука» в различных информационных источниках трактуется по-разному. Например, как: одна из сфер человеческой деятельности, функцией которой является производство и систематизация знаний о природе, обществе и сознании. Наука включает в себя деятельность по производству знания. Более ёмкое, обобщённое представление о науке даёт Российская педагогическая энциклопедия [1]. В её толковании наука – это сфера человеческой деятельности, функцией которой является выработка и теоретическая систематизация объективных знаний о действительности. Дефиниция «наука» включает в себя как деятельность по получению нового знания, так и результат этой

деятельности – сумму полученных к данному моменту научных знаний, образующих в совокупности научную картину мира. Термин «наука» употребляется также для обозначения отдельных отраслей научного знания. Целями науки является описание, объяснение и предсказание процессов и явлений действительности, составляющих предмет её изучения на основе открываемых ею законов. Будучи неотъемлемой частью от практического способа освоения мира, наука как производство знания представляет собой специфическую форму деятельности.

Наш краткий анализ информационных словарных источников показал в основном трактовку понятия «наука» в контексте человеческой деятельности. Но особый интерес для нас представил анализ определений науки, приведенный в статье Иркутского автора В.С.Ткачёва «Наука как общественное явление: определение науки и социальный характер деятельности ученых» [2]. Названный автор, глубоко анализируя понятие «наука», выделил три наиболее распространённые её определения.

Первое представляет науку как «деятельность исключительно талантливых, гениальных и высоконравственных одиночек».

Второе по В.С. Ткачёву, акцентирует внимание на том, что наука является творческой деятельностью ученых по получению нового знания о мире. И поясняет, что для науки важно осознать не только результат научной деятельности, но и путь, который привел к данному результату.

Третье определение автор цитирует из Энциклопедического словаря, трактующего науку как деятельность ученых, направленную на выработку и теоретическую систематизацию знаний о мире [3, с. 863–864].

На основе анализа научных источников В.С.Ткачев убедительно доказывает, что все три определения науки (как по отдельности, так и в совокупности) недостаточны по многим и очень важным критериям. Рамки нашего исследования не позволяют подробно на них останавливаться.

Развитие интереса студентов к дисциплине «Художественный труд», считаем целесообразным и необходимым формировать у них научно-исследовательские способности, взяв в качестве рабочего определения науки определение, данное В.С. Ткачевым: «Современная наука – это деятельность ученых, направленная на выработку и систематизацию знаний в понятийной форме, предназначенных для удовлетворения исторически конкретных потребностей класса частных собственников». Который аргументирует своё определение утверждением, что господствующий интерес сосредоточен теперь в руках частного собственника. Продолжая анализ смежных понятий, касающихся научно-исследовательских способностей учащихся, обратимся непосредственно к понятию «исследование».

В Философском энциклопедическом словаре [4, с. 230] исследование – это характерный для науки, как специализированной формы познавательной деятельности, способ производства нового знания; процесс и результат научной деятельности, направленный на получение новых знаний о закономерностях, структуре, механизмах функционирования изучаемого явления, содержания, принципах, методах и организационных формах деятельности.

Обращение к толковому словарю С.И.Ожегова [5, с. 208] показало его следующее значение: «исследовать – это осматривать для выяснения, изучения чего-либо; подвергнуть научному изучению».

В англо-русском словаре В.К.Мюллера данный термин означает а) глагол – исследовать, заниматься исследованиями; б) существительное – (научное) исследование; изучение, изыскание, исследовательская работа [6].

М.И.Колдина [7], рассматривая проблемы подготовки будущих педагогов профессионального обучения к научно-исследовательской деятельности, также привязывает

термин «исследование» к педагогике, характеризуя его как применение метода научного познания в решении образовательно-воспитательных задач.

Рассуждая о сущности научного исследования, М.И. Колдина определяет его как процесс выработки новых научных, знаний, вид познавательной деятельности, характеризующийся объективностью, воспроизводимостью, точностью, доказательностью. Выделяя в научном исследовании два его обязательных взаимосвязанных уровня – эмпирический и теоретический, автор характеризует их следующим образом. Первый уровень исследования предусматривает наблюдение, установку новых фактов и на их основе обобщаются и формулируются эмпирические закономерности. Второй уровень характеризуется выдвижением гипотез и формулированием общих для данной предметной области закономерностей, позволяющих адекватно объяснить ранее открытые, факты и эмпирические закономерности, а также прогнозировать и предвидеть будущие события и факты.

В Википедии – общедоступной, свободной, универсальной энциклопедии, публикующей в основном установленную и общепризнанную информацию, понятие «научное исследование» представлено в двух видах: аналитическом и поисковом. Первый вид характеризует однофакторное или аналитическое исследование, направленное на выявление одного, наиболее существенного, по мнению исследователя, аспекта реальности. Второй – поисковое исследование, направленное на определение перспективности работы над темой, отыскивание путей решения научных задач [8].

Мы полагаем, такое содержательное наполнение исследуемого понятия вполне отвечает долгосрочному планированию содержания различных разделов программы учебного предмета «Художественный труд» через систему целей обучения. На наш взгляд, именно исследовательское обучение будет способствовать формированию у учащихся функциональной грамотности в области искусства и технологий труда. А также развитию личности с творческим отношением к действительности.

Переходя к анализу следующего термина – «способности», отметим: «способность» – одно из наиболее общих психологических понятий. В числе крупных учёных, разработавших основные положения теории способностей, её содержательный, понятийный и терминологический аппарат, назовём А.Н.Леонтьева, С.Л.Рубинштейна, Б.М.Теплова, К.К.Платонова, Б.Г.Ананьева. Согласно их мнению, способности в общем виде определяются как свойство функциональных систем, в которых отдельные психические функции имеют индивидуальную меру выдержанности, что проявляется в деятельности и в своеобразии её осуществления.

Значительный вклад в разработку общей теории способностей внесен Б.М.Тепловым, с именем которого связывают существование и развитие психологии способностей как научного направления и его школы дифференциальной психологии. Ему принадлежит определение способности как свойства личности, имеющего «существенное значение при выполнении той или иной деятельности». По убеждению Б.Т.Теплова, в понятии «способности» заложены три идеи. Во-первых, под способностями имеются в виду индивидуально-психологические особенности, отличающие одного человека от другого. Во-вторых, способностями называют не всякие вообще индивидуальные особенности, а лишь такие, которые имеют отношение к успешности выполнения какой-либо деятельности или многих деятельностей. И, в третьих, понятие «способность» не сводится к тем знаниям, навыкам и умениям, которые уже выработаны у данного человека, хотя и обуславливают легкость и быстроту приобретения этих знаний и навыков» [9, с. 42].

Используя теорию способностей Б.М.Теплова, казахстанские авторы Б.А.Абдыкаримов, Ж.М.Мамерханова и М.Г.Соколова применяют сегодня в практике профильного обучения такое определение способностей: «Способности – это индивидуально-психологические особенности, определяющие успешность выполнения деятельности или ряда деятельностей,

несводимые к знаниям, умениям и навыкам, но обуславливающие легкость и быстроту обучения новым способам и приемам деятельности» [10].

Наш терминологический анализ можно продолжать до бесконечности. Завершим его обобщением способностей, сделанным психологом Р.С.Немовым [11, с. 374]. Учёный высказал мнение, что термин «способности», несмотря на его давнее и широкое применение в психологии, а также наличие в литературе многих его определений, неоднозначен. И заключает: если суммировать его дефиниции и попытаться их представить в компактной классификации, то она может быть представлена в трех определениях:

1. Способности – свойства души человека, понимаемые как совокупность всевозможных психических процессов и состояний. (Это наиболее широкое и самое старое из имеющихся определений способностей. В настоящее время им практически уже не пользуются в психологии).

2. Способности представляют собой высокий уровень развития общих и специальных знаний, умений и навыков, обеспечивающих успешное выполнение человеком различных видов деятельности. Данное определение, как отмечено Р.С.Немовым, появилось и было принято в психологии XVIII – XIX вв., отчасти является употребимым в настоящее время.

3. Способности – это то, что не сводится к знаниям, умениям и навыкам, но объясняет (обеспечивает) их быстрое приобретение, закрепление и эффективное использование на практике. Это определение принято сейчас и наиболее употребляемо. Оно вместе с тем является наиболее узким и наиболее точным из всех трех, считает Р.С.Немов.

Таким образом, можно констатировать, что в современной литературе способности стали связываться не с психическими функциями, а с деятельностью, готовностью к усвоению или выполнению которой и символизирует собой способность. Мы полагаем, что приведенный анализ понимания сущности способностей различными авторами приближает нас к пониманию сущности научно-исследовательских способностей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Российская педагогическая Энциклопедия: В 2 т. / Под ред. В.В. Давыдов. М.: Большая Россия энциклопедия, 1993. 608 с.
2. Ткачев В.С. Наука как общественное явление: определение науки и социальный характер деятельности ученых // Известия Байкальского Государственного университета, г. Иркутск, 2017. Т.27, №3. С.320-326.
3. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. 2-е изд. М. : Сов. энцикл., 1983. 1600 с.
4. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др. 2-е изд. М.: Сов. Энцикл., 1989. 815 с.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Словарь русского языка. 20 изд. М.: Рус. яз., 1998. 928 с.
6. Мюллер В.К. Англо-русский словарь: 120 000 слов и выражений. М.: Иладос, 2009. 863 с.
7. Колдина М.И. Подготовка к научно-исследовательской деятельности будущих педагогов профессионального обучения в вузе. Дисс. к.п.н. 13.00.08, Нижний Новгород, 2009. 156 с.
8. Научное исследование – Википедия. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Научное_исследование](https://ru.wikipedia.org/wiki/Научное_исследование)
9. Теплов Б.М. Способности и одаренность / Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. Д.И.Фельдштейна. М.: Международная педагогическая академия, 1994. С. 42-46.
10. Абдыкаримов Б.А., Мамерханова Ж.М., Соколова М.Г. Методическое пособие к изучению курса «Педагогика профильного обучения». Караганда.
11. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш.пед.учеб.заведений: В 3 кн. Кн.1.Общие основы психологии. 4-е изд. М.: ВЛАДОС, 1995. 688 с.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИКИ

В статье рассматривается повышения эффективности обучения и формирования будущих учителей физики и рационализаторов. Приводятся новые методы обучения с изменением структуры описания лабораторных работ.

Ключевые слова: компетентность, физика, педагогика, учитель, технология, лаборатория.

The article considers improving the effectiveness of training and formation of future physics teachers and innovators. New training methods are given with a change in the structure of the description of laboratory work.

Keywords: competence, physics, pedagogy, teacher, technology, laboratory.

На сегодняшний день развитие науки, техники и технологии, модернизация методики преподавания физики приводят к необходимости постоянного обновления знаний педагогов и непрерывного повышения качества их подготовки. Нами проведен анализ развития этих периодов и сравнения, которой помог сделать нам следующие выводы педагогического исследования. Педагогическое исследование проведенные нами выявило, что за последнее 20-25 лет заметно изменилась структура учебных планов, программ и стандартов обучения в сравнении с развитием педагогики, техники и технологии. В этот период сильно развивалась современная наука, техника и технология. За последующий период в учебных занятиях по физике используются новые педагогические, инновационные, интерактивные технологии, совершенствуются технические средства обучения.

В последнее время все большее число исследователей, научных работников и просто практиков занимаются поиском новых или реконструкцией старых методов обучения, которые хорошо известны педагогической науке, с целью обеспечения взаимосвязи образовательной, развивающей и воспитательной функций обучения.

Современное динамически меняющееся общество предъявляет все более разнообразные и критичные требования к специалистам, что не может не повлечь за собой и поиск новых методов для их подготовки к будущей специальности и обучения.

Новые методы обучения, которые появляются на свет, нередко пока не имеют психолого-педагогического обоснования, не всегда поддаются классификации, однако, как показывает практика и опыт, использование их в образовательном процессе приносит студентам несомненный успех. Применение современных методов обучения может позволить успешно и рационально достичь целей обучения.

Компетентность общий и специальные учителя физики:

- Социальная, экономический и культурная компетентность;
- Научно-теоретическая компетентность;
- Психологическая и педагогическая компетентность;
- Профессионально-технологическая компетентность.

Интенсивное развитие техники и технологии, а также применение инновационных педагогических технологий на занятиях привело к коренному изменению структуры проведения лабораторных работ, хотя в период последних 20 лет сильно развивалась наука, техника и технология, и методика преподавания физики. За последующий период в учебных занятиях по физике используются новые педагогические, инновационные, интерактивные технологии, которыми усовершенствуется внедрение технических средств обучения. Для развития творческих способностей, учащихся составная часть проблемы – развития их

мышления. Ее решение имеет для общества огромное педагогическое и воспитательное значения. Лабораторные занятия обладают особенностями, которые раскрывают широкое возможности для развития творческих способностей учащихся [1].

Изменение структуры описании лабораторных работ:

- Приводит повышения эффективности обучения;
- Приводит повешения качества обучения;
- Улучшает качество подготовки будущих учителей физики и рационализаторов.

Модернизация лабораторных работ дает новый импульс связи теории с практикой, а также приводит к научно-исследовательской деятельности будущих специалистов. В ходе сравнительного анализа данных научно-педагогических исследований, накопленного нами опыта работы в системе высшего образования, а также в среднем образовании, качественных показателей, выполненных студентами лабораторных работ по физике нами выявлено, что организация и проведение лабораторных занятий по физике требует коренного изменения структуры, так как лабораторных работ. Усовершенствование методики преподавания физики привело к новому подходу проведения лабораторных занятий. Исходя из этого, мы разработали новую модель применения, в занятиях который полностью отвечает современным тенденциям. Подготовка будущих учителей физики по этой модели даст сваи плоды в будущем.

Наши педагогические наблюдения и жизненные опыт показывают, что, одна из главных факторов при подготовке будущих учителей важной роль играет их компетентность. Для быстрого реагирования происходящих процессов и активного внедрения достижения науки и техники в учебных занятиях от преподавателя физики требует особое компетентности подготовки.

Нами разработанной методики содержаться новые подходы модернизации учебного процесса от теории до лабораторных работ. Наших педагогических исследование рассмотрено вес цикл новых подходов преподавания по физике. В этих работах для подготовки будущих учителей физики отражается вся совокупности работы учителей физики [1].

Надо отметит, что компетентность – главный фактор, влияющий на формирование будущих преподавателей физики.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмедов А.А., Камолова Д.И. Индивидуальный педагогический подход к выполнению лабораторных работ по оптике // Педагогика и современность. Москва. №1(15). 2015. С.81-88.

*Zaynabxon Qirg'izboyeva
(Namangan, O'zbekiston)*

BOSHLANG'ICH SINFLARDA INTERFAOL METODLAR VA ULARNI QO'LLASHNING AHAMIYATI

В данной статье написано о применении в начальных классах активных методов.

Ushbu maqola boshlang'ich sinflarda faol usullardan foydalanish haqida yozilgan.

O`quv jarayonida o`quvchilarga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar hamda zanonaviy uslublarning qo`llanilishi o`quvchilarni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondashish, ma`suliyatini his qilish, tahlil qilish, ilmiy adabiyotlardan unumli foydalanshga, eng asosiysi o`qshga, mustaqil ishlash va erkin bayon etishga, fanga va o`zi tanlagan

kasbiga boʻlgan qiziqishlarini kuchaytiradi. Bunday vazifalarni amalga oshirishda interfaol uslublar va pedagogik texnologiyalar juda qoʻl kelishini taʼlim muassasalarida tadqiqotchilar tomonidan oʻtkazilayotgan pedagogik tajribalar, natijalari tasdiqlamoqda. Oʻquvchilarga taʼlim - tarbiya berishda koʻproq samaraga ega boʻlish uchun oʻtmish ajdodlarimizning gʻoya va qarashlaridan foydalangan holda innovatsion va axborot texnologiyalarni qoʻllashi zarur va bugungi oʻzgarishlar shuni talab etmoqda. Usullar qoʻllashda ularni aynan shu tartibda qoʻllash ularni biror qismidan ham qoʻllasa boʻladi. Texnologiyalardan umumiy shaklini olgan holda oʻzlarining dars texnologiyalarini yaratishlari, berilgan pedagogik texnologiya va interfaol metodlarni toʻliq yoki ularni baʼzi bir bosqichlari elementlarini qoʻllashlari mumkin. Ilgʻor pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tadbqiq etish davr talabidir. Bugungi oʻquvchilarga taʼlim berish, ularni tarbiyalash oʻqituvchi zimmasiga katta masʼuliyat yuklaydi. Bu esa pedagogdan talabchan, oʻz ustida ishlash, ijodiy yondashuv asosida faoliyat yuritishni taqoza etadi.

Pedagogning faoliyat shakllari darsni amaliy mashgʻulot, hikoya, suhbat, savol-javob, bahs-munozara, darslarda namoyon boʻlib undan unumli va oʻrinli texnologiya-larni qoʻllashni talab qiladi. Oʻquvchilar zamonaviy dars jarayonrlaida oʻziga nisbatan talabchanlikni oshiradi, muammoni esa yechimini, oson, qulay usullarini topishni, taqqoslashni, qiyoslashni oʻrganadi. Oʻtilgan mavzuga mustaqil munosabat bildirish malakasi oshadi. Har bir oʻqituvchi darsda qaysi usulni qoʻllashidan qatʼiy nazar talabchanlikka, faollikka, mustaqil fikr yuritishga erishishni maqsad qilishi kerak. Oʻqituvchining nutq madaniyati ham dars jarayonini muvaffaqiyatli boʻlishiga yordam beradi. Notiqlik mahorati faolligini oshirib , ishga ijobiy yondashuvini taʼminlaydi. Dars davomida zamonaviylikka erishishda barcha usullarni oʻrinsiz, koʻp foydalanish ham yaramaydi. Zamonaviy, noanʼanaviy dars shakli va uni tashkil etishdan maqsad oʻquvchilarning bilish faoliyatini kuchaytirilish, oʻquv mashgʻulotlarini samarali natijalariga erishish yoʻllaridan biri hisoblanadi. Pedagogik texnologiya oʻquv jarayonlarini harakatga keltiradi. Oʻqituvchi belgilangan maqsadga erishmoqchi boʻlgan yoʻlidan ogʻishmay borishni undan kuchli kasbiy mahorat talab etishi hammamizga maʼlum, chunki dars asosda shaxs sifatini shakllanishiga pedagogik taʼsir etishini toʻgʻri tashkil etililishi bilan bogʻliq.

“Tushunchalar tahlili” metodi orqali oʻquvchilarga soʻzlarning qanday maʼnosi va u nimani anglatishi oʻrgatib boriladi. Yaʼni tushunchalarni mazmuni va aksincha berilgan mazmundan tushunchani anglab olishga oʻrgatadi. Rasmlar berilganda oʻquvchilarga mazmun yoki tushunchaga qoʻyilgan rasmlarga qarab ularni aniqlab toʻldiradi. Bunday oʻquvchilar bitta soʻzda mazmunini yoritishi mumkin. 1-sinf uchun mevalar yoki nimalar soʻrogʻiga javob boʻlgan soʻzlarni oʻrgatishda qoʻllash mumkin.. Mevalar rasmiga qarab uni nomini yozishi mumkin. Bu metodda mazmunda berilgan izohi asosida kerakli tushuncha yozishlari ham mumkin. Yoki chizma, belgilar, formulalar, rasmlar berilishi orqali ham tushunchalarni aniqlash, yozish , chizish mumkin.

Masalan,

Tushunchalar	Mazmuni
Bahor	Fasl, unda gullar ochiladi, qorlar eriydi, onalar bayrami boʻldi, ekinlar ekiladi
Daraxt	Meva qiladi, gullaydi, soya beradi, yogʻoch olinadi

Suuningdek, boshlangʻich sinf darslarida “Assesment” texnikasidan foydalanish mumkin. Bu usul ham oʻquvchilarni oʻz-oʻzlarini taqdimot qilish imkonini beradi. Unda oquvchlarni yosh xususiyatlarini hisobga olib 3 ta yoki 4 ta chizmadan iborat topshiriqlar berish mumkin. Bu usul orqali ham boshlangʻich sinf oʻquvchilari oʻzlarini baholab shu bilan birga xatolarini koʻrib boradilar, mustaqil ishlashga oʻrganadilar. Undan mustahkamlash va nazorat qilish hamda boʻshliqlarni toʻldirishda foydalanish mumkin. Barcha darslarda qoʻllasa boʻladi. Mustaqil, yakka holda baʼzan guruhlarda ham bajarish mumkin. Avval, savol varianti beriladi, soʻng tegishli javoblar yozib borilgandan soʻng javoblar varianti beriladi.(Uni monitorda yoki tayyor koʻrgazmada koʻrsatish , shuningdek oʻqiyuvch oʻqib boradi oʻquvchilar oʻz javoblarini kuzatib tekshirib borishi

mumkin.) O`quvchi o`zini javoblarini o`qituvchi to`g`ri javobiga qarab ball qo`yishi mumkin. Har bir topshiriq tegishli ball bilan baholanishi belgilab taqsimlab qo`yiladi.

Yana ko`p "Venn diogrammasi", "BBB", "Klaster", "Sinkveyn" kabi metodlardan ham foydalanish maqsadga muvofiq bo`ladi.

O`quvchi "Venn diogrammasi" orqali xususiylik va umumiylikni, "Klaster" orqali "bir so`zini tarmoqlashni", "Sinkveyn" orqali ijdod qilish so`z va gaplarni o`zaro bog`lab to`ldirishni o`rganadilar.

O`qituvchi maqsadga erishish va yaxshi natijalar olish uchun texnologiya yoki metodni qay birini tanlamasin ikkala tomonning natijasiga qaratiladi. Bunda o`quvchilar salohiyati, intilishlari, guruh tabiati, sharoit va o`qituvchining yetkaza olish mahoratiga bog`liq holda tanlanadi. Natijalar texnologiya va metodlarni tanlahiga har bir sinf o`qituvchisi reja va darsliklar asosida yaraib, undan o`rinli, aniq, mahorat bilan samarali qo`llahiga bog`liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ishmuhammedov R., Yukdashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent, 2013.
2. Ona tili tili darsligi 2-sinf, 2016.

УДК 930.253:929

Ольга Колотило
(Вижниця, Україна)

СУЧАСНІ ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА МЕТОДИ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена сучасним методам в освітній галузі, їх аналізу і ефективності для адаптації викладача і здобувачів вищої фахової і перед вищої фахової освіти в реаліях сучасного світу технологій, який стрімко змінюється.

Ключові слова: реформа, новітні способи навчання, навчальні технології, гуманітарна спрямованість, інноваційна діяльність, кейс-метод, активність студентів.

The article is devoted to modern methods in the educational field, their analysis and effectiveness for the adaptation of the teacher and the students of higher professional and before higher professional education in the realities of the modern world of rapidly changing technologies.

Keywords: reform, new ways of teaching, educational technologies, humanitarian orientation, innovative activity, case-method, student activity.

На даному етапі становлення і реформи в освітній галузі дуже складним є процес навчання сучасних учнів, здобувачів освіти. Це обумовлено тим, що рівень їх бажання вчитися дуже низький, але це тільки на перший погляд. Величезна кількість технічних засобів зв'язку, доступність інформації вимагають від викладачів бути також обізнаними з сучасними гаджетами і швидко їх використовувати на заняттях самими і захопити увагу тих кого навчають і зробити їх вміння користуватися технікою корисними для навчання.

Гуманістична спрямованість сучасної освіти полягає в постановці мети – розвинути людину, її особистісні якості, адже розвиток людини визначає розвиток суспільства. Нині актуальним є створення нових освітніх технологій, які мають сприяти загальному розвитку особистості, формуванню її світоглядної культури, індивідуального досвіду, творчості.

Сучасна психолого-педагогічна наука та практика використовують термін "інноваційна діяльність", який означає оновлення технології навчання та перебудову особистісних установок викладача.

Такою сучасною засадою є розуміння навчального процесу як діалогу особистостей – викладача й студента, які є суб'єктами процесу педагогічної дії. В рамках цієї системи оптимально поєднуються активізуючий та сугестопедичний методи навчання.

Проведені соціологічні дослідження різних форм і методів викладання свідчать, що засвоєння матеріалу лекції складає 20 %, лекції з використанням наукових джерел підвищує даний показник до 30 %, лекція з використанням аудіовізуальних засобів дає 50 % умов інформації, дискусія – 70%, гра – 90 % [1].

На цій основі у навчальному процесі вищого навчального закладу (ВНЗ) активно використовуються діяльнісні методики, а також технології, спрямовані на візуалізацію інформації, методика укрупнення дидактичних одиниць, ігрові методики.

Найбільш емоційно привабливими і професійно необхідними в інноваційному навчанні є імітаційні активні методи, які поділяються на неігрові (аналіз конкретних ситуацій, імітаційні вправи, індивідуальний тренаж) та ігрові (ділові ігри, розігрування ролей, ігрове проектування). Саме вони є найбільш суттєвими у професійній направленості навчального процесу юридичного ВНЗ, бо є важливим засобом орієнтування студента на такі цінності, як краще засвоєння майбутньої спеціальності, оволодіння професійною майстерністю, створення нових, більш цінних, алгоритмів діяльності.

Рівень сформованості концептуальної моделі навчання у більшості студентів не може забезпечити достатньо високого рівня активності в навчальній діяльності. По ряду предметів дуже низькі як оцінки емоційної привабливості, так і оцінки професійної необхідності цих предметів. За цих предметів пізнавальна активність студентів підмінюється системою зовнішнього впливу, що приводить до формального вивчення "аби здати". Отже, ефективність засвоєння цих предметів в професійному плані невисока.

Ось чому використання нетрадиційних методів викладання різних предметів у вищій школі є актуальним і раціональним одночасно.

В навчально-виховній системі традиційного ВНЗ існують певні суперечності, які істотно ускладнюють ситуацію впровадження сучасних освітніх технологій. Це суперечності:

- між орієнтацією на систему знань як основу підготовки фахівця високого рівня та його особистісним розвитком;
- між традиційним підходом до оцінки якості підготовки спеціаліста та соціальним оточенням сучасного освітнього простору;
- між потребою у впровадженні результативних освітніх технологій і недостатнім науково-методичним та психолого-організаційним супроводом їх розробки й поширення (включно з розвитком відповідних структур).

Розробка та впровадження сучасних освітніх технологій потребує нових підходів до управління, залучення до традиційної системи навчання і виховання принципово нових елементів, оскільки цей процес не зводиться лише до збільшення суми знань та розвитку професійної спрямованості майбутніх фахівців, а передбачає досягнення нової якості організації навчально-виховного процесу, урахування сучасних підходів до організації суб'єктів діяльності в процесі професійної підготовки [2].

Особливої актуальності в навчально-виховному процесі набуває створення розвивальної ситуації. Основним функціональним полем розвивальної ситуації у ВНЗ є аудиторні та практичні заняття, де взаємодіють викладач та студент.

Традиційний об'єктно-орієнтовний підхід до встановлення мети, змісту та методики навчання (коли для вивчення пропонуються, в основному, об'єкти та явища навколишнього світу, а не проблеми) показує низьку ефективність. Безумовно, без знань про окремі об'єкти та явища навколишнього світу не обійтись, але тільки цим обмежуватися не можна. Реальні життєві ситуації синкретичні, їх роз'єднання на окремі складові (об'єкти вивчення) доволі штучно. В житті людина зіштовхується не стільки з окремими об'єктами, скільки з проблемами – цілісними життєвими завданнями, розв'язання яких і складає зміст життєдіяльності.

Світ навколо наших реалій стає все більш динамічним, тому, необхідність навчання дещо в іншому плані, стає особливо актуальною сьогодні, так як тенденції розвитку світової спільноти, в яку все в більшому ступені інтегрується українська освіта, характеризуються наступними ознаками:

- прискорення темпів розвитку суспільства, розширення можливостей політичного і соціального вибору, що викликає необхідність підвищення рівня готовності громадян до такого вибору;

- поява та ріст глобальних проблем, які можуть бути вирішені лише за результатом співпраці в рамках міжнародного співтовариства, що потребує формування сучасного мислення у молодого покоління.

Протиріччя між об'єктно – та проблемно-орієнтованим навчанням не є виключно сучасними, але загострюються вони саме в періоди активного соціального розвитку, супроводжуються змінами потреб суб'єктів освітнього процесу. Це проходило, наприклад, в епоху промислової революції, коли найбільш важливою соціальною задачею була підготовка кваліфікованих робітників, пізніше все більше актуальним стає вивчення і використання технологій із заміною фізичної присутності людини.

Впровадження нових технологій в навчальний процес завжди вважалося прогресивним кроком і підвищувало мотивацію навчання. Сьогодні до інноваційних технологій можна віднести і використання комп'ютерних моделюючих систем, і впровадження ситуаційних, так званих, кейсових технологій [3], і вирішення фахових задач за допомогою комплексного використання знань з загальноосвітніх та фахових дисциплін.

Впровадження сучасних інтерактивних методів навчання вимагає глибокого залучення студентів до навчального процесу.

Кейс-метод ґрунтується на принципах, які фактично змушують переглянути ролі викладача і студента. Зобов'язання викладача при застосуванні кейс-методу полягає в тому, щоб створити в навчальній аудиторії такі умови, які б дозволили розвинути у студентів вміння критично мислити, аналізувати, спонукати їх до того, щоб в процесі дискусії поділитися власними думками, ідеями, знаннями та досвідом. Зобов'язання студента полягає в тому, щоб збагачуючи своєю творчою енергією навчальний процес, прийняти на себе частку відповідальності за його результативність. При цьому студенти повинні усвідомлювати, що викладач знаходиться в аудиторії для того, щоб допомогти їм, і вони мають скористатися цим у повній мірі, проте основна відповідальність за те, чому вони навчилися, лежить на них.

Одним з ключових сучасних методів викладання дисципліни безпека життєдіяльності є ситуаційний метод навчання, тому що мова йде про реальні ситуації [4, 5], а не такі які були придумані в аудиторії. Відмінність кейс-методу від традиційних засобів засвоєння знань полягає у специфічному навчальному ефекті, до якого він повинен привести.

Завданням кейс-методу є не просто передача знань, а навчання студентів здатності справлятися з такими унікальними та нестандартними ситуаціями, які вимагають знань з багатьох наук, які, як правило, виникають в реальній установі чи підприємстві і вимагають вирішення таких проблем, що реально виникли чи можуть виникнути і потребують прийняття управлінського системного рішення.

Використання цього інтерактивного освітнього методу, що вимагає активної індивідуальної участі студентів і не передбачає єдиної „правильної” відповіді, є дуже природним для суспільства з невеликою владною дистанцією, домінуючими цінностями індивідуалізму і слабким прагненням уникнути невизначеності.

Кейсів метод є дуже ефективним у розвитку навичок ідентифікації фахових проблем, систематизації і аналізу викладених фактів та розробки альтернативних рішень. Творче і аналітичне мислення стає необхідною рисою сучасного правознавця за умов зростання конкуренції.

В найбільш загальному вигляді процес розробки будь-якого кейсу може бути представлений як такий, що передбачає проходження наступних етапів: підготовка загального плану кейсу; проведення досліджень, необхідних для підготовки кейсу; написання вихідного варіанту кейсу; обговорення кейсу з фахівцями і редагування; підготовка нотаток для викладачів щодо того, яким чином доцільно презентувати кейс; презентація кейсу в навчальній аудиторії і редагування як самого тексту, так і нотаток для викладачів, якщо це є необхідним; розповсюдження кейсу [4].

Індивідуальний аналіз кейсу і його обговорення в групі дають набагато більші можливості для розвитку фахової майстерності, ніж заучування підручника чи конспекту лекцій.

Даючи студентам завдання у формі кейсів, ми відкриваємо їм значно більшу можливість поділитися своїми знаннями, досвідом і уявленнями, тобто навчитися не тільки у викладача, а й один у одного. Такий метод піднімає впевненість студентів у собі, у своїх здібностях. Студенти активно вчаться слухати один одного і точніше висловлювати свої думки.

В умовах глобалізації економіки кейсів метод допоможе краще розуміти психологію наших іноземних партнерів, для яких цей метод складає основу їх вищої освіти.

Навички, які формуються при застосуванні кейс-методу: спостереження, відбір даних, ідентифікація проблеми, розробка щодо прийняття альтернативних рішень, спілкування, мотивація.

Таким чином, світовий досвід підготовки фахівців у вищій школі доводить, що найголовнішою навичкою, яку здобуває студент під час навчання, є вміння під професійним кутом зору сприймати будь-яку наочну, вербальну інформацію, самостійно осмислювати, приймати рішення, оцінюючи його можливі наслідки, визначати оптимальні шляхи реалізації цього рішення.

Сучасна освітня технологія у ВНЗ – це науково-обґрунтована і унормована за метою підготовки спеціалістів, змістом освіти, місцем та терміном навчання система форм, методів, засобів і процедур, що використовуються для організації та здійснення спільної навчальної діяльності тих, хто навчає, та тих, хто навчається.

Таким чином, переорієнтація функціонального змісту навчально-виховного процесу сприяє концентрації функцій освітньої діяльності на досягнення ідеальної мети. Отже, найбільш оптимальні динамічні процеси у освітній діяльності в умовах сьогодення можуть бути реалізовані за такої організації навчально-виховного процесу, яка ґрунтується на формуванні організаційно-психологічного клімату, створенні ситуації освітніх технологій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нетрадиционные методы преподавания социологии: Учебно-методическое пособие для преподавателей социологических дисциплин / Под, ред. И. Д. Ковалевой. Харьков, ХГУ. 1997. 243 с.
2. Хилькевич А.П. Решение проблем в жизни, науке и технике. М.: Наука, 1999.
3. Воркут Т.А. Роль кейс-методу в підготовці фахівців з логістики: Аналіз світового досвіду // Ринок послуг комплексних транспортних систем та прикладні проблеми логістики. Київ, 2000. С.55-61.
4. Безпека життєдіяльності. Всеукраїнський науково-популярний журнал.
5. Надзвичайна ситуація. Журнал. Центральне видання Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків.

Nigora Kuchkarova
(Namangan, Uzbekistan)

USING SPECIAL TECHNIQUES WHILE WORKING WITH GROUPS

This article discusses the importance of achieving effective results in today's modern education system due to the appropriate use of warm-up methods in the classroom. Also, there is covered the use of some warm-up methods.

Key words: interactive, problematicsituation, technology.

Ushbu maqolada bugungi zamonaviy ta'lim tizimida yanada samarali natijalarga erishish va bunda dars jarayonida o'rinli qo'llanuvchi o'yin usullarining ahamiyati xususida so'z yuritiladi. Shuningdek, ayrim o'yin usullari ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: interfaol, muammoli vaziyat, texnologiya.

Yuksak marralarni ko'zlagan har qanday xalq, millat uchun ta'lim rivoji hayot-mamot masalasidir. Xalqimiz ana shu hayot-mamot masalasini biz muallimlarga ishonib topshirgan. Xalqning ishonchini oqlash biz uchun ham qarz, ham farz. Buning uchun biz - ta'lim fidoyilari o'z nomimizga loyiq bo'lgan holda, doimo izlanishda, ijodda bo'lishimiz lozim. Bugungi kunning zamonaviy muallimi qanday bo'lishi kerak? U, albatta, o'z darsiga puxta tayyorlanishi, ijodkor bo'lishi, har bir darsiga qandaydir bir yangilik bilan kirib, o'quvchisini lol qoldirmog'i lozim.

Biz, eng avvalo, o'quvchilarimizni darsga qiziqtirib olishimiz kerak. Buning uchun bizga o'yin usullari yordam beradi. Chunki o'yinlar diqqatni jamlash, salohiyatni amalda namoyish etish, bilim, ko'nikma va malakalarni oshirish, hozirjavoblikka o'rgatish va o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi. O'yinning musobaqa tarzida olib borilishidagi raqiblar ustidan g'alaba qozonishga intilish o'quvchilarni faollikka undaydi.

Interfaol o'qitish usulining o'yin asosida olib borilishi, albatta, dars samarasini oshiradi. Psixologlarning ta'kidlashlaricha, o'yinli faoliyatning psixologik mexanizmlari shaxsning o'zini namoyon qilish, hayotda barqaror o'rnini topish, o'z-o'zini boshqarish, o'z imkoniyatlarini amalga oshirishning fundamental ehtiyojlariga tayanadi.

O'quvchilarning ijodiy izlanishi, mantiqiy fikrlashini rivojlantirish va qo'shimcha bilim olishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda ijodiy o'yinlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim jarayonida vujudga keltirilgan muammoli vaziyatlarni o'quvchilar guruhining o'zaro hamkorlikda avval o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini ijodiy qo'llash va izlash orqali hal etishga zamin tayyorlaydigan didaktik o'yinlarni ijodiy o'yinlar deymiz.

Mazkur didaktik o'yinli darslarda hamma o'quvchilar hamkorlikda ishlaydilar. Avval o'zlashtirgan bilimlarini yangi vaziyatlarda qo'llab yangi bilimlarni egallaydilar. Bu esa o'quvchilarning bilimlariga, iqtidoriga ishonch uyg'otadi. Natijada har bir o'quvchi sidqidildan va jiddiy tayyorgarlik muvaffaqiyatning garovi ekanini anglaydilar va yanada ko'proq bilim olishga intiladilar.

Darslarimizda o'yin usullaridan foydalanish o'quvchilarning bilim olish faoliyatini kuchaytiradi, bilim olish faoliyatini takomillashtiradi, fikrlash, ijodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi, insonparvar-estetik madaniyatini shakllantiradi.

Oyin metodlaridan foydalanishning maqsadlari:

Ta'limiy maqsad: o'quvchi dunyoqarashini kengaytirish; bilim, ko'nikma va malakalarni amaliyotda qo'llash; amaliy faoliyat uchun zarur bo'lgan alohida ko'nikma va malakalarni shakllantirish; mehnat ko'nikmalarini rivojlantirish.

Tarbiyalovchi maqsadlar: mustaqillikni, erkinlikni tarbiyalash; hamkorlikni, jamoatchilikni, kommunikativlikni, muomalalikni tarbiyalash.

Rivojlantiruvchi maqsadlar: diqqatni, xotirani, nutqni, tafakkurni, taqqoslash ko'nikmasini, ma'qul yechim topish ko'nikmasini rivojlantirish, o'z-o'zini baholash ko'nikmasini shakllantirish.

O'qituvchi uchun didatik o'yinli darslar an'anaviy darslarga qaraganda ko'proq vaqt va mehnat talab qiladi. Lekin o'yinning barcha afzalliklarini taroziga qo'ysak, unda ularni qo'llashdan keladigan foyda tayyorlanishdagi zararlardan ko'proqligi bilinadi.

Demak, o'yinlar keng didaktik imkoniyatlarga ega. Ular yordamida keng ko'lamdagi ko'nikma, malakalarni, shaxs sifatlarini shakllantirish mumkin. Bu, albatta, o'yinga tayyorgarlik va o'tkazishning qanday tashkil etilishiga, uning asosiga o'qituvchi tomonidan qanday ko'rsatmalar qo'yilishiga bog'liq. O'yinli o'qitish metodlarining samaradorligi an'anaviy metod bilan taqqoslaganda jiddiy afzalliklar bilan farqlanadi.

O'yin jarayonining samarasini oshirishda o'yinning yakuniy bosqichi, ayniqsa, xulosani muhokama qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Agar o'yin so'ngida muhokama o'tkazilmasa, o'yin davomida egallangan ko'nikmalar tezda yo'qoladi.

Quyida sizning e'tiboringizga ayrim yangi o'yinlarni havola qildik. Bu o'yinlarni biz ona tili va adabiyot fanlari misolida ko'rsatib berdik. Biroq bu o'yinlardan deyarli barcha fanlarda foydalanish mumkin.

“TANLASH-IXTIYORIY, BAJARISH-MAJBURIY”

Bu usul o'quvchilarni aniq bir muammoni tanlash yo'li bilan yakka holda yoki guruhlar asosida hal qilishga, olingan bilimni yangi sharoitda qo'llay olishga, erkin, mustaqil va mantiqiy fikrlashga, jamoaga o'z fikrini o'tkazishga, qo'yilgan muammoni yechishda mavzu asosida egallagan bilimlarini qo'llay olishga o'rgatadi. Bu texnologiyani asosan yangi mavzuni mustahkamlashda, o'tilgan mavzuni so'rashda, takrorlash va mustahkamlash darslarida barcha o'quvchilarni qamrab olgan holda og'zaki yoki yozma holda o'tkazish mumkin.

Bu o'yinda, asosan, ona tili darslarida foydalanamiz. Masalan, 8-sinfda “Ega va uning ifodalanishi” nomli mavzumiz bor. O'yinni shu mavzu asosida yoritamiz. Dastlab o'quvchilarga ega haqida chuqur bilim beramiz. Yangi mavzuni tushuntirib bo'lgach, guruh a'zolari qo'lga turli so'z turkumlaridan misollar yozilgan bir nechta tarqatmalar beramiz. Masalan, mana bunday:

Ot so'z turkumi: kitob, ona,
daraxt

Sifat so'z turkumi: chiroyli, baland,
qora

Olmosh so'z turkumi: o'zi, har
kim, men

Taqlid so'z: gurs,
chug'ur-chug'ur, yalt

Guruh a'zolari qo'lidagi har bir tarqatmadan bittadan so'zni ixtiyoriy tanlaydi. Tanlagan so'zlarini ega sifatida qo'llab gap tuzadi va tuzgan gapini o'qib beradi. Masalan,

1. **Kitob** hayot yo'limizni yorituvchi chiroqdir. (O'quvchi bu gapda ot so'z turkumining ega vazifasida kelayotganini aytadi)

2. Qozonga yaqin yursang **qorasi** yuqadi. (Bu gapda sifat so'z turkumi ega vazifasini bajaryapti).

3. Savob ishni **har kim** har kuni qilishi kerak. (Bu gapda olmosh so'z turkumi ega vazifasini bajaryapti).

4. Chumchuqlarning **chug'ur-chug'uri** uning ovozi bosib ketdi. (Taqlid soz ega vazifasini bajaryapti).

Demak, bu o'yinda o'quvchi uchun so'z tanlash – ixtiyoriy, topshiriqni bajarish esa – majburiy.

Adabiyot darslarida bu o'yindan quyidagicha foydalanishimiz mumkin. O'quvchilar qo'lga shoirlarning she'rlari nomlaridan bir nechta yozilgan tarqatma beramiz. O'quvchi she'rlardan birini tanlaydi va shu she'rdan namuna aytib beradi. Yoki ijodkorlar nomlari yozilgan tarqatma tayyorlashimiz ham mumkin.

Bunda o'quvchi o'zi tanlagan ijodkor haqida qisqacha ma'lumot aytadi yoki asarlaridan sanaydi. Demak, bu o'yinda o'quvchi:

1. Tanlash imkoniga ega bo'ladi.
2. O'rgangan bilimlarini yangi vaziyatda qo'llay oladi.
3. Kommunikativligi ortadi.
4. Mustaqil fikrlash malakasi oshadi.

“SHUM BOLA”

O'quvchilarni aniq bir muammoni yakka holda hal qilishga qaratilgan. Bunda o'quvchilar harakatli tarzda, mustaqil fikrlagan holda faoliyatni amalga oshiradilar. O'yin og'zaki tarzda olib boriladi. O'yin yakuni natijasida o'quvchilarning olingan bilimlarni yangi sharoitda tezlik bilan qo'llay olish, mustaqil harakat qilish, mustaqil va tez fikrlash, loqaydlikdan chiqish kabi malakalari oshadi. Harakatli bo'lganligi uchun fanga qiziqishni kuchaytiradi.

Shum bola roli uchun sinfdan bir iqtidorli o'quvchi tanlanadi. Shum bola mavzuni yaxshi o'zlashtirgan, nutqi ravon, chaqqon, tez fikrlaydigan o'quvchi bo'lishi kerak. O'yin uchun o'rtacha kattalikdagi koptok kerak bo'ladi. Shum bola koptokni qo'lga olib mavzuga doir bir ma'lumotni aytadi va qo'lidagi koptokni bir o'quvchiga otadi. O'quvchilar sergak o'tirishi lozim, chunki Shum bola koptokni o'zi xohlagan o'quvchi tomon otadi. O'quvchilar e'tiborli bo'lishlari lozim, chunki Shum bolaning aytgan ma'lumoti ora-orada noto'g'ri bo'lishi mumkin, ma'lumot noto'g'ri bo'lsa koptokni olgan o'quvchi darhol o'rnidan turishi va javobni to'g'rilashi kerak. Ma'lumot to'g'ri bo'lsa o'tirgan joyida koptokni Shum bolaga qaytaradi. Masalan:

1. O'zbek tilida oltita mustaqil so'z turkumi bor.
2. Oltita mustaqil so'z turkumining barchasi atash ma'noga ega.
3. Mustaqil so'z turkumlarining barchasi grammatik ma'noga ega.
4. Olmosh grammatik ma'noga ega emas.
5. Mustaqil so'z turkumlarining ayrimlari gap bo'lagi vazifasini bajara olmaydi.
6. Mustaqil so'z turkumlari ma'lum so'roqqa javob bo'ladi.
7. Olmosh atash ma'noga ega bo'lgan so'zlarga ishora qiladi.
8. Mustaqil so'z turkumlarining ayrimlari ma'lum so'roqqa javob bo'la olmaydi.

Yuqoridagi ma'lumotlarning birinchi, uchinchi, oltinchi va yettinchisi to'g'ri. Ikkinchi, to'rtinchi, beshinchi va sakkizinchi noto'g'ri.

O'yinni olib borishda sinf o'quvchilarini guruhlariga bo'lib qo'yilsa, natija yana ham samarali bo'lishi mumkin. U holda, Shum bola guruhlariga teng miqdorda koptok otishi kerak bo'ladi. O'quvchilar hushyorligini oshirish uchun guruhlariga galma-galdan murojaat qilish kerak. Demak bu o'yinda o'quvchi:

1. Sergaklikka o'rganadi.
2. Fikrlash tezligi oshadi.
3. Mustaqil fikrlash qobiliyati rivojlanadi.
4. Chaqqonlikka o'rganadi.

“TILSIM”

Aniq bir muammoni guruh a'zolarining hamkorlikdagi kelishuvida hal qilishga qaratilgan bo'lib, asosan og'zaki tarzda olib boriladi. Bu usul o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, o'rgangan bilimlarini amalda qo'llash, jamoa bo'lib ishlash, malakasini oshirish, bir-birining fikrini tinglashga o'rgatishga qaratilgan.

Bu o'yin ham guruhlar bilan ishlashda yaxshi samara beradi. O'qituvchi oldindan biror ijodkor haqida beshta ma'lumot tayyorlab oladi. Ma'lumotlarni guruhga bittadan aytadi yoki o'qib beradi. Guruh ma'lumotni eshitgach, o'zaro maslahatlashib bu ijodkorning kimligini topishi kerak. Agar guruh tilsimni 1-ma'lumotdan so'ng topsa, 5 balni, 2-ma'lumotdan so'ng topsa, 4 balni, 3-ma'lumotdan so'ng topsa, 3 balni, 4-ma'lumotdan so'ng topsa, 2 balni, 5-ma'lumotdan so'ng topsa, 1 balni qo'lga kiritishi mumkin. Agar guruh ma'lumotni eshitgach, noto'g'ri javob bersa, 0 bal oladi va o'yindan chetlashtiriladi. Shuning uchun taxminiy javob aytmaligi kerak. Agar javobining to'g'riligiga ishonch hosil qilmasa, keyingi ma'lumotni so'rashi lozim. Bunda har bir guruhga alohida tilsim tayyorlanadi. Guruhlar o'yinda navbat bilan ishtirok etadi. Ma'lumotlar mana bunday bo'lishi mumkin:

1. **Bu inson “Ozbekiston Qahramoni”.** (Bu ma'lumotdan so'ng o'quvchilar o'ylanib qolishlari turgan gap. Chunki ijodkorlarimiz orasida “O'zbekiston Qahramonlari” bir talay. Shuning uchun guruh taxminiy javob aytishdan ko'ra, keyingi ma'lumotni so'raydi).

2. U artistlik qildi, doktorlik, rassomlik, qurilish bo'yicha o'qishlarga qatnadi, fotochilik qildi.

3. Bu inson Oybekning psixologik tasvir mahoratini, G'afur G'ulom yumorini, Abdulla Qahhorning ixcham va teran fikrlash fazilatlarini mujassamlashtirgan adibdir.

4. Uning 1- kitobi "Tortiq" nomli hikoyalar to'plami bo'lib, 1940-yilda nashr etilgan.

5. Sevimli shoirimiz Saida Zunnunova bu adibning rafiqasi.

Ma'lumotlar yuqoridagi kabi murakkabdan soddaga qarab beriladi. Demak, bu o'yinda:

1. O'quvchilar o'zaro fikrlashadilar. 2. Mustaqil fikrlashlari o'sadi. 3. Xotirasi mustahkamlanadi.

3. O'quvchilarning kommunikativligi ortadi.

"IJODKORNING SO'Z SANDIG'I"

Berilgan muammoni yakka holda yoki jamoa bo'lib hal etish, ko'p fikrlardan keragini tanlash, aniq tushuncha hosil qilib, uni taqdim etishga qaratilgan.

O'quvchilarni erkin, mustaqil va mantiqiy fikrlashga, jamoa bo'lib ishlashga, jamoaga o'z fikrini o'tkazishga, o'tilgan mavzuda egallagan bilimlarini qo'llay olishga o'rgatadi. Ma'lum bir badiiy asarni o'rgangandan so'ng asar qahramonlarini tahlil qilishda qo'llanadi. Har bir guruh uchun bir xil ko'rinishda sandiqcha(quticha) beriladi. Uning ichida kichik qog'ozlarga yozilgan asar qahramonlarining xarakteriga xos bo'lgan so'zlar bo'ladi. Magnitli doskaga esa asar qahramonlarining nomi yozib qo'yiladi. Guruh a'zolari hamkorlikda sandiqchadan olgan so'zlarini qaysi qahramon uchun mosligini maslahatlashib, doskadagi asar qahramoni nomi ostiga yopishtirib borishadi. O'yinning nomini asar muallifi nomiga binoan o'zgartirish ham mumkin. Masalan, tahlil "O'tkan kunlar" asari bo'yicha olib borilsa, o'yin nomini "Qodiriyning so'z sandig'i" deb olish mumkin.

Otabek

Kumush

O'zbek oyim

Aqlli

go'zal

shaddot

Ishbilarmon

oqila

o'ziga bino qo'ygan

Vafodor

o'ng yuzida xoli bor

o'tkir

Mulohazali

vafodor

epli

Demak bu oyinda o'quvchi:

1. Hamkorlikda ishlaydi. 2. Tez fikrlash malakasi ortadi. 3. So'zlarni o'z o'rnida qo'llaydi. 4.

Asar qahramonlariga mustaqil munosabat bildiradi.

"SIRLI RAQAMLAR"

Berilgan muammoni guruh tarkibida, lekin yakka holda zudlik bilan yechim topishga qaratilgan. O'quvchilarni mustaqil va tez fikrlashga, mustaqil va erkin harakat qilishga o'rgatadi, mavzu asosida olgan bilimlarini umumlashtirib, amalda qo'llash malakasini oshiradi. Adabiyot fanida takrorlash va mustahkamlash darslarida olingan bilimlarni mustahkamlash uchun qo'llanadi. Bu o'yin ikki xil tashkil qilinish mumkin. Ma'lum bir yozuvchi yoki shoir hayoti va ijodi asosida yoki ma'lum bir asar asosida.

Ma'lum bir asar o'rganilganda quyidagicha qo'llash mumkin. Masalan, Abdulla Qahhorning "Dahshat" hikoyasi o'rganilganda o'quvchilarga quyidagicha raqamlar taqdim qilinishi mumkin: 2, 8, 8, 5, 1, 1, 2, 3, 5. O'quvchilar hikoya matnidan shu raqamlar bilan bog'liq ma'lumotlarni aytishlari kerak. Masalan:

1. Hikoya 2 haftadan buyon davom etayotgan kuzak shamoli tasviri bilan boshlanadi.

2. Olimbek dodxoning 8 xotini bor.

3. Unsin bu dargohga 8-xotin bo'lib tushadi.

4. Unsinning bu dargohga tushganiga 5 oy bo'lgan.

5. Qo'rqinchli shamol kechasida hamma bir uyga jamlanganda Nodirmohbegim 1 voqeani hikoya qilib beradi.

6. Nodirmohbegimning hikoyasidagi yigitlar bitta qo'y uchun garov bog'lashadi.

7. Eski bir go'rga oyog'i kirib ketgan Unsinning bir poy kavushi o'sha yerda qolib ketdi.

8. Unsin dahshat ichra go'ristondan qaytayotganda, hech yo'li ko'paymas, ikki oyog'i gavdasidan keyinda qolar, qo'lidagi choynak tobora og'irlashib borardi.

9. Unsinning o`limidan so`ng Dodxoning dargohidan bosh olib ketayotgan Nodirmohbegim bu dargohni yerning qa`riga yuborganday ikkala mushtini **uch** marta yerga qadadi.

10. Hikoyadagi bir gapda "Dahshat" so`zi **besht** marta qo`llangan.

Umuman olganda, darslarda guruhlar bilan ishlashda yuqoridagi kabi o`yinlardan foydalanish orqali samarali natijalarga erishish mumkin. Eng asosiysi esa, o`quvchilarning darsga qiziqishi kuchayib, faolligi oshadi hamda o`z majburiyatini erkin bajargan holda, mustaqil fikrlash, tahlil qilish, sog`lom muloqot, munozara, bahs olib borish ko`nikmalari shakllanib, rivojlanib boradi. Axir bugungi kun ta`lmida o`qituvchilarining bosh maqsadi ham mana shu emasmi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Elkonin D.V. Psixologiya igru. M., 1979.
2. Yudin V.V. Pedagogicheskaya texnologiya. Yaroslavl, 1997.

УДК 376:616.89-008.434

*Інна Лисенко
(Ізмаїл, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЯ В РАНЬОМУ ДИТИНСТВІ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ ЗОРУ

У поданій роботі розглядаються мовні розлади у дітей з порушенням зору, чотири рівні сформованості мови та робота логопеда з розвитку мовлення у дітей з косоокістю та амбліопією.

Ключові слова: мовні розлади, зір, експресивна та імпресивна мови, ехололія, косоокість, амбліопія.

Проблема компенсації порушень мови і зорового сприйняття або труднощів, обумовлених ними в розвитку мовлення дитини в ранньому дитинстві, є однією з провідних в роботі логопеда. Розвиток словесно-логічного мислення, вміння логічно, грамотно і чітко висловлювати свої думки мовою, у дітей з порушенням зору є однією з важливих сторін корекційно-педагогічної роботи.

Дослідження особливостей мовлення дітей з порушенням зору Л.С. Волковой, О. І. Криницької, І. В. Новічковых, Л. І. Плаксіної, Л.І. Солнцовой, В. А. Феоктістовой та інших авторів виявили своєрідність мовного розвитку дітей з дефектами зору, хоча в основі формування мови лежать ті ж закономірності, що і в нормі. Однак у дітей з порушенням зору стійко простежується роль наявності рано придбаного або вродженого зорового дефекту, що значно посилює мовне недорозвинення.

Розлад мови дітей з порушенням зору є складним дефектом, в якому простежуються певні зв'язки і взаємодія зорової та мовної недостатності. Мовні порушення у дітей із зоровим дефектом різноманітні, складні за структурою, ступенем вираженості, і зачіпають мову як цілісну систему. Це значною мірою пояснюється тим, що формування мови таких дітей протікає в більш складних умовах, ніж у зрячої дитини, вона формується на патологічній основі сприйняття навколишнього світу. В силу порушення діяльності зорового аналізатора дітей, як правило, не мають конкретних, реальних уявлень про навколишній світ, про різні явища і предмети цього світу. Недостатність чуттєвого досвіду у дітей може проявлятися своєрідністю мовного розвитку, яке часто не вкладається в звичайні вікові межі [3, с. 112].

Через порушення діяльності зорового аналізатора мова дітей з патологією зору характеризується певними особливостями: вербалізмом, тобто порушенням смислової сторони слова, яке не співвідноситься із зоровим образом предмета; відсутністю необхідного

запасу слів; ехолалією – не контрольованим (автоматичним) повторенням дитиною чужих слів, фраз або їх частин і навіть цілих речень; раннім недорозвиненням мови.

Дошкільнята з порушенням зору характеризуються малим запасом просторових і предметних уявлень, невмінням позначати в мові напрямки простору і просторові ознаки. Значно відстає від норми вміння виділяти ознаки предметів, знаходити узагальнюючі слова. В дітей відзначається обмеження можливостей пізнавальної діяльності. В результаті недостатності предметних образів дійсності відзначається складність утримання в мовній пам'яті розгорнутих висловлювань і правильного граматичного конструювання пропозиції. Спостерігається якісне зниження мовного розвитку при виконанні завдань на опис об'єктів реального світу. Відзначається різке відставання в області розвитку фонематичного слуху, звукового синтезу і аналізу, первинних навичок читання.

Виявлено і затримку розвитку ряду найважливіших функцій, що мають те чи інше відношення до формування системи мовлення (гнозис, праксис, просторове орієнтування, координація, зниження можливостей рухової сфери, як загальної, так і дрібної моторики) [4, с. 61].

Дослідженнями встановлено, що 80-90% дітей з порушенням зору страждають різноманітними формами недорозвинення мови: дизартрія, дислалія, загальне недорозвинення мови, заїкання, фонетико-фонематичні порушення та ін.

Особливості мовного розвитку дітей раннього віку зі складним мовно-зоровими дефектом проявляються у відносно рівномірному відставанні у формуванні експресивної та імпресивної мови, мовної пасивності, слабкості наслідувальної діяльності, відтермінованості мовних реакцій, ехолалії, порушенні комунікативної та номінативної функцій мови, мовному негативізмі [6, с. 80].

У більшості випадків у дітей з порушеннями зору виявляються порушеними не окремі компоненти мови, а всі або більшість її компонентів. Різні компоненти мови можуть страждати в різному ступені і по-різному співвідноситися між собою, що і визначає різні рівні сформованості мови і структуру мовного дефекту.

Проведені дослідження Л. С. Волкової дозволили виділити чотири рівні сформованості мови у дітей з порушеннями зору (табл. 1).

Таблиця 1

Рівні сформованості мови у дітей з порушеннями зору [1, с. 49-65]

Рівень сформованості мови	Дефекти
Перший	Відзначаються поодинокі порушення звуковимови, що не дозволяє розглядати даний рівень в якості мовної норми
Другий	Обмежений активний словник Допускаються помилки у співвіднесенні образу предмета і слова, у вживанні узагальнюючих понять, граматичних категорій, у складанні розгорнутих оповідань і речень Порушення звуковимови (сигматизм, ротацизм, ламбдацизм, парасигматизм, параротацизм, параламбдацизм) Відзначається недостатня сформованість вимовної і слухової диференціації звуків і фонематичних уявлень Не сформований фонематичний аналіз
Третій	Обмежений активний словник Низький рівень співвіднесення образу предмета і слова, вживання узагальнюючих понять Зв'язне мовлення аграматичне (одно -, двоскладові речення) Множинні порушення звуковимови Розповіді не розгорнуті Відзначається недостатня сформованість вимовної і слухової

	диференціації звуків і фонематичних уявлення Не сформовані фонематичний аналіз і синтез
Четвертий	Експресивна мова не виконує комунікативну функцію Зв'язна мова складається з окремих слів Немає співвіднесення слова і образу предмета Відзначаються ехолалії Труднощі узагальнення понять Порушена слухова диференціація звуків Поодинокі порушення звуковимови Несформовані процеси фонематичного аналізу і синтезу

Таким чином, у дітей з порушеннями зору часто не сформована функціональна мовна система, спотворено розуміння смислової сторони мови, обмежений словниковий запас. Характерними ознаками є ехолалія і своєрідний вербалізм на тлі обмеженого словникового запасу.

Зорова недостатність, часткова або повна, веде до серйозних порушень в області чуттєвого пізнання, що, в свою чергу, впливає на процес мовного розвитку. Тому корекція порушень мови слабозорих дітей здійснюється з урахуванням не лише мовного дефекту, а й стану зору, особливостей способів сприйняття і специфічних прийомів подачі одного і того ж матеріалу в процесі навчання.

Напрямки роботи логопеда наступні:

- формування всіх компонентів мови (розширення словникового запасу, фонетичної сторони, зв'язної мови, граматичної сторони);
- співвіднесення образу предмета і слова;
- вдосконалення моторних навичок;
- корекція предметно-практичної, ігрової, пізнавальної діяльності;
- вдосконалення конструктивного праксису, орієнтування в просторі, координації;
- формування уявлень про навколишній світ [5, с. 47].

Робота логопеда з розвитку мовлення дітей з косоокістю і амбліопією має свої особливості. Для занять підбирається барвистий, яскравий матеріал, що сприяє розвитку сприйняття і зорової уваги. Показ картинок, предметів здійснюється в повільному темпі, щоб дитина могла простежити рух предмета до кінця. Корекційну спрямованість занять визначають такі фактори:

1. Створення відповідних умов для зорового сприйняття: достатня освітленість приміщення, правильне розташування посібників і робочих місць з урахуванням стану зору і виду дефекту.

2. Оптимальне використання наочних посібників. Їх масштаб, колір і розмір мають відповідати певним вимогам. Наочність має бути більш крупною; переважання посібників помаранчевого, червоного, зеленого, жовтого кольорів; зображення повинні бути простими, без зайвих деталей, з чітким контуром, конкретним по відношенню до фону; повинен дотримуватися масштаб (дерево більше квітки, машина менше будинку). Необхідно по можливості використовувати натуральні предмети, що оточують дитину в повсякденному житті (або їх реалістичні зображення).

3. Вибір прийомів і методів здійснюється з урахуванням не лише індивідуальних та вікових можливостей, а й стану зорових функцій, рівня розвитку зорового сприйняття.

На заняттях, де основний упор робиться на роботу зорового аналізатора, через кожні 5-7 хвилин проводиться коригуюча гімнастика для очей, а також фізкультурні паузи, так як швидка стомлюваність дітей вимагає зміни діяльності [2, с. 79].

З огляду на особливості мовного розвитку дітей з дефектами зору, можна наступні зробити висновки:

- порушення зору впливає на чуттєве пізнання навколишнього світу;

– скорочення чуттєвого досвіду вносить в психічний процес певну специфіку, впливає на розвитку мови і весь хід психофізичного розвитку;

– зниження рівня чуттєвого досвіду, збідненість уявлень і образів предметів навколишнього світу, труднощі логічного пізнання, вербалізм, зниження активності обмежують можливості розвитку мови;

– розвиток словесно-логічного мислення, вміння логічно, грамотно і чітко висловлювати свої думки мовою, у дітей з порушенням зору є однією з важливих сторін корекційно-педагогічної роботи;

– корекція і компенсація мовних порушень і наслідків зорових порушень знаходиться в тісному зв'язку зі знаннями стану мовного розвитку та психофізіологічного статусу дітей з порушенням зору і мови.

Логопедична робота з дітьми, в яких зір порушений, різнобічна, комплексна, специфічна, тому варто аналізувати й враховувати не лише стан усіх компонентів мовленнєвої діяльності, а й особливості світобачення та стан зору таких дітей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова Л. С. Уровни речевого развития у детей с глубокими дефектами зрения // Психические и речевые нарушения у детей и пути их коррекции. Л., ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1978. С. 49-65.

2. Галасюк И. Н., Шинина Т. В. Основы коррекционной педагогики и коррекционной психологии. Кураторство семьи особенного ребенка : учеб. пособие для СПО. М.: Издательство Юрайт, 2019. 179 с.

3. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. М.: Просвещение, 1969. С. 111-115.

4. Медико-биологические основы дефектологии: учеб. пособие для академического бакалавриата / Р. И. Айзман, М. В. Иашвили, А. В. Лебедев, Н. И. Айзман ; отв. ред. Р. И. Айзман. 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2018. 224 с.

5. Нікітіна Н. М. Особливості мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку з порушеннями зору // Логопед. 2014. № 6 (42). С. 46-48.

6. Соловьева Л. Г., Градова Г. Н. Логопедия: учебник и практикум для СПО. 2-е изд., испр. и доп. М. : Издательство Юрайт, 2019. 191 с.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, старший викладач Мондич О.В.

УДК 376-056.26

*Марія Лопатіна
(Київ, Україна)*

ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ДИТИНИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

Стаття присвячена питанню організації інклюзивного навчання дитини з особливими освітніми потребами в процесі інтеграції українського суспільства в європейську спільноту. Розглядаються питання залучення осіб з особливими потребами до навчання в сучасних закладах освіти, їх соціалізації до суспільних норм та реабілітації через розвивальний вплив мистецтва на становлення особистості. Розглянуто шляхи забезпечення якісної освіти через розробку сучасних стратегій навчання.

Ключові слова: *інклюзивна освіта, дитина з особливими освітніми потребами, мистецька діяльність, навчальний процес, громадське життя.*

The article is devoted to the issue of organization of inclusive education of a child with special educational needs, in the process of integration of Ukrainian society into the European community. The issues of attraction of persons with special needs to education in modern educational

establishments, their socialization to social norms and rehabilitation through the developmental influence of art on personality formation are considered. Ways of providing quality education for all are considered through developing modern teaching strategies.

Key words: *inclusive education, child with special educational needs, artistic activity, educational process, public life.*

Розвиток сучасного суспільства України, в процесі його інтеграції в європейську спільноту, поставив питання – забезпечення соціального захисту громадян країни, особливо тих, хто потребує його найбільше. Створенням рівних можливостей для всіх громадян незалежно від їх віку, стану здоров'я, соціального статусу – є одним з основних завдань нашої держави. Інклюзивна освіта, яка є здобутком цивілізованої демократичної освітньої системи, покликана стерти принизливі кордони, які виникають стосовно людей з особливими освітніми потребами.

На це звертається увага в Законі України від 19.12.2018р. № 2249-VIII; Законі України «Про освіту» від 23 травня 2017 року № 2053-VIII [5, 6]. Протягом останнього десятиліття вітчизняні науковці, зокрема, С. Богданов, О. Асмолов, Г. Гаврюшенко, А. Колупаєва, С. Рубінштейн, Н. Найда, Н. Софій, І. Ярмошук та ін. присвячують свої праці дослідженням проблеми залучення осіб з особливими потребами до навчання в сучасних закладах освіти, їх соціалізації до суспільних норм та реабілітації [3]. Проблема реалізації виховного, розвивального впливу мистецтва на становлення особистості є однією з фундаментальних в теорії і практиці педагогіки. Культурологічні засади розвитку духовності, проблема актуалізації художнього досвіду як чинника становлення особистості знайшла ґрунтовне відображення у дослідженнях О. Жорнової, А. Могильного, О. Шевнюк та ін. Разом з тим питання розвивального потенціалу мистецької діяльності, специфіки та педагогічних умов його реалізації з дітьми з особливими освітніми потребами в сучасних умовах функціонування мистецької освіти вивчено недостатньо.

Актуальність проблеми інклюзивної освіти пов'язана, насамперед, з тим, що чисельність дітей, які потребують корекційного навчання, неухильно зростає. На сьогоднішній день в Україні чисельність дітей, що потребують корекції фізичного чи розумового розвитку складає понад 1 млн. осіб. Це становить 12% від загальної чисельності дітей в країні. При цьому інклюзивною освітою охоплено всього лише 5,0% дітей. Тому зрозуміло, що активізація розвитку інклюзивної освіти постає важливим державним питанням в Україні [7].

Сьогодні в нашій країні відбувається зміщення акцентів соціальної політики держави у бік формування суспільної свідомості щодо сприйняття людей з такими потребами як рівних членів суспільства, необхідності створення для цих громадян умов для повноцінного життя, в тому числі здобуття освіти [4].

За даними ВОЗ (Всесвітньої організації здоров'я) лише 20% від усіх народжених дітей можуть умовно вважатися здоровими, всі ж інші – або знаходяться в стані між здоров'ям і хворобою, або ж страждають на порушення чи відхилення психофізичного розвитку [7]. Інклюзія надає можливості усім дітям брати участь у різноманітних програмах, тобто має на меті процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті. Така освіта розуміє під собою систему освітніх послуг, що базується на принципах забезпечення основного права дітей на здобування освіти за місцем проживання.

Одним з пріоритетних завдань інклюзивної освіти – це відгук на широкий спектр освітніх потреб як у шкільному середовищі, так і поза його межами. Сама концепція даної освіти відображає найголовнішу демократичну ідею, яка полягає у тому, що всі діти є цінними й активними членами різних соціальних інститутів суспільства [3, с. 106].

Створення спеціальних умов для дітей з особливими потребами – поставлено в основу інклюзивної освіти. Згідно із сучасними дослідженнями, в інклюзивних класах робиться наголос не на розумових або фізичних проблемах учнів, а на першочерговий пошук та

розвиток талантів і сильних якостей школярів [4, с. 220]. Близька взаємодія з іншими учніми сприяє всебічному розвитку дітей з особливими освітніми потребами.

Розуміння того, що всі діти мають навчатися разом у випадках, коли це виявляється можливим, є основним принципом інклюзивної освіти. Розробка сучасних стратегій викладання, розуміння різноманітних потреб школярів, прийняття організаційних заходів, узгодження різних видів і темпів навчання через розробку відповідних навчальних планів, а також через використання ресурсів і партнерських зв'язків зі своїми громадами – шлях забезпечення якісної освіти для всіх.

Таке навчання дає змогу побачити поліпшення емоційного, когнітивного, мовного, моторного та соціального розвитку дітей, завдяки цілеспрямованому спілкуванню з однолітками, які відіграють роль моделей для учнів з особливими освітніми потребами, а оволодіння новими знаннями, вміннями та навичками відбувається функціонально.

Навчальний процес проводиться з орієнтацією на сильні якості, здібності та інтереси учнів. Діти мають можливість для налагодження стосунків зі своїми ровесниками й участі у громадському житті школи.

Міжнародні стандарти в галузі прав людини ґрунтуються на ідеї участі кожної особи в суспільному житті на засадах рівності й без дискримінації. Поширення в Україні процесу інклюзивного навчання дітей з обмеженими можливостями фізичного та (або) психічного здоров'я є не лише відображенням часу, але й представляє собою ще один крок до забезпечення повної реалізації прав дітей з особливими потребами на якісну освіту.

Узагальнення розвитку поглядів на проблему інклюзивної освіти свідчить про те, що в різні часи вона поставала перед суспільством з різною гостротою і в тій чи іншій мірі вирішувалася різними методами залежно від політичного устрою, економічного стану та ідеології держави.

На користь інклюзивної освіти в Україні та за кордоном розроблено чимало теоретичного і практичного матеріалу [3, с. 448]. За інклюзивну освіту, в першу чергу, активно виступають самі батьки дітей з особливими освітніми потребами, а також громадські та благодійні організації, які мають дотичний профіль діяльності.

Досвід європейської інклюзії, що вже має позаду десятиліття успішних напрацювань, говорить сам за себе, адже показує неабияку перспективність та успішність такого навчально-розвивального напрямку. Цікаво, що такі провідні європейські країни, як Італія, Австрія, Німеччина, Швеція почали вивчення, розробку та підтримку інклюзивності в освіті на державному рівні саме завдяки потужним громадським об'єднанням, що, в першу чергу, склалися з батьків, чиї діти мають таку проблему [4, с. 207]. В Італії, яка однією з перших почала впровадження інклюзивного компоненту в освіту, вдалося провести освітню реформу завдяки ініціативності організації «Демократична психіатрія».

У радянській системі освіти діти, які потребують інклюзивного навчання, здобували знання в закритих закладах й у подальшому отримували роботу. Але разом із тим не існувало вираженої інклюзивної складової процесу навчання. Деяким взагалі відмовляли у навчанні, вважаючи його марним та перекладаючи всю відповідальність за розвиток дитини на батьків.

На сьогоднішній день в Україні відбувається зміщення акцентів соціальної політики держави у бік формування суспільної свідомості щодо сприйняття людей з такими потребами як рівних членів суспільства, необхідності створення для цих громадян умов для повноцінного життя, в тому числі здобуття освіти [4]. На нашу думку, шляхи вдосконалення інклюзивної освіти мають пролягати саме в умовах мистецького навчання. Адже мистецтво через свою виховну та розвиваючу функцію сприяє становленню особистості шляхом вивчення художнього досвіду попередніх поколінь, що формує духовний світ людини, забезпечує входження її до соціального середовища, сприяє цілеспрямованому розвитку дитини. Наразі питання розвивального потенціалу мистецької діяльності, специфіки та педагогічних умов його реалізації з дітьми з особливими освітніми потребами в сучасних умовах функціонування мистецької освіти знаходиться у процесі вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адаптована конвенція ООН щодо осіб з особливими потребами. Нью-Йорк, 13 грудня 2006 р. URL: www.osmhi.org/index.php?page=200&news=401&pages
2. Декларація про права інвалідів 2006 року URL: www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_117
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
4. Колупаєва А.А. Досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи / Колупаєва А.А. Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні навчальні заклади: Монографія. К.: Педагогічна думка, 2007. 458 с.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України. Закон України від 19.12.2018р. № 2249-VIII // Відомості Верховної Ради. 2018. №6–7. ст.43.
6. Про внесення змін до Закону України "Про освіту" щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг. Закон України від 23 травня 2017 року № 2053-VIII.
7. Показники здоров'я населення та використання ресурсів охорони здоров'я в Україні за 2017 рік. Центр медичної статистики URL:<http://medstat.gov.ua/ukr/statdov.html>

УДК 37.377.5

Аліна Маляренко
(Запоріжжя, Україна)

ЗНАЧЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ПІДГОТОВКИ В СТАНОВЛЕННІ ПРОФЕСІЙНИХ І МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ МЕДИКІВ

У статті висвітлено проблему гармонійного поєднання гуманітарної підготовки медичних спеціалістів з професійним становленням.

Ключові слова: гуманітарна підготовка, гуманізм, медичні фахівці, професійно-етична культура.

Концептуальні засади розвитку педагогічної освіти України вбачають зміст соціально-гуманітарної підготовки у поглибленні та професіоналізації мовної, філософської, політологічної, культурологічної, соціологічної, правознавчої, економічної, фізкультурно-оздоровчої освіти та її професійно-педагогічне спрямування [9].

У процесі гуманітарної підготовки медичного фахівця важливо послідовно впроваджувати гуманістичну ідею, щодо якої метою навчання та виховання є передусім людська особистість з притаманною їй відповідальністю, високою моральністю і високим рівнем професіоналізму. Гуманістично орієнтоване суспільство прагне втілити в практику освіти пріоритети загальнолюдських цінностей, на основі поглиблення зв'язків між культурою та освітою, зростання ролі культурологічної підготовки майбутніх фахівців. Ставиться акцент не лише на засвоєнні заданої кількості інформації, а й на розвитку культури мислення, спілкування, вияві почуттів, формуванні культурно-етичної поведінки особистості [7, с. 49].

Принцип гуманізму ґрунтується на переконанні в безмежних можливостях людини, її здатності до вдосконалення, проголошує людяність, почуття любові до інших, поваги до їхньої гідності.

Професійна підготовка медичних фахівців ставить за мету не лише формування системи знань, умінь, навичок, розвиток особистісних якостей, що відповідають вимогам майбутньої професійної діяльності, а й розвиток самої особистості, що передбачає залучення її до

системи гуманістичних, загальнолюдських цінностей. Загальнолюдські цінності об'єднують цінності культури, духовної діяльності, оцінок, моральної свідомості.

Прагнення до гуманізації та гуманітаризації освіти, спрямованості на формування духовного світу особистості спричинює підвищення інтересу до загальнолюдських цінностей [6, с. 49]. Як зазначає О. Вознюк, що поєднання професійно-компетентнісного й цілісного гуманістично-особистісного підходів сприяє становленню освіти, яка орієнтується на підготовку особистостей, компетентних у професійній галузі і здатних до постійного самовдосконалення [5, с. 11]. Тому важливо акцентувати увагу на гуманістичній спрямованості освіти, її орієнтації на самовдосконалення, формування моральних якостей майбутніх фахівців тощо.

Утвердження гуманістичних основ освіти передбачає, що кожен учасник стає суб'єктом педагогічного процесу, а його умови дають можливість кожному студентові якнайповніше розвинути, сформувати загальнолюдські цінності, розкрити свої неповторні національні та особисті риси» [4, с. 25]. Водночас гуманістичний підхід в освіті вимагає використання у стосунках (викладач-студент) принципів педагогіки співпраці.

Спрямування освіти на гуманізацію дає можливість молодому поколінню ознайомитись із науковими та культурними здобутками нації. Сьогодні важливу роль відіграє зв'язок професійної підготовки з культурологічною підготовкою, яка сприяє розвитку культури мислення, формуванню професійної культури, впливає на поведінку та розвиток особистості [10, с. 71]. Гуманітарна підготовка медичного фахівця має не тільки зберегти морально-духовний стан людини, її моральні цінності й традиції народу, а й створити всі умови для розкриття, розвитку та раціонального використання сутнісних сил особистості.

Закласти основу професійно-етичної культури особистості, яка здатна вдосконалювати суспільство, себе, сприятиме гуманітарна підготовка майбутніх фахівців у медичних коледжах, мета якої полягає, зокрема в підвищенні рівня загальної культури майбутніх медичних працівників. Тому доцільним є вивчення не лише спеціальних дисциплін, а й розвиток їхньої загальної культури і внутрішнього духовного світу особистості.

Вивчення дисциплін гуманітарного циклу є невід'ємною складовою формування особистості спеціаліста будь-якого профілю. Г. П. Васянович називає гуманітарну освіту одним з найважливіших соціальних інститутів трансляції культурних цінностей, норм, ідеалів, як форму відтворення національно-культурного світу і вагомий чинник професійної підготовки. Гуманітарна освіта, – переконує учений, – виступає фактором духовної безпеки нації в збереженні культурної спадщини й духовного розвитку особистості, забезпечує цілісне становлення людини [3, с. 279], а також закладає ціннісні орієнтації та моральні принципи людини, які формують її професійну культуру та компетентності.

Гуманітарна освіта допомагає пізнати та усвідомити своє генеалогічне коріння, культурно-історичні традиції, звичаї, історію розвитку та формування свого народу, бере участь у формуванні освіченої молоді, яка орієнтується в складних проблемах сучасної культури, здатна усвідомлювати своє місце в суспільстві, це, перш за все, духовно багата особистість.

До гуманітарних навчальних предметів належать предмети з галузей філософії, історії, педагогіки, психології, філології, економіки, права, різних видів мистецтва, культури. Такі дисципліни, як історія, основи правових знань, культурологія, релігієзнавство, етика та деонтологія, українська мова (за професійним спрямуванням) та ін. виконують не лише навчальні, але й значні світоглядні функції.

У контексті формування етичної культури фахівців актуалізуються питання духовного життя українського народу, становлення й розвитку української культури, деякі з цих тем переплітаються з курсом «Культурології».

Засвоєння курсу «Культурології» сприяє формуванню в студентів знань про культуру в цілому, про місце людини у світі, про шляхи гармонізації відносин між людиною й культурними надбаннями різних цивілізацій, спрямований на збагачення й розширення

гуманітарної підготовки студентів, формування творчої активності майбутніх фахівців, дає можливість підійти до вирішення таких важливих для кожного проблем, як сенс життя, місце і роль людини в суспільстві, дозволяє розширити власний світогляд, допомагає поєднати соціально-професійний і загальнокультурний компонент навчально-виховного процесу.

Метою вивчення культурології є формування системи знань про закономірності культурного процесу; підвищенні загальноосвітнього й культурного рівня студентів; пізнанні феноменів культури й культурологічного процесу; орієнтації у фундаментальних проблемах теорії і методології культури; аналізі досвіду історії світової культури; кардинальні питання моральності, питання вибору моральних цінностей; вивченні особливостей функціонування культури в сучасному суспільстві; підготовки й реалізації науково-практичних програм, що передбачають збереження суспільством природної та культурної спадщини.

Особливості викладання цієї дисципліни в медичних закладах України полягають у тому, що курс узагальнює й систематизує інформацію, яка була предметом вивчення в середній школі; курс передбачає повторне вивчення шкільної програми на вищому науковому та інформаційно-насиченому рівні; студенти знайомляться з теоретичними підходами, науковими джерелами, першоджерелами; студенти спроможні осмислювати запропоновану їм наукову інформацію, робити самостійні висновки, використовувати культурологічні знання в процесі вивчення суспільних дисциплін тощо.

Вивчення «Культурології» в медичних коледжах полягає в осмисленні дійсності через визначення узагальнених поглядів на світ, місце та роль людини у ньому. Культурологія має три основні пізнавальні орієнтації та три основні підходи. Філософський підхід акцентує увагу на теоретичних засадах культури; історико-культурний полягає в дослідженні історичного внеску кожної національної культури до світової культури; краєзнавчий ґрунтується на вивченні культури рідного краю.

Гуманітарна освіта різноманітна, вона формує науковий світогляд, історичну та політичну культуру, ціннісні орієнтації, життєві позиції студентів-медиків. Без урахування гуманітарної складової ми не зможемо підготувати високоморального, кваліфікованого фахівця.

Також у процесі навчання гуманітарних дисциплін майбутні медики повинні працювати над удосконаленням комунікативного компонента, завдання якого полягає у розвитку професійно-комунікативних умінь шляхом вивчення мови, культури та звичаїв, знання яких впливає на взаєморозуміння в процесі спілкування лікаря та пацієнта. Студенти медичного профілю завжди задіяні в спілкуванні з іншими людьми. В основі організації ефективної комунікації лежить гуманізм, толерантність, повага до суверенності особистості, самоповага; неупереджене ставлення до співрозмовника і врахування його інтересів, саморефлексію комунікативних дій.

Завдання вищої школи – готувати фахівців нової генерації: кваліфікованих, грамотних, які б досконало, ґрунтовно володіли українською літературною мовою у повсякденно-професійній, офіційно-документальній сфері, зокрема набули навичок комунікативно виправданого використання засобів мови, оволоділи мовою конкретної спеціальності, фаху. Акцент переноситься з традиційної настанови – засвоєння відомостей про літературні норми усіх рівнів мовної ієрархії – на формування навичок професійної комунікації, студіювання особливостей фахової мови, на розвиток культури мови, мислення і поведінки особистості.

Отже, майбутнім фахівцям мова потрібна не як сукупність правил, а як система світобачення, засіб культурного співжиття в суспільстві, самоформування і самовираження особистості. Науково доведено, що стрижневими компонентами професійно-комунікативної діяльності є мовленнєва компетенція і компетентність. Реалізація цього завдання у вищих навчальних закладах України здійснюється шляхом вивчення курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)». Зміст дисципліни покликаний не лише узагальнити й систематизувати знання з української мови, набуті студентами у школі, а й сформувати мовну особистість.

Отже, метою курсу є формування комунікативної компетентності студентів; вироблення навичок оптимальної мовної поведінки у професійній сфері: вплив на співрозмовника за допомоги вмілого використання різноманітних мовних засобів, оволодіння культурою монологу, діалогу та полілогу; сприйняття й відтворення фахових текстів, засвоєння лексики і термінології свого фаху.

Цілеспрямоване й організоване досягнення якостей моральної свідомості та поведінки, формування моральних почуттів і переконань, вироблення звичок моральної поведінки, у тому числі в професійній сфері, відбувається в процесі формування моральної сфери особистості. Професійно-етична культура пронизує всі компоненти професійної та духовної сфери медичного працівника та є показником ступеня досконалості медичного обслуговування в організаційному, психологічному, етичному, естетичному та інших аспектах. Гуманітарна підготовка не лише допомагає студентам медичних коледжів адекватно оцінити можливості своєї самореалізації, а й впливає на формування їхніх професійно-світоглядних якостей, здійснює координацію всіх ланок соціально-психологічної готовності та визначає гуманістичну спрямованість усього навчально-виховного процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрійчук О. Я. Виховання гуманності у студентів медичного коледжу в процесі фахової підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія та методика виховання». К., 2003. 19 с.
2. Аніщенко О. В. Професійна культура // Енциклопедія освіти / [Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень]. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 724-725.
3. Васянович Г. П. Вибрані твори : в 5-ти т. Т. 5 : Збірник наукових праць. Львів : Сполом, 2010. 460 с.
4. Вдович С. М. Розвиток ідей гуманної педагогіки в Західній Україні (кінець IX – початок XX століття) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1998. 210 с.
5. Вознюк О. Інтегральний підхід до аналізу проблем професійної освіти // Педагогіка і психологія професійної освіти. 2009. № 2. С. 11-20.
6. Гуманістичні аспекти професійної педагогіки в контексті інтегративного підходу до освіти // Теоретичні та методичні основи забезпечення якості професійно-практичної підготовки учнів ПТНЗ : монографія / [І. М. Козловська, Я. М. Собко, О. О. Стечкевич, О. Н. Якимович, Т. Д. Якимович]. Львів : Сполом, 2009. С. 46-85.
7. Музальов О. О., Шиделко А. Професійна адаптація майбутніх фахівців у процесі культурологічної підготовки : навч.-метод. посіб. для викладачів та учнів. Львів, 2009. 202 с.
8. Муравьёв М. В. Научно-технический прогресс и проблемы обучения: учебное пособие для врачей. М., 1977. 16 с.
9. Наказ МОН № 998 від 31.12.2004 р. «Про затвердження Концептуальних засад розвитку педагогічної освіти в Україні та її інтеграції в європейський освітній простір». URL: <http://mon.gov.ua/images/education/average/topic/rozv/knc.doc>.
10. Руденко Л. А. Роль української філософської та культурологічної думки в розвитку національної ідеї // Товариство «Рідна школа» : історія і сучасність : наук. альм. / Упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, П. Сікорський. Львів : Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа», каф. загальної та соціальної педагогіки ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. Ч. 4. С. 71-80.

Go`zalxon Mamadjanova, Manzura Shamirboyeva
(Namangan, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIGA BAYON YOZISHNI O'RGATISH METODIKASI

Maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarini bayon yozishga o'rgatish usullari bo'yicha o'qitish metodikalar bilan boyitilgan. Shuningdek, O'qituvchi o'quvchilarning bayonni ma'lum tartibda, namunali yaratishlariga erishishda gap tuzish malakasini singdirishi kerakligi alohida ta'kidlangan, hamda ular sanab o'tilgan.

Kalit so'zlar: bayon, ona tili, o'quvchilar, gap tuzish.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida Ona tili fanini o'qitishning asosiy maqsadi – o'quvchilar o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgaralar fikrini anglaydigan – muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat.

3-sinf ona tili darsligiga kiritilgan mavzularni o'qitishda o'qituvchi darslikning o'zi bilan kifoyalanishi, ajratilgan soatlardagina bayon bilan ishlash kutilgan natijani bermasligi mumkin. Buning uchun o'qituvchi har bir ona tili sabog'ida bayon bilan ishlash daqiqalarini tashkil etishi lozim.

3-sinfga mo'ljallangan ona tili saboqlarida muallim “Bayon va mavzu” mavzusini o'tishda o'quvchilarga saboq avvalida hayotidagi eng muhim voqeani so'zlab berish yoki yozish vazifasini yuklaydi. Bu oddiy jarayon, va aksariyat o'qituvchilar bu kabi mashg'ulotni o'quvchilariga juda ko'p bergan. O'quvchi albatta bunday topshiriqni bajarishda ijodiy fikrlash tomonidan boradi.

Bayon nutqiy hodisa bo'lib, u ikki va undan ortiq gapning mazmunan birikishidir. “Kuzgi hazonrez boshlandi” shaklidagi uchtagina so'zning mazmunan birikishidan tortib, butun boshli ertak, hikoya hatto she'rlar ham bayon sanaladi. Har bir bayon ma'lum bir narsa, voqea-hodisani tasvirlaydi, u haqida xabar beradi, so'zlovchining munosabatini ifodalaydi.

Bayon tuzilishiga ko'ra, murakkab sintaktik butunlik, xat boshi, bo'lim, qism, bob va paragraflardan tashkil topishi mumkin. Maktabda o'quvchilar tomonidan tuzilishi ko'zda tutilgan bayonlar asosan, gap, abzats va qismdan iborat bo'ladi. O'qituvchi o'quvchilarda ana shunday bayon tuza olish kompetensiyasini shakllantirishi kerak.

Saboq jarayonida gap, abzats va qismning istilohiy ma'nolarini izohlash orqali “Aqliy hujum”, “BBB”, “Klaster”, “Mening fikrim o'zgacha” usullaridan foydalanish mumkin. Bu birinchidan bayon ichki tuzilishi haqidagi umumiy fikrdan xususiylarini ajratib olish imkonini bersa, ikkinchidan o'quvchilarni o'z fikrlarini mustaqil ayta olish, bayon haqidagi nazariy ma'lumotni anglashlariga sharoit yaratadi.

Bir chorak davomida bayon uning tuzilish yo'l-yo'riqlari, bayonga mavzu tanlash, uning grammatik asoslari, bayonning morfologik, sintaktik va fonetik jihatlarini tahlil qila olish mahorati shakllantirib borilishi kerak.

O'qituvchi bayon uchun ajratilgan saboqlarda bayon turlariga alohida e'tibor qaratadi. Dastlab, “Kim qanday izohlaydi?” so'rov metodi asosida “Nima deb o'ylaysiz, bayon qanday turlarga bo'linadi?” degan savolni o'rta tashlaydi. O'quvchilar bayon turlari haqida o'z qarashlarini aytishadi. O'qituvchi barcha fikrlarni belgilab boradi. Har bir fikr o'quvchilarga ko'rinarli o'ringa belgilanishi va raqamlanmasligi lozim. Hatto raqamlangan fikrlarda ham o'quvchilar munosabat anglaydi va so'nggi fikr aytgan bola o'zini oxirgi o'rinda ekanini bilib, keyingi safar fikrini bayon etishdan o'zini tortadi.

Bayonlar ma'lum uslublarda yaratiladi. Bu ma'lumotlar yuqori sinfda batafsil o'rganiladi.

O'qituvchi o'quvchilarning bayonni ko'rsatilgan tartibda, namunali yaratishlariga erishishda gap tuzish malakasini singdirishi kerak.

1. Ixcham gap tuzish malakasi. O'quvchi gap tuzishda ortiqcha so'zni ishlatmasligi, maqsadni aniq ifoda etuvchi so'zni topib qo'llashga odatlanishi kerak. Masalan, "Bog'da pishib etilgan mevalardan bir savat uzib, qo'shni qishloqda yashaydigan buvimnikiga olib borib berdim – bog'imizdagi mevalardan uzib, buvimga olib bordim" tarzida.

2. Gapni kengaytirish va toraytirish malakasi. O'quvchilarga gap bo'laklari mavzusini o'tish jarayonida yoyiq va yig'iq gapni qo'llashga o'rgatiladi. Masalan, yig'iq gapni kengaytirish, yoki yoyiq gapni toraytirish usullaridan foydalanamiz.

3. Gapning mazmunini saqlab, shaklini o'zgartirish malakasi. Bunda sodda gaplarni ma'nodoshlari bilan almashtirish, qo'shma gaplardan sodda gaplar, ko'chirma gaplardan o'zlashtirma gaplar hosil qilish tajribasidan foydalaniladi.

4. Mustaqil gap tuzishga o'rganish malakasi.

Aytish mumkinki, "Bayon ustida ishlash" saboqlarini tashkil etish jarayonida bayon so'zining istilohiy va leksik ma'nolari, bayon turlari, bayonning shakliy, mazmuniy, ifoda tuzilishi, bayon turlari singari jihatlarni o'quvchilarga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Choraklar kesimida o'rgatilishi ko'zda tutilgan "Bayon va mavzu", "Bayonning turlari. Hikoya bayoni", "Tasviriy bayon", "Muhokama bayoni" kabi mavzular 6-sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlaridan kelib chiqib yangi metod va innovatsiyalardan foydalanishni taqazo etadi.

УДК 37.01

*Ніна Мирончук
(Славути, Україна)*

ЛЕПБУК ЯК ЗАСІБ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ НА ГРУПІ ПОДОВЖЕНОГО ДНЯ

Як зробити так, щоб дитина навчалася із задоволенням? Пропонована стаття розповідає про метод Lapbook, як один з інструментів, що дозволяє реалізувати вимоги нового Державного стандарту початкової освіти. Також пропонується конспект заняття виготовлення лепбука на групі подовженого дня.

Ключові слова: заняття, міжпредметні зв'язки, Lapbook, група подовженого дня.

How to make the child have fun? The proposed article discusses the Lapbook method as one of the tools that allows to fulfill the requirements of the new State standard of primary education. Also offered is a synopsis of making a lube on a group of extended days.

Keywords: classes, cross-curricular links, Lapbook, extended day group.

На даний час виникла нагальна потреба у навчанні та вихованні активного, креативного підростаючого покоління, яке швидко орієнтується в нових вимогах часу, легко застосовує набуті знання в практичній діяльності, здатне до самоосвіти, самовиховання та саморозвитку. Серед важливих якостей сучасної людини виокремлюємо активну розумову діяльність, критичне мислення, наявність творчих здібностей, прагнення до пошукової діяльності та самостійності. Тому традиційне репродуктивне навчання потребує інноваційних змін: використання нових форм і методів навчання, його індивідуалізації, збільшення комплексу новітніх технічних засобів, широкого застосування сучасних технологій навчання і виховання [4]. Використання лепбуків у роботі групи подовженого дня особливо актуальне в умовах впровадження Нової української школи. Такий метод дозволяє здійснювати навчання та виховання у ігровій формі і має значні переваги. Лепбук – підсумковий результат спільної тематичної роботи з дітьми. Він дає змогу дітям швидко та ефективно засвоїти нову інформацію, систематизувати, узагальнити й закріпити вивчений матеріал у пізнавально-ігровій формі як на уроках так і заняттях групи подовженого дня.

Саме ця інноваційна методика навчання і виховання використовується для побудови цілісної системи освітнього процесу, спрямованого на індивідуалізацію освіти і розвиток пізнавальної активності та дитячої ініціативи дітей молодшого шкільного віку. Створення лепбука активізує інтерес до пізнавальної діяльності і тим самим створюються умови для вільного вибору дітьми своєї роботи, забезпечуються умови для підтримки дитячої ініціативи, з'являється можливість індивідуалізації освітнього процесу [3].

Пропоную конспект заняття виготовлення лепбука на групі подовженого дня, при створенні якого діти не отримують знання в готовому вигляді, а здобувають їх самі в процесі власної дослідницько -пізнавальної діяльності.

Тема : Виготовлення лепбука «Книга – твій друг і порадник»

Мета: систематизувати і поглибити знання учнів про походження книги, її значення у житті людини; виготовити лепбук; розвивати інтерес до художньої літератури; виробити навички збереження книг; виховувати бережливе ставлення до книги, охайність у роботі.

Обладнання: мультимедійний супровід, аркуші кольорового паперу, ножиці, клей, кольорові олівці, предметні малюнки, стікери, аркуші з завданнями для груп.

Хід заняття

1. Організація початку

Привітання. Психологічне налаштування на заняття у колі.

Гра «Спіймай настрої».

Доброго дня, усміхнені личка! Я рада вітати вас у нашому затишному класі. Погляньте на мене, на друзів, погляньте вліво, вправо, поверніться й один одному посміхніться «зніміть» посмішку зі свого обличчя долонею та киньте своєму сусідові. Спіймайте посмішку сусіда – прикрасьте нею своє обличчя.

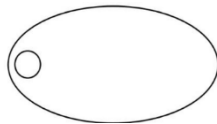
2. Повідомлення теми заняття. Мотивація діяльності

Діти, щоб дізнатись тему нашого заняття, вам потрібно розгадати шифрування, складаючи слово з зайвих літер рядків. (Слайди 1-2).

Пригадайте, що таке лепбук ? (Слайд 3).

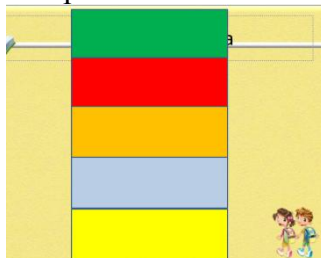

Сьогодні ми з вами будемо творцями книги. На дошці є сторінки лепбука, різного кольору (формат А3), виконуючи завдання, ми заповнимо їх. І лише тоді зшиємо лепбук стрічкою.

Якою буде тема лепбука? Дізнатись нам допоможуть цеглинки леги.

Завдання: з цеглинок скласти речення і показати. (Слайди 4-5).

Сьогодні на занятті ми дізнаємось багато нового та цікавого про книги та створимо лепбук на тему «Книга – твій друг і порадник».

(Приклеюємо на першу сторінку лепбука тему посередині).

3. Робота над темою заняття

1 сторінка

Назва книги є, а хто автори? Автори книги – ми.

У вас на партах є стікери у формі сердечок – напишіть свої імена на них і приклейте на титульну сторінку нашої книги.

2 сторінка

Історичні відомості.

Як же без краплинки історії? Скажіть, чи знаєте ви, як виникла книга?

Перегляд та обговорення відео.[1]

Інтернет-ресурс: https://www.youtube.com/watch?v=FlTnz6J_Tv0

Чи знаєте ви, що..

Підготовлені діти по черзі виходять, розповідають цікаві факти про книгу і вклеюють аркуші.

«Кам'яна» книжка - найперша

Перші люди залишали інформацію у вигляді написів на каменях і стінах печер.

Папірус

Древні єгиптяни робили записи на папірусі, виготовленому з рослини, яка росла на берегах річки Ніл.

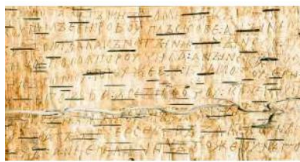
Книга з папірусу мала вигляд згортка і зберігалась у шкіряному футлярі.

Воскові і глиняні таблички

Коли глиняна табличка була ще сирою, напис можна було стерти й почати писати заново.

Такі таблички зберігались у спеціальних коробках. Книжка, яка складалася із глиняних табличок, була досить важкою. Уявіть, яким важким був би ранець, якби ми жили в той час.

Береста

У Київській Русі як книжку використовували бересту.

Виготовляли бересту із верхньої частини кори берези. Потім її випарювали в окропі, завдяки чому вона ставала гнучкою і м'якою.

Пергамент

Пергамент – це спеціальним чином оброблена шкіра худоби.

Пергамент зберігали рулонами, але з часом почали згинати у декілька разів, і утворювалися своєрідні зошити.

3 сторінка

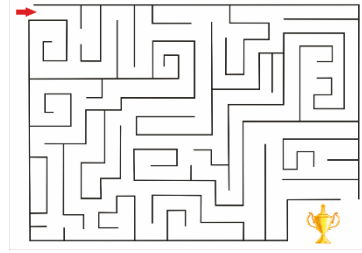
Хто творить книгу?

Щоб створити наступну сторінку нашого лепбука, перегляньте відео «Як народжується книга». [2]

Інтернет-ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=gIxIe09NqLs>

Груповою роботою на картинках знайти професію, провести лінії по словах, відшукати відповідну ілюстрацію на дошці.

С	О	Д	И	З	А	Й	Н	Е	Р	И	Н
А	Д	Е	Н	Е	В	Т	У	Г	Е	Т	О
Р	Е	Д	А	К	Т	О	Р	Я	У	В	Н
А	Н	Х	У	Д	О	Ж	Н	И	К	А	С
Д	Р	У	К	А	Р	И	С	П	А	Н	Я

4 сторінка

Лабіринт.

1 група. Завдання: пройти лабіринт, відшукати дорогу до друкарні.

2 група. Завдання -вставити пропущені слова у вірш.

Ми заходимо в (**школу**) раненько,

Лиш встає світанкова зоря.

І беремось до (**книжки**) хуленько,

Щоб відкрити річки і (**моря**),

Зрозуміти природу й людину,

Пізнавати наш (**світ**) спішимо.

Крок за кроком вчимося невпинно.

Ми до знань, ми до знань летимо. (Н. Красоткіна)

3 група. Завдання: гра «Потрібно – не можна». Діти отримують текст, де замість слів треба вклеїти зірочку, слово «потрібно» – зелена, «не можна» – червона.

Перед тим як брати книжку до рук, їх помити ... (потрібно)!

Гортати книжку брудними руками ... (не можна)!

Читати в непровітрений кімнаті, де задуха ... (не можна)!

Користуватися закладкою під час читання ... (потрібно)!

Загинати сторінки у книжках ... (не можна)!

Малювати в книжці ... (не можна)!

Утримувати пряму поставу під час читання ... (потрібно)!

Виривати із книжки сторінки ... (не можна)!

Робити перерви під час читання ... (потрібно)!

Ставитися дбайливо та бережливо до книжок ... (потрібно)!

Виконані завдання групи по черзі приклеюють на сторінку книги.

Фізкультхвилинка- руханка «Пісня про книжку»

Інтернет-ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=2Q-6S3W7xF4&t=8s>

5 сторінка

Народ скаже-як зав'яже.

1 група. Завдання : скласти прислів'я з двох частинок.

Книга вчить – як на світі жити.

Книгу прочитав – на крилах політав.

Книга – твій друг, без книги, як без рук.

2 група. Прочитати загадки, дописати відгадки і вкласти їх в кишеньку книги.

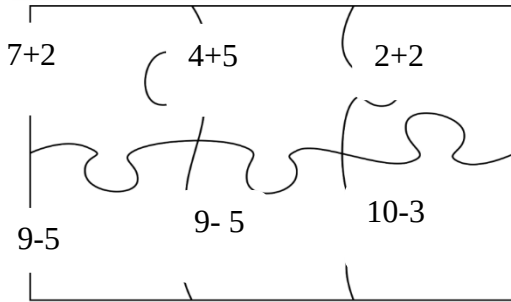
Букви в книжці цій вивчай Дуже я потрібна всім –

Та до купи їх складай. І дорослим, і малим.

Як їх гарно поскладаєш – Всіх я розуму учу,

Що завгодно прочитаєш! (Буквар) А сама завжди мовчу. (Книга)

3 група. Отримують конвертики з пазлами. Завдання: класти математично-казковий пазл, обчисливши перед тим приклади на кожній частинці. (Приклеїти пазли на сторінку).

6 сторінка

Виготовлення закладки для книги.

Для чого люди купують або виготовляють закладки? Сьогодні ми теж у групах виготовимо закладки для нашої книги.

Практична робота. Закладка «Сова».

Вкладаємо готові закладки у нашу книгу. Зшиваємо лепбук стрічкою.

4. Підведення підсумків заняття

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відеоматеріал: «Історія книги». URL: https://www.youtube.com/watch?v=FlTnz6J_Tv0
2. Відеоматеріал: «Як народжується книга?». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gIxIe09NqLs>
3. Мартинова Н.Т. «Лепбук» як вид спільної діяльності дорослого і дітей. URL: <https://infourok.ru/proekt-lepbuk-prednaznachen-dlyasovmestnoy-deyateln>
4. Нова українська школа: порадник для вчителя / Під заг. ред. Бібік Н. М. К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.

Настя Моток
(Ізмаїл, Україна)

ПРАВОВІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З МОЛОДДЮ

Стаття присвячена аналізу роботи з молоддю, правовому захисту дітей та молоді, визначаються основні завдання соціальних служб дітей та молоді.

Ключові слова: *молодь, молодіжна політика, дитина, соціальні служби, правовий захист.*

The article is devoted to the analysis of work with youth, legal protection of children and youth, defines the main tasks of social services for children and young people.

Key words: *youth, youth policy, child, social services, legal protection.*

Соціальна робота з молоддю здійснюється в рамках державної молодіжної політики та системи соціальних послуг для населення.

Особливу роль у соціальній роботі з молоддю грає комплексна система соціальних послуг для населення, в тому числі молоді, що передбачає надання соціально-економічних, медико-соціальних, психологічних, соціальних, правових та інших соціальних послуг

громадяни, що опинилися у важкій життєвій ситуації (багатодітні сім'ї, неповні сім'ї, в яких живуть інваліди, самотні і літні люди, сироти, безробітні, бездомні, випускники дитячих будинків та ряд інших).

Актуальність роботи полягає у визначенні напрямків діяльності соціального працівника з дітьми та молоддю.

Соціальна робота з молоддю – це виховання, підтримка, організація дозвілля, консультування з підготовки домашніх завдань, допомога молодому поколінню в профорієнтації; або як один з ефективних засобів успішного вирішення численних проблем різних категорій молодого покоління, в XXI столітті воно може стати для України найважливішим фактором і основною умовою успішного економічного і політичного реформування суспільства.

У зв'язку з цим молодіжна політика, соціальна робота і соціальний захист молодого покоління повинні стати одним з головних пріоритетів держави, а тому й подальший розвиток і вдосконалення соціальних послуг для молодого покоління – одне з головних завдань нашої держави.

Законодавство України про соціальну роботу з дітьми та молоддю базується на Конституції України (254 к/96-ВР) і складається з цього Закону та інших нормативно-правових актів.

Предметами соціальної роботи з дітьми та молоддю є:

- працівники соціального обслуговування;
- уповноважені органи, які ведуть соціальну роботу з дітьми та молоддю.

Уповноважені органи включають в себе:

- центри соціальних служб для дітей та молоді, їх спеціалізовані формування;
- послуги для неповнолітніх;
- органи виконавчої влади.

Об'єктами соціальної роботи з дітьми та молоддю є: діти, молодь та члени їх сімей; соціальні групи, для яких здійснюється соціальна робота; професійні та інші колективи [3, с. 39-41].

Одним з найважливіших напрямів здійснення молодіжної політики є розроблення та реалізація відповідних заходів та програм. Державні органи повинні створювати умови для захисту прав та інтересів молоді, постійно звертати увагу на молоде покоління, сприяти його соціальній адаптації до самостійного життя.

Одним з пріоритетних напрямів діяльності органів місцевого самоврядування є державна молодіжна політика, яка здійснюється в інтересах як молоді, так і суспільства та держави в цілому.

Велика увага приділена працевлаштування, житлового кредитування молоді, підготовці молоді до шлюбу і поліпшення становища молодих сімей. Усі соціальні служби для молоді мають такі основні завдання: для певних категорій молоді (інвалідів або сиріт) здійснити соціальну опіку; усім потребуючим надати різні види соціальної допомоги (психологічну, правову, інформаційну, медичну та інші); проводити роботи щодо запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі (наркоманії, алкоголізму, злочинності і т. д.) і долати їх.

Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р. є найбільш загальним у цій сфері. Він встановлює організаційно-правові засади соціальної роботи з дітьми та молоддю, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, яка визначається як діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форми власності та окремих громадян. Здійснення такої діяльності покладено на такі органи як:

- органи виконавчої влади;
- служби у справах неповнолітніх;
- центри соціальних служб для молоді, їх спеціалізовані формування;

– органи місцевого самоврядування;
– підприємства, установи та організації, незалежно від їх підпорядкування та форми власності.

На рівні інших важливих питань постійно проводиться робота по стимулюванню роботи студентських та молодіжних громадських організацій та їх залучення до активної соціальної роботи. Науковець Головатий М.Ф. [1, с.264] зазначив, що все це стало важливим елементом поліпшення демографічної ситуації в країні. Активізується робота по налагодженню молодіжних міжнародних зв'язків.

Згідно постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо вдосконалення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю» від 27 серпня 2004 р. затверджено Положення про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Постановою Уряду України Державний центр соціальних служб для молоді реформовано в Державну соціальну службу для сімей, дітей та молоді. Мережа центрів побудована на територіальній основі та включає центри не тільки в районах і містах, а й у селищах та селах. Основними завданнями центру є участь в реалізації національних та інших соціальних програм за допомогою надання соціальних послуг, соціального патронажу і підтримки, соціальної реабілітації та профілактики, а також допомоги організаціям громадянського суспільства, іншим об'єднанням громадян, благодійним організаціям, і волонтерська діяльність у сфері надання соціальних послуг. Всі послуги, що надаються в центрах, є загальнодоступними і здійснюються на безоплатній основі [2, с. 76].

Провідна позиція в роботі з молоддю – державна діяльність та діяльність соціальних працівників. Саме вона, пов'язана з прийняттям і здійсненням законів, положень про молодь, її права та можливості в суспільстві. Молоді люди повинні мати надійну правову основу для реалізації своїх прав і законних інтересів. Соціальна робота з молоддю може бути соціально і організаційно ефективною тільки в тому випадку, якщо рішення проблем молодих громадян відображено в законодавстві країни.

Отже, ефективність соціальних послуг для молоді багато в чому залежить від того, наскільки об'єктивні поточні знання у молодіжному середовищі, наскільки науково обґрунтованими і логічними будуть підходи до вирішення проблем молоді. Тому, в першу чергу, треба забезпечити молодь належним навчанням та інформацією, яка буде допомагати їй самостійно аналізувати та вирішувати проблеми, або знати, що існують соціальні організації, які мають повноваження в вирішенні різних проблем молодих людей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головатий М.Ф. Соціологія молоді: курс лекцій. К., 2006. 304 с.
2. Мигович І.І. Соціальна робота: наука і професія // Віче. 1998. №5. С.76.
3. Про становище молоді в Україні (за підсумками 2004 р.). С.39-41.
4. Шуст Н.Б. Інноваційна діяльність молоді: сутність, структура, функції. Вінниця, 2012. 33 с.
5. Якименко В.І. Сучасна молодіжна політика і соціальна робота в Україні. К., 2001. 221 с.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Фурдуй С.Б.

РОЛЬ МИСТЕЦТВА У ПІДГОТОВЦІ ПЕДАГОГІВ ДО ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА НАЦІОНАЛЬНИХ ЦІННОСТЯХ

У статті автор аналізує роль мистецтва у підготовці вчителів до виховання учнів на національних цінностях. Відзначається, що розвиток українського мистецтва був синхронізований з розгортанням своєрідності української духовності, у системі якої поступово локалізувалась і національна ідея. Акцентується увага на тому, що важливим завданням педагога в умовах Нової української школи є вміння донести крізь призму пізнання творів мистецтва розуміння національної ідеї.

Ключові слова: національні цінності, мистецтво, патріотизм, національна ідея, молодь.

This article analyses the role of art in preparing teachers to students education basing on national values. It is noted that the development of Ukrainian art was synchronized with the unfolding of Ukrainian spirituality originality, in which the national idea was gradually localized. It is emphasised that an important task of the teacher in the conditions of the New Ukrainian School is the ability to convey the understanding of the national idea through the prism of knowledge about work of art.

Keywords: national values, art, patriotism, national idea, young.

Мистецтво є рушійною силою у формуванні художнього та культурно-особистісного розвитку, патріотично-громадського самостановлення та духовної самореалізації молоді.

В умовах відродження національної системи освіти проблема кардинального реформування національно-естетичного і духовно-морального становлення виокремлює такі розподіли завдань у закладах загальної середньої освіти, де в сфері мистецтва художньо-розвивальні моменти стають ключовими. Особливо це стосується нового покоління педагогічних кадрів, які готуються працювати в умовах нової української школи, виховуючи громадянина і патріота.

Виховання патріотичних почуттів і переконань у процесі залучення молоді до культурної спадщини свого народу через різноманітні види мистецтва висвітлено у працях вчених минулого. Серед класиків педагогічної науки до цієї проблеми зверталися: О.Духнович, Г.Ващенко, С. Русова, К. Ушинський, В. Сухомлинський, А. Макаренко та ін. В останні десятиліття ХХ століття роль мистецтва у формуванні патріотичних почуттів молоді розглянуто такими науковцями як Л. Коваль, О. Олексюк, Г. Падалкою, О. Рудницькою та іншими. Вплив засобів мистецтва на розвиток особистості та значущість мистецької діяльності для стимулювання її творчої активності розкрито в естетико-мистецтвознавчих дослідженнях В. Кандинського, Л. Левчук, М. Каган, М. Киященко, Оніщенко, Ю. Борєва та ін. Дослідженнях з педагогіки мистецтва до проблеми патріотизму зверталися: Б. Юсов, В.Кудрявцев, Г. Падалка, Г. Шевченко, Е. Белкіна, Л. Масол. Теорія творчого розвитку особистості розкрита в роботах: Н. Бабікіна, С. Степанова, Ю. Кулюткіна. Роль мистецтва в естетичному вихованні особистості висвітлено в роботах Б. Брилїна, В. Клименко та ін.

Зміст патріотичного виховання зумовлений соціальним замовленням української держави в галузі освіти і виховання, яке конкретизується у Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти, у Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності та в Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті.

Національна ідея як найважливіша складова національної свідомості і як ідея, занурена у національне єство, відображає національну форму розвитку суспільства. У зв'язку з цим, основною парадигмою національного виховання є пошук форм вкоріненості особистості в

просторі національної культури, форм самоопанування на основі національних традицій, загальнолюдських цінностей, культурно-історичного та суспільно-політичного досвіду нації, форм паритетного поєднання інтересів особи, етнічних груп і політичної нації в цілому, національних та регіональних інтересів. Прилучення особи до світу національної культури, засвоєння нею культурно-історичного досвіду українського народу є важливими засадами соціалізації особистості та її національного виховання.

Проникнення молодого покоління в сутність української національної ідеї, заглиблення в її витоки та її поетапна реалізація можливі лише в умовах національної системи виховання, що передбачає засвоєння молоддю тих цінностей, завдяки яким українська нація живе й розвивається [9, с. 105]. При цьому українську національну ідею потрібно розглядати як ціннісно-смыслову доміную систему національного виховання особистості, де одним із суттєвих виховних засобів є українське мистецтво і як компонент національного виховання, і як опосередкована форма, і як метод навчально-виховної діяльності, і як образно-смыслова репрезентація національної ідеї.

Більшість дослідників вважають, що не можна забувати про виховання справжнього патріота своєї держави засобами мистецтва. Нашу думку підтверджує вислів В. Сухомлинського «Мистецтво – це час і простір, в якому живе краса людського духу. Як гімнастика випрямляє тіло, так мистецтво випрямляє душу. Пізнаючи цінності мистецтва, людина пізнає людське в людині, підносить себе до прекрасного, переживає насолоду» [4, с. 544].

Українські мистецькі практики XVI – початку XX ст. не тільки розвинули виховний потенціал українського образотворчого мистецтва, але й нагромадили достатній досвід концептуального осмислення та узагальнення національного руху в українській культурі, а також відобразили ціннісно-смыслову розгортання української національної ідеї в просторі української образотворчості. Відомо, що в добу націєтворення різні етноісторичні та культурно-мистецькі фрагменти поєднує у смысловий континуум національна ідея, яка зростає на ґрунті ідеї нації [5, с. 42].

Розвиток образотворчого мистецтва був синхронізований з розгортанням своєрідності української духовності (у системі якої поступово локалізувалась і національна ідея). Українська образотворчість відображає внутрішню спорідненість мистецтва та релігії як чинників духовного переродження особистості [5, с. 42].

Українські художники не тільки окреслюють зображально-виразними засобами національну індивідуальність українства, не тільки ідейно та образно оформлюють українську національну самобутність, але й розробляють цілісний образ України та «образ своєї національності» [1, с. 187].

Українська образотворчість не тільки виконує роль амбасадора наших державно-творчих змагань на європейському терені, але й перетворюється на один з провідних чинників нашого національного життя взагалі [3, с. 132]. Так, М. Євшан проголосив важливу тезу – «найбільша місія» українського мистецтва – національно-патріотичне виховання «одиниць і цілих поколінь» [8, с. 132-133].

Історія української ідеї невіддільна від історії українського мистецтва. Саме тому українське мистецтво є одним із смыслових проєкцій української національної ідеї. Українське мистецтво як репрезентант національної ідеї оберігала «смысловий світ» та ціннісне ядро національної культури, «стояла на сторожі» українських культурно-мистецьких традицій. Таким чином, українська образотворчість може виступити адекватним виразником української національної ідеї в системі національного виховання особистості.

У процесі вивчення театрального мистецтва, хореографії, музики, поезії, образотворчого мистецтва вихованці невимусно доторкаються до світу прекрасного.

Завдання учителя – максимально наблизити вихованців до світу мистецтва, розвивати їхні естетичні смаки і вподобання, емоційні відчуття, адже все це є складниками духовно-морального рівня особистості.

Виховна значимість патріотичного виховання засобами мистецтва полягає в тому, що педагог повинен викликати почуття небайдужості в дитини, погляд на все це очима інших людей. Неправильні естетичні уявлення можуть призвести до негативних вчинків. На цьому етапі вчителі, є «регулювальниками» дитячих емоцій та переконань. Вони, водночас, є базовою основою для відчуття об'єктивної реальності, яка знаходить відгук в особистості дитини. Побачене, сприйняте, пережите супроводжується складними органічними процесами в душі. Ці процеси формують переконання, які викликають дію, боротьбу з вадами суспільства, з тим, що заважає самоствердженню.

Музика є важливим фактором виховного впливу, прагнення до самовиховання, задоволення духовних потреб дитини, адже за висловом В. Сухомлинського «якщо в ранньому дитинстві донести до серця красу музичного твору, якщо в звуках дитина відчує багатогранні відтінки людських почуттів, вона підніметься на такий щабель культури, якого не можна досягти ніякими іншими засобами. Почуття краси музичної мелодії відкриває перед дитиною власну красу – маленька людина усвідомлює свою гідність» [4, с. 63].

Оскільки одним з репрезентантів української національної ідеї є образотворче мистецтво, то це робить його активною силою духовного буття нації. Отже, йдеться про те, що образотворче мистецтво, звертаючись до особистості, усім своїм багатством емоційно-образного та смислового змісту уможливорює її проникнення в ціннісно-смилову реальність української культури.

Відображення в образотворчому мистецтві кращих представників українського народу, які були «героями свого часу» і виразниками національних інтересів, уможливорює персоніфікацію національного духа українства, а також задає певну ціннісно-смилову планку для духовного зростання особистості. А при загальному духовно-світоглядному спрямуванні більшої частини таких творів образотворчого мистецтва відбувається стійка фіксація основних смислообразів, ідей та цінностей, що знаходить адекватне відображення у світогляді особистості.

Таким чином, українське мистецтво як засіб національно-патріотичного виховного впливу здатне мотивувати духовне зростання особистості, актуалізувати її патріотичні почуття та світоглядні орієнтації, забезпечити смислове «представництво» національного образу світу й національної ідеї в структурі особистості, а також пов'язує зміст ціннісних орієнтацій особистості та національних цінностей українства. У координатах системи національного виховання особистості українська національна ідея мусить стати ціннісно-смиловою домінантою, а українське мистецтво, як виразник національної ідеї, має стати ефективним засобом національного виховання особистості.

Перспективи подальших досліджень, на нашу думку, пов'язані з удосконаленням новітніх педагогічних технологій, методології впливу на особистість, створення програм та концепцій патріотичного виховання підростаючого покоління.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біла І. М. Психологія дитячої творчості. Київ: Фенікс, 2014. 200 с.
2. Онопрієнко О. Патріотичне виховання як науково-педагогічна проблема: понятійний аспект. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2007_21_18
3. Семенов О. С. Формуємо творчо спрямовану особистість: перші кроки: навч. посіб. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. 156 с.
4. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в п'яти томах. Київ: Радянська школа, 1977. Т. 3. 649 с.
5. Шевченко О. М. Вплив мистецтва на культурний розвиток особистості: погляди діячів української культури // Витоки педагогічної майстерності. Серія: Педагогічні науки. 2009. С. 40–47.
6. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації. Київ: Либідь, 2001. 288 с.
7. Сріблянський М. Національність і мистецтво // Українська хата. 1910. № 12. С. 25–28.

8. Євшан М. Проблема творчості // Сучасність. 1996. № 3-4. С. 129–133.

9. Денисенко В. Національна ідея в системі національного виховання підростаючого покоління // Українська національна ідея: витоки і сьогодення. Мат. доп. Всеукр. наук.-практ. конф., 7–8 жовт. 1999 р. Київ: Знання, 2000. 105 с.

Sharofat Najmiddinova
(Namangan, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING NUTQINI O'STIRISHDA DIDAKTIK O'YINLARNING TARBIYAVIY AHAMIYATI

Maqolada didaktik o'yinlarning dars jarayonida qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanligi, uning turlari shuningdek, yoshiga mos tarbiyaviy ahamiyatga molik o'yinlarni tanlash muhim ekanligi yorqin misollar bilan ochib berilgan.

Dars jarayonlariga yangicha yondoshib tashkillashtirish hamda hozirgi zamon talablariga to'liq javob bera oladigan pedagogik texnologiyalarini boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'zlashish qobiliyatini rivojlantirishda qo'llash davr talabidir. Buning uchun o'quv jarayoniga yangi axborot va pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, bolalarimizni komil inson etib tarbiyalashda jonbozlik ko'rsatadigan o'qituvchilarga e'tiborimizni yanada oshirish hamda talim-tarbiya tizimini sifat jihatidan butunlay yangi bosqichga ko'tarishimiz darkor.

O'yin 1-4 sinf bolalar uchun eng tabiiy holat bo'lib, o'yin vaqtida o'zini erkin sezishi, qo'rquv va tortinchoqlikni unutishlari mumkin. Didaktik o'yin bolaning aqliy faolligini oshirish vositasi ham bo'lib, u bolalardagi psixologik holatlarini faollashtiradi va ta'lim jarayoniga qiziqishni orttiradi. O'yin jarayonida bola qiyinchiliklarni "mardona" yengishga harakat qiladi, umumiy o'yinga qiziqishi darsning psixologik holatini yengillashtiradi, ko'tarinkilik hosil qiladi va g'alaba uchun birlashib harakat qilishga o'rgatadi.

Didaktik o'yinlar syujeti va mashq qilishga mo'ljallangan turlarga bo'linadi. Syujetli o'yinlarda rollar taqsimlanadi. Ularga "Telefon", "To'pni kimga oshiramiz", "Telegraf" kabi o'yinlar kiradi. O'yin mashqlariga esa o'yin elementlarigina kiritilgan bo'lib, unda ko'proq o'yinni shartli qabul qilishga to'g'ri keladi. Bunda biror o'yin qoidasiga harakat kiritiladi. Bunday o'yinlarga misol qilib "Jim" o'yini "Matematik estafeta" kabi o'yinlarni kiritish mumkin.

Mashq o'yinlarini o'tkazish kamroq vaqt va harakatni talab qiladi, lekin syujetli rolli o'yinlar ko'proq qiziqish uyg'otadi.

O'yin texnologiyalaridan tashqari interfaol metodlardan "Aqliy hujum", "Savol bering", "Kichik guruhlarda ishlash", "Burchaklar metodi", "Kubiklar" kabilarni sanab o'tish mumkin. Bu metodlar o'rganiladigan mavzular yuzasidan muammoli vaziyatlarni yaratishga, mavzuni muhokama qilish asosida bahs-munozara orqali muammo yechimini topishda yaqindan yordam beradi.

Shunday ekan, o'qituvchi mashg'ulotda turli pedagogik usullardan foydalansa, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida to'siq yo'qoladi, bolalarning xarakteri kengroq ochiladi; kuzatuvchanlik, xotira diqqati kuchayadi; chunki mashg'ulotda majburiy bilim berish bo'lmay, ilmni ixtiyoriy natijaga olib keladi. Buning uchun quyidagi metodik usullarni tavsiya etiladi.

Didaktik o'yin mashg'ulot jarayonida o'ziga xos ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarni bajaradi. Ta'limiy vazifasi yuqorida aytilganidek, o'yin orqali biror mavzu o'rganiladi, takrorlanadi yoki mustahkamlanadi. O'yin orqali bu vazifani sezdirmay bajarish mumkin bo'ladi. Tarbiyaviy jihatiga kelsak, o'yin jarayonida o'quvchilarda bahamjihatlik, intizomlilik, tirishqoqlik, mehnatsevarlik, boshlangan ishni oxiriga yetkazish kabi sifatlar tarkib topadi.

Umuman olganda, didaktik o'yin darsning umumiy psixologik holatiga ham ijobiy ta'sir qiladi. Erkinlik qo'rquvni yo'qotadi. Ko'tarinki kayfiyatda bilimlarni egallashdagi qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi.

Didaktik o'yilarning xususiyati shundaki, u bolalarning faolligini oshiradi, ularni mustaqillikka o'z kuchiga ishonishga o'rgatadi. Shunungdek, o'yinda bolalarning irodasi va xarakteri shakllana boradi. Bola rostgo'ylik, to'g'rilikka o'rganadi, jamoda ishlash, harakat qilishga odatlanadi. O'zlashtirish qiyin bo'lgan mavzular didaktik o'yin orqali oson o'zlashtiriladi.

Demak, didaktik o'yinlardan muntazam va izchil foydalanish orqali bolalarda mustaqillik qobiliyati o'stiriladi, ular kuzatishga, taqqoslashga, o'z fikrlarini umumlashtirib, xulosalashga o'rganadilar. Bu orqali ularning tushunchalari kengayadi, bilim, ko'nikma va malakalari mustahkamlanadi.

УДК 316.4

Валентина Ніколова
(Ізмаїл, Україна)

СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена аналізу процесу формування професійної ідентичності майбутніх вчителів початкової освіти. Робиться спроба систематизувати множинність факторів формування професійної ідентичності і побудувати систему їх класифікації.

Ключові слова: професійна ідентичність, система факторів формування професійної ідентичності, деформуючі фактори.

The article analyzes the process of forming the professional identity of future primary education teachers. An attempt is made to systematize the multiplicity of factors of professional identity formation and to build a system of their classification.

Key words: professional identity, a system of factors for the formation of professional identity, deforming factors.

Зміни, що відбуваються у всіх сферах життєдіяльності суспільства, особливо в сфері праці, пов'язані з появою нових вимог до системи професійної підготовки фахівців, які повинні бути мобільними, динамічними і професійними у своїй сфері. Нові вимоги до підготовки фахівців стимулюють постійну потребу в осмисленні теоретичного процесу професійного самовизначення і піддають перевірці вже усталені критерії оцінки професійного розвитку особистості.

Професійна ідентичність формується на уявленні людини про своє місце роботи в конкретній професійній групі, а також про становище і престиж професійної групи в суспільстві. Професійна ідентичність дає можливість людині орієнтуватися у виборі професії і дозволяє максимально самореалізуватися в обраній професії. Професійна ідентичність включає в себе як особистісні характеристики, які дозволяють орієнтуватися в світі професій і більш повно реалізувати свій потенціал у професійній діяльності, а також аналізувати можливі наслідки свого професійного вибору.

В даний час дослідження професійної ідентичності в тій чи іншій сфері праці набувають актуальності і аналізуються як один з найважливіших критеріїв професійного становлення особистості як суб'єкта праці. Так, у роботах вітчизняних вчених вивчено особливості формування професійної ідентичності вчителів (Т. Бугайчук, Є. Вороніна) [1], інженерів (Т. Натхов, Л. Поліщук, І. Попова, І. Колоскова, Н. Соколов, Р. Мровчинські, М. Черниш, Ю. Епіхіна, Н. Мاستикова) [2], психологів (М. Абдуллаєва, Г. Любимова, С. Собкіна, В. Волошина) [4].

Проаналізувавши пласт наукової літератури з педагогіки та психології, відзначимо, що на формування професійної ідентичності впливає безліч факторів ендогенного та екзогенного характеру, які можуть надавати як конструктивний, так і деструктивний вплив.

Варіативність таких факторів можна систематизувати і відобразити в запропонованій системі класифікації.

Важливими критеріями класифікації факторів формування професійної ідентичності є рівень дослідження і ступінь спрямованості впливу.

За рівнем формування професійної ідентичності можна виділити:

- фактори мікро-рівня (особистісні особливості, сім'я і найближче оточення, трудовий колектив);
- фактори мезо-рівня (освіта, ЗМІ, професійна спільнота);
- фактори макро-рівня (критерії соціально-професійної стратифікації і престиж професії в суспільстві, економічна ситуація і ринок праці, державна ідеологія та ін.).

За ступенем спрямованості впливу бувають:

- стихійні фактори (особиста/сімейна ситуація, мотиви вибору освіти/професії, соціально-психологічний клімат в трудовому колективі, зміна ринкової кон'юнктури та ін.);
- фактори спрямованого конструювання (державне замовлення, ЗМІ та ін.).

Також можна виділити три групи чинників, що впливають, як це зробила, наприклад, В.І. Воробйова [5] у своєму дослідженні, на факторів професійної соціалізації: індивідуально-особистісні, освітні, соціально-професійні. Стосовно до дослідження професійної ідентичності ці групи факторів матимуть позитивний (формуючі фактори) і негативний аспекти (деформуючі фактори або бар'єри на шляху формування професійної ідентичності). Конкретно можна назвати безліч факторів формування і бар'єрів професійної ідентичності.

Отже, до факторів формування професійної ідентичності належать:

- індивідуально-особистісні (система ціннісних орієнтацій, мотивація особистості; досягнення поставленої мети; династичність обраної професії; професія за покликанням, високий ступінь відповідальності за професійну роботу);
- освітні (інституціоналізація системи професійної освіти, професійна підготовка дипломованих фахівців; висока якість професійної підготовки; практико-орієнтована спрямованість навчання);
- соціально-професійні (сформованість професійної спільноти і професійної культури як культурного зразка; затребуваність фахівців даного профілю на ринку праці, вибір професії, що відповідає потребам сучасного ринку праці; відповідність професійної підготовки реальній практиці; високий престиж професії в суспільстві, стабільні умови праці, достатній рівень заробітної плати майбутнього фахівця і високі соціальні гарантії).

До бар'єрів на шляху формування професійної ідентичності, або ж деформуючим факторам, можна віднести наступні:

- індивідуально-особистісні (ієрархія системи ціннісних орієнтацій, низька мотивація особистості; нівелювання відповідальності за професійну роботу; розчарування в професії; емоційне вигорання);
- освітні (інституціоналізація системи професійної освіти та масова професійна підготовка дипломованих фахівців; навчання заради отримання диплома про вищу освіту; низька якість професійної підготовки; відсутність практико-орієнтованої спрямованості навчання);
- соціально-професійні (непрофільне працевлаштування; не сформованість професійної спільноти та професійної культури; незатребуваність фахівців даного профілю на ринку праці, вибір професії, що не відповідає потребам сучасного ринку праці; невідповідність професійної підготовки реальній практиці; неprestижна (низько-рейтингова) професія в суспільстві, нестабільні умови праці, низький рівень заробітної плати майбутнього фахівця і відсутність соціальних гарантій) [4, с. 52].

При розгляді факторів, що сприяють формуванню професійної ідентичності, варто приділити особливу увагу особистісної характеристиці, яка ґрунтується на уявленнях про

внутрішні і зовнішні можливості особистості як суб'єкта діяльності, його уявлення про соціальний і суспільний статус.

У досягненні професійної ідентичності і подоланні криз професійного розвитку важливу роль відіграють психологічні якості особистості, які перетворюються з настанням дорослішання. До таких критеріїв можна віднести прийняття відповідальності за професійну роботу, прояв терпимості і встановлення взаємин, досягнення поставлених цілей, здатність реагувати на зміни і пристосовуватися до них, адекватне сприйняття реальності і себе в професійному співтоваристві.

На думку Ю. Поваренкова, «одним з параметрів професійного становлення, які можна використовувати для оцінки рівня сформованості професійної ідентичності, виступає ставлення людини до себе як майбутнього і діючого професіонала, тобто реальна і прогнозована професійна самооцінка. В основі лежить уявлення про становлення професійної ідентичності як результату проектування реальної професійної «Я-концепції» суб'єкта на ідеальну, з подальшою перебудовою першої. Прийнята суб'єктом близькість між ідеальною і реальною «Я-концепціями» є підставою для набуття почуття професійної ідентичності і підставою для її подальшого розвитку [5, с. 155].

При вивченні професійної ідентичності, на наш погляд, необхідно враховувати оцінку себе як «Я-реального» і прагнення до «Я-ідеального» як професіонала.

Система цінностей і норм, характерних для даної професійної спільності, – ще один критерій показника сформованості професійної ідентичності» [5, с. 154].

Є. Єрмолаєва вважає, що «ціннісні орієнтації виражають особистісну значимість соціальних, культурних, моральних цінностей, відображаючи ціннісне ставлення до дійсності. Цінності регулюють спрямованість, ступінь зусиль суб'єкта, визначають в значній мірі мотиви і цілі організації діяльності. Цінності мотивують діяльність і поведінку, оскільки орієнтація людини в світі і прагнення до досягнення окремих цілей співвідносяться з цінностями, включеними в структуру особистості» [4, с. 51].

К. Б. Шнейдер виділяє такі «внутрішні джерела формування професійної ідентичності: емоційно-позитивний фон, на якому відбувається інформування про професії; позитивне самосприйняття як суб'єкта професійної діяльності; емоційно позитивне розуміння приналежності до професійного середовища; успішне засвоєння прав та обов'язків, освоєння норм і правил професійної діяльності; готовність до професійної відповідальності; характер вираженості і самоприйняття «Я-концепції»; висока мотивація до реалізації себе в обраній професії» [8, с. 163].

Таким чином, формування професійної ідентичності передбачає спеціальну цілеспрямовану, організовану професійну підготовку в закладах професійної освіти. Формування професійної ідентичності студентів в процесі навчання розуміється як цілеспрямований керований процес активності студентів при оволодінні ними професійними знаннями, вміннями і навичками, в результаті, якого студенти опановують професійними функціями, а також професійними ролями, що проявляються в професійній поведінці, що відображає єдність уявлень про самого себе і ставлення до себе як професіоналу.

Для ефективного формування професійної ідентичності у майбутніх вчителів початкових класів необхідно використовувати нетрадиційні форми розвитку професійної ідентичності: ділові ігри, ігри-дискусії, тренінги, створення проблемних ситуацій, моделювання ситуацій майбутньої професійної діяльності, дослідницький метод, проблемний діалог, прогнозування, рецензування, метод смислового бачення, придумування, розробку соціально значущих проектів [6, с. 77].

На наше переконання, динаміка професійної ідентичності характеризується стійкою тенденцією до падіння при відсутності цілеспрямованої роботи над її формуванням. Тому становлення цього феномену, зокрема студентів педагогічних інститутів у період професійного навчання, має здійснюватися як цілеспрямований процес навчальної та

позанавчальної діяльності, ефективність якої визначається наступними педагогічними умовами:

1. Збагачення змісту гуманітарних дисциплін відомостями про професійну ідентичність майбутніх вчителів початкової школи за допомогою навчальної діяльності.

2. Реалізація проблемно-пошукового підходу у навчанні спеціальних дисциплін як важливого засобу забезпечення позитивної мотивації до оволодіння професійної ідентичності.

3. Застосування в навчальній діяльності інтерактивних методів з метою набуття студентами умінь рефлексії, самомотивації, самоорганізації.

4. Цілеспрямоване ознайомлення майбутніх вчителів початкової школи з професійною ідентичністю як програмою професійного самовдосконалення [7, с. 8].

Отже, розглянувши можливу систему формування професійної ідентичності у майбутніх вчителів початкової школи, можна зробити такі висновки: сучасному суспільству з її вимогами до професіоналізму працівника необхідна підготовка висококласних фахівців-професіоналів у своїй справі. Зміни на ринку праці, викликані соціально-економічними реформами, стимулюють удосконалення системи підготовки фахівців, що відповідають вимогам часу. Трансформації в економічній і соціальній сферах стали причиною відмови від одних і запитання інших професій і спеціальностей. Мобільність трудових ресурсів, здатність людей до зміни професій, рівень освіти і здатність до подальшого навчання виходять на перший план. У зв'язку з цим доцільним представляється активна взаємодія системи професійної підготовки та оптимального працевлаштування, тобто організації якісного процесу професіоналізації в реальних умовах життєдіяльності суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бугайчук Т.В. Професійна ідентифікація майбутнього викладача на сучасному етапі розвитку освіти: структура та характеристика. URL: <http://research-journal.org/psychology/professionalnaya-identifikaciya-buduyushhegoprepodavatelya-na-sovremennom-etape-razvitiya-obrazovaniya-struktura-i-xarakteristika/>

2. Волошина В.В. Сутнісний зміст професійної ідентичності майбутнього педагога // Актуальні проблеми гуманітарних і природничих наук. 2014. № 11.

3. Еріксон Е. Ідентичність: юність і криза. 2-е вид. К. : Прогрес, 2016. 344 с.

4. Єрмолаєва Е.П. Професійна ідентичність і маргіналізм: концепція і реальність (Стаття перша) // Психологічний журнал. 2011. Т. 22, № 4. С. 51-59.

5. Поваренков Ю. П. Психологічна характеристика професійної ідентичності. Криза ідентичності та проблеми становлення громадянського суспільства // Збірник наукових праць. Львів, 2013. С. 154-163.

6. Шнейдер Л. Б. Професійна ідентичність. 2-е вид. Київ: Академія, 2011. 256 с.

7. Шнейдер Л.Б. Особистісна, гендерна та професійна ідентичність: теорія та методи діагностики // Педагогіка. 2013. №10. С. 8-14.

8. Шнейдер Л.Б. Професійна ідентичність: теорія, експеримент, тренінг. Київ: Академія, 2014. 599 с.

Науковий керівник: професор Грама Н.Г.

Мақсуда Обилова
(Namangan, O'zbekiston)

ТАЪЛИМДА МУОМАЛА ВА МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Ушбу мақолада таълим жараёнида муомаланинг аҳамияти ва уни шакллантиришга доир масалалар кўриб чиқилган.

Инсоннинг жамиятда тутган ўрни, мавқеи унинг одоб-ахлоқида, ўзаро мулоқотида акс этади. Бу ҳақда француз ёзувчиси Стендалнинг фикрини келтириш мумкин: “Гапиришни билиш – талантдир”, деган бўлса, шу ўринларда донишмандлардан Софока: “Кўп гапириш билан кўп фикр айтиш бошқа-бошқа нарса”, дейди. Инсоният яратилиши, тараққиёт ривожланиши ва инсоннинг шахс сифатида шаклланишида инсонлараро ўзаро мулоқот катта аҳамиятга эга. Инсоннинг ҳаёт йўли давомида ахлокий, ақлий, эстетик ва экологик тарбияси жамият тараққиётида катта ўрин тутди. Инсон фаолияти моддий ва маънавий ижтимоий ва сиёсий муҳитнинг ўзаро алоқаси жараёнида шаклланиб боради. Фаолият бўлмас экан, жамиятда ҳам – ривожланиш бўлмайди.

Дарҳақиқат, донишмандлар айтганидек, инсонларнинг ўзаро суҳбатлашиши, мулоқоти асрлар давомида мулоқот маданияти деган тушунчага асос солган. Ота- боболаримиз яшаган даврлардан то ҳозирги кунга қадар мулоқот маданиятининг шаклланиши, ривожланиши жамиятнинг ўша даврдаги мавқеини белгилайди. Ҳар вақтда ва ҳар ерда инсонларнинг ўзаро мулоқот маданияти инсонни шахс сифатида шаклланишини унинг атрофидаги бошқа кишилар билан мулоқотсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Мулоқот инсонларнинг биргаликдаги фаолиятлари, эҳтиёжларидан кешб чиқадиган турли фаолликлари мобайнида бир-бирлари билан ўзаро муносабатларга киришиш жараёни бўлиб, бунда инсонлар бир-бирларига турли хил маълумотлар беришади, фикр алмашишади. Шу сабабли инсоннинг ҳаётда, яшаб турган жамиятида тутган ўрни, мавқеи унинг инсонлар билан ўзаро мулоқотга кириша олишига боғлиқдир.

Муомала жараёнида суҳбатдошига нисбатан ҳурмат-эътиборли бўлиши, шахсиятига салбий таъсир этадиган фикр-мулоҳаза билдармаслиги, аксинча суҳбатдошининг кайфиятини кўтариши, унинг ўз кучига ишонч ҳосил қилиши лозим. Жамият эса кишиларнинг фаолиятини фақатгина уларнинг хулқ-атворида қараб белгилайди. Бажарилган ишлар, ҳатти-ҳаракатларгина ички кечинмалар, ўй-хаёллар ва бошқа ҳис-туйғулар ҳақида фикр уйғотади. Ҳар бир кишида ва унинг юриш-туришида доим ўзининг кўришинг мумкин.

Муомала маданиятининг асосий қуроли – бу сўздир, яъни нутқ маданиятидир. Бинобарин, нутқ ва унда ифодаланган сўз инсонга салбий ёки ижобий таъсир этиши мумкин. инсон ўз фикрини ифода этишида сўзнинг баён этилиши катта аҳамият касб этади. Бунда инсоннинг билим савияси, маънавий дунёси, маданияти акс этади.

Мулоқот маданияти нафақат инсонлараро муносабатда эмас, балки шу билан биргаликда жамият ҳаётига ҳам дахлдорлигини инобатга олсак инсон феъл-атворини ўрганиш, инсонлар орасида меҳр-оқибатни, ҳурмат-эътиборни тарғиб этиш ҳар бир кишининг ҳаётдаги энг масъулиятли вазифасидир.

Инсонларнинг инсон сифатида шаклланиб жамоа бўлиб яшаган кадим замонлардан то ҳозирги фан-техника жадал суръатларда ривожланиб бораётган бир даврда ҳам асосий диққат-эътибордаги масаладир.

Ҳозирги глобллашув даврида давлатлар ва халқлар ўртасида ҳар томонлама муносабатларнинг шиддатли тарзда ривожланиши, яъни ҳамкорлик алоқаларининг кенг йўлга қўйилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг жадаллашуви турли хил тузумга хос бўлган мамлакатлар ҳамда халқлар ўртасида мулоқот маданиятини ривожлантиришни тақозо этади. Ушбу жараёнда ўсиб-улғаяётган, таълим ва тарбия олаётган ёшларимизни маънавий етук, комил инсон этиб

тарбиялаш ота-онанинг, устоз ва муаллимларнинг асосий вазифаларидир. Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар юксак маънавиятли, комил иясонни вояга етказиш йўлидаги асосий қонун ва қоидалар мажмуасидир. Ёшларда комиллик сифатларини шакллантиришда мулоқот маданиятини ривожлантириш-жамиятимизнинг устувор йўналишларидан бўлиб, бунда фуқароларни, айниқса, ёшларни миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялаш масаласининг долзарблиги, халқларнинг миллий ўзлигини англашнинг юксалиши, жамиятнинг ижтимоий ҳаётида, ижтимоий институтларнинг фаолият йўналишлари ва кўламларидаги ислохотлар билан тавсифланади. Зеро, мамлакатимиз ҳаётида рўй бераётган жараёнлар кўп қиррали бўлганлиги боис унинг салбий жиҳатлари жамиятнинг жадал суръатларда ривожланишида, шунингдек, кишиларнинг миллий-маданий савиясини такомиллашувига жиддий тарзда салбий таъсир этиши мумкин.

Таълим-тарбия жараёни ипггирокчилари фаолияти ижтимоий фаолиятининг алоҳида шакли бўлган бўлиб, унинг мақсади таълим-тарбия бериш ва ўзгариб бораётган ижтимоий-иқтисодий талаблар асосида инсонларни тарбиялашдир. Демак, педагогик фаолият ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг ҳатти - ҳаракатларидан иборат. Бундай фаолият натижасида таълим олувчилар билим, иқтидор ва кўникмаларга эга бўладилар, ўз дунёқарабини, шахсий кадриятлар тизимини шакллантирадилар. Таълим-тарбия натижасида таълим олувчи шахснинг турли хислатлари, фазилятлари ва кўникмалари шакллантирилади. Бундай ўзгаришларни амалга ошириш ва ривожлантириш турли педагогик технологияларни, метод ва ёндашувларни татбиқ этишга асосланади. Мазкур методлар ва ёндашувлар, бир томондан, ўқитувчининг фаолияти ва таълим олувчининг шахсий ҳатти - ҳаракатлари таъсиридаги ўзгаришлар орасидаги имкониятларни очишга, уларни таҳлил қилишга имконият яратади. Таълим олувчилар ўқитувчиларнинг фаолиятлари, ҳаракатлари, таълим мазмуни, методлар, ёндашувлар, технологиялар ва таълим воситалари орасидаги боғлиқликлар, табиат қонуниятлари каби объектив хусусиятларга эга ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ражабов С.Р Педагогика фанининг алломалари. Тошкент: Ўқитувчи нашр., 1991.
2. Гайбуллаев И., Ёдгоров Р., Маматкулова Р., Тошмуродова Д. Педагогика китоби. Тошкент: Ўқитувчи, 2008.

УДК 373.2.016:81'233]:75

Євгенія Панчук
(Київ, Україна)

ТВОРИ ЖИВОПISУ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розглядається живопис та саме мистецтво як засіб розвитку мовлення дітей дошкільного віку. Підкреслено важливість використання картин живопису у роботі з дітьми неможливо, оскільки саме вони викликають емоційне захоплення та сприяють розвитку мовлення дітей дошкільного віку.

Ключові слова: живопис, дошкільник, розвиток, виховання, картина.

The article shows painting and the art as a meaning of develop the language of preschool children. The importance of using painting in work with children is underscored, as they are emotionally enthralling and contribute to the development of preschool children.

Key words: painting, preschooler, development, education, picture.

Вступ. Картина є одним з головних засобів овоїтнього процесу закладу дошкільноосвіти в розвитку дошкільників. Її переваги перед іншими дидактичними засобами досить ґрунтовно розкрито у методичних посібниках та підручниках.

Картини, картинки, ілюстрації до літературних та фольклорних творів застосовують в освітньому процесі як засіб розумового (ознайомлення з довкіллям, розвиток уваги, сприймання, уваги, мислення, мовлення, формування інтелектуальних здібностей, сенсорний розвиток), естетичного (розвиток художньо-естетичного сприймання, формування емоційної чутливості, збагачення емоційно-чуттєвої сфери та мовленнєвого (розвиток художньо-комунікативних здібностей, стимулювання ініціативи висловлювання, опанування різних типів зв'язного мовлення) виховання.

Картини, які використовуються у роботі з дітьми дошкільного віку, групують за: *форматом* (демонстраційні та роздавальні), *тематикою* (світ природний або предметний, світ стосунків та світ мистецтва), *змістом* (художні, дидактичні; предметні, сюжетні), *характером* (реальне, символічне, фантастичне, проблемно-загадкове, гумористичне зображення) та *способами застосування* (атрибут для гри, предмет обговорення у процесі спілкування, ілюстрація до літературного чи музичного твору, дидактичний матеріал у процесі навчання тощо) [6]

Художній засіб відображення дійсності у мистецтві – художній образ, – ідеї та думки в художніх творах абсолютно не схожі до думок наукових творів. Вони емоційно забарвлені, що є важливим засобом впливу на особистість дошкільника. Предмети дійсності і твори мистецтва діють на органи чуття фарбами, лініями, формами.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Різні автори визначають структуру художнього сприймання (Л.Беленькая, А.Єремєєв, І.Левшина, Д.Леонтьєв та інші). У цьому процесі взаємодіють механізми ідентифікації та уособлення як уподібнення та «розчинення» особистості у художньому творі та відбувається процес самоосмислення. О.Запорожець відзначав, що естетичне сприймання не зводиться до пасивної констатації відомих сторін дійсності. Воно потребує від людини входження всередину обставин, які зображуються. Цю думку поділяв і Б.Теплов, який підкреслював, що саме під час в процесі естетичного сприймання думки і почуття людини перебувають у єдності, оскільки незрозумілий об'єкт не може дати повноцінної естетичної насолоди. Дослідження Б.Теплова доводять, що естетичне сприймання завжди повинно мати емоційно безпосередній характер, адже, втрачаючи цю безпосередність почуттів, людина втрачає своє емоційне ставлення до об'єктів та явищ. Та в той же момент безпосередність почуттів неможлива без попередньої підготовки. І саме мистецтво дає можливість переживання почуттів, а також можливість їх пізнання.

Метою статті є визначення ефективності проведення роботи з використання художньої картини як засобу розвитку мовлення дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні привертають увагу поняття: «твори живопису», «картини», «художні картини».

Твори живопису – твори образотворчого мистецтва, пов'язані з передачею зорових образів нанесенням фарб на тверді, гнучкі або тканеві поверхні, а також твори мистецтва, створені таким способом [5, с. 13].

Картина – твір живопису, намальований переважно фарбами на полотні, картоні, дошці тощо [5, с. 16].

Художня картина – форма художнього відображення реальності, яка містить у собі матеріал дійсності, перероблений творчою фантазією митця; його ставленням до того, що він зображує; багатство особистості творця [5, с. 42].

У вітчизняній та зарубіжній психології по-різному пояснюються особливості сприймання та розуміння дітьми змісту картини.

Чинники, які впливають на глибину та адекватність сприймання дітьми картин, а саме: рівень розвитку художньо-естетичного сприймання дитини, її життєвий та художній досвід, доступність для розуміння змісту і тематики картини, а також правильна організація роботи.

Формальних знань не достатньо для становлення людської свідомості та розвитку особистості. Також важливими є чуттєві форми осягнення дійсності. Вони допомагають усвідомити іманентне багатство, спонукають до ціннісного переживання явищ

навколишнього світу і сприймання людини власного «Я». Саме такими формами пізнання і володіє мистецтво.

Дидактичні функції мистецтва, на думку Т.Агапової:

Інформаційна функція – обумовлює передачу початкових знань одних людей іншим. Твори образотворчого мистецтва, які є продуктами творчості, за своєю природою мають нові ідеї, наукові знання, відкриття і таким чином є джерелом певної інформації.

Ілюстративна функція творів образотворчого мистецтва більш широко використовується в дидактиці, тому що більшість художників беруть тематику своїх творів із літератури. Ілюстративна функція малюнків, живопису підсилює сприймання персонажів літературних творів, робить їх більш реалістичними та достовірними.

Мотиваційна функція спрямовує творчу діяльність та дієвість творів образотворчого мистецтва різних напрямів. Крім функцій спонукання та спрямування діяльності, вони надають їй суб'єктам того чи іншого суб'єктивного, особистісного змісту, що є основою будь-якої творчої діяльності.

Сенсорна функція. О.В. Запорожець запровадив до наукового обігу термін «сенсорні еталони», які розглядав як систему чуттєвих якостей предмета, людини, які є взірцем для досліджень об'єктів у їхній певній єдності та завершеності. Розкривають психологічний стан людини: радість, горе, захоплення, здивування та ін.

Евристична функція творів мистецтва пов'язана з організацією процесу продуктивного творчого мислення. Розглядається сукупність властивих людині механізмів, що породжують рішення творчих завдань (Л.Калмикова) [4].

Ураховуючи функції мистецтва, використання творів живопису в освітньому процесі дошкільного розвитку є необхідною умовою. Вплив краси в дошкільному віці не можна переоцінити. Необхідно дитину вчити бачити і розуміти мистецтво та красу в ньому, аналізувати, співвідносити, обмірковувати її, насолоджуватися нею. А також створення краси власними руками, сприятиме розвитку гармонійної особистості.

Якщо звернутися до практики виховання, то мистецтво викликає у дітей позитивні емоції, сприяє розвитку образного мислення, уяви, допомагає через художньо-творчі заняття розвантажити психіку; багатозначність та змістовність мистецтва нейтралізує поверховість засвоєння інформації, сприяє духовному становленню особистості. Відомо, що бездуховність людей з'являється саме тоді, коли замість духовних, загальнолюдських цінностей вони керуються тимчасовими. Саме мистецтво допомагає людині долучатись до вищих переживань, що є характерними лише людським почуттям. Оскільки воно створює модель гармонії та викликає у людини високі почуття, гармонію її помислів, вчинків, дій. Гармонія, вибудована у педагогічних моделях, сприяє розвитку внутрішньої гармонії у людині, що приводить до гармонії у суспільстві.

Щоб співвіднести реальну обізнаність дітей з образотворчим мистецтвом, оптимальну до цього віку, визначити міру компетентності старшого дошкільника, доцільно звернутися до показників художнього розвитку дитини, обізнаності з творами живопису, означених Базовим компонентом. Відповідно до БКДО (2012 р.), компетентність особистості старшого дошкільника має відповідати наступним вимогам: - уявлення про особливості образотворчого мистецтва як візуального, відрізнити його від інших; - знати спільні та відмінні риси основних видів образотворчого мистецтва (живопис, графіку, скульптуру, архітектуру, декоративно-ужиткове); - визначати основні жанри образотворчого мистецтва (пейзаж, портрет, натюрморт, побутовий жанр); - орієнтуватися в основних засобах вираження настрою, вміти їх характеризувати (лінія, колір, композиція, ритм); - уміти виражати свої почуття кольором, композиційним рішенням, послідовністю, формотворенням; - знати характерні особливості засобів художньої виразності; - продукувати ідеї, експериментувати, досліджувати; - застосовувати досвід та знання в повсякденному житті; - виявляти естетичне ставлення до життя; - ціннісно ставитися до продуктів образотворчої діяльності; - мати художні пріоритети, жанрові уподобання [1, с.13].

Щоб сформувати в дитини перед вступом до школи необхідні вміння, знання, навички, потреби, ставлення, педагог повинен створити для цього належні умови, вирішити ряд важливих освітніх завдань, а саме: розвивати у дітей спостережливість, уміння порівнювати, реагувати на красу; ознайомлювати з творами образотворчого мистецтва; формувати власну позицію під час сприйняття творів мистецтва [6].

Особливу роль у вихованні та навчанні відіграє розвиток у дошкільників художнього сприймання при ознайомленні з творами живопису. Важливо звернути увагу дітей на емоційний зміст картини, засоби, з допомогою яких художник передає настрої героїв, стан природи.

Діти дошкільного віку бачать живопис на своєму рівні, висловлюючи при цьому свою думку. Твори живопису є одним із засобів розвитку зв'язного мовлення який відбувається під впливом естетичного сприймання, почуттів і є природним. Саме це є основним фундаментом розвитку мови в дітей. А щоб твори живопису мали розвивальний та виховний вплив на дитину, необхідні дорослі, посередники між мистецтвом і дитиною.

Твори живопису викликають у дітей бажання поговорити про ситуацію, яка зображена, природу, персонаж, це наштовхує їх на розповідь, активізує досвід, у дітей з'являється потреба висловитись, розповісти про свої спостереження, враження.

Також не менш важливим методом для розвитку мовлення дітей є складання творчих розповідей і розповідей з пам'яті (із власного досвіду).

У вітчизняній та зарубіжній психології по-різному пояснюються особливості сприймання та розуміння дітьми змісту картин. Водночас спільною для всіх підходів є певна періодизація в розвитку готовності дитини до сприймання картини, в якій можна визначити *три стадії*: називання, або перелік, опис та інтерпретація.

Учені (А.Богущ, Н.Гавриш, Л.Калмикова та ін.) визначають низку чинників, що впливають на глибину та адекватність сприймання дітьми картин, а саме: рівень розвитку художньо-естетичного сприймання дитини, її життєвий та художній досвід, доступність для розуміння змісту і тематики картини, а також правильна організація роботи.

Н. Гавриш у своїх працях твори живопису виокремлює як один із головних атрибутів навчального процесу в дошкільному закладі. Науковець зазначає, що картини необхідно застосовувати як засіб *розумового* (ознайомлення з довкіллям, розвиток уяви, сприймання, уваги, мислення, мовлення, формування інтелектуальних здібностей, сенсорний розвиток), *естетичного* (розвиток художньо-естетичного сприймання, формування естетичної чутливості, збагачення емоційно-чутливої сфери) та *мовленнєвого* (розвиток художньо-комунікативних здібностей, стимулювання ініціативи висловлювання, опанування різних типів зв'язного мовлення) виховання [3; 5].

Твори живопису виступають як один із засобів розвитку зв'язного мовлення дітей старшого дошкільного віку, про що свідчать методичні та наукові розробки.

Внесення елементів творчості в розповідь за твором живопису є одним із підготовчих етапів навчання творчого розповідання на словесній основі. А.Богущ наголошує на необхідності застосування принципу індивідуального підходу до дітей у навчанні розповіді. Тут варто пам'ятати про індивідуальні можливості дітей, варіювати прийоми навчання розповіді, поєднувати її із завданням, даним всім дітям [6].

Л. Калмикова та ін. визначають проблеми, які виникають у навчанні дітей опису і чим вони спричинені, про які йдеться в статті «Розвиток описового мовлення» (психолінгвістичний аспект), де висвітлені *особливості описового мовлення дітей*. У своїх працях вищезазначені дослідники виділяють зокрема:

- відсутність (повна чи часткова) у мовленні дітей логіко-синтаксичних зв'язків;
- підміна описових характеристик;
- діти майже не використовують описові прислівники для характеристики зображеного;
- вживання надмірної кількості однотипних конструкцій, найчастіше простих непоширених, рідше – поширених речень;

– рідко вживають означення при додатках, адже не можуть вчасно вибудувати цю конструкцію подумки і зв'язано викласти на слова;

– рідко використовують у складносурядних реченнях сполучники “а” та “але”. Найчастіше замінюють їх сполучником “і”, виділяючи зміст лише інтонаційно;

– майже не вживаються дітьми для опису номінативні та безособові речення;

– майже не вживається в мовленні дітей відношення належності, об'єктивності та означальності, що виражається граматичним зв'язком керування [4].

Часто дитина не може дібрати необхідні слова, щоб описати зображення та підміняє їх жестикуляцією та мімікою.

Твори живопису є визначальним засобом який надає можливість виправити такі труднощі.

А. Зрожевська пропонує ввести в практику роботи педагога такі групи методів навчання дошкільнят описового мовлення за творами живопису.

1) методи сприймання та осмислення значень в описових словосполученнях та реченнях;

2) методи збагачення мовлення словосполученнями та реченнями;

3) методи активізації (побудови) дитячих висловлювань [3].

Отже, твори живопису, а саме художні картини дають змогу ефективно розвивати зв'язне мовлення дітей дошкільного віку. Можна з упевненістю сказати, що вищеназваний засіб має широко застосовуватися в практиці сучасного дошкільного навчального закладу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф, д-р пед. наук; Авт. кол-в: Богуш А. М., Беленька Г. В., Богиніч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Ільченко Т. С. Коваленко О. В., Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Піроженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. К.: Видавництво, 2012. 26 с.

2. Гавриш Н.В. Навчання розповіді за картиною // Дошкільне виховання. 2003. № 1. С. 7.

3. Джерджевич С., Джерджевич Л. Мовленнєвий розвиток дітей дошкільного віку // Education and pedagogical sciences. 2014. № 1. С. 14-22.

4. Калмикова Л.О. Розвиток описового мовлення. Психолінгвістичний аналіз // Дошкільне виховання. 2003. № 4. С.19.

5. Мистецький словник-довідник Для вчителів предметів художньо-естетичного циклу(За новими програмами) / КНЗ «ЧОПОПП ЧОР». Черкаси, 2017. 44 с.

6. Поніманська Т.І. Основи дошкільної педагогіки: Навч. посібник. К.: Абрис, 1998. 448 с.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук Товкач І.Є.

УДК 74.58(477)

*Світлана Поліщук
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ КЕРІВНИКА НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті автор відмічає значення організаційної культури в професійній діяльності керівника навчального закладу. Звертається увага на компетентність як основу формування організаційної культури. Висвітлюються шляхи досягнення поставленої мети. В статті підкреслюється, що ефективна діяльність освітніх закладів безпосередньо залежить від активності та професіоналізму менеджерів освіти.

Ключові слова: компетентність, культура, керівник, навчальний заклад, професіоналізм, підхід.

In article the author pays attention on the importance of organizational culture in professional activity of the head of educational institution. The attention is paid to competence as a basis of formation of organizational culture. Ways of achievement of a goal are highlighted. In article is emphasized that effective activity of educational institutions directly depends on the activity and professionalism of managers of education.

Key words: competence, culture, manager, educational institution, professionalism, approach.

Ефективна діяльність освітніх закладів в Україні на сучасному етапі, коли здійснюється ряд освітніх реформ, у великій мірі залежить від активності та професіоналізму (компетентності) – знання своєї справи менеджерів освіти. Саме професіоналізм (компетентність) сприяють формуванню керівника нового типу – керівника високої організаційної культури, без якої досягти злагодженої високоефективної роботи підпорядкованого йому трудового колективу практично неможливо.

Вчена Г. Тимошко прямо відмічає, що лише компетентна, самостійна і відповідальна, з чіткими громадянськими позиціями індивідуальності, тобто вихована людина, здатна до оновлення суспільства, забезпечення державності України, розвитку її економіки та культури [4, с. 86].

Звідси і випливає актуальність запропонованої нами теми дослідження.

Ніхто не може заперечити, що метою вітчизняної освіти є входження її студентської молоді у простір європейської культури і активне її засвоєння. Досягнути цього можливо лише у культурно-освітньому середовищі.

Метою написання статті є обґрунтування необхідності формування організаційної культури керівника начального закладу і висвітлення шляхів досягнення поставленої цілі.

Слід відмітити, що дана тема на сьогоднішній день не є новою. Цій проблемі приділяють велику увагу ряд провідних фахівців (педагогів) нашої держави Т. Давидова, Ю. Конаржевський [1], В. Лазарєв, А. Мойсєєв, П. Третьяков, К. Ушаков, А. Вовчан, Б. Гаєвський, О. Гармаш, А. Гошко, В. Родін, О. Рудінська [3], Н. Комар, С. Корольок [2], О. Грішнова і інші.

Оскільки організаційна культура керівника навчального закладу впливає на формування позитивного середовища навчального закладу, яке забезпечує високі освітні можливості для учнів і вчителів, підтримує атмосферу співробітництва, заохочує продуктивні педагогічні ініціативи [5].

Для того, щоб успішно керувати організацією навчально-виховного процесу в сучасних вимогах, вирішувати професійні та життєві питання слід усвідомити сутність питання «компетентність» [4, С. 104].

У науковій літературі компетентність визначається як «сутність знань і умінь, необхідних для ефективної професійної діяльності: здатність аналізувати, прогнозувати результати професійної діяльності, впроваджуючи інформаційні технології» [1].

До ключових компетентностей особистості слід віднести такі, як:

- навчальна (уміння здобувати інформацію з різноманітних джерел різними способами, виділяти головне, аналізувати, оцінювати, використовувати на практиці; складати алгоритм навчальної діяльності; здійснювати навчальну діяльність у взаємодії; прогнозувати результат такої діяльності, докласти зусиль до його здійснення; формулювати, висловлювати, доводити власну думку; здатність навчатися протягом усього життя, підвищувати професійний рівень);

- здоров'язбережувальна (здатність зберігати фізичне, соціальне, психічне та духовне здоров'я: своє та інших людей);

- соціальна (здатність до співробітництва в групі та команді, мобільність, уміння адаптуватись і визначати особисті цілі та виконувати різні ролі й функції в колективі, планувати, розробляти й реалізовувати соціальні проекти індивідуальних та колективних дій; уміння визначати і реалізовувати мету комунікації залежно від обставин; підтримувати взаємини; розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях);

- загальнокультурна (здатність аналізувати й оцінювати досягнення національної, європейської та світової науки й культури, орієнтуватися в духовному й культурному контексті сучасного суспільства; знати рідну й іноземні мови, інтерактивно їх використовувати; опановувати моделі толерантної поведінки, створювати умови для конструктивної співпраці в умах культурних, мовних і релігійних відмінностях між людьми та народами; застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на систему загальнолюдських цінностей);

- компетентність щодо інформаційних і комунікативних технологій (уміння використовувати джерела інформації, зокрема ікт, для власного розвитку, технічна компетентність, уміння раціонально використовувати комп'ютер для пошуку, опрацювання й систематизації, зберігання й передавання інформації, оперувати технологіями і знаннями, що задовольняти потреби інформаційного суспільства);

- громадянська (здатність орієнтуватися в проблемах суспільно-політичного життя, здійснювати захист своїх громадянських прав та інтересів; взаємодіяти з органами державної влади на користь собі й суспільству);

- підприємницька (здатність зіставляти власні економічні інтереси з наявним матеріальними трудовими й природними ресурсами, інтересами інших людей та суспільства; змінюватись і пристосовуватись до нових потреб ринку праці; оцінювати власні професійні можливості та здібності; складати й реалізовувати плани підприємницької діяльності, приймати економічно обґрунтовувані рішення; презентувати інформацію про результати власної економічної діяльності).

Проаналізувавши рівень розвитку організаційної культури керівників ЗНЗ у шести регіонах України, можна зробити висновок про необхідність формування організаційної культури засобами професійної компетентності керівників [4, с. 107].

Ми цілком розділяємо думку вченої Г. Тимошко, яка стверджує, що шлях формування організаційної культури як складової управління засобами професійної компетентності керівника школи включає:

- створення концепції розвитку організаційної культури ЗНЗ як комплексу положень, що дають цілісне уявлення про формування організаційної культури і визначають методологію і організацію управлінської діяльності;
- побудову моделей організаційної культури керівника установи;
- надання системного характеру діяльності з управління розвитком організаційної культури керівників;
- психологічний супровід діяльності керівника;
- використання різних форм роботи (як традиційних, так і інноваційних) з розвитку організаційної культури керівників;
- створення рефлексивного середовища, що сприяє розвитку суб'єктів управління;
- забезпечення матеріально-технічних та інформаційних можливостей для розвитку організаційної діяльності;
- створення умов для самоменеджменту керівників ЗНЗ; виховання потреби у керівника формувати і розвивати культуру школи та власну організаційну культуру.

Всі вище зазначені компетентності інтегрують до поняття професійної компетентності [4, с. 107].

Отже, базовим чинником організаційної культури суб'єктів управлінського процесу в ЗНЗ є їх професійна компетентність, як визначається сукупністю знань, необхідних для даної педагогічної діяльності або управлінської посади; умінь і навичок, необхідних для успішного виконання функціонально-посадових обов'язків; професійних, ділових і особистісних якостей для більш повної реалізації власних сил, здібностей і можливостей при виконанні функціонально-посадових обов'язків; загальної культури, необхідної для формування гуманістичного погляду, духовно ціннісних орієнтирів моральних і етичних принципів особистості; мотивації професійної діяльності [4, с. 109].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление / Ю.А. Конаржевский. М.: Образовательный центр «Педагогический поиск», 1999. 224 с.
2. Королук С.В. Управлінська культура керівника школи // Постметодика. 2003. №5-6. С. 85-88.
3. Рудінська О., Яроніч С., Молоткова І. Менеджмент: Теорія менеджменту, організаційна поведінка, корпоративний менеджмент. К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. 336 с.
4. Тимошко Г.М. Організаційна культура керівника загальноосвітнього навчального закладу: теорія і практика: Монографія. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2014. 592 с.
5. Управління формуванням професійної компетентності вчителя / В. Бондар, І. Шапошнікова // Освіта і управління. 2006. Т.9. №2. С. 20-27.

УДК 37.00

*Данебек Пошаев, Алдияр Рыскулов, Талгат Асанов
(Шымкент, Казахстан)*

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНДА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ- ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНДЕРІН ДИДАКТИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Жаңартылған білім беру бағдарламасы позитивті дидактикалық интеграция деңгейлерін және олардың артықшылықтарын айқындауды алға тартады. Мектепте оқу-тәрбие үдерісін жетілдіруге әкелетін жекелеген пәндердің немесе олардың циклдерін өзара ықпалдастыру іс-әрекеттер процесі мен нәтижесі пәндерді дидактикалық интеграциялау деп аталады. Бұл жағдайда интеграциялаушы фактор, белгілі бір жаратылыстану және техника, технологиялық ғылымдар түйіскен жағдайдағы жаңа интегративті пән болуы керек. Солардың бірі, қазіргі жаңартылған бағдарлама негізінде құрастырылған «Көркем еңбек» болып саналады.

Кілт сөздер: жаңартылған білім беру бағдарламасы, дидактикалық интеграция, интеграция деңгейлері, кең ауқымды дағдылар.

The updated educational program is aimed at determining the level of positive didactic integration and their advantages. The process and result of interaction of individual subjects or their cycles, leading to the improvement of the educational process in school, is called didactic integration of subjects.

In this case, the integration factor should be a new integrative subject, which combines certain natural and technical Sciences, technological Sciences. One of them is "art work", developed on the basis of a modern updated program.

Keywords: updated educational program, didactic integration, level of integration, broad skills.

Қазіргі жаңартылған бағдарма бойынша мектепте оқу-тәрбие үдерісін тиімді жетілдіру жолдарын іздестіру әр түрлі оқу пәндерінің ықпалдасу проблемасына жетекші ғалымдар мен практиктердің назарын көбірек тартады.

Дидактикалық интеграция - деп мектепте оқу-тәрбие үдерісін жетілдіруге әкелетін жекелеген пәндердің немесе олардың циклдерінің өзара іс-әрекеттерінің процесі мен нәтижесін түсінеміз.

Жаратылыстану - ғылыми және көркем еңбек пәндерін интеграциялауды жаратылыстану-ғылыми және көркем еңбек бойынша білім беру жүйелерінің әртүрлі құрылымдық элементтерінің (оқыту мақсаттары, мазмұны, әдістері, нысандары, құралдары) өзара іс-әрекеттерінің процесі мен нәтижесі ретінде анықтауға болады.

Оқу пәндерінің интеграциясы бірнеше деңгейлерде жүзеге асырылуы мүмкін, олардың негізінде, объективті субъективті, жан-жақты ықпалдасу факторларының алуан түрлілігі жатыр.

Бұл интеграцияның ең төмен деңгейі *пәнаралық байланыс деңгейі* болып табылады. Бұл деңгей оқу пәнін базалық пәнмен ықпалдастыруға қатысатын құрал-саймандардың ассимиляциясымен (техникалық немесе теориялық) сипатталады, олардың әрқайсысы оқу үдерісінде өз егемендігін сақтайды. Бұл ретте негізгі интеграциялық фактор оқушылардың жаратылыстану-ғылыми және көркем еңбек пәндерінде қалыптасатын жалпы жаратылыстану-ғылыми және техникалық, технологиялық түсініктері болып табылады.

Оқу пәндерін интеграциялаудың бұл деңгейінің тиімділігінің жетімсіздігі оқытудың мазмұндық және процессуалдық (іс жүргізушілік) жақтарының бірлігінің қағидатын толық ескермеуге әкеп соқтырады, бұл оқыту үдерісіннің ұйымдастыру формаларының интеграциясының орын алмаулары арқылы сипатталады.

Бұл, өз кезегінде, жаратылыстану-ғылыми және көркем еңбек бойынша білім беру мазмұнын интеграциялаудың жеткіліксіз деңгейіне әкеледі.

Оқу пәндерін интеграциялаудың екінші деңгейі *дидактикалық синтез деңгейі* болып табылады.

Бұл жағдайда негізгі интегратор ретінде жаратылыстану-ғылыми және техника-технологиялық циклдер пәндерінің өзара іс-әрекеті шеңберінде оқытылатын, жалпы техникалық нысандар болып табылады. Бұл жағдайда оқу пәндерін интеграциялануы аталған пәндердің біреуінің базасында орын алады. Бұл ретте өзара ықпалдасатын пәндер, әрқайсысы, өз мәртебесін және өзінің тұжырымдамалық негіздерін сақтайды. Осылайша, дидактикалық синтез, алдыңғы деңгеймен салыстырғанда, оқу пәндерінің терең мазмұнды интеграциясын ғана емес, оқу сабақтарының формаларын ішінара біріктіруге негізделген ұйымдастырушылық синтез, жаратылыстану-ғылыми және техника-технологиялық пәндерді интеграциялаушы болып табылады. Бұл ретте дидактикалық синтез арқылы бір-бірімен байланысқан оқу материалын зерделеу оқу үдерісінің бірлігі шеңберіне дейін (сабақ, семинар және т.б.) шоғырланғанады деуге болады.

Пәнаралық интеграцияның осы деңгейінің позитивті дидактикалық артықшылықтары айқын - бұл нығыздау және оқушылардың артық жүктемесін жоятын, оқу уақытын үнемдеуге және тікелей күшейтуге әкелетін оқу материалын орталықтандыруды қамтамасыз ететін, көркем еңбек мазмұнының ғылыми негіздерін меңгеруге қатысты жаратылыстану пәндерін оқуға қызығушылық арқылы жүзеге асырылады.

Осындай пәндер аралық өзара ықпалдастыру әрекетінің оң сәттілігі - оқу үдерісінде, қазіргі уақытта өте қажетті жалпытехникалық, ғылыми және меңгерілген білімдердің гумандылық деңгейлеріне қызығушылықты жетілдіру болып табылады.

Қазіргі уақытта дидактикалық синтез деңгейінде оқу пәндерін интеграциялау әрекеттері оқу практикасында орын алып отыруы керек.

Дидактикалық интеграцияның жоғары деңгейі интегративті сипаты бар *тұтастық* және жеке зерттеу пәні бар, жаңа оқу пәндерін қалыптастырумен аяқталатын деңгей. Бұл жағдайда интеграциялаушы фактор, белгілі бір жаратылыстану және техника, технологиялық ғылымдар түйіскен жағдайдағы жаңа интегративті пән болуы керек. Солардың бірі, қазіргі жаңартылған бағдарлама негізінде құрастырылған «Көркем еңбек» болып саналады [1]. Мұнда, жаратылыстану-ғылыми және техникалық пәндердің интеграциясы оны іске асыру деңгейіне байланысты әртүрлі қағидаттар негізінде жүзеге асырылуы тиіс екені сөзсіз.

Біз үшін негізгі практикалық қызығушылық әр түрлі оқу пәндерінің синтезі деңгейінде жүзеге асырылатын екінші типтегі интеграция болып табылады.

Мұндай дидактикалық, оның барлық бағыттарының бірлігінде интеграция біз ұсынатын мынадай қағидаттар негізінде жүзеге асырылуы тиіс: жекелеген оқу пәндерінің функцияларын сақтауда, үйлестіруде және субординациялауда, олардың жеке зерттеу пәнін сақтауда туындайтын функцияларды шоғырландыру принципі; зерттелетін материалдың

нығыздалуын, шоғырлануын, оның мазмұнында қайталануын жоюды білдіретін үнемділік принципі; сонымен бірге вариативті техникалық, технологиялық базиста интеграциялану мүмкіндігін көздейтін жаратылыстану-ғылыми және техникалық пәндердің оқудағы гуманитарлық, кәсіптік бағыттылық принципі; осы жағдайда пәндердің осы циклінің интеграциясы техникалық, технологиялық цикл пәндері негізінде жүзеге асырылуы тиіс, жалпы білім беретін пәндерді оқытуда уәждеме күшейтіледі, соның есебінен техникалық, технологиялық цикл пәндері негізінде жүзеге асырылуы тиіс; жалпы білім беретін және техникалық, технологиялық пәндерді оқыту мәселесін күшейту принципі, бұл пәндерді интеграциялау есебінен оны іске асыру үшін объективті жағдайлардың туындауын білдіретін, интеграциялық процестер арқылы бір - бірімен байланысқан оқу материалын оқу үдерісі бірлігінің шеңберіне дейін шоғырланған сабақ, болуы; ғылым мен техникадағы көшбасшылықтың ауысуымен және нақты интегративтік факторлардың тиісті ауысуымен байланысты интеграциялау процесінің, оның ішінде: ғылым, техника және өндірістің даму деңгейімен анықталатын және оқу пәндерінің дидактикалық интеграциясының нақты іске асырылуының қарқыны, түрлері мен формалары үнемі өзгеруге тиіс екенін білдіретін серпінділік принципі.

Мұның бәрі, бізден қажетті «білім қорытпасы» ретінде оларды механикалық жинақтаудан гөрі, білім мазмұнына айналдыратын арнайы дидактикалық жұмысты талап етеді. Бұл, нағыз ғылымға бейімделуді, біріншіден, білімді беру барысында әртүрлі пәндерден алған білімдердің өзара байланыстығына назар аудару, олардың бірін-бірі өзара тартатын күшіне, бірін-бірі ықпалдасатынына және бірін-бірі түсінік жасайтыны соншалық олар бір-біріне сәйкес өмір сүре алмайтынына назар аудару керек. Дегенмен, адам санасы барлығын түгел қамтуы мүмкін де емес, бірақ, негізгісі болады-ау дегенге тоқтам жасау қажет [2, б.161].

Болашақ мұғалімдерде білім алу барысында, «әртүрлі» пәндерден ақпараттар жинақталады, өңделеді және пайдаланады, сол себепті олар білімдерді интеграциялаудың алғы шартына айналады. Сондықтан жоғары оқу орнында орын алып отырған ғылыми пәндердің дифференциациясы оған қарама қарсы үдеріс- интеграция үдерісінің қажеттілігін алға тартады, яғни ғылыми білімнің тұтастығын толықтыруды алға тартады. Интеграция үдерісі әртүрлі формада, нақтылап айтқанда, қандай болмасын жоғары оқу орындарында ғылыми пәндер құрамына енетін ғылыми идеялардың, принциптердің, заңдар мен теориялардың тұтастығы (біртектілігі) өзара ықпалдасуы, өзара байланысуы арқылы орын алады [2, б.162].

Жалпы білім беру жүйесі оның дифференциациясын, өзгермелілігін, білім беру бағдарламаларын интеграциялау, білім беруді гуманизациялау және гуманитаризациялау жолдарымен дамып келеді. Қазіргі заман ұстазына қойылатын талаптардың ішінде нағыз кәсіби білім беру ұстазы - ол тек білімді ғана емес, сонымен қатар, мәдени тұрғыдан өз-өзін жетілдіре алатын, жастармен де ересектермен де шығармашылық ынтымақтастықта бола алатын жеткіншек өмірін ұйымдастыра білетін маман болуы тиіс. Осыған байланысты, білім беру үдерісінде жастарға: біріншіден, жаһандық әлемде орын алып жатқан өзгерістерді есепке алу; екіншіден, өз халқының, ұлттық, мәдени, тарихи және әлеуметтік-экономикалық мәртебесін терең зерттеуге ерекше назарын аударту керек. Қазақстанда ұлттық контекстке бейімделген жоғарыда аталған жаһандық мәселелерге қатысты тиісті жұмыстар атқарылып келеді. Негізгі білім беру құндылықтары мен мақсаттары бар ұлттық стандарттар, оқу жоспарлары, оларды бағалау, оқулықтар мен оқыту әдістемелері ұлттық бірегейлікті жүзеге асыру үшін қажетті дағдыларды кең көлемде қалыптастыру халықаралық тәжірибеге негізделіп жасалуда. Қазақстандық оқушыларға білім беру нәтижелері бүгінгі күні мектептің академиялық білімі деп аталатын пәндердер мазмұнынан фактілерді, заңдарды, процедураларды (рәсімдерді), алгоритмдерді және т.б. білуге бағытталған. Яғни, мектептегі пәндер теорияларға сүйене отырып оқытылатын болғандықтан, оларды мүмкін болатын

практикалық қолданылуларына тиісті көңіл бөлінбейді, нәтижесінде оқушылар алған білімдерін стандарттық емес жағдаяттарда тиімді пайдалана және қолдана алмайды.

Қазіргі уақыттағы басымдықтар инфрақұрылымды дамыту және жаңартылған мазмұнға көшу болып табылады. «Көркем еңбек» бойынша жаңартылған оқу бағдарламаларын енгізу осы үдерістің бір бөлігі болып табылады. Бастауыш және негізгі мектептердегі «Көркем еңбек» – арнайы пән болып саналады. Бұл пәннің айрықша ерекшелігі, онда, тек қана пәндік білім мен дағдыларды қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар *кең ауқымды дағдыларды* қалыптастыруға бағытталған.

Кең ауқымды дағдылар - оқушылардың оқу жетістіктерінің, мектептік оқу тәжірибесінде де, болашақта да, бітіргеннен кейінгі жетістіктерінің кілті. «Көркем еңбек» пәні кеңістікті сезіп және көзбен пайымдауды, қиял мен байқағыштықты қамтамасыз етуге әртүрлі шығармашылық әрекеттердегі көркем технологиялық білімді, икемділіктер мен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған. Әртүрлі материалдармен жұмыс жасау технологиялық ойлауды қалыптастыруға, көркем - эстетикалық талғамды, шығармашылық қабілеттерін, есте сақтауды, кеңістіктік қиялды, қол моторикасын дамытуға, оқушылардың көзбен өлшей алуына ықпал етеді. «Көркем еңбек» пәні жаңартылған көркем өнер және технология мазмұнын негізге алады, сондай-ақ, ол, өз мазмұнында өнер, дизайн, материалтану, материалды өңдеу технологиясы, үй мәдениеті, тамақ мәдениеті және т.с.с. қарастырады [3, б. 111].

Сондықтан жалпы орта білім беру жүйесіндегі «Көркем еңбек» пәнінің ерекшелігі: өнердің әртүрлі салаларын зерттеу, идеяларды өнер арқылы көрсету, әмбебап (күнделікті) және арнайы (пәндік) білімдер, икемділіктер мен дағдыларды материалдарды көркем өңдеу, объектілерді өзгерту, үй шаруашылығын жүргізуде техника мен технологияларды қолдануға арналған. Пәнге оқыту пәндік білім мен түсінікті, тұлғалық, практикалық, көркемдік, зерттеушілік және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді, қоршаған ортаны эстетикалық қабылдауын дамытады және адамның жеке ой-пікірлерін қалыптастырудағы сыни ойлау қабілетін, шығармашылық қабілетін дамытады, қоршаған ортамен неғұрлым сезімтал қарым-қатынаста болуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Типовая учебная программа по предмету «Художественный труд» для 5-9 классов уровня основного среднего образования. Астана, 2016.
2. Рысқұлов А.Қ., Пошаев Д.Қ., Қалтаева Г. Оқыту үдерісінде интегративтік тәсілді пайдаланудың мәні // ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ. НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN Халықаралық ғылыми журнал Международный научный журнал International science journal. № 5/2. 2019. Б159-163.
3. Пошаев Д.Қ., және басқалар. Когнитивтіктен әрекетке ауысу – білім беруді жаңғырту факторы// ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ. НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN Халықаралық ғылыми журнал Международный научный журнал International science journal №12/3 2019 Б110-115.

УДК 378.37.01(075)

Шукурулло Райимов, Ирода Райимова
(Тошкент, Узбекистан)

ЁШЛАРНИНГ ВАТАНПАРВАРЛИК ТАРБИЯСИДА БУЮК АЖДОДЛАРИМИЗ ЖАСОРАТЛАРИНИНГ ЎРНИ

Мазкур мақолада ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда буюк аجدодларимизнинг жасоратлари мактабидан фойдаланиш ҳақида сўз боради. Муаллиф бу борадаги илмий фикрларга муносабат билдириб, илмий таҳлиллар қилган.

Калим сўзлар: ватанпарварлик, таълим, тарбия, қаҳрамонлик, жасорат, Ватанга садоқат, фидойилик, масъулият, бурч, гурур.

In this article we will say that the courage of our great ancestors plays an important role in the patriotic upbringing of young people.

Key words: patriotism, education, upbringing, heroism, courage, devotion to the motherland, dedication, liability, duty, pride.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохатлардан кўзланган асосий мақсад, бугунги кунда ёшларнинг орзу-интилишларини Ватанни равнақ топтириш каби олийжаноб туйғулари билан ҳамоҳанг тасаввур қилиши, ўз тақдирини шу Ватан тақдири билан боғлиқ кўришларига эришишдир. Шунинг учун ҳам ҳозирги глобаллашув даврида ёшларнинг юксак инсонийликка асосланган чинакам ватанпарварлик туйғуларини шакллантиришнинг объектив шарт-шароитлари тўғрисида янада чуқурроқ ўйлаш муҳим аҳамият касб этади.

Барчамизга маълумки, ватанпарварлик ҳар бир давлат ҳаётининг маънавий асоси ҳисобланади ва жамиятни ҳар томонлама ривожлантириш борасида энг муҳим сафарбар этувчи куч сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам фуқароларимизда бизга мутлақо ёт бўлган зарарли таъсирларга қарши мустаҳкам иммунитетни шакллантириш ва Ватанимиз тақдири учун масъулият туйғусини мустаҳкамлаш муҳимдир [1].

Ёшларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялашдек мураккаб ишни амалга оширишда мамлакатимизнинг барча таълим муассасаларининг вазифаси нафақат замонавий ҳарбий техника ва қурулларни намоёиш этиш, балки ҳарбий хизматнинг ўзига хос жиҳатларини ўргатиш, ҳарбий касбга муҳаббат уйғотиш, шунингдек, камтар, ҳалол, интизомли бўлиш, меҳнатда, турмушда намуна кўрсатиш, фақат аъло ва яхши баҳоларга ўқиш ва энг муҳими, буюк аждодларимизнинг ҳарбий санъати ва жасоратлари орқали юртга содиқ ватанпарварни тарбиялашдан иборат.

Тарихдан бизга маълумки, ҳар қандай таълим-тарбияга асос бўлиб аввало миллий маданиятимиз, қадриятларимиз ва меросимиз, унинг илдизлари, мард халқимизнинг урф-одати ва анъаналари, инсонпарварлик, меҳр-оқибат, эзгулик, раҳмдиллик, ҳурмат, эҳтиром, фидойилик, садоқат, ҳалоллик каби ҳаётий сабоқлар, илм-фан ва бутун жаҳон тараққиётига катта улуш қўшган буюк аждодларимиз ва Ватан озодлиги йўлида ҳаммага ибрат бўлган қаҳрамонликлар туради. Халқимизнинг минг йиллик тарихи сиёсатда, фанда, маданиятда, дину диёнатда ва урфу одатда дунёни ларзага солган буюк аждодларимизнинг жасорат ва қаҳрамонликлари билан бойдир.

Агар эътибор берсак, тарих солномаларида қайд этилган буюк жасоратлар борки, барчаси Ватан ҳурлиги, эл озодлиги учундир. Тарихга назар солсак аждодларимизнинг ёвуз душманларга қарши қаҳрамонона кураши, бетакрор жасоратларига гувоҳ бўламиз. Жумладан Тўмарис, Широқ, Спитамен, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Захириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа минглаб шерюрак аждодларимизнинг ибратли жасоратларини айтишимиз мумкин. Массажетлар маликаси Тўмарис она-юрти учун Эрон шоҳи Курушга қилган жанги билан барчамизга ибрат бўла олади. Эрон шоҳи Курушни Амударё бўйидаги жангда енгади ва

боскинчиларни она-юртмиздан хайдаб чиқаради.

Ёшлигимиз таълим муассасаларнинг ўқув дастурларидан ва ота-боболаримиздан Саклар қабиласи мард ўғлони Широқни эронлик қўшинларга қарши жангларда хийла ишлатиб, уларни саҳро домига солгани тўғрисидаги ҳикояларни (достон, эртак ёки афсона тариқасида) эшитиб унга ўхшашни ҳавас қилганмиз. Чунки Широқ ўз халқининг чинакам мард ва жасур ўғлони бўлиши билан бирга Ватанимиз тинчлиги, эл манфаатини ўз ҳаёти, оиласи манфаатидан устун қўйган.

Бундан ташқари буюк ватандошимиз Спитамен Александр Македонский бошчилигидаги қўшинларга қарши олиб борилган жангларда партизанлик усулини қўллаб, ўзининг жасорати ва мардлиги билан Грек-македон боскинчиларига қўрқув уруғини сочган [2].

Бундай мисолларни давом эттирадиган бўлсак, Султон Жалолиддин Мангубердининг мўғулларга қарши кураш олиб бориб, Чингизхон қўшинларига катта талафот келтирганини айтишимиз мумкин. Ҳарбий тактика тарихида биринчи бўлиб душман суворийларига қарши от ёнида туриб жанг қилиш услубини қўллайди ва Ҳинд жанговар филларига қарши устига сомон, қуриган шох-шаббалар ортиб нефт мойи қуйиб ёқилган туяларни қўллаган [3].

Душманга бўйин эгмай, душман кўзи олдида дарёга от солган Жалолиддин Мангубердининг Ватан озодлиги йўлидаги жасорати эса асрлар оша барчани ҳайратга солиб келаётгани сир эмас. Ватан меҳри, миллат эрки қай даражада азиз ва тенгсиз эканлигини ҳар дақиқада англашиб турувчи бу маънавий жасорат тимсоллари она юрт фарзандларини садоқатга чорлаб туради.

Буюк саркарда ва давлат арбоби Соҳибқирон Амир Темур халқни зулмдан озод қилиш ва узоқ йиллар ҳукмрон бўлган ерда марказлашган давлат тузиш, давлат бошқариш, ички ва ташқи сиёсат, мамлакатни ташқи хавфдан сақлаш, ҳарбий ислохотга, яъни қўшин бошлиқларини танлаш, лашкар қисмлари, уларнинг жойлашиши, аскарларнинг қуролланиши ва ҳарбий интизом масалаларига кенг эътибор берган.

Амир Темур жамғармаси ва Ўзбекистон Фанлар академияси, Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти томонидан нашрга тайёрланган буюк жаҳонгир ҳаётига ва фаолияти борасида маълумот берувчи “Темур тузуклари” китобига Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов ёзган “Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси” номли мақоласида “Шахсан мен Соҳибқирон бобомиз бизга мерос қилиб қолдирган “Тузукларни ўқисам, худдики ўзимга қандайдир катта руҳий қувват топгандек бўламан. Ҳар бир сатри бир умр эл-юрт, салтанат ташвиши билан яшаган фидойи инсон, улкан давлат арбобининг кенг миқёсдаги ўй-фикрлари, ҳаёт ва кураш тажрибаси, мушоҳадаси, баъзан эса дардли ва изтиробли кечинмалари билан суғорилган бу асарда қандай теран маъно мужассам эканини маърифатли, зукко китобхон яхши англайди, албатта”, - деб ёзади [4].

Яна бир буюк аждодимиз мумтоз шоир ва шоҳ, аллома ва саркарда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳам ҳаёти ҳарбий хизматчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда тугалмас манба бўлиб хизмат қилади. XV аср охири, XVI аср бошларида яшаб ижод этган Заҳириддин Муҳаммад Бобур бизларга қолдирган ватанпарварлик, мардлик ва қаҳромонликлари намуналари билан бирга, ҳаёти ва ижоди тарихимизни ўрганишда аниқ ва бебаҳо манба. Улардан энг муҳими Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, географияси, этнографиясига оид нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган ва ўша давр ўзбек классик адабиёти ва адабий тилининг ёрқин намунаси бўлган «Бобурнома» асаридир. Мард бобомизнинг жасорати асрлар оша она заминимиз ўчмас тарих зарварақларига ёзилиб, бугунги кунгача Ўзбекистон ёшларининг, шунингдек, Қуролли Кучлар ҳарбий хизматчилари учун матонат ва жасорат тимсоли бўлмоқда.

Бундан кўриниб турибдики, аждодларимиз юрт ҳимояси йўлида шаъни, ору номусини ўртага қўйиб, душманларга қарши курашган. Эр йигит зиммасидаги маъсулиятли ва шарафли бурч - Ватан ҳимоясини мукаддас деб, унинг равнақи, халқининг тинч ва фарвон ҳаёти учун ўзларининг бор билим ва жасоратларини ишга солганлар.

Достонларга айланган буюк аждодларимиз қаҳромонликлари бугунги Ўзбекистон

ёшлари ва Қуролли Кучлар ҳарбий хизматчилари учун Ватанга садоқат, мардлик ва жасорат мадҳиясидек доимо янграб, уларнинг юрагида биз сенга ишонамиз - истиқлолни, халқимизнинг тинч-фаровон ҳаётини мардонавор ҳимоялайсан, мамлакатимиз равнақи ва тараққиёти йўлида амалга ошираётган ишларимизга хисса қўшасан, деб акс-садо бериб туради.

Хулоса қилиб айтганимизда таълим-тарбия жараёнида уч минг йиллик давлатчилигимиз тарихида яшаб ўтган буюк аجدодларимиз Тўмарис, Широқ, Спитамен, Жалолiddин Мангуберди, Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқалар кўрсатган матонат ва қаҳрамонликлар мисолида Ўзбекистон ёшларини ҳамда Қуролли Кучлар ҳарбий хизматчиларини миллатимиз, тарихимиз ва она-юртимиз учун фахр ва ифтихор руҳида тарбилашда муҳим роль ўйнайди.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 4 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ҳарбий хизматчиларининг маънавий-маърифий савиясини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги 3898-сонли Қарори.

2. Иноятлов И.Ю. Жуманазаров Х., Курбонов Р.Ю. Мустақиллик ҳимоясида. Т.: ЎР МВ ТИББ, 2003. 202 б.

3. Рахимов Ж. Ватаннинг шерюрак баҳодири. Т.: Талқин, 2015. 526 б.

4. Темур тузуклари. Халқаро Амир Темур жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Т.: Ўзбекистон, 2018. 180 б.

*Gulnoza Raxmatullayeva
(Namangan, O'zbekiston)*

О'QUVCHILARNING O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHGA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YONDASHISH

В статье основное внимание уделяется изучению и уточнению требований к разработке учебного плана, современным требованиям преподавателя. Обязанности учителя повысить эффективность обучения. Мнения были сделаны в ответ на комментарии преподавателей первого президента.

The article focuses on studying and clarifying the requirements for the teaching profession. The role of the teacher in improving the effectiveness of education was mentioned. Opinion are made in response to the comments given by the first president to teacher.

Hozirgi zamon o'qituvchilik shaxsi va kasbiy faoliyati uchun zaruriy sifat va fazilatlarni egallagan, yangicha fikrlaydigan, ijtimoiy faol pedagoglarni talab etmoqda. O'zbekiston respublikasining birinchi prezidenti I. A. Karimov ta'kidlaganidek, “O'qituvchi bolalarimizga zamonaviy bilim bersin, deb talab qilamiz. Ammo zamonaviy bilim berish uchun, avvalo, murabbiyning o'zi shunday bilimga ega bo'lishi kerak”.

Bu muammoni oqilona hal qilishning eng muhim omillaridan biri- bu o'qituvchilar kasbiy faoliyati jarayonini maqsadga muvofiq tashkil etishdir. Shunga binoan, mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimi sohasida amalga oshiralayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri- kadrlar tayyorlash sifatini jahon standarti talablari darajasiga yetkazishdir. Endilikda oily ta'lim muassasalari oldiga faqatgina o'qimishli insonnigina emas, balki voqealarni oldindan ko'ra biladigan, to'g'ri qaror qabul qila olish uquviga ega, o'zini –o'zi rivojlantirish zaruriyatini tushunib yetadigan oqil va barkamol shaxsni shakllantirish vazifasi qo'yilmoqda. Darhaqiqat, o'qimishli,

ruhan tetik, sog'lom va jismonan baquvvat kishilargina istiqlool va taraqqiyot yo'lini bosib o'ta oladi. Yuqoridagi mulohazalarga asoslanib shuni aytish mumkinki, respublikamizda amalga oshirilayotgan tub islohotlarning yaratuvchisi tarzida shakllanayotgan yosh avlodni voyaga yetkazish, ularning zamon talablari darajasida bilim olishi, shaxs sifatida kamol topishi, kasb-hunar sirlarini o'rganishi va kundalik turmush yumushlarini hal etishga tayyorgarlik masalasi asosiy muammolar tariqasida ta'lim jarayonining kun tartibida turibdi.

Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining amaliyotida shu narsa sezilmoqdaki, pedagog mutaxassislarining kasbiy faoliyati mazmunini, shakllangan shaxs modelini va ixtisoslik faoliyatini ta'riflash me'yorlarini ishlab chiqish, faoliyat subyektining kasbiy tasavvuri va tafakkurini hamda o'zini o'qituvchisifatida anglab yetishini tadqiq qilish masalalariga ilmiy jamoatchilikning e'tibori yanada ortmoqda.

Muhtaram birinchi prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq butun mamlakat miqyosida ta'lim-tarbiya, ilm-fan, kasb-hunar o'rgatish sohalarini isloh qilishga nihoyatda katta zaruriyat sezilaboshlandi». Yurtimizning kelajagi, uning ertangi taqdiri, ozod va obod jamiyatqurilishiga erishishimiz ham ma'lum ma'noda shu islohatlarning natijasigabog'liq edi. «Chunki ta'lim-tarbiya-ong mahsuli, lekin ayni vaqtda ong darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan omildir. Binobarin, ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib ongni o'zgartirib bo'lmaydi. Ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib esa biz ko'zlagan oliy maqsad- ozod va obod jamiyat barpo etib bo'lmaydi» degan fikrlaridan ta'lim-tarbiya islohoti, yuqori malakali kadrlar tayyorlashga erishish mamlakatimiz taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy omillardan biri ekanligini bilib olishimiz mumkin.

Ushbu maqolada maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'qituvchilari uchun pedagogik mahoratni va o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga doir bir qator muammolarni o'rganishga harakat qilindi. Quyidagi savollar asosida yuqorida qo'yilgan muammolar yechimini o'rganamiz. Yuz minglab o'qituvchi va tarbiyachilarda to'liq pedagogik mahorat mavjudmi? Bu sharoitda ta'lim muassasasining har birbitiruvchisini davlat ta'lim standartlari talabiga javob berishiga qanday erishishmumkin? Kadrlar tayyorlash milliy dasturi talablarini bajarish bo'yicha yosh o'qituvchilar va ishlab chiqarishdan ta'lim sohasiga endigina kelgan nopedagog-kadrlarga pedagogik faoliyat sirlarini qanday yetkazish lozim? Birinchi taklif. Yosh o'qituvchilar va ishlab chiqarishdan ta'lim sohasigakelgan nopedagog kadrlarning pedagogik mahoratini oshirish uchun ehtiyojga asoslangan qisqa muddatli kurslar tashkil etish va bunda interaktiv usullar, axborot texnologiyalari, darsning modul tizimlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ikkinchi taklif. Eng muhimi, ongli tartib-intizomga erishish – bu o'z navbatida o'zaro ishonch va hurmat, darsdagi demokratiya, talablarning majburiyemas, balki jamoa bo'lib birgalikda yuqori tartibda ishlashga qiziqishi, o'quvchilar o'qituvchi talablarini to'g'ri qabul qilishidir. Dars materialini o'zlashtirishda qiynalayotgan, e'tiborsiz o'quvchilarga individual topshiriqlar tizimidan foydalanish yaxshi samara beradi.

Takliflar asosida birinchi muammo bo'yicha ma'lum an'anaviy qoidalarining to'ldirilgan ketma-ketligini keltiramiz:

– O'quvchilarning faqat yod olingan javobiga ko'nmang. Undan javobni asoslab va isbotlab berishini talab qiling.

– O'quvchilarning o'zaro munozarasini to'g'ri javobni aytib tezda halqilmang, ular biroz bo'lsada fikr yuritsinlar, muammoning mohiyatiga yetsinlar.

– O'quvchilarga: – "Kim uyga vazifani bajarmadi"? degan savol bilan murojaat qilmang. Bu o'quvchilarda: – "Uyga vazifani bajarishning iloji yo'q ekan", – degan fikr paydo bo'lishiga olib keladi.

– Majburlovchi va aqlni charxlovchi vazifalar bilan o'quvchilar e'tiborini qozoning va qiziqish uyg'oting. Dars sur'atini nazorat qilib boring. o'zlashtirishi bo'sh o'quvchilarni o'z kuchiga ishonishiga yordam bering. Butun auditoriyani nazoratingiz ostiga oling, hech kim e'tiborsiz qolmasin.

– Savol va topshiriqlar bilan tez-tez murojaat qilib turing.
– Baholashni asosli olib boring. O'quvchiga yuqori baho olish uchun nimalar ustida ishlashi kerakligini ayting.

– Xato va kamchiliklarini aniq va ravshan holda o'quvchiga tushuntiring.

– Darsni guruhga umumiy baho berish va javob berganlarni baholash bilan tugating. O'quvchilarning o'z mehnatidan faxrlanishiga imkon bering. O'zingizdaishonch hosil qiling.

– Darsni qo'ng'iroq bo'lishi bilan tugating.

– Ortiqcha tanbehlardan o'zingizni tiying.

Endi ikkinchi muammo, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga -doir taklif va qoidalarini keltiramiz.

Birinchi taklif. Mavzu bo'yicha darslar tizimini rejalashtirishda o'quv kursidagi mavzuning o'rnini belgilash, boshqa fanlar bilan aloqasini aniqlash muhimdir (fanlar integatsiyasi).

Ikkinchi taklif. Aniq ta'lim – tarbiya vazifalarini qo'yish, o'quv materiallarining hajmini aniqlash, mavzu bo'yicha ishlash shakllari va usullarini belgilash, darsdan tashqari vaqtlarda ishlash uchun mustaqil ishlar turlarini belgilash zarur.

Uchinchi taklif. O'quvchilarning ijodiy xususiyatlarini rivojlantirish, fanning muhim va ilmiy muammolariga qiziqishini oshirish uchun fan bo'yicha darsdan tashqari mashg'ulotlar o'tkazish.

Endi takliflar asosida ikkinchi muammo bo'yicha ma'lum an'anaviy qoidalarining to'ldirilgan ketma-ketligini keltiramiz:

– O'quvchilarning faqat yod olingan javobiga ko'nmang. Ulardan javobni asoslab va isbotlab berishini talab qiling.

– O'quvchilar e'tiboriga yangi ma'lumotlar va tushunchalarni aytish uchun ularning javoblarini e'tibor bilan tinglang.

– Ta'lim o'quvchilarning qiziqishi va bilim olishga intilishiga suyanish kerak;

– Har bir darsning mavzusi o'ziga xos qiziqtiruvchi xususiyatga (motivatsiyaga) ega bo'lishi kerak.

– O'quvchilarni noan'anaviy fikr yuritishga o'rgating.

– O'z o'quvchingizga hech qachon —"Sening fikringni muhokama qilishga vaqtimiz yo'q,"— deb javob bermang.

– Yaxshi muomilangiz, tabassumingiz va rag'batlantiruvchi so'zingizni o'quvchilardan qizg'anmang.

– Ta'lim jarayonida doimiy usul va doimiy dastur bo'lmaydi, ular o'qituvchining dunyoqarashi va davr talabiga qarab yangilanib turiladi.

O'quvchilarning bilish va tushunish qobiliyati turlicha bo'lganligi sababli, mavzuni o'quvchilarga yetkazib berishda o'qituvchidan yuksak mahorat talab etiladi.

O'quvchilarning bilish faoliyati va uning tuzilishi.

O'quvchilar o'quv idrok etish faoliyatlarini boshqarishga o'rganib olish uchun bilimlarini o'zlashtirish jarayoni tuzilishini yahshi tasavvur etish, o'quvchilar tomonidan bilimlarning egallash bosqichlarini bilishi zarur: idrok etish, o'quv materialini anglab yetish, mustahkamlash, amaliy faoliyatida bilimlarni qo'llash.

Birinchi bosqich idrok etish hisoblanadi. Psixologiyadan ma'lumki, idrok etish aniq maqsadga yo'naltirilgan anglash jarayoni bo'lib, u tanlash xususiyatiga ega. Shuning uchun birinchi navbatda o'quvchilarga mavzuni, ya'ni, ularning nimani o'rganishlari (masalani qo'yish)ni tushuntirib berish kerak. Shu asosida o'quv materialini bilan dastlabki tanishish amalga oshiriladi. U haqiqiy mavjud yoki hayoliy predmet, hodisa, vaziyatlarni kuzatish, mumkin bo'lgan tajribalarni o'tkazishdan iborat bo'ladi. Birinchi bosqich o'quvchi qaysi hodisa va voqealarni, predmetlarni o'rganish haqida yetarlicha tasavvurga ega bo'lganida va o'quv masalasini tushunib yetganda yakunlanadi.

Ikkinchi bosqich – o'quv materialini anglab yetish. U ma'lumotlarning nazariy jihatlarini ajratib olish va analiz qilishdan iborat. Bunda asosiy mazmunni topish, tushunchani ajratib olish, ularning belgilarini asoslab berish, tushuntirish materialini xususiyatini aniqlab olish, misollar va tushuntiruvchi dalillar to'plamini o'rganib chiqish kerak. Bu vaziyatda bilimlar o'rtasidagi tizimlilik

muhim ahamiyatga ega. Unda o'quvchi eng asosiy, ikkinchi darajali hamda qo'shimcha, tushuntiruvchi elementlarni ajratib ko'rsatsin. O'quvchi o'quv masalasini yechish usulini tushunsa, bilimlar o'ratasidagi tizimni anglab yetsa ushbu bosqich yakunlangan sanaladi.

Uchinchi bosqich – eslab qolish va mustahkamlash. Bu bosqich o'zlashtirilgan bilimlarni uzoq vaqt davomida saqlab qolishdan iborat. Unda idrok etish faoliyati ko'proq mashqlar, mustaqil reproduktiv va ijodiy masalalar xususiyatiga ega bo'ladi.

Nazariy material, tushuncha, qoida, isbotlar turli xil mashqlarda takrorlanadi. O'qituvchi o'quvchilar topshiriqlarni tushunib bajarishlarini kuzatib borishi kerak. Ular matnlarni mexanik ko'chirib olishlari, topshiriqlarni bajarishlari, qoida va tushunchalarni chuqur anglab yetmay bajarishlari mumkin. Bosqich yakunida o'quvchilar nazariy materiallarni biladilar va ulardan mashqlarni bajarish, masalani yechish, teoremani isbotlashda foydalanishni biladilar. Ularda o'quv malakalari shakllantirilgan bo'ladi.

To'rtinchi bosqich bilim, ko'nikma va malakalarni amaliy faoliyatda qo'llashdan iborat bo'ladi. Bilimlarni qo'llash o'rganilayotgan materialning mazmuni xususiyatiga qarab faoliyat turli shakllari va ko'rinishlarida amalga oshirilishi mumkin.

O'qituvchining ijodi va mohirligi yangi usullarni qo'llashida, dars o'tish shakllarini izlashida, eski usullarni yangicha talqinda ishlata olishida, muammoli vaziyatlarda o'ziga xos talqinda, usulda yondashishlarida va boshqa ko'plab xususiyatlarida namoyon bo'ladi. O'qituvchi o'quv materialini o'quvchilarga tushunarli qilib bayon eta olishi, o'quvchilarda mustaqil ravishda faol fikrlashga qiziqish uyg'otishi zarur hollarda o'quv materialini o'zgartira olishi qiyin narsani oddiy, noaniq narsani tushunarli qilib o'quvchilarda mustaqil ravishda faol fikrlashga qiziqish uyg'otishi, zarur hollarda o'quv materialini o'zgartira olishi, qiyin narsani oddiy, noaniq narsani tushunarli qilib o'quvchilarga yetkaza olishi kerak.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Vatan ravnaqi, jamiyatning kelajagi, davlatimizning istiqboli, millatning g'ururi, xalqimizning iftixori yoshlardir. Shundayekan, ta'lim va tarbiya sohasida qo'yilgan vazifalarni hal etishda pedagoglar mas'uldirlar. O'qituvchi zimmasiga hayot talablariga to'la javob beradigan va o'z zamoniga munosib kishilarni tarbiyalashdek mas'uliyatli vazifa yuklatilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T.: Sharq, 1999. 184 b.
2. Gaynutdinov R.Z. O'qituvchiga tarbiya psixologiyasi haqida. T., 1995. 20 b.
3. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. T.: O'zbekiston, 1999. 30 b.
4. Kamoliddinov.M. Innovatsion pedagogik texnologiya asoslari. T., 2010.
5. Karimov I. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. «Tafakkur»jurnali, 1998. 2-son. 29 b.

УДК 373.2

*Анеля Садуакасова
(Павлодар, Казахстан)*

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДА БАЛАЛАРМЕН ЖОБА ҚЫЗМЕТІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бұл мақалада мектепке дейінгі білім берудегі жоба әдісі қарастырылған. Мақалада мектепке дейінгі білім берудегі жобаланған қызметтің ерекшеліктері анықталды. Жобалық қызметтің кезеңдері анықталды. Сондай-ақ балалардың педагогпен жобалау қызметіндегі бірлескен жұмысы сипатталады. Жоба түсініктеме беріледі. Жұмыста МДҰ-да жобалық қызметті іске асырудың жолдары мен әдістері көрсетілген.

Кілт сөздер: жоба, жоба технологиясы, педагогикалық инновация, бірлескен жұмыс, өздігінен жұмыс жасау, ынталандыру, педагогикалық технология.

В данной статье рассмотрен метод проектирования дошкольного образования. В статье определены особенности проектной деятельности в дошкольном образовании. Определены этапы проектной деятельности. Также описывается совместная работа детей с педагогом в проектной деятельности. В работе отражены пути и методы реализации проектной деятельности в ДОУ.

Ключевые слова: *проект, проектная технология, педагогическая инновация, совместная работа, самостоятельная работа, мотивация, педагогическая технология.*

In this article the method of designing preschool education is considered. The article defines the features of project activities in preschool education. Stages of project activity are defined. It also describes the joint work of children with a teacher in project activities. The paper reflects the ways and methods of implementation of project activities in the PO.

Keywords: *project, project technology, pedagogical innovation, collaboration, independent work, motivation, pedagogical technology.*

Мектепке дейінгі білім берудің қазіргі заманғы жүйесін құру білім беру процесіне үнемі жоғары талаптар қояды. Бұрынғы құндылықтар мен басымдықтар, мақсаттар мен педагогикалық құралдар қайта қаралады. Педагогикалық іс-әрекеттің міндеттері әлеуметтенуге, өз бетінше ойлауға, білімге қол жеткізуге және қолдануға (тек қана үйреніп қана қоймай), қабылданатын шешімдерді мұқият ойлауға, өз бетінше жоспарлауға қабілетті тұлғаны тәрбиелеу болып табылады. Бұл міндеттерді жүзеге асыру баламен нәтижелі жұмыс істеуге қабілетті педагогтің қалыптасуына, оның коммуникативтік дағдылары мен іскерлігін тәрбиелеуге, оқу-тәрбие процесіндегі авторитаризмнен бас тартуға, өз бетінше әрекет етуге ұмтылысын дамытуға байланысты. Мектепке дейінгі мекеменің осы міндеттерін шешудің тиімді құралдарының бірі жоба әдісі педагогтардың құзыреттілігін қалыптастыруға, олардың зерттеу іскерліктерін қалыптастыруға, шығармашылықты дамытуға, болжауға, инновациялық құралдарды іздестіруге және осылайша тәрбиелеу - білім беру процесінің сапасын арттыруға ықпал ететін тәрбие-білім беру жұмыстарын жоспарлау мен ұйымдастырудың бір түрі ретінде саналады. Жоба әдісі әлемдік педагогикалық тәжірибеде кеңінен танымал және ұзақ уақыт бойы қолданылады. Ол алғаш рет 1918 жылы американдық психолог және педагог Уильям Килпатрикпен «Жоба әдісі» кітабында сипатталған [1, 4 б]. Жоба сөзінің мағынасына келетін болсақ, ол кең мағынада жоспарланған, алдын ала ойластырылған мағынаны білдіреді. Латын тілінен аударғанда «*projectus*» «*алға тасталған*» дегенді білдіреді [2, 4 б].

Бүгінгі жоба технологиясының тарихы бізді XVII жүзжылдықта алып келеді, өйткені дәл сол кезде 1671 жылы Парижде құрылған Корольдік сәулет академиясында құрылыс жоспарларының конкурсы жарияланды, сол кезде пайдаланылған эскиздер жоба деп аталынды. Бұл жұмыс қатысушылардан шығармашылық пен ынтымақтастықты талап етті. Студенттер классикалық дәстүр бойынша ерекше шешім табуы керек еді. Еуропадан жоба әдісі Америкаға көшті: 1879 жылы Сент-Луис қаласындағы Вашингтон университетінде қол шеберлері мектебі құрылды, оның жұмысында жоба әдісі қолданылды. Оқушылар тек қана жобаларды дайындап қана қоймай, оларды шеберханаларда орындауы тиіс болатын. Бұл ретте балалар жобаны жоспарлауға және іске асыруға өздері жауап берді. Оқушылар теориялық білімдерін практикалық тексеруге мүмкіндік беретін заттарды дайындады. XX ғасырдың басында Дж. Дьюи және оның ізбасарлары (Э. Паркхерст, У. Килпатрик, Е. Коллинсидр.) «*орындау арқылы оқыту әдісін*» әзірледі. Джон Джьюидің шәкірті Уильям Килпатрик бұл оқытуды жобалық оқыту деп анықтады, ал бұл әдіс «жоба әдісі» деп аталынды. Ғылыми-техникалық прогресс кез келген адамға қолжетімді дербес білім бері іс-әрекетінің тиімді құралдарын дамытуды талап етті. [3, 55 б].

XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында жобалар әдісінің анықтамалары мен атауларының алуан түрлілігі: «*проблемалар әдісі*», «*меншікті ашулар әдісі*», «*мақсатты әрекет әдісі*»,

«белсенді әдіс», «гуманистік әдіс», «өмірлік әдіс» оның көптеген түсіндірмелеріне әсерін тигізді, олардың әрқайсысы оқыту әдісінің қандай да бір жағына назар аударды.

Американдық және кеңес педагогтарының пікірінше, жоба әдісінің мәні мен құндылығы, ол балаларға жан-тәнімен және қызығушылығымен қызмет табуға және таңдауға мүмкіндік беруімен, олардың күштерімен толық сәйкес келетін, пайдалы білім мен дағдыларды беретін, кейінгі істерге жаңа импульстердің пайда болуына ықпал ететін іс. Жалпы мектеп жобалары балалардың өмірге деген шынайы қызығушылығын тудырып, үлкен өмірлік жобалардың үлгілерін көрсетті. Мектеп жобаларында жоспарлар мен жобаларды өзі құрастыруды үйренетін іскер адамды тәрбиелеуге баса назар аударылды. Мақсатты актіні орнатудағы үлкен дербестік бала тұлғасының өзін-өзі дамуына, мәселелерді шешу және белгіленген мақсатқа алға жылжу іскерлігін қалыптастыруға ықпал етті.[2, 5 б]

Жоба әдісі біріншіден – қандай бір мәселені шешуді, екіншіден – нәтижеге қол жеткізуді болжайды. Жоба әдісі – қандай да бір түрде безендірілген, нақты, айтарлықтай тәжірибелік нәтижемен аяқталуы тиіс мәселені толық өңдеу арқылы дидактикалық мақсаттарға жетудің тәсілі. Жоба әдісі әрдайым мәселенің шешімін болжайды. Мәселенің шешімі бір жағынан жинақтар, түрлі әдістер мен оқу құралдардың қолданылуын қарастырса, екінші жағынан білімнің интегралдау қажеттілігін болжап, оны түрлі пәндерде қолдануды, кәсіби бағытталған міндеттерді шешудегі шығармашылық қабілеттер мен технологиялардың пайдаланылуын қарастырады. Жоба әдісі педагогикалық технология ретінде зерттеу, іздену, мәселелік әдістер мен шығармашылық жиынтықты өзінің мәні бойынша болжайды. *«Менің барлық біліп, үйреніп жатқаным маған қай жерде, не үшін қажет, осы білімді қалай пайдалануыма болады?»* жоба әдісін заманауи түсіндірудің ең негізгі тезисі болып табылады. [4, 4 б].

Мектепке дейінгі білім беру практикасында жобаны пайдалану педагогикалық инновация ретінде қарастырылады, өйткені жоба әдісінің негізіне мектепке дейінгі балалардың танымдық іс-әрекетінің нәтижеге бағытталуы туралы идея салынған, ол педагогтің, балалардың белгілі бір практикалық проблема (тақырып) бойынша бірлескен жұмысы процесінде қол жеткізіледі. Бұл жағдайда проблеманы шешу немесе жобамен жұмыс істеу мектепке дейінгі балалардың білім беру бағдарламасының әр түрлі бөлімдерінен қажетті білім мен іскерлікті қолдану және елеулі нәтиже алу дегенді білдіреді.

Осылайша, жоба қызметі зияткерлік–шығармашылық қызметтің ерекше түрін білдіреді; практикалық немесе теориялық білімнің белгілі бір саласын, белгілі бір қызметті игеру амалдарының, операцияларының жиынтығы; проблеманы (технологияны) егжей-тегжейлі әзірлеу арқылы дидактикалық мақсатқа қол жеткізу тәсілі, ол нақты, практикалық нәтижемен аяқталуы тиіс. Жобалық әрекет - баланың танымдық және шығармашылық дамуын арттырудың дидактикалық құралы және баланың жеке қасиеттерін қалыптастырудың құралы. Жобаны іске асыру барысында балалардың алған білімі олардың жеке тәжірибесінің игілігіне айналады. Эксперимент жасай отырып, бала сұраққа жауап іздейді және сол арқылы шығармашылық қабілеттерін, коммуникативтік дағдыларын дамытады. Балалар мен ересектердің бірлескен дамыту іс-әрекеті ретінде жобаны пайдалана отырып, педагогтар тәрбиелік-білім беру қызметін қызықты, креативті, нәтижелі ұйымдастырады.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі жобалық іс-әрекеттің ерекшелігі бала әлі қоршаған ортада өз бетінше қарама-қайшылықтарды таба алмайтындығы, проблеманы тұжырымдай алмайтындығы және мақсатты (ойды) анықтай алмайтыны болып табылады. Сондықтан МДҰ-ның білім беру үдерісінде жобалау қызметі ынтымақтастық сипатында болады, оған МДҰ балалары мен педагогтары қатысады, сондай-ақ ата-аналар тартылады.

Балалардың жобалық қызметке қатысу деңгейі балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты: кіші топтарда балалар педагог пен ата - аналардың қызметін бақылайды, орта топтарда - балалар жобаны іске асыруға қатыса бастайды, ересек жаста - жобаның толық құқылы қатысушылары болып табылады.

Мектепке дейінгі жастағы балалаомен жүргізілетін жоба әдісі келесі әрекет түрлерін қамтиды: зерттеу әрекеті – жоба әрекеті – ғылыми-техникалық шығармашылық.

Мектепке дейінгі ұйымдардағы зерттеу әрекеті оқытуды бала сұрақтар қоя алатындай және оларға өзі жауап таба алатындай ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Аталған әдістің ерекшелігі мынада, педагог дайын білім бермейді, танымдық әрекетті ұйымдастырады және балаға түрлі өмірлік жағдайларда әрекет етуге жәрдемдесетін, тәжірибелік біліктерді алуға көмектеседі.

Жобаларды орындау бірнеше жүйелі кезеңдерді қарастырады:

- ынталандыру (қызығушылығын ояту);
- жобаның мақсаты мен міндеттерін анықтау;
- жобаны іске асыру (Не білемін? Не білгім келеді? Қалай білуге болады?);
- бақылау;
- жобаны таныстыру;
- бағалау.

Әр кезеңде педагогтің балалармен өзара әрекеті тұлғаға бағытталған сипатта болады. Жоба әрекетін жоспарлау: «Жоба не үшін қажет?», «Жоба әрекеті қалай іске асырылады?», «Жоба әрекетінің нәтижесіне қалай қол жеткізуге болады?», «Жобаның нәтижесі қалай ұсынылады?» деген сұрақтардан басталады.

Осы әдістің табысты іске асырылуы келесі шарттар болғанда ғана жүзеге асырылуы мүмкін:

- балалардың жас ерекшеліктерін ескеру;
- үлгілік бағдарламаның білім беру салаларының мазмұнын білу;
- күтілетін нәтижелерді анықтау;
- заттық-дамытушы ортаны ұйымдастыру.

Жоба технологиясы қатысушылардың білім беру процесіндегі бірлескен әрекетіне бағытталған: тәрбиеші-бала, бала-бала, балалар-ата-аналар. Бірлескен-жеке, бірлескен-өзара әрекет етуші, бірлескен-зерттеу әрекет түрлері болуы мүмкін.

Тақырып:

- балаға қызықты;
- орындалатындай, пайда тигізетіндей;
- бірегей болуы тиіс;
- жұмыс барынша жылдам орындалуы қажет.

Жоба әдісі тәрбиешінің мектепке дейінгі жастағы балалармен бірлескен әрекетін: бейне мәтін, іскерлік ойын, таныстыру, дөңгелек үстел (жобаны іске асыру мәселелері), case-study әдісі (ағылшын тілінен аударғанда, case – оқиға, жағдай): жағдайды позициялық талдау, зерттеу жұмысының әр түрлерін қамтиды [5, 6 б].

Жоба әрекеті нәтижесінің түрлері: М. Б. Зуйкова, Л. С. Киселева, Т. А. Данилина, Т. С. Лагода мектеп жасына дейінгі балалармен жобалау жұмысының тарихи тәжірибесін жинақтап, жоба әдісін әзірлеудің негізгі кезеңдерін атап көрсетті:

1. Мақсат қою: педагог балаға белгілі бір уақыт аралығында өзіне ең өзекті мәселені таңдауға көмектеседі.

2. Жобаны әзірлеу – мақсатқа қол жеткізу жөніндегі қызмет жоспары.

3. Жобаны орындау – тәжірибелік бөлім.

4. Қорытынды шығару-жаңа жобалар үшін міндеттерді анықтау [6, 10 б].

Педагогикалық жобаларды әзірлеу және іске асыру барысында педагогтар өзін – өзі дамыту және өзін-өзі көрсету мүмкіндігіне ие, бұл жеке тұлғаның өсу сатысы бойынша-жобадан жобаға бару қажеттілігін қамтамасыз етеді. Жобалық әрекет педагогикалық үдерісті басқарудағы тәрбиешілердің рөлін өзгертеді: олар жеке мамандардың еркін орындаушысы емес, оның белсенді қатысушылары болып табылады. Шығармашылық топтарда жұмыс істеу ұжыммен жұмыс істеуге көмектеседі. Балаларды тәрбиелеу мен оқыту практикасына өзіндік

талдау көзқарасы жасалады. Педагогтар өз мақсаттарына жету үшін әдістер мен іс-әрекеттерді тандауда еркін болады. Тіпті сәтсіз аяқталған жобалар кәсіби шеберліктің дамуына ықпал етеді.

Осылайша, жобалар әдісі өзекті және өте тиімді болып келеді. Ол балаға тәжірибе жасауға, алған білімдерін жинақтауға, шығармашылық қабілеттері мен коммуникативтік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді, бұл оған мектептегі оқытудың өзгерген жағдайына табысты бейімделуге мүмкіндік береді. Жоба қызметінде баланың субъектілік ұстанымын қалыптастыру жүргізіледі, оның даралығы ашылады, мүдделері мен қажеттіліктері іске асырылады, бұл өз кезегінде баланың жеке дамуына ықпал етеді. Бұл қазіргі кезеңдегі әлеуметтік тапсырысқа сай келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Организация проектной деятельности обучающихся: хрестоматия. «Современные технологии обучения математике и физике» / сост. В.Л. Пестерева, И.Н.Власова; Перм. гос. гуманитар.-пед. ун-т. Пермь, 2017. 164 с.
2. Зиангирова Л.Ф. Организация проектной деятельности учащихся: научно-практические рекомендации для учителей, методистов и студентов педвузов. Уфа: Изд-во БГПУ, 2007. 52 с.
3. Касен Г.А., Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Личностно-ориентированный, проектный и проблемно-ориентированный подходы в обучении: методические рекомендации. Алматы: Қазақ университеті, 2013. 78 с.
4. Жоба жұмысын орындауға арналған әдістемелік нұсқаулық құраст: Г.Б. Мәдиева, Б.Т. Утепова, Г.Н. Искакова. Алматы: Қазақ университеті, 2014 19 б.
5. Әдістемелік ұсынымдар «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандартын жүзеге асыру жағдайында балалардың жобалау зерттеу әрекеті». Астана, 2017. 40 б.
6. Солодянкина О.В. Система проектирования в дошкольном учреждении.// методическое пособие. М.: АРКТИ, 2010 80 с.

Сохиба Садыкова
(Наманган, Узбекистан)

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

В данной статье рассматриваются использование активных форм и методов обучения, активизирующих познавательную деятельность учеников, обеспечивающих заинтересованную позицию наибольшего количества обучающихся.

This article deals with the use of active forms and methods of instruction that activate cognitive activity of students, providing the interested position of the greatest number of students.

Современному обществу нужны грамотные, всесторонне развитые, свободные, самоопределяющиеся личности, самостоятельно адаптирующиеся в коллективе и обществе. Использование активных форм и методов обучения помогает активизировать познавательную деятельность учеников, обеспечить заинтересованную позицию наибольшего количества обучающихся, и дает возможность задействовать всех, даже самых слабых.

В последнее время все чаще различают понятия «активные» и «интерактивные» методы обучения. Метод – это система определенных приемов обучения. Различают методы контроля знаний (устные, письменные, программированные, комбинированные) и методы

обучения (объяснительно-иллюстративные, репродуктивные, проблемные, частично-поисковые, исследовательские). Между методом и приемом тонкая грань. Например, в ходе урока (метод) идет беседа (прием активизации мышления).

Активные методы обучения – это система методов, обеспечивающих активность и разнообразие мыслительной и практической деятельности учеников в процессе освоения учебного материала. Активные методы обучения строятся на практической направленности, игровом действе и творческом характере обучения, интерактивности, разнообразных коммуникациях, диалоге и полилоге, использовании знаний и опыта обучающихся, групповой форме организации их работы, вовлечении в процесс всех органов чувств, деятельностном подходе к обучению, движению и рефлексии.

Активные формы уроков требуют активных методов и приемов работы, таких как:

- творческие виды пересказа и интерпретация текстов;
- поисково-исследовательские методы (создание проблемной ситуации, «мозговой штурм», работа над индивидуальными и групповыми проектами, защита проектов);
- взаимопрос;
- взаимопроверка работ;
- создание проверочных, самостоятельных, творческих работ для одноклассников.

Так ученик становится способным к исследовательской деятельности.

Нужен ли ему успех в учении? «Безусловно», - скажет любой педагог, и сам ученик, и его родители. «Интерес к учению, - писал В.А.Сухомлинский, - появляется только тогда, когда есть вдохновение рождающегося успеха...» В этой фразе названы два главных ключа, которые открывают дверь к успеху: интерес и вдохновение. Создавая условия для успешного учения, каждый педагог ищет свои приемы, формы и методы обучения.

В данных ситуациях целесообразно использовать следующие формы, методы и приемы, соединяющие обучение и воспитание в единый процесс. Это:

- групповые формы работы;
- работа в парах;
- разнообразные творческие работы: сочинение загадок, басен, поучений, диалогов на уроках русского языка; поэтическое творчество, иллюстрирование литературных произведений; составление кроссвордов, ребусов, викторин, разработка дидактических материалов учащимися, в том числе и интерактивных;
- интеллектуальный марафон;
- учебный мозговой штурм - КВН;
- нетрадиционные уроки: заочные экскурсии, прогулки, путешествия, семинары, практикумы, диспуты, комплексный анализ текста и др.;
- создание ситуации выбора (многовариативность заданий);
- составление схем-опор, использование алгоритмов.
- игровая учебная деятельность;
- различные приемы устного и письменного опроса.

К непосредственно активным методам, относятся методы, использующиеся внутри образовательного мероприятия, в процессе его проведения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кульневич С.В., Лакоценина Т.П. Совсем необычный урок (практическое пособие). Воронеж, 2006.
2. Кульневич С.В., Лакоценина Т.П. Нетрадиционные уроки. Воронеж: ТЦ «Учитель», 2004.
3. Лакоценина Т.П., Алимова Е.Е., Оганезова Л.М. Современный урок. Часть 5 (инновационные уроки). Издательство «Учитель», 2007.

УДК 373.2

Адия Сапарова
(Павлодар, Казахстан)

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ СОЛАҚАЙ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ҒЫЛЫМИ – ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада солақай балаларды қайта үйретудің мүмкіншіліктері мен салдары жайлы және де оларды мектепке дейінгі шағында қайта үйрету жайлы, қолдың асимметриясы, яғни оң немесе сол қолдың үстемдігі немесе кез-келген қолдың ашылмаған артықшылығы ми жарты шарларының функционалды асимметриясының ерекшеліктері жайлы қысқаша шолу жасалған. Қайталап үйрету мен оның жағымсыз салдарынан айрылу үшін жетекші қолды тура және өз уақытында анықтау қажет. Осыған байланысты солақайлықты анықтау тәсілдері де қарастырылған. Сонымен қоса, солақай балалардың жазу техникасы жайында біраз мәлімет берілген.

Кілтті сөздер: солақай, сол жақ жарты шар, қайта үйрету, жетекші қол.

В статье представлен краткий обзор о возможностях и последствиях переобучения левых детей, а также об их переобучении в дошкольном возрасте, о асимметрии рук, т. е. доминировании правой или левой руки или нераскрытом преимуществе любой руки (амбидестрия), особенностях функциональной асимметрии полушара головного мозга. Для того, чтобы переучить и избавиться от его негативных последствий, ведущую руку необходимо определить своевременно. В связи с этим предусмотрены и способы определения левшей. Кроме того, была представлена небольшая информация о технике письма левшей.

Ключевые слова: левша, левое полушарие, переучивание, ведущая рука.

The article presents a brief overview of the possibilities and consequences of retraining left children, as well as their retraining in preschool age, the asymmetry of the hands, i.e. the dominance of the right or left hand or the undisclosed advantage of any hand (ambidestria), the features of functional asymmetry of the cerebral hemisphere. In order to retrain and get rid of its negative consequences, the leading hand must be determined in a timely manner. In this regard, there are also ways to determine left-handers. In addition, a little information was provided about the technique of writing left-handed.

Keywords: left-handed, left hemisphere, retraining, leading hand.

Қазақстан Республикасының 2012 жылғы жалпыға міндетті білім беру стандартында, білім беру мазмұнына қойылатын талаптарында «Баланың өмірін қорғауды және денсаулығын нығайтуды, толыққанды физикалық дамуын, Қазақстан Республикасы халықтарының ұлттық салт дәстүрлері негізінде салауатты өмір салтының құндылықтарын қалыптастыру» деп атап кеткен болатын [1]. Балаларды оқыту бағдарламасын меңгерудегі қиындықтардың себептері – балаларды мектепке дайындау. Ата-аналарды баланы мектепке дайындауда қызығушылықтардың болмауын, есте сақтау қабілеті нашар болуы, дербессіздік, жасқаншақ немесе қорқақтық мәселелерінің кездесетіндігі толғандыруда. Соның ішінде Республика көлемі бойынша статистикалық мәліметтерге қарағанда мектепке жасына дейінгі балалардың 7-10%-ке дейін солақай болуы, олармен қалай педагогикалық процесті ұйымдастыру қажет деген сұрақ туғызады. Жалпы және мектепке дейінгі педагогика ғылымында солақай балалардың онтогенетикалық дамуы, оның негізінде оқытудың әдістері мен құралдарын дайындау, мұндай балаларды мектепке дайындаудағы педагогикалық қолдау туралы бүгінге дейінгі зерттеулер болмаған [2, 16 б].

Солақай – баланың оқу мен тәрбие үрдісінде ерекше ескеретін маңызды жеке бас ерекшелігінің бірі. Солақайлық мидың жарты шарларының негізгі қызметінің арасындағы бөлісу ерекшелігіне байланысты болып келеді. *Солақай* – қимыл – әрекетке оң қолдан гөрі сол қолдың бейімділігі. Негізінде солақай деген сөз көптеген тілдерден аударғанда «икемсіз, қолайсыз, қабілетсіз» деген мағынаны білдіреді. Ағылшын тіліндегі «*Lefthanded*» деген сөзінің синонимі тек епсіз, икемсіз ғана емес – тұйық және арамза деген мағыналарды білдірсе, ал французша “*Gauche*”-«сол жақ» ебедейсіз, шыншыл емес деген мағына берген, немісше “*Link*” – «сол жақ» «икемсіз» деген мағынаны, нигерияда сол қолды «*owo osi*», яғни «икемге келмейтін» деп атаған. Американдық психологтар С.Спингер мен Г.Дейчтің айтуы бойынша, бұл мағыналарға аса зер салмау керек. Тарихта аты әлемге әйегілі көптеген адамдардың солақай болғаны бізге мәлім. Мысалы, А.Македонский, Наполеон, Леонардо да Винчи, Павлов, қазақтың дарынды ұлы композиторы Н.Тілендиев т.б. сол сияқты солақайлар да өз өмірінде көптеген жетістіктерге жеткендерін дәлелдеп отыр [3, 14-27 б.].

Солақайларда жазу техникасын қою ерекше: солақай бала үшін оң жақпен жазу, сол жақпен жазу сияқты бірдей ыңғайсыз, өйткені жазу кезінде ол жолды жұмыс қолымен жабады. Сондықтан жол ашық болатындай қолын қою керек. Солақайлар үшін дәптерді оң жаққа бұрып және тік (қиғаштаусыз) жазу ұсынылады. Бұл ретте қаламды ұстаудың тәсілі әртүрлі болуы мүмкін: қарапайым оңқай сияқты, немесе инверттелген, қолы жолдың үстінде орналасқан және ілгек түрінде бүгілген кезде. [4, 256 б.].

Солақай бала жазуды меңгергенде өзіне ыңғайлы әріптердің сызба нұсқасын таңдап алуы тиіс (солақай балалар сопақ әріптерді солдан оңға және жоғарыдан төмен қарай жиірек орындайды; олардың жазуларында үзіктер көп, аз байланысқан, әріптер қысқа түзу сызықтармен қосылады). Солақайлардан үздіксіз жазу талап етуге болмайды [5, 364 б.].

Солақай бала, әдетте, баяу жазады. Бала жазғанда, оның бір-бірін ауыстыратын қызметтері екі кезеңнен тұрады: өз қозғалысын бақылау, келесі қозғалысты түзету және бағдарламалау үшін қажетті қозғалыс пен микропауза.

Хомская Е.Д. мидың сол жақ жарты шарының қызметі дамның ауызша, жазба сөйлеу тілін түсініп, грамматикалық жағынан дұрыс жауап беруіне жағдай жасайды және де адам формальды логикамен бұрын меңгерілген ережелер негізінде сандармен математикалық формулаларды жеңіл пайдалана алады. Бірақ мидің сол жақ жарты шарының белсенділігі дыбыс интонациясы мен дауыстың модуляциясын жапыратуға мүмкіндік бермейді. Сол жақ жарты шардың арқасында әлемнің бір тұтас бейнесі қалыптасатын болса, оң жарты шардыбөлек бөлшектерінен әлемнің үлгісін жинақтайды. Сонымен бірге мидың оң жарты шарлары санадан тыс психикалықпен байланысты. Солақайлық мәселесі педагогиканың күрделі мәселелерінің бірі – көп уақыт бойы оң жақ қолына қарғанда сол жақ қолымен белсендірек әрекет ететін балаларды, жалпыға бірдей бір түрге келтіру мақсатында қайта үйрету тиіс деп есептелініп келеді. Алайда мұндай әрекеттің еш жақсылыққа әкелмейтіні, керісінше көпшілік балаларда невротикалық реакциялардың пайда болуына жағдай туғызатынын байқауға болады [6, 23 б.]. Кейбір зерттеулердегі ғалымдардың М.М. Безруких, А.П. Чуприковтың пікірінше, солақай баланы қайталап үйрету оның ерке, ашуланшақ болуына әкеліп соғады және мазасыз ұйықтайды, тәбеті төмендейді [7, 53 б.]. Кейінірек жиі бас аурулары, үздіксіз сылбырлық сияқты едәуір маңызды бұзылулар туындайды. Солақайлық дербес көзқарасты талап ететін балалардың тобы, өйткені дәл осы балалар астеноневротикалық реакцияға сезімталдыққа бейім келеді. Мұндай күй психологиялық, педагогикалық түзетуге берілмейді және ұзақ бойы емделуді қажет етеді. Солақайларды қайта үйрету – яғни олардың психикасындағы ерекше қасиеттерді «сындыруды» білдіреді. Бұл баланың психикалық амандығы мен денсаулығына кері әсер етуі мүмкін. Солақайлықтың мәселесін шешу жүйке жүйесінде дербес ерекшелігі бар балалардағы бұл құбылыстың психолого-физиологиялық алғы шарттарын есепке алу негізінде ғана мүмкін болады. Қайталап үйрету мен оның жағымсыз салдарынан айрылу үшін жетекші қолды тура және әз уақытында анықтау қажет.

Солақайдың туа және жүре пайда болатын түрлері кездеседі. Жүре пайда болатын түрі түрлі жарақат, қолдың дертке шалдығуы, салдану, т.б. жағдайларға байланысты. Туа пайда болатыны көп жағдайда тұқым қуалайды. Мұның жасырын, яғни бірден байқалмайтын түрі де бар (баланы жасынан дұрыс дағдыландырса, бұл кейін білінбей кетеді). Туа пайда болған солақайды ажырату үшін баланың көзін байлап, бір бағытта тұзу жүргізгенде солақай бала көбіне оңға, оңқай солға қарай бұрылады. Солақай баланы қорқытып, ұрып - соғып, не келемеждеп оңқайлыққа үйретуге болмайды. Ондай балалар қорыққаннан қыли көз, тұтықпа, мінез-құлқы өзгеріп, ашуланшақ, ызакор болуы мүмкін. Солақай баланың келешегіне кедергі келтірмей, қателік жібермес, оның еш кедергісіз әлеуметтік ортаға бейімделуі үшін ата – ана, мұғалім, тәрбиеші тарапынан баланың шынымен солақай екенін анықтап алуы басты мәселе. Осыған орай бала туғаннан бастап, оның қай қолы жетекші болатынын білуге болады. Яғни алғаш туған кезде қай жұдырған тығыз жұмса, бесікте жатып сол жағына басын бұра берсе, сылдырмақты сол қолымен ұстаса, ұсынған затқа сол қолын берсе т.б. белгілер бар.

Солақайлардың жоғары эмоционалды, сыртқы және ішкі оқиғаларға және тітіркендіргіштерге күрт реакция жасайтындығы анықталды [8, 33 б.]. Солақайларда эмоционалды сфералары жақсы дамыған, ол мазасыздық пен сенімсіздікпен көрінеді. Сонымен қатар, олар қарым-қатынасқа бағытталған, әлеуметтік нормаларды ұстанады, саналылық пен жауапкершілік сияқты қасиеттерге ие. Александровская Э.М. өз зерттеулерінде балалардың жетекші жақтылығы мен тұлғалық ерекшеліктері арасында байланыс бар екенін анықтады. Сол жақ жарты шарда доминантты балалар оң жарты шарда басымдыққа ие балаларға қарағанда анағұрлым тұрақты және кең құрылымға ие [9, 36-38 б.].

Кейбір солақай балалардың эстетикалық, көркем ойлау қабілеті, музыка қабілеті бар, сол қолды балалардың едәуір бөлігінің дүниетанымы жеткілікті дамыған, есте сақтау қабілеті, сөйлеу тілі, сөздік қоры жақсы болып келеді. Олардың көпшілігіне математикадағы жетістіктер тән.

Оқуда проблемалары бар балалар арасында, оңқайларға қарағанда солақайларда 2,5 есе көп. Солақай балалардың ең маңызды ерекшеліктерінің бірі олардың эмоционалдық сезімталдығы, осалдығы, үрей, ренжу, тітіркену, сондай-ақ еңбекке қабілеттіліктің төмендеуі және шаршағыштық болып табылады. Солақай балалар танымдық қызметтің белгілі бір ерекшелігіне ие. Мидың жарты шары оларға тән емес функцияларды орындайды, бұл шынайы солақайларға сондай-ақ қайта үйретілген солақайларға қатысты [5, 362 б.].

Солақай баланың қызметінде оның танымдық саласын ұйымдастыру ерекшеліктері келесі көріністерге ие болуы мүмкін:

1. Көру-қимыл үйлестіру қабілетінің төмендеуі: балалар графикалық бейнелерді, әсіресе олардың бірізділігін суреттеуге арналған міндеттерді нашар орындайды; жазу, оқу кезінде жолды қиын ұстайды; жазуы нашар;

2. Кеңістіктікті қабылдау және көру жадының кемшіліктері, кеңістіктік қатынасты талдау кезіндегі қиындықтар: солақайларда графикалық сурет кезінде пішін мен фигуралардың пропорцияларының бұрмалануы жазудың кері көрінісі; хат тану кезінде әріптерді тастап кету және орнын ауыстыру; оптикалық қателер, конфигурациясы бойынша жақын әріптерді ауыстырып алу; оң және сол жақ жақтарын анықтау кезіндегі, заттардың кеңістікте орналасуын анықтау кезіндегі қателіктер;

3. Ақпаратты өңдеудің ерекше стратегиясы, танымның талдау стилі: материалмен элементтік жұмыс солақайларға тән, осындай егжей-тегжейлі талдау негізінде қызмет объектісі туралы тұтас түсінік құрылады. Осымен көбінесе солақай балалардың баяу болуы түсіндіріледі, өйткені толық қабылдау немесе түсіну үшін оларға материалды ұзақ кезең-кезеңмен пысықтау қажет [10, 103 б.];

4. Зейіннің әлсіздігі, ауысу және шоғырлану қиындықтары;

5. Сөйлеудің бұзылуы: дыбысты әріптік талдау қателері.

Аталған ерекшеліктер оқу дағдыларын меңгерудің табыстылығына тікелей әсер етеді, ең алдымен жазу (аз дәрежеде – оқу), оны меңгеруде солақай балаларда аса көп қиындықтар байқалады [5, 362 б.].

Ойлаудың креативтілігін зерттеу барысында, оңқайларға қарағанда солақайлар популяцияларында едәуір жоғары болды. Сонымен қатар, сол жақтар мидың компенсаторлық қабілетінің жоғары деңгейімен сипатталады. Сол қолды балалар психикалық қабілеттердің жоғары дамуына, сондай-ақ ақыл-ой процестерінің еркіндігіне байланысты дислексияны оңай жеңеді.

Қорыта келгенде солақайлық ешқандай кемістік емес, табиғи қалыпты жаратылыс. Ол баланың дағдылануы ғана емес, дүниеге келгендегі жаратылысына байланысты. Барлық адамның миы екі жарты шеңбер бөліктен құралған. Адам денесінің оң жақ жартысын (оң аяқ, қол, құлақ, көз т.б.) мидың оң жақ жарты бөлігі басқарса, сол жақ бөлігіндегі басқа мүшелерді мидың сол жақ жарты бөлігі басқарады. Адамдардың басым көпшілігінде миының сол жақ жарты бөлігі басымдау болса, бірсыпыра жандардың оң жақ бөлігіндегі миы жетекшілік тізгінін алады. Демек, солақайлардың сол жақ ми бөлігі – жетекші. Сондықтан оның сол қолы оң қолына қарағанда оңтайлы әрі икемді. Егер оларға оң қолмен жұмыс істеуге талап қойылса, оның табиғи қабілеті, икемділігі, зейіні олқылыққа ұшырайды. Сол себепті солақайлықты кемістік көретін көзқарастар арылған абзал. Оның қалыпты дүние екенін ескеріп, балаға ерекше көңіл бөліп, қолдау көрсеткен жөн. Сол кезде ғана баланың икемділігі артып, қабілеті ашыла түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР жалпыға міндетті мектепке дейінгі тәрбиелеу және оқыту стандарты. Астана, 2012.
2. Вестник КазНПУ имени Абая, Серия «Начальная школа и физическая культура». №4(47). 2015. 126 б.
3. Римская Р. Практическая психология в тестах. М., 1999. 376 с.
4. Безруких М.М. Леворукий ребенок в школе и дома. Екатеринбург: У-Фактория, 2004. 300 с.
5. Практическая психология образования / Под ред. И.В.Дубровиной. СПб.: Питер, 2004. 592 с.
6. Спрингер С., Дейч Г. Левый мозг правый мозг. Асимметрия мозга / Пер. с англ. М.: Мир, 1983. 256 с.
7. Брагина Н.Н., Доброхотова Т.А. Функциональная асимметрия человека. М.: Медицина, 1988. 289 с.
8. Семенович А. В. Эти невероятные левши. Практическое пособие для психологов и родителей. М. : Генезис, 2015. 232 с.
9. Александровская Э. М. Взаимосвязь между латеральным фенотипом и личностными особенностями у детей и подростков. Леворукость у детей и подростков. М. : Изд-во МГУ, 1987. 126 с.
10. Микадзе Ю.В., Корсакова Н.К. Нейропсихологическая диагностика и коррекция младших школьников. М.: Знание, 1994. 156 с.

УДК 378.046(075)

Азим Сатиб-Алдієв, Камола Ибрагімова
(Тошкент, Ўзбекистон)

ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГНИНГ КРЕАТИВЛИГИ

Мақолада замонавий педагог кадрларнинг касбий сифатлари ичида муҳим ўринга эга бўлган креативлик, унинг мазмуни, ўқитувчининг касбий фаолиятидаги аҳамияти тўғрисида фикр юритилади. Шунингдек, ўқитувчи фаолиятида креативликнинг намоён бўлиш босқичлари баён этилади.

Калим сўзлар: креативлик, педагогик креативлик, қобилият, компетентлик, инновация, креатив педагогика.

The article examines the importance of creativity in the professional qualities of modern pedagogical staff its content, and the importance of the teachers professional activities. It also describes the stages of creativity manifestation in teacher activity.

Key words: creativity, pedagogical creativity, ability, competence, innovation, creative pedagogy.

Инсоният ҳаёти ва фаолиятида юз бераётган глобал ўзгаришлар, фан-техника ва ахборот-коммуникация технологияларининг кун сайин ривожланиб бориши, барча босқичдаги таълим жараёнига, юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ишига муносабатнинг ўзгариши ва талабларнинг кучайиб бориши XXI аср педагогларининг касбий тайёргарлиги савиясига юксак талаблар қўймоқда.

Замонавий ўқитувчининг касбий-педагогик тайёргарлиги, компетентлиги ҳақида сўз борар экан, унинг креативлиги тўғрисидаги фикрларни четлаб ўтиш мумкин эмас. «Креативлик» тушунчаси ҳозирда жуда кенг қўлланилаяпти. Бу урф бўлгани учун эмас, балки ҳаётий заруратдир.

Креативлик (лотинча *creation* – яратиш) инсоннинг тафаккурида, ҳиссиётларида, мулоқотида, маълум бир фаолият турида ва унинг натижаларида намоён бўладиган ижодий имкониятлари (қобилиятлари) бўлиб, шахсни тўлалигича ёки унинг айрим жиҳатларини тавсифлайди.

Кўпинча креативликка инсон қобилиятларининг маҳсули сифатида қаралади. Креативлик шахснинг ўз тажрибасидан келиб чиқиб янгиликка танқидий муносабатда бўлиши эмас, аксинча, янги ғояларни қабул қила олиши ва ўзи янги ғоялар ярата олиши билан ифодаланади.

Креативлик ўқитувчига инновацион ўзгаришлар оқимига тезроқ мослашиб олишига ёрдам беради. Ўқитувчининг ўзига хослигини, ижодий индивидуаллигини шакллантириш шахс ривожланишининг ва янгиланишининг динамик инновацион жараёни сифатида тушунилади.

Креативликка касбий фаолият усули, қобилият, компетентлик, муҳим таълимий ва тарбиявий вазифаларни самарали ҳал қилиш истаги ва янги педагогик борлиқни яратиш кўникмаси сифатида қаралар экан, уни ўқитувчининг кўп қиррали таълим жараёни ва тизимининг мақсадлари, мазмуни, технологиялари сатҳида янги педагогик воқеликни яратиш истаги ва малакаси комплекси дейиш мумкин бўлади.

Ўқитувчи касбий фаолияти самарадорлининг омилларидан саналмиш педагогик қобилиятлар таркибида креатив қобилиятнинг алоҳида ўрни бор.

Креатив қобилият, яъни педагогнинг ижодий фикрлашга, фан, техника, адабиёт, санъат ва турмушнинг турли соҳаларига хос бўлган замонавий ютуқлар асосида ўзининг интеллектуал ва касбий салоҳиятини такомиллаштириб боришга, дунёқарашини оширишга бўлган кучли эҳтиёжини қондириш, юксалиш ва ижод қилиш йўлида тинмай фаолият кўрсата олишидир. Креатив қобилияти кучли педагог доимо изланишда бўлади, мавжуд ўқув

матеріали ва одатий шарт-шароитлардан қоникмайди, таълим-тарбия жараёни мақсадларидан, таълим олувчиларнинг савияси, қизиқишларидан ва бошқа шартлардан келиб чиққан ҳолда педагогик жараёнга янгиликлар киритишга, замонавий инновацион ёндашувлар асосида ҳаракат қилишга, турли таълим технологиялардан фойдаланишга интилади. Бундай ўқитувчи одатий вазиятларда юзага келадиган муаммоларнинг ҳеч ким кутмаган, бироқ барчага маъқул бўладиган ностандарт ечимларини топа олади [4, 40 б.].

Педагогик креативлик педагогнинг анъанавий педагогик фикрлашдан фарқли равишда таълим ва тарбия жараёнининг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилувчи янги ғояларни яратиш, шунингдек, мавжуд педагогик муаммоларни ижобий ҳал қилишга бўлган тайёргарлигини тавсифловчи қобилиятидир.

Креатив компетентлик эса педагогик фаолиятга нисбатан танқидий ва ижодий ёндашиш, ўзининг ижодкорлик малакаларига эгаллигини намойиш эта олишда намоён бўлади.

Креативлик педагогнинг ижодий фикрлашга, фан, техника, адабиёт, санъат ва турмушнинг турли соҳаларига ҳос бўлган замонавий ютуқлар асосида ўзининг интеллектуал ва касбий салоҳиятини такомиллаштириб боришга, дунёқарабини оширишга бўлган кучли эҳтиёжини қондириш йўлида фаолият кўрсатишга рағбатлантиради.

Юқорида баён этилган фикрлардан келиб чиқиб, педагогик креативликка қуйидагича таъриф бериш мумкин: *Педагогик креативлик* – ўқитувчининг анъанавий педагогик фикрлашдан фарқли равишда таълим ва тарбия жараёни самарадорлигини таъминлашга хизмат қилувчи янги ғояларни яратишга, мавжуд педагогик муаммоларни ижобий ҳал қилишга бўлган тайёргарлигини тавсифловчи қобилияти.

Замонавий ўқитувчининг креативлиги педагогик фаолиятининг ижодийлигидан, инновационлигидан далолат беради ҳамда унинг инновацион ўзгаришлар оқимида мослашиб олишига ёрдам беради.

Сўнгги йилларда педагогика соҳасидаги илмий-тадқиқот ишларида ўқитувчи креативлигининг мазмуни, таркиби, характерини таснифлашга турли ёндашувларни кузатиш мумкин.

Е.Е. Антонова педагогик креативлик компонентлари тадқиқ қилар экан, уларга қобилият сифатида қараб, қуйидагича тасниф беради [1, 92-98 б.]:

1. *Педагогик фаолиятга ижодий ёндашиш қобилиятлари*: тафаккур тезлиги; фикрини бир ғоядан бошқа ғояга тез ва ички зўриқишларсиз ўткази олиш қобилияти; умумқабул қилинганлардан фарқ қилувчи ғояларни қутилмаган ечимларга олиб кела олиш қобилияти (таълимнинг янги шакллари, методлари, воситаларини излаш, технологияларни қўллаш); янгиликдан хайратланиш ва завқланиш қобилияти; ноаниқ, мавҳум вазиятларда шахсий мавқеи ва обрўсига путур етишидан чўчимасдан ностандарт қарор қабул қила олиш, ўз ҳулосаларидан қўрқмаслик ва бошлаган ишини охирига етказиш қобилияти; ўзига ҳос янги ёндашувларни лойиҳалашда ностандарт ечимга олиб келувчи образли ва эгилувчан тафаккур қобилияти; оғзаки фикрнинг қолипга солинмаганлиги, ёрқин образли тил, ўз ҳикояси билан таълим олувчиларни қизиқтира олиш малакаси; янгиликларни кўриш ва англай олиш қобилияти; изланишга мойиллик, ижодга, кашфиётларга қобилиятлили; ижодий фантазияси, тасаввурининг ривожланганлиги; педагогик вазиятдаги муаммоликни кўра билиш; «ижодий сокинликни бузиш» қобилияти; сеvimли фаолиятига киришиб кета олиш; мустақил қарор қабул қила олиш ва импровизация қобилияти, диққатини бир масаладан бошқасига тез ўткази олиш.

2. *Ижодий педагогик тажрибаси, компетентлигини доимий ривожлантириб бориш қобилияти*: касбий компетентлигини ошириш, янги билимлар олиш, педагогик фаолиятининг тегишли малака ва кўникмаларини ривожлантириш истаги; ижодий изланиш давомида янги билимларни тез излаб топа олиш, ўзининг касбий ва умумий дунёқарабини кенгайтириш қобилияти; педагогик фаолият билан боғлиқ масала ёки муаммоларни мақсадли равишда ўрганиш малакалари; педагогик фаолият тажрибасини бойитганлигидан қониқиш

хисси билан бир вақтда касбий компетентлиги ривожланишининг шарти сифатида муваффақиятларидан ижодий қоникмаслик.

3. Педагогик фаолиятнинг ижодий стратегиясини шакллантириш ва амалга ошириш қобилиятлари: педагогик тажрибасини тизимли равишда бойитиб боришга қатъий эҳтиёж; муҳим ўқув ва тарбиявий муаммоларни ҳал қилиш учун зарур бўлган билимлар тизимини мустақил шакллантириш қобилияти; педагогик фаолияти мақсадларини аниқлаб олиш асосида ижодий фаолият стратегиясини ишлаб чиқиш малакаси; муҳим ва мураккаб педагогик муаммоларни ҳал қилиш мақсадида шахсий тажрибасини сафарбар этиш ва қўшимча касбий компетенцияларни ўзлаштириш; ижодий вазифаларни бажаришда шахсий масъулият ҳисси.

Ўқитувчининг педагогик креативлиги унинг касбий фаолияти давомида ривожланиб боради ва педагогик маҳорати ривожининг асоси саналади ҳамда об'ектив ёки субъектив характерга эга бўлган янгилик билан йўғрилгандагина ижодий бўла олади.

Ўқитувчи фаолиятида креативлик намоён бўлишининг бир неча босқичларини белгилаш мумкин:

1-босқич – фанни ўрганиш тизимидаги мавжуд илмий, ўқув, методик материаллар ўрганилади, таҳлил қилинади, оптималлик даражаси кўриб чиқилади.

2-босқич – фанни ўрганиш, мутахассис тайёрлашга қўйилган талаб ва эҳтиёжлар, мавжуд имкониятлар ўрганилиб, янги илмий, ўқув ва методик материаллар, ёндашувлар, инновацион педагогик технологиялар, методикаларни жорий қилиш ва татбиқ этиш йўллари ва имкониятлари таҳлил қилинади (ғоя ишлаб чиқилади).

3-босқич – ғояни амалга оширишнинг мазмуни, методлари, шакли тўла ишлаб чиқилади.

4-босқич – таълим-тарбия жараёнининг оригинал концепцияси ва методикаси яратилади ҳамда педагогик амалиётга татбиқ этилади.

5-босқич – татбиқ этилган концепция, ғоянинг натижаси ва самарадорлиги баҳоланади.

Креативликнинг кўрсатиб ўтилган босқичлари мантикий узвийликда намоён бўлади ва ўқитувчининг ҳаёт тарзига айланиб боради.

Сўнгги йилларда педагогик креативликка ўқитувчининг ўзига хос касбий қобилияти, компетентлиги таркиби сифатида қараб қилинмасдан, унга педагогик фанлар туркумидаги мутахассис, шу жумладан, бўлажак мутахассисларнинг касбий камол топишлари учун зарур шарт-шароитни яратишга хизмат қилувчи «креатив педагогика» номли янги фанга ҳақли эътибор кучаймоқда ҳамда педагог олимлар томонидан бу фаннинг умумий асослари ва принциплари тадқиқ қилинмоқда [3].

Креативликнинг нафакат таълим олувчиларнинг, балки ўқитувчиларнинг ҳам янги билимларни ўзлаштиришидаги аҳамияти ҳақида фикр юритилар экан, мавжуд билимларни эгаллаш, ўтказиш ва трансформациялаш ҳамда янгиларини ишлаб чиқишда маҳсулдор ижодий фаолият сифатида намоён бўлиши таъкидланади. Ижодий тафаккур эса креатив педагогика принципларига асосланади [2, 188 б].

Олий таълим муассасасида педагогик фаолиятнинг самарали, мақсадга мувофиқ бўлишида ҳамда ўқитувчининг касбий маҳорати, унинг ўз фаолияти доирасидаги компетентлиги, ишга ижодий ёндашуви, креативлиги замонавий кадрларни тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга.

Олий таълим муассасаларига ўқишга келаётган ёшлар бугунги кун ёшлари. Уларнинг дунёқараши, тафаккури, билимлари, ҳаётга ва бўлажак касбий фаолиятига муносабатлари, эҳтиёжлари, истаклари бугунги кун талаби даражасида. Шу сабабли ҳам бугунги кун ёшларини келажакдаги мустақил касбий фаолиятга тайёрлаш вазифасини ўз зиммасига олган ўқитувчи ўзининг касбий-педагогик билимлари, маҳорати, компетентлиги ва креативлиги билан замон талабларидан орқада қолиб кетиши мумкин эмас.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Антонова Е.Е. Педагогическая креативность как ведущий компонент структуры педагогической одарённости // Педагогическое образование и наука: науч.-метод. журнал. М.: Международная академия наук педагогического образования. 2008. № 12. С. 92-98.

2. Военная педагогика: учебник для вузов / Под ред. О.Ю. Ефремова. СПб.: Питер, 2008. 640 с.

3. «Креатив педагогика асослари» модули бўйича ўқув-услугий мажмуа. Т.: ТДПУ ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази, 2016. 146 б.

4. Сатиб-Алдиев А. Офицер-ўқитувчининг педагогик маҳорати [матн]: дарслик. Т.: Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Академияси, 2019. 264 б.

УДК 372.851

Тамара Семиренко, Олексій Гордійчук
(Дніпро, Україна)

ПРО МЕТОДИКУ ВИКЛАДАННЯ ВИЩОЇ МАТЕМАТИКИ

Розглянута роль строгих доведень і інтуїтивного підходу при викладанні математики у вищій школі.

Ключові слова: логіка, інтуїція, вища математика, студент, викладач.

The considered role of the strict proof and intuitional approach is at teaching of mathematics at higher school.

Key words: logic, intuition, higher mathematics, student, teacher.

Навчання – це велика багатостороння і різноманітна праця, необхідна для отримання повноцінної вищої освіти, і викладачі повинні допомогти студентам усвідомити це. Ефективність навчання багато в чому залежить від його організації.

Велике значення має власне відношення викладача до своєї професії і до предмета, якому він навчає. Результат навчання оцінюється не кількістю інформації, а якістю її засвоєння, вмінням її використання і розвитком здібностей студента до подальшої самостійної освіти. Для цього, перш за все, необхідна висока кваліфікація того, хто вчить. Але не всякий успішний в своїй галузі математики є вмілим викладачем. Великого успіху в математиці можна досягти і по відносно вузькій тематиці, а щоб бути хорошим педагогом, потрібно бути добре ерудованим в математиці в цілому.

Наявність труднощів у виборі методики викладання у вищій школі зв'язана зокрема з тим, що питанню підготовки викладачів для інститутів, університетів, академій на професіональному рівні приділяється недостатньо уваги. В той час, як для підготовки вчителів для середньої школи є багато різноманітних навчальних закладів різного рівня.

Немає точних рецептів викладання різних розділів математики. Індивідуальні здібності і стилі мислення у математиків відрізняються, але це не значить, що методиці викладання математики не потрібно вчити.

В зв'язку з постійним прогресом науки, поняття про високу кваліфікацію з часом змінюється, тому потрібно постійно звертати увагу на підтримування кваліфікації викладачів на відповідному рівні і приймати міри для її підвищення.

Викладання математики повинно бути простим, ясным і базуватися на рівні розумної строгості. При побудові курсу вищої математики підкреслюються головні принципіальні ідеї і основна увага приділяється методам і фактам, заради яких читається даний курс. Допоміжне і другорядне повинне бути підпорядкованим основному і не займати багато часу при викладанні. При рівних умовах перевага віддається тому способу, який простіший. Краще використовувати прямі доведення, а не від супротивного. Брати за основу означення і відомі теореми, без додаткових конструкцій. Бажано вибирати ті методи і доведення, які в подальшому можна узагальнити. Важливо, щоб студент опанував ідеєю і методом дослідження, пояснити суть цього на найбільш простих прикладах.

Іноді висловлюється сумнів в необхідності проведення доведень при навчанні математики тих, хто цікавиться тільки її застосуваннями. Мовляв, достатньо пояснити студенту математичне твердження на інтуїтивному рівні. Це зазвичай відноситься до курсу математики в вищій школі. Присутність в шкільному курсі елементарної математики лем, теорем і їх доведень не викликає таких заперечень.

При використанні математики в практичних задачах не завжди використовуються доведені математичні факти. Інтуїтивні підходи і евристичні методи доцільні і оправдані, якщо вони приводять до результатів, що добре узгоджуються з реальними явищами і задовольняють практичні потреби. Але це є часто вимушеною необхідністю. Є задачі, при розв'язуванні яких чисельні і евристичні методи не дають потрібного результату. Звичайно, з іншого боку, відкриття в математиці не робляться строгим логічним шляхом, а спочатку базуються на інтуїтивних міркуваннях і передбаченні кінцевого результату. Логічні міркування є методом математики. Плідна і вірна інтуїція виникає не на пустому місці, а на основі надійних знань. В математиці знання базуються на доведенні.

Інтуїтивної уяви про основні поняття зазвичай є недостатньо, і використання математичних понять без точного розуміння їх змісту може привести до помилок. Тільки маючи чітку уяву про використані поняття, можна бути впевненому в вірності отриманих висновків.

Логічні доведення допомагають виробити у студента необхідні для використання математичного апарату навички, допомагають опанувати математичними методами, набуті необхідну для їх грамотного застосування математичну культуру, складовою частиною якої є логічне мислення. Часто доведення допомагає краще зрозуміти границі застосування математичного апарату, розкриває зміст математичних понять.

Доведення виявляють логічну структуру математичного курсу, встановлюють зв'язок між окремими його частинами, полегшують його запам'ятовування і засвоєння в порівнянні з рецептурним методом викладання. Звичайно, трапляються випадки, коли більш доцільно ознайомити студента з деякими твердженнями, не приводячи їх доведення, а лише роз'яснюючи їх зміст. Але і використовуючи строгі доведення, не потрібно все зводити до аксіом, пам'ятаючи, що поняття строгості є відносним і історичним. Неминуче, навіть в одному математичному курсі окремі його частини приходиться викладати на різному рівні строгості.

При побудові математичного курсу не можна зводити його лише до формальної логічної послідовності означень, теорем та їх доведень. Необхідно приділяти достатньо уваги поясненню понять, зокрема і на інтуїтивному рівні, приводити приклади, демонструвати застосування методів на розв'язуванні окремих задач. Для студентів нематематичних спеціальностей потрібно відбирати той матеріал, який є корисним для них, який їм доступний, який може бути засвоєний за виділений час, на якому можна виховати у них потрібну їм математичну культуру.

Поряд з математично обґрунтованими, логічно завершеними міркуваннями зустрічаються математично правдоподібні міркування. В них використовується інтуїція, досвід, знання реальних явищ, логіка, але вони не мають закінченої логічної форми. В цьому їх сила і слабкість, широта і обмеженість застосування. Правдоподібні математичні міркування важливі і потрібні. Але математик, отримавши результат, щоб впевнитися в його правильності шукає для нього математично обґрунтоване доведення. А не математик, що вивчає реальну задачу, повинен перш за все перевірити, чи відповідає отриманий результат дійсності, чи може він пояснити уже відомі факти і передбачити нові. Цей результат до такої перевірки залишається гіпотезою.

Спроби викладання математики на інтуїтивно правдоподібному рівні програють перед логічно послідовним її викладом через громіздкість і розпливчастість. Таке викладання важке для сприйняття, тому що базується на суб'єктивному підході викладача.

Логіка і інтуїція грає кожна свою необхідну роль. Вільне володіння математичними методами, знання і інтуїція набуваються, накопичуються і розвиваються в процесі тривалої і наполегливої праці.

Виникнення і удосконалення електронно-обчислювальної техніки і програмного забезпечення дали нові можливості і для вивчення теоретичних проблем, і для отримання чисельних розв'язків задач. Основними можливостями комп'ютера, які забезпечують йому широке застосування в сфері педагогічної діяльності, є здатність до прийому і видачі інформації в різній формі; можливість запам'ятовувати, зберігати, структурувати, сортувати великі об'єми інформації; обчислювальна і графічна робота; моделювання.

Отже, основні напрями викладання математики:

- виховати у студентів високу математичну культуру;
- розвинути навички сучасних видів математичного мислення;
- виробити навички побудови математичних моделей технічних і економічних процесів, які можна реалізувати в комп'ютерних математичних середовищах;
- виробити навички автоматизації математичних обчислень за допомогою комп'ютерних математичних систем;
- навчити використовувати математичні методи і основи математичного моделювання в практичній діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кудрявцев Л.Д. Современная математика и ее преподавание. М.: Наука, 1985. 170 с.
2. Хинчин А.Я. Педагогические статьи: Вопросы преподавания математики. М.: КомКнига, 2006. 208 с.
3. Блехман И.И., Мышкис А.Д., Пановко Я.Г. Прикладная математика: предмет, логика, особенности подходов. К.: Наукова думка, 1976. 270 с.

УДК 378.14

*Наталія Скибун
(Київ, Україна)*

ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ТА МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ МЕДИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ

У статті досліджено питання формування мовної та мовленнєвої компетентностей майбутніх фахівців медичних спеціальностей у процесі навчання іноземних студентів у рамках зростання кількісних показників іноземних студентів, а також розширення географії країн, з яких вони приїждять. Так було відзначено, що входження національної професійної освіти у глобальну систему вимагає нового рівня мовної, мовленнєвої та комунікативної компетентностей від самих викладачів, а також умінь формування аналогічних компетентностей у майбутніх фахівців медичних спеціальностей у процесі навчання іноземних студентів, що створить умови набуття ними професійної компетентності під час навчання. Для досягнення вказаного необхідно розвивати творчі здібності для підвищення здатності до навчання та збільшення рівня освіченості, що залежить в першу чергу від особистої мотивації та спроможності викладача розвинути наявні здібності та уміння.

Ключові слова: професійна підготовка майбутніх медиків; мовна та мовленнєва компетентності, нові комунікації, професійна компетентність; особистісно-професійні компетенції; особистісно-орієнтовне навчання; освіченість; творчі здібності; здатність до навчання.

The article deals with the formation of language and speech competencies of future specialists of medical specialties in the process of teaching foreign students in the framework of increasing a number of foreign students, as well as expanding the list of the countries from which they come. It has been noted that the national vocational education as a part of the global system requires a new level of language, speech and communication competencies from the teachers themselves, as well as the ability to form similar competencies of future specialists of medical specialties in the process of teaching foreign students, which will create the conditions for their acquisition of professional competence during their studying. To achieve this, it is necessary to develop creative abilities to increase the ability to learn and increase the level of education, which depends primarily on personal motivation and the ability of the teacher to develop their existing abilities and skills.

Key words: professional training of future physicians; language and speech competencies, new communications, professional competence; personal and professional competencies; personally-oriented learning; education; creativity; ability to learn.

Професійна підготовка майбутніх медиків здійснюється за умови отримання знань та умінь у медичній сфері, які надаються за допомогою наявних комунікацій, притаманних цивілізаційному розвитку суспільства. Так, сучасний етап розвитку суспільства, так зване інформаційне суспільство характеризується високим рівнем глобалізації усіх сфер суспільства, мобільністю та широким впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій. Вказане розширює рамки комунікації та комунікативних процесів у сфері професійної освіти. Крім того, високий рівень глобалізації та мобільності суспільства створює передумови для формування уніфікованих інструментів, методів та форм комунікації незалежно від національної країни, в якій знаходиться навчальна установа. Важливим інструментом комунікацій виступає мова, а тому питання лінгводидактичних умов формування професійної мовної та мовленнєвої компетентностей майбутніх медиків набуває високого рівня актуальності. Особливо це стосується навчання іноземних студентів, для яких основна мова комунікацій є іноземною, а тому виникає необхідність швидкої адаптації їх до нового мовного середовища. Таким чином, мова комунікації формує запит на необхідність формування достатнього рівня мовної та мовленнєвої компетентностей у майбутніх фахівців медичних спеціальностей у процесі навчання іноземних студентів. Ось чому виникає необхідність проектування комунікативної діяльності з урахуванням як мовних, так і позамовних чинників у рамках так званої стратегії комунікативної взаємодії. Так, О. Копусь та Н. Босак наголошують, що «формування комунікативної компетенції забезпечується комплексом мовознавчих дисциплін, які ставлять за мету не лише опанування спеціальними знаннями, а й містять глибокий потенціал для демонстрації комунікативної функції мови», оскільки «формування здатності через мовні засоби вирішувати комунікативні завдання у конкретних ситуаціях, умовах і сферах професійного спілкування», адже «нагальна проблема сьогодення – володіння достатнім рівнем розвитку комунікативних умінь і навичок – диктує необхідність введення терміна «комунікативна компетенція» як базисного поняття і в методику викладання мови у вищій школі» [6, с.193, 196]. У свою чергу Т. Вигранка відзначає, що «творення необхідної для спілкування компетенції має декілька складових: власне мовна компетенція (знання засобів мови, одиниць і категорій усіх рівнів, а також правил, за якими будують мовні конструкції, й вміння такі правила застосовувати), мовленнєва компетенція (спроможність сприймати та розуміти висловлювання) та комунікативна компетенція (здатність ефективно спілкуватися в різних умовах у ролі адресанта й адресата)» [2, с.49]. При цьому, як зауважує Ж. Бутенко, «комунікативна компетенція не є чимось стабільним, а становить динамічну систему, що трансформується залежно від мети, етапу і виду навчання» [1, с.15]. Отже, можна говорити про те, що мовна, мовленнєва та комунікативна компетентності постійно змінюються і трансформуються разом із загальним розвитком суспільства. При цьому вказане стосується як викладачів мови, так і студентів. В сучасних умовах роль вказаних компетентностей зростає разом із збільшенням

кількості студентів іноземців та їх географії прибуття на навчання, оскільки географія країн, в яких проходять навчання майбутні фахівці медичних спеціальностей, постійно розширюється, а це вносить свої корективи на рівні соціально-культурних процесів комунікації на рівні викладач-студент та студент-студент. Це пов'язано із збільшенням рівня мультикультуралізму та потребує особливої уваги на рівні толерантності.

Отже, для створення оптимальних можливостей якісної професійної підготовки конкурентоздатного фахівця будь-якої сфери суспільного життя в умовах вищого навчального закладу є «забезпечення визначених й обґрунтованих лінгводидактичних умов формування професійної мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців туристичного профілю», а саме: «систематична реалізація міждисциплінарних зв'язків у контексті комунікативно-діяльнісного підходу; розроблення стратегій професійно зорієнтованої комунікативної взаємодії учасників освітнього процесу; організація системи міжкультурного спілкування на засадах соціокультурного підходу» [8]. При цьому необхідно враховувати такі важливі сучасні тенденції, як формування глобальних інструментів, форм і методів комунікацій та нових комунікативних і інформаційних процесів, заснованих на цифровій інформації, інформаційно-комунікаційних технологіях, інформатизації. Також необхідно враховувати поширення ролі так званих глобальних мов (англійська, китайська тощо) разом із постійним розширенням термінологічної бази усіх сфер суспільства, обумовленої стрімким розвитком науки, техніки та технологій. Це виступає основним каталізатором змін до стратегії професійно зорієнтованої комунікативної взаємодії під час трансформації лінгводидактичних умов формування професійної мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців на сучасному етапі розвитку суспільства. Як зазначає К. Кабахідзе, «для ефективної комунікації в умовах глобалізації необхідно не тільки володіти іноземною мовою, а й поєднувати в свідомості національні мовні картини світу», що «призвело до зростання білінгвів, особливо в таких країнах, як США, Індія, Швейцарія, Франція, Німеччина, Нігерія» [5], адже «розуміння» виступає головною умовою «ефективної комунікації членів глобального суспільства» [5]. На сьогодні країни суб'єкти глобалізації починають формувати навколо себе відповідні регіональні глобальні кластери із країн, які попадають під їх вплив. В таких умовах мови цих країн починають домінувати. При цьому регіональні глобальні мови починають домінувати над національними мовами, що призводить до поступового зміщення акцентів із формування мовної та мовленнєвої компетентностей на рівні національної мови на мовленнєву компетентність на рівні глобальної мови. Вказана тенденція поширюється разом із глобалізацією та масовим переміщенням людей, коли виникає потреба у отриманні знань і навичок, які можна використовувати/застосовувати незалежно від національної мови та місця навчання. Отже, національні вищі навчальні заклади, які інтегруються у глобальну навчально-освітню систему, вимушені змінювати акценти у власних навчальних процесах під впливом сучасних тенденцій, що в свою чергу вимагає змін та підходів до професійної підготовки самих викладачів, які повинні самі мати достатньо високий рівень мовної, мовленнєвої та комунікативної компетентностей не тільки мови викладання, а і мови спілкування із іноземними студентами для підвищення рівня комунікації під час навчального процесу. Адже, як відзначає І. Потюк, «сутність комунікативного підходу до навчання іноземних мов полягає у тому, що сам процес оволодіння мовою має бути своєрідною моделлю процесу спілкування», де «комунікативність розглядається не як методичний принцип, а як принцип методологічний, що підпорядковує собі всі сторони навчання: співвіднесення знань з уміньми і навичками, відбір прийомів навчання, зміст загальноосвітніх і виховних завдань, а також обсяг і характер зв'язків з іншими навчальними предметами», а тому «головне ж у комунікативному навчанні – це спрямованість навчального процесу на розвиток практичних умінь володіння мовою як засобом спілкування у різноманітних життєвих ситуаціях у залежності від мети спілкування, тобто на формування комунікативної компетенції певного рівня» [7, с.129]. Адже «реалізація компетентнісного підходу в освітньому процесі

передбачає дотримання низки дидактичних умов», коли відбувається чітке усвідомлення усіма «учасниками навчального процесу дидактичної специфіки, закладеної в поняття «компетентність» як педагогічної категорії, яка може характеризувати як певний етап в освітньому процесі, так і його кінцевий результат – результат освіти», а тому «професійну компетентність фахівця становить обізнаність у предметній галузі, сформованість інтелектуальних операцій і мовно-мовленнєва діяльність, яка є основою комунікативної компетентності» [3, с.32]. Тобто, для майбутнього фахівця медичної сфери, зокрема іноземця, набуття професійної компетентності на пряму залежить від набутої мовної та мовленнєвої компетентностей під час навчання.

Підсумовуючи дослідження питань формування мовної та мовленнєвої компетентностей майбутніх фахівців медичних спеціальностей у процесі навчання іноземних студентів, необхідно відзначити, що входження національної професійної освіти у глобальну систему вимагає нового рівня мовної, мовленнєвої та комунікативної компетентностей від самих викладачів, а також умінь формування аналогічних компетентностей у майбутніх фахівців медичних спеціальностей у процесі навчання іноземних студентів, що створить умови набуття ними професійної компетентності під час навчання. Для досягнення вказаного необхідно розвивати творчі здібності для підвищення здатності до навчання та збільшення рівня освіченості, що залежить, в першу чергу, від особистої мотивації та спроможності викладача розвинути наявні здібності та умінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бутенко Ж.В. Коммуникативная компетенция: набор или модель // Формирование коммуникативной компетенции на русском языке у иностранных учащихся. Львов: Свит, 1990. С.15-16.
2. Вигранка Т.В. Мовленнєва компетентність – основа сучасної підготовки майбутніх педагогів гуманітарних спеціальностей // Наукові записки кафедри педагогіки. 2016. Вип. 39. С.46-51.
3. Вигранка Т.В. Комунікативна компетентність сучасних педагогів мовних дисциплін у вищих навчальних закладах // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. 2016. Вип. №42(2). С.31-40.
4. Гурко О.В., Шкурко О.В. Комунікативна компетенція як система мовленнєвих іншомовних умінь та навичок (з позиції вивчення дискурсу). URL: <http://lingvodnu.com.ua/arxiv-nomeriv/lingvistika-lingvokulturologiya-tom-9-2016/komunikativna-kompetenciya-yak-sistema-movlennyeviv-inshomovnix-umin-ta-navichok-z-pozici%D1%97-vivchennya-diskursu/>
5. Кабахидзе Е.Л. Лингвофилософские аспекты коммуникации в условиях глобализации: диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11 / Кабахидзе Екатерина Львовна; [Место защиты: Моск. гос. акад. делового администрирования]. Москва, 2013. 172 с.
6. Копусь О.А., Босак Н.Ф. Формування комунікативної компетенції майбутніх словесників у циклі фахових дисциплін // Зб. наук. праць : педагогічні науки. Випуск XXXIX. Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. С.193–196.
7. Потюк І. Комунікативна компетенція як невід’ємна складова навчально-виховного процесу // Молодь і ринок. 2012. №1(84). С.128-132.
8. Скибун Н.Д. Лінгводидактичні умови формування професійної мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців туристичного профілю // Наукові записки НПУ імені М.П. Драгоманова. 2015. №128. С.196-204.

УДК 37.03

Назира Танкиш, Юсубалы Камалов (Шымкент, Казахстан),
Ömer Zaimoğlu (Анталья, Турция),
Гульзира Сарсенова (Шымкент, Казахстан)

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье рассматривается вопрос воспитания и саморазвития современной личности в единстве с социализацией, в которой подчеркивается общность понятий «социализация» и «воспитание».

Ключевые слова: социализация, воспитание, саморазвитие личности, деятельность, педагог, самость, субъект.

The article considers the issue of education and self-development of a modern personality in unity with socialization, which emphasizes the commonality of the concepts of «socialization» and «education».

Keywords: socialization, upbringing, self-development of an individual, activity, teacher, self, subject.

Анализ практики социализации личности показывает, что в подготовке будущих учителей реализуются модели образовательного процесса, учитывающие общие пути и механизмы социальной ориентации как элемента личностного развития, с применением отдельных эффективных форм и методов организации учебных и вне учебных занятий. Кроме этого, устоявшиеся в системе высшего образования стереотипы подготовки способствуют формированию только предметной компетенции, не уделяя должного внимания личностной готовности к педагогической деятельности в условиях динамической образовательной среды. С этих позиций правомерно обращение к воспитательной системе как фактору личностного развития и обязательному компоненту высшего образования, общие положения и отдельные аспекты которого исследованы в работах Е.В. Бондаревской, Н.М. Боротко, С. О. Груниной, Е.М. Кандалиной, В.Ш. Масленниковой. [1,2,3,4,5,6,7]

Сравнительный анализ практики формирования социально-ориентированной личности будущего учителя и приведенных исследований указывает на отсутствие целостного исследования образовательной среды педагогического вуза, что предопределяется противоречиями между:

- значимостью социальной ориентированности личности выпускника для профессионального становления и отсутствием средственного механизма ее обеспечения;
- обосновать совокупность условий формирования социально-ориентированной личности будущего учителя;
- разработать модель формирования социально-ориентированной личности будущего учителя.

В связи с этим социально-политический и экономический кризис общества актуализировал проблему необходимости пересмотра педагогических позиций, Критической переоценки устоявшихся научно-теоретических и практических систем воспитания личности, поскольку в гуманистической парадигме педагог рассматривается не только как учитель школьного предмета, но и как воспитатель. При этом следует отметить, что именно воспитательная функция педагога всегда вызывала наибольшие нарекания, где все от первоклассника до президента говорят о кризисе воспитания и почти каждый предлагает свой рецепт его возрождения. При этом чуда не происходит, поскольку истина не лежит на поверхности, она скрыта где-то глубже.

В современной психолого-педагогической литературе воспитание и саморазвитие личности рассматривал единстве с социализацией, где подчеркивается общность (но не

тождественность) понятий "социализация" и "воспитание". При этом воспитание трактуется как особая, специфическая форма социализации личности, включающая в себя проблемы обучения – когнитивно процесса, охватывающего приобретение новых знаний, а также целенаправленного воздействия всех сфер социума на духовную сферу и поведение индивида, и непосредственно освоение ролей индивидом через практическое овладение правами и обязанностями, предписанными данному статусу личности.

Обобщая приведенные позиции, в нашем исследовании под воспитанием понимается целенаправленное педагогическое воздействие на социально-обусловленное становление личности в процессе социализации, управление развитием личности, формированием ее личностной композиции социально- ценностных отношений, всех ее основных сфер на основе интеграции индивидуального и социального. При этом целью воспитания выступает создание условий для оптимизации социального становления культурной личности в процессе ее социализации, формирование ее целостной личностной композиции социально-ценностных отношений, способствующих выполнению объективной системы социальных ролей на основе интеграции социально-нравственного мира со всеми сферами личности (интеллектуальной, мотивационной, эмоциональной, волевой и т.д.).

Следовательно, общей целью воспитания студента педагогического вуза является разностороннее гармоничное развитие личности будущего специалиста с профессиональным образованием, обладающего социальной активностью гражданина, высокой общей культурой, способствующей оптимизации его социального становления в процессе эффективного выполнения социальных ролей. При этом одна из основных идей заключается в том, что в процессе социализации личности происходит ее социальное становление, которое представляет собой формирование социальной готовности личности к жизнедеятельности в определенном статусе на разных уровнях развития личностной композиции социально-ценностных отношений.

Следовательно, статус личности определяет набор социальных ролей, осуществляемых им в процессе социального становления с целью достижения различных уровней социальной готовности, формирующих социальный статус личности. При этом социальная роль дает возможность выстраивать личностную композицию социально-ценностных отношений, включающую в себя отношение человека к самому себе, другим людям, к ценностям культуры, обществу, природе и т.д.

Личностная композиция социально-ценностных отношений определяет «самость», индивидуальность личности, ее неповторимость, где количественная и качественная степень личностной композиции социально-ценностных отношений представляет собой результат социализации и социального становления. Кроме того, общество как мир культуры представляет собой своеобразный социальный механизм, все звенья которого устремлены к личности и ее развитию, поскольку от нее зависит будущее социума. С этих позиций, средством формирования социальных сил личности и сферой их реализации выступает культура, во взаимодействии с которой субъект рассматривается в трех важнейших отношениях:

- личность усваивает культуру, является объектом культурного воздействия и принимает типичные черты, характерные для своей общности;
- личность функционирует в культурной среде как носитель и выразитель культурных ценностей и отстаивает ценности и целостность культуры, в которой протекает ее бытие;
- личность создает культуру, развивает и углубляет культурные традиции и ценности, будучи субъектом культурного творчества.

Придерживаясь положения о том, что понятие «личность» характеризует социальную сущность человека, представляющую собой совокупной присвоенных им общественных отношений, Н.В. Гавриленко, исходя из структуры социальных (сущностных) сил личности, понимаемых как мера присвоения человеком общественных отношений, раскрывающаяся в его деятельности, в качестве структурных элементов включает:

- способности к выполнению социальной деятельности;

- потребности;
- знания, умения и навыки;
- человеческие чувства. [8]

Следовательно, социализация личности происходит не только в процессе стихийного взаимодействия человека с окружающей средой, но и стихийного влияния на него различных, порой разнонаправленных обстоятельств жизни общества, но и в относительно направляемая государством процессе влияния на те или иные категории людей, а также в процессе целенаправленного создания условий для развития человека, т.е. воспитания.

В социокультурном аспекте воспитание правомерно рассматривать как специально организованный процесс социокультурной идентификации человека через эмоциональное принятие им моральных норм и ограничений, регулирующих его социальное поведение. При этом, способность к культурной идентификации, осознанию своей принадлежности к определенной культуре, интериоризации ее ценностей (принятию их как своих). выбору и осуществлению культуросообразного образа жизни и поведения характеризует целостность личности. В соответствии с концепцией социализации подрастающего поколения, широкая социальная среда продуцирует определенный социальный тип, а если быть точнее, множество типов, часть из которых обычно являются «жертвами социализации». С этих позиций, основной задачей социального воспитания выступает формирование устойчивого способа жизнедеятельности личности, который большинством исследователей характеризуется как «образ жизни», как категория, фиксирующая стабильное, повседневное, обыденное, устойчивое, повторяющееся существование индивидуумов в окружающей среде, указывая на наличие некоторой закономерности в поведении субъекта, а значит и на возможность управления этим процессом.

В современных психолого-педагогических исследованиях утверждается, что "мировоззрение" как педагогическое понятие имеет несогласованный исследовательский статус, обосновывается необходимость и правомерность ценностно-деятельностного подхода к пониманию мировоззрения личности. При таком подходе проявления мировоззрения изучаются через реализацию субъектом системы ценностей в конкретных действиях и поступках, в результате чего выделяется категория «мировоззренческой позиции» как некоторая единица исходного понятия, где факт существования и появления мировоззрения личности выступает в полной мере. При этом мировоззренческая позиция рассматривается в аспекте соотношения общего, особенного и единичного, где общим является мировоззрение, единичным – отдельно взятый взгляд, убеждение, а особенным – мировоззренческая позиция.[9]

Следовательно, степень включенности студентов в социальную общность связана с адекватностью восприятия себя в системе педагогических отношений и с проекцией себя в будущем, по мере того, как формируются его сознание и самосознание, образуется система психических свойств, делающих его способных участвовать в жизни общества, выполнять социальные функции. При этом, уровень социально-психологической информированности индивида является фактором повышения уровня самопознания личности и осознанности педагогических отношений в социуме, а ограниченность личного опыта субъекта преодолевается через расширение социально-педагогического и социально-психологического кругозора.

Следует отметить, что «прямая социализация» через специально организованное воспитание подвергается критике со стороны ряда исследователей в отечественной и зарубежной педагогике. Так, в частности, И.Д. Фрумин на примере анализа опыта гражданского образования отмечает, что прямое гражданское воспитание несет в себе элементы индоктринации, что, в свою очередь, как показало сравнительное исследование гражданского образования в десяти странах, приводит к демонстративному, а не к реальному признанию демократических ценностей, при этом автор под прямым гражданским воспитанием подразумевает в большей степени технологизированную и стандартизированную педагогическую деятельность, направленную на освоение всеми

учениками одного и того же набора политически значимых знаний, умений и ценностей. [10,11]

Одним из направлений косвенных воспитательных влияний выступает влияние среды в целом, приобщающая индивида к участию в общественной жизни, пониманию культуры, поведению в коллективе, утверждению себя и выполнению различных социальных ролей. При таком подходе становление ценностных ориентаций происходит как бы стихийно в индивидуальном движении каждого воспитуемого в специально педагогически организованной среде. [12]

Следует отметить, что созидательный воспитывающий потенциал среды привлекает педагогов-практиков и исследователей. По мнению Н.Е. Щурковой, воспитывающая среда представляет собой «совокупность окружающих ребенка обстоятельств, социально ценностных, влияющих на его личностное развитие и содействующих его вхождению в современную культуру». При этом, Н.Е. Щуркова подразделяет воспитательную среду на предметно-пространственную, поведенческую, событийную и информационно- культурного окружения.

Рассмотрим данные среды относительно профессионального образования. Предметно-пространственная среда (обустройство помещений вуза, учебных кабинетов, двора, спортплощадок и т.д., а также внешний вид преподавателей, методистов, деканов, проректоров, ректоров, технических работников и самих студентов) создает для студента психологический фон, на котором разворачиваются взаимоотношения всех, кто находится в среде вуза. При этом, предметно-пространственное окружение становится фактором воспитания студента лишь в том случае, когда оно «очеловечено», за предметом видится отношение, за вещами угадываются интересы, а материальные средства выступают для всех субъектов вуза как в качестве условия наилучшего состояния каждого члена коллектива.

Поведенческая среда вуза рождается как некая единая карта поведения, свойственная студенту данного вуза, за счет доминирования тех или иных поведенческих форм (установившиеся в институте интонации в обращении, мимика и жесты при беседе, позы при диалоге, характер совместной деятельности студентов и педагогов, отдельные поступки студентов, протекающие конфликты и их разрешение, а также время от времени возникающие сложные ситуации этического порядка).

Событийная среда представляет собой совокупность событий, попадающих в поле восприятия студента, служащих предметом оценки, поводом к раздумью и основанием для жизненных выводов: если студент видит отношения там, где на поверхности лежат случай, действия, обстоятельство, то данное событие становится фактором его личностного развития, потому что событие для него стало событием для него самого, он был с происходящим и сопереживал случившемуся, переживая отношение.

Информационная среда является воспитывающим, когда в вузе есть культурно укомплектованная библиотека и читальный зал при ней, студенты имеют учебники, педагоги делают все возможное, чтобы приобщить студентов слушать публичные выступления, приглашая ли гостя в вуз или проводя традиционные публичные лекции, проводят конкурсы, смотрят познавательных сил, вводят регулярные научные выступления студентов на конференциях и т.д.

По мнению Н.Е. Щурковой, воспитание представляет процесс создания нормальных, соответствующих культуре условий жизни для ребенка, позитивные влияния которых педагог усиливает, негативные нейтрализует либо интерпретирует с позиции современной культуры.

Следовательно, с позиций культурологического подхода к воспитанию реализация цели по формированию личности, способной строить достойную жизнь человека, в первую очередь, обеспечивает социально богатой окружающей средой, рассматриваемой как решающий фактор воспитания. Отсюда понимание социального воспитания как целенаправленного создания условий (материальных, духовных, организационных) для развития человека.

Обобщая различные подходы и взгляды на личность как индивидуальность и социальный тип, можно понять, что чем шире возможности, предоставляемые средой, тем неповторимее жизненный путь и самобытнее воспитуемый.

Таким образом, понятие «воспитание» в современной педагогике имеет много определений, и все они так или иначе связаны с социализацией личности, под которой мы подразумеваем целенаправленное педагогическое воздействие на социально-обусловленное становление личности в процессе социализации, управление развитием личности, формированием ее личностной композиции социально-ценностных отношений, всех ее основных сфер на основе интеграции индивидуального и социального. При этом целевая составляющая направлена на создание условий для оптимизации социального становления личности учителя в процессе ее социализации, формировании целостной личностной композиции.

Поскольку общество как мир культуры представляет собой своеобразный социальный механизм, все звенья которого устремлены к личности и ее развитию, и именно от нее зависит его будущее, то средством формирования социальных личности и сферой их реализации следует рассматривать культуру.

Социализация происходит не только в процессе стихийного взаимодействия человека с окружающей его средой и стихийного влияния на него различных, порой разнонаправленных обстоятельств жизни общества, но и в относительно направляемом государством процессе влияния на те или иные категории людей, а также в процессе целенаправленного создания условий для развития человека, т.е. воспитания. При этом, основной задачей социального воспитания выступает формирование устойчивого способа жизнедеятельности человека, фиксирующая стабильное, повседневное, обыденное, устойчивое, повторяющееся существование индивидуумов в окружающей среде, указывающая на наличие некоторой закономерности в поведении субъекта, а значит и на возможность управления этим процессом.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бондаревская Е.В. Введение в тексты и Ценностные основания личностно-ориентированного воспитания гуманистического типа Ростов-на-Дону, 1995. С.3-27.
2. Бондаревская Е.В. Смыслы и стратегии личностно-ориентированного воспитания // Педагогика. 2001. №1. С.17-24.
3. Боротко Н.М. Педагог в пространствах современного воспитания: Монография. Волгоград: «Перемена», 2001. 214 с.
4. Боротко Н.М. Пространство воспитания: образ бытия: Монография. Волгоград: «Перемена», 2000. 225 с.
5. Грунина С.О. Формирование социальной активности студентов в условиях воспитательной системы педагогического вуза. Дис. ...канд. пед. наук. Йошкар-Ола, 2005. 196 с.
6. Кандалина Е.М. Развитие социальной активности студентов в социокультурной деятельности педагогического колледжа. Дис. ... канд.пед. наук. Челябинск. 2005. 179 с.
7. Масленникова В.Ш. Современная идеология социально-ориентированной личности. Казань: РИЦ «Школа», 2004. 176 с.
8. Гавриленко Н.В. Духовная культура личности в системе гуманитарного образования: (социально-философский анализ): Автореф. дис. ...канд. философ. наук. Красноярск, 2000. 18 с.
9. Григорьева Л.А. Стимулирование старшеклассников к выбору мировоззренческих позиций: Автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.06. СПб, 1998. 24 с.
10. Боротко Н.М. Пространство воспитания: образ бытия: Монография. Волгоград: «Перемена», 2000. 225 с.
11. Фрумин И.Д. Введение в теорию и практику демократического образования. Красноярск, 1998. 253 с.
12. Кон И.С. Социология личности. М.: ИПЛ, 1967. 383 с.

*O'g'iloy Hasanova
(Namangan, O'zbekiston)*

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI BILAN KATTA TANAFFUSDA O'TKAZILADIGAN HARAKATLI O'YINLARNING AHAMIYATI

В статье раскрывается проведение подвижных игр с учениками в начальных классах общеобразовательных школ в большой перемене.

This article exposes the methods of action games to be held in day prolonged groups of ten year old pupils in secondary schools.

Mamlakatimizda hukumatimiz rahbariyati tomonidan istiqlolning ilk kunlaridan boshlab axolini salomatligini mustaxkamlash maqsadida jismoniy tarbiya va sport ishlariga aloxida e'tibor qaratildi. "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi qonun, "O'zbekiston Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasini tuzish to'g'risida"gi farmon, "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlarni qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi [1,2,3].

Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun sport zallarini barpo etilishi va kerakli asbob–anjomlar bilan ta'minlanishi bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport ishlariga berilayotgan e'tiborning yorqin ifodasidir. Bu borada bolalar sporti jamg'armasi hisobidan barpo etilayotgan sport inshootlari shular jumlasidandir.

O'quvchilarni sog'lom bo'lib ulg'ayishlarida jismoniy tarbiya va sportni o'rni kattadir. Bunda ayniqsa o'quv kun tartibidagi katta tanaffusda o'tkaziladigan harakatli o'yinlar muhim ahamiyatga egadir [4].

O'quvchilar maktabda 2-3 soat aqliy ishlardan so'ng charchaydilar. Ularning etibori diqqati va o'zlashtirish qobiliyati susayadi. SHuning uchun o'rta umumtalim maktablar jismoniy tarbiya dasturida katta tanaffuslarda faol dam olishning zarurligi ko'rsatilgan. Bunday uzaytirilgan tanaffusdan foydalanib, bolalar o'zicha xar xil dam oladilar: bir gurux o'quvchilar ulgurmagan ishlarni yozib o'tiradilar, ikkinchilari esa qiziqarli badiiy kitob o'qib o'tiradilar, uchinchi gurux o'quvchilari juft-juft bo'lib yoki 3-4 kishi bo'lib gaplashib yuradilar, nixoyatda to'rtinchilari tengdoshlari bilan turli tashkil qilingan xarakatli o'yinlarda ishtirok etadilar. Olib borilgan pedagogik kuzatishlar ko'rsatishicha, eng yaxshi dam olish shakli to'rtinchi gurux o'quvchilarda bo'lib chiqdi-faol xarakat dam olishdir. Shu boisdan katta tanaffuslarda faol dam olishni taklif qilish va o'tkazish shart deb jismoniy tarbiya dasturiga kiritilgan.

Uzaytirilgan tanaffuslarda xarakatli o'yinlarni va jismoniy mashqlarni o'tkazish boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun quyidagilarni amalga oshirishga yordam beradi:

- xarakat faolligini oshirishga;
- mazmunli va faol dam olishni va xordiq chiqarishni tashkil otishga;
- butun organizm tonusini va ish qobiliyatlarini tezroq tiklanishini taminlashga;
- jismoniy mashqlar bilan mustaqil shug'ullanish ko'nikmalarini shakllantirishga.

O'yinlarni va jismoniy mashqlarni quyi sinf o'quvchilari organizmini, psixologik-fiziologik xususiyatlarini xisobga olgan xolda o'tkazish zarur.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari xarakatli o'yinlarni mustaqil tashkil etish uchun etarlicha tajribaga ega emaslar, shuning uchun sinf raxbarlari jamoatchi tashkilotchining roli birinchi darajada bo'lishi kerak. Katta tanaffuslarda o'tkaziladigan xarakatli o'yinlar, to'p, arqoncha bilan mashqlar, tirmashib chiqish va oshib o'tish, raqs elementlari, ritmik gimnastika, rolikli konkida uchish, quvnoq konkurslar va attraksion o'yinlari kiradi. Sport mashqlarini va o'yinlarini o'tkazadigan maktab aktivi xaftasiga bir marta yangi o'yinlar, mashqlar, ularni o'tkazish xususiyatlarini muxokama qilish uchun yig'iladilar. Bunday yig'ilishlar seminar mashg'uloti sifatida olib boriladi. Bu mashg'ulotni jismoniy tarbiya o'qituvchisi o'tkazadi, ularning xarakatli o'yinlar va boshqa mashqlarni o'tkazishni va tashkil etilishini nazorat qilib boradi. Bolalarning katta tanaffuslarda o'tkaziladigan o'yinlarga bo'lgan qiziqishlarning samaradorligi ko'p jixatdan

sport qurollari va jixozlarning turiga bog'liq bo'ladi. Bular: bayroqchalar, lattali koptokchalar, barerlar, arqonchalar, gardishlar, gimnastik tayoqchalar, turli to'plardir. Ko'pgina jixozlarni o'quvchilarning o'zlari, ota-onalari yoki yuqori sinf o'quvchilari yordamida yasashlari mumkin. Xarakterli o'yinlar o'tkaziladigan tanaffus dars emasligi, u o'quvchilar uchun faol dam olish vositasi ekanligini aslo unutish kerak emas.

Katta tanaffuslarda xarakterli o'yinlar va jismoniy mashqlar o'tkazilishining ahamiyatini, qiymatini bolalarga muntazam tushuntirib borish lozim. Katta tanaffuslarda bolalar mustaqil o'zlari gurux-gurux bo'lib o'ynashga va turli mashqlarni mustaqil bajarib faol dam olishga o'rganishlari kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan katta tanaffusdagi xarakterli o'yinlarni o'tkazishda avvalo ularning pedagogik xususiyatlarini hisobga olish kerak. Bunda har bir sinf o'quvchilarini biologik rivojlanishiga va jismoniy tayyorgarligiga e'tibor qaratish lozim. Buning uchun sinf rahbarlari bilan katta tanaffusda o'tkaziladigan xarakterli o'yinlarni mazmuni, qonun qoidasi va variantlarini oldindan o'rganib olish kerak, chunki xarakterli o'yinlar katta tanaffus jarayonida har bir sinf o'quvchilari uchun alohida o'tkaziladi.

Harakatli o'yinlar o'tkazish xususiyatiga ko'ra turli xil bo'ladi: yuqori shiddatli; o'rta shiddatli; past shiddatli [5, 6].

Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan katta tanaffusdagi harakatli o'yinlarni o'tkazishda o'rta shiddatli o'yinlarni o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Chunki bolalar katta tanaffusdan keyingi umumta'lim darslariga nafaslarini roslagan holda kirishlari kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan katta tanaffusda harakatli o'yinlarni o'tkazishdan oldin maktab jismoniy tarbiya jamoasi va sinf rahbarlari bilan birgalikda seminar-trening o'tkazildi. Seminar-treningda boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan o'tkaziladigan o'rta shiddatdagi harakatli o'yinlarni tanlab oldik.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini jismoniy rivojlanishi va tayyorgarligini hisobga olgan holda o'quv yili mobaynida katta tanaffusda o'rta shiddatli harakatli o'yinlarni o'tkazdik. Har bir harakatli o'yin mutahassis nazorati ostida amalga oshirildi. O'tkazilgan harakatli o'yinlar bolalarni kunlik xarakterli faoligini, jismoniy tayyorgarligini oshirish bilan birgalikda salomatliklarini mustaxkamlashda ham katta ahamiyatga ega ekan.

O'quv yili davrida boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlab chiqilgan reja asosida katta tanaffuslarda o'tkazilgan o'rta shiddatdagi harakatli o'yinlar bolalarni nazariy bilimlarini oshirishga yordam berishi ma'lum bo'ldi.

Olib borilgan ishlardan shunday xulosa qilish mumkinki, o'rta shiddatdagi harakatli o'yinlarni boshlang'ich sinf o'quvchilarning yoshiga, jinsiga, jismoniy rivojlanishi va tayyorgarligiga mos holatda o'tkazilsa bu ularning tabiiy biologik rivojlanishiga va kunlik harakat faoligini oshirishga ko'maklashishi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori (2017. 3 iyun). O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami № 23. Toshkent, 2017. 12 iyun.
2. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining «O'zbekiston bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasini tuzish to'g'risida»gi Farmoni (2002 y. 24 oktyabr). Sport. -Toshkent, 2002. № 80. 30 oktyabr.
3. O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi Qonuni (2015. 04.09). Xalq so'zi. Toshkent, 2015. 5 sentyabr.
4. Ismoilov T.U. Boshlang'ich sinflarda jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish tadbirlarining pedagogik xususiyatlari. Dis. ... ped.fan.nom. Toshkent: 2010. 157 b.
5. Salimov G'. M. Milliy harakatli o'yinlar asosida 7-10 yoshli o'quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish samaradorligi. Diss.... ped. fan. nom. Toshkent: 2007. 146 b.
6. Xo'jaev F., Raximqulov K.D., Nigmanov B.B. Harakatli o'yinlar va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. «Cho'lpon» nashriyoti. Toshkent, 2011.

УДК 378.37.01(075)

Дилнавоз Холикова, Илхомжон Кадиоров, Азим Мажидов
(Тошкент, Ўзбекистон)

ЁШЛАРНИНГ ВАТАНПАРВАРЛИК ТАРБИЯСИДА ИННОВАЦИОН ТАЛАБЛАР

Ушбу мақолада ёшларда ватанпарварлик тарбияси ва уни амалга оширишда замонавий ёндашувлар борасида фикр юритилган. Ёшларни глобаллашув даврида ватанпарварлик тарбиясида миллий мерос, аجدодлар тажрибаси, адабий асарларнинг тутган ўрни таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: инновация, тарбия омиллари, ҳарбий хизматчи, маънавий ахлоқий, ватанпарварлик, таълим-тарбия, миллий мерос.

Independent training of cadets – under the guidance of a cadet and trainee instructor, an independent study of some of the material on a particular subject program and the expansion and deepening of the trainees' new knowledge and knowledge from other disciplines, as well as another creative task. This article analyzes the cadets' independent learning.

Key words: military education, independent learning, independent work, expert.

Бугунги кунда жамиятимизнинг барча жабҳаларида инновацион янгиланиш кетмоқда. Инновациялар ҳар бир соҳада муҳим аҳамиятга эга, у бир тизимда шаклланган, фойдали, янгича ёндашувлар жараёни ҳисобланади. Улар маълум жамият аъзоларининг ташаббуслари ва йўналишдаги янгича, фойдали ўзгаришли фикрлар асосида туғилиб, соҳа савиясини, имкониятларини, фойдалилигини оширишга хизмат қилади. Педагогик соҳада ҳам таълим ва тарбия савиясини ошириш ва ривожлантириш учун инновацион ёндашув ижобий имкон беради. Бугун таълимнинг барча соҳалари каби ҳарбий таълим-тарбияда ҳам инновацион ёндашув талаб этилмоқда. Чунки неча йиллар давомида шаклланган ва қисман янгиланган бу тизим соҳанинг замонавий талабларини қониқтирмапти. Таълим жараёнида ҳамон устиворлик қилаётган анъанавий ёндашув, тарбиядаги бирёқламалик соҳада ката ютуқларни қўлга киритишга ҳалақит қилмоқда.

Ҳарбий хизматчиларни, айниқса, бўлажак офицерларни маънан, руҳан кучли қилиб тарбиялаш, уларни тинчлик ва замонавий уруш талабларига жавоб бера оладиган, ностандарт вазиятларда тўғри қарор қабул қила оладиган қилиб тайёрлаш, чидамлилиги ва ватанпарварлигини кучайтириш замонавий ҳарбий педагогик тарбиянинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Бу мақсадга эришиш учун энг замонавий педагогик, ахборот коммуникация технологияларидан, жумладан, етакчи жамоат ташкилотлари, олимлар, мутахассислар, ёшлар иттифоқи, маданият ва санъат намояндаларининг куч ва имкониятларидан кенг фойдаланиш лозим.

Ҳарбий таълим курсантларини маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук, интеллектуал салоҳиятли ва жисмонан бақувват ватанпарвар қилиб тарбиялашда энг аввало уларда ўз тарихини мукамал ўрганиш, Ватан ҳимоячиси эканлигидан ғурур туйғусини уйғотиш, жанговар қобилияти ва тафаккурини юксалтиришга эришиш лозим.

Шу мақсадда Республикамиз Президентининг 2018 йил 4 августда “Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ҳарбий хизматчиларининг маънавий-маърифий савиясини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида”ги махсус қарори имзоланди. Бу қарорда асосан тизимда маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини янада такомиллаштириш, ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан уйғунлашган замонавий таълим-тарбияни инновацион усуллари жорий этиш ва энг муҳими ҳар қандай таъсирларга чидамли, бурчига садоқатли, юқори профессионал ҳарбий хизматчиларни, баркамол офицерларни тарбиялаш мақсад қилиб қўйилган. Ушбу қарорга илова тарзида тизимда

маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш концепсияси ишлаб чиқилди. Концепцияда “Ватан – муқаддас, уни ҳимоя қилиш шарафли бурчдир!” деган таянч концептуал ғоя асосида барча маънавий-маърифий ишлар ташкиллаштирилиши назарда тутилган. Концепцияда ҳарбий хизматчиларнинг, хусусан, курсантларнинг маънавий савияси ва ақлий салоҳиятини юксалтириш ва бой маданий меросимиз, қадриятларимиз ва анъаналаримиз сингдирилган дунёқарашни шакллантиришга йўналтирилган ягона тизимни яратиш асосий вазифалардан бўлиб, бу таълим-тарбия жараёни янада такомиллаштиришни талаб этади. Ўз миллий қадриятларини эъзозламаслик, тарихини мукаммал билмаслик шахсда менлик кадр-қимматини сусайтиради. Бугун бутун дунёда кечаётган глобаллашув жараёни ёшларимиз тафаккури, онг-шуурида ўзгаришлар қилиб, оммавий маданият ёппасига ўз таъсирини кўрсатиб улгурди. Интернет тармоқларининг салбий таъсири ёшлар психикасига ўз босимини ўтказди. Миллий ўзликни англаш анчагина сусайди. Бунинг натижаси ўларок, ёшлар дунёқараши қашшоқлашди. Маълумотлар ранг баранг, кўп. Аммо савияси пасайди. Бу эса уларда беқарорлик, юзаки фикрлаш, фидоийлик, ғурур, шаън тушунчаларини пасайиши каби муаммоларни келтириб чиқарди. Ҳарбий хизматчи елкасига Ватан ҳимояси, халқ қалқони каби масъулиятни олган, қўлида қуроли бор шахс. У қанчалар жисмонан бақувват бўлмасин, маънан, руҳан кучли бўлмаса, дунёқарашида ватанпарварлик устивор бўлмаса, ностандарт ҳолатлар учун тайёр ҳисобланмайди, демакки бугунги беқарор дунё сиёсати, замонавий урушлар талабига жавоб бермайди. Шунинг учун ҳарбий таълимда ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишни такомиллаштириш, режадан ташқари маънавий-маърифий тадбирларни кўпайтириш ва албатта уларнинг таъсирини кучайтиришга эътибор қаратилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучлари тизимида хизмат қилаётган офицерларнинг ўз касби ва вазифаси билан фахрланиши ва уларда мамлакатимиз ҳимоясини масъулият билан амалга ошириш туйғуларини тарбиялаш керак. Мамлакатимизда кечаётган ўзгаришлар, ислохотлар ва ён-атрофимизда бўлаётган сиёсий, ижтимоий ўзгаришларни онгли равишда таҳлил қилиб, муносабат билдира олиш, энг эътиборлиси, тафаккури ила ўзини ва жараёнларни таҳлил қилиш ва фаолият юритиш, ўз фикрига эга бўлиш ва уни илгари сура билиш қобилиятлари ривожлантирилиши талаб этилмоқда.

Жанговар ва сафарбарлик тайёргарлигини, ҳар қайси ҳарбий хизматчи онгида унинг ўз фикри, атрофида кечаётган воқеаларга дахлдорлик туйғусини мустаҳкамлаш, юксак ахлоқий ва маънавий фазилатларни, фаол ҳаётий позицияга эгалик ва ватанпарварлик ҳиссини тарбиялаш, “Ўзбекистон халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди!” деган эътиқодга эга бўлишлари учун миллий илмий меросимиз, тарбиявий анъаналаримиз, жаҳонга машҳур халқ қаҳрамонларимиз тарихини ўрганиб, улардек мард, жасур бўлишга интилиш сифатларини ривожлантириш лозимдир. “Ўзини Ватан фарзанди деб ҳисобловчи одам бутун тану жони билан унга хизмат қилиши керак” [1]. Демакки ёшларимизга айнан “Ватан фарзанди” ғоясини сингдиришимиз лозим.

Бугун ёшларимизни ҳарбий ватанпарварлик тарбиясига янгича ёндашиш лозим. Ҳарбий хизматчи учун адабиёт эмас, жангни ўрганиш зарур, деган қарашларни ўзгартириш керак. Негаки урушлар қиёфаси ўзгармоқда. Замонавий урушларнинг ҳар қандай тури бевосита шахснинг маънавияти, дунёқараши ва руҳияти билан боғлиқ. Ҳарбий хизматчиларнинг руҳий жиҳатдан чидамли бўлиши қанчалар аҳамиятли эканлиги ҳақида мамлакатимиз Президенти, Қуrolли Кучлар Олий Бош Қўмондони Шавкат Мирзиёев Хавфсизлик кенгашининг кенгайтирилган тартибдаги мажлисида алоҳида урғу бериб: “..шахсий таркиб маънавий жиҳатдан заиф бўлса, яъни аскар ва офицерларимизда жанговар рух, Ватанга меҳр ва садоқат, унинг тақдири учун масъулият бўлмаса ёки уларнинг ўртасида бепарволик ҳукм сурса, бундай ҳолат ниҳоятда нохуш оқибатларга олиб келиши мумкин” [2] дея эътибор қаратдилар. Дарҳақиқат, жисмонан қанчалар кучли бўлмасин, қўлида энг яхши қуrol бўлмасин, руҳан ва маънан қуrollанмаган аскар жангда нафақат иш бермайди, ҳатто зарар келтиради. Демак маънавиятни бойитиш энг асосий ишимиз ҳисобланади. Маънавиятни

озукаси бу биринчи ўринда бадиий адабиёт ва диний билим ҳисобланади. Бадиий адабиёт: асотиру эртақлардан бошлаб романларгача инсонни тўғри яшашга, инсоний фазилатларни ривожлантиришга, ватанпарварлик, мардлик туйғуларини мукаммаллашувига бебаҳо таъсир кучига эга. Бу куч ҳеч қачон сусаймайди. Шунинг учун ёшларда китобга меҳр ва ишончни бериш зарур. Адабиёт миллий армиямиз сафларида хизмат қилаётган барча ҳарбий хизматчиларни руҳлантирувчи, миллий ғурурни юксалтирувчи, шунинг баробарида, ватанпарвар содиқ ҳимоячини тарбияловчи кучга эга. Бу кучдан эса ўз ўрнида фойдаланиш ҳар замонда ҳар соҳада ўз натижасини берган.

Эътиқод инсонни оғишига, чалғишига девор бўлиш кучига эга. Шахсда эътиқод бўлмас экан, бу шахс энг хавфли қурол бўлиши мумкин. Эътиқодсиз одамда муқаддас нарсани ўзи бўлмайди. Эътиқодни эса диний билимларсиз шакллантириб бўлмайди. Дин тўғри яшаш, раҳмдиллик, эзгулик, бағрикенглик, ҳалимлик сифатларини, ўз қарашларига енгилмас эътиқод кучини беради.

Хуллас, Ватан тақдири энг аввало Ватан ҳимоячисининг эътиқоди, маънавий-руҳий ва жисмоний тарбиясига боғлиқ. Миллий давлатчилик анъаналаримизни асраб-авайлаш, мамлакатимиз сарҳадлари, яхлитлиги ҳамда хавфсизлигини таъминлаш, ёшларимизда ёт ғояларга қарши мафкуравий иммунитетни шакллантириш, уларни эркин фуқаролик жамияти барпо этиш йўлида бирлаштириш, Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги йўлида садоқат билан хизмат қилиш шарафли бурч эканлигини сингдириш олий мақсадимиз бўлиши лозим.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Малик Тоҳир. Танланган асарлар: Тўққизинчи жилд. Т.: Шарқ, 2010. 650 б.
2. Мирзиёев Ш. Хавфсизлик кенгашининг кенгайтирилган тартибдаги мажлисидаги нутқ. Ватанпарвар, 13 январь 2018 йил.

УДК 378.011.3-051:780.616.432:004.023

*Чень Веньфен
(Київ, Україна)*

ЗАСТОСУВАННЯ ЕВРИСТИЧНОГО ПІДХОДУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКОЇ НАДІЙНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

У статті розглянуто формування інструментально-виконавської надійності майбутніх учителів музичного мистецтва з позиції застосування евристичного підходу. Наведено основні закономірності навчання у контексті цього підходу. Сформульовано закономірності формування даного феномену з позиції застосування евристичного підходу.

Ключові слова: інструментально-виконавська надійність, майбутні вчителі музичного мистецтва, евристичний підхід.

The article deals with the formation of instrumental and performing reliability of future music teachers from the heuristic approach and its application point of view. The basic training patterns in the context of this approach have been outlined. The main regularities of this phenomenon formation are formulated from the heuristic approach and its application point of view.

Key words: instrumental and performance reliability, future music teachers, heuristic approach.

Проблема формування інструментально-виконавської надійності студентів факультетів мистецтв педагогічних університетів вимагає якісного концептуального вирішення. Адже гра на музичних інструментах для майбутніх учителів музичного мистецтва є необхідним

елементом їх професійної діяльності. Вона провадиться у процесі уроків мистецтва під час розучування пісенного матеріалу, персонального показу вчителем музичних творів для слухання тощо. У позаурочній діяльності у режимі організації й забезпечення колективного музикування учнів, просвітницько-концертної роботи також якісне інструментальне виконання вчителем музичних творів – вкрай важливе.

Тому *актуальність* формування інструментально-виконавської надійності для майбутніх педагогів-музикантів не викликає сумнівів. Ця проблема стала предметом досліджень багатьох вчених минулого й сучасності, які працювали у галузі музичної педагогіки: Г.Коган, Г.Нейгауз, С.Савшинський, Л.Оборін, та ін. Причому надійність музичного виконавства визначалась ними як невід’ємна складова означеної майстерності музиканта-інструменталіста.

У працях Л.Бочкарьова, А.Готсдінера, Л.Котової, В.Муцмахера, О.Олексюк, Д.Юника, Т.Юник та ін. були висвітлені психолого-педагогічні аспекти проблеми формування інструментально-виконавської надійності. А методичні засади формування даного феномену досліджували М.Давидов, Л.Котова, Д.Юник, Ю.Цагареллі, Г.Ципін та ін. Однак, багато методичних розробок досліджуваної проблеми вимагають подальшого опрацювання.

З огляду на вищезазначене, *метою статті* є визначення сутності інструментально-виконавської надійності майбутніх учителів музичного мистецтва та формування цього феномену шляхом застосування евристичного підходу в процесі їх фахової підготовки.

Суттєвий внесок здійснив у розроблення сучасних методик формування музично-виконавської надійності майбутніх учителів Д.Юник. Науковець визначає даний феномен як «...не вроджену, а набуту інтегральну властивість, яка забезпечує безпомилкове і точне виконання музичних творів у звичних і емоційних умовах сценічної діяльності» [7, 118]. Вчений відносить до основних чинників його формування наступні:

- досконалість підготовки концертної програми;
- здатність до саморегуляції процесу виконавської діяльності;
- сформовану завадостійкість до надмірної дії стресорів [7, 118].

На основі аналізу впливу стресових ситуацій на виконавський процес Д.Юник стверджує, що надійність виконання студентом інструментальних творів залежить від його психолого-емоційної сфери. Від сформованості психологічної здатності студента адаптуватися до стресових ситуацій і залежить рівень виконавської діяльності.

Педагогічне спостереження за сценічною поведінкою студентів під час публічних виступів дозволяє стверджувати, що такі подразники, як екзаменаційна комісія, публіка в залі викликають емоційний стрес у майбутніх учителів. В результаті чого відбуваються «випадіння» з пам’яті окремих елементів музичного твору, необґрунтоване змінення темпу, втрати операційно-технічного характеру тощо.

У наукових колах існують два погляди щодо впливу емоційного стресу на надійність музичного виконавства. Такі дослідники, як: В.Антонюк, Н.Гребенюк, Т.Юник та ін. зазначають про переважно негативний вплив підвищеної емоційної інтенсивності на надійність процесу виконання музичних творів. Такі вчені, виконавці-практики як: О. Дашкевич, Е. Носенко, Д. Ойстрах, А. Тимченко та ін. підкреслюють бінарність впливу емоційного стресу. Всі вони стверджують як про переваги, так і про недоліки впливу емоційних перевантажень на процес музичного виконавства (евстрес, дистрес).

Аналіз наукових джерел з проблеми інструментально-виконавської надійності у контексті впливу емоційного стресу дозволив визначити досліджуваний феномен в *якості набутої в процесі інструментального навчання майбутніх учителів музичного мистецтва, яка забезпечує в емоційно-стресових умовах прилюдної гри повноцінне й ефективне виконання завдань, поставлених під час попередньої інструментальної підготовки з метою результативного розкриття художньо-образного змісту музичного твору.*

На нашу думку, формування інструментально-виконавської надійності майбутніх учителів музичного мистецтва може бути здійснено тільки за умови організації особистісно-

орієнтованого інструментального навчання студентів. Це означає: учасники навчального процесу усвідомлено визначають ціль та осмислюють необхідність створення особистісного компоненту змісту освіти; застосування евристичного підходу (евристичне засвоєння фундаментальних освітніх об'єктів гарантовано призводить до побудови особистісної системи знань у тій чи іншій галузі); первинність набуття особистістю власного продукту навчання (сприяє первинності мотивації навчання і його продуктивності).

В роботах Я. Пономарьова стверджується, що евристика – це «абстрактно-аналітична наука, що вивчає один з структурних рівнів організації творчої діяльності та її продуктів» [5]. В українському педагогічному словнику зустрічаємо таке тлумачення цього поняття: «Евристичний – термін стосується способу вибору цілі або напрямку в розв'язуванні задачі, правильність якого на кожному кроці невідома або не може бути підтверджена. Використовується в комбінаторній хімії та при плануванні експериментів» [1, с. 312]. Евристичні методи (друга назва Евристики) дозволяють пришвидшити процес розв'язання задачі. Значний інтерес до їх дослідження виник у зв'язку з можливістю вирішення ряду задач (розпізнавання об'єктів, доведення теорем і т. д.), в яких людина не може дати точний алгоритм вирішення з допомогою технічних засобів. Метою евристики є побудова моделей процесу розв'язання якої-небудь нової задачі.

Застосування евристичного підходу полягає у взаємодії викладача й студентів на основі створення інформаційно-пізнавальної суперечності. Викладач, визначивши обсяг, рівень складності навчального матеріалу, викладає його у формі евристичної бесіди, дискусії чи дидактичної гри, поєднуючи часткове пояснення нового матеріалу з постановкою проблемних питань, пізнавальних завдань чи експерименту. Це спонукає студентів до самостійної пошукової діяльності, оволодіння прийомами активного мовленнєвого спілкування, постановки й вирішення навчальних проблем [2].

Важливо при цьому пояснити матеріал, який майбутні фахівці не можуть засвоїти самостійно, формуючи високий (дослідницько-логічний) рівень проблемності, властивий діяльності в новій ситуації, коли алгоритм дії невідомий. У такій діяльності мають переважати логічні процедури аналізу, порівняння, узагальнення. Підвалини евристичних методів закладалися ще у філософській концепції Сократа. Але тільки в двадцятому столітті це поняття отримало не тільки широку сферу вживання, а й практичне використання – «Евристичне мислення», «Евристичні прийоми й методи», «Евристична властивість». Використання евристичного підходу в процесі навчання сприяє формуванню інструментально-виконавської надійності студентів факультетів мистецтв педагогічних університетів.

Застосування даного підходу в процесі фахової підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва дає можливість підвищити продуктивність інструментального навчання, а саме: якщо майбутні фахівці не просто чітко встановлюють мету щодо набуття інструментально-виконавської надійності, а осмислюють необхідність її сформованості особисто для себе і узгоджують цю мету із викладачем. Лише у діалогічній взаємодії студента і викладача можуть бути ефективно підібраний відповідний методичний інструментарій, за допомоги якого формування надійності набуває для студента особистісного смислу [6].

Евристичне засвоєння правил, принципів та засобів надійного виконання музичних творів в умовах оприлюднення результатів інструментального навчання, уможливорює побудову особистісної системи знань у цій галузі, а також забезпечує позитивний досвід виконавства [6].

Застосування евристичного підходу в процесі формування інструментально-виконавської надійності студентів факультетів мистецтв надає первинність набуття майбутнім педагогом-музикантом здатності до повноцінного виконання на сцені інструментальних творів, що можна вважати якісним власним продуктом фахового навчання,

сприяє первинності мотивації означеного навчання, а також підвищенню його продуктивності.

Поступове покращення надійності інструментального виконавства, емоційна стабільність сценічної поведінки, артистизм, зміцнення процесів саморегуляції, підвищення психологічної витривалості, здатності тривалий час концентрувати увагу як на тактичних, так і на стратегічних напрямках драматургічного розвитку музичного твору тощо засвідчує позитивні внутрішні інтелектуально-творчі перетворення особистості студента.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 654 с.
2. Котова Л.М. Емоційна стійкість як засіб формування інструментально-виконавської надійності у студентів музично-педагогічних факультетів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика музичного навчання». Київ, 2001. 14 с.
3. Падалка Г.М. Пріоритетні напрямки розвитку сучасної мистецької освіти // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 14. Теорія і методика мистецької освіти: Збірник наукових праць. Київ: НПУ, 2004. Вип. 1 (6). С.15-20.
4. Парфентьева І.П. Специфіка евристичного підходу до підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва // Сучасна мистецька освіта: Матеріали II науково-практичних читань пам'яті академіка Анатолія Авдієвського. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 171-173
5. Пономарёв Я. А. Знания, мышление и умственное развитие. Москва: Просвещение, 1967. 225 с.
6. Хуторской А. В. Дидактическая эвристика: теория и технология креативного обучения. Учебник для вузов. М.: Изд-во Моск. Гос. ун-та, 2003. 416 с.
7. Юник Д. Г. Виконавська надійність як основа сценічної діяльності митців музичного мистецтва // Наукова школа Г.М. Падалки. Колективна монографія / під наук. ред. А.В. Козир. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. 377 с.

УДК 378.011.3-051:7

*Чжан Цзянань
(Київ, Україна)*

КОМПОНЕНТНА СТРУКТУРА СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА У ПРОЦЕСІ ФОРТЕПІАННОГО НАВЧАННЯ

У статті обґрунтовується значення світоглядної культури для становлення майбутнього вчителя музичного мистецтва. Визначені структурні компоненти світоглядної культури, які спрямовані на формування його професійної компетентності. Представлені характеристики цих компонентів можуть слугувати орієнтиром для визначення стану її сформованості у навчальному процесі та динаміки розвитку у експериментальних дослідженнях.

Ключові слова: *світова культура, вчитель музичного мистецтва, фортепіанне навчання, компоненти світоглядної культури, мистецько-педагогічна освіта.*

The article substantiates the importance of worldview culture for becoming a future music teacher. Structural components of a worldview culture that are aimed at forming his professional competence are identified. The presented characteristics of these components can serve as a benchmark for determining the state of its formation in the educational process and the dynamics of development in experimental studies.

Keywords: *world culture, music teacher, piano teaching, components of worldview culture, art-pedagogical education.*

У психолого-педагогічній літературі стосовно феномена світоглядної культури у майбутніх вчителів музичного мистецтва рівень її розвиненості визначається: глибоким змістом культурологічних, мистецтвознавчих, психолого-педагогічних знань, які стають когнітивною основою фахової компетентності (обізнаність майбутнього вчителя у різних видах мистецтва, їх спільних закономірностей, в контексті яких розвивається конкретний музичний твір; знання естетичних і мистецтвознавчих основ інтеграції творів мистецтва, що в педагогічному процесі проявляється як художньо-педагогічна інтерпретація; сукупністю емоційно-естетичних якостей особистості, які забезпечують високий (результативний) рівень художньо-педагогічної діяльності і визначають індивідуальність професійного стилю викладача (здатність емоційно сприймати твори мистецтва, оцінювати їх з точки зору естетичної довершеності); високим рівнем умінь та навичок, які свідомо опановуються та реалізуються у процесі мистецько-педагогічній діяльності (здатність застосовувати набутий художньо-естетичний досвід у майбутній практичній діяльності – виконавській, інтерпретаційній, творчо-педагогічній); сукупністю творчих задатків особистості, які визначають умови становлення й розвитку інтересів у межах формування власної художньої культури і художньо-педагогічної діяльності (виявлення мотивації до оволодіння новими знаннями у різних видах мистецтва, бажання і можливість долати труднощі, пов'язані із засвоєнням значної кількості нових знань та умінь, готовність до самоорганізації і саморефлексії [5, 7, 8, 9].

Такі особистісні прояви світоглядної культури майбутнього вчителя музичного мистецтва стали основою для визначення структурних компонентів, які складаються з когнітивного, емоційно-аксіологічного, самоорганізаційного і праксеологічного компонентів.

Так, когнітивний компонент забезпечується завдяки поєднанню культурологічної та гуманістичної функції мистецько-педагогічної освіти, яка потребує створення цілісного інформаційно-смыслового простору культури і духовного досвіду людства. Запропонована у цьому ракурсі освіта стає підґрунтям інтелектуального і культурного розвитку особистості, джерелом її світосприймання та світорозуміння. В основу формування такого змісту покладений загально естетичний і культурно-історичний принципи викладу навчального матеріалу, що дозволяє зробити акцент не на фактологічному його викладу, а на цілісному образі різних епох і культур, їх ідеалів і уявлень, з нових позицій охопити ключові проблеми становлення різних видів мистецтва з моменту їх виникнення, систематизувати проблеми мистецтва, виділяючи специфічні риси кожної епохи, цінність різних національних шкіл та внесок українського мистецтва у світову культуру. Така позиція дозволяє оптимізувати вибір необхідного матеріалу змістового ядра, концентрувати зусилля студентів на основних закономірностях і моделях світової художньої культури.

Але засвоєння такого величезного обсягу знань стає неможливим, якщо у студентів не розвинута навчально-пізнавальна активність, котра формується через пошук нових знань та їх переробку відповідно до власного досвіду. Її основу утворюють такі пізнавальні процеси як сприймання, мислення, пам'ять, відчуття, увага. Вони виражаються у здійсненні різних мисленнєвих операцій, довільному запам'ятовуванні, загостреній увазі і тонкому сприйнятті. Тільки у тому випадку, коли запропонований педагогом матеріал стає предметом активних розумових і практичних дій суб'єктів навчання відбувається успішне засвоєння знань.

Отже, завдяки усвідомленню непересічних цінностей творів мистецтва та їх унікальних властивостей, *когнітивний* компонент наповнюється вмінню всебічно сприймати видатні художні явища. Він передбачає усвідомлене збагачення знань в галузі мистецтва, оволодіння художнім мисленням, здатність сприймати і аналізувати художню інформацію, знаходити шляхи її здобування.

У свою чергу, наповненість когнітивного компоненту не може відбуватися поза емоційно-естетичної спрямованості знань в галузі мистецтва, розвинутої мотивації до їх засвоєння та втілення у практичну діяльність. Вплив художньо досконалого мистецтва на особистість полягає у його здатності спонукати свідомість на діалог із собою.

Розуміння значущості творів мистецтва для збагачення духовного світу людини дозволяє виділити аксіологічний підхід як суттєву складову фахової мистецької освіти. В процесі спілкування з художніми творами людина не тільки знаходиться під їх впливом, а й сама виступає генератором ціннісного ставлення, надаючи певної забарвленості духовному зв'язку з мистецтвом, визначаючи характер його сприймання та оцінки. Це зумовлюється тим, що знайомство з тими чи іншими художніми явищами не може відбуватися тільки шляхом логічного пізнання. Безумовно, таке пізнання є необхідним, воно дозволяє осмислити, як і чому виник твір мистецтва, яким потребам епохи він відповідав, чим хвилює сучасних людей.

Відбувається цей процес тільки через емоційне сприйняття і переживання твору. Аби наблизити його до свого світогляду, необхідно мати до нього певне ставлення. Воно виражається в тому, що кожна людина на основі попереднього досвіду та творчих здібностей намагається у цьому процесі реалізувати свої духовні сили й можливості, стверджувати ідеали прекрасного, тобто у межах духовного зв'язку людини з мистецтвом створюється і функціонує ціннісне поле, яке інтегрує вплив об'єктивних та суб'єктивних параметрів. При цьому художньо-ціннісні уявлення стають орієнтирами в оцінюванні художніх творів і виступають регуляторами поведінки в процесі практичної діяльності, тому формування ціннісних орієнтацій вважається неодмінною умовою фахової підготовки майбутнього вчителя мистецтва. Завдяки аксіологічному підходу в процесі спілкування з художніми творами студенти не тільки знаходяться під їх впливом, а й самі виступають генератором ціннісного ставлення, створюючи певну забарвленість духовним зв'язком з мистецтвом і визначаючи характер його сприйняття та оцінки. Отже, представлений у нашому дослідженні емоційно-аксіологічний компонент передбачає розуміння цінностей, закладених у творах мистецтва, їх емоційне переживання та саморефлексію художніх образів.

Наступний, самоорганізаційний компонент, характеризує уміння визначати труднощі в оволодінні творами мистецтва, знаходити способи їхнього подолання. Зазначимо, що самоорганізація в широкому сенсі слова розглядається у науковій літературі як уміння організувати себе для досягнення власних цілей.

При цьому вчені зазначають, що самоорганізація особистості формується і розвивається упродовж всього життя людини. Її пусковими механізмами стають внутрішні й зовнішні фактори, а саме: психолого-педагогічний вплив системи навчання, виховання в сім'ї, соціальне оточення і власна діяльність. Важливим фактором її розвитку стає те, що самоорганізація обов'язково передбачає процес самопізнання, самовизначення, саморозвитку та самореалізації, маючи вирішальний вплив на формування світогляду та морально-етичних переконань особистості. Ця якість людини завжди знаходиться в тісному зв'язку з мотивацією і самомотивацією, що визначає спрямованість до мети, засновану на внутрішніх переконаннях.

У психолого-педагогічних дослідженнях мотиваційна сфера особистості розглядається як мінлива структура, що складається з різних сполучень. Залежно від зовнішніх та внутрішніх стимулів мотиви набувають домінуючого значення, утворюючи певну ієрархічну систему. У цій системі мотиви різняться між собою стійкістю, тривалістю дій і ступенем усвідомленості.

Коли мотиви засновуються на внутрішніх переконаннях, вони набувають статусу самомотивації. Зокрема М. Мочалова розглядає такий алгоритм розвитку самомотивації: 1) постановка мети; 2) позитивне закріплення образу мети; 3) постановка завдань; 4) розбивка завдань на дрібніші «кроки», тобто розробка стратегії; 5) отримання задоволення на кожному «кроці» досягнення мети; 6) самоаналіз і помірний самокритика [3, с.116].

У результаті дослідника робить висновок, що самоорганізація особистості є свідомим процесом вдосконалення емоційних, морально-вольових рис характеру, яка спрямована на розв'язання особистісно значущих завдань. Вона проявляється в діяльності особистості завдяки упорядкованості власного життєвого досвіду, а також здатності та умінні

організувати себе. Самоорганізована особистість уміє раціонально жити: планувати час, роботу, відпочинок, зайнятість; вона вміє швидко приймати рішення та виконувати їх, а також витратити економно енергію, сили, гроші, час.

Оскільки змістом учіння на фортепіано стають музичні твори, знання в галузі мистецтва і засоби, спрямовані на розвиток емоційно-естетичної сфери, особливого значення набуває формування у майбутніх вчителів музики самомотивації. Але залежно від пріоритету «зовнішнього» або «внутрішнього» як вихідних детермінуючих факторів музично-виконавської діяльності актуальність їх мотивації може бути різною.

Така характеристика особистості проявляється у прагненні розширити свої фахові знання, уміння і навички, розширити свій художньо-естетичний світогляд.

Охоплюючи особистісні знання та переконання у різних галузях мистецтва, вона спрямовується на майбутню педагогічну діяльність, створюючи основу для *праксеологічного* компонента, який передбачає здатність застосовувати набуті мистецтвознавчі знання для інтерпретації художніх образів та вирішення педагогічних завдань, а також оволодіння красномовністю.

У сучасних дослідженнях (П.Зуєв, Т.Котарбінський, М.Сацков, Є.Слуцький та ін.) розглядають дефініцію «праксеологія». Вчені трактують її як наукове знання щодо навчання особистості свідомому вибору засобів, прийомів й методів роботи, котрі забезпечують найкращі результати праці та активізують творчу діяльність.

Так, Т.Котарбінський основною метою праксеології вважає обґрунтування реальних людських можливостей, визначення об'єктивних і суб'єктивних дій, сприяння становленню ідеалів і цінностей особистості, оптимізація життєдіяльності і життєзабезпечення як в індивідуальному, так і суспільному контексті. Для характеристики ефективної діяльності він висуває базове поняття «практична успішність», яке доповнюється поняттями інструментального характеру (засоби, методи, технології) [2].

Подальше дослідження цієї проблеми дозволило П.Зуєву виділити наступні завдання цієї науки: 1) виявлення факторів та умов, що дають змогу підвищити ефективність діяльності особистості; 2) реалізація завдань соціально-діяльнісної адаптації та активної зміни середовища особистості; 3) зміни суб'єкта діяльності з метою актуалізації, саморегуляції, самовдосконалення; 4) органічне поєднання теорії й практичних дій суб'єктів діяльності [1, с. 9]. При цьому провідним завданням праксеології стає характеристика реальних людських можливостей, визначення об'єктивних і суб'єктивних дій, сприяння становленню ідеалів і цінностей особистості, оптимізація життєдіяльності і життєзабезпечення.

З праксеологічної точки зору це передбачає: 1) володіння прийомами самопізнання, що дають змогу виявити здібності і можливості, сильні і слабкі сторони власної особистості; 2) вміння будувати і коректувати свої життєві плани і стратегії, базуючись на самомотивації та спираючись на власні можливості й допомогу педагогів і досвідчених фахівців; 3) вміння орієнтуватися в складних ситуаціях, приймати рішення і діяти з урахуванням розумного ризику, базуючись на аналізі власних та чужих помилок; 4) володіння основними стратегіями діяльності в професійній сфері. Тобто реалізація праксеологічного компонента в процесі фортепіанної підготовки уможливорює формування у студентів сукупності професійно зумовлених знань, практичних вмінь, що є основою успішної діяльності за рахунок свідомого вибору методів, прийомів і засобів роботи, забезпечуючи результативність праці, активізуючи творчість, спонукаючи до активної творчої діяльності.

Безумовною перевагою праксеологічного знання є те, що воно має універсальний характер, набуваючи нормуючих, прогностичних і регулятивних можливостей. Поєднання в ньому професійних знань на когнітивному та інструментальному рівнях дозволяє фахівцю усвідомлювати і утримувати себе в рамках педагогічної професії. Відтак воно виконує функцію комплексної основи доцільних педагогічних дій.

Використання ідей та принципів праксеології в системі музично-педагогічної освіти й, зокрема, в умовах фортепіанної підготовки студентів уможливорює підвищення їх

професійної компетентності, що відповідає вимогам нової освітньої парадигми й сучасним соціально-економічним умовам в суспільстві. Саме тому, для організації й реалізації ефективної фахової підготовки майбутніх вчителів музики доцільно застосовувати основні положення праксеології, оскільки це дає змогу виявити загальні закономірності та принципи раціональної музично-педагогічної діяльності, шляхи й умови раціоналізації професійних дій та формує у студента вміння «бути практично успішним».

У структурі світоглядної культури майбутнього вчителя музичного мистецтва *праксеологічний* компонент виступає основою оволодіння навичками професійного функціонування в мистецько-педагогічному просторі, передумовою уміння володіти своїми діями. Адже будь-яка діяльність педагога починає виконувати свою виховну і розвиваючу функцію тільки тоді, коли стає усвідомленою. Вона навчає фахівця бути творцем власної успішної діяльності, надає йому підтримку щодо подолання репродуктивного типу професійної діяльності.

З наданих позицій підтримуємо думку Є. Проворової, яка зазначає, що праксеологічний вектор підготовки визначає пріоритетну орієнтацію освітнього процесу з погляду її продуктивності, результативності й ефективності на критерії та показники аналізу та оцінювання музично-педагогічної діяльності вчителя [4, с. 6]. Досліджуючи методичну підготовку студентів-музикантів вчена підкреслює, що праксеологічний підхід дозволяє організувати та оптимізувати її з метою досягнення ефективності, результативності та якості музично-педагогічного процесу. Це, в свою чергу, забезпечується оптимальним поєднанням теоретичного і практичного компонентів фахової підготовки майбутнього вчителя музики з проекцією на майбутню продуктивну діяльність [4, с.19].

Представлені характеристики компонентів світоглядної культури майбутнього вчителя музичного мистецтва у нашому дослідженні можуть слугувати орієнтиром для визначення стану її сформованості та динаміки розвитку під час проведення дослідно-експериментальної роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зуев П. В. Практикологический подход к решению проблемы повышения эффективности обучения. Педагогическое образование и наука. 2008. №3. С. 7–15.
2. Котарбинский Т. Избранные произведения. М.: Издательство иностранной литературы, 1963. 916 с.
3. Мочалова М.С. Самоорганизация, мотивация и самомотивация как основа учебно-профессиональной деятельности студентов физкультурных вузов. Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. № 9 (91). 2012. С.115-118.
4. Проворова Є. М. Теорія і практика методичної підготовки майбутнього вчителя музики на засадах праксеологічного підходу. Автореф. дис... доктора педагогічних наук, 13.00.02 – теорія та методика музичного навчання. НПУ імені М.П.Драгоманова. К., 2018. 42 с.
5. Соболева Н. И. Мировоззрение и жизненный выбор личности. К.: Наукова думка, 1989. 120 с.
6. Соломаха С. Практика формування художньо-естетичного світогляду викладачів мистецьких дисциплін у системі післядипломної педагогічної освіти. Неперервна професійна освіта: теорія і практика. 2016. Вип. 3-4. С. 133-137.
7. Хайрулліна Ю. О. Світоглядна культура особистості: структурно-функціональний аналіз: монографія. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 235 с.
8. Целковников Б.М. Мировоззрение педагога-музыканта в поисках смысла. Исследование. М., 1999.
9. Щолокова О.П. Світоглядна спрямованість фахової підготовки вчителя мистецьких дисциплін // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 14. Теорія і методика мистецької освіти: Вип. 22, ч.1. К., 2017. С. 3-8.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ В УЧНІВ НАВИЧОК БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ НА ДОРОЗІ

У статті актуалізовано проблему формування навичок безпечної поведінки на дорозі в дітей молодшого шкільного віку. Розкрито результати наукового пошуку щодо сутності досліджуваних понять. Проаналізовано вплив мультимедійних технологій на формування навичок безпечної поведінки учнів початкової школи.

Ключові слова: безпечна поведінка, мультимедійні технології, навички безпечної поведінки учнів, учні початкової школи.

The article actualizes the problem of young children's skills formation and safe behavior on the road. The results of scientific search on the nature of the concepts of under study were revealed. The influence of multimedia technologies on the formation of skills and safe behavior of elementary school students were analyzed.

Keywords: safe behavior, multimedia technologies, skills safe behavior of students, elementary school students.

Нині, найважливішими завданнями закладу загальної середньої освіти є збереження здоров'я учнів та формування у них навичок безпечної поведінки. Ці завдання актуалізуються сумною статистикою – за даними Національної поліції у ДТП з вини дітей постраждали 262 дитини і 12 – загинули (2018) [1]. У 2018 році, беручи участь у проєкті «Я бачу і мене бачать» ми, разом із представниками поліції проводили зустрічі з учнями початкової школи щодо безпечного поведінки на дорогах. З'ясувалося, що переважна їх більшість не знає навіть потрібні світловідбивачі пішоходам і як необхідно діяти у складних ситуаціях.

Про важливість формування в учнів навичок безпечної поведінки для збереження їхнього здоров'я наголошується і в Концепції Нової української школи, де передбачено формування соціальної компетентності учнів та здатності й бажання дотримуватися здорового способу життя [2].

Аналіз теорії та практики початкової школи щодо формування навичок безпечної поведінки на дорогах у дітей, дозволив виокремити основні аспекти наукового пошуку. З'ясовано, що поняття «навичка» розглядається психологами як «дія, сформована шляхом повторення і характеризується високою мірою осягнення і відсутністю поелементної свідомої регуляції і контролю» [3, с. 109]. Отже, навички формуються у процесі вправлення, вони є компонентами уміння і необхідні для успішного виконання будь-яких дій та швидкого реагування на певні події. Поняття «безпечна поведінка» трактується С. Гвоздій як «найбільш доцільна форма прояву активності людини в довкіллі, у повсякденні, під якою розуміємо своєрідну активність, яка не несе в собі небезпеки, захищає людину від небезпеки; не завдає шкоди особистості й природі» [4]. Отже, безпечну поведінку розуміємо як форму прояву усвідомлених активних дій особистості, які не завдають шкоди їй, іншим людям та природі.

Вивчення теоретичних джерел, уможливило виокремити знання, уміння і навички безпечної поведінки на автошляхах та дорогах у учнів початкової школи, а саме:

- уміння переходити дорогу з обмеженою оглядовістю, за несприятливих умов, за умови активного руху транспорту;
- користуватися дорожньою розміткою та дорожніми знаками;

- аналізувати дорожню обстановку та приймати рішення про перехід проїзної частини дороги;

- дотримуватися правил безпечної поведінки пасажирів (на зупинці, у салоні, під час посадки та висадки, переходу дороги під час висадки з транспорту);

- передбачати наслідки порушення правил безпечної поведінки пасажирів.

Зазвичай, щоб сформувати зазначені навички, однієї бесіди з дітьми замало. Вчителю початкових класів необхідно створити такі умови та застосувати засоби, за яких навчання буде ефективним. Дієвими у цьому процесі виступають мультимедійні технології.

Застосування мультимедійних технологій значно підвищує рівень зацікавленості учнів у навчальному матеріалі та рівень їхньої пізнавальної активності. На думку О. Буйницької, мультимедійна технологія – це «технологія, яка дозволяє за допомогою комп'ютера інтегрувати, обробляти і водночас відтворювати різноманітні типи сигналів, різні середовища, засоби і способи обміну даними, відомостями» [5, с. 100]. Серед засобів мультимедіа особливої уваги у роботі з учнями початкової школи заслуговують мультфільми. Вони об'єднують різні методи і форми навчальної роботи: бесіда, дискусія, творче завдання, вправа, гра, тести. Що, у свою чергу, сприятиме формуванню в учнів навичок безпечної поведінки, вмінь аргументувати свої думки та відстоювати позиції.

Мультимедіа виконують наступні функції:

- підвищують мотивацію учнів до сприйняття інформації;
- забезпечують більш глибоке емоційне переживання ситуації;
- активізують пізнавальну діяльність;
- розширюють можливості розвивального середовища ЗЗСО.

Висновки. Враховуючи важливість формування навичок безпечної поведінки на дорозі в учнів початкових класів та вплив мультимедійних технологій на їхню пізнавальну активність, вважаємо, що створення мультимедіа з подальшим їх обговоренням з учнями, є перспективним напрямком дослідження і потребує подальшого теоретичного і практичного розроблення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В Україні запустили проект для дітей з безпеки дорожнього руху: веб сайт УНІАН. URL: <https://press.unian.ua/press/10511508-v-ukrajini-zapustili-proekt-dlya-ditey-z-bezpeki-dorozhnogo-ruhu.html>
2. Концепція Нової української школи. Київ, 2016. 36 с., С. 12.
3. Павелків Р.В. Загальна психологія : Підручник. К. : Кондор, 2009. 576 с.
4. Гвоздів С. П. Підготовка майбутніх учителів природного циклу до навчання школярів основ безпечної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2007. 21 с.
5. Буйницька О. П. Інформаційні технології та технічні засоби навчання : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2012. 240 с.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент Куземко Л.В.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розглядаються питання щодо формування в майбутніх учителів початкової школи культури професійного мовлення на засадах компетентнісного підходу; деталізовано комунікативні якості професійного мовлення педагога. Основні комунікативні якості культури професійного мовлення вчителя: змістовність, доречність, доступність, правильність, чистота, точність, логічність, багатство, виразність.

Ключові слова: професійне мовлення, культура професійного мовлення, комунікативні якості професійного мовлення.

The article point outs the questions connecting with the problem of forming a culture of professional speech of future primary school teachers on the basis of the competence approach; it is detailed future teachers' the communication quality of professional speech. Main communicative qualities of the professional speech of the teacher: pithiness, expediency, availability, correctness, purity, accuracy, logicity, wealth, expressiveness.

Key words: professional speech, culture of the professional speech, communicative qualities of the professional speech.

Нові пріоритети і цінності розвитку українського суспільства в контексті сучасності, інтеграція України у світовий та європейський освітній простір зумовлюють зростання національної самосвідомості, підвищення вимог до культури стосунків між людьми, пробудження громадського інтересу до нормативних статусів культури мовлення та культури спілкування.

Відповідно актуалізується проблема формування мовленнєвої культури особистості як своєрідного індексу людського потенціалу і його цілісної гуманістичної спрямованості, інтегративного показника якісно зрілого прояву індивідуальності й унікальної неповторності людини, засвоєння суспільного досвіду й реалізації соціальних ролей.

Культура мовлення має важливе значення для життєдіяльності суспільства і функціонування мови. Вона є одним із важливих засобів організації продуктивного міжособистісного спілкування, що виконує як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях гуманістичну функцію регуляції комунікативних процесів. Саме в ній найпомітніше виявляються «стан загальної культури, моральні цінності, етичні орієнтації, цивілізованість суспільства, що сприяє адекватному прояву моральних почуттів людини, забезпечує психологічний комфорт спілкування, викликає відповідну повагу і ввічливість у співрозмовника» [1, с. 36].

Культура професійного мовлення є важливим складником професіограми педагога. Вона передбачає усвідомлене сприйняття мови як засобу не лише комунікації, а й пізнання, репрезентації (називання) об'єктів дійсності й змісту думки, як способу звернення до адресата, встановлення з ним контакту, вираження волі мовця, почуттів і емоцій, творення образу світу і людини.

Володіння культурою професійного мовлення означає «засвоєння професійно зорієнтованого синтезу граматичних норм і варіантів слововживання, синтаксичних організацій фрази, побудови текстів, що забезпечують мовне (усне й писемне) оформлення процесу і результатів праці у професійній діяльності» [6, с. 45].

Вивчення й аналіз наукових праць із філософії, соціології, психології, психолінгвістики, лінгвістики, дидактики, лінгводидактики засвідчують, що в теорії і практиці навчання мови в центрі уваги дослідників були такі аспекти досліджуваної проблеми, як: – теоретичні і

методичні основи формування висококультурної особистості сучасного фахівця (Арнольд А., Буєва Л., Гриньова М., Кармін А., Круглова Л., Луцька І., Маслов В., Настенко Л., Новикова О., Попова О., Розін Р., Рождественський Ю., Сердюк Н., Соколов Е., Тарасенко Г., Ханова О. та ін.); – дослідження мови як системи мовних явищ, природа мовлення, спілкування і комунікації, сутність комунікативного акту, культури мовлення (Абрамович С., Антоненко-Давидович Б., Арутюнова Н., Бабич Н., Бацевич Ф., Бенвенист Е., Білецький О., Білодід І., Булаховський Л., Буслаєв Ф., Виноградов В., Вихованець І.Р., Гвоздев О., Головін Б., Жовтобрюх М., Єрмоленко С., Колшанський Г., Львов М., Мацько Л., Плющ М., Радевич-Винницький Я., Русанівський В., Хомський М., Шахматов О.); – лінгводидактичні основи навчання української мови, мовна освіта і мовленнєвий розвиток особистості (Бакум З., Біляєв О., Богущ А., Варзацька Л., Вашуленко М., Голобородько Є., Горошкіна О., Донченко Т., Дроздова І., Караман О., Караман С., Кононенко В., Лобчук О., Мацько Л., Мельничайко В., Михайловська Г., Онищук В., Паламар Л., Пашківська Н., Пентиліук М., Плиско К., Семенов О., Симоненко Т., Скуратівський Л., Стельмахович М., Хом'як І., Хорошковська О., Шелехова Г., Шкільник М., Шкуратяна Н. та ін.). Незважаючи на значну зацікавленість сучасних дослідників проблемою розвитку комунікативної компетентності, не до кінця з'ясованим залишається питання формування в майбутніх педагогів культури професійного мовлення на засадах компетентнісного підходу.

Стаття присвячена розгляду питань щодо формування в майбутнього вчителя початкової школи культури професійного мовлення на засадах компетентнісного підходу; деталізовано комунікативні якості професійного мовлення майбутнього педагога.

Мета статті полягає у висвітленні теоретичних аспектів проблеми формування культури професійного мовлення педагога на основі компетентнісного підходу, в розкритті необхідності розвитку мовленнєвої культури як одного з найважливіших складників загальної культури вчителя.

Професійне мовлення – це процес, спрямований на оптимальне вирішення конкретних педагогічних завдань і на досягнення методів виховання особистості учня в цілому; вид діяльності людей окремої галузі знань, що знаходить вияв у користуванні мовою конкретної галузі в усній і писемній формах і формується під час вдосконалення мовленнєвої діяльності, основу структури якої становить мовленнєва ситуація, а її кінцевим результатом є дискурс; володіння нормами літературної мови, фаховою термінологією і стандартизованими мовленнєвими конструкціями певної галузі (медичної), здібність використовувати мовні засоби відповідно до мети й ситуації спілкування; спілкування певної професійної групи людей, лексика яких спирається на професіоналізми фахового призначення.

Вищим рівнем професійного мовлення є його культура. Культура професійного мовлення має «національне і соціальне значення: вона забезпечує високий рівень мовленнєвого спілкування, ефективно здійснення всіх функцій мови, ошляхетнює стосунки між людьми, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства в цілому» [4, с. 76].

Проблема формування культури професійного мовлення «розглядається в таких основних аспектах: нормативність, адекватність, естетичність, поліфункціональність мовлення» [5, с. 89]. Вимоги до комунікативних якостей професійного мовлення вчителя зумовлені «функціями, які воно виконує в педагогічній діяльності: комунікативною, психологічною, пізнавальною, організаційною» [2, с. 96].

Детально розглянемо основні комунікативні якості професійного мовлення вчителя.

Змістовність професійного мовлення – комунікативна ознака професійного мовлення, пов'язана з когнітивною діяльністю мовця (адресанта). Беручи до уваги найважливіші принципи спілкування, мовець повинен «кожне положення розкрити з тією мірою повноти, яка необхідна конкретному адресату (конкретній аудиторії). При цьому змістова частина повідомлення має бути чітко підпорядкована основній стратегічній темі (основній думці)» [3, с. 67].

Доречність професійного мовлення – ознака культури професійного мовлення, яка організує його точність, логічність, виразність, чистоту, вимагає такого добору мовних засобів, що відповідають меті, змісту, умовам, характеру повідомлення і ситуації спілкування.

Доступність професійного мовлення – комунікативна якість професійного мовлення, яка означає здатність даної форми мови бути зрозумілою комунікантам, полегшувати сприйняття вираженої інформації; відповідність повідомлення комунікативній сприйнятливості. Таким чином, доступність передбачає таку побудову мовлення, за якої рівень складності мови і в термінологічному, і в змістовому, і в структурному розумінні відповідні інтелектуальному рівню адресата.

Правильність професійного мовлення – це дотримання закріплених у літературній мові норм. Під літературною нормою розуміють «прийняті в суспільно-мовленнєвій практиці освічених людей правила вимови звуків, наголошення слів, словотворення і слововживання, будови синтаксичних конструкцій. За дотриманням чи недотриманням узвичаєних норм усне мовлення оцінюється як правильне або неправильне» [7, с. 53].

Чистота професійного мовлення виявляється у трьох основних аспектах: в орфоєпії – правильна літературно-нормативна вимова, відсутність інтерферентних явищ, так званого акценту; у слововживанні – відсутність позалітературних елементів: діалектизмів, вульгаризмів, канцеляризмів, штамів, слів-паразитів; в інтонаційному аспекті – відповідність інтонації змісту та експресії висловлення, відсутність брутальних, лайливих слів.

Точність професійного мовлення – це необхідна умова його адекватного і повного розуміння. Точним вважають таке мовлення, у якому значення слів і словосполучень, ужитих у ньому, повністю співвідносяться зі смисловою і предметною сторонами мовлення. Прагнучи до точності мовлення, учитель турбується про те, щоб його завжди розуміли правильно.

Логічність професійного мовлення – комунікативна якість професійного мовлення, характеристика структури тексту, його організації, взаємодія «трьох логік»: логіки дійсності, логіки думки, логіки мовного вираження. Таким чином, логічність як ознака культури професійного мовлення формується на рівні «мислення – мова – мовлення» і залежить від ступеня володіння прийомами розумової діяльності, знання законів логіки і ґрунтується на знаннях об'єктивної реальної дійсності, тобто перебуває в тісному зв'язку з точністю.

Багатство професійного мовлення – якість, яка свідчить про певний рівень мовленнєвої майстерності, про свідоме прагнення урізноманітнити своє мовлення використанням різних мовних і мовленнєвих засобів. Різноманітність і багатство мовлення розширює можливості для передачі відтінків думок і почуттів, забезпечує естетичну сторону мовлення.

Виразність професійного мовлення – комунікативна якість професійного мовлення, яка привертає увагу слухача, читача своєю формою, логічним або емоційним підкресленням. Виразним є таке мовлення, у якому «вираження власного ставлення до предмету чи явища відповідає комунікативній ситуації, а мова в цілому оцінюється як вдала й ефективна» [8, с. 23].

Таким чином, основою успішної професійної діяльності вчителя є його культура мовлення, що ґрунтується на загальній культурі особистості, моральних поглядах, переконаннях. Від їх стійкості та міцності залежить рівень культури спілкування, уміння правильно її використовувати як у професійній діяльності, так і в повсякденному житті.

Рівень культури професійного мовлення можна підвищити за умови неперервного навчання. Справжній учитель – це завжди учень. Потрібно постійно збагачувати й оновлювати власні знання з предмета, вдосконалювати мовлення, підвищувати його культуру. Як правило, гарне мовлення свідчить про високий рівень культури мовця і тому робить спілкування більш ефективним.

Висока культура професійного мовлення є передумовою формування духовної культури, досягнення успіху в кар'єрному зростанні, збагачення власної культури спілкування і

розвитку комунікативних якостей мовлення. Культура професійного мовлення становить основу загальної культури вчителя, яка забезпечує якість освіти, яка відповідає вимогам часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н.Д. Практична стилістика і культура української мови. К. : Вища школа, 2003. 386 с.
2. Зязюн І. А., Крамущенко Л. В., Кривонос І. Ф. та ін. Педагогічна майстерність: підручник / за ред. І. А. Зязюна. К. : Вища школа, 1997. 349 с.
3. Коваль А.П. Культура ділового мовлення: писемне та усне ділове спілкування. 2-ге вид., переробл. і допов. К. : Вища школа, 1997. 302 с.
4. Культура української мови / С.Я. Єрмоленко, Н.Я. Дзюбишина-Мельник, К.В. Ленець та ін.; за ред. В.М. Русанівського. К. : Либідь, 1990. 315 с.
5. Пентилук М.І. Культура мови і стилістика. К. : Вежа, 1994. 240 с.
6. Пономарів О.Д. Культура слова : Мовностилістичні поради : навч. посіб. 2-е вид., стереотип. К. : Либідь, 2001. 240 с.
7. Сербенська О. А. Культура усного мовлення. Практикум : навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 2004. 216 с.
8. Словник-довідник із культури української мови / Д.Г. Гринчишин, А.О. Капелюшний, О.А. Сербенська, З.М. Терлак. К. : Знання, 2006. 240 с.

УДК 378.14(430)

Тетяна Шейн
(Ніжин, Україна)

ДУАЛЬНА ПІДГОТОВКА ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ВИКЛИКІВ

У статті розглядається дуальна підготовка як складова системи професійної освіти студентської молоді, розкривається її суть і значення. Окреслено можливості, конкретні шляхи впровадження елементів дуальності в систему професійної підготовки фахівців у закладах вищої освіти, що передбачає поєднання академічного навчання з практичною діяльністю на виробництві, з умовами, наближеними до професійної діяльності.

Ключові слова: освітній процес, професійна освіта, дуальна освіта, професійна підготовка, професійно-педагогічна майстерність, підприємство, модернізація.

The article deals with dual training as a component of the system of professional education of student youth, reveals its essence and meaning. Possibilities, concrete ways of introducing the elements of duality into the system of professional training of specialists in higher education institutions are outlined.

Keywords: educational process, vocational education, dual education, vocational training, professional and pedagogical skills, enterprise, modernization.

Однією з актуальних проблем професійної освіти в умовах інтеграційних процесів в Україні є підвищення якості підготовки фахівців відповідно до вимог ринкової економіки, європейських стандартів, які визначаються високим рівнем професійної компетентності, конкурентоспроможні та здатні успішно виконувати власні професійні обов'язки. Професійна підготовка спрямована не лише на формування готовності майбутніх фахівців до трудової діяльності, але й сприяє їх соціалізації, розвитку громадянської позиції, самоствердженню й самореалізації. Сучасний фахівець повинен відповідати вимогам часу й

конкретної спеціальності, успішно виконувати професійні завдання, свідомо приймати оптимальні рішення та реалізувати їх у певній галузі діяльності.

Аналіз особливостей організації освітнього процесу у закладах вищої освіти у контексті його наближеності до майбутньої професійної діяльності фахівців засвідчує наявність певних суперечностей, проблем, труднощів. У деяких дослідженнях зазначено недостатню відповідність освітнього процесу специфіці майбутньої професії, вимогам, що стоять перед особистістю сучасного фахівця, а також одноманітність форм, методів організації пізнавальної діяльності студентів [4]. На підставі вищезазначеного найпоширенішими головними проблемами професійної підготовки фахівців у закладах вищої освіти різних рівнів і типів є: віддаленість освітнього процесу від специфіки майбутньої діяльності студентів; невідповідність вищої професійної освіти вимогам суспільства й ринку до особистості фахівця, його професійної компетентності, мотивації та особистісним рисам; розбіжність між теоретичним рівнем освітнього процесу та його практичною спрямованістю; переважне застосування одноманітних, репродуктивних методів, прийомів, засобів, традиційних форм організації освітнього процесу.

Зрозуміло, що вирішення окреслених проблем сприятиме підвищенню пізнавальної активності майбутніх фахівців, формуванню у них інтересу до процесу навчання та професійної діяльності, набуттю системи знань, умінь виконання практичних завдань, умінь саморегулювання власної діяльності, самовдосконалення тощо.

Вагомою умовою підвищення якості професійної підготовки фахівців, подоланню розриву теорії та практики, організації освітнього процесу в контексті умов, наближених до майбутньої професійної діяльності, на сучасному етапі розвитку освіти в Україні є застосування елементів дуальної освіти у закладах вищої освіти. Це поняття походить від латинського слова «dualis», що означає «подвійний», та введено у педагогічну термінологію в середині 60-х років минулого століття у Німеччині як визначення нової, гнучкої форми організації професійного навчання. Дуальність передбачає поєднання освітньої та виробничої сфер з підготовки кваліфікаційних кадрів певного профілю. Іншими словами заклад освіти готує фахівця у співпраці з підприємством, поєднуючи його навчання з роботою. За дуальною освітою теоретичне навчання охоплює 30% годин від усього часу, відведеного на професійну підготовку, а виробниче навчання й практика – 70% навчальних годин [2].

Не можливо зводити дуальну систему тільки до проведення практики у студентів. Впровадження дуальної освіти вимагає нового якісного підходу як у закладі вищої освіти, так і у підприємств. На підприємстві потрібно буде організувати повноцінний освітній процес із залученням власного обладнання та власних спеціалістів.

Дослідження впровадження дуальної освіти дозволило виділити проблеми, які зважають його широкому впровадженню: відсутність можливості на підприємстві забезпечити методичну складову організації практичних занять, практики через дефіцит кваліфікованих фахівців, відсутність у них методичного досвіду, методична складова передбачає наявність відповідних програм, методичних рекомендацій тощо; відсутність нормативно-правового та методичного забезпечення проведення акредитації, ліцензування підприємства, яке виступає партнером закладу вищої освіти у системі дуальної освіти; відсутність фінансової можливості підприємства в деяких випадках оплачувати студентам зарплату, здійснювати виплати за соціальним страхуванням; неврегульованість нормативно-правових питань з виплати зарплати та стипендій студентам; неузгодженість змісту методичних рекомендацій для курсових та дипломних проектів з вимогами дуальної освіти.

На сьогодні дуальна освіта як складова системи професійної підготовки фахівців поширена в багатьох країнах окрім Німеччини, зокрема Канаді, Австрії, Швейцарії та інших. Європейський досвід активного застосування дуальної форми дає змогу ефективної підготовки майбутніх фахівців до професійної діяльності; усвідомити її суть й призначення – забезпечення умов для входження студентів у майбутню професійну діяльність якомога

раніше, знайомства їх з робочим місцем, організації теоретичного навчання у контексті практичної діяльності.

На підставі аналізу європейського досвіду та Концепції підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти, схваленої рішенням колегії Міністерства освіти і науки України, виокремимо її головні завдання: усунути основні недоліки традиційних форм і методів навчання; подолати розрив між теорією й практикою, освітою й діяльністю на робочих місцях, виробництвом тощо; підвищити якість підготовки кваліфікованих кадрів відповідно до вимог роботодавців [1].

Слід розрізняти дуальну освіту та виробничу або стажувальну практику у системі професійної підготовки, яку студенти можуть проходити перед академічним навчанням для ознайомлення зі сферою трудової діяльності або після з метою набуття умінь застосування наукових знань у практичній діяльності. Дуальна освіта охоплює гармонійне поєднання теоретичного навчання з практичною діяльністю на виробництві, що постійно взаємодіють та взаємодоповнюють один одного під час цілісного процесу професійної підготовки. Логіка організації освітнього процесу у закладах вищої або професійно-технічної освіти на засадах дуальності може бути різною залежно від мети професійної підготовки, матеріально-технічної бази закладу освіти, його можливостей, зокрема щодо рівня кадрового потенціалу, а також контактів з підприємствами, компаніями, що забезпечують базу й процес практичної, професійної діяльності майбутніх фахівців. У процесі фахової підготовки студенти у порядку чергування можуть спочатку проходити теоретичне навчання (декілька днів, тижнів) у закладі вищої, професійної (професійно-технічної) освіти, а потім бути задіяними у практичній, професійній діяльності (більшу кількість тижнів) на базі підприємств, установ, виробничих лабораторій тощо. Або порядок чергування теоретичної освіти й практичної підготовки може бути зворотним. Результати дуального навчання оцінюють відповідно до набутих знань, умінь, що студенти виявляють у процесі практичної, професійної діяльності на робочих місцях.

Процес організації дуальної освіти у системі професійної підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти охоплює такі складові: розробку законодавчого підґрунтя для підтвердження значущості й доцільності дуальної освіти та окреслення стандартів якості професійної освіти; організацію співпраці закладів освіти та бізнесу, промислових підприємств, установ, соціальних партнерів тощо; організацію навчання студентів під час професійної діяльності на підприємствах, в установах, організаціях тощо; врахування конкретних запитів, вимог роботодавців (підприємства, установи, компанії тощо) до рівня підготовки фахівця та змісту, якості професійної освіти; залучення кваліфікованих кадрів з виробничої сфери до педагогічної діяльності як інструкторів, наставників, викладачів тощо [3].

На сучасному етапі значна кількість закладів вищої та професійної освіти в Україні у співпраці з європейськими партнерами розпочали запровадження елементів дуальної освіти у освітній процес і ця кількість поступово збільшується. Переважно заклади фахової передвищої та професійної (професійно-технічної) освіти застосовують цю інноваційну форму організації навчання з метою збільшення або зміни переліку робітничих професій. Наприклад, у Відокремленому підрозділі Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський агротехнічний коледж» розробляють програму впровадження дуальної освіти для підвищення ефективності професійної підготовки фахівців; здійснюється пошук підприємств, виробничих баз, кампаній, які здатні забезпечити умови й кадровий потенціал для організації практичної діяльності на робочому місці. Однак, виникають певні проблеми на шляху активного розвитку дуальної форми організації навчання майбутніх фахівців у Україні: існує думка, що дуальна освіта може застосовуватися у процесі професійної підготовки фахівців лише прикладних спеціальностей, пов'язаних з виробництвом; заклади освіти відчують труднощі у пошуку підприємств, компаній, установ, які б забезпечували базу, кваліфіковані кадри для цілеспрямованої організації

виробничої, практичної діяльності у єдності з теоретичною підготовкою майбутніх фахівців; для організації продуктивної діяльності майбутніх фахівців на підприємстві необхідно забезпечити відповідні умови, підготувати приміщення, обладнання; керівники, наставники, інструктори виробничої сфери потребують належної психолого-педагогічної підготовки для цілеспрямованої організації взаємодії, навчання студентів на кваліфікованому, професійному рівні.

Подолання зазначених проблем розвитку дуальної освіти є вагомим завданням підвищення якості підготовки фахівців у закладах вищої освіти, забезпечення їх працевлаштування; водночас сприятиме збагаченню ринку праці, появі нових спеціальностей та фахівців, а отже розвитку економіки України. Впровадження нововведень, інновацій в освітній процес сприяє його ефективності за відповідних умов, що позбавлені стереотипів, традиційних підходів та є сприятливі для реалізації нових ідей. Багато викладачів роблять спроби застосовувати інноваційні технології, методи, засоби, але водночас дотримуються педагогоцентристських ідей, принципів директивного навчання, що привчають майбутніх фахівців до відтворення готових знань, репродуктивних дій та гальмують розвиток їх власної думки. Отже бачимо, що застосування різноманітних нововведень без зміни традиційної системи не забезпечує ефективність освітнього процесу, а саме глибину, ґрунтовність набутих знань, умінь студентів, а також не сприяє їх розвитку. Цей факт засвідчує необхідність внесення змін в освітній процес і педагогічні дії викладачів. В сучасних умовах студенти володіють різними засобами інформації, а тому їм треба допомагати та вчити їх здобувати знання, шукати власне розуміння наукових понять, теорій на підставі аналізу набутого досвіду. Знання набуваються лише шляхом дослідження, самостійного пошуку, відкриття та перевірки одержаних результатів [1].

Отже, суттєвими проблемами професійної підготовки майбутніх фахівців у сучасних закладах вищої освіти є віддаленість академічного навчання від професійної діяльності, теорії від практики, переважання в освітньому процесі репродуктивних методів, педагогічних стереотипів. Одними з дієвих шляхів подолання цих проблем є впровадження елементів дуальної освіти у систему професійної підготовки фахівців у закладі вищої освіти, що передбачає поєднання академічного навчання з практичною діяльністю на виробництві, умовами, наближеними до професійної діяльності. Застосування та реалізація будь-яких інновацій можливі, якщо відповідають головним засадам, принципам сучасної філософії освіти, зокрема особистісно центрованої концепції, згідно з якою кожен студент є активним суб'єктом освітньої діяльності, усвідомлює та регулює процес власного пізнання, самостійно творить особистісні знання, набуває досвід. Дотримуючись принципів цього підходу, викладачі також зобов'язані організовувати освітній процес у контексті майбутньої професійної діяльності студентів – налагодження зв'язку змісту навчальних курсів, методів і форм навчання з практичною діяльністю на робочому місці відповідно до призначення й суті конкретних предметів. Вагомим чинником ефективної організації професійно-спрямованого, практико-орієнтованого освітнього процесу є професійно-педагогічна майстерність викладача закладу вищої освіти.

В якості рекомендацій стосовно впровадження дуальної системи освіти можливо сформулювати наступні: організація на підприємствах філіалів провідних кафедр закладу вищої освіти; регулярне стажування викладачів на підприємстві, підвищення кваліфікації працівників підприємства в освітніх установах; створення на законодавчому рівні системи стимулювання для закладу вищої освіти та підприємств для участі у впровадженні системи дуальної освіти (впровадження податкових пільг тощо); розробка системи підтримки зі сторони Міністерства освіти і науки та інших відомств. Тобто, проекти дуальної освіти можна реалізувати лише у співпраці між ЗВО та підприємствами. Така форма навчання дозволяє поєднати найсильніші сторони закладів освіти – фундаментальна підготовка, та підприємств – цільова практична підготовка; розробка форми угоди про впровадження дуальної освіти між ЗВО, підприємством та студентом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти в Україні [Електронний ресурс]: схвалено колегією Міністерства освіти і науки України від 26 січня 2018 р. // Friedrich-Ebert-Stiftung: [офіц. сайт Фонду імені Фрідріха Еберта в Україні]. Київ, 2018. URL: <http://www.uam.in.ua/upload/medialibrary/3fb/3fb2c5c519f60251581d83fc2c139b61>.
2. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос та ін.; За ред. І.А.Зязюна. – 2-ге вид., допов. і переробл. К.: Вища школа, 2004.
3. Савчин М. В. Педагогічна психологія: Навч. посіб. К.: Академвидав, 2007.
4. Ткачук С. І. Актуальні проблеми та перспективи розвитку професійної освіти в умовах ринку праці // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. Педагогічні науки. 2017. Вип. 2. С. 266–270.

УДК 373.2.011.3-051:[379.828:794]:005.336.2

Людмила Шкіра
(Київ, Україна)

МЕТАФОРИЧНА ДІЛОВА ГРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІНТЕРАКТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИХОВАТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті розглядається метафорична ділова гра як засіб формування інтерактивної компетентності вихователів закладів дошкільної освіти; проаналізовано структурні компоненти запропонованого методу.

Ключові слова: компетентність, інтерактивна компетентність, ділова гра, метафора, метафорична ділова гра, вихователі, заклад дошкільної освіти.

The article considers the metaphorical business game as a means of forming the interactive competence of preschool educators; it also analyzes the structural components of the proposed method.

Key words: competence, interactive competence, business game, metaphor, metaphorical business game, educators, preschool educational institution.

Вступ. Розвиток сучасного суспільства диктує особливі умови організації дошкільної освіти, інтенсивне впровадження інновацій, нових технологій і методів роботи з дітьми. У цій ситуації особливо важлива професійна компетентність, основу якої становить особистісний і професійний розвиток педагогів. Професіоналізація педагога і входження його в інноваційний режим роботи неможливі без творчого самовизначення, в якому провідну роль відіграють інноваційні педагогічні технології.

Одним із ефективних інструментів оптимізації підготовки кваліфікованих спеціалістів є інтеграція в процес освіти концептуальних моделей, інноваційних методів і прийомів формування інтерактивної компетентності. Варто зазначити, що тенденції до використання в педагогічній практиці нетрадиційних методів та технологій навчання не є новими. Одним із таких методів є метод педагогічної метафоричної ділової гри.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Аналіз наукових джерел засвідчив, що питання компетентності з-поміж європейської спільноти постало давно, його вивченню та розробці присвятили роботи Ф. Вейнерт, Дж. Гуді, Ж. Делор, Дж. Карсон, Р. Кеган, Дж. Консант та багато ін. З-поміж вітчизняних науковців та учених найближчого зарубіжжя до питання компетентності зверталися О. Антонова, Л. Маслак, Н. Бібік, С. Бондар, С. Вітвицька, Н. Волкова та ін.

Аналіз психолого-педагогічної та соціально-психологічної літератури показав, що вчені розглядають інтерактивну компетентність як різновид соціально-психологічної, пов'язаний із системою знань, необхідних для організації успішних професійних взаємодій. Деякі автори (О. Мартинюк, І. Медведєва, С. Панькова, І. Соловійова, О. Шестопад) також пропонують її виокремлювати у рамках діяльнісної та організаційної компетентностей.

Лінгвістичні особливості формування інтерактивної компетентності розроблені у роботах провідних педагогів США: П. Ур, Д. Нанена, В. Ріверз та інших; психолого-педагогічні механізми цієї проблеми висвітлені у роботах Х. Брауна, Л. Виготського, Р. Еліс, Т. Лінч, Д. Річардс та інших. Філософські засади формування інтерактивної компетентності зазначені в роботах М. Ослон, В. Бегерманн, Ч. Фейдела та В. Тріллінга та інших.

Важливість поліпшення психолого-педагогічної, методичної, інтерактивної, комунікативної підготовки компетентних фахівців висвітлено у науково-методичних роботах М. Кларіна, С. Костенка, О. Шемет, Д. Свон (D. Swann) та багатьох інших.

Особливості використання інноваційних педагогічних технологій досліджуються науковцями Л. Даниленко, Е. Паламарчук; ефективні інтерактивні технології навчання дорослих розглядаються у працях С. Сисоевої.

Проблемі застосування інноваційних методів у процесі підготовки майбутніх вихователів дітей дошкільного віку присвячені роботи Л. Артемової, О. Байер, Г. Беленької, Л. Загородньої, В. Задоя, К. Карасьової та інших.

Виникнення та розвиток методу метафоричної ділової гри пов'язують із дослідженнями зарубіжних науковців та практиків Г. Ніколаєвої, Д. Протасової, Н. Радіної та інших. В Україні розробкою зазначеного методу займаються О. Бреусенко-Кузнецов, Г. Нижник, Л. Терлецька, Н. Цибуля та інші. Ці дослідники вказують на необхідність використання методу метафоричної ділової гри в психолого-педагогічній роботі. Так, С. Савченко, О. Івановська, Н. Шкаріна, О. Філь вважають за доцільне застосування цього методу в професійній діяльності педагога дошкільної освіти.

Метою статті є визначення ефективності проведення метафоричної ділової гри як засобу формування інтерактивної компетентності вихователів закладів дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні привертають увагу поняття: «компетентність», «інтерактив», «інтерактивна компетентність», «метафорична гра».

Український педагог Н. Мойсеюк вважає, що «*компетентність* – якість особистості, яка необхідна для якісної продуктивної діяльності в певній сфері»[4]. Багатоаспектно пропонують розглядати компетентність О. Антонова та Л. Маслак: гармонійне, інтегроване, системне поєднання знань, умінь і навичок, норм, емоційно-ціннісного ставлення та рефлексії, що складають мінімальну готовність особистості до вирішення практичних завдань [1, с. 99].

Слово «*інтерактив*» походить від англійського слова «interact». «Inter» – це взаємний, «act» – діяти. Інтерактивний – здатний взаємодіяти або перебувати в режимі бесіди, діалогу з будь-чим або з будь-ким [5, с. 53].

Інтерактивна компетентність – це професійна інтегральна якість особистості, яка виявляється в її здатності до міжособистісної комунікації, передбачає її спроможність активізувати діяльність у межах міжсуб'єктної взаємодії і визначає її готовність до здійснення безперервного індивідуального розвитку, науково-практичним підґрунтям якої є сукупність знань, умінь, досвіду тактовного і рівноправного спілкування за створених комфортних і творчих умов взаємодії [5].

Щодо формування інтерактивної компетентності у вихователів, то слід враховувати два головні аспекти: зміна внутрішньоособистісних і поведінкових особливостей; зміна зовнішніх умов, і в першу чергу, сімейного виховання, педагогічного спілкування, соціально-психологічного клімату в групі (ігровій, навчальній, трудовій).

Нині, інтерактивне навчання є пріоритетним при підвищенні фахової компетентності педагогів. Воно передбачає активну взаємодію, дає змогу акцентувати увагу на діяльності,

забезпечує міцність знань і свободи самовираження кожного учасника взаємодії. Інтерактивне навчання сприяє формуванню високої мотивації, активності життєвої позиції, командного духу педагогів.

На користь інтерактивного навчання свідчать і наукові дослідження: за даними психолога Ханнса-Еберхарда Майхнера, при переважно пасивному сприйманні інформації ті, хто навчаються, зберігають у пам'яті: 10% того, що читають; 20% того, що чують; 30% того, що бачать; 50% того, що чують і бачать. За умов активного сприймання, інформація зберігається в такому обсязі: 80% того, що говорив сам слухач; 90% того, що сам зробив [5].

Сучасні науковці (О. Баєр, Г. Беленька, Т. Піроженко та інші) довели позитивний вплив соціальної взаємодії на становлення ціннісно-мотиваційної сфери дорослої особистості, її світоглядної позиції, емоційно-вольової саморегуляції. Завдяки використанню інтерактивних методів педагогіки зможуть усвідомити та освоїти такі досі абстрактні для більшості з них особистісні функції, як-от: групове цілепокладання; особиста відповідальність; творче самовираження; педагогічна рефлексія; ефективна самоорганізація поведінки і діяльності.

Інтерактивні методи, які використовують у процесі навчання педагогів, мають базуватися на врахуванні психології людських взаємовідносин. Недарма їх називають активними, діалоговими, комунікативними. Взаємодія учасників гри, тренінгу, диспуту, семінару – важливий освітній ресурс, який слід використовувати і розвивати.

На думку педагога Д. Махотіна, інтерактивна взаємодія сприяє інтелектуальній активності суб'єктів навчання, створенню умов як для конкуренції, так і для кооперації зусиль [2, с. 44]. Окрім того, в інтерактивній взаємодії найціннішим є такий психологічний феномен, як зараження, коли будь-яка висловлена думка здатна мимоволі викликати ланцюгову реакцію.

З-поміж методів, застосованих під час організації інтерактивного навчання, ефективній взаємодії педагогічних працівників сприятимуть, зокрема, такі як: метод модерації; метод кейсів; рольові та ділові ігри.

Усі перераховані методи є ефективними, але більш докладно ми зупинимось на метафоричній діловій грі.

Термін *«метафорична гра»* було введено в педагогічний лексикон сертифікованим бізнес-тренером Жанною Зав'яловою у 2004 р. для позначення особливого класу ділових ігор з найбільш загальної класифікації ділових ігор [3, с. 13]. Унікальність метафоричної гри полягає в тому, що для вирішення проблем в якості сюжету для проведення ділової гри береться метафора. Метафорою можуть служити казки, притчі, легенди, анекдоти, які за аналогією передають проблематику відносин головних героїв метафори і реальних проблем в роботі. Цей метод є носієм важливої інформації про внутрішній світ особистості та її взаємодію з навколишнім середовищем. Використання метафори дозволяє активізувати творчі здібності учасників, зняти блоки та стереотипи, які, можливо, вже сформувалися при невдалих спробах вирішити проблему на практиці. Переключити увагу учасників з бачення перешкод на бачення можливостей. Проведення метафоричної ділової гри дає особливу легкість в занятті, пробуджує новий запас енергії у її учасників.

На основі аналізу наукових праць Д. Дімітрієва, Н. Радіної, І. Скрипюк, О. Фільта нами були виділені такі функції метафори: навчальна; емоційного; функція задоволення; розвиваюча; соціалізуюча; виховна; соціально-терапевтична.

Як зробити навчання живим, захоплюючим та інтерактивним, коли немає взаємодії людей, а треба навчити приймати рішення, працюючи у своєму внутрішньому просторі? Завдяки метафоричній діловій грі легко справитися з цим завданням.

У метафоричній діловій грі тренер (вихователь-методист) виступає як модератор: він не дає нової інформації, рецептів і порад, а, організовуючи їх роботу в певному форматі, спонукає їх самих вирішити свої проблеми, відповісти на ті питання, на які до проведення ділової гри в них не було однозначної відповіді. Важливо зазначити, що тренер в діловій грі виступає не як учитель, а як організатор групового простору.

У діловій грі від тренера вимагається чітко формулювати інструкції, слідкувати за часом, стимулювати творчу активність учасників, грамотно проводити аналіз та узагальнення результатів гри.

Алгоритм метафоричної ділової гри досить простий, а саме:

- 1 – сформулюйте чітко проблему з реального професійного життя;
- 2 – визначте ключових суб'єктів дії для вирішення проблеми;
- 3 – виокремте чинники мотивації, інтереси та бажання ключових суб'єктів проблеми, проаналізувавши взаємини між ними;
- 4 – підберіть за аналогією приклад з казки, притчі, анекдоту, історії, в якому головні герої були б пов'язані схожими взаєминами, мотивацією, інтересами або бажаннями;
- 5 – визначте кількість команд та їх назву, оберіть ролі, необхідні для організації гри та розподіліть їх між учасниками;
- 6 – сформулюйте завдання для кожної команди за аналогією з завданням-проблемою з реального життя;
- 7 – складіть заключну таблицю.

Дуже важливо, щоб обидві команди отримали схожі питання, і щоб ці питання були сформульовані позитивно. Оскільки в процесі проведення ділової гри важливо вивести учасників на варіанти рішень, а не на варіанти проблем. Тепер метафорична ділова гра готова – залишилося її тільки провести.

За використанням метафори відбувається: активізація творчих здібностей; зняття стереотипів, які можливо, вже сформувалися через невдалі спроби розв'язання проблем; переключення акценту з перешкод на активний пошук можливостей. Під час підготовки та проведення педагогічної метафоричної гри маємо справу з трьома основними рівнями планування результатів діяльності, згідно з теорією розвивального навчання Л. Виготського [4]: 1-м рівнем (мінімальним чи уповільненим), який передбачає орієнтацію на випадкові одиничні ознаки (узнавання, згадування); 2-м рівнем (загальним чи оптимальним), який характеризується орієнтацією на локальні ознаки (зіставлення, порівняння); 3-м прискореним рівнем планування результатів, який орієнтує на глобальні ознаки та властивості (перенесення знань на нову ситуацію) – накопичення і систематизацію запасу інформації.

Отже, інтерактивні методи навчання, а саме метафорична ділова гра дає змогу реалізувати суб'єкт суб'єктний підхід в організації підвищення професійної компетентності педагогічних працівників. У такому разі кожен педагог має змогу відчувати свою значимість у колективі. Тож можна стверджувати, що даний метод є ще й командотворним (згуртовує колектив) і спонукає учасників метафоричної гри до обміну досвідом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова О., Маслак Л. Європейській вимір компетентнісного підходу та його концептуальні засади // Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід: монографія / за ред. О. Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 81 – 109.
2. Байер О. Застосовуємо інтерактивні методи навчання педагогів // Практика управління дошкільним закладом. 2016. № 7. С. 44–49.
3. Завьялова Ж. Метафорическая деловая игра: практ. пособ. для бизнес-тренера. СПб. : Речь, 2006. 134 с.
4. Мойсеюк Н. Педагогіка. Навч. посібник. 5-е вид., доп. і переробл. К.: [б. в.], 2007. 656 с.
5. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посіб. К. : Видавництво А.С.К., 2004. 192 с.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук Товкач І.С.

*Marg'uba Egamberdiyeva
(Namangan, O'zbekiston)*

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI DARSLARINI INTERFAOL METODLAR ASOSIDA TASHKIL ETISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

В статье рассматриваются способы и эффективность применения интерактивных методов на уроках родного языка.

In the article it is said on effectiveness of using modern technologies in process of teaching Mother tongue.

Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda ta'limning sifat va samaradorligini oshirish eng dolzarb masalalardan biri bo'lib hisoblanmoqda. Bu esa o'quv mashg'ulotlari jarayonini zamon talablari darajasida tashkil etish, ta'lim jarayonlariga ilg'or pedagogik texnologiyalarni olib kirishni talab etmoqda. O'quvchilarining fanlar bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarini oshirishda interfaol metodlardan foydalanish yaxshi samara beradi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili fanini o'qitishdan maqsad o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgalar fikrini anglaydigan, muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat. Bu esa o'qituvchi o'qitish jarayonining samaradorligini oshirishga, asosiy o'rinni ta'limga interfaol usullarni, innovatsion pedagogik texnologiyalarini kiritish va ulardan mohirona foydalanishga undaydi. Zero an'anaviy ta'limda o'quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, rivojlantiruvchi ta'lim mezonlariga muvofiq bilimlarni o'quvchilarning o'zlari mustaqil o'rganishi, tahlil qila olishi, xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga yo'naltirilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Ona tili darslarini ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda tashkil etish o'quvchilarni o'z ona tillarini chuqur o'rganishga sharoit yaratadi.

“Beshinchisi (oltinchisi, yettinchisi,...) ortiqcha” metodi – o'quvchilarni mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan interfaol metod bo'lib, uni qo'llash jarayonida quyidagi harakatlarni amalga oshirish kerak:

o'rganilayotgan mavzu mohiyatini ochib berishga xizmat qiladigan tushunchalar tizimini shakllantirish;

hosil bo'lgan tizimdan mavzuga taalluqli bo'lmagan besh, olti va undan ortiq hamda taalluqli bo'lmagan bitta tushunchaning o'rin olishiga erishish;

o'quvchilarga mavzuga taalluqli bo'lmagan tushunchani aniqlash va uni tizimdan chiqarish vazifasini topshirish;

o'quvchilarni o'z harakatlari mohiyatini sharhlashga undash;

mazuni mustahkamlash maqsadida ulardan tizimda saqlanib qolgan tushunchalarga izoh berish hamda o'zaro o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik asoslarini talab etish.

Masalan, dunyoda oltita xalqaro til mavjud bo'lib, jahon miqyosidagi anjumanlar ana shu tillarda o'tkaziladi. O'quvchilar ortiqchasini topadilar.

*Masalan, Ingliz, fransuz, ispan, rus, **nemis**, xitoy, arab*

“Tushunchalar tahlili” uslubi

Ushbu uslub o'tilgan mavzuni o'quvchilar tomonidan yodga olish, biron-bir mavzu bo'yicha o'qituvchi tomonidan berilgan tushunchalarga mustaqil ravishda o'z izohlarini berish, shu orqali o'z bilimlarini tekshirib baholashga imkoniyat yaratish va o'qituvchi tomonidan qisqa vaqt ichida barcha o'quvchilarni baholay olishga yo'naltirilgan bo'lib, o'quvchilarni mashg'ulotda o'tilgan mavzuni egallaganlik va mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirib olinganlik darajalarini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, o'zlarining bilim darajalarini

baholay olish, yakka va guruhlarda ishlay olish, safdoshlarning fikriga hurmat bilan qarash, shuningdek o'z bilimlarini bir tizimga solishga o'rgatadi..

“Olmoshlar” mavzusiga oid “Tushunchalar tahlili” jadvali

Tushuncha, atama	Izoh
Kishilik olmoshi	
Ko'rsatish olmoshi	
Gumon olmoshi	
Belgilash olmoshi	
Bo'lishlik olmoshi	
So'roq olmoshi	
O'zlik olmoshi	

Topshiriqni to'ldirilgan shakli

Tushuncha, atama	Izoh
Kishilik olmoshi	Men,sen,u. biz, siz, ular
Ko'rsatish olmoshi	U, bu, shu, ana, mana
Gumon olmoshi	Allakim, allanarsa,
Belgilash olmoshi	Hamma, barcha, bari, butun
Bo'lishlik olmoshi	Hech qachon, hech narsa
So'roq olmoshi	Kim? Nima?
O'zlik olmoshi	O'z

Ushbu uslubdan o'quv mashg'ulotlarining barcha turlarida (dars boshlanishi yoki dars oxirida, yoki o'quv predmetining biron-bir bo'limi tugallanganda) o'tilgan mavzuni o'zlashtirganlik darajasini baholash, takrorlash, mustahkamlash yoki oraliq va yakuniy nazorat o'tkazish uchun, shuningdek yangi mavzuni baholashdan oldin o'quvchilarning bilimlarini tekshirib olish uchun mo'ljallangan. Ushbu uslubni mashg'ulot jarayonida yoki mashg'ulotning bir qismida yakka, kichik guruh hamda jamoa shaklida tashkil etish mumkin. Ushbu uslubdan uyga vazifa berishda ham foydalansa bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Tolipov O'., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. T.: “Fan” nashriyoti, 2006.
2. Turg'unov S.T. va boshqalar. O'qituvchilarning kasbiy mahorat va kompetentligini rivojlantirish. T.: “Sano-standart”, 2012.
3. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. T.: Nihol, 2013.

ХАРБИЙ ТАЪЛИМДА МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМНИНГ ЎРНИ

Курсантларнинг мустақил таълими – курсантлар ва тингловчиларни ўқитувчи бошчилигида у ёки бу фаннинг дастури бўйича материалларнинг бир қисmini мустақил ўрганиши ва тингловчиларнинг янги билимлар, бошқа фанлардан олинган билимларини кенгайтириши ва мустаҳкамлаш, чуқурлаштириши, ҳамда бошқа ижодий топшириқларни бажариши борасида фикр юритилган. Ушбу мақолада курсантларнинг мустақил таълими тўғрисида таҳлиллар қилинган.

Калим сўзлар: ҳарбий таълим, мустақил таълим, мустақил иш, мутахассис.

Independent training of cadets – under the guidance of a cadet and trainee instructor, an independent study of some of the material on a particular subject program and the expansion and deepening of the trainees' new knowledge and knowledge from other disciplines, as well as another creative task. This article analyzes the cadets' independent learning.

Key words: military education, independent learning, independent work, expert.

Ўзбекистон Республикаси Президенти, Қуролли Кучлар Олий Бош Қўмондони Шавкат Миромонович Мирзиёев 2020 йил 24 январь куни Олий мажлисга мурожаатномасида "... биз Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислохотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз. Бунинг учун, авваламбор, ташаббускор ислохотчи бўлиб майдонга чиқадиган, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали янги авлод кадрларини тарбиялашимиз зарур. Шунинг учун ҳам боғчадан бошлаб олий ўқув юртигача – таълимнинг барча бўғинларини ислох қилишни бошладик...", деб таъкидлади [1].

Шундан келиб чиқиб, ҳарбий таълим тизимида олиб борилаётган ислохотлар ичида етук малакали ҳарбий мутахассисларни тайёрлаш тизимини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ушбу жараёнда олий ҳарбий таълим муассасаларидаги мустақил таълим катта аҳамиятга эгадир.

Тез суръатларда ўзгариб тураётган ахборот ва маълумотлар доираси шароитларида курсантларга мавзу бўйича барча маълумотларни машғулот давомидагина етказишнинг имкони йўқ. Курсант мустақил равишда ўз устида тинимсиз ишлаб, шуғуллансагина берилаётган маълумотларни чуқур ўзлаштириши орқали билимга эга бўлиши мумкин. Курсантларнинг машғулотлар давомида шаклланган асосий билим, кўникма ва малакалари мустақил таълим жараёнидагина мустаҳкамланади, шаклланади, мустақил фаолият кўрсатиш қobiliяти ривожланади ва уларда ижодий ишлашга қизиқиш пайдо бўлади. Шунинг учун курсантларнинг мустақил таълим олишларини режалаштириш, ташкил қилиш ва бунинг учун барча зарурий шарт-шароитларни яратиш, ўқув машғулотларида курсантларни ўқитиш билан бир қаторда уларни кўпроқ ўқишга ўргатиш, билим олиш йўллари кўрсатиш, мустақил таълим олиш учун йўлланма бериш олий ҳарбий таълим муассасасининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Мустақил таълим – бу курсантлар ва тингловчиларнинг ўқитувчи бошчилигида у ёки бу фаннинг дастури бўйича материалларнинг бир қисmini мустақил ўрганиши ва тингловчиларнинг янги билимлар, бошқа фанлардан олинган билимларини кенгайтириши ва мустаҳкамлаш, чуқурлаштириш ҳамда бошқа ижодий топшириқларни бажариш ва модуллаштиришни олиб боришда рефератлар ишлаб чиқиш, бундан ташқари курсантларнинг ўқув материалларини мустақил ишлаш усуллари ўргатишни фаол ўзлаштириш мақсадида ўтказилади. У ўрнагувчиларда интеллект, кенг фикрлаш, маданият, дунёқараш, фаоллик,

олдига кўйган мақсадга эришишда тиришқоқликни ривожлантиради. Мустақил таълим бошқа ўқув фанлари билан мантикий боғлиқ бўлиши керак. Бунда қийин мавзуларни ўқиш тавсия этилмайди [2].

Мустақил ишдан кўзланган самарадорликка эришиш учун олий ҳарбий таълим муассасасининг ҳар бир профессор-ўқитувчисидан дастлаб курсантда ўз қобилияти ва ақлий имкониятларига ишонч уйғотиши, уларни сабр-тоқат билан, босқичма-босқич мустақил билим олишни тўғри ташкил қилишга ўргатиб бориши лозим бўлади.

Курсантлар мустақил ишларининг шакли ва ҳажмини белгилашда қуйидаги жиҳатлар эътиборга олиниши лозим:

ўқиш босқичи;

муайян фаннинг ўзига хос хусусияти ва ўзлаштиришдаги қийинчилик даражаси;

курсантнинг қобилияти ҳамда назарий ва амалий тайёргарлик даражаси (таянч билими);

фаннинг ахборот манбалари билан таъминланганлик даражаси;

курсантнинг ахборот манбалари билан ишлай олиш даражаси [3].

Мустақил иш учун бериладиган топшириқларнинг шакли ва ҳажми, қийинчилик даражаси семестрдан-семестрга кўникмалар ҳосил бўлишига мувофиқ равишда ўзгариб, ошиб бориши лозим. Яъни, курсантларнинг топшириқларни бажаришдаги мустақиллиги даражасини аста-секин ошириб, уларни топшириқларни бажаришга тизимли ва ижодий ёндашишга ўргатиб бориш керак бўлади.

Курсантлар мустақил ишини самарали ташкил этишда:

тизимли ёндашиш;

барча босқичларини мувофиқлаштириш ва узвийлаштириш;

бажарилиши устидан қатъий назорат ўрнатиш;

ташкил этиш ва назорат қилиш механизмларини такомиллаштириб бориш.

Мустақил иш топшириқлари муваффақиятли якунланиши учун қуйидаги талаблар бажарилиши лозим:

мақсад (билимни мустаҳкамлаш, янги билимларни ўзлаштириш, ижодий фаолликни ошириш, амалий кўникма ва малакаларни шакллантириш ва ҳ.к.), аниқ асосланиши;

вазифа ва топшириқларнинг аниқ-равшан белгиланиши;

топшириқларни бажариш алгоритми ва методларидан курсантларнинг етарли даражада хабардор бўлиши;

маслаҳат ва бошқа ёрдам турларининг тўғри белгиланиши (йўлланма ва кўрсатма бериш, мавзунинг мазмуни ва моҳиятини тушунтириш, муаммоли топшириқларни бажариш усуллари бўйича тушунча бериш, айрим муаммоли моментларни биргаликда ҳал қилиш ва ҳ.к.);

хисобот шакли ва баҳолаш мезонини аниқ белгилаш; назорат вақти, шакли ва турларини аниқ белгилаб олиш (амалий семинар, лаборатория машгулотлари, консультация учун ёки назорат учун махсус ажратилган вақт; маъруза ёки реферат матни, бажарилган топшириқлар дафтари, назорат ишлари, уй вазифаси дафтари, курс ишлари, тест, мақола, ностандарт топшириқлар, саволлар, мақола, кўргазмали жиҳозлар ва ижодий ишлар; савол-жавоб, бажарилган иш мазмуни ва моҳиятини тушунтириб бериш, ёзма шаклда баён қилиш ва ҳ.к.).

Хулоса сифатида қуйидагиларни қайд этиш мумкинки, бугунги кунда юртимизда ёшларга мустақил ижодий фаолият олиб боришлари учун турли имтиёзлар яратилиб, уларга имкониятлар беришга катта эътибор қаратилмоқда. Олий ҳарбий таълим тизимида ҳам бошланган ислохотлар давом этмоқда. Ўқув жараёнида ижодий фикрлайдиган мустақил ва ноодатий ҳаракат қилиш қобилиятига эга мутахассисларни тайёрлаш муаммолари муҳим аҳамият касб этади. Келажакда ижодий ва мустақил фикрлаш қобилиятига эга бўлган мутахассисни тарбиялашга йўналтирилган мустақил таълимни режалаштириб ўтказишга талаблар ва ёндашувлар ҳам ўзгармоқда.

Юқоридаги фикрларни инобатга олиб айтиш мумкинки, олий ҳарбий таълим муассасаларида етук малакали, ўз фаолиятига ва ҳар бир ишга ижодий ёндашадиган, янги

тафаккурдаги замон талабларига жавоб берадиган, шунингдек, бошқарув қобилятига, ғоявий-сиёсий ўринга, фидойилик, қатъийлик, саводхонлик, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали офицер кадрларни тайёрлашда мустақил таълимнинг тутган ўрни бекиёсдир. Шу билан бир вақтда бўлажак мутахассисларни тайёрлашда курсантларининг машғулотларга тайёргарлигининг асоси сифатида уларга шарт-шароитларни яратиб бериш муҳим аҳамиятга эгадир.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти, Қуролли Кучлар Олий Бош Қўмондони Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январь куни Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Ватапарвар” газетасининг 4-сони, 2020 йил 24 январь.
2. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирининг 2015 йил 18 августдаги 646-сонли “Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг олий ҳарбий таълим ўқув юртларида ҳарбий кадрларни тайёрлаш тизимини келгусида янада такомиллаштиришга йўналтирилган меъерий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида” ги буйруғи.
3. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2009 йил 14 августдаги 286-сонли буйруғининг 1-илоvasи “Талабалар мустақил ишини ташкил этиш ва назорат қилиш бўйича йўриқнома”.

ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.99

Валерія Брусановська, Олена Проданова
(Ізмаїл, Україна)

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ПОДОЛАННЯ

У статті розглядається синдром емоційного вигорання у педагогічній діяльності та шляхи його подолання. Цей синдром є процесом поступової втрати емоційної, когнітивної і фізичної енергії, що проявляється в симптомах емоційного, розумового виснаження, фізичного стомлення, особової усунутості і зниження задоволення від виконання роботи. Він розглядається як невдалий дозвіл стресу.

Ключові слова: емоційне вигорання, стрес, психічна напруга, професійне вигорання, психічне здоров'я, психологічна перевтома, стадії емоційного вигорання, профілактика синдрому емоційного вигорання.

The article deals with the emotional burnout syndrome in pedagogical activity and the ways to overcome it. This syndrome is a process of gradual loss of emotional, cognitive and physical energy, which is manifested in the symptoms of emotional, mental exhaustion, physical fatigue, personal fatigue and decreased satisfaction with work. It is considered as a bad stress resolution.

Keywords: emotional burnout, stress, mental stress, occupational burnout, mental health, psychological fatigue, stages of emotional burnout, prevention of emotional burnout syndrome.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлена тим, що останніми роками все частіше говорять про синдром професійного вигорання. Синдром емоційного вигорання – найнебезпечніша професійна хвороба людей, які працюють з людьми, чия діяльність неможлива без спілкування: психологів і учителів, менеджерів і лікарів, і звичайно ж працівників соціальних служб.

Мета дослідження виявити причини формування синдрому професійного вигорання працівників сфери соціального обслуговування і виробити методи профілактики цієї проблеми.

В умові перетворень, що відбуваються в нашому суспільстві, особливу актуальність має ефективність професійної діяльності, у тому числі у сфері освіти. Для того, щоб забезпечити і підтримувати високий рівень діяльності педагогічного персоналу в освітніх установах, необхідно звернути увагу на такий психологічний аспект, як емоційне вигорання педагогів різних категорій, працюючих з дітьми. Педагогічна діяльність пов'язана з великою кількістю різних дій в системі "педагог-дитина", особливо емоційно "вигорають" педагоги та інші фахівці, працюючі з дітьми з підвищеною мірою збудливості і з іншими порушеннями емоційної сфери. [4, с. 692].

Синдром емоційного вигорання формується як реакція організму, на який тривало впливають професійні стреси, що в першу чергу пов'язані з роботою, умовами професійної діяльності, а також соціальним середовищем. Наше дослідження підтверджує, що у разі появи синдрому емоційного вигорання педагогічний процес, в якому беруть участь і педагоги, і діти, стає малоефективним і приблизно у однієї треті педагогічних працівників порушується якість виконання ними професійних обов'язків.

Наше твердження, зосереджене на дослідно-експериментальній діяльності, зводиться до того, що втрата емоційної, когнітивної і фізичної енергії знижує задоволення виконанням роботи, а також частково впливає на зникнення психологічного захисту педагога в прояві емоцій у випадках психотравмуючих дій, як наслідок, виробляється стереотип емоційної,

професійної поведінки, що негативно позначається на ефективності виконаної роботи.

Психологи В.В. Бойко, И.А. Акиндинова, Т.Н. Мартинова, О.И. Бабич, К.А. Дубиницкая та ін., розглядають різні підходи до обраної нами проблеми і зазначають, що вигорання – функціональний стереотип, який дозволяє дозувати і економно витрачати ресурси енергії. В цю же мить можуть з'являтися його дисфункціональні наслідки, коли "вигорання" негативно відбивається на виконанні професійної діяльності і стосунках з колегами. Іноді це позначається поняттям "професійне вигорання", воно дозволяє розглядати таке явище в аспекті особистої деформації під впливом професійних стресів.

На наш погляд, проблема синдрому емоційного вигорання найоб'єктивніше досліджена в роботах американського психіатра Г. Фрейденбергера, соціального психолога К. Маслач, в яких названі учені визначають емоційне вигорання як фізичне і емоційне виснаження і втрату повноцінного сприйняття навколишньої дійсності, у тому числі і в професійній діяльності [1, с. 56].

Перші роботи по СЕВ належать американському психіатрові Г.Фрейденбергеру, який в 1974 р. запропонував термін "вигорання" для опису стану деморалізації, розчарування і крайньої втоми, які він спостерігав у працівників психіатричних установ. На підставі своїх спостережень він розробив нову модель для розгляду дистреса і функціональних порушень, пов'язаних з роботою. Вона зосереджена на патології професійної діяльності і стала засобом руйнування табу, якого люди зазвичай дотримувалися, обговорюючи один з одним своє внутрішнє життя і корпоративні проблеми. У 1976 К.Маслач (соціальний психолог) визначила цей стан як емоційне і фізичне виснаження, включила розвиток негативного відношення до себе та до своєї роботи.

Головною причиною синдрому емоційного вигорання є психологічна перевтома. Коли внутрішні та зовнішні вимоги довго переважають над ресурсами, то у людини порушується стан рівноваги, який призводить до синдрому емоційного вигорання. Педагог освітньої установи має особливий професійний статус, пов'язаний зі значною відповідальністю за здоров'я, розвиток та формування особистості дитини, як наслідок - великою напругою в роботі, що позначається на емоційній сфері.

Синдром емоційного вигорання – це вироблений людиною механізм психологічного захисту у формі повного, а іноді і частково виключення емоцій через виборчі психотравмуючі дії. Це стереотип емоційний, частіше за все професійний, який придбала людина. Зараз дослідники все частіше зв'язують синдром з психосоматичними захворюваннями і відносять його до станів передхвороби.

В.В. Бойко під емоційним вигоранням розуміє вироблений людиною механізм психологічного захисту у формі повного іноді часткового виключення емоцій, тобто пониження їх енергетики у відповідь на обрані психотравмуючі дії. Учений виділяє три фази формування вигорання. Кожна фаза містить певні симптоми, що описують динаміку розвитку синдрому вигорання. Фаза напруги : нервова (тривожна) напруга служить передвісником і "запускаючим" механізмом у формуванні емоційного вигорання. Напруга має динамічний характер, що обумовлюється вимотуючою постійністю або посиленням психотравмуючих чинників. Фаза резистенції (опір наростаючому стресу): людина намагається більш менш успішно захистити себе від неприємних вражень. Фаза виснаження: супроводжується загальним падінням енергетичного тону і послабленням нервової системи, зубожінням психічних ресурсів [3, с. 109].

Існує багато ознак емоційного вигорання. Відомий американський вчений Джордж Грінберг виокремив п'ять етапів розвитку психічної напруги , яка пов'язана з напругою під час роботи і назвав їх стадіями емоційного вигорання:

1. Людина отримує задоволення від своєї роботи, але відчуває постійні стреси, які поступово зменшують її енергію.
2. Розвиваються перші симптоми синдрому – це часткова втрата зацікавленості до своєї роботи, зниження працездатності та безсоння.

3. На третьому етапі людині з синдромом емоційного вигорання вже дуже важко зосередитися на своїй роботі, вона виконує усе повільно, не отримує задоволення. З'являється погана звичка відкладати справи на потім. Працівник з цією проблемою починає працювати пізно ввечері, а інколи у вихідні. Через це виникає звичка дороблювати справи вночі, яка має погані наслідки: недосип, агресивність, поганий настрій та інші.

4. Звичайна втома перетворюється в хронічну та проектується на здоров'я не тільки психічне, а й фізичне: відбувається зниження імунітету, через це прості простудні захворювання переростають у хронічні, з'являються захворювання, які особа з синдромом нібито вилікувала.

5. На п'ятому етапі починається емоційна нестабільність, відбувається загострення хронічних захворювань та різкий занепад сил. На цій стадії яскраво виражені всі ознаки синдрому емоційного вигорання.

Виділяються три ключові ознаки СЕВ. Розвитку синдрому передую підвищена активність – людина повністю поглинена роботою, забуває про власні потреби, а потім настає перша ознака – виснаження. Виснаження – це почуття перенапруження і вичерпання емоційних і фізичних ресурсів, це почуття втоми, яке не проходить після нічного сну. Ці явища зменшуються після відпочинку, але поновлюються після повернення на роботу, де панує тяжка ситуація [2, с. 184].

Друга ознака СЕВ – відторгненість. Вона розцінюється як спроба впоратися з емоційними стресами на роботі. У крайніх проявах людину майже нічого не хвилює з професійної діяльності і не викликає емоційного відгуку – ні позитивні, ні негативні ситуації. Втрачається інтерес до роботи.

Третя ознака – відчуття втрати власної ефективності – падіння самооцінки у рамках вигорання. Людина не бачить перспектив у своїй професійній діяльності, перестає отримувати задоволення від своєї роботи, втрачається віра у свої професійні можливості.

Виділяють такі симптоми, характерні для СЕВ: 1) фізичні симптоми – це втома, фізичне виснаження, втрата ваги, недостатній сон чи безсоння, поганий загальний стан здоров'я та навіть хвороби серцево-судинної системи; 2) емоційні симптоми – недовіра емоцій, байдужість, втома, песимізм, цинізм і черствість в роботі і особистому житті, відчуття безпорадності і безнадійності, агресивність та дратівливість, нездатність зосередитися; депресія, відчуття провини, душевні страждання; 3) поведінкові симптоми – під час роботи з'являється втома і бажання відпочити, мале фізичне навантаження та виправдання вживання тютюну, алкоголю, ліків; 4) інтелектуальний стан – це падіння інтересу до нових теорій та ідей в роботі, до альтернативних підходів в рішенні проблем, апатія та нудьга, падіння смаку і інтересу до життя; 5) соціальні симптоми – низька соціальна активність та падіння інтересу до дозвілля, мізерні стосунки на роботі і удома, нерозуміння, відчуття відсутності підтримки з боку сім'ї, друзів, колег.

За нашими спостереженнями, є декілька чинників, що впливають на виникнення синдрому емоційного вигорання у педагогів освітніх установ. До зовнішніх чинників, що провокують вигорання, можна віднести: специфіку професійної педагогічної діяльності (необхідність співпереживання, співчуття, моральна відповідальність за життя і здоров'я довірених йому дітей, стаж роботи); організаційний чинник (перевантаженість робочого тижня, низька оплата праці, напружений характер роботи); незадоволення роботою (відсутність чіткого зв'язку між процесом навчання і отриманим результатом, невідповідність результатів витраченим силам), несприятлива атмосфера в педагогічному колективі (одностатевий склад колективу, наявність конфлікту, нервова обстановка).

До внутрішніх чинників, сприяючих виникненню синдрому емоційного вигорання, відносять:

– комунікативний чинник: відсутність навичок комунікації і умінь виходити з важких ситуацій спілкування з дітьми, батьками, адміністрацією, невміння регулювати власні емоційні ситуації;

– рольовий і особовий чинник (індивідуальний): смерть і важкі захворювання близьких, матеріальні складнощі, погані взаємовідносини між подружжям, відсутність нормальних житлових умов, нестача уваги, незадоволення своєю самореалізацією в різних життєвих і професійних ситуаціях.

У експериментальній роботі нами помічені декілька груп педагогів, схожих за певними критеріями емоційного вигорання. Критеріями визначення таких груп є особові особливості педагогів, сприяючі розвитку синдрому емоційного вигорання: високий рівень емоційної лабільності, високий самоконтроль при пригніченні негативних емоцій, мотивація своєї поведінки, підвищена тривога і депресивні реакції, завищена/занижена самооцінка, розуміння своєї ролі в соціумі, недостатнє уміння керувати переживанням [5, с. 90].

У нашому дослідженні найбільш ефективними виявилися наступні способи профілактики синдрому емоційного вигорання:

- розраховувати і обдумано розподіляти свої навантаження;
- перемикатися з одного виду діяльності на інший;
- відноситися до конфліктів на роботі спокійніше, приймаючи ситуацію як окремий випадок;
- не намагатися бути кращим завжди і у всьому.

Використання згаданих рекомендацій знижує рівень синдрому емоційного вигорання і призводить до ефективнішої, творчій роботі педагога з дітьми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева О. Є. Психологічний тренінг профілактики емоційного вигорання і професійної дезадаптації педагогів // Дошкільна педагогіка. 2010. № 10. С. 52-57.
2. Бабич О.И. Особові ресурси подолання синдрому професійного вигорання педагогів : Дис. канд. психол. наук. Хабаровськ, 2007. 184 с.
3. Бойко В.В. Синдром "емоційного вигорання" в професійному спілкуванні. Санкт-Петербург, 1999. 109 с.
4. Лютенс Ф. Організаційна поведінка / Пер. з англ. 7-е вид. М.: ИНФРА-М. Лінкольн, 1999. 692 с.
5. Молчанова Л.Н. Профіль діяльності і стан психічного вигорання у вихователів дитячих садів і учителів початкових класів загальноосвітніх шкіл // Вісник МГГУ ім. М.А. Шолохова. Сер. "Педагогіка і психологія". 2011. № 3. С. 90-98.

УДК 159.9

*Світлана Булгакова, Наталя Тимошенко, Ольга Любчук
(Маріуполь, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ «СОЦІАЛЬНА РОБОТА» І «ТУРИЗМ» ДО ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ЗА ФАХОМ

У статті розглядаються питання психологічної готовності студентів спеціальності соціальна робота та туризм до професійної діяльності, а також структурні елементи, розуміння категорії психологічної готовності до професійної діяльності.

Ключові слова: психологічна готовність, працевлаштування, соціальна робота, туризм.

The article deals with the issues of psychological readiness of students specializing in social work and tourism for professional activity, as well as structural elements, understanding of the category of psychological readiness for professional activity.

Keywords: psychological readiness, employment, social work, tourism.

Постановка проблеми. Значущою проблемою на шляху професійного становлення особистості виступає проблема психологічної готовності особистості до професійної діяльності. Сучасні вимоги, що пред'являються до діяльності професіоналів і до підготовки майбутніх фахівців вузами, переглянуті в контексті її ускладнення, підвищення вимог до особистості професіонала, визначення специфіки конкретної галузі праці, діяльності, наявності у особистості необхідних компетенцій, знань, умінь і навичок, а також якостей відповідних обраної професії. У зв'язку з цим такі характеристики як стійкість особистості перед зовнішніми і внутрішніми впливами, ефективність професійної діяльності, розвиток якостей професіонала залежать від загальної готовності до діяльності і зокрема особливостей психологічної готовності до професійної діяльності.

Мета статті – виявлення особливостей формування психологічної готовності до професійної діяльності у студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема особливостей психологічної готовності вивчалася Б. Г. Ананьєвим [2], К.К. Платоновим, [3], Н.В. Кузьміною [3].

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У діяльнісному підході професійна готовність характеризується як здатність і готовність особистості до виконання певної професійної діяльності, як результативність професійної підготовки і навчання особистості, її готовність до праці. Вона також розглядається як активний стан особистості, що викликає діяльність; як наслідок діяльності; як якість, що визначає установки на професійні ситуації і завдання; як передумова до цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості, ефективності. Вітчизняними дослідниками готовність характеризується з точки зору таких характеристик як процес і результат, тривалість (короткострокова або тривала готовність), прояв здібностей або якостей особистості, вид загальної готовності. Так, готовність до дії формулюється, як стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, що забезпечують ефективне виконання певних дій [1].

Поняття «готовності» до високопродуктивної діяльності в певній галузі праці, суспільного життя Б. Г. Ананьєв [2] визначає, як «прояв здібностей». К. К. Платонов [3] відповідно до висунутої ним концепцією особистості, в структурі готовності виділяє крім моральної готовності, психологічну та професійну. Дослідники М. І. Дьяченко, М. І. Кандибовіч відзначають, що психологічна готовність до професійної діяльності розуміється ними як складне утворення, сукупність компонентів, що характеризуються динамічною структурою і функціональними залежностями [3].

Психологічна готовність є виявленням суті властивостей і стану особистості. Готовність – це не тільки властивість чи ознака окремої особистості, це концентрований показник діяльності суті особи, міра її професійної здібності. Вона включає в себе з однієї сторони запас професійних знань, умінь і навичок; з іншої – риси особистості: переконання, педагогічні здібності, інтереси, професійна пам'ять, мислення, увага, педагогічна спрямованість думки, працездатність, емоційність, моральний потенціал особистості, що забезпечать успішне виконання професійних функцій [4].

На думку О. Краснорядцевої психологічна готовність до професійної діяльності проявляється [5, с. 14]:

1) у формі установок (як проекції минулого досвіду на ситуацію «тут і зараз»), що передують будь-яким психічним явищам і проявам;

2) у вигляді мотиваційної готовності до «впорядкування» свого образу світу (така готовність дає людині можливість усвідомити сенс і цінність того, що він робить);

3) у вигляді професійно-особистісної готовності до самореалізації через процес персоналізації.

Н. Кузьміна вважає, що психологічна готовність до професійної діяльності характеризується наявністю у фахівця знань, умінь і навичок, що дозволяють йому здійснювати свою діяльність на рівні сучасних вимог науки і техніки [6, с. 78]. А. Деркач при

визначенні особистісної готовності виділив умови формування готовності до творчої праці, як елементу професійної діяльності психолога [7, с. 65-66]:

- 1) самостійність і критичне засвоєння культури;
- 2) активну участь у вирішенні суспільно-значущих завдань;
- 3) спеціальне розвиток творчого потенціалу особистості - її психічних процесів.

Мотивація успішності навчання студентів залежить від їх внутрішнього психічного стану: чим більшою мірою студент психічно напружений, тим більшою ж мірою він зацікавлений в результатах свого навчання. Успішний першокурсник характеризується більшою схильністю до депресивності, в порівнянні з менш успішним, він більш чутливий, емпатичний, інтерналі. Успішність навчання на другому курсі пов'язана з його стійкістю по відношенню до труднощів і ступенем консерватизму. При цьому спостерігається зниження рівня самоконтролю та підвищення ступеня власної відповідальності за життєві досягнення. Успішний третьокурсник відрізняється більш високими творчим потенціалом. Готовність випускника вузу до професійної діяльності складається з таких блоків, як професійна орієнтація, безпосередній процес опанування знаннями і вміннями у руслі відповідної професії, наявність адекватних змісту діяльності якостей особистості, адаптація після завершення навчання до професії.

Для визначення готовності студентів до працевлаштування за фахом було проведене дослідження за методикою Е. А. Клімова «Типи професій». Дана методика заснована на класифікації професійних інтересів та дозволяє встановити, в якій сфері старшокласнику краще обрати спеціальність, за якою він буде отримувати професійне навчання після школи [8].

У дослідженні приймали участь магістри Приазовського Державного Технічного Університету спеціальності Соціальна робота (15) та студенти 4 курсу спеціальності Туризм (20).

Проведений аналіз результатів дослідження типу професійної спрямованості у студентів спеціальності "Соціальна робота" дозволив виявити наступне (рис. 1):

- за отриманими результатами у 67% респондентів робота виявлено тип професійної спрямованості «людина-людина»;
- тип професійної спрямованості «людина-знакова система» був виявлений у 27% респондентів;
- за результатами тесту 6% респондентів тип професійної спрямованості «людина-техніка».

**Рис.1. Результати дослідження типу професійної спрямованості
у студентів спеціальності "Соціальна робота"**

Проведений аналіз результатів дослідження типу професійної спрямованості у студентів спеціальності "Туризм" дозволив виявити наступне (рис. 2):

- за отриманими результатами у 65% респондентів виявлено тип професійної спрямованості «людина-людина»;
- тип професійної спрямованості «людина-художній образ» був виявлений у 10% респондентів;
- за результатами тесту у 10% респондентів тип професійної спрямованості «людина-техніка»;
- у 15% респондентів тип професійної спрямованості «людина-знакова система».

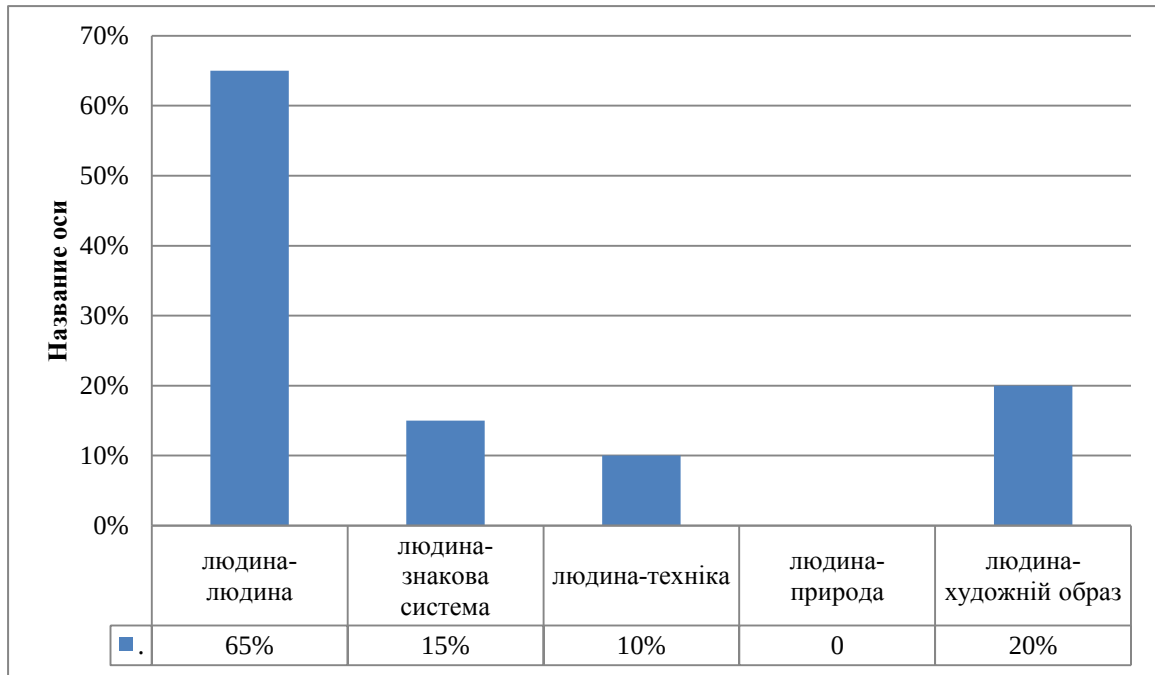

Рис. 2. Результати дослідження типу професійної спрямованості у студентів спеціальності "Туризм"

Висновки. Проведене дослідження за методикою Е. А. Клімова для визначення готовності студентів до працевлаштування за фахом дозволяє нам встановити чи правильно студентами було зроблено вибір під час вступу до закладу вищої освіти. Так, за результатами тесту у 67% студентів спеціальності "Соціальна робота" та 65% студентів спеціальності "Туризм" виявлено тип професійної спрямованості «людина-людина», що свідчить про правильність вибору майбутньої професії та психологічну готовність до працевлаштування за фахом. Слід зазначити, що інші 33% студентів-магістрів спеціальності "Соціальна робота", попередні 4 роки навчалися за іншими спеціальностями і беручи це до уваги можна сказати, що їхній вибір також був правильним та вони також готові до працевлаштування принаймні за першою спеціальністю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. 3-е изд., перераб. и доп. СПб. : Прайм-Еврознак, 2007. 666 с.
2. Бозаджиев В. Л. К вопросу о психологической готовности к профессиональной деятельности // Международный журнал экспериментального образования. 2010. № 7. С. 98–99.
3. Ганичева И. А., Мирук А. В. Развитие психологической готовности студентов к будущей профессиональной деятельности // Современные исследования социальных проблем. 2016. С.235–241.

4. Антонова Н.О. Проблеми діагностики психологічної готовності до професійної діяльності у випускників психологічного факультету // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць. 2009. Том X. Ч.11. С.43-52.

5. Міщик Л.І. Актуальні питання професійної підготовки психологів та соціальних педагогів у системі вищої освіти // Практична психологія і соціальна робота. 2001. №10. С.10-11.

6. Молоканов М.В. Влияние личностных особенностей на профессиональный выбор в практической психологии // Психологический журнал. 1998. Т. 19. № 2. С.79-96.

7. Хрущ-Ріпська О.В. Психологічні засади формування у студентів педвузу готовності до майбутньої професійної діяльності: Дис.канд. психол.наук. К., 1999. 183 с.

8. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 4-е изд., стер. М. : Издательский центр «Академия», 2010.

УДК 159.9.016

Андрій Глєбов
(Одеса, Україна)

АСПЕКТИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ, ЩО СПРИЯЮТЬ ВТРАТИ МОРАЛЬНИХ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ. ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ПОТРЕБИ ЛЮДИНИ, ЯК УНІКАЛЬНОЇ ДУХОВНОЇ ІСТОТИ

У статті аналізуються моменти життя людини, що сприяють та пригальмовують, навіть у деяких випадках знищують розвиток здатності людини до самореалізації.

Багато речей, людей, промов можуть тим чи іншим чином впливати на людський настрій на розвиток, на удосконалення своїх можливостей, пізнання нових висот та на бажання реалізувати себе у творчому напрямку(в нашому випадку). Екзистенційні цінності та потреби обдарованих людей являють собою мотиватори для них до клопітливої праці над собою та своїми здібностями.

Ключові слова: екзистенційні потреби, екзистенційні цінності, самореалізація, вплив оточення, обдаровані люди, само актуалізація.

The article analyzes the moments of human life that contribute to and suspend, even in some cases, destroy the development of the person's ability to self-realization.

Many things, people, speech in one way or another affect the human mood for development, the improvement of their abilities, the knowledge of new heights and the desire to realize themselves in a creative direction (in our case). The existential values and needs of gifted people are the motivators for them to work hard for themselves and their abilities.

Keywords: existential needs, existential values, self-realization, influence of the environment, gifted people, actualization.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Протягом усього існування людини на цій планеті, як свідомого організму, що панує на своїй землі, були проблеми з керівництвом, з загальним устроєм цієї спільноти, штату, країни, до якої належала дана особа. Усюди були свої правила, порядки або ж закони, які так чи інакше обмежували діяння людини. У деяких випадках, це звісно є запорукою безпеки оточуючих, але в різні часи в різних країнах були порядки, які обмежували свободу вибору людини, її волю. Менталітет та суспільство впливали на людей завжди з більш пригнічуючої сторони, демотивуючи їх, пригнічували власне «Я», власне прагнення до буття чимось більшим, кращим тощо. Дана проблема дійшла й до наших часів, у різних країнах, у відмінній мірі та в

різному вигляді. Багато талантів, легендарних «умів» планети займалися(-ються) різними нісенітницями, якщо це порівнювати з їх потенціалом. Можливо, на світі живий не один «Ейнштейн», або не один «Ван Гог», або той же «Хемінгуей», але вплив оточення завжди грає важливу роль у житті людини, не всі можуть йти «своєю дорогою», не звертаючи уваги на думку оточення.

Що ж таке екзистенціалізм? Які потреби він має на увазі? Що заважає людині задовольняти ці потреби? Екзистенціалізм або філософія існування – це напрям у філософії ХХ століття, що позиціонує й досліджує людину, як унікальну духовну істоту, яка здатна до вибору власної долі. Основним проявом екзистенції є свобода, яка визначається як відповідальність за результат свого вибору.

Течія у філософії, що сформувалася в Європі у ХІХ-ХХ ст. Першими, екзистенціалізм, у своїх працях згадували данський філософ Серен К'єркегор та німецький філософ Фрідріх Ніцше. Екзистенціалізм підкреслює, що людина відповідає за свої дії лише тоді, коли діє вільно, має свободу волі, вибору й засобів їхньої реалізації. Формами прояву людської свободи є творчість, ризик, пошук сенсу життя, гра тощо. [6, с. 1]

Поняття екзистенційних потреб прийшло у психологію з філософії тапоказувало спочатку загальні закономірності буття особистості. У психології ж екзистенційні потреби почали активно досліджуватися через психотерапевтичну практику, що не могло не вплинути на специфіку їхньогорозуміння. Очевидно, що між екзистенційними переживаннями людини, яка повноцінно розвивається, і людини, яка потребує психотерапевтичної допомоги, є певна різниця. Але саме виокремлення категорії людей, потреби яких не задовольнялися повною мірою, дозволило виявити і класифікувати екзистенційні потреби, задоволення яких забезпечує повноцінне існування й розвиток особистості. Як приклад можна навести класифікацію потреб Е. Фрома:

- 1) потреби у зв'язках, у належності;
- 2) потреби в доланні пасивності на користь творенню;
- 3) потреба в укоріненості в культурній традиції та в братерстві;
- 4) потреба в ідентичності, у тотожності із самим собою;
- 5) потреба в системі поглядів і власних цінностях для взаємодії зі світом. [5, с. 65]

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. Із завданням цієї статті співвідносяться праці А. Маслоу. Свої висновки він робив на основі досліджень обдарованих людей, констатуючи спрямованість їхніх екзистенційних потреб на постійне особистісне зростання та саморозвиток. «Людина має бути тим, чим вона може бути. Люди повинні зберігати вірність своїй природі. Цю потребу ми можемо назвати самоактуалізацією». [4, с. 9]

К. Роджерс пов'язував розвиток особистості з відкриттям і довірою до свого справжнього «Я», яке перебуває в постійному розвитку, навіть якщо його напрям не збігається з груповими нормами. Ель Греко, дивлячись на одну зі своїх ранніх робіт, мабуть, казав собі подумки: «гарні художники так не пишуть», але він все-таки усвідомлював, що він не «гарні художники», він Ель Греко, він унікальний, він Особистість. Ернест Хемінгуей, Альберт Ейнштейн.

О. Ф. Бондаренко про ставлення до себе, як до самоцінності: «Як похідна від ставлення до себе з боку інших та самого себе, ця потреба насправді може задовольнятися різними засобами: на рівні організму – шляхом чуттєвих задоволень; на рівні соціального індивіда – шляхом залучення до ідеології, котра надає індивідуальній цінності її носію; на рівні особистості – шляхом рефлексії та смислогенезу та, нарешті, на рівні персоналізованої особистості – шляхом реалізації свого «Я», яке у цьому процесі ноо- або ідеогенезу насичує потребу у власних ціннісних переживаннях, у переживаннях себе, як цінності у світі та має, крім безпосереднього вияву, цілком конкретні духовні та матеріальні наслідки – результати або проекти що створюється людиною. [2, с. 57]

Дослідник Д. О. Леонт'єв до деякої міри протиставляє індивідуальну природу екзистенційних потреб соціальній природі особистісних цінностей. Вплив соціуму на особистісні цінності неможливо заперечувати, але, на нашу думку, варто підкреслити відмінності між соціальними та особистісними цінностями, принаймні у тих випадках, коли йдеться про обдаровану особистість [3, с. 94]. Наведена нижче таблиця сформована на основі схеми Д. О. Леонт'єва. Його розуміння потреб цілком узгоджується з основними викладками цієї статті, але є суттєві розбіжності у розумінні особистісних цінностей (Таблиця).

Можна припустити, що екзистенційні потреби й особистісні цінності обдарованих людей показують у своїй взаємодії, як типові, спільні для всіх моменти, так і унікальні, відкриваючи яскраву індивідуальність і неповторний життєвий світ кожної особистості.

Таблиця

Порівняння потреб та особистих цінностей

Відмінності між потребами й особистісними цінностями(Д. О. Леонт'єв)			Авторське розуміння особистісних цінностей обдарованої особистості
	Потреби	Особистісні цінності	Особистісні цінності
Джерело	Індивідуальні відносини зі світом	Колективний досвід соціальної спільноти	Індивідуальний досвід задоволення потреб у діяльності та взаєминах
Відносна значущість і спонукальна сила	Постійно змінюється	Незмінна	«Мінлива стійкість» – одні й ті ж самі ціннісні конструкти перегруповуються і змінюють свій регуляційний потенціал в залежності від оцінки ситуації
Залежність від моменту	Сильно залежить	Не залежать	Вибіркова залежність: 1) не залежать в особистісно-значимих ситуаціях; 2) ситуаційна відповідність, коли ситуація не є значимою для особистості
Суб'єктивна локалізація	«Всередині»	«Ззовні»	«Всередині»
Характер впливу	«Штовхають»	«Притягують»	Задають вектор розвитку особистості
Куди спрямовують	До бажаного стану	У бажаному напрямку	У бажаному напрямку
Насичення і дезактуалізація	Тимчасово можлива	Неможлива	Неможлива
Форма репрезентації	Зв'язки з об'єктивними умовами життя	Ідеал(модель обов'язкового)	Уявлення про власні можливості у соціальній взаємодії і способах діяльності
Критерії необхідності	Індивідуальні	Суспільні	Індивідуальні

Формулювання цілей і постановка завдань статті. Наш час є інформаційним часом, час, коли відбуваються масштабні зміни у технологіях, що допомагають людині виконувати навіть звичайні побутові питання. Усі зацікавлені у розгляді теми, що пов'язані з технікою, або ж з огляду на інформацію, що отримана із доповідей командувачів Операції Об'єднаних Сил на території України; люди цікавляться історією, бо на даний момент йде сильна пропаганда з боку країни агресора, Росії, переписується історія, розбещуються архіви, правдиві історичні відомості коштують як дорогоцінні камені Африки. На інші науки вже не лишається часу, ніхто не звертає увагу на пригнічений стан української згуртованості, на залежність людей від алкоголю, наркотиків, на «нові стандарти» спілкування. Психологія, соціологія, філософія та інше відійшли на задній план. Ця стаття є активатором у житті кожної людини, яка її прочитає, та хоч маленького прагнення до саморозвитку, або ж увімкнення підсвідомої функції, що заважає пригніченню щодо обдарованих людей; підкреслення важливості свободи вибору та волі людини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вплив оточення на саморозвиток людини беззаперечно відіграє не менш важливу роль, за зациклення на своїх упередженнях, можливо й оправданих, наданим від старшого покоління духовним спадком, але може і проявляти невірний, у деяких випадках навіть шкідливий вплив на мислення обдарованої особистості, потенційно всесвітньо відомого художника, архітектора, музиканта, тощо.

Реалізуючи потребу у суб'єктності, обдарована особистість прагне до свободи у творчій діяльності та свободи у виборі напрямів саморозвитку. Будь-які обмеження цієї потреби долаються наполегливо і творчо, водночас включаються найефективніші механізми саморегуляції.

Самоактуалізація, як характерна риса обдарованих людей, як особистостей, являє собою спокійне приймання людської природи та себе такими, як це є насправді, з усіма недоліками, недосконаlostями. Самоактуалізовані люди здатні легко примиритися зі своїми та чужими недоліками, сприймаючи їх у певних мірах, як даність. Вони прагнуть до особистісного зростання й самовираження, а не до подолання окремих недоліків. Ці люди схильні до спонтанності у своєму мисленні та поведінці щодо справ, яким вони присвятили життя. Це не стосується конвенційних норм чи неважливих моментів. Їхня поведінка швидше будується на внутрішньому етичному кодексі, ніж на конвенційних нормах.

Самоактуалізовані люди відрізняються від інших у разі створення співвідношень між цілями та засобами. Вони більше цінують шлях до цілі та проміжні результати, водночас засоби явно підпорядковані цілям. Обдаровані люди більш зацікнені на удосконаленні своїх творчих здібностей, аніж на представленні себе під загальноприйнятими стандарти, моду на мову, поведінку, одяг. Коли досягається новий рівень, нова планка розвитку особистості, людина, яка має за мету досягнути певних вершин побудованих кар'єрних сходів, дивиться, проводить орієнтування, щодо руху далі, щодо досягнення нових висот, навчання новим засобам досягнення поставленого рубежу розвитку, внутрішньої еволюції. Можна зробити висновок, що чим більше засобів досягнення поставленої мети, власних здібностей опановано, тим вище потреба у саморозвитку [1, с. 149-155].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни. СПб., 2001. 304 с.
2. Бондаренко О.Ф. Суб'єктність як етичний вимір: у пошуках вітчизняної традиції у психотерапії // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За ред. В.О. Титаренка. К.:Либідь, 2006. С. 52-69.
3. Леонтьев Д.А. Психология смысла: Природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд., испр. М.: Смысл, 2003. 486с.
4. Маслоу А. Мотивация и личность / Пер. с. англ. СПб.: Питер, 2008. 352с.
5. Фромм Э. Здоровое общество. М.: АСТ: Хранитель, 2006. 539 с.
6. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Екзистенціалізм>

Науковий керівник: Шаршаткін Д.Ю.

ДІАГНОСТИКА ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ КЕРІВНИКА

Управлінська діяльність характеризується якісними параметрами, яка виконується із різною ефективністю. Це визначається багатьма факторами, але в першу чергу залежить від тих особистісних і професійних якостей керівника, необхідність якої визначається змістом і характером управлінської діяльності. Головними факторами її ефективності виступають специфічні управлінські здібності людини, призначеного на посаду керівника.

Ключові слова: керівник, особистість, особистісні якості, успішність, мотивація.

Management activities is characterized by qualitative parameters, which is performed with varying effectiveness. This is determined by many factors, but primarily depends on the personal and professional qualities of leadership, the need for which is determined by the content and character of management activities. The main factors of its effectiveness are specific managerial skills of the person as signed to the position of the head.

Keywords: leader, personality, personal quality, successful, motivation.

Постановка проблеми. Особистість керівника, його досвід, ділові та характерологічні особливості грають провідну роль в управлінні організаціями. Деякі якості управлінця, які потрібні для ефективної діяльності керівників виробництва, можуть бути відсутні в їх характеристиках, і навпаки. Проблема прояву і формування якостей особистості керівника для досягнення ефективності в управлінській діяльності в сучасних умовах потребує розробки або адаптації існуючого психодіагностичного інструментарію для вияву негативних прихованих тенденцій в їх поведінці.

Метою статті виявлено основних особистісних якостей керівника, які сприяють успішній управлінській діяльності.

Аналіз останніх публікацій. Проблемою особистісних якостей керівника цікавилось багато вчених, серед яких Ч. Магерисон [3], Е. Какабадзе [3], І. Чередниченко [4], Ф. Фідлер [6], А. Лейстер [6], В. Чернишов [7].

Виклад основного матеріалу. Керівником вважається особа, яка здійснює загальне керівництво, забезпечує виконання робіт, планує та координує, розподіляє, контролює та оцінює роботу групи з розробки окремих нових продуктів. На посаду керівника групи, як правило, призначаються особи з вищою освітою, які мають стаж роботи за фахом та на керівних посадах не менше п'яти років [1].

Якості керівника розділяють на дві групи. До першої групи відносять його ділові, професійні якості, методи і прийоми управлінської діяльності, які він використовує. До другої групи – інтелектуальні і особистісні (психологічні) якості: знання, здібності, інтелект, емоційно-вольова сфера, характер. Ця група якостей має дві особливості. По-перше, вона є фундаментом, на якому будується професійна, управлінська компетентність керівника. По-друге, вона набагато складніша, ніж перша, піддається корекції: змінити стиль мислення або характер незрівнянно складніше, чим засвоїти методику прийняття рішень або технологію управління [2].

Вчені Ч. Магерисон (Австралія) і Е. Какабадзе (Великобританія) виділяють наступні ключові якості перспективних керівників:

- вміння працювати з людьми і делегувати своїм підлеглим ряд своїх повноважень;
- готовність ризикувати і брати відповідальність за це на себе;
- активність (життєва і управлінська);
- придбання ґрунтового управлінського досвіду до 35 років;

- вміння при необхідності легко змінювати стиль управління;
- сімейна підтримка[3].

У професіограмі керівника, запропонованої В. П. Чередниченко, три блоки якостей керівника.

До першого блоку загальних якостей віднесені: неабиякий інтелект; фундаментальні знання; достатній досвід.

Другий блок включає наступні конкретні якості:

- ідейно-моральні, які виражають світогляд, культуру, моральну мотивацію дій особистості, її громадянські якості;
- науково-професійні якості включають знання, досвід, що характеризують техніко-економічну й управлінську компетентність, теоретичний і практичний рівень компетентності;
- організаційні якості включають усе, що пов'язано з умінням підбирати і розставляти кадри, планувати роботу, забезпечувати чіткий контроль і т. д.;
- психофізичні якості (хороше здоров'я, схильність до системного мислення, розвиненість уяви, тренувана пам'ять, волюва підготовка).

До третього блоку віднесені специфічні особистісно-ділові якості, представлені психолого-педагогічними якостями. Ці якості повинні бути присутніми і у керівників, які організовують спортивну діяльність [4].

Якості ідеального керівника будуть відрізнятися в залежності від того, про який керівній ланці йдеться. Наприклад, керівник нижчої ланки повинен бути хорошим організатором, а керівник вищої ланки зобов'язаний бути стратегом. Загалом можна виділити такі основні якості відмінного керівника:

1. **Високі моральні принципи.** Керівник тільки тоді зможе повноцінно управляти командою, коли його будуть поважати. Недотримання моральних норм, нечесність, несправедливість, агресивність будуть перешкодою тому, щоб члени робочого колективу з повагою ставилися до свого начальника.

2. **Інтерес і увагу до людей.** Іноді люди готові пережити важкі для підприємства дні, не звільняючись, тільки тому, що там до них добре ставляться.

3. **Психологічне і фізичне здоров'я.** Постійні стреси і перевантаженість вимагають хорошої фізичної і психічної форми.

4. **Віра в себе, висока самооцінка.**

5. **Оптимізм.** Начальник повинен вірити в успіх справи, яким він керує, і вселяти цю віру в серця підлеглих [5].

З безлічі особистісних якостей, рис особистості, які впливають на ефективність управління, найбільш суттєвими є:

- домінантність;
- впевненість у собі;
- емоційна рівноваженість;
- стресостійкість;
- креативність;
- прагнення до досягнень;
- підприємливість;
- відповідальність;
- надійність;
- незалежність;
- товариськість.

Всі ці якості об'єднує те, що кожен з них можна виховати.

Вченими Ф. Фідлером і А. Лейстером виявлено закономірність: висока мотивація, значний досвід керівника, солідна підтримка з боку підлеглих і сприятливі ділові стосунки з вищим керівництвом ведуть до підвищення впливу інтелекту керівника на ефективність його діяльності [6].

Керівник може приймати зважені та раціональні рішення тільки тоді, коли він знає реальний стан справ, активно взаємодіє зі своїми підлеглими, спирається на них. Все це можливо лише при розвитку в собі комунікабельності, товариськості.

М. Вудкок і Д. Френсіс запропонували тест, який допоможе кожному розібратися в тому, які якості у нього як у керівника присутні чи відсутні. Для досягнення поставленої мети було проведено дослідження для діагностики сильних і слабких сторін керівника, в якому прийняло участь 30 студентів 4-5 курсів спеціальності «Соціальна робота».

Обробка даних показала наступне:

1. Результати відповідей стосовно сильних сторін (рис.1):

- 76% респондентів мають серед сильних сторін вміння управляти собою, наявність чітких особистісних цінностей та здатність творчо вирішувати проблеми;
- у 42% опитаних серед сильних сторін спостерігаються: здатність до саморозвитку, вміння управляти собою та вміння впливати на людей;
- 14% респондентів мають такі сильні сторони, як здатність до саморозвитку, вміння впливати на людей і наявність чітких особистісних цінностей.

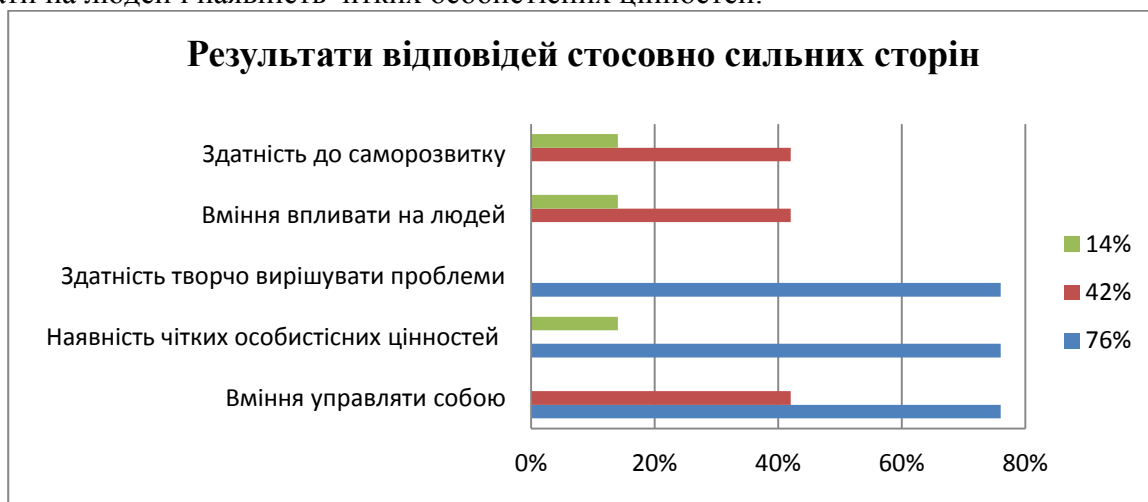

Рис. 1. Результати відповідей стосовно сильних сторін у студентів спеціальності «Соціальна робота»

2. Результати відповідей стосовно слабких сторін (рис.2):

- 69% респондентів серед слабких сторін мають відсутність якостей наставника, невміння впливати на людей і зупинку в саморозвитку;
- 51% опитаних мають такі слабкі сторони, як розмитість особистісних цінностей, невміння управляти собою та нерозвиненість творчого підходу;
- у 12% респондентів серед слабких сторін спостерігаються: невміння управляти собою, розмитість особистісних цінностей та невміння впливати на людей.

Рис. 2. Результати відповідей стосовно слабких сторін у студентів спеціальності «Соціальна робота»

Висновки. Результати дослідження показали, що серед найсильніших сторін керівника у майбутніх соціальних працівників є розвинутими вміння управляти собою (76%), наявність чітких особистісних цінностей (76%), вміння творчо вирішувати проблеми (76%).

Слід зазначити, що опитані респонденти серед слабких сторін мають такі якості, як відсутність якостей наставника (69%), невміння впливати на людей (69%) та зупинка в саморозвитку (69%), тому треба звернути увагу на це і розвивати у студентів ці якості.

Особистість керівника, його досвід, ділові та характерологічні особливості грають провідну роль в управлінні організаціями. Керівник – особа, що здійснює загальне керівництво групою працівників. Забезпечує виконання робіт, планує і координує роботу групи по розробці окремих видів робіт і контролює виконання встановлених завдань кожним виконавцем. Керівник тільки тоді зможе повноцінно управляти командою, коли його будуть поважати. Він може приймати зважені та раціональні рішення тільки в тому випадку, коли він знає реальний стан справ, активно взаємодіє зі своїми підлеглими, спирається на них. Все це можливо лише при розвитку в собі особистісних якостей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Управління персоналом: енциклопедія / За ред. проф. А.Я. Кибанова. М.: ИНФРА-М, 2009. 554 с.
2. Інформаційний портал Works.doklad.ru. Личностные и деловые качества руководителя. Стиль руководства // Учебные материалы. 2014. URL: <https://works.doklad.ru/view/SwmaSW8zO9Q.html>
3. Дружинін В.М. Експериментальна психологія. Підручник для вузів. 2-е вид. СПб: Пітер, 2007. 320 с.
4. Чередніченко І.П., Тельних Н.В. Психологія управління / Серія «Підручники для вищої школи». Ростов н / Д: Фенікс, 2004. 608 с.
5. Інформаційний портал Kakbog.ru. Психология // Личные качества руководителя. URL: <http://kak-bog.ru/lichnye-kachestva-rukovoditelya> (дата звернення 18.05.2018)
6. Криста Р. Управление в организациях: психология труда и организационная психология: пер. с нем. Харьков: Гуманитарный центр, 2003. Т. 2. С. 63.
7. Урбанович А.А. Психология управления: Навч. посібник. Мн.: Харвест, 2003. 640 с.

УДК 37.015.3

Марія Заміщак
(Дрогобич, Україна)

ЗДІЙСНЕННЯ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СИСТЕМІ ЧИННИКІВ

У статті аналізуються основні чинники виховної діяльності, які дають педагогу можливість активно впливати на виховний процес. Висвітлюються основні проблеми виховної діяльності педагога.

Ключові слова: виховна діяльність, чинники виховної діяльності, особистість педагога, виховний процес, вихованець.

The article analyzes the main factors of educational activity that give the teacher the opportunity to actively influence the educational process. The main problems of the teacher's educational activity are covered.

Keywords: educational activity, factors of educational activity, personality of teacher, educational process, pupil.

Перед сучасним суспільством постає потреба в здорових, компетентних, креативних, досвідчених, щасливих фахівців, здатних до постійного професійного саморозвитку і самовдосконалення, які здійснюють виховну діяльність. Відповідно і до змісту роботи закладів вищої освіти, які здійснюють їх підготовку. Система підготовки спеціалістів визначається специфікою конкретної професійної діяльності відповідної галузі. Крім успішного оволодіння необхідною базою знань і вмінь відповідно до специфіки обраної спеціальності, важливим також є володіння максимально вираженими професійно необхідними якостями, здатностями, здібностями та практичними навичками, що є передумовою ефективного здійснення не тільки навчальної, розвивальної, а й виховної діяльності.

У процесі виховної діяльності виробляється певний зміст та стиль життя вихованця, який по іншому не зможе сформуватися. За допомогою дорослого, педагога суб'єкт виховання пізнає навколишній світ. Передача знань, традицій попередніх поколінь є важливою умовою становлення та розвитку особистісних здатностей, здібностей, становлення моральної свідомості та моральної самосвідомості.

Управління виховною ситуацією є результатом організації специфічних стосунків у спілкуванні вихованця і вихователя, які вносять у неї психологічний, соціальний, моральний і духовний аспекти. У спілкуванні педагог виявляє розуміння, визнає і сприймає вихованця, враховуючи його позицію. Повага має бути у спілкуванні вихователя і вихованця, оскільки у них різні психологічний, соціальний, моральний та духовний розвиток, досвід, інтелектуальний рівень та відповідне соціальне становище у суспільстві.

Виховання спрямоване на автентичність особистості [4], якій відповідають високі моральні цінності служіння людям. Головним чинником стає любов до навколишніх, творення добра і боротьба зі злом. Здійснюючи формування ціннісного ставлення до майбутньої педагогічної діяльності забезпечить ефективну успішну виховну діяльність. Майбутній педагог повинен здійснювати виховну діяльність у системі відповідних чинників.

Основні чинники виховної діяльності, дають педагогу можливість активно впливати на виховний процес, а саме:

а) особистість педагога

Особистість – це цілісна психологічна структура, яка формується у процесі життя на основі засвоєння нею духовних та моральних ідеалів, суспільних форм свідомості і поведінки. М.Савчин [5] підкреслює, що педагогічна діяльність педагога є не просто професією – це покликання душі, яке допоможе забезпечити мотивацію цієї діяльності, попередити професійне вигорання. Проблема розвитку особистості майбутнього педагога – одна із актуальніших.

Науковець [5] стверджує, що особистість педагога повинна володіти сильним, цілісним, не розколотим Я, в якому гармонійно поєднане індивідуально-неповторне та загальнолюдське. Автор підкреслює, що особистість із сильним Я – розумна, мудра, досвідчена, щаслива. Вона ефективно рефлексує та трансцендентує, контролює та моделює свою діяльність та поведінку, володіє свободою та відповідальністю. Їй притаманні стани безпристрасності, безмовності, чесноти. Така особистість поповнює сили в духовній сфері, в такий спосіб долаючи свою слабкість, немочі, духовні, психічні та психологічні травми.

Духовно розвинена людина проявляє свої позитивні моральні якості, що йдуть від глибин її душі. Індивідуальна мораль конкретної людини є відображенням соціальної та духовної моралі. «Духовність, зазначає М.Савчин, – це вищий момент людської індивідуальності». М.Боришевський [1] стверджує, що духовність є втіленням моральності у реальному контексті життєдіяльності особистості як носія високих гуманних чеснот.

Звичайно, «мораль дитині спадково не передається, вона виховується» і емоційно-моральне удосконалення дитини залежить від вміння педагога проникнути у внутрішній світ дитини через співпереживання [1]. Вищі регулюючі системи, до яких вони належать, формуються і розвиваються у процесі соціалізації особистості, що передбачає засвоєння і перетворення дитини соціально-культурного досвіду.

Педагоги повинні здійснювати власний позитивний вплив на загальний клімат у класі, зокрема на функціонування оцінних стосунків у різних видах діяльності. Насамперед це стосується уміння педагогів емоційно виявляти своє ставлення до моральних чи аморальних проявів в поведінці школярів.

Педагог повинен любити свою працю, завжди починати з себе щось змінювати.

б) активність дитини у виховному процесі [4].

Основною умовою виховної діяльності є зовнішня та внутрішня активність особистості. Без активності вихованця, без її бажання виховна діяльність не зможе реалізуватися цілісно.

У виховній діяльності вихованці засвоюють норми моральної поведінки. Згодом вони набувають певної самостійності, демонструють та моделюють та переносять здобуті знання та вміння у нові життєві ситуації. Педагог повинен спонукати до аналізу ситуацій життєдіяльності, зокрема, моральних колізій та інших ситуацій, робити відповідні висновки, формувати у вихованців переконання. Розвивати вміння прогнозувати результат будь-якої поведінки, гри, діяльності загалом.

в) змістовно збагачене і доцільно організоване спілкування

Особистість зростає серед людей, які впливають на неї, а люди також опиняються під її впливом. Виховання засобами спілкування реалізується на рівні соціального пізнання, емоційного ставлення, поведінки. Його внутрішньою умовою, психологічним тлом є особистісні стосунки між вихователем і дитиною, між самими вихованцями, у процесі яких відбувається взаєморозкриття, взаємопроникнення, особистісне взаємозбагачення дітей. Ефективна виховна взаємодія педагога і дитини можлива на основі довіри та позитивних стосунків між ними, заснованих на взаємоповазі та емоційному контакті. У діалозі педагог здійснює комунікацію, за якої дитина свідомо присвоює пропоновані моральні норми, перетворює на особистісну цінність як регулятор своєї поведінки. У спілкуванні педагога з дітьми необхідно оптимізувати співвідношення між формальним спілкуванням, опосередкованими соціальними відносинами, зовнішньою діяльністю та особистісним спілкуванням. Воно є своєрідним діалогом способів життя вихователя і дитини, в результаті якого вона соціально, морально і духовно вдосконалюється.

Важливим чинником виховання є учнівський клас і референтні групи. Однокласники впливають на учня завдяки дії соціально-психологічних механізмів (психічного зараження, ідентифікації, наслідування, емпатії). Особливо впливають на клас, на окремих учнів лідери. Спілкуючись із ровесниками, вихованці обмінюються різноманітною інформацією, думками, переживаннями, своїми оцінками та ставленнями на духовні та матеріальні цінності, виховують повагу, довіру, доброзичливість, співчуття, готовність допомогти або негативне ставлення один до одного. Судження, оцінки ровесників формують у них адекватну самооцінку, норми поведінки, інтереси, впливають на усвідомлення цілей. В класі школяр забезпечує свої потреби в самоутвердженні, самовираженні, визнанні.

Для ефективного використання виховних можливостей класу педагог повинен знати рівень його розвитку, бо не кожен клас є повноцінним колективом. У класі, групі учні займають різне становище, мають різну популярність, що впливає на їх стан (емоційний комфорт, благополуччя), поведінку, виховні можливості.

Зазвичай у кожному класі є малі групи – стійкі об'єднання учнів, які виникають на основі тісних особистісних контактів, діяльності, спільної мети. Активність їх лідерів може мати як позитивну, так і негативну спрямованість. У добре організованих класах відсутні угруповання з негативною спрямованістю. Завдання полягає у запобіганні виникненню у класі антагоністичних груп, оскільки вони різко знижують виховні можливості.

Розвиток особистості школяра залежить від того, наскільки клас є для нього референтною групою. Нерідко учень належить до багатьох груп, компаній, де має певні стосунки, займає певне становище, піддається певному впливові. Стихійні групи лідирують у житті вихованця, в яких він задовольняє свої потреби у спілкуванні, вгамовує емоційний голод, виявляє активність [5].

Особливої уваги потребують діти з низьким статусом у класі, адже з ними не хочуть дружити, їм не симпатизують. Причинами такого положення можуть бути несумлінне виконання завдань класу, егоїзм, негативні риси характеру, зовнішня непривабливість, фізичні порушення тощо. Це часто зумовлює закритість, озлобленість цих дітей. Педагог повинен знаходити спільну мову з ними, намагатися коригувати якості, які відштовхують ровесників, створювати умови для самореалізації цих учнів у класі, відповідально здійснювати виховну діяльність.

С.Заболоцька, В.Кулик [3] стверджують, що становлення відповідальності майбутніх педагогів тісно пов'язане з розвитком їх професійної спрямованості. Тому формування соціальної відповідальності як однієї з найважливіших професійних якостей педагога потребує цілеспрямованої диференційованої роботи з усіма студентами закладу вищої освіти. Знання, які отримав майбутній педагог, повинні мати особисту значущість, перетворитися на переконання та стати мотивами його поведінки, знаходячи своє виявлення у виховній діяльності.

Отже, виховну діяльність слід здійснювати у системі даних чинників. Результативність виховання залежить від Я-включеності дітей у різні за формою та змістом види індивідуальної і групової діяльності, організації особистісної взаємодії у процесі спілкування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боришевський М.Й. Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Т.IX., Част.5. К., 2007. С.25-32.
2. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. ВНЗ / О. В. Скрипченко, Л.В.Долинська, З. В. Огороднійчук, І. С. Булах ; НПУ ім. М. П. Драгоманова. 3-тє вид., виправл. й допов. К. : Каравела, 2012. 400 с.
3. Заболоцька С.І., Кулик В.Б. Формування відповідального ставлення до професійної ролі майбутніх педагогів // Теорія і практика сучасної психології : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2019. №6, т.2. С.50-53.
4. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. [для студ. ВНЗ]. К. : Академвидав, 2007. 424 с.
5. Савчин М.В. Теоретико-методологічні засади створення та реалізації програми особистісно-професійного розвитку майбутнього педагога / Особистісно-професійний розвиток майбутнього педагога: монографія / За ред. проф. М.В.Савчина. Дрогобич: ВВДДПУ ім. І.Франка, 2014. С.9-18.

УДК 159.922.4

*Оксана Мартинюк
(Київ, Україна)*

ТРАДИЦІЯ І ДОЦІЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

У статті проаналізовано наукові праці вчених, в яких мова йде про елементи етнонаціональної самосвідомості. На їхній основі виокремлено два соціально-психологічні чинники формування етнонаціональної самосвідомості: «дотримання етнонаціональної традиції» та «усвідомлення етнонаціональної доцільності».

Ключові слова: етнонаціональна самосвідомість, теоретичний рівень етнонаціональної самосвідомості, побутовий рівень етнонаціональної самосвідомості, міфологічний світогляд, ідеологічний світогляд, дотримання етнонаціональної традиції, усвідомлення етнонаціональної доцільності.

The article analyzes the scientific works of scientists in which we are talking about the elements of ethno-national consciousness. On this basis, two social and psychological factors of the formation of ethno-national self-consciousness are distinguished: “adherence to ethno-national tradition” and “awareness of ethno-national expediency”.

Keywords: *ethno-national self-awareness, theoretical level of ethno-national self-awareness, household level of ethno-national self-consciousness, mythological worldview, ideological worldview, adherence to ethno-national tradition, awareness of ethno-national expediency.*

Проблему формування етнонаціональної самосвідомості і соціально-психологічних чинників, які зумовлюють цей процес, у наукових дослідженнях висвітлено недостатньо. Комплексне вивчення цієї проблеми становить одне з актуальних завдань психологічної науки.

Етнонаціональна самосвідомість є невід’ємною соціально-психологічною ознакою нації. Саме завдяки усвідомленню індивідами своєї належності до національної спільноти вони стають її членами. Якщо такого розуміння немає, то це призводить до асимілятивних процесів – розчинення в інших націях. Це показує причину надзвичайно великого значення дослідження етнонаціональної самосвідомості, що є об’єктом різних наук – психології, соціології, етнології, політології тощо.

Для виокремлення соціально-психологічних чинників формування етнонаціональної самосвідомості ми застосували структурний підхід, становлення якого пов’язують із 20-ми роками ХХ ст., а його загальнонауковий характер усвідомлюється в 60-70-х роках ХХ ст. [18, с. 35-42]. У дослідженні застосовано метод аналізу, порівняльний метод і метод узагальнення.

Мета дослідження полягає у виокремленні соціально-психологічних чинників формування етнонаціональної самосвідомості на основі теоретичного аналізу праць науковців, зосереджених на вивченні елементів етнонаціональної самосвідомості, до яких входить етнонаціональна традиція та ті її елементи, які відображають усвідомлення етнонаціональної доцільності як ментальних і практичних характеристик етнонаціонального буття.

Аналіз джерел. Дослідженням етнонаціональної самосвідомості займалося чимало науковців: серед українських це М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, В. Т. Куєвда, Г. С. Лозко, О. М. Лозова, О. В. Савицька, В. Ф. Соколова, Л. М. Співак, Г. А. Ставицький, М. А. Шугай, серед російських – Є. В. Куфтяк, Т. Г. Стефаненко, І. В. Тихонова, В. Ю. Хотинець.

Значний внесок у розробку структури етнонаціональної самосвідомості зробив Ю. В. Бромлей. Учений узагальнив і показав її різнобічну структуру. До складових елементів етнонаціональної самосвідомості належать: уявлення про спільність походження членів етносу, що має об’єктивний (кровна спорідненість) і суб’єктивний (відображення спільного походження в буденній свідомості) аспекти; чуттєвий рівень (любов, гордість, ненависть тощо), що відображає емоційне ставлення до етнічної дійсності; виражальний зовнішній прояв – етноніми; багатозначність усвідомлення етнонаціональної належності (наприклад, нормандці і гасконці на своїй батьківщині вирізняють себе серед інших французів, але за межами Франції вони насамперед французи, а вже потім нормандці і гасконці); етнічні стереотипи [6, с. 177].

Традиційно в структурі етнонаціональної самосвідомості виділяють когнітивний (знання, уявлення), афективний (емоційно-оцінна сфера, мотивація) та поведінковий (дії, поведінка) компоненти. Є. В. Куфтяк і І. В. Тихонова так характеризують їх: когнітивний компонент – це знання, уявлення про особливості власної групи та усвідомлення себе її членом на основі етнодиференційних ознак; афективний – почуття належності до групи, оцінка її властивостей, ставлення до членства в ній; поведінковий – реальний механізм не тільки усвідомлення, а й проявляння себе членом певної групи, побудови системи ставлень і

дій у різноманітних етноконтактних ситуаціях» [13, с. 338]. Зазначимо, що в змісті афективного компонента тут до певної міри бракує мотивації – намірів і цілей.

Г. А. Ставицький вважає, що етнопонаціональна самосвідомість є триєдиною системою, яка включає сукупність емоційно відтінених чуттєво-психічних уявлень, інформаційно-теоретичних знань та світоглядно-поведінкових настанов і способів реалізації їх у нерозривній єдності [21, с. 172]. Це також характеристика когнітивного, афективного та поведінкового компонентів, яка має більш узагальнений вигляд. На відміну від попередньої класифікації, тут стосовно когнітивного компонента вказано теоретичний рівень пізнання.

Згідно з дослідженнями О. М. Лозової, когнітивна складова етнопонаціональної самосвідомості містить етносоціальні уявлення про культуру, мову, територію, державність свого народу; це також і належність до нього [15, с.162-168], де мається на увазі її усвідомлення.

Ось характеристика М. Й. Боришевським основних складових етнопонаціональної самосвідомості, яка має свої особливості: самооцінка; домагання; соціально-психологічні очікування; «образ-Я». Самооцінка – це судження особи, що визначають, якою мірою наявні в неї характеристики, пов'язані із системою національних цінностей спільноти, до якої особа себе зараховує. До таких цінностей, наприклад, належить усвідомлена індивідом відповідальність за сьогодення і майбутнє своєї нації. Складові елементи самооцінки – адекватність, висота, стійкість і ступінь самокритичності. Домагання – це спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього; такі цілі зумовлено системою національних цінностей [4].

Таким чином, на відміну від широко розповсюдженого розуміння структури етнопонаціональної самосвідомості як такої, що має тричленну структуру і містить когнітивний, афективний і поведінковий компоненти, М. Й. Боришевський уявляє її як чотиричленну. Він пише про такий прояв етнопонаціональної самосвідомості, як національна гордість: це усвідомлення належності до нації, змістом якої є розуміння спільності інтересів, національної культури тощо. На думку Боришевського, за умови можливості самостійного вибору людина робить вибір у національній сфері, який базується на домаганнях, самооцінці та усвідомленні себе носієм національних цінностей [4]. Ще два елементи в структурі етнопонаціональної самосвідомості, за Боришевським, характеризують емоційно-оцінну складову афективного компонента: усвідомлене ставлення особи до минулого (історії), теперішнього та майбутнього свого етносу, нації; усвідомлене та дійове ставлення до національних цінностей [5, с. 138–144].

В.Ю. Хотинець запропонувала теорію інтегральної індивідуальності і розгорнуту структуру етнопонаціональної самосвідомості, яку вона взяла з методологічних принципів системного підходу В. С. Мерліна, де мова йде про вивчення самосвідомості. Хотинець пише про такі елементи етнопонаціональної самосвідомості, як усвідомлення етнокультурної специфіки своєї спільноти (історичного минулого нації (етносу), її культури, духовних цінностей, мови і т. ін.); усвідомлення тотожності зі своєю етнічною спільнотою (етнічна самоідентифікація); соціально-моральнісна самооцінка етнічності (як рівень соціально-моральнісного ставлення людини до себе, до своєї та інших етнічних спільнот) [23].

А. М. Березін до однієї з характеристик етнопонаціональної самосвідомості зараховує традиційність, що являє собою форму, спосіб етнокультурного буття [2, с. 4]. Етнопонаціональна самосвідомість, згідно з даними В. Ф. Соколової, формується на основі взаємної пов'язаності цінностей та ідеалів конкретної нації, настанов, менталітету та етнопонаціональних стереотипів, а до одного з її проявів належить національна ідея. Серед найсуттєвіших чинників формування етнопонаціональної самосвідомості Соколова називає сутність і рівень самосвідомості, систему звичаїв і традицій певної нації, її мову, культуру, сенсожиттєві орієнтації, що є інтегральним виявом ментальності, етнопсихогенез, історичну пам'ять, а також усвідомлення себе носієм національного характеру [20]. Ось визначення етнопонаціональної самосвідомості за Г. С. Лозко: це сукупність знань і уявлень про культуру,

традиції, ідеали, цінності свого етносу, а також усвідомлення себе членом етносу та місця свого народу серед інших народів [14, с. 60]. В. С. Мухіна до компонентів етнонаціональної самосвідомості відносить ціннісні орієнтації етносу (нації) [16].

У структурі етнонаціональної самосвідомості В. Т. Куєвда виділив ідеологічні і психологічні, раціональні та емоційні, буденні і наукові, статичні і динамічні складові [12]. В. Ю. Хотинєць охарактеризувала статичні і динамічні елементи, які, на її думку, стосуються усвідомлення психологічних особливостей своєї етнічної спільноти, подавши їх у вигляді структури. Вона пише, що статичні елементи – це національний характер, національний темперамент, моральні переконання, ціннісні орієнтації, погляди та ідеали, притаманні нації (етносу), і т. ін.; до динамічних елементів належать національні настрої, почуття, інтереси, атитюди, міжетнічні диспозиції, автостереотипи, гетеростереотипи [23]. Про етнонаціональні (етнічні) інтереси і такий елемент етнонаціональної самосвідомості, як потреби індивідів пише Л. М. Дробижева [10].

В. О. Васютинський говорить про потреби особи в контексті взаємодії спільноти та індивідів і про спільні інтереси, які здатні об'єднувати індивідів у солідарні спільноти [8, с. 18]. Серед спільних інтересів є й етнонаціональні інтереси. С. М. Бойко до структури етнонаціональної самосвідомості включає національні інтереси, національні традиції, національні цілі, національні почуття, національну ідею, національний ідеал, історичну і культурну пам'ять та інші елементи духовної культури, які виявляються через знання, теорії, уявлення, спогади, настанови, орієнтації, стереотипи, ставлення, норми, устремління, мрії, духовну єдність спільноти тощо [3, с. 41].

В. Т. Куєвда зазначав, що формування етнонаціональної самосвідомості виявляється передусім у неусвідомленому процесі інтеріоризації міфологічних, архаїчних за своєю природою артефактів культури, складної системи символів як знакових композицій, систем, набуття людиною сукупності етнонаціональних ознак у вигляді мови, догматів, віри й вірувань із відповідними стандартами поведінки [12, с. 8].

Таким чином, вищезазначені дослідники охарактеризували буденний і теоретичний рівні етнонаціональної самосвідомості. Буденна самосвідомість – це багаторівневе, багатогранне утворення, що є результатом синтезу природно-біологічного і соціального розвитку багатьох поколінь представників національно-етнічної спільноти. До її структури входять повсякденні потреби, інтереси, система цінностей, установок, почуттів, настроїв та ін. Сюди належать й етнонаціональні традиції. Теоретична самосвідомість – це узагальнена, науково обґрунтована, соціально-політично зорієнтована система поглядів на життєвий шлях, місце і цілі розвитку нації [11]. Міфологічні, архаїчні артефакти культури, мова, віра, вірування відображають буденний рівень етнонаціональної самосвідомості і мають більш статичний характер, а ідеологічні, раціональні і наукові уявлення – теоретичний, будучи відносно динамічнішими. Статичні елементи – це усталеність, консервативність етнонаціональної самосвідомості, а динамічні – її активність, зміни, що в ній відбуваються.

Складовими частинами етнонаціональної традиції є обряд і ритуал [22], які теж належать до структури етнонаціональної самосвідомості. Звичаї – одна із складових традицій, але різні дослідники пишуть про звичаї і традиції як про різні елементи культури або, навпаки, ототожнюють їх. Про звичаї і традиції як окремі елементи етнонаціональної самосвідомості пишуть О. В. Савицька та Л. М. Співак [11]. Є. В. Андрієнко зазначає, що традиції – це такі звичаї, які склалися історично у зв'язку з культурою даного етносу [1].

Усе це вносить чималу плутанину в ці поняття. Звичаї слід вважати частиною традицій, які мають значно ширше значення, ніж звичаї, це підтверджують ось які факти. Існує поняття традиційного соціального порядку, основою якого є традиції [17, с. 186] і яке відображає всеохопний вплив у традиційному суспільстві. Поняття традиційного суспільства також відображає всеохопний вплив традицій. У. М. Хархаліс зазначає, що діапазон вибору вчинків людиною в межах традиції значно ширший, ніж у межах звичаю [22]. Ось визначення поняття традиції, дане А. Б. Гофміном, що охоплює широкі соціально-психологічні і

соціальні явища, серед яких є й звичаї: традиції включають у себе об'єкти соціокультурного спадку – матеріальні та духовні цінності; як традиції постають певні культурні зразки, інститути, норми, цінності, ідеї, звичаї, обряди, стилі тощо [9]. Що стосується ідей, то вони притаманні міському традиційному суспільству, а не сільському. Усе сказане свідчить про більш широке значення поняття етнонаціональної традиції, ніж етнонаціонального звичаю.

Основна частина. Проаналізувавши праці зазначених дослідників, ми прийшли до таких висновків. Серед елементів етнонаціональної самосвідомості є ті, що стосуються етнонаціональних традицій, і ті, які зумовлюють доцільність етнонаціонального буття. Характеризуючи етнонаціональну самосвідомість загалом, ці елементи водночас визначають її змістові та динамічні ознаки, а з погляду соціального контексту її функціонування постають як соціально-психологічні чинники її формування. Перша група елементів сукупно становить чинник «дотримання етнонаціональної традиції», друга – «усвідомлення етнонаціональної доцільності».

В. О. Васютинський пише про взаємодію, існування та функціонування у людському світобаченні двох полюсів інтерпретаційного знання про світ – ідеологічного та міфологічного [7, с. 381]. Перший притаманний ідеологічним уявленням індивідів і спільнот, а другий є характерним для традиційного способу життя. Ідеологічне світобачення спонукає до усвідомлення етнонаціональної доцільності, натомість міфологічне до дотримання етнонаціональної традиції.

Спочатку розглянемо чинник дотримання етнонаціональної традиції. Саме дотримання її, а не просто знання чи споглядання, відіграє надважливу роль у формуванні етнонаціональної самосвідомості. Етнонаціональні традиції притаманні етнонаціональним спільнотам як одному з видів соціальних спільнот. В. О. Васютинський зазначає, що спільнота – це «відносно велика (численна) номінально-реальна соціальна група, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає певного критичного рівня» [8, с. 18].

Дотримання етнонаціональної традиції відображають ті елементи етнонаціональної самосвідомості, які позначають традиційність і звичаєвість як провідні форми суспільного життя в традиційному суспільстві. Зміст цього чинника виокремлено на основі таких елементів етнонаціональної самосвідомості: традиції, звичаї, обряди, ритуали, норми, цінності.

Найбільш загальний характер тут мають традиції. Решта названих елементів є їхньою складовою частиною, і кожний із них має свої особливості. Звичаї містять усталені уявлення, мотивацію і дії, пов'язані з різними сферами побутового життя традиційних, здебільшого сільських громад. Норми – це правила поведінки в традиційному суспільстві. Етнонаціональні цінності відображають уявлення індивідів і спільнот, належать до когнітивного компонента етнонаціональної самосвідомості, але не містять поведінкового, що відрізняє їх від звичаїв, обрядів і ритуалів.

Відзначимо специфіку обрядів і ритуалів. Порівняно з іншими формами передавання культури, – пише У. М. Хархаліс, – обрядові дієства завжди є символами, в яких утілено ті чи інші соціальні ідеї, уявлення, образи, що викликають відповідні почуття. Ритуал це різновид обряду, що являє собою усталений порядок символічної поведінки людей. Отже, особливість обрядів і ритуалів – це їхній символічний характер. Обряд якоюсь мірою виражає суть, зміст даного комплексу дій, а ритуал дає уявлення про його структуру і порядок поведінки людей. Ритуал відіграє важливу роль як традиційно вироблений метод соціального виховання людей та залучення їх до колективних норм життя і належить до символічних форм поведінки [22].

Перелічені складові дотримання етнонаціональної традиції мають статичний характер, оскільки вони характеризуються довготривалістю і незмінністю (але не абсолютною).

Важливою спільною ознакою традиційної (найчастіше сільської) спільноти є традиційний спосіб життя. Носіям традиційного сільського середовища притаманні консервативні погляди на світ. Традиції передаються з покоління в покоління і мають усталений характер. Усе життя членів традиційного сільського суспільства підпорядковане традиціям. В. О. Васютинський зазначає, що спільні ідентифікаційні, мотиваційні та когнітивні властивості спільноти забезпечують наявність спільних рис у поведінці [8, с. 17–18], що виразно характеризує особливості когнітивного, афективного та поведінкового компонентів свідомості представників традиційного сільського середовища.

Етнонаціональні традиції є основою формування і збереження етнонаціональної самосвідомості членів традиційного сільського середовища. За його межами етнонаціональні традиції теж відігравали роль у формуванні етнонаціональної самосвідомості індивідів, але меншою мірою. Кожній нації притаманні свої традиції, що відрізняються від традицій інших націй, і це підкреслює важливість і необхідність використання цього соціально-психологічного явища в дослідженні формування етнонаціональної самосвідомості індивідів і спільнот.

Далі мова піде про «усвідомлення етнонаціональної доцільності» як соціально-психологічний чинник формування етнонаціональної самосвідомості. Критерієм зарахування до цього чинника елементів із вищеописаних праць була їхня спрямованість на певну мету, доцільний характер їхнього функціонування. Ідеться про уявлення, мотивацію, ставлення і поведінку цілеспрямованого типу.

Чинник усвідомлення етнонаціональної доцільності виокремлено на основі таких елементів етнонаціональної самосвідомості: ідеологічні, раціональні, наукові міркування; сенсожиттєві орієнтації; домагання як спрямованість індивіда на вибір і досягнення цілей, які є вагомими для нього; усвідомлена індивідом відповідальність за сьогодення і майбутнє своєї нації як складова частина самооцінки; розуміння спільноті інтересів як складова частина національної гордості; етнонаціональні цілі; етнонаціональні устремління; етнонаціональні інтереси; етнонаціональні потреби; етнонаціональна ідея; етнонаціональний ідеал.

Далі мова піде про загальні особливості цих елементів етнонаціональної самосвідомості. Всі ці елементи відносяться до теоретичного рівня етнонаціональної самосвідомості. За виключенням наукових міркувань вони мають й побутовий рівень. Це вказує на теоретичну та побутову складові чинника усвідомлення етнонаціональної доцільності, що створений на їх основі. Таким чином описуваний чинник впливає на теоретичний і побутовий рівні етнонаціональної самосвідомості.

Наукові, ідеологічні, раціональні міркування та власне етнонаціональна ідея конкретизуються в раціональних уявленнях про довгострокову чітку стратегію соціально-політичного, культурного та економічного розвитку нації і намаганнях (мотивація) втілювати її в життя. Результатом цього стають відповідні дії, теорії, концепції, ідеологічні програмні документи, складовою частиною яких є етнонаціональна ідея.

На теоретичному рівні ідеологічні міркування слід трактувати у вузькому розумінні, а на побутовому – у широкому. В. О. Васютинський стверджує, що у вузькому розумінні ідеологія оформлена у вигляді ідеологічної схеми, а в широкому вона близька за змістом до таких категорій, як світогляд, світобачення, символічний універсум [7]. Раціональні, ідеологічні міркування на теоретичному рівні мають узагальнений, структурований і політично зорієнтований характер. На побутовому рівні ці соціально-психологічні явища охоплюють різні сфери життя і мають спрощений, примітивний, непрофесійний характер, відображаючи світобачення, світогляд індивідів.

На теоретичному рівні інтереси та потреби нації пов'язані з науковими методами й засобами. Така ідеологія буває здебільшого консервативною, такою, що реалізовується в межах усталених правил, але може ставати радикальною, коли для обстоювання етнонаціональних (політичних, соціокультурних та соціально-економічних) прав своєї етнонаціональної групи використовують крайні, агресивні методи. В реальному житті

політики часто застосовують квазінаукові методи, які шкодять етнонаціональним інтересам. Теоретичний рівень властивий насамперед освіченим особам, які володіють необхідними знаннями в різноманітних галузях.

Ідеологічні, раціональні міркування на побутовому рівні ще незрілі, непрофесійні і мають стихійний, неорганізований і поточний характер. Зокрема, реагуючи на різноманітні утиски етнонаціонального характеру, індивіди намагаються їх позбутися і здійснюють це за допомогою таких засобів, як мітинги, страйки, повстання. За словами Карла Поппера, «усе живе прагне отримати кращий світ» [19, с. 189], однією із складових якого є й потреби етнонаціонального змісту. В. О. Васютинський зазначає, що актуалізація незадоволеної потреби зумовлює виникнення специфічного стану напруження, і цей стан спонукає до активності [7, с. 143], а це може приводити до дій, спрямованих на задоволення, зокрема, й етнонаціональних потреб різними засобами протестного характеру. Тому вже на побутовому рівні в індивідів є спрямованість на вибір і досягнення вагомих етнонаціональних цілей. Побутовий рівень етнонаціональної самосвідомості, зумовлений усвідомленням етнонаціональної доцільності, притаманний усім верствам населення і з різним рівнем освіти. В одних індивідів можуть переважати раціонально-ідеологічні уявлення про інтереси й потреби нації, а в других – повсякденні.

Усвідомлення етнонаціональної доцільності має динамічний характер, оскільки пов'язане з істотними змінами суспільного характеру, що можуть розгортатися протягом тривалого часу або «вибухати» під час різкого загострення громадських настроїв.

Можна визначити такі спільні риси, властиві всім аспектам чинника усвідомлення етнонаціональної доцільності. По-перше, це вільний вибір: усвідомлення етнонаціональної доцільності зумовлено не нормами й правилами, які слід виконувати, а власним, вільним рішенням його носіїв. По-друге, це особиста і колективна відповідальність за сьогодення і майбутнє своєї нації, яку беруть на себе учасники етнонаціональної життєдіяльності.

Висновки. Здійснений аналіз дає підстави говорити про надзвичайно важливу роль дотримання етнонаціональної традиції та усвідомлення етнонаціональної доцільності як соціально-психологічних чинників формування етнонаціональної самосвідомості.

Ці чинники відображають різні, часом протилежні напрями формування етнонаціональної самосвідомості. Дотримання етнонаціональної традиції – це консервативний, відтворювальний шлях формування етнонаціональної самосвідомості, що пов'язаний із традиційно-міфологічним світоглядом і діє переважно на побутовому рівні. Усвідомлення етнонаціональної доцільності спрямовано не так на збереження, як на розвиток нації, її культури, на більш чи менш радикальні перетворення її буття.

Психологічну структуру названих чинників розкрито на основі когнітивного, афективного та поведінкового компонентів. Дотримання етнонаціональної традиції містить, відповідно: знання та уявлення про етнонаціональні традиції нації; ставлення до етнонаціональних традицій нації та мотивацію використання їх; традиційні дії. Усвідомлення етнонаціональної доцільності відображають: етнонаціонально доцільні уявлення; етнонаціонально доцільні наміри і цілі; етнонаціонально доцільні дії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андриенко Е.В. Социальная психология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.А. Сластенина. М.: Издательский центр «Академия», 2000. 264 с.
2. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2002. 208 с.
3. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір: дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.12. К., 2005. 200 с.
4. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості. К. : Беркут, 2000. 63 с.

5. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 138–144.
6. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. / Послесл. Н.Я. Бромлей, Изд. 2-е доп. М.: Изд-во ЛКИ, 2008. С. 177.
7. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. Монографія. К.: КСУ, 2005. 492 с.
8. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти: монографія. К.: Золоті ворота, 2010. 120 с.
9. Гофман А.Б. Энциклопедия. В 2-х т. Том 2. Электронное издание. М., СПб: Центр гуманитарных инициатив. 2017. 1184 с. (серия “Summa culturologiac”).
10. Дробижева Л.М. Методологические проблемы этносоциологии. Социологический журнал. 2006. № 3/4.
11. Етнопсихологія: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / О.В. Савицька, Л.М. Співак. К.: Каравела, 2011. 264 с.
12. Куєвда В. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. Монографія. Донецьк: Український культурологічний центр. Донецьке відділення НТШ, 2007.
13. Куфтяк Е.В., Тихонова И.В. Этноидентичность детей и подростков. Проблемы, подходы, исследования / Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии: Материалы Международной научной конференции 29-30 мая 2008 г. В 2 т. / Отв. ред. В.В. Гриценко. Смоленск: Универсум. 2008. Т. 1. С. 338.
14. Лозко Г.С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. К., «АртЕк», 2001. С. 60.
15. Лозова О.М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО. 2006. Вип. 12. С.162-168.
16. Мухина В.С. Этническое самосознание в контексте межэтнических отношений // Психология сегодня. Ежегодник. М., 1996. Том 2. Вып. 1. – 253 с.
17. Олевич М.І. Пізнавальний потенціал веберівської типології легітимного порядку / Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. збірник наукових праць №3(24). 2014. К., Вид-во «ЛОГОС» / Вебер М. Господарство і суспільство: Нариси з соціології розуміння; пер. з нім. М. Кушнір. К.: Вид. дім «Всесвіт», 2012.
18. Повторєва С. Передумови та історичні етапи розвитку структурного підходу // Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка". 2007. №578. С. 35-42.
19. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / [пер. з англ. О. Коваленко]. К.: Основи, 1994. Т. 1.
20. Соколова В.Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури: дис... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2005. 196 с.
21. Ставицький Г.А. Розвиток етнічної самосвідомості та толерантності в юнацькому віці. Вип. 19-20. 2015. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.
22. Хархаліс У.М. Звичай, традиція, обряд, ритуал як форми відображення суспільних відносин. Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Центр духовної культури. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. 2004. №44.
23. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. СПб.: Алетея, 2000. 240 с.

МАЙБУТНІМ ВИХОВАТЕЛЯМ ПРО ВПЛИВ МУЗИКОТЕРАПІЇ НА ПРОБЛЕМИ УСНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розкрито психолого-педагогічну природу музикотерапії, дієвість її впливу на проблеми усного мовлення дітей дошкільного віку. Підкреслено необхідність усунення існуючих у дошкільній освіті протиріч між наявними у дітей труднощами засвоєння усної сторони мови і відсутністю у психологів і вихователів закладів дошкільної освіти України навчальних психо-діагностичних методик і засобів, необхідних для розвитку просодики та спільної роботи вихователів з батьками.

Ключові поняття: музикотерапія, просодика, усне мовлення, дошкільник, індивідуально-психологічні особливості дитини.

The psychological and pedagogical nature of music therapy, its effect on the problems of preschool children oral speech are revealed in the article. The necessity of eliminating the contradictions between the difficulties of mastering the oral language and the lack of psychologists and educators of pre-school educational institutions of Ukraine educational psycho-diagnostic methods and means necessary for the development of prosody and joint work of educators with parents.

Key words: music therapy, prosody, oral speech, preschooler, individual-psychological features of the child.

Вступ. У освітньому процесі закладу дошкільної освіти важливу роль відіграє музикотерапія, як напрям арт-терапії, як складова арт-педагогіки і не тільки. Так, проведений аналіз фахової літератури з проблеми дослідження надав можливість сформулювати загальне цілісне уявлення про те, що даний феномен досліджують не тільки в педагогіці, психології, а також в рамках інших наукових напрямків, а саме: лінгвістичному (А. Богуш, Л. Бондаренко, А. Гвоздьов та ін.), медичному (В. Бехтерев, С. Бернштейн, М. Кольцова, І. Сеченов та ін.), фізіологічному (В. Гіляровський), логопедичному (Л. Белякова, Г. Волкова, А. Дьякова, О. Трифонова та ін.), що підкреслює багатоаспектність і багатовимірну інтегральність. Зокрема, Г. Побережна зазначає, що активізація педагогічного та соціально-психологічного напрямку музикотерапевтичної практики зумовила нову музикотерапевтичну парадигму, пов'язану із розкриттям її унікальних психокорегувальних можливостей апеляцією до універсальних підвалин буття [3].

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Варто вказати, що поняття «просодика» вчені розглядають по-різному: як високий рівень розвитку мови (М. Жинкін), один із засобів спілкування (В. Лабунська) і інтонаційно-підкреслюючу сторону мови (А. Архипова, Є. Артемова, О. Шахнарович, І. Румянцева), «вокальні параметри мовлення» (F. Tolkmitt, K. Scherer), «інтонація» (В. Манеров, В. Bettes), «експресивні компоненти мови» (Т. Вімекаева), «акустичні параметри мовлення» (А. Біловол, А. Никонов), «просодичні особливості» (Н. Вітт). Складові просодичного компонента мовлення (ритм, темп, інтонація, логічним наголос, модуляція голосу за висотою та силою, тембром та мовленнєвим диханням) в різних поєднаннях надають усному мовленню різноманітних смислових відтінків, яскравості й виразності, що є основою успішної комунікації та ін.

Х. Багрова, ґрунтуючись на досвіді провідних вчених, в своєму дослідженні розглядає *просодика* як усну сторону мови або її мовні звукові явища. Основними компонентами просодики є ритміко-мелодійна сторона мови (інтонація) та звуки мови (система фонем). Це якісна характеристика системи фонетичних засобів (висотних, силових, тимчасових), які

реалізуються в процесі мовлення на всіх рівнях: склад, слово, словосполучення, речення, текст. Вона структурує склади під час промови в цілісну ритміко-мелодійну єдність, завдяки чому виявляються індивідуально-мовні особливості мовця. А під *просодичним компонентом* розуміє ритміко-інтонаційний аспект мови, який містить складний комплекс елементів для виразу емоцій, свого ставлення до предметів і явищ, передачі інформації та ін., істотними з яких є: інтонація, темп, ритм, висота, гучність (сила), тембр, наголос, мовне дихання [1; 2]. Специфіка його психологічної структури забезпечує свідому і несвідому зміну голосу (підвищення і зниження тону, посилення і зменшення гучності, прискорення і уповільнення темпу мови, використання пауз), виділення голосом окремих слів або групи слів, а також надання голосу експресивного забарвлення (В. Артемов, А. Гойхман, І. Волженцева і ін.).

Просодичний компонент мови розглядається в зв'язку з різними психічними явищами, зокрема: особистісними рисами у вигляді екстраверсії / інтроверсії (R. Ramsay, M. Cunningham, S. Feldstein, B. Sloan, B. Gawda, J.-M. Dewaele), культурними і індивідуальними стереотипами сприйняття особистісних якостей людини (C. Aronovitch, D. Avery, S. Feldstein, B. Sloan, K. Scherer), емоційними станами (В. Лабунська, Н. Вітт, А. Никонов, В. Попов, А. Манолова, А. Прихожан, В. Bettes, R. Frick, F. Tolkmitt), формуванням власного іміджу (Т. Вімекаева), властивостями індивідуальності у вигляді темпераменту і характеру (А. Біловол, А. Батаршев, А. Гусєв, Г. Сильницька), комунікативної активності (А. Гусєв, Г. Сильницька, М. Ноговіцина, М. Дедюкін).

Метою статті є визначення ефективності впливу музикотерапії на проблеми усного мовлення дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Особливий інтерес у контексті дослідження просодики як репрезентативної системи особистості викликає мовлення дітей дошкільного віку, оскільки саме в цей віковий період вони здатні опанувати операції використання інтонаційних засобів виразності, вчитися з дитинства змінювати голос по висоті і силі в залежності від інтенцій, задуму і змісту висловлювання, користуватися паузами, логічним наголосом, темпом і тембром для якісного вербального вираження думок, почуттів і настрою. Вихідним моментом народження мовлення, в якому просодичний компонент визначає зміст значимої інформації, є вокалізація, тому розвиток вокальних навичок у дітей дошкільного віку стає важливим моментом їх мовного, а отже, і психічного розвитку в цілому. Однак сформованість більшості складових просодики мови у дошкільнят не виникає і не може виникати сама по собі, вона вимагає цілеспрямованих зусиль, системного впливу з боку дорослих (психологів, педагогів, батьків), у процесі якого, крім вікових особливостей, велике значення мають *індивідуально-психологічні особливості дитини* (А. Богуш, В. Кузьменко, С. Ладивір, А. Палій та ін.), тобто ті фактори, які важливо брати до уваги. Тому в нашому дослідженні важливими є: положення про загальні психофізіологічні особливості розвитку дитини в умовах індивідуальної форми навчання (Ш. Амонашвілі, Є. Аркін, Л. Виготський, О. Запорожець, М. Поддяков, С. Рубінштейн та ін.); психологічний зміст індивідуалізації та диференціації освітнього процесу (В. Давидов, Д. Ельконін, С. Максименко, В. Котирло, В. Кузьменко, С. Кулачківська, С. Ладивір, Т. Пироженов та ін.); сутність індивідуальних відмінностей вольової поведінки дошкільнят (В. Котирло, С. Кулачківська, С. Ладивір, Л. Соловйова та ін.); індивідуалізація та диференціація освітнього процесу (Л. Венгер, В. Давидов, Д. Ельконін, В. Кузьменко, С. Максименко та ін.).

Важливо вказати, що під індивідуальними особливостями розуміємо відмінності психічних процесів, станів, особливостей (природних і соціальних), які відрізняють дітей один від одного [5].

Однак, незважаючи на існуючі дослідження, аналіз наукових джерел показав недостатнє емпіричне вивчення стану і розвитку просодики в дитячій психології, прояви індивідуально-психологічних особливостей у вигляді комунікативності, тривожності, темпераменту і самооцінки як психічних явищ, пов'язаних з розвитком просодичного компоненту мовлення.

Дошкільний вік - це період активного засвоєння дитиною просодики мови, становлення і розвитку тісно пов'язаної з нею фонетико-фонематичної та ребуси систем рідного для нього мови. Своєчасне оволодіння дітьми дошкільного віку просодемами мови (темпом, ритмом, інтонацією, літературно-нормативною вимовою, тембром та іншими) є необхідною умовою та умовою вирішення завдань всебічного психічного розвитку, і становлення особистості дошкільників, що відзначається в Законах України «Про освіту», «Про дошкільну освіту» та «Базовому компоненті дошкільної освіти (2012)».

Про значення і роль мови в процесі мислення, навчання і спілкування писали в своїх роботах (Г. Балл, А. Богущ, Н. Гавриш, Д. Ельконіна, Л. Калмикова, О. Лурія, І. Луценко, В. Моляко, Т. Пироженко, С. Рубінштейн, Л. Щерба, Ф. Сохін, Н. Чепелева та багато інших).

Однак не надавалося достатньої уваги питанням становлення просодичного компоненту мовлення дітей дошкільного віку. Вони не були предметом спеціальних досліджень, а лише побіжно розглядалися в окремих роботах і публікаціях (А. Біловол, І. Волженцева, Т. Вімекаєва, В. Гіляровський, В. Гринер, А. Гусєв, В. Лабунська, І. Румянцева, Г. Сильницька та інші).

Важливо підкреслити, що від рівня сформованості цих просодичних одиниць значною мірою залежить формування мовленнєвої компетентності старшого дошкільника, образно-креативної оперативності, інтелектуальної спроможності дітей дошкільного віку. Усне мовлення дітей якісно засвоюється, якщо вони опановують, перш за все, вміння і навички, які безпосередньо пов'язані зі складовими просодичного компоненту мовлення, зокрема зі здатністю дітей чітко і виразно артикулювати приголосні і голосні звуки і модулювати просодеми, а також правильно виділяти їх на слух.

Для оволодіння усним звуковим мовленням як інтегративним просодичним явищем у дитини повинні бути відпрацьовані рухи артикуляційного апарату, необхідні для чіткої дикції, відтворення кожної просодеми (наголоси, інтонації, висоти, темпу, ритму, тембру), якісно скоординовані зі слухом. Саме завдяки якісному функціонуванню комплексу складових одиниць просодичного компоненту мовлення забезпечується літературно-нормативна ритміко-інтонаційна регуляція мовної комунікації особистості будь-якого віку.

Великі позитивні можливості впливу музики на різні сфери психіки доводять численні дослідження (Р. Ассаджиоли, В. Бехтерєв, І. Волженцева, І. Вятюха, І. Гриньова, М. Лангенберг, І. Малашевський, С. Матійово, В. Петрушин, Г. Самсонова, І. Сеченов, Б. Теплов та ін.). Так Борис Теплов у своїй основній праці «Психологія музичних здібностей» писав: «Не можна прийти до правильного розуміння психології сприйняття музики, якщо розглядати музику тільки як естетичний предмет, тільки як об'єкт естетичного переживання» [4, с. 5].

У результаті теоретичного аналізу питань використання вокалотерапії (Л. Брусилівський, Т. Вімекаєва, І. Волженцева, В. Елькін, Н. Єрьоміна, О. Трифонова, С. Шушарджан і ін.) зроблено припущення, що вокалотерапія є унікальним, всебічно розвиваючим, цілісним і особистісно-опосередкованим засобом гармонійного впливу, який може використовуватися для досягнення якісних змін у розвитку просодичного компоненту мовлення дошкільнят.

О. Трифонова у своїй роботі «Заняття з розвитку мовлення у дошкільнят і молодших школярів із застосуванням методів музикотерапії» підкреслює: «Музикотерапія - це ліки, які слухають. Це метод, який використовує музику в якості засобу корекції мовних і рухових розладів, емоційних порушень, страхів, психосоматичних захворювань, відхилень у поведінці, при комунікативних проблемах» [6, с. 4].

Варто вказати, що в практиці роботи з дітьми дошкільного віку застосовується активна і рецептивна музикотерапія. Перша (активна музикотерапія) являє собою корекційно-спрямовану музичну діяльність дорослого з дитиною (вокально-виконавську, інструментально-виконавську та імпровізаційну). Друга (рецептивна музикотерапія) – передбачає сприйняття, тобто прослуховування дитиною музики, з метою занурення в емоційне забарвлення музичного твору для розвитку і корекції сенсорних процесів

(відчуттів, сприймань, уявлень). Також рецептивна музикотерапія сприяє стимуляції рухових і мовних функцій дошкільника. Музикотерапія може застосовуватися на заняттях з розвитку звукової культури мовлення, на музичних заняттях і інтегрується в інші види діяльності (ігрову, побутову, образотворчу, театральну та ін.). Так на тематичних заняттях з включенням завдань звукової культури мовлення з дітьми від 3 до 5 років музика активно використовується: при проведенні артикуляційної гімнастики (для губ, язика, щік); У вигляді рецептивного впливу (слухання музики стимулює і спонукає дітей до вербалізації уявних образів) ; на заняттях з фізкультури; на інтегрованих (в поєднанні словесного з музичним, образотворчим мистецтвами) і тематичних заняттях; на фізкультхвилинках у вигляді рухових імпрвізацій при проведенні будь-яких занять, що дозволяють підняти настрій, зняти втому і вдосконалювати координацію мови. Для досягнення стійкого результату щодо усунення проблем мовлення у дітей дошкільного віку рекомендуємо таку роботу проводити систематично не тільки в умовах закладу дошкільної освіти, а й удома. Тому вихователь повинен давати рекомендації батькам для проведення такої діяльності з дітьми в домашніх умовах. Пропонувати дорослим вводити слухання музики в повсякденне життя (при прибиранні кімнати, в іграх, при прийомі їжі, при підготовці до прогулянки та при інших режимних моментах).

Слід також організовувати психологічну підтримку батьків – систему заходів, спрямованих: на зменшення емоційного дискомфорту в батьків у зв'язку із порушеннями мовлення дитини; підтримку впевненості батьків у можливостях дитини; урахування вікових та індивідуальних особливостей дитини; формування у батьків адекватного ставлення до її проблем; підтримку адекватних батьківсько-дитячих стосунків і стилів сімейного виховання та ін.

Висновки. Проаналізовано стан розробленості проблеми і з'ясовано: 1) своєчасне оволодіння дітьми дошкільного віку просодемамі мови (темпом, ритмом, інтонацією, тембром та іншими), а також мовним і музичним слухом є необхідними умовами вирішення завдань всебічного психічного розвитку дошкільників, засвоєння ними рідномовних і загальнолюдських цінностей в сенситивному періоді; 2) порушена тема недостатньо розроблена у вітчизняній та зарубіжній літературі і вимагає подальших досліджень з проблеми застосування музикотерапії, зокрема її виду - вокалотерапії, як ефективного психорозвиваючого засобу для становлення елементів просодичного компоненту мовлення дітей дошкільного віку; 3) знання про вплив музикотерапії на проблеми розвитку усного мовлення дітей дошкільного віку необхідні майбутнім вихователям для успішного їх подолання в практиці роботи з дітьми та в співпраці з батьками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богрова К.Б. Теоретический анализ проблемы просодического компонента речи в психологической науке. Проблемы сучасної педагогічної освіти. Сер. Педагогіка і психологія. Вип. 39. Ч. 3. 2013. С. 33–38.
2. Богрова Х.Б. Основні теоретичні положення вокалотерапії як метода психологічного впливу. Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5–6 травня 2017 р.). Ч. II. К., 2017. С. 75-78.
3. Побережна Г.І. Музикотерапія як інноваційна технологія особистісного розвитку // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часопис. 2010. №3. С. 87–97.
4. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей. М.: Просвещение, 1947. 334 с.
5. Товкач І.Є. Індивідуалізація формування мовленнєвої компетенції у дітей дошкільного віку в умовах дошкільного навчального закладу // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. Одеса, ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2014. С. 341-349.
6. Трифонова О.Н. Занятия по развитию речи у дошкольников и младших школьников с применением методов музыкотерапии. Пособие для логопеда. М : «Издательство Владос», 2018. 144 с.

ПАНДЕМІЯ КОРОНАВІРУСУ: ЗНАЧЕННЯ КОГНІТИВНИХ ЧИННИКІВ АДАПТАЦІЇ ІНДИВІДІВ ДО УМОВ ЖИТТЯ ПІД ЧАС КАРАНТИНУ

У статті розглядаються особливості впливу когнітивних чинників на адаптацію особистості в умовах пандемії та карантину, досліджується важливість аналізу ситуації, достовірності фактів та новин, які продукуються засобами ЗМІ, соціальними мережами, офлайн спілкуванням та які суттєво впливають на стан психологічної рівноваги і благополуччя особистості. Дається перелік заходів по збереженню фізичного та психічного здоров'я від авторитетних та фахових спеціалістів і організацій, що є дієвими для кожного індивіда в глобальних межах суспільства.

Ключові слова: адаптація, критичне мислення, інтелект, пандемія, епідемія, тривожність, страх, паніка, психічне здоров'я, карантин, самоізоляція, інформаційна гігієна.

The article discusses the features of the influence of cognitive factors on human adaptation to pandemic and quarantine conditions, explores the importance of analyzing the situation, assessing the most reliable, significant facts and news distributed by the media, social networks, offline communications, which have a significant impact on psychological well-being. The article provides a list of measures to maintain physical and mental health from reputable and professional specialists and organizations that are common and effective for every person in society.

Key words: adaptation, critical thinking, intelligence, pandemic, epidemic, anxiety, fear, panic, mental health, quarantine, self-isolation, information hygiene.

Люди є соціальними істотами, для яких важливими потребами виступають соціальна взаємодія та спілкування. Багато вчених розглядають адаптацію як складову частину соціалізації, як двосторонній процес, при якому з одного боку, індивід засвоює систему знань, норм, цінностей, які дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства; з іншого боку, він не тільки збагачується соціальним досвідом, але й активно відтворює систему соціальних зав'язків, реалізує себе як особистість, впливає на життєві обставини оточуючого соціального середовища.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей впливу когнітивних чинників на соціально-психологічну адаптацію особистості в надзвичайних умовах, що мають глобальний характер та суттєво змінюють уклад соціального життя майже всього планетарного суспільства, звужують офлайнові соціальні контакти окремих індивідів у малих і великих соціальних групах, є маловивченою сферою наукового знання, тому що подібні події відбуваються дуже рідко. Але за рахунок своєї масштабності глобальні надзвичайні ситуації викликають загрози психічному здоров'ю великої кількості людей. Це визначає актуальність теоретичних досліджень вищезазначеної проблеми.

Мета публікації: дослідити, як впливають когнітивні чинники на соціально-психологічну адаптацію особистості в умовах, коли вона опинилась в епіцентрі епідемії та в ситуації вимущеної зміни соціальних контактів при дії карантину.

Виклад основного матеріалу. Ще Л.С. Виготський описував вплив соціального середовища на особистість, зазначаючи, що людина «вступає у взаємодію з природним світом, не інакше як через середовище, і в залежності від цієї взаємодії середовище є важливим фактором, що визначає і встановлює поведінку людини» [1, с. 12].

Проблеми психологічної та соціальної адаптації досліджували Жан Піаже, Н. Міллер, Дж. Даллард, Р. Бенедикт, М. Мід, Ганс Сельє, У. Найсер, Г. Балл, К.А. Абульханова-Славська, А.А. Началджанов, А.В. Петровський, А.А. Реан, Т.В. Середа, Т. Шибутани,

А.Н. Жмиріков, А. Амбрумова, Г. Андрєєва, Н. Богомолова, Н. Лебедєва, В.А. Тихоненко, А. Шевельова, А. А. Алексюк, Т. Петровська, О.В. Скрипченко, І.С. Булах, Л. Закутська, О.Г. Мороз, О. Плотнікова, М.В. Левченко, І.О. Сабанадзе, В. Семиченко, Г.О. Хомич, Г.М. Чуткіна, Т.С. Яценко та багато інших науковців.

В умовах епідемії та пандемії актуальною є тема дослідження тривоги, як негативного емоційний стану, та тривожності, як індивідуальної психологічної особливості, що виявляється у схильності до переживання тривоги. Психологічна проблема тривожності вперше розглядалась у працях З. Фрейда. В подальшому у руслі неопрейдизму ці дослідження були розвинуті у роботах К. Хорні, Г. Саллівана, Е. Фромма. В рамках гештальттерапевтичних уявлень тривожність як джерело неврозу розглядав Ф. Перлз. У своїх працях Ф. Березін оцінював значення тривоги у процесі психічної адаптації людини. Особливості проявлення паніки в умовах екологічного лиха досліджував В.А.Моляко. Велику роль в дослідженнях психічного зараження зіграли Г. Лебон, Г. Тард, Б.Поршнєв. Проблемами психологічного впливу на особистість замалось Г.А.Бел, А.А.Деркач, А. Н.Леонтьєв, А.У.Хараш.

Соціально-психологічна адаптація є процесом взаємодії особистості та суспільства, результат якого приводить до оптимального пристосування особистості до життя і діяльності у малих та великих соціальних групах. Адаптація при сприятливому перебігу призводить особистість до стану адаптованості [2]. Зазвичай психологи виділяють емоційний, когнітивний, практично-поведінковий механізми соціальної адаптації особистості. Зрозуміло, що ці механізми залежать від індивідуально-психологічних особливостей індивідумів, тому дослідження чинників адаптації особистості є важливою проблемою.

Задача дослідження ролі когнітивних чинників у процесі адаптації особистості є надзвичайно актуальною для сьогодення – часів, коли людство потерпає від пандемії коронавірусу, яка вже привела до великих соціальних змін у суспільстві. Щоб її вирішувати, потрібно проаналізувати особливості даної суспільної ситуації, в якій відбувається соціально-психологічна адаптація індивіда.

Ситуації епідемій і пандемій небезпечні:

- загрозами фізичному здоров'ю людей;
- загрозами психологічному та психічному здоров'ю людей.

Дуже часто друга небезпека може становити загрозу життю не менше, ніж саме захворювання, тому що тривога, страх та паніка теж можуть викликати епідемію, тільки психологічну. Тобто разом з біологічною епідемією у суспільстві розповсюджується епідемія важких соціально-психологічних ефектів, які розглядаються як явища, що відтворюються при певних умовах взаємодії людей у суспільстві. В умовах епідемії тривога і страх виникають тому, що індивід втрачає звичний контроль над власним життям, не знає, не розуміє, що чекає його у близькому майбутньому. Тривога і страх під час епідемії – природні реакції на проблему. Ненормальною є реакція повного ігнорування існуючої загрози, неприйняття заходів для захисту свого життя і здоров'я. Але паніка, тобто неконтрольована індивідом імпульсивна поведінка, як хаотична реакція з втратою контролю над поведінкою, теж є ненормальною, завищеною реакцією соціально-психологічної адаптації [3, 4, 5].

Ще один аспект соціально-психологічних проблем, що виникають при епідемії та пандемії, пов'язується з впровадженням карантину, при дії якого не задовільняється в повній мірі одна з головних потреб людини – потреба у соціальній взаємодії, спілкуванні. При соціальній ізоляції, обмеженні спілкування у окремих індивідів можуть виникати погіршення самопочуття, депресії, а зменшення соціального контролю, що поєднується з тривогою та невизначенністю майбутнього в деяких випадках приводить до прояви агресивності, асоціальної поведінки.

Потрібно також звернути увагу на те, що кординальні соціальні зміни, які відбуваються під час карантину, що суттєво корегує життя людей, можуть зберігатися досить довго та частково залишатися навіть після відміни карантину.

Вищезначеним соціально-психологічним проблемам при соціально-психологічній адаптації в умовах життя під час пандемії та карантину, особистість може протистояти, використовуючи розумові здібності, вміння логічно мислити, аналізувати та оцінювати інформацію, вивчати ситуацію в цілому і системно, відрізняти правдиву інформацію від недостовірної, оцінюючи ступінь значущості тих чи інших фактів, тобто використовувати для світосприйняття інтелект та критичне мислення [6].

Для психологічного благополуччя та знаходження свого місця у соціальній ситуації, що змінилась при пандемії, індивіду потрібно зрозуміти: у чому заключається загроза, чим вона характеризується, як її контролювати. Йому потрібно визначити інформаційні області, надійні ЗМІ, інші джерела інформації, на які можливо покладатися при прийнятті рішень та усвідомлювати, що відбудеться, якщо ситуація оцінена вірно, що відбудеться, якщо ситуація оцінена невірно. Бажано мати хоча б мінімальні знання про «психологічне зараження», причини та умови виникнення паніки [7]. Психологічне зараження є одним з найдавніших способів інтеграції думок соціальної групи. Воно здійснюється через передачу емоційно забарвленого образу, який транслюється суб'єкту інформаційного впливу. Зараження може здійснюватись також через передачу певного настрою з великим емоційним зарядом при безпосередньому спілкуванні, коли відбувається взаємне посилення емоційних впливів.

При адаптації під час пандемії використання інтелекту, критичного мислення, прагнення до отримання цілісної, системної інформації, усвідомлення реальних загроз дозволяє особистості знайти індивідуальні рішення для особистого захисту, пов'язані зі зміною соціальної поведінки, з урахуванням суб'єктивних і об'єктивних факторів. Але людина може скористатися результатами аналізу ситуації по боротьбі з пандемією, вже проведеного авторитетними міжнародними та національними організаціями, окремими фахівцями з соціології, психології, медицини [8]. Дотримання цих вимог та рекомендацій, довіра їх інформаційним джерелам, співпадання особистих висновків з положеннями рекомендацій є важливими для усвідомлення і психологічного прийняття необхідності самоізоляції. Наслідком такого прийняття є націленість особистості:

- на вирішення проблеми вимушеної заміни соціальних взаємозв'язків, пошук шляхів компенсації зменшення соціальних контактів;
- на інформаційну гігієну, тобто розуміння особливостей впливу інформації на формування і функціонування стану психічного та фізичного благополуччя, розроблення заходів по оздоровленню особистого інформаційного середовища [9];
- на заповнення свого часу під час ізоляції справами, що сприяють задоволенню, творчій насназі, здоровому способу життя, самовдосконаленню, налагодженню сімейних відносин, спілкуванню з дітьми, на розписання режимів дня, тижня та дотримання їх, на відведення часу для якихось приємних вправ, для позитиву, не залишаючи місця тривожному неробству;
- на повернення відчуття контролю над своїм життям (впливу на ситуацію у межах особистої відповідальності);
- на оцінку ресурсів (вмінь, навичок, майнових цінностей, грошей, підтримку друзів, родичів);
- на підтримку онлайн-зв'язків з людьми, що можуть допомогти, близькими по інтересам, друзями та родичами;
- на використання позитивного мислення, гумору для виправлення помилок і шаблонних відхилень у мисленні (здебільшого на неусвідомленому рівні), що можуть призвести до неадекватного сприйняття ситуації – гірше, ніж вона є насправді, чи навпаки, – легковажніше; застосування практик релаксації для зниження рівня тривожності, занепокоєння (медитації, дихальних вправ та інших практик);
- на можливість жити під час епідемії з правом на контрольовану тривогу, з оцінкою її об'єктивності.

Висновки. Для успішності соціально-психологічної адаптації особистості під час епідемії та при запровадженні карантину визначальну роль грають процеси, які забезпечуються здатністю до мислення, аналізу, саморефлексії, вмінням осмислювати

ситуацію в цілому, робити висновки, утриманням від суджень при недостатності підстав – рівнями розвитку інтелекту та використанням критичного мислення. Вони дозволяють запобігати виникненню необгрунтованої паніки, відрізнити правдиві інформаційні месиджі від неправдивих та недостатньо підтверджених, використовувати для планування дій добре обгрунтовані рішення, тим самим сприяючи збереженню як фізичного так і психічного здоров'я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. М., 2005. 360 с.
2. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности. (Формы, механизмы и стратегии). Ереван, 1988. 263 с.
3. Моляко В. А. Особенности проявления паники в условиях экологического бедствия. Сборник работ по психологии экстремальных ситуаций. URL: <https://www.forbes.com/sites/jeffboss/2015/09/03/14-signs-of-an-adaptable-person/#de5e7f916eaf>
4. Соловьева С.Л. Тревога и тревожность: теория и практики. Медицинская психология в России № 6, 2012. URL: http://medpsy.ru/mprj/archiv_global/2012_6_17/nomer/nomer14.php.
5. Стасюк В. В. Загальні аспекти виникнення, протікання запобігання паніки. Вісник Національного університету оборони України, 2011. URL: [irbis-nbuv.gov.ua > irbis_nbuv > cgiirbis_64](http://irbis-nbuv.gov.ua/irbis_nbuv/cgiirbis_64)
6. Khubetov A.V. Features of the influence of cognitive factors on adaptability. The journal «Virtus» № 35/ 2019 Monreal: CPM “ASF”
7. Макаров Ю.В. Психологическое воздействие как социально-психологическая проблема. Серия «Психология», 2014 т.10, с 43-50. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskoe-vozdeystvie-kak-sotsialno-psihologicheskaya-problema/viewer>
8. World Health Organization, IFRC , UNICEF. Risk Communication and Community Engagement (RCCE) Action Plan Guidance COVID-19. Preparedness and Response. 16.03.2020. URL: [https://www.who.int/publications-detail/risk-communication-and-community-engagement-\(rcce\)-action-plan-guidance](https://www.who.int/publications-detail/risk-communication-and-community-engagement-(rcce)-action-plan-guidance)
9. Халамендик В.Б. Інформаційна гігієна як фактор збереження психологічного здоров'я людей. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_35_7.pdf

УДК 159.9.072

*Марина Шульга
(Пинск, Беларусь)*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ

В статье анализируются факторы, способствующие эффективной учебной деятельности, психолого-педагогические условия формирования мотивации достижения у студентов. Полученные данные могут быть использованы для оптимизации процесса обучения, создания основы для подготовки программ психолого-педагогической помощи студентам, испытывающим проблемы в учебной деятельности.

Ключевые слова: учебная деятельность, мотивационная сфера, мотивация достижения, познавательная активность.

The article analyzes the factors that contribute to effective educational activities, psychological and pedagogical conditions for the formation of achievement motivation among students. The obtained data can be used to optimize the process of education, to create the basis for the preparation of programs of psychological-pedagogical assistance to students experiencing problems in educational activity.

Keywords: educational activity, motivational sphere, achievement motivation, cognitive activity.

В последние годы усилилось понимание психологами и педагогами роли положительной учебной мотивации в обеспечении успешности учебной деятельности, в усвоении знаний, формировании учебных умений и навыков, активизации познавательной деятельности студентов. Установлено, что высокая положительная учебная мотивация может компенсировать недостаточно высокие способности, но в обратном направлении этот фактор не срабатывает - высокий уровень развития способностей не может компенсировать отсутствие учебной мотивации или ее низкую выраженность, не может привести к значительным успехам в учебе.

Подходы к изучению мотивации учебной деятельности студентов вузов, представленные в работах Бобровицкой С.В., Вавилова Ю.П., Реана А.А., Родиной О.Н., Прудкова П.Н., Пятаевой Е.Ю., Якунина В.А. и др.

Kreitner и Kinicki (2010) утверждают, что слово мотивация происходит от латинского слова *mover*, которое означает «двигаться». Они определяют мотивацию, как те психологические процессы, которые вызывают возбуждение, упорство, активные действия, которые направлены на достижение поставленной цели.

Тернер (1995) считает мотивацию синонимом когнитивной вовлеченности, которую он определяет, как добровольное использование саморегулируемых стратегий обучения высокого уровня, таких как внимание, связь, планирование и мониторинг.

Некоторые авторы связывают успешность учебной деятельности с мотивацией достижения (Д. Макклелланд, Х. Хекхаузен, Т.О. Гордеева и др.) [1,4,5].

Мотивация достижения связана со стремлением добиться успеха в какой-либо деятельности, достичь определенного уровня мастерства. Человек, руководствующийся данным мотивом, выбирает сложные задачи и старается их решить как можно эффективнее, стремится получить высокие результаты в значимой для себя деятельности и упорно работает, достигая поставленных целей.

Мотивация играет ключевую роль в результатах обучения. Большинство студентов стремится: добиться успеха, добиться более высоких оценок и получить (после окончания обучения) хорошую работу. За этим следует необходимость повышения социального статуса в обществе.

Следует отметить, что стремление к достижениям составляет основную цель любого студента, но нужно быть осторожным, как предупреждают Kreitner и Kinicki, потому что очень высокая потребность в достижении может привести к негативным результатам.

Студенты с высокой учебной мотивацией работают лучше: мотивация повышает инициативность и настойчивость в деятельности. Они продолжают работать над учебным заданием до тех пор, пока не завершат его, даже если разочаровываются в процессе (Larson, 2000; Maehr, 1984; Вигфилд, 1994).

Мотивация должна быть мощным инструментом в оказании помощи студентам в достижении оптимальных результатов, она должна быть эффективной и приводить к успеху. Мотивация влияет на когнитивные процессы. В частности на то, на что обучающиеся обращают внимание и насколько эффективно они обрабатывают учебную информацию. Например, мотивированные студенты часто прилагают согласованные усилия для того, чтобы действительно понять учебный материал и рассмотреть, как они могут использовать его в своей собственной жизни [2].

Fugate и др. (2004) в своих работах связывают учебную мотивацию с локусом контроля. Они утверждают, что лица с внутренним локусом контроля всегда лучше выполняют учебные задачи, чем те, которые обладают внешним локусом контроля. Человек, обладающий внутренним локусом контроля, хорошо мотивирован, ориентирован на цели и достаточно предприимчив.

Chowning и Campbell (2009) исходят из того, что обладание внешним локусом контроля, особенно в том, что касается личного опыта, может привести к межличностным конфликтам и как следствие - к плохим академическим результатам.

Мотивация определяет конкретные цели, к которым стремятся студенты (Maehr & Meyer, 1997; Пинтрих и др., 1993). Таким образом, это влияет на выбор, который делают студенты - например, нужно ли записываться на факультатив по той или иной учебной дисциплине или в спортивную секцию, нужно ли проводить вечер дома, завершая работу над рефератом или играть в видеоигры с друзьями. Мотивация увеличивает объем усилий и энергии, которые студенты тратят на деятельность, непосредственно связанную с их потребностями и целями (Csikszentmihalyi & Nakamura, 1989; Maehr, 1984; Пинтрих и др., 1993). Она определяет, выполняют ли они ту или иную задачу с энтузиазмом и от всего сердца или апатично и лениво.

Можно выделить семь наиболее мотивирующих факторов для студентов высших учебных заведений. Они включают: качество обучения, качество учебного плана, эффективные практики управления, адекватная оценка и своевременная обратная связь, способствующая учебной деятельности окружающая среда, эффективная практика консультирования по учебным и научным вопросам. Эти семь факторов имеют решающее значение для обеспечения или укрепления стремлений учащихся высших учебных заведений к успешному обучению.

Для повышения мотивации учебной деятельности студентов, администрации вуза, факультетов необходимо, опираясь на политику университета, как учреждения образования, более широко освещать цели и задачи учебной деятельности, способы улучшения материально-технических, санитарно-гигиенических и прочих условий учебной деятельности, совершенствовать систему межличностных отношений «администрация-преподаватели-студенты».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения. М.: Смысл, 2006. 336 с.
2. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб., 2003. 512 с.
3. Крушельницкая О.И., Полевая М.В., Третьякова А.Н. Мотивация к получению высшего образования и ее структура / Психолого-педагогические исследования 2019. Том 11. № 2. С. 43–57.
4. Макклелланд Д. Мотивация человека. СПб., 2007. 672 с
5. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. СПб., 2001. 256 с.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

УДК 681.3

*Андрей Воружев, Валентина Свиридова, Илья Демиденко
(Гомель, Беларусь)*

ДЕКОМПОЗИЦИЯ QR-КОДОВ ПРИ СОСТАВЛЕНИИ ЗАДАЧ ДЛЯ КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ В ДИСТАНЦИОННОЙ ФОРМЕ ОБУЧЕНИЯ

Рассмотрены способы использования QR-кодов для изменения подходов к формированию образовательного контента и организации контроля знаний для дистанционной формы обучения.

Ключевые слова: QR-код, сегментирование, изображение, программа распознавания.

The ways of using QR codes for changing the approaches to the formation of educational content and the organization of knowledge control for distance learning are described.

Keywords: QR code, segmentation, image, recognition program.

Увеличение количества транслируемых данных в сети связано с развитием IoT среды, когда каждое устройство имеет доступ к сети, например, домашняя IP-камера, либо домашнее охранное устройство, датчики задымления или утечек воды и другие устройства «умного дома». Большая часть трафика приходится на медиа-контент для заполнения времени пользователей, а именно – на аудио и видео. Помимо YouTube, происходит добавление медиа-содержимого в крупнейшие социальные сети, новостные каналы начинают транслировать передачи в режиме реального времени. Намечилась тенденция к высокомасштабному увеличению общего объема передаваемых данных, среди которого будет присутствовать трафик, чувствительный к задержкам. [1, с. 88]

При составлении заданий дисциплин дистанционной формы обучения по сетевым и информационным технологиям авторы зачастую сталкиваются с необходимостью раскрывать детали задания перед участниками поэтапно или инвариативно в зависимости от условия задачи.

Ограничивающим фактором использования открытых условий задачи может являться вероятность открытия подходов к решению, которые облегчат участнику прохождения первых этапов заданий или задач обучения начального уровня.

В случае, если передачу данных необходимых для следующего этапа решения будет осуществлять преподаватель, возможно возникновение задержек в выполнении заданий студентами, поскольку вероятно возникновение ситуации, когда преподаватель обрабатывает запросы учащихся на уточнение вариантов развития заданий только в свое рабочее время.

Использование QR-кодирования при составлении задач позволяет автоматизировать процесс уточнения задания, поскольку изображение с QR-кодом легко скрытно разместить в структуре заданий по языкам программирования, системному администрированию, веб-дизайну, настройке сетевых структур и некоторых заданий учебного процесса по естественным наукам.

QR-код (QuickResponse) – это двухмерный черно-белый контрастный штрихкод (бар-код), представляющий информацию для быстрого распознавания с помощью камеры на считывающем устройстве. При помощи QR-кода можно закодировать необходимую текстовую информацию. Наиболее часто это применимо к адресам информационных ресурсов в интернет, но в случае заданий конкурсов олимпиад по сетевым и информационным технологиям, это могут быть: значения переменных и констант, IP-адреса, выдержки кода и другие детали условия задачи. [2]

Например, для конкурсов компании Cisco наиболее часто используемой программой при организации отборочных туров олимпиад является среда Packet Tracer. Она позволяет перенести решение задания на сторону пользователя, при этом у всех участников в распоряжении оказывается одинаковый по возможностям набор сетевых устройств и модулей. Packet Tracer имеет поддержку со стороны разработчиков и опубликован для актуальных версий операционных систем Microsoft Windows и Linux Ubuntu. Таким образом шансы всех участников уравниваются.

Файлы заданий распространяются участникам или учащимся в формате .pkz. Это модифицированный zip-архив, привязанный к среде PacketTracer (см. рис. 1).

Использование формата .gif для черно-белых изображений QR-кодов обеспечивает хорошее соотношение качество/размер.

Имя	Размер	Сжат	Тип	Изменён	CRC32
Локальный диск					
01120.gif	1 227	1 227	Файл "GIF"	02.05.2015 9:43	53E403D3
01154.gif	2 292	2 292	Файл "GIF"	18.04.2015 13:31	E7CE838D
10132.gif	1 536	1 536	Файл "GIF"	03.05.2015 12:42	3C995433
11270.gif	1 203	1 203	Файл "GIF"	03.05.2015 12:39	10B85065
14145.gif	1 464	1 464	Файл "GIF"	18.04.2015 13:33	A3E889D8
14613.gif	1 652	1 652	Файл "GIF"	03.05.2015 10:48	09146351
26415.gif	1 015	1 015	Файл "GIF"	03.05.2015 12:45	43B3EEBC
34815.gif	693	693	Файл "GIF"	02.05.2015 9:39	49A842DF
35412.gif	519	519	Файл "GIF"	03.05.2015 12:41	DA416FA1
41562.gif	1 641	1 641	Файл "GIF"	03.05.2015 12:46	36EE7721
44114.gif	1 531	1 531	Файл "GIF"	02.05.2015 9:41	EED8B585
45141.gif	1 418	1 418	Файл "GIF"	03.05.2015 12:47	2DD96509
60231.gif	758	758	Файл "GIF"	03.05.2015 12:43	78DCB082
61618.gif	1 707	1 707	Файл "GIF"	02.05.2015 9:40	DFDB24D9
65478.gif	1 189	1 189	Файл "GIF"	02.05.2015 9:42	5CB7DBDB
71717.gif	1 189	1 189	Файл "GIF"	03.05.2015 10:50	1DACF631
75442.gif	1 650	1 650	Файл "GIF"	02.05.2015 9:37	C6D541A1
84210.gif	914	914	Файл "GIF"	03.05.2015 12:44	8E833BCE
94678.gif	1 362	1 362	Файл "GIF"	18.04.2015 13:31	1421AC0C
98510.gif	1 055	1 055	Файл "GIF"	03.05.2015 10:49	3CB8BF7E
98917.gif	1 484	1 484	Файл "GIF"	03.05.2015 12:40	7362917D
logo.png	143 445	140 723	Файл "PNG"	25.04.2015 15:08	BFA0A0A3
may2015.pka	1 353 322	1 353 532	Cisco Packet Tracer	18.05.2015 17:51	F8E03783

Рис. 1. Внешний вид распакованного файла с задачей в формате .pkz

Поскольку файл находится на стороне участника и может быть распакован штатным архиватором операционной системы, авторам заданий приходится предусмотреть возможность защиты графических файлов от несанкционированного просмотра пользователем вне самой задачи.

В случае в QR-кодами такая возможность есть. Это сегментирование изображений (рис. 2).

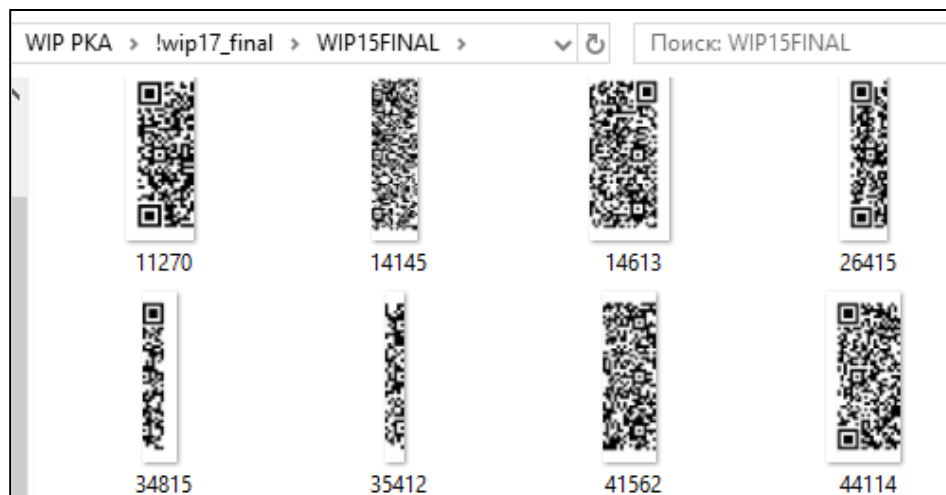

Рис. 2. Сегменты QR-изображений

Сегменты одного изображения могут иметь разное разрешение, содержать большую или меньшую часть исходного изображения. Финишная склейка в распознаваемый вариант QR-кода осуществляется внутри задачи и может быть получен участником только легально.

Наличие большого числа QR-изображений в тексте задачи использование зашифрованных методов генерации имен файлов не позволит без больших временных затрат склеить исходный файл иным способом, кроме реализованного в самой задаче.

Иерархическая архитектура обслуживания приложений позволяет сочетать аппаратные решения, программные интерфейсы обслуживания клиентов (приложения) и программно-реализованные (виртуализированные) сетевые сервисы для повышения эффективности. [3, с. 58]

Пример сборки сегментов QR-кода:

```
<html>
<center><font size='+2' color='green'>
WIP 2015 Final.</font></center>
<hr>Welcome to World IT Planet 2015.

<p><a href='.'><imgsrc="/98510.gif"/><a href='..'>
<a href='...'>
<imgsrc="/14613.gif"/></a>

<br>
</html>
```

Обработка этого кода в Packet Tracer представлена на рис. 3.

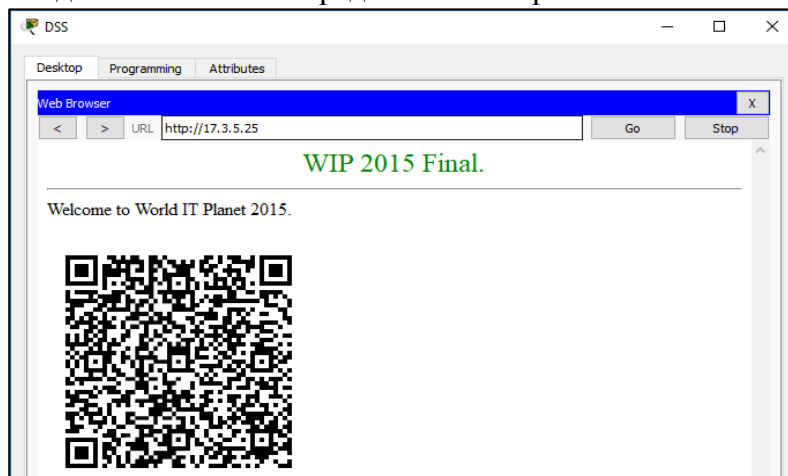

Рис. 3. QR-код в тексте задачи для среды PacketTracer

Распознавание QR-кодов может быть реализовано с помощью freeware-приложений для мобильных устройств. Поскольку в дистанционной форме обучения у учащихся нет ограничения по привлечению подобных технических средств, то использование данного приема можно считать допустимым и оправданным. На рис. 4 приведены два примера распознавания текстовых данных (справа – настройка DHCP, слева – адрес интернет-ресурса).

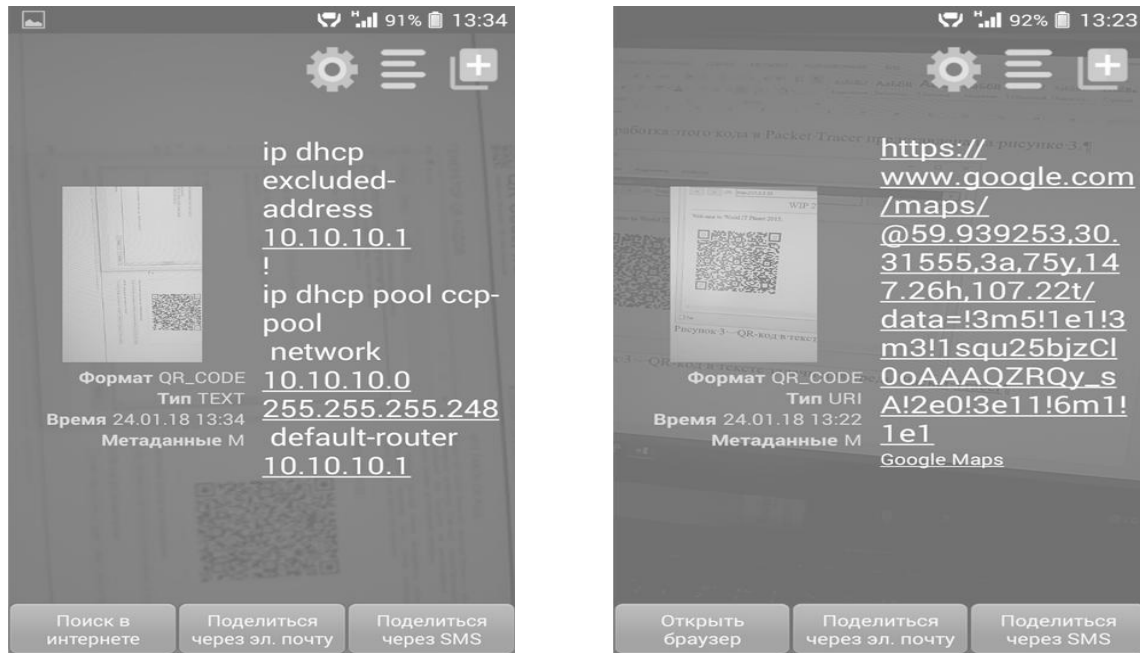

Рис. 4. Примеры расшифровки данных в виде QR-кодов

Объем кодируемых данных QR-кодах до 2 953 байт, до 7089 цифр при 10-битном кодировании, до 4296 символов при 11-битном кодировании или до 1817 иероглифов при 13-битном кодировании. Это позволит разместить достаточно информативную текстовую справку непосредственно в тексте вопроса или задачи. Например, в Китае запущен выпуск специальных бейджей для пожилых людей и детей, страдающих аутизмом. В QR-кодах находятся основные персональные данные людей, их адрес и контакты ближайших родственников.

Предложенный подход легко может применен для расширения функционала систем контроля знаний по естественнонаучному блоку учебных дисциплин или для предоставления доступа к справочной информации как в процессе контрольного мероприятия, так и для организации разбора ошибок.

Например, формулировку закона для полной цепи «Сила тока в электрической цепи будет прямо пропорциональна напряжению, приложенному к этой цепи, и обратно пропорциональна сумме внутреннего сопротивления источника электропитания и общему сопротивлению всей цепи» можно выразить следующим QR-кодом (рис. 5).

Рис. 5. QR-формулировка закона для полной цепи

Таким образом, использование QR-кодирования позволяет унифицировать оформление задач при использовании различного числа параметров решаемых задач и усилить мотивацию студентов глубже изучать как теоретический материал изучаемых дисциплин, так и современную программно-аппаратную инфраструктуру представления данных.

Согласно современным требованиям организации адресации в IP-сетях в задания, реализованные Packet Tracer, легко интегрируется система IPv6. Гибридные схемы покрытия адресации могут встречаться в условиях динамики перехода от IPv4 к IPv6 и обеспечение трансляции IP-трафика в этих условиях является актуальной задачей. Пример совместного использования IPv4 и IPv6 схем адресации с переходными зонами поддержки протоколов представлен на рисунке 6 [4, с.46].

Протокол IP	Сегмент 1	Сегмент 2	Сегмент 3	Сегмент 3			Сегмент 4	Сегмент 5
IPv4	+	+	+	+	+	+	-	-
IPv6	+	+	+	+	-	+	+	+

Рис. 6. Пример карты сети с разным уровнем поддержки IPv4/IPv6

Для решения задач гибридного туннелирования необходимо наличие эффективной связи между сегментами сети с помощью средств второго IP-протокола.

В данном примере, на участке Сегмента 3 достаточно объявить туннель IPv6 over IPv4. Для доставки IPv6 трафика задействуется канал IPv4.

Пример настроек:

```
interface TunnelM
mtu 1476
ipv6 address 2018:3:17:4::1/64
ipv6 ospf 2018 area 0
tunnel source GigabitEthernet0/0
tunnel destination 192.168.0.18
tunnel mode ipv6ip
```

По условиям примера после прохождения туннеля все клиенты IPv6 смогут реализовать полноценную двустороннюю связь.

Для реализации аналогичных сервисов клиентам IPv4 на границе Сегмента 4 необходимо создать туннель ISATAP для создания туннеля на уровне операционной системы клиента и аренды IPv6 адресации.

Пример настроек:

```
interface TunnelN
mtu 1476
no ipv6 nd ra suppress
ipv6 address 2018:3:17:F::/64 eui-64
tunnel source GigabitEthernet0/0
tunnel mode ipv6ip isatap
```

Описанные подходы прошли апробацию при составлении задач на Международной олимпиаде по сетевым и информационным технологиям Cisco NetRiders, Международной олимпиаде ИТ Планета, Студенческой олимпиаде в сфере информационных технологий РБ ВIT-Cup, Национальном этапе международного чемпионата WorldSkills Belarus и при организации дистанционной формы обучения студентов специальности 1- 53 01 02 «Автоматизированные системы обработки информации».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Воруев А.В., Демиденко О.М., Левчук В.Д., Чечет П.Л. Инкапсуляция магистрального трафика центра обработки данных // Научно-технический журнал «Проблемы физики, математики и техники». 2018. №1(34). С.88-93.
2. Демиденко И.О. Использование QR-кодов при составлении задач // Электронный сборник материалов III Молодежной международной конференции «Информационные технологии и технологии коммуникаций: современные достижения» (Астрахань, 1–5 октября 2019 года). Астрахань: Астраханский государственный технический университет, 2019.

3. Воруев А.В., Демиденко И.О., Чернышев А.И., Михневич С.Ю. Определение границ действия запросов в облачной сетевой среде // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. 2018. №6(111). С.55-62.

4. Демиденко И.О., Воруев А.В. Создание гибридных схем IP-туннелирования // Материалы VII Республиканской научной конференции студентов, магистрантов и аспирантов «Актуальные вопросы физики и техники», 25 апреля 2018 г.: в 3 ч. Ч. 2. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2018. С.46-47.

УДК 004

Валерій Кащук, Оксана Юнак, Остап Юнак
(Львів, Україна)

СТВОРЕННЯ TON-САЙТУ НА БАЗІ ДОДАТКУ TON SITES ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ МЕРЕЖІ TELEGRAM OPEN NETWORK

У статті висвітлений алгоритм підготовки мережесих ресурсів з метою створення TON-сайту на базі додатку TON Sites. Наводиться приклад створення ADNL-адреси з генерацією криптографічного ключа. Організація мережесих процесів у мережі TON є актуальним аспектом ІТ-галузі України.

Ключові слова: TON Sites, сайт, проксі-сервер, TON-сайт, сервер RLDP-HTTP, ADNL-адреса.

The article presents the algorithm of preparing the network resources in order to create TON-site on the basis of TON Sites application. It gives an example of creation ADNL-address with the generation of crypto key. The network processes organization in the network TON is an actual aspect in the sphere of IT in Ukraine.

Keywords: TON Sites, site, proxy server, TON-site, RLDP-HTTP server, ADNL-address.

Алгоритм створення TON-сайту передбачає наступний порядок дій:

1. Компіляція проксі RLDP-HTTP Proxy

Сервер RLDP-HTTP - це спеціальна утиліта, спеціально розроблена для доступу та створення сайтів TON. Його поточна (альфа) версія є частиною загального джерела TON Blockchain, доступного в сховищі GitHub ton-blockchain/ton. Щоб скласти RLDP-HTTP проксі-сервер, дотримуйтесь інструкцій, викладених у README та Validator-HOWTO. Бінарний код проксі буде розміщений як

`rldp-http-proxy/rldp-http-proxy`

в каталозі збірки. Крім того, ви можете створити простий проксі, а не будувати всі проекти TON Blockchain. Це можна зробити, посилаючись на

`stake --build. --target rldp-http-proxy`

в каталозі збірки.

2. Запуск RLDP-HTTP-проксі для доступу до сайтів TON

Для доступу до існуючих сайтів TON вам потрібен запусканий конфігураційний примірник RLDP-HTTP-проксі на вашому комп'ютері. Його можна викликати так:

`rldp-http-proxy/rldp-http-proxy -p 8080 -c 3333 -C ton-global-lite-client.config.json`

або

`rldp-http-proxy/rldp-http-proxy -p 8080 -a <your_public_ip>:3333 -C ton-global-lite-client.config.json`

де <your_public_ip> - ваша загальнодоступна IPv4-адреса, за умови, що вона у вас є на домашньому комп'ютері. Файл глобальної конфігурації мережі TON – ton-global-lite-

`client.config.json` можна завантажити за адресою <https://test.ton.org/ton-global-lite-client.config.json>:

```
wget https://test.ton.org/ton-global-lite-client.config.json
```

У наведеному вище прикладі 8080 – порт TCP, який буде прослуховано в `localhost` для вхідних HTTP-запитів, а 3333 – порт UDP, який буде використовуватися для підтримки всієї вихідної та вхідної інформаційної активності між RLDP та ADNL, тобто для підключення до сайтів TON через мережу TON.

Якщо ви все зробили правильно, процес роботи проксі не припиняється, проте він продовжить свою роботу в термінальному режимі. Тепер його можна використовувати для доступу до сайтів TON. Коли він вам більше не буде потрібен, його можна буде припинити, натиснувши `Ctrl-C` або просто закривши вікно терміналу.

3. Доступ до сайтів TON

Тепер припустимо, що у вас є запущений екземпляр RLDP-HTTP-проксі, що працює на вашому комп'ютері та прослуховує на `localhost`: 8080-порт для вхідних TCP-з'єднань, як пояснено вище в розділі 2.

Простий тест на те, що все працює, може бути виконаний за допомогою програм, таких як `Curl` або `WGet`. Наприклад:

```
curl -x 127.0.0.1:8080 http://test.ton
```

Дана команда буде намагатись завантажити головну сторінку сайту (TON) `test.ton` за допомогою сервера проксі за адресою `127.0.0.1: 8080`. Якщо проксі працює, ви побачите щось на зразок

```
<HTML>
<H2> тестової мережі TON Blockchain & mdash; файли та ресурси </H2>
<H3> Новини </H3>
<UL>
...
</HTML>
```

оскільки TON-сайт `test.ton` наразі створений як дзеркало веб-сайту <https://test.ton.org>. ви також можете отримати доступ до сайтів TON за допомогою їх ADNL-адрес, використовуючи домен `<adnl-addr> .adnl`:

```
curl -x 127.0.0.1:8080
http://untzo7eat2h77xfugxrfgfy3zbl5txomvetzke6fwr45lehvdkxaau.chesnl/adnl
```

Крім того, ви можете налаштувати `localhost: 8080` як HTTP-проксі у своєму браузері. Наприклад, якщо ви використовуєте Firefox, виберіть [Налаштування] -> Загальне -> Налаштування мережі -> Налаштування -> Налаштувати проксі-доступу -> Налаштування проксі-сервера вручну та введіть "127.0.0.1" у поле "HTTP-проксі" та "8080" у поле "Порт". Якщо у вас немає Firefox, спочатку відвідайте сайт <https://www.getfirefox.com>.

Після встановлення `localhost`, щоб 8080-порт працював як HTTP-проксі у вашому браузері, потрібно ввести необхідний URI, наприклад

```
http://test.ton
або
```

```
http://untzo7eat2h77xfugxrfgfy3zbl5txomvetzke6fwr45lehvdkxaau.adnl/
```

на панелі навігації вашого веб-переглядача. Тепер ви можете взаємодіяти із сайтом TON так само, як і зі звичайними веб-сайтами.

4. Створення TON-сайту

Якщо ми хочемо створити TON-сайт, нам потрібно буде запустити проксі-сервер RLDP-HTTP на своєму сервері, а також завантажити звичайне програмне забезпечення для веб-сервера, наприклад `Apache` або `Nginx`.

Припустимо, що ви налаштували звичайний веб-сайт на власному сервері, приймаючи вхідні HTTP-з'єднання на TCP-порті `<ваш сервер-іп>: 80` та визначаючи необхідний домен мережі TON, наприклад «`example.ton`», як основне доменне ім'я або псевдонім для вашого

веб-сайту в конфігурації нашого сервера. Після цього спочатку згенеруємо стійку ADNL-адресу для вашого сервера:

```
mkdir keyring util / generator-random-id -m adnlid
```

Ви побачите щось на кшталт:

```
45061C1D4EC44A937D0318589E13C73D151D1CEF5D3C0E53AFBCF56A6C2FE2BD
```

```
vcqmha5j3ceve35ammfrhqty46rkhi455otydstv66pk2tmf7rl25f3,
```

Це згенерований криптографічний ключ, що буде підтримувати наш безпечний сеанс у мережі TON. Відповідний приватний ключ зберігається у файлі 45061 ... 2DB у поточному каталозі. Перемістіть його в каталог ключів:

```
mv 45061C1 * keyring /
```

Після цього виконайте

```
rldp-http-proxy -a <your-server-ip>: 3333 -L '*' -C ton-global.config.json -A < your-adnl-address>
```

(з <your-adnl-address> рівним 'vcqm ... 35f3' у цьому прикладі) у фоновому режимі (ви можете спробувати це в терміналі спочатку, але якщо ви хочете, щоб ваш сайт TON запустити постійно, вам доведеться також використовувати параметри -d і -l команди <log-file>

Якщо все працює належним чином, проксі-сервер RLDP-HTTP буде приймати вхідні запити HTTP з мережі TON через RLDP/ADNL, що працюють на UDP-порті 3333 адреси IPv4 <your-server-ip> (зокрема, якщо ви використовуєте брандмауер, не забудьте дозволити rldp-http-проху отримувати та надсилати пакети UDP з цього порту), і він пересилатиме ці HTTP-запити, адресовані всім хостам (якщо ви хочете переслати HTTP-запити лише на конкретні хости, змініть -L '*' на -L < ім'я хоста>) на порт TCP 80 на 127.0.0.1, тобто на звичайний веб-сервер.

Ви можете відвідати створений вами веб-сайт TON `http: // <your-adnl-address>.adnl` (`http://vcqmha5j3ceve35ammfrhqty46rkhi455otydstv66pk2tmf7rl25f3.adnl` у цьому прикладі) у веб-переглядачі, який працює на клієнтській машині, як пояснено у розділах 2 та 3 перевірити, щоб перевірити чи ваш сайт TON насправді доступний для користувачів.

Якщо ви хочете, ви можете зареєструвати домен TON DNS, наприклад «example.ton», і створити запис для цього домену, вказуючи на стійку ADNL-адресу вашого сайту TON. Тоді проксі-сервери RLDP-HTTP, що працюють в режимі клієнта, інтерпретуватимуть "http: //example.ton" як вказівку на вашу ADNL-адресу і отримають доступ до вашого TON-сайту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кранц М. Интернет вещей. М.: Издательство «Эксмо», 2018. 336 с
2. Прасти Нарьян. Блокчейн. Разработка приложений. Издательство БХВ-Петербург, 2016. 256 с.
3. Wikipedia. Telegram Open Network. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Telegram_\(software\)#Telegram_Open_Network_ICO](https://en.wikipedia.org/wiki/Telegram_(software)#Telegram_Open_Network_ICO)

МОДЕЛИРОВАНИЕ В СИСТЕМЕ МОНИТОРИНГА ИНЦИДЕНТОВ И УПРАВЛЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТЬЮ

В настоящее время, любая информационная система может полноценно работать в качественном оборудовании и обеспечивающий ее производительность. Это предотвращает сбои и опасность возникновения инцидентов информационной безопасности (ИБ). Система мониторинга позволяет собирать данные и анализировать их, что дает возможность среагировать в кратчайшее время.

Системы SIEM (Security information and event management) происходят от двух классов продуктов: SIM (Security information management) – управление информационной безопасностью и SEM (Security event management) – управление событиями безопасности. Одно из первых упоминаний о SIEM было в 2005 году от аналитиков Gartner.

По данным Gartner, SIEM-обладает умением собирать, анализировать и представлять информацию из сетевых устройств и устройств безопасности. В эту систему также должны входить приложения для управления идентификацией и доступом, инструменты управления уязвимостями и базы данных и приложений.

Можно выделить несколько функций, которые обычно поставляются SIEM-системами:

1. Возможность отправки предупреждений на основе предопределенных настроек;
2. Отчеты и логирование для упрощения аудита;

3. Возможность просмотра данных на разных уровнях детализации. SIEM включает в себя несколько задач:

1. оценка защищенности ресурсов контролируемой системы;
2. проверка соответствия системы управления ИБ существующим требованиям и нормам;
3. управление рисками ИБ.

На сегодняшний день сложно переоценить роль SIEM в мире ИБ. Фактически, это центральный элемент любой SOC-инфраструктуры. Можно сказать точно, что без SIEM невозможно эффективное функционирование ни одной комплексной системы ИБ. Первой задачей SIEM является – регистрация инцидентов в режиме Real-Time. Второй задачей SIEM умение – предоставить удобный и функциональный инструмент для ретроспективного анализа инцидентов, расследования инцидентов.

Современный SIEM, по сути, уже должен содержать в себе BigData технологии, обрабатывающие события ИБ как некий интенсивный поток телеметрии. От SIEM требуется как скорость, так и удобство – потому что это основной инструмент аналитики ИБ, предназначенный для расследования инцидентов, поиска следов таргетированных атак (ThreatHunting).

Тренды развития SIEM идут в сторону добавления функций MachineLearning и поведенческого анализа, что позволяет передать на откуп автоматизации все больше и больше рутинных задач IncidentMonitoring, Forensic, Investigation. На практике это позволит обнаруживать не только предопределенные вручную инциденты, но и приблизиться к автоматизации процесса создания правил корреляции, что является ключевой и самой сложной задачей при настройке и поддержке SIEM (особенно на больших внедрениях).

По словам некоторых экспертов, SIEM представляет собой улучшенную систему обнаружения вредоносной активности и различных системных аномалий. Работа SIEM позволяет увидеть более полную картину активности сети и событий безопасности. Когда обычные средства обнаружения по отдельности не видят атаки, но она может быть обнаружена при тщательном анализе и корреляции информации из различных источников.

Поэтому многие организации рассматривают использование SIEM-системы в качестве дополнительного и очень важного элемента защиты от целенаправленных атак.

SIEM не будет противодействовать хакерам, это решение для мониторинга, которое совершенствуется по мере развития технологии. Более того, без SIEM невозможно построить такие системы и центры мониторинга и реагирования, как SOC (SecurityOperationCenter) и подключиться к FinCert или ГосСОПКА, так как SIEM помогает решать целый ряд ключевых задач: собирать и хранить лог-файлы в едином централизованном хранилище, предоставлять специализированные отчеты аудиторам для соответствия требованиям законодательства и отраслевым стандартам и выполнять корреляцию событий между различными источниками. Следует уделить особое внимание настройке SIEM под клиента, его инфраструктуру и системы безопасности. Хорошо настроенные правила корреляции позволяют оператору анализировать действительно важные сообщения об инцидентах, отсеивая лишнее. Важно, чтобы система брала на себя максимум рутины.

Также одним из важным ПО является MaxPatrol. MaxPatrol SIEM дает полную видимость IT-инфраструктуры и выявляет инциденты информационной безопасности. Он постоянно пополняется знаниями экспертов PositiveTechnologies о способах детектирования актуальных угроз и адаптируется к изменениям в защищаемой сети. PositiveTechnologies – международная компания, специализирующаяся на разработке программного обеспечения в области информационной безопасности.

MaxPatrol создан для облегчение работы с задачами ИБ. Он предназначен для - универсального сбора событий, простого представления данных, легкой работы с новыми источниками – и предлагает богатые и постоянно развивающиеся функции корреляции, эффективную работу с большими объемами данных, автоматизацию процессов администрирования.

Корпоративные системы сегодня сложнее и крупнее, чем когда-либо, а обеспечение их безопасности – непрерывающийся процесс. Компании стремятся защитить свою интеллектуальную собственность, клиентскую информацию, финансовые документы при помощи целого комплекса программно-аппаратных средств. Однако степень защищенности компаний от киберпреступников остается низкой. Так, согласно данным PositiveResearch 2016, 76% корпоративных систем, находящихся в коммерческой эксплуатации, содержат уязвимости разной степени опасности, позволяющие злоумышленникам получить полный контроль над системой или отдельными ее узлами.

IT-инфраструктура компаний гетерогенна и состоит из большого количества элементов (устройств и приложений) при работе которых формируются журналы событий различных форматов, с разной интенсивностью поступления данных. Для обработки потока событий и выявления инцидентов ИБ и реагирования на них применяют специализированный класс решений – системы SIEM

Однако на практике эффективность работы большинства SIEM остается низкой из-за следующих факторов:

- комплексность SIEM и многообразие настроек значительно осложняют их использование и требуют привлечения высококвалифицированного и дорогостоящего персонала;

- часто отчеты, формируемые SIEM-системами, плохо структурированы и трудны для восприятия, что приводит к необходимости корректировать их вручную перед предоставлением руководству или нетехническим специалистам;

- удаленность R&D(система удаленной диагностики) поставщика систем SIEM от заказчика обуславливает слабое покрытие источников данных, разрозненность и низкое качество обрабатываемой информации.

Функции и особенности MaxPatrol SIEM

1. Система MaxPatrol SIEM была создана на основе опыта PositiveTechnologies в области противодействия кибератакам, работает на базе высокопроизводительной и гибкой платформы MaxPatrol и позволяет выполнять:

2. удаленный сбор данных без установки агентов на целевые системы;
3. сбор данных не только о событиях, но и о конфигурациях, результатах сканирования, состоянии узлов, сетевой активности;
4. постоянное обогащение активов данными из событий и в то же время обогащение событий данными об активах.

MaxPatrol SIEM использует любую информацию об активах в правилах корреляции, начиная с перечня установленного ПО, прав доступа и открытых портов, заканчивая списком уязвимостей. Это помогает максимально точно выявлять инциденты безопасности и минимизировать ложные срабатывания – за счет использования всегда актуальной информации.

Логика работы правил корреляции описывается на специальном декларативном языке. Язык постоянно развивается и позволяет решить задачу любой сложности. Гибко настраиваемое представление событий позволяет легко менять порядок отображаемых полей и сортировать данные одним кликом.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Иванов О. Что такое SIEM-системы и для чего они нужны? Режим доступа: https://www.anti-malware.ru/analytics/Technology_Analysis/Popular-SIEM-Starter-Use-Cases
2. Big Data и BI Day. URL: <http://www.tadviser.ru/index.php>
3. Как за один день создать SIEM-систему? URL: <https://habr.com/ru/post/353542/>
4. Структуры данных в картинках. URL: <https://habr.com/ru/post/353542/>
5. Продукты Positive Technologies. URL: <https://www.ptsecurity.com/ru-ru/products/mpsiem/>
6. Системный интегратор. URL: https://shop.ico.kz/catalog/security/information_security/positive_technologies/maxpatrol_siem/

УДК 621.316.97

*Асқар Наурызбаев, Гаиза Абдраимова, Мейрамгуль Токашева
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)*

LORAWAN ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Соңғы жылдары елеулі мән беретін аз қуатты сымсыз желілер технологиясы - LoRaWAN. Бүкіл әлемде LoRaWAN сымсыз технологиясы өзінің төмен құнының, төмен энергия тұтынуы және ашық бизнес моделінің арқасында IoT ең маңызды баламаларының бірі болып саналады. Ол аз қуатты, кең қамту ауқымында деректерді тарату жылдамдығы төмен байланысты ұсынады. Мақалада LoRaWAN технологиясының сипаттамасы мен мүмкіндіктері ұсынылады.

Түйін сөздер: сымсыз технология, LoRaWAN, IoT.

A less powerful wireless technology that has been making a significant difference in recent years is LoRaWAN. LoRaWAN wireless technology is considered to be one of the most important alternatives to IoT worldwide due to its low cost, low power consumption and open business model, which is low - power, extended coverage scale. the article offers services and features of LoRaWAN technology.

Keywords: wireless technology, LoRaWAN, IoT.

КІРІСПЕ

LoRaWAN сымсыз технологиясы, басқа жаңа сымсыз технологиялар сияқты, келешек заттар Интернет (IoT) желілері үшін болашағы бар желі. Желіні ұйымдастыру тұрғысынан өңдеу және сақтау мүмкіндіктерін соңғы құрылғыларға жақындатудың жаңа тенденциясы айналымға шығып келеді. Соңғы уақытта Low Power-Wide Area Network (LPWAN) технологиялары әлемде үлкен назарға ие болып отыр [1, б.38]. Осы зерттеулерге негізделген шешімдер шамамен он километрді қамту қашықтығына және жоғары энерготиімділікті уәде етеді, яғни, құрылғының қызмет ету мерзімін он жылға дейін арттыруға мүмкіндік береді [4, б.441].

Коммуникациялық технологиялардың жылдам дамуымен қатар, ақпарат алмасу бұрынғыдан да оңай болады. Тарату энергиясының сапасын жақсарту үшін әлемдегі барлық қуатты құрылғыларды біріктіруге және ыңғайлы интерфейсті қамтамасыз етуге арналған IoT қажет. LoRaWAN ерекшелігі күрделі жергілікті құрылғылардың қажетінсіз IoT арасында үздіксіз үйлесімділікті қамтамасыз етеді және пайдаланушыға еркіндік береді. Сонымен қатар, LoRa датчиктерін қолдану салаларының саны үнемі артып келеді [5, б.45].

LoRa деректерді таратудың бейімделген жылдамдығын пайдаланады, бұл көптеген құрылғылардан хабарламаларды алуға мүмкіндік береді.

M2M өз серіктестеріне LoRaWAN технологиясы негізінде сымсыз байланыс шешімдерін ұсынады. LoRa энергиялық тиімді радиожиілік модуляциясы батареяны он жылға дейін ауыстырусыз қызмет ету мерзімімен алыс байланыс құрылғыларын жасауға мүмкіндік береді. Бір базалық станция 10 000 құрылғыға дейін қызмет көрсете алады [2, б.18; 3, б.5].

Технология пайдаланушысы шешімді Wi-Fi немесе GSM технологияларына негізделген шешімдерге қарағанда бірнеше есе арзанырақ алады. Және алыс энергия тиімді байланыстың басқа технологиялары ұсынғанға қарағанда, тарату жылдамдығы мен кезеңі бойынша тиімдірек шешімді алады. Бұл өнеркәсіп, "Smart city" электроникасы, технологиялық ауыл шаруашылығы және басқа да салалар үшін байланыстың сенімді және тиімді шешімі. LoRa модуляциясы лицензияланбаған радиожиіліктерді пайдаланады, бұл оның негізіндегі шешімдерді енгізуді жеңілдетеді [5, б.45].

LORAWAN ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Статистика бойынша әлемде IoT/M2M қосымшаларының үлкен үлесі, мысалы, Zigbee, Wi-Fi және Bluetooth сияқты шағын радиотехнологияларды Интернетке қатынау құралдары ретінде пайдалануға болады. Сонымен қатар, олардың едәуір бөлігі төмен сәулелену қуаты және бірнеше километрге дейінгі радиусы, кеңейтілген қамту аймағы бар тар жолақты желілерге қосылатын болады. Мұндай желілерге LoRaWAN технологиясы негізінде таржолақты байланыс желілері жатады [5, б.45].

LoRaWAN артықшылықтары [7, б.46]:

- басқа да сымсыз технологиялармен салыстырғанда радио сигнал берудің үлкен қашықтығы 10-15 км-ге жетеді;
- шағын деректер пакетін беруге жұмсалатын ең аз энергия шығынының арқасында соңғы құрылғыларда төмен энергия тұтыну;
- үлкен аумақтарда желінің жоғары масштабталуы.
- лицензияланбайтын жиіліктерді (ISM band) пайдалану салдарынан радиожиілік спектрі үшін төлем және жиіліктік рұқсат алу қажеттілігінің болмауы.

LoRaWAN кемшіліктері [8, б.66; 7, б.45]:

- сигнал беру уақытына байланысты датчиктен соңғы қолданбаға дейін деректерді беру кідірісі бірнеше секундтан бірнеше он секундқа дейін жетуі мүмкін.
- сымсыз LPWAN-желілер үшін физикалық қабатты және ортаға қатынауды басқаруды анықтайтын бірыңғай стандарттың болмауы.
- жиіліктердің бағаланбаған диапазоны спектрінің ауқымдану тәуекелі.
- сигнал қуатын шектеу.

Қазіргі уақытта IoT-тың бірнеше ондаған стандарттары бар. Олардың бір бөлігі әмбебап, бір бөлігі өз міндеттерін шешуге бейімделген. Олардың барлығы жоғарыда айтылған қағидаларды неғұрлым аз ұстанады.

LoRa технологиясын таңдау себептері бірнеше:

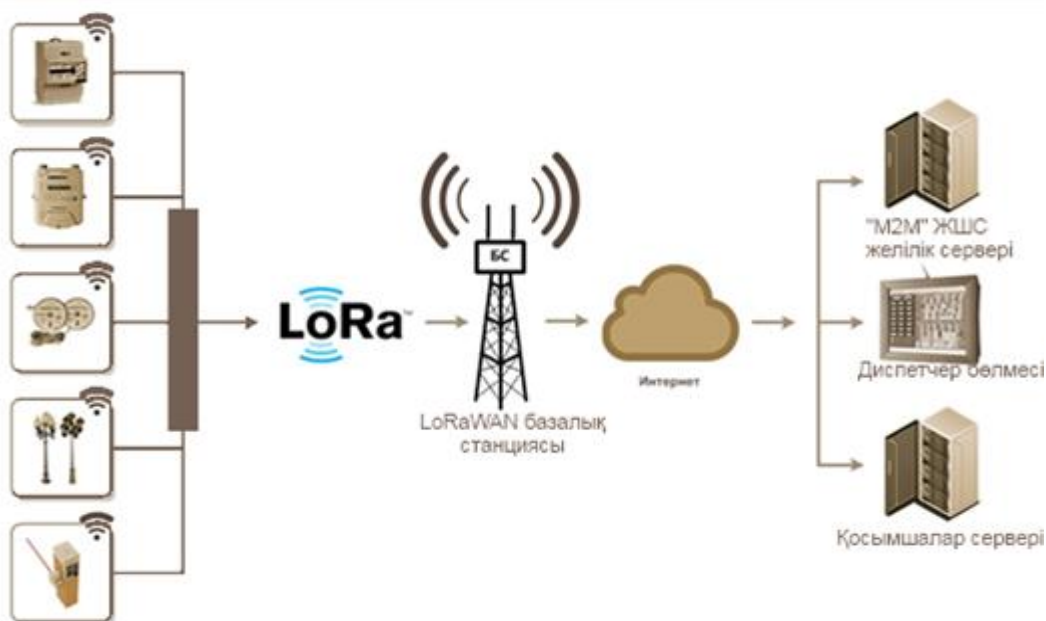
1. LoRa ТМД елдерінде қолдануға рұқсат етілген жиілік ауқымын пайдаланады. 433МГц диапазоны үшін LoRa жүйесі бар, бірақ біздің елімізде Қазақстанда 868 МГц диапазонынан жиіліктер көп. Бізде 1,5 МГц лицензия емес спектрі бар. 864-865 МГц және 868,7-869,2 МГц. Бірінші интервалда елімізде эфирдегі таратқыштың болу уақыты бойынша (0,1% - дан артық емес) және қуаты бойынша (25 мВт-дан артық емес) шектеу бар. Екіншісінде-тек қуаты бойынша (сол 25 мВт). Сондай-ақ, әуежайлар маңында пайдалану туралы ескертулер бар. Жоғарыда айтылғандай, LoRa – 125 кГц арнасының ені. Стандартта 250 және 500 қарастырылған, бірақ Ресейде олар әдетте пайдаланылмайды. Сонымен, 1,5 МГц-те сегіз негізгі және бір резервтік (RX2, екінші терезе, егер негізгі арна бойынша байланыс өтпесе) жиілікті "нығыздау" қажет. Егер өндірушінің ұсынымдарын қатаң ұстанса, арналар арасындағы қорғаныс интервалы 75 кГц болуы тиіс. Демек, тоғыз емес тек жеті арнаны орналастыруға болады. Уақыт өте келе осы спектрді кеңейтуге рұқсат береді деген үміт бар [6, б.74].

2. LoRa-бұл ашық стандарт. Еркін сатылымда соңғы құрылғылар үшін чиптер, барлық құжаттама бар және ол барлығына қол жетімді. Датчиктер мен радиомодульдерді бұл стандартқа тек ТМД мемлекеттерінде ғана бірнеше компания жасайды. Ол өндірушілердің бірі жоғалса да, басқалары қалады.

3. LoRa жақсы әсер ету радиусы бар, ол үйдің жер төлесіндегі құрылғылардан немесе базалық станциядан километрде ақпаратты қабылдай алады. Шын мәнінде, қалалық жағдайлардың төрт километрінде датчиктен ақпаратты қабылдай алады. Бірақ мұнда тұрақтылық зардап шегеді, себебі пакеттердің жоғалуы басталады.

Қазақстанда ірі байланыс операторлары LoRaWAN-технологияларын пайдалануға көз жетерлік болашақта коммуналдық ресурстарды есепке алу аспаптарынан көрсеткіштерді қашықтан жинау заңнамалық норма болып табылатындығымен қызығушылық танытады.

LoRaWAN желісі келесі жолмен тұрғызылады, сурет 1. Биіктікте LoRaWAN базалық станциясы орнатылады. Базалық станция Интернет желісіне немесе Интернет арқылы деректерге кіру қажет болмаса, тапсырыс беруші нысанының жергілікті желісіне қосылады. Бұдан әрі шеткі құрылғылар орнатылады. Әрбір құрылғыны орнатар алдында осы нүктедегі радиобайланыс сапасы тексеріледі [7, б. 45].

Сурет 1. LoRaWAN желісі

Егер желіге қолдағы датчиктер немесе басқа құрылғылар қосылса, олар LoRaWAN модемдерімен жабдықталады. M2M компаниясы ұсынған шешімдер осындай модемдермен жабдықталған. Модемдерге қуат беріледі және олар автоматты түрде ең жақын базалық станцияға қосылады. Енді деректер тапсырыс беруші үшін оған ыңғайлы түрде қол жетімді: вебсайт, API арқылы немесе интеграцияға тапсырыс берілген жағдайда қолда бар диспетчерлік экран арқылы жүзеге асырылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытынды жасай отырып, LoRaWAN технологиясы кез келген басқа сияқты өзінің күшті және әлсіз жақтары бар екенін көруге болады. Біріншіден, жоғары қамту және байланыс желісінің төмен трафигі кезінде қанағаттанарлық ауқымдылығын атап өтуге болады.

Ең қиын кемшіліктер төмен сенімділік, шамалы кідірістер және төмен түсетін байланыс желісінің трафигі тұрғысынан әлеуетті төмен өнімділік болып табылады.

Біздің талдауымызға негізделі отырып, біз LoRa кідіріске немесе сенімділікке қатаң талаптар қоймайтын өте төмен трафик тығыздығы бар желілер үшін тиімді пайдаланылуы мүмкін деп болжаймыз. Ықтимал пайдалану мысалдары қатарына, мысалы, инфрақұрылымның немесе орта мониторингінің сындарлы емес қосымшалары кіреді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Yang M., Wang J., Zou M., Hua T. «Narrowband Wireless Access for Low-Power Massive Internet of Things». New York: Internet, 2017. P.38-40.
2. Pasolini, G.; Buratti, C.; Feltrin, L.; Zabini, F.; De Castro, C.; Verdone, R.; Andrisano, O. Smart City Pilot Projects Using LoRa and IEEE802. 15.4 Technologies. Sensors 2018, 18, 1118.
3. Latre, S.; Leroux, P.; Coenen, T.; Braem, B.; Ballon, P.; Demeester, P. City of things: An integrated and multi-technology testbed for IoT smart city experiments. In Proceedings of the 2016 IEEE International Smart Cities Conference (ISC2), Trento, Italy, 12–15 September 2016; pp. 1–8.
4. Taneja, M. 802.11 ah-LPWA interworking. In Proceedings of the 2016 IEEE NetSoft Conference and Workshops (NetSoft), Seoul, Korea, 6–10 June 2016; pp. 441–446.
5. Кумаритова Д.Л., Киричек Р.В. Обзор и сравнительный анализ технологий LPWAN сетей. Москва: Техносфера, 2016. С.45-51.
6. Вишнеvский В.М., Портной С.Л., Шахнович И.В. Широкополосные беспроводные сети передачи информации. Москва: Мир, 2005. С.74-81.
7. Болдина В.И., Фролов А.А. Современная сверхузкополосная система передачи данных LORA. Москва: Техносфера, 2017. С.45-51.
8. Гепко И.А., Олейник В.Ф., Чайка Ю.Д., Бондаренко А.В. Современные беспроводные сети: состояние и перспективы развития. Москва: Верстка, 2009. С.66-79.

*Маруф Пулатов (Санкт-Петербург, Россия),
Нилуфар Мирниевова (Ташкент, Узбекистан)*

AXBOROT XAVFSIZLIGI TUSHUNCHASI. AXBOROTLARNI HIMOYALASHNING TARKIBIY QISMLARI VA USULLARI

Быстро развивающиеся информационно-коммуникационные технологии вносят значительные изменения во все сферы нашей повседневной жизни. В настоящее время “понятие информации” часто используется как специальный товарный знак, который можно купить, продать, обменять на какой-то другой товар. При этом цена информации в большинстве случаев в несколько сотен и тысяч раз превышает стоимость компьютерной системы, в которой она находится. В статье широко освещена информация об информационной безопасности. В статье изложены мнения о важности и актуальности изучения и рассмотрения технологий защиты информации при решении вопросов, связанных с обеспечением информационной безопасности.

Ключевые слова: *информационная безопасность, технология, современная информация, национальная безопасность, обработка информации, информационно-коммуникационные технологии, конфиденциальная информация.*

Tez rivojlanib borayotgan axborot–kommunikatsiya texnologiyalari bizning kundalik hayotimizning barcha jabhalariga sezilarli o‘zgarishlarni olib kirmoqda. Hozirda “axborot tushunchasi” sotib olish, sotish, biror boshqa tovarga almashtirish mumkin bo‘lgan maxsus tovar belgisi sifatida tez–tez ishlatilmoqda. Shu bilan birga axborotning bahosi ko‘p hollarda uning o‘zi joylashgan kompyuter tizimining bahosidan bir necha yuz va ming barobarga oshib ketmoqda. Maqolada axborot xavfsizligiga oid ma‘lumotlar keng yoritilgan. Axborot xavfsizligini ta‘minlash bilan bog‘liq masalalarni yechishda axborotni himoyalash texnologiyalarini o‘rganish va ko‘rib chiqishning ahamiyati va dolzarbligi to‘g‘risida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: *Axborot xavfsizligi, texnologiya, zamonaviy axborot, milliy xavfsizlik, axborotni qayta ishlash, axborot–kommunikatsiya, konfidensial xabar.*

Butun dunyoda globallashuv jarayonining jadallashishi, jamiyat hayotining barcha sohalarida zamonaviy axborot texnologiyalarining keng qo‘llanilishi insoniyatning ma‘lumot olish darajasini amalda cheksiz oshirish imkoniyatini yaratdi. Bugungi kunda yoshlarning ma‘naviy uyg‘oqlik tuyg‘ularini mustahkam qaror toptirish, ma‘naviyatini yuksaltirish, ongida ruhiy poklik g‘oyalarini shakllantirishga qaratilgan ta‘lim–tarbiya, targ‘ibot va tashviqot ishlarini doimiy, samarali va ta‘sirchan tarzda, ilg‘or pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda olib borish davr taqozosidir. Yoshlarning ma‘naviy olamini yuksaltirish hamda ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda axborot texnologiyalarining roli katta. Shu o‘rinda hayotimizning ajralmas bir qismiga aylanib ulgurgan axborot va axborot xavfsizligi to‘g‘risida ham kerakli ma‘lumotlarga ega bo‘lib olish zarur hisoblanadi.

Axborotning xavfsizlik darajasi qadim zamonlardan muhim va dolzarb sanalgan. Shuning uchun ham qadimdan axborotni himoyalash uchun turli xil usullar qo‘llanilgan. Ulardan biri–sirli yozuv qoidalari, ya‘ni axborotlarni kodlashdir. Kodlangan xabarni xabar yuborilgan manzil egasi va uni qabul qilib oluvchi shaxsdan boshqa shaxs o‘qiy olmagan. Asrlar davomida bu san‘at–sirli yozuv san‘ati jamiyatning yuqori tabaqalari, davlatning elchixonalar rezidensiyalari va razvedka missiyalaridan tashqariga chiqmagan. Faqat bir necha o‘n yil oldin hamma narsa tubdan o‘zgardi, ya‘ni axborot o‘z qiymatiga ega bo‘ldi va keng tarqaladigan mahsulotga aylandi. Uni endilikda ishlab chiqaradilar, saqlaydilar, uzatadilar, sotadilar va sotib oladilar. Bulardan tashqari uni o‘g‘irlaydilar, buzib talqin etadilar va soxtalashtiradilar. Shunday qilib, axborotni himoyalash zarurati vujudga keladi. Axborotni qayta ishlash sanoatining paydo bo‘lishi axborotni himoyalash sanoatining paydo bo‘lishiga olib keldi [1].

Axborot xavfsizligining dolzarblashib borishi axborotning strategik resursga aylanib borishi bilan izohlash mumkin. Shunga ko‘ra, mamlakatimiz milliy iqtisodiyotining hech bir tarmog‘i samarali va mo‘tadil tashkil qilingan axborot infratuzilmasisiz faoliyat ko‘rsatishi mumkin emas. Hozirgi kunda milliy axborot resurslari har bir davlatning iqtisodiy va harbiy salohiyatini tashkil qiluvchi omillaridan biri bo‘lib xizmat qilmoqda. Ushbu resurslardan samarali foydalanish mamlakat xavfsizligini va demokratik, axborotlashgan jamiyatni muvaffaqiyatli shakllantirishni ta‘minlaydi. Bunday jamiyatda axborot almashinuvi tezligi yuksaladi. Axborotlarni yig‘ish, saqlash, qayta ishlash va ulardan foydalanish bo‘yicha ilg‘or axborot–kommunikatsiyalar, texnologiyalarini qo‘llash kengayadi. Turli xildagi axborotlar hududiy joylashishidan qat‘iy nazar bizning kundalik hayotimizga internet xalqaro kompyuter tarmog‘i orqali kirib keldi. Axborotlashgan jamiyat shu kompyuter tarmog‘i orqali tezlik bilan shakllanib bormoqda. Axborotlar dunyosiga sayohat qilishda davlat chegaralari degan tushuncha yo‘qolib bormoqda. Jahon kompyuter tarmog‘i davlat boshqaruvini tubdan o‘zgartirmoqda, ya‘ni davlat axborotlarning tarqalish mexanizmini boshqara olmay qolmoqda. Shuning uchun ham mavjud axborotlarga noqonuniy kirish, ulardan foydalanish va yo‘qotilishini oldini olish kabi muammolar dolzarb bo‘lib qoldi. Bularning bari shaxs, jamiyat va

davlatning axborot xavfsizligi darajasining pasayishiga olib kelmoqda. Davlatning axborot xavfsizligini ta'minlash muammosi milliy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy va ajralmas qismi bo'lib, axborot himoyasi esa davlatning birlamchi masalasiga aylanmoqda.

Shunday qilib, kompyuter tizimlari va tarmoqlarida axborotni himoya ostiga olish deganda yaratilayotgan, saqlanayotgan va qayta ishlanayotgan axborotni ishonchliligini tizimli tarzda ta'minlash maqsadida turli vosita va usullarni qo'llash, choralarni ko'rish va tadbirlarni amalga oshirishni tushuniladi.

Axborot xavfsizligi deganda, ma'lumotlarni yo'qotish va o'zgartirishga yo'naltirilgan tabiiy va sun'iy xossali, tasodifiy va qasddan qilingan ta'sirlardan har qanday tashuvchilarda axborotning himoyalanganligi tushiniladi.

Ilgari xavf faqatgina konfidensial (maxfiy) xabarlar va xujjatlarni o'g'irlash yoki nusxa olishdan iborat bo'lsa, hozirgi paytdagi xavf kompyuterdagi ma'lumotlar to'plamidan, elektron ma'lumotlar, elektron massivlardan ularning egasidan ruxsat so'ramasdan foydalanishdir. Bulardan tashqari bu harakatlardan moddiy foyda olishga intilish ham vujudga kelib rivojlanib boradi [2].

Bugungi kunga kelib esa, internet texnologiyalarining yaratilishi turli manbalardan tez va oson yo'l bilan axborot olish imkoniyatlarini hamma uchun, oddiy fuqarodan tortib yirik tashkilotlarga misli ko'rilmagan darajada oshirib yubordi. Davlat muassalari, fan-ta'lim muassalari, tijorat korxonalari va alohida shaxslar axborotni elektron shaklda yaratib, ularni saqlay boshladilar. Bu muhit avvalgi fizikaviy saqlashga nisbatan katta qulayliklar tug'diradi: saqlash juda ixcham, uzatish esa bir onda yuz beradi va tarmoq orqali boy ma'lumotlar bazalariga murojaat qilish imkoniyatlari juda keng. Axborotdan samarali foydalanish imkoniyatlari axborot miqdorining tez ko'payishiga olib keldi. Biznes va bir qator tijorat sohalari bugun axborotni o'zining eng qimmatli mulki deb biladi. Bu albatta ommaviy axborot va hamma bilishi mumkin bo'lgan axborot haqida gap borganda o'ta ijobiy hodisa. Lekin internet texnologiyalari qulayliklar bilan bir qatorda pinhona va maxfiy axborot oqimlari uchun yangidan yangi muammolar keltirib chiqardi [3].

Axborot xavfsizligi qoidasiga jiddiy amal qilish mamlakatimizning iqtisodiy, harbiy va ilmiy-texnik siyosatida asosiy talablardan biri bo'lib qolishi kerak. Bu qoidalarni aniq tizimlashtirish va aniqlashtirish kerak. Umuman olganda esa hukumatimiz tomonidan "axborot kodeksi" ishlab chiqilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, axborot tizimlarini xarid qilayotganda texnik nazorat zarur hisoblanadi. Bu bo'yicha maxsus metodika ishlab chiqish hamda ushbu metodika bo'yicha nazorat o'tkazilishi zarur bo'lib, uni ishlab chiqishni maxsus ilmiy tekshirish institutlariga topshirilishi maqsadga muvofiq bo'lardi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Axborot xavfsizligi fanidan ma'ruzalar matni. M. G'aniyev, 2014. 4 b.
2. URL: www.arxiv.uz
3. Axborot xavfsizligi fanidan ma'ruzalar matni. M. G'aniyev, 2014. 6 b.

УДК 004

*Оксана Юнак, Оксана Цебенко, Остап Юнак
(Львів, Україна)*

КОМПОНЕНТИ МЕРЕЖІ TELEGRAM OPEN NETWORK (TON)

У статті наведений загальний опис та взаємодія компонентів архітектури мережі TON. Опис компонентів мережі дозволяє зрозуміти принцип роботи мережі TON та визначити напрями подальшого вдосконалення її мережевих ресурсів.

Ключові слова: блокчейн, мережа TON, воркчейн, валідатор, хеш-таблиця.

The article gives the general description and presents the interaction of components of the architecture of the network TON. This description of the network components helps to understand the principle of work of the network TON as well as to specify the ways of the further improvement of its network resources.

Keywords: blockchain, network TON, workchain, validator, hash table.

Telegram Open Network (TON) це платформа, одним з ключових компонентів якої є TON Blockchain. Сама по собі платформа TON блокчейном не є – скоріше це децентралізований суперкомп'ютер, в основі якого лежить блокчейн.

У TON входять наступні компоненти:

- **TON Payments** – це компонент для (мікро-) платежів. Компонент TON Payments використовується для здійснення платежів не тільки між GramWallet-гаманцями користувачів, але також для прийому мікроплатежів в децентралізованих додатках, оплати послуг TON проксі-серверів, TON DNS і сховища файлів.

- **TON Blockchain** – ключовий компонент TON. TON Blockchain являє собою не просто блокчейн, а колекцію різних блокчейнів. Коротко розглянемо кожний з них:

- **Masterchain** – найголовніший блокчейн, це класичний ланцюжок блоків, який містить параметри системи, стан воркчейнів і їх Shardchain (шардів), хеші всіх останніх блоків, кількість випущених Gram та іншу важливу інформацію. Загалом, все найнеобхідніше для функціонування системи.

- **Workchain** – компонент, що об'єднує Shardchain. Всього може бути 2^{32} таких воркчейнів, кожен з яких має унікальний ідентифікатор і свою логіку. Кожен воркчейн, наприклад, може мати свою віртуальну машину та свої формати адрес. Тобто теоретично можна створити воркчейн для процесингу смарт-контрактів з платформою Ethereum. Перший воркчейн матиме префікс 0, тобто він буде зарезервований для основного воркчейна TON.

- **Shardchain** (далі – шард) – головна частина масштабування системи. В рамках одного воркчейна може бути 2^{60} Shardchain. Shardchain можуть взаємодіяти один з одним, кожен шард відповідає за певні акаунти і підпорядковується всім правилам свого воркчейна.

- **Accountchain** – це облікова книга (ledger) для вхідних і вихідних повідомлень певного облікового запису.

- **TON Network** – мережевий рівень, який використовується для комунікації. Всі інші компоненти системи так чи інакше використовують TON Network для спілкування.

- **TON DHT** – розподілена хеш-таблиця, що дозволяє клієнтам знаходити один одного без використання трекера, вона схожа на розподілену хеш-таблицю Kademlia (DHT). Це дуже важливий компонент платформи: використовується в TON Storage, TON Proxy і інших сервісах.

- **TON Storage** – децентралізоване сховище зберігання файлів, незалежне від блокчейна. TON Blockchain разом з TON DHT надають «доступ» до файлів, в той час як самі файли можуть перебувати де завгодно. Схоже на те, як зараз працюють торренти.

- **TON Proxy** – проксі-сервери, що дають можливість спілкуватися не безпосередньо, а через посередників, які готові надати свої вузли для даних цілей. Схоже на те, як зараз працює I2P.

- **TON Services** – платформа для сервісів. TON-сервіси, яка містять два типи програм, які можуть бути доступні в мережі TON:

- *TON Sites* – це програми-аналоги класичних веб-сайтів, які містять сторінки з контентом, мають форми введення даних, а також підтримують гіперпосилання всередині своєї екосистеми. Головна особливість TON-сайту в тому, що державні органи не можуть його заблокувати за доменним ім'ям, так як TON є додатком, розподіленим на клієнтських пристроях.

- *Fog Services*, що в перекладі з англійської означає «додатки в серпанку». Це аналог мобільних додатків-сервісів, які не можуть бути заблоковані різного роду регуляторами,

починаючи від додатків-магазинів, таких як Google Play і AppStore, закінчуючи державними регуляторами – оскільки поновлення поширюються всередині самої мережі. Telegram Messenger є першим прикладом подібної програми.

- **TON DNS** призначається для підтримки символічних імен облікових записів користувачів, смарт-контрактів, децентралізованих додатків і мережевих вузлів так само, як в класичному Інтернеті. ДНС дозволяє легко набрати адресу цікавого вам сервісу в TON, і навіть поділитися цим посиланням з друзями.

Для доступу до існуючих та створення нових TON-сайтів потрібні спеціальні шлюзи між "звичайним" Інтернетом та мережею TON. По суті, до сайтів TON звертаються за допомогою HTTP-> RLDP-проксі, що працюють локально на клієнтській машині, і TON-сайти створюються за допомогою зворотного проксі-сервера RLDP-> HTTP, що працює на віддаленому веб-сервері.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Jamie Bartlett. The Dark Net: Inside the Digital Underworld. Melville House; Reprint edition, 2016. 320 p.
2. Кранц М. Интернет вещей. М.: Издательство «Эксмо», 2018. 336 с.
3. Wikipedia. Telegram Open Network. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Telegram_\(software\)#Telegram_Open_Network_ICO](https://en.wikipedia.org/wiki/Telegram_(software)#Telegram_Open_Network_ICO)

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ /
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 543.42

Алексей Зайцев
(Гомель, Беларусь)

ИССЛЕДОВАНИЕ КРЕМНИЙОРГАНИЧЕСКИХ ПОКРЫТИЙ

Кремнийорганические покрытия, имеют комплекс высоких физико-механических свойств, поэтому создание на их основе композиционных систем, а также разработка методов и оптимизация технологических приемов их формирования является в наше время важной задачей. В работе было произведено определение основных кинетических закономерностей диспергирования и изучена молекулярная структура и морфология кремнийорганических покрытий.

Ключевые слова: кремнийорганические покрытия, низкоэнергетичный поток, смола K42, политетрафторэтилен, диспергирование.

Organosilicon coatings have a complex of high physicomachanical properties; therefore, the creation of system components on their basis, as well as the development of methods and optimization, the main kinetic laws of dispersion and the study of the molecular structure and morphology of organosilicon coatings were determined.

Key words: silicone coating, the low-energy flow, K42 resin, polytetrafluoroethylene, dispersing.

В настоящее время кремнийорганические тонкие покрытия широко используются при решении сложных технических и технологических задач. В частности при модифицировании целлюлозосодержащих материалов, оптических покрытий в интегральной оптике, для повышения коррозионной стойкости, в медицине при создании антибактериальных покрытий и во многих других приложениях. Кремнийорганические покрытия, имеют комплекс высоких физико-механических свойств, поэтому создание на их основе композиционных систем, а также разработка методов и оптимизация технологических приемов их формирования является в наше время важной задачей. Существует значительное количество технологических способов нанесения кремнийорганических покрытий, позволяющих осаждать слои различного назначения. Но практически во всех технологических способах, осаждение технически сложное, поэтому в работе использовался метод электронно-лучевого нанесения [1].

Изучить кинетические особенности воздействия низкоэнергетичного потока электронов на кремнийорганическую смолу, влияние состава мишени и термической обработки на молекулярную структуру, морфологию и свойства сформированных покрытий.

Нанесение тонких покрытий ПТФЭ на поверхности материалов с целью повышения их гидрофобных свойств в большинстве случаев не является эффективным. Обусловлено это низкой стойкостью фторопластового слоя к истиранию. Покрытие легко удаляется в процессе незначительного контакта с другими материалами. В этой связи интерес представляло исследование особенностей модифицирования бумаги композиционными покрытиями. Покрытия на основе K42 и ПЭ не исследовались из-за их невысоких гидрофобных свойств [2, 3].

При длительном контакте воды с бумагой происходит ее впитывание. В течение 15 минут величина краевого угла смачивания снижается в 2 раза. Тонкий кремнийорганический слой на поверхности бумаги не способен полностью остановить процесс впитывания.

Нанесение композиционных покрытий, покрытий ПТФЭ и СВМПЭ полностью блокирует процесс впитывания воды.

Установлено, что воздействие низкоэнергетичного потока электронов на кремнийорганическую смолу сопровождается интенсивным отщеплением метильных заместителей. Данный процесс значительно более выражен, чем процесс отщепления фенильных радикалов.

Показано, что молекулярная структура кремнийорганического покрытия в сравнении с молекулярной структурой исходной смолы, характеризуется значительно более низким содержанием углеводородных заместителей и циклических структур (циклотрисилоксанов). Покрытие формируют линейные фрагменты макромолекул. Нагрев тонкого кремнийорганического слоя в атмосфере воздуха инициирует дальнейшее отщепление углеводородных заместителей с образованием предельно сшитой структуры (SiO_2). Заметная термодеструкция тонких кремнийорганических покрытий фиксируется только в процессе высокотемпературного отжига при температуре 300°C . Отжиг при более низкой температуре не приводит к заметным изменениям молекулярной структуры тонкого слоя.

Морфология и молекулярная структура формируемых кремнийорганических покрытий определяются длительностью воздействия потока электронов на мишень. Длительное электронно-лучевое воздействие сопровождается образованием поверхностного сшитого слоя на основе SiO_2 , препятствующего выходу в вакуумную камеру генерируемых летучих продуктов деструкции смолы. Длительное термическое воздействие на расплав инициирует процессы термодеструкции и сшивки. Процессы отражаются в появлении на поверхности покрытия микрокапельных образований.

Установлено протекание химических реакций между продуктами диспергирования композиционной мишени на основе кремнийорганической смолы и ПТФЭ. Показано, что продукты электронно-лучевого разложения фторопластового компонента способствуют разложению Si-O связей. Композиционные покрытия на основе К42 и ПТФЭ могут рассматриваться как высокодисперсные механические смеси модифицированных исходных компонентов мишени. Покрытия термически устойчивы до 300°C . Показано, что фторопластовый компонент композиционной мишени препятствует формированию сшитого керамического слоя на ее поверхности. Отсутствие сшитого поверхностного слоя мишени сказывается на сокращении продолжительности терморadiационного воздействия на генерируемые продукты диспергирования кремнийорганической смолы.

Установлено, что продукты терморadiационного разложения СВМПЭ являются химически менее активными по отношению к продуктам диспергирования кремнийорганической смолы, в сравнении с продуктами терморadiационного разложения ПЭ. Показано, что из всех углеводородных материалов молекулы ПЭ претерпевает наибольшую степень деструкции под действием потока электронов. Электронно-лучевое воздействие на смесь порошков полиэтилена и кремнийорганической смолы инициирует процессы отщепления метильных групп от молекулы силоксана. Интенсивная деструкция углеводородного компонента в зоне воздействия электронов на мишень является одной из причин образования сажеподобного вещества в зоне диспергирования. Показано, что продукты диспергирования ПЭ в большей степени инициируют разложение Si-O связей в сравнении с продуктами диспергирования СВМПЭ. Установлено, что наибольшей устойчивостью к термической деструкции характеризуются композиционные покрытия на основе К42 и СВМПЭ с массовым соотношением компонентов в мишени 4:1 и 2:1. Чем выше в композиционном слое доля компонента с низкой температурой плавления, тем ниже термическая стойкость всего сформированного покрытия.

Показано, что наиболее эффективным покрытием для придания гидрофобных свойств бумаге является композиционное покрытие К42 – СВМПЭ (4:1).

Полученные результаты могут быть использованы при производстве оптических элементов и антибактериальных защитных покрытий медицинского назначения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Silicon-Containing Polymers. The Science and Technology of their Synthesis and Applications / R.G. Jones, W. Ando, J. Chojnowski. London: Kluwer Academic Publishers, 2000. 768 p.
2. Соболевский М.В., Скороходов И.И., Гриневич К.П. Олигоорганосилоксаны. Свойства, получение, применение. М.: Химия, 1985. 264 с.
3. Андрианов К.А. Кремнийорганические соединения. М.: ГХИ, 1955. 521 с.

Научный руководитель: доктор технических наук, доцент Ярмоленко М.А.

УДК 51-7:637.33

*Микола Островський, Ольга Іщенко
(Мелітополь, Україна)*

КОРЕЛЯЦІЙНИЙ АНАЛІЗ БАГАТОКОМПОНЕНТНОГО ПРОЦЕСУ ЗНЕЖИРЕННЯ МОЛОКА

Стаття присвячена дослідженню складових молока на стадії нормалізації при виробництві сиру. Визначено динаміку їх змін та межі застосування. Побудовано рівняння кореляційної залежності жирності молока та маси знежиреного молока.

Ключові слова: нормалізація молока, сухий залишок молока, сир, кореляційний та регресійний аналіз.

The article is devoted to the study of components during the normalization of cheese production. Determined the dynamics of change and the scope of application. The equation of correlation between milk fat content and skim milk mass was constructed.

Keywords: normalization of milk, dry milk residue, cheese correlation and regression analysis.

Постановка проблеми. Виробництво твердих сирів та його споживання має суттєве місце в історичному розвитку людства. Сир – один з улюблених, смачних і корисних продуктів харчування, який містить достатню кількість поживних речовин, а саме мінеральних речовин, вітамінів, білків тощо. Одним із завдань молочної промисловості є поліпшення якості продукції, що тісно пов'язано з якістю молока, яке переробляється.

Молоко, яке є основною сировиною для виробництва молочних продуктів, складна колоїдна система, яка містить лактозу, солі, білки, жир залежно від його температури – у вигляді емульсії або суспензії. Білки є найбільш важливими в біологічному відношенні речовинами і виконують в організмі численні функції. Під час розщеплення білків утворюються амінокислоти, які використовуються на побудову клітин організму, ферментів, гормонів. Молочний жир містить значну кількість поліненасичених жирних кислот, які не синтезуються в організмі людини [1].

У зв'язку з тим, що хімічний склад молока тварин непостійний, важливим напрямом підвищення харчової та біологічної цінності молочної продукції, а саме твердого сиру, є отримання збалансованого поєднання його складових, що потребує досліджень їх взаємозалежності.

Мета статті. Метою дослідження є аналіз різних методик розрахунків параметрів та технологічних характеристик молока, визначення діапазону їх варіації, виявлення та оцінка щільності взаємозв'язку складових молока на етапі нормалізації під час виробництва твердих сирів за допомогою кореляційно-регресійного аналізу.

Основні матеріали дослідження. Якісними композиційними складовими молока є маса, жирність, сухий залишок, сухий знежирений залишок молока, жирність знежиреного молока,

стандартна жирність сиру, у залежності від яких розраховується маса знежиреного молока, необхідна в процесі нормалізації молока. Для підвищення якості кінцевого продукту – сиру, необхідно проаналізувати динаміку зміни та взаємозв'язок цих компонентів.

Розрахунки даних параметрів проводять різними способами. Щоби знайти масу знежиреного молока, можна використовувати методику, згідно з якою за допомогою спеціальної таблиці й показником жирності молока визначається процент орієнтовної жирності суміші (нормалізованого молока) та процент знежиреного молока, далі розраховують його масу [5].

За допомогою кореляційного аналізу визначено коефіцієнт кореляції ($r_{xy} = 0,996$), параметри та рівняння лінійної регресії, яке характеризує взаємозв'язок жирності незбираного молока (x) та маси знежиреного молока (y): $y = 607,27x - 1708,18$. Між цими компонентами існує лінійний зростаючий ($r > 0$) кореляційний зв'язок (зі зростанням жирності молока зростає й маса знежиреного молока); перевірено, що коефіцієнт кореляції (r) є надійним, значимим (за критерієм Стьюдента). За коефіцієнтом детермінації ($R^2 = 0,993$) визначено високий відсоток варіації жирності (99,3%), який пояснюється досить значним діапазоном зміни маси знежиреного молока (85-695 кг). При збільшенні жирності молока на 1% маса знежиреного молока зростає на 607,27 кг, дійсно при зміні жирності на 1% (4%-3%=1%) різниця між значеннями маси є 610 кг (695-85=610 кг), що свідчить про адекватність розрахунків [2].

Друга методика знаходження маси знежиреного молока (m_{zn}) враховує такі складові як сухий залишок, сухий знежирений залишок молока, жирність знежиреного молока, стандартна жирність сиру. При певних параметрах маси молока (5000 кг), жирності знежиреного молока (0,05%), жирності сиру (45%) вибрано жирність молока 3,6% та отримано масу знежиреного молока m_{zn} при варіюванні двох показників: сухого та сухого знежиреного залишку молока.

Значення m_{zn} знаходимо за формулою [3]:

$$m_{zn} = \frac{m_m (J_{nm} - J_m)}{J_{zn} - J_{nm}},$$

де: m_{zn} – маса знежиреного молока; J_m – жирність молока; J_{zn} жирність знежиреного молока; J_{nm} - жирність нормалізованого молока.

Результати розрахування параметрів нормалізації для молока з масовою часткою жиру 3,6% та варіацією показників сухого залишку (10,90-11,40%) та сухого знежиреного залишку (7,30-7,80%) наведені в таблиці 1.

Табл. 1. Результати обчислень за складовими молока

Сухий залишок молока, %	Сухий знежирений залишок молока, %	Жирність нормалізованого молока, %	Маса знежиреного молока, кг
10,90	7,30	3,32	486,862
11,00	7,40	3,36	411,585
11,10	7,50	3,40	338,346
11,20	7,60	3,43	267,062
11,30	7,70	3,47	197,657
11,40	7,80	3,51	130,058

Рівняння лінійної регресії для даного випадку має вигляд: $y = 591,35x - 1670,33$; $r_{xy} = 0,973$; $R^2 = 0,947$. Зменшення коефіцієнта кореляції свідчить про те, що з

урахуванням додаткових параметрів маємо не точний лінійний зв'язок, при цьому варіація показника знежиреного молока в залежності від жирності молока зменшилась, що свідчить про більш плавний характер поведінки функції, що її описує.

Кореляційний зв'язок між отриманими даними значень маси знежиреного молока характеризує рівняння $y = 1,17x - 124,71$ та наступні параметри $r_{xy} = 0,966$; $R^2 = 0,933$, тобто показник корельованості високий. За даним рівнянням можна аналізувати динаміку зміни m_{zn} .

Табл. 2 Значення маси знежиреного молока за двома методиками

Жирність молока, %	Перший метод, кг	Другий метод, кг
3,6	495	486,5
3,7	550	488,72
3,8	600	563,79
3,9	650	636,89
4,0	695	708,09

Діапазон варіювання сухого залишку молока обрано згідно з ДСТУ 8552:2015 [1], але досвід виробників вносить деякі корекції, які можна швидко враховувати згідно запропонованого алгоритму розрахунків. Досліджено зміну m_{zn} , при варіації сухого залишку та сухого знежиреного залишку молока отримано наступні результати: нижня межа значення сухого залишку повинна бути 10,9% при жирності молока 3,6%; 11,2% - при 3,7%; 11,3% - при 3,8%; при жирності молока від 3,9% треба обирати сухий залишок від 11,4%.

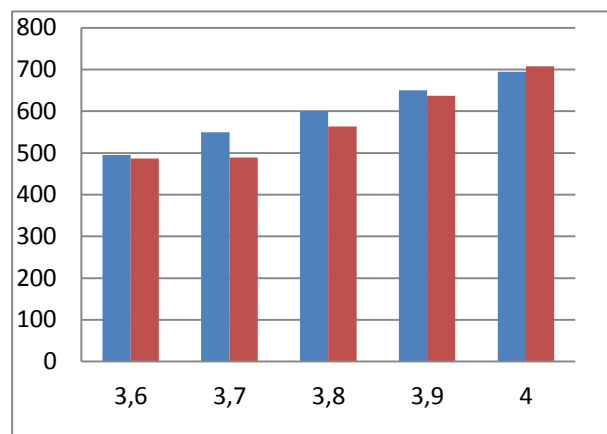

Рис. 1. Показники маси знежиреного молока

Висновки. Визначено процент жирності нормалізованого молока, значення маси знежиреного молока, які необхідні для виготовлення сиру з певною масовою часткою жиру, двома методами з урахуванням варіації проміжних компонентів; зроблено порівняльний аналіз результатів; побудовано рівняння прогнозу залежності компонентів процесу виготовлення сиру; отримано закономірності зміни основних складових компонентів етапу нормалізації виробництва сиру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДСТУ 8552:2015 Молоко та молочні продукти. Методи визначання вологи та сухої речовини [Чинний від 2017-10-01]. Вид. офіц. Київ: Держспоживстандарт України, 2016. 17 с.
2. Єресько Г. О., Жукова Я. Ф., Насирова Г. Ф. Залежність виходу твердих сичужних сирів від якості молочної сировини // Молочна промисловість. 2005. № 10 (25). С. 30–31.

3. Єріна А.М., Кальян З.О. Теорія статистики: Практикум. К., 2007. 325 с.
4. Островський М. М., Іщенко О. А. Визначення оптимальної кількості компонентів для нормалізації молока. Actuala spectsof development in the contex to f globalization. Abstracts of IX International Scientific and Practical Conference. Florence, Italy 2020. P. 209-201.
5. Островський М.М., Іщенко О.А. Оцінка точності вимірювань параметрів пакувального матеріалу сирів. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, студентів та аспірантів «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних проблем» (5 грудня 2019 р. м. Луцьк). С.112-114.
6. Харчові технологія у прикладах і задачах: підручник / Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ та ін.; Харків. нац. тех. ун-т. К.: Центр учбової літератури, 2008. 567 с.

УДК 531/536; 573.7/577.3

*Віталій Цоцко, Марина Баєва
(Дніпро, Україна)*

БІОЛОГІЧНА ЕНЕРГІЯ

Відштовхуючись від базових визначень енергії як універсальної міри фізичного руху матерії та міри можливих корисних перетворень даного руху, розглядаються особливості екстраполяції поняття енергії до біологічних систем. Біологічна енергія подана як надлишок вільної енергії біосистеми за виключенням елементарних (фізичних) вільних енергій її. Біологічна енергія еквівалентна максимальній біологічній роботі, яка проявляється в переході від безладдя до впорядкованості та структурованості біосистеми. Причому вказаний процес відбувається за внутрішнього керування від самої біосистеми.

Ключові слова: енергія, робота, вільна енергія, біологічна форма матерії.

Starting from the basic definitions of energy as a universal measure of physical movement of matter and a measure of possible useful transformations of this motion, the features of extrapolation of the concept of energy to biological systems are considered. Biological energy is presented as the excess free energy of the biosystem with the exception of its elementary (physical) free energies. Biological energy is equivalent to maximum biological work, which is manifested in the transition from disorder to orderliness and structure of the biosystem. Moreover, this process occurs under internal control from the biosystem itself.

Key words: energy, work, free energy, biological form of matter.

В процесі викладання курсу біофізики студентам Дніпровського державного аграрно-економічного університету (ДДАЕУ) провідний акцент завжди ставився на категорії “Енергія”. Видатний фізик ХХ-го століття А. Ейнштейн, автор спеціальної та загальної теорії відносності, основною працею свого життя вважав не теорію фотоефекта, за що він отримав Нобелівську премію (1921 р.), а створення єдиної теорії поля, в якій би об’єдналися загальні закономірності всіх типів взаємодій, зокрема електромагнітних та гравітаційних. Одним із інтегруючих факторів цієї нової теорії виступала енергія, немає матерії без енергії, як немає енергії без матерії, любив повторювати вчений.

Особливість базової природничої освіти університетського рівня біологічного напрямку, до яких відносяться практично всі спеціальності вищої освіти аграрного профілю, полягає в регулярному прямому чи прихованому використанні логічного модуля “біологічна енергія”, розуміння якого серед студентів недостатнє. Зробимо кілька уточнень та зауважень стосовно цього.

В дослідній фізиці енергія визначається за допомогою вихідного поняття механічної роботи та ньютонівської категорії сили – зовнішнього фактора, що призводить до зміни

швидкості тіла, а точніше зміни його імпульсу (другий закон Ньютона). Механічна робота або робота сили (A) – це добуток величини сила (F_l) на величину переміщення тіла у напрямку сили (l): $A = F_l \cdot l$. Зменшення запасу енергії системи еквівалентне виконаній системою роботі. З іншої сторони, сила може бути розглянута як похідна енергії, а саме, як зменшення потенціальної енергії (U) на одиницю довжини у напрямку найшвидшого спадання потенціальної енергії (взятий з протилежним знаком градієнт потенціальної енергії): $\vec{F} = -\text{grad}U$.

В теоретичній фізиці найпростіший стан досліджуваної системи – механічний стан – повністю описується функцією Лагранжа, за допомогою якої, відповідно до принципу найменшої дії, знаходиться загальне формулювання закону руху механічних систем. Вказана функція вимірюється в тих самих одиницях, що і енергія, точніше функція Лагранжа еквівалентна різниці кінетичної та потенціальної енергій механічної системи. Поняття енергії в теоретичній механіці [1, с. 24] пов'язується з існуванням інерціальних систем відліку, в яких форми існування матерії - простір і час – мають ознаки глобальної симетрії, вони однорідні та ізотропні. Зокрема із закону руху механічної системи, який інтерпретується як другий закон Ньютона, та принципу однорідності часу і впливає збереження величини, яку називають енергією. Закон збереження енергії механічних систем справедливий не тільки для замкнутих систем, але й для відкритих систем, що знаходяться в постійному, незалежному від часу зовнішньому полі. До речі механічні системи, енергія яких залишається незмінною, називають консервативними, на відміну від неконсервативних систем.

В термодинаміці розрізняють два шляхи зміни енергії (внутрішньої енергії макроскопічної системи): шляхом зміни об'єму системи (розширення тіла) та шляхом зміни її температури. Перший шлях називається макроскопічною роботою, а другий – теплопередачею. Таким чином, якщо механічна робота означає переміщення тіла під дією сили, що виконує дане переміщення, то термодинамічна робота узагальнює поняття роботи до переміщення робочого тіла в усіх напрямках одночасно, тобто до загальної зміни границь локалізації макроскопічного тіла.

Електричний вид енергії (E) пов'язується з характерним типом глобальних взаємодій у природі, індукованих такою властивістю матерії, яка називається електричним зарядом (q): $E = q \cdot \Delta\varphi$, де $\Delta\varphi$ – різниця потенціалів між заданими точками простору. Але дане співвідношення можна звести до стандартного (механічного) через категорію сили: $E = -q \cdot \Delta\varphi = -q \cdot (-\text{grad}\varphi \cdot \Delta\vec{r}) = F_{\Delta\vec{r}} \cdot \Delta\vec{r}$, де $-\text{grad}\varphi$ – напруженість електричного поля. Аналогічно будь-який вид фізичної енергії можна прив'язати до класичного поняття “робота сили” (механічна робота).

Глобальна роль енергії в науках природничого напрямку полягає в двох тезах:

1) Енергія не щезає в нікуди і не виникає ні звідки, сума всіх видів енергії в ізолюваній системі залишається постійною величиною. Тому енергія виступає універсальною мірою фізичного руху матерії.

2) Шлях перетворення енергії з одного виду в інший пов'язується з роботою. У вузькому сенсі під роботою розуміють міру корисного використання певного запасу енергії. Робота походить не від слова “раб”, а від слова “корисність”.

Так в чому ж родзинка біологічної енергії? Жива матерія має кілька характерних ознак [2, с. 19].

1. Принципова відкритість біологічних систем. Біологічна система не може існувати без постійного обміну енергією та речовинами з оточуючим середовищем.

2. Подразливість живого. Активна вибіркова внутрішньо керована реакція на зовнішній подразник. Загальний та частковий рух біооб'єкта безпосередньо обумовлюється подразливістю.

3. Здатність відтворювати собі подібних. Розмноження. Вірус, клітина, організм – це фабрики фабрик, здатні наситити своїм “товаром” оточуючий світ. Нові біооб'єкти

утворюються з таких же, за тією ж матрицею – генетичним кодом. Реалізується енергетична економічність “біологічного виробництва”.

4. Саморегуляція. Біосистема має обернений зв'язок з внутрішніми процесами в ній, здатним впливати на них, наприклад для стабілізації параметрів або потоків. Вона є автоколивальною, самоорганізуючою системою.

5. Живі організми розвиваються та пристосовуються до нових викликів середовища, адаптації до нього. Відбувається ускладнення складного, нелінійні зміни, мінливість в напрямку досконалості, енергетичної ефективності.

6. Висока складність та узгодженість підсистем. Структурна та функціональна впорядкованість. Цілісність та дискретність компонентів і структурно-функціональна їх єдність. В основі біологічної форми руху матерії лежить взаємозв'язок та підпорядкованість різних рівнів організації біосистем, що реалізуються завдяки постійному обміну енергії між ними.

7. Живі організми складаються з високо впорядкованих молекул – білків та нуклеїнових – високоенергетичних та високоінформативних модулів живої матерії.

Життя, як сказав класик, є спосіб існування білкових тіл, можна лише додати і нуклеїнових кислот.

В контексті визначального зв'язку енергії з роботою слід відмітити наступне. Якщо для механічної енергії будь-яке перетворення її і складає власне роботу, то для енергії в широкому повному її розумінні з залученням складових частин енергії макроскопічної системи – внутрішньої енергії, яка по своїй природі може бути і тепловою, і хімічною, і атомною, і ядерною, - не вся ця енергія може бути перетворена в роботу. Завжди при даній температурі існує частина внутрішньої енергії не доступна для використання – зв'язана енергія, мірою величини якої є ентропія – характеристика безладдя системи. Інша частина внутрішньої енергії, яка може бути перетворена в роботу і визначає її найбільшу величину, має назву вільної енергії. Розрізняють вільну енергію Гельмгольца (F), функції температури (T) та об'єму (V) та вільну енергію Гіббса (G), функції температури (T) та тиску (P). Біологічна енергія виступає надлишком відповідних вільних енергій за виключенням чисто фізичних робіт:

$$E_B = [-\Delta F]_{T,V}; \quad E_B = [-\Delta G]_{T,P}$$

- відповідно біологічна енергія за Гельмгольцом та Гіббсом.

По знаку зміни вільних енергій ΔF або ΔG можна зробити висновок про направленість процесу – від'ємний знак означає екзергонічний (самодовільний) процес, додатний знак означає ендергонічний процес, процес, що потребує додаткового надходження енергії.

Таким чином, біологічна енергія є вільною енергією біологічної системи, що цілеспрямовано витрачається на здійснення біологічної корисності для даної чи оточуючих біосистем в контексті пунктів 1-7: енергетичного обміну, подразливості, розмноження, саморегуляції, адаптації, структурно-функціональної підпорядкованості, макромолекулярного синтезу.

Біологічна енергія як і фізичне поле перебуває в постійному русі, вона є складовою постійності потоків накопичення і витрат (гомеорез) біосистеми. Сене життя і полягає в продукуванні корисності не тільки самій особині, виду, але й іншим видам популяціям та й взагалі біоценозу. Посадити дерево, побудувати будинок, народити дитину – створити щось значуще чи просто бути потрібним – ось напрямок трансформації біологічної енергії. Якщо в елементарних, фізичних процесах справедливий закон деградації рівня енергії, перетворення її в невпорядковану хаотичну форму, то біологічна енергія має тенденцію на обернене перетворення: від простого до складного, від безладдя до впорядкованості та структурованості. Сходження до досконалості. Причому вказаний процес відбувається при внутрішньому керуванні від самої біосистеми, на відміну від елементарного компоненту вільної енергії, трансформація якого в роботу запускається зовнішніми факторами.

Біологічна енергія, як континент в океані загальної енергії природи, може диференціюватись на частини, які ще більше не пізнані та таємничі. Психологічна енергія, чоловіча та жіноча енергія, енергія людей похилого віку, дитяча енергія – дослідження цих островів живої матерії попереду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теоретическая физика. Т. 1. Механика. М. : Наука, 1973. 208 с.
2. Кемп П., Армс К. Введение в биологию. М.: Мир, 1988. 671 с.

УДК 532.1;532.5

*Віталій Цоцко, Ростислав Дрозд
(Дніпро, Україна)*

ДО ОБМЕЖЕНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНІВ В'ЯЗКОСТІ

З метою наглядної ілюстрації законів гідродинаміки, зокрема закону Стокса розглянуто можливість його застосування в деяких нових модельних ситуаціях, пов'язаних з підвищеними швидкостями руху тіл. Одержані результати вказують на обмеженість проявів законів в'язкості, зокрема закону Стокса, в практичних чи дослідницьких задачах. При їх застосуванні обов'язково необхідно перевірити критерії ламінарності потоку.

Ключові слова: в'язкість рідин та газів, закон Стокса, ламінарність та турбулентність потоку.

In order to illustrate the laws of hydrodynamics, in particular, the Stokes law, we consider the possibility of its application in some new model situations due to the increased speeds of motion of bodies. The results indicate that viscosity laws, such as Stokes law, are limited in practical or research tasks. When applying them, it is essential to check the laminar flow criteria.

Key words: viscosity of liquids and gases, Stokes law, laminarity and flow turbulence.

До провідних розділів курсу біофізики, який вивчається на факультетах ветеринарної медицини, зокрема Дніпровського державного аграрно-економічного університету (ДДАЕУ), відноситься розділ «Гемодинаміка», в якому аналізуються закономірності руху крові в серцево-судинній системі (в перекладі з грецької “*haima*” означає “кров”). В структурі розділу спершу розглядаються фізичні закони руху ідеальних та реальних потоків рідини, що відносяться, власне, до механіки рідин та газів – гідродинаміки, а потім дані закони застосовуються для опису руху крові в процесі її циркуляції від серця, по артеріям, артеріолам, капілярам, венулам, венам – і знову до серця, за малим та великим колами кругообігу. Студенти завжди намагаються у загальних класичних законах побачити відображення більш простої, але конкретної істини. Наприклад, після вивчення закону Пуазейля і зв'язаного з ним поняття гідралічного опору, що визначально мало чітко виражений технічний зміст, студенти біологічних напрямків навчання бажали спеціальної конкретизації, надання йому біофізичної форми. Так була поставлена і розв'язана задача визначення гідралічного опору кровеносної судинної системи людини [1, с. 319-321].

З явищем в'язкості, яке формує бар'єрні енергетичні затрати на постійну циркуляцію крові в судинній системі (роботу серця), тісно зв'язане поняття коефіцієнта в'язкості. Вказана базова характеристика реального потоку стандартно визначається за методами Пуазейля або Стокса. В основі методу Стокса [2, с. 23-24] визначення коефіцієнта в'язкості або, як його називають, методу падаючої кульки, лежить вимірювання швидкості рівномірного руху (падіння) сферичного тіла у в'язкому середовищі. Метод Стокса ґрунтується на законі Стокса та допоміжних законах – законі тяжіння та законі Архімеда.

За мету ставилось завдання популяризувати закон Стокса, надавши йому яскравої сучасної форми. Була поставлена задача, використовуючи закон Стокса, визначити швидкість падіння парашутиста перед відкриттям купола парашута поблизу земної поверхні. Оцінка даної швидкості проводилась в наближенні форми тіла до сферичної.

Згідно закону Стокса, сила опору руху сферичного тіла у в'язкому середовищі (сила Стокса) пропорційна його швидкості v , коефіцієнту в'язкості η середовища та радіусу тіла R : $F_C = 6\pi\eta Rv$. При рівномірному падінні тіла дана сила в сумі з силою Архімеда F_A врівноважується силою тяжіння тіла: $P = F_A + F_C$. Оскільки сили тяжіння та сила Архімеда легко визначаються за масою тіла m та через його об'єм і густину середовища ρ_c : $P = mg$;

$F_A = \frac{4}{3}\pi R^3 \rho_c g$, то з рівняння $mg = \frac{4}{3}\pi R^3 \rho_c g + 6\pi\eta Rv$ отримаємо формулу для швидкості падіння тіла:

$$v = \frac{1}{6\pi} \cdot \frac{mg}{\eta R} - \frac{2}{9} \cdot \frac{g \rho R^2}{\eta}.$$

Розрахунок даної швидкості при наступних значеннях параметрів: маса тіла – 76 кг, прискорення вільного падіння – $9,81 \text{ м/с}^2$, середній “радіус” парашутиста – $0,6...0,9 \text{ м}$, густина повітря у нижніх шарах атмосфери за нормальних умов – $1,29 \text{ кг/м}^3$, коефіцієнт в'язкості повітря при нормальних умовах – $17,1 \text{ мкПа}\cdot\text{с}$, дає наступний результат – $v \approx 2,1 \cdot 10^6 \text{ м/с}$.

Одержаний результат значно відрізняється від реальної швидкості падіння парашутистів перед розкриттям парашута, яка складає $\approx 50 \text{ м/с}$. Це означає, що по-перше, сила опору при високих швидкостях руху залежить не лінійно від швидкості, а за більш складним, наприклад ступеневим або експоненціальним законом, по-друге, на перший план виходять аеродинамічні сили опору, що залежать від площі поперечного розміру та форми тіл, тобто, крім сил в'язкості, які описують ламінарний рух в потоці, виникають сили турбулентного

характеру, границя переходу до яких може бути оцінена за числом Рейнольдса – $Re = \frac{\rho v R}{\eta}$,

яке перевищує при реальних параметрах падіння кілька мільйонів.

Так, розрахунок швидкості падіння пробних кульок (дробинок) діаметром 3 мм у воді, дає швидкість 33,4 м/с, що значно вище критичної швидкості, яка для даних параметрів потоку не перевищує 1 м/с. Таким чином, турбулентність і супутні з нею сили аеродинамічного опору проявляють себе при незначних швидкостях навіть у воді, в'язкість якої перевищує в'язкість повітря на кілька порядків.

Одержані результати вказують на обмеженість проявів законів в'язкості, зокрема закону Стокса, в практичних чи дослідницьких задачах. При їх застосуванні обов'язково необхідно перевірити критерії ламінарності потоку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Цоцко В.І., Камишова А. Визначення гідравлічного опору серцево-судинної системи людини // Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації”: Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. 555 с.
2. Белановский А.С. Основы биофизики в ветеринарии: учебное пособие для вузов. М.: Дрофа, 2007. 332 с.

ФИЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ

УДК 796.05

*Нурсултан Абикен, Нурым Турагалды,
Серик Мустафин, Владимир Петренко
(Алматы, Казахстан)*

АУЫР АТЛЕТИКАМЕН АЙНАЛЫСАТЫН СПОРТШЫЛАРДЫҢ ТӨЗІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІН ҚҰРАСТЫРУ

Ауыр атлетика спорт түрінің көмегімен адам күш төзімділігін арттыруға және буындарының қатаюына жол іздейді. Бәрімізге белгілі, бұлшықетке түскен жүктеменің әсерінен бұлшықеттің күші және оның ұзақ уақыт жұмыс қабілеттілігі артады. Аталған фактілер жас пауэрлифтерлердің күші мен тұлғасының пропорциональдылығын құруға қызығушылық оятады. Күш төзімділігін арттыруда олар дененің басқа да жылдамдық, шыдамдылық және иілгіштік қасиеттерінің төмендеуіне жол бермеуді көздейді. Ол үшін күш төзімділігін арттыру және күшті дамытуға бағытталған әдістеме процесін құру қажет.

Кілт сөздер: *ауыр атлетика, пауэрлифтинг, төзімділік.*

Weightlifting uses the sport to find ways to increase physical endurance and tighten the links. As you know, under the influence of muscle load increases muscle strength and its long-term performance. These facts arouse interest in the construction of proportionality of strength and personality of young powerlifters. When increasing strength, they provide for the prevention of reducing other speed, endurance and elastic properties of the body. To do this, it is necessary to create a methodological process aimed at increasing strength and strong development.

Keywords: *weightlifting, powerlifting, endurance.*

Өзектілігі. Бүгінгі зайырлы заманымызда дүниежүзі бойынша ауыр атлетика қарқынды дамып келеді. Соңғы кездері оған деген қызығушылық біздің елімізде де жоғарылады. Ауыр атлетика жаттығуларымен әртүрлі жастағы және жыныстағы адамдар өздерінің денсаулығын жақсартуды мақсат етеді [1].

Балалық және жасөспірім шақтағы ауыр атлетикамен айналысудағы мәселелері байланысты мамандардың әдебиеттерінен оқылып және талқыланып, жаттығуды қайталай орындау әдісі арқылы бағдарламаларды құруға болатын анықтадық [2].

Күш төзімділігінің аса маңыздылығына қарамастан бодибилдерлердің дене дайындығының құрылымы қазіргі уақытқа дейін теориялық және практикалық аспектісі тұрғысынан жеткіліксіз зерттелінген. Тұлғаны сымбатты қалыптастыруға көңіл бөле отырып, күш төзімділігін арттыру және күшті бір кезеңде дамыту сияқты компоненттер бойынша әдістемелік нұсқаулардың жетіспеушілігінен, бүгінгі таңда, жаңа әдістемені құру маңыздылығы жоғары тұр [3].

Бүгінгі таңда, бұл мәселе жан-жақты зерттелуде. Бірақ, мамандардың көзқарасынша, тек жақындаулар мен қайталаулар санымен шектелмеу керек. Осыларды ескере отырып, біздің көзқарасымызша, айлық циклдардағы, апталық және жаттығу сабақтарында оқу-жаттығу материалдарының құрамын, дене жаттығуларын топтастыру және жаттығу жүктемесінің мөлшерін анықтау сияқты бағыттарды қарастыруға болады.

Зерттеудің мақсаты. Ауыр атлетикамен айналысатын спортшылардың күш төзімділігін арттырудың әдістемесін құрастыру.

Зерттеу міндеттері: Күш төзімділігін дамыту мәселесінің ғылыми – теориялық аспектілерін анықтау; жаттығу кезіндегі спортшылардың әдістерді орындау барысында күш

кабілеттерінің арнайы дамуын анықтау; ауыр атлетикамен айналысатын спортшылардың күш төзімділігін арттыруға бағытталған әдістемесін құрастыру.

Зерттеу әдістері: ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау, педагогикалық бақылау; педагогикалық эксперимент.

Зерттеу нәтижелері.

«Төзімділік» термині адам ағзасына ішкі және сыртқы ортадан төнген – атмосфералық қысымның төмендеуі, жылуға, суыққа, ауыру синдромдарына шыдау болып қалай сипатталса, бұлшықеттің және ойлау жұмысында да солай сипатталады. Дене мәдениеті теориясы мен әдістемесінде төзімділікті адамның қандай да бір қажетті іскерлікті тиімді деңгейде ұзақ уақыт орындау қабілеттілігі деп тұжырымдайды.

Қозғалысты орындауды қамтамасыз ететін, бұлшықет топтарының сандарына байланысты, үш емес өзінің екі түрлі тобын ұсынады: локальді, жұмысқа бұлшықеттің 1/6-1/7-ден кем емес бөлігі қатынасты болса, ал жалпы, жаттығуды орындауда дене бұлшықетінің 1/6-1/7-ден астам бөлігі қатынасады.

Мамандардың көзқарастарынша, бұлшықет салмағын арттыру көбіне-көп динамикалық және статикалық күш бағытында болғандықтан, олар әртүрлі энергетиканың қамтамасыз етілуі есебінен болады. Сондықтан, бұлшықет іскерлігінің энергетиканы қамтамасыз ету типтері аэробты және анаэробты болып бөлінеді.

1 кесте. Дене бұлшықетінің динамикалық және статикалық жұмысы кезіндегі энергетикалық қамтамасыз етудің түрлері

Бұлшықет жұмысының формасы	Сыртқы ауырлық мөлшері – максимальді көтеретін салмақтың пайызы, %			
Статикалық	15%	15-30%	30-50%	70%
Динамикалық	25-30%	30-50%	50-70%	>80%
	Аэробты	Аэробтық мөлшері басым	Анаэробтық мөлшері басым	Анаэробты

Осыны ескере отырып, 1 кестеде бұлшықетке түскен ауырлық мөлшері әртүрлілігі бұлшықеттің статикалық және динамикалық іскерлігі кезінде энергетикалық процестердің бірдей жұмылдырылатынын көрсетеді.

Дене бұлшықетінің күш төзімділігі механизмі – көптеген компоненттерден тұратын, мейлінше күрделі процесс. Егер бір жақындау бұлшықеттегі қан тасымалдауды талап етсе, келесісі – гипоксияны, яғни сол бұлшықет талшықтарының төзімділігін қамтамасыз етеді. Ақыр соңында, қан құрамындағы лактатты және басқа да анаэробты метаболизм шикізаттары концентрат деңгейінің жоғарылауы бұлшықеттің қысқаруы қасиетін төмендетеді. Субмаксимальді жұмыс кезіндегі ең ұзақ бұлшықет төзімділігі жоғары максимальді оттегін қажет (МОК) ету және жұмыс үстіндегі бұлшықетті қан және оттегімен жеткілікті тасымалдаудың нәтижелілігімен түсіндіріледі. Сондықтан, автор спорттағы теория мен практикада біржақты және төзімділіктің барынша қолайлылығы, яғни негізінен жұмыс үстіндегі бұлшықетке қан және оттегімен жеткілікті тасымалдауды қамтамасыз ететін демалу және жүрек - қантамыр жүйесінің функцияларына тікелей байланыстылығын атап көрсетті.

Баяу және тез типтердегі талшықтардың пайыздық қатынасы бұлшықет талшықтарының өлшемдерінің динамикалық өзгеруіне әсер етуі мүмкін. Бұлшықеттегі II типті талшықтардың мөлшері кем болған сайын, сол талшықтардың өлшемі де көп болады. Әдетте, көлемі 80-85% құрайтын миофибриллдердің өсуі есебінен бұлшықет талшықтарының гипертрофиясы артады. Миофибриллдердің көлемінің артуы интенсификация процесіндегі белоктың ыдырауымен қатар және оның ыдырауының ингибирленуімен болады. I типтегі бұлшықет талшықтарының гипертрофиясы протеолитикалық процестердің ингибирлену жолымен болса, II типтегі қысқарту белоктарының ыдырауы процесінің күшеюі есебінен болады.

Кез-келген дене қалыптасуының типі ұлпалардың даму ерекшелігінің дәрежесіне қарай үшке бөлініп сипатталады. Эмбриондағы жапырақшалардың үш туындысына сәйкес және олардың өзара ерекше дамуына байланысты, автор, адамның тұлға қалыптасуын үш негізгі типке бөлді:

Дене формасының домалақ, ішінің шығыңқы, қол және аяқтарының жұмсақ, иықтары мен сандарындағы майлы қабаттарының айқындығы, қол және аяқ дистальді бөліктерінің жіңішкелігі; дененің көлденең (поперечные) өлшемінен дененің алғы-артқы өлшемдері, соның ішінде кеуде қуысы мен жамбас өлшемдері асып түседі – бұл эндоморф.

Бірақ, бұл конституциялық типтер таза айқындалған түрде сирек кездеседі, әрбір индивидте аталған үш типтің азғана конституция компоненттері кездеседі. Сондықтан әрбір компонент бөлек жеті балды жүйемен бағаланады: 1 балл - өте әлсіз типі, 2 – әлжуаз, 3 – ортадан төмен, 4 – орта, 5 – ортадан жоғары, 6 – мықты, 7 - өте мықты. Бағалаудың жиынтығы (тоғыздан төмен емес және он екіден жоғары емес) үш қатарлы санмен белгіленеді. Бірінші саны эндоморфты типтің элементтерін сипаттайды.

Сонымен айта кету керек, аталған әдістер күшті жаттықтыру теориясы мен практикасында кеңінен тараған. Бірақ, ғылыми тұрғыдан қарасақ, аталған әдістер күш және бұлшықет салмағын арттыру үшін дәлдіктен алшақтау. Мысалы үшін, максимальді, изометриялық, изокинетикалық күш салу әдістері *жаттығуды қайталай орындау* әдісінің класына жатады [4].

1. Максимальді күш салу әдісі. Бұл субмаксимальді, максимальді және супермаксимальді ауырлықтармен жаттығуларды орындау негізінде жүзеге асады. Әдістің практикалық қолданылуында бірнеше әдістемелік амалдар белгілі:

а) «Максимальді» - жаттығу максимальді мүмкіндігі жететін ауырлықпен орындалады, яғни ауырлық салмағы 100%-ке тең. Жаттығу 1- 2 рет қайталау санымен. Жақындаулар (подходы) саны 2 – 5 рет, олардың

арасындағы демалыс орындалады.

ә) «Субмаксимальді» - жаттығу ауырлық салмағының максимальділігіе жуық 90 - 95%-мен орындалады, қайталау саны 2 – 3 рет. Жақындаулар саны 4 – 5 рет, олардың арасындағы демалыс 3 – 5 минут. Жаттығуды орындаудағы қозғалыс ырғағы (темп) еркін түрде орындалады.

2. Изометриялық күш салу. XX ғасырдың басында атақты орыстың күш иегері, атлет А. Засс (Самсон) өзінің тәжірибесінің арқасында осы әдісті практика жүзінде қолданды. Бұл әдістің мағынасы бұлшықет қалпының тоникалық (статикалық күй) күйімен сипатталады, осы кезде дене звеноларында қозғалу болмайды.

Циклдардағы изометриялық жаттығулар буындардың бұрыштарының белгілі бір қалыптарында немесе мөлшерлерінде тиімді қолданылады. Изометриялық жаттығуларды максимальді күш жұмсаудың пайда болу сәттерінде келістіріп қолдану мақсатты болады.

Сонымен қатар, изометриялық жаттығулар статистикалық элементі арнайы жаттығуларда мазмұндалатын спорт түрлерінде тиімді. Мысалы, күрестің барлық түрлерінде көптеген қозғалыстар статистикалық қуаттылықпен байланысты.

Қорытынды. Әдебиеттерді талдау және алынған ақпараттарды біріктіру нәтижесі ауыр атлеттердің күш төзімділігін арттыру, олардың дене және спорттық жетілуіне тигізер әсері зор екендігін анықтадық. Жаттығу үрдісінің сапасын көтерудің резерві ретінде, оның тиімділігін анықтау және жас-студенттердің дене дайындығына сәйкесті жаттығу жүктемесі жоспарланды. Ауыр атлеттердің антропометриялық өлшеулерін пайдалана отырып, экспериментке дейінгі эксперименттік және тексеру топтары арасындағы анатомо-морфологиялық сипаттарының айырмашылығын салыстырмалы түрде анықталды. Құрылған жаттығу бағдарламасының экспериментальді тексерудің нәтижесі, студент жастардың күш төзімділігінің өсуінен басқа, дененің күш қабілеттерінің (максимальді күштің даму деңгейі, шыдамдылық-күш және жылдамдық-күштің даму деңгейі) қатар дамығанын көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Вейдер Д. Ауыр атлетика: фундаментальный курс. М.: ФИС 2008. С. 170-184.
2. Berger R. Comparison between Static Training and Various Dynamic Training Programs // The Res. Quart. 2003. V. 34. №2. PP. 131-133.
3. Воробьев А.Н., Сорокин Ю.К. Анатомия силы. М.: ФИС, 2017. 122 с.
4. Berger R. Comparative Effects of Three Weight Training Programs // The Res. Quart. 2013. V. 33. №3. P. 396-398.

УДК 796.05

*Досан Асубаев, Кайрат Карменов,
Еркебулан Тазабек, Нурлан Ганибаев
(Алматы, Казахстан)*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ СКОРОСТНО-СИЛОВЫХ КАЧЕСТВ КАРАТИСТОВ

Каратэ, как вид спортивного единоборства, требует максимального проявления всех или большинства скоростных способностей в вариативных ситуациях. Каратист – это спортсмен подвижный, отлично координированный, быстро мыслящий в условиях постоянной смены обстановки поединка. Под термином «скоростно-силовые качества» понимается способность человека к проявлению усилий максимальной мощности в кратчайший промежуток времени, при сохранении оптимальной амплитуды движения. Степень проявления скоростно-силовых качеств зависит не только от величины мышечной силы, но и от способности спортсмена к высокой концентрации нервно-мышечных усилий, мобилизации функциональных возможностей организма.

Ключевые слова: каратэ, восточные единоборства, скоростно-силовая подготовка.

Karate, as a type of martial arts, requires the maximum display of all or most of the speed abilities in variable situations. A karateka is a mobile athlete, well-coordinated, quick-thinking in a constantly changing environment of the fight. The term "speed-power qualities" refers to the ability of a person to display maximum power efforts in the shortest period of time, while maintaining the optimal amplitude of movement. The degree of manifestation of speed and strength qualities depends not only on the amount of muscle strength, but also on the ability of the athlete to a high concentration of neuromuscular efforts, the mobilization of functional capabilities of the body.

Keywords: karate, martial arts, speed and strength training.

Актуальность. В последнее десятилетие восточные единоборства приобрели широкое распространение в Республике Казахстан. Особенно популярны они среди подростков, юношей, молодежи. Повсеместно расширяется сеть отделений спортивных школ, детско-юношеских клубов физической подготовки по различным видам восточных единоборств, особенно по борьбе каратэ, который начал культивироваться в Казахстане не так давно. За короткое время он завоевал много поклонников среди детей, подростков, молодежи и приобрел значительный авторитет на международной спортивной арене.

По мнению многих специалистов в первые годы занятий каратэ большое внимание должно быть уделено развитию скоростно-силовых качеств [1], т.к. высокий уровень развития этих качеств во многом зависит успешной трудовой деятельности человека и достижению высоких спортивных результатов.

Изучению физиологических механизмов, лежащих в воспитании скоростно-силовых качеств, посвящено значительное количество работ [2]. С физиологической точки зрения скоростно-силовые качества относятся к качествам проявления которых обусловлено тем,

что мышечная сила имеет тенденцию к увеличению за счет повышения скорости сокращения мышц и связанного с этим напряжения.

Высокий уровень развития скоростно-силовых качеств положительно сказывается на физической и технической подготовленности занимающихся, на их способности к концентрации усилий в пространстве и во времени. Скоростно-силовые нагрузки более разносторонне и эффективно, чем просто скоростные или силовые нагрузки, адаптируют организм к выполнению работы, создавая предпосылки для роста не только силы, но и быстроты. Данные врачебных наблюдений также подтверждают эффективность приспособления юного организма к кратковременным усилиям скоростно-силового характера. На базе морфологического и функционального укрепления организма скоростно-силовая подготовка может явиться мощным стимулом для повышения общего уровня физического развития юного спортсмена, улучшения его функциональных возможностей.

Однако вопросы целенаправленного применения скоростно-силовых упражнений на этапе начальной спортивной специализации каратистов изучены недостаточно.

Изучение и решение проблемы развития скоростно-силовых качеств у детей школьного возраста в значительной мере способствовало бы разработке эффективной методики совершенствования их двигательной функции.

Выявление закономерностей развития и методов совершенствования скоростно-силовых качеств в возрастном аспекте имеет особо важное значение, так как уже в детском возрасте формируется двигательный анализатор, закладывается фундамент будущих спортивных достижений. Рядом исследователей установлено, что развитие скоростно-силовых качеств целесообразно начинать в детском и подростковом возрасте.

Анализ литературных данных показывает, что весьма актуальным вопросом является разработка и экспериментальное обоснование эффективных средств и методов воспитания скоростно-силовых качеств у юных спортсменов.

Цель работы: Разработка и эмпирическое обоснование методики совершенствования скоростно-силовых качеств юных каратистов.

Задачи исследования: проанализировать научно-методическую литературу по проблеме исследования; выявить эффективные средства и методы совершенствования скоростно-силовых качеств у юных каратистов; разработать специальный комплекс упражнений с вспомогательными средствами для совершенствования скоростно-силовых качеств способностей у юных каратистов;

Методы исследования: анализ научно-методической литературы; методы математической статистики; педагогический эксперимент; педагогическое наблюдение.

Результаты исследований. Силовые способности зависят от физиологического поперечника мышцы, соотношения мышечных волокон различных видов, количества включенных в работу двигательных единиц, синхронизации деятельности мышц-синергистов, своевременного выключения из работы мышц-антагонистов. В конкретных двигательных действиях силовые способности прямо обусловлены биомеханической структурой движения: возможностью вовлечения в работу крупных мышечных групп, длиной плеч рычагов и др.

Выделяют следующие виды силовых способностей: максимальную силу, взрывную силу и силовую выносливость. Рассмотрим взрывную силу. Под взрывной силой понимают способность преодолевать сопротивление с высокой скоростью мышечного сокращения [3].

Максимальная мощность является результатом оптимального сочетания силы и скорости. Мощность проявляется во многих спортивных упражнениях: в метаниях, прыжках, спринтерском беге. Чем выше мощность развивает спортсмен, тем большую скорость он может сообщить снаряду или собственному телу, т.к. финальная скорость снаряда (тела) определяется силой и скоростью приложенного воздействия. Мощность может быть увеличена за счет увеличения силы или скорости сокращения мышц или обоих компонентов. Обычно наибольший прирост мощности достигается за счет увеличения мышечной силы.

Спортивные результаты в упражнениях скоростно-силового характера обусловлены, прежде всего, уровнем скоростно-силовой подготовленности спортсменов. Скоростно-силовая подготовленность характеризуется специфическим проявлением силы в определенном диапазоне величины внешнего сопротивления в кратчайший промежуток времени при оптимальной амплитуде движений.

Скоростно-силовые способности проявляются в двигательных действиях, в которых наряду со значительной силой мышц требуется и скорость выполнения движений. При этом в зависимости от выполнения упражнения проявляются разные компоненты: силовой компонент или скоростной компонент мощности мышечного сокращения.

В развитии скоростного компонента мощности мышечного сокращения применяются различные упражнения, требующие быстрой реакции, высокой скорости выполнения отдельных движений, максимальной частоты движений.

Результаты тестирования показали, что в скоростно-силовых упражнениях (выпрыгивания из приседа, подъем туловища к ногам, челночный бег) показатели у занимающихся в экспериментальной группе оказались выше, чем у детей, занимающихся в контрольной группе по общепринятой методике. Хотя, как было установлено в процессе статистической обработки материалов, на исходном этапе эти показатели были почти одинаковыми в обеих группах. При этом нельзя утверждать, что программа, применяемая в тренировках в контрольной группе, неэффективна, и ее нельзя использовать в тренировочном процессе при занятиях каратэ. У детей этой группы тоже в определенной степени выросли результаты в скоростно-силовых тестах.

В тестах «сгибание и разгибание рук в упоре лежа» и «прыжок в длину с места» в ходе исследования статистически достоверных различий не установлено, но показатели в обеих группах качественно улучшились в сравнении с исходным уровнем. Так, в начале эксперимента в тесте «сгибание и разгибание рук в упоре лежа» средняя арифметическая величина в контрольной и экспериментальной группах равна 9,48. В конце эксперимента - 8,97 в контрольной группе, и 8,93 – в экспериментальной. В тесте «прыжок в длину с места» в начале эксперимента 188,58 (контрольная) и 187,5 (экспериментальная). В конце эксперимента - 194,17 и 194,08 соответственно.

Это можно объяснить тем, что в подготовке юных каратистов контрольной группы в некоторых упражнениях тоже применялись неопредельные отягощения в максимальном темпе (выбрасывание набивного мяча правой и левой руками от плеча; сгибание и разгибание рук в упоре лежа с отталкиванием от пола).

При сравнении эффективности программ по развитию скоростно-силовых качеств юных каратистов, применяемых в двух различных группах (контрольной и экспериментальной), использовались следующие общепринятые расчеты: подсчет среднего арифметического значения (m) в каждом из тестов в каждой группе; средней ошибки среднего арифметического значения (M), а также вычисление величины t -критерия Стьюдента.

Различия средних арифметических считались достоверными, если значение критерия t в конце эксперимента больше, чем критические значения t -Стьюдента при уровне значимости 5 % для выборки $n = 22$. Табличное значение критерия t для выборки $n = 22$ равно 2,07.

Основой в нашей работе является методика совершенствование скоростно-силовых качеств с использованием неопредельных отягощений в упражнениях, выполняемых в максимально возможном быстром темпе. В теории физической культуры и спорта такой метод называется метод динамических усилий.

Сущность этого метода заключается в создании максимальной мощности работы посредством неопредельных отягощений в упражнениях, выполняемых с максимальной возможной для этих условий скоростью. При развитии быстрой силы режим работы мышц в применяемых упражнениях должен соответствовать специфике соревновательного упражнения.

Такой способ определения отягощений в упражнениях скоростно-силового характера не вызывает вопросов, если он проводится среди старших юниоров. Однако измерять максимальную силу у детей мы посчитали неправильным, так как в этом возрасте еще не полностью сформировался скелет и суставно-связочный аппарат и поэтому опасно нагружать детей максимально.

Такой способ определения весов кажется нам предпочтительнее. Но также надо помнить о том, что, скоростно-силовые способности различны у детей одного возраста, но с разными антропометрическими данными.

При определении состава обеих групп (контрольной и экспериментальной) мы стремились учитывать эти рекомендации и подбирали детей одного возраста, примерно одинаковой спортивной квалификации и физическими данными.

В результате проведенного исследования, были рассмотрены ключевые моменты вышеназванных вопросов и сделаны следующие **выводы**:

1) Характерными особенностями проявления скоростно-силовых качеств в спортивной деятельности каратиста являются: многократные кратковременные ускорения в виде ударов руками и ногами, защит и передвижений. В ходе изучения литературных источников мы выявили, что методика динамических усилий имеет широкое распространение в таких видах ударных единоборств как бокс, таэквондо, тайский бокс.

2) Установлено, что экспериментальная методика с преимущественным использованием комплексов упражнений скоростно-силовой направленности на занятиях с юными каратистами позволяет значительно повысить у них уровень развития двигательных способностей.

3) Данные педагогического эксперимента показывают, что результаты тестирования экспериментальной группы значительно превосходят результаты тестирования контрольной группы в трех тестах из пяти предложенных тестах ($P < 0,05$). И, хотя в двух других тестах группы статистически достоверных различий не имеют, их показатели качественно улучшились по сравнению с исходным уровнем.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. М.: «Физкультура и спорт», 2008. 223 с.
2. Обринесова Н.И., Петрухин А. С. Основы анатомии, физиологии и гигиены детей и подростков. Учебное пособие для студ. М.: Издательский центр «Академия», 2010. 376 с.
3. Волков Н.И., Несен Э.Н., Осипенко А.А., Корсун С.Н. Биохимия мышечной деятельности. М.: Изд-во «Олимпийская литература», 2008. 503 с.

УДК 796.012:378-057.87

*Юрій Булавенко
(Ніжин, Україна)*

ЗНАЧЕННЯ РУХОВОЇ АКТИВНОСТІ ДЛЯ ЗМІЦНЕННЯ ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ

У статті розглядаються питання оптимізації формування рухової активності студентів з використанням різних форм та методів організації освітнього процесу з фізичного виховання. Обґрунтовується значення рухової активності для нормальної життєдіяльності організму людини.

Ключові слова: студенти, здоров'я, рухова активність, фізичне виховання, фізична працездатність, фізичні якості, норма рухової активності.

In this article the questions of optimization of formation of motor activity of students with the use of various forms and methods of organization of educational process of physical education are considered. The value of motor activity for the normal life of the human body is substantiated.

Keywords: students, health, physical activity, physical education, physical performance, physical properties, rate of physical activity.

Рухова активність є важливим чинником формування, збереження та зміцнення здоров'я людини. Руховий режим студентської молоді характеризується відносною гіподинамією, яка призводить до зниження рівня здоров'я, фізичної підготовки, фізичної працездатності, послаблення захисних сил організму. Тому зміцнення здоров'я і підвищення рівня фізичної підготовленості студентської молоді, сприяння оволодінню навичками і вміннями самостійно використовувати засоби фізичної культури і спорту в повсякденному житті для підтримки високої працездатності та відновлення організму є важливим завданням фізичного виховання у закладах вищої освіти. Одним із основних засобів підвищення рухової активності є заняття фізичною культурою.

Відповідно до статті І Закону України «Про фізичну культуру і спорт» фізична культура – це складова частина загальної культури суспільства, що спрямована на зміцнення здоров'я, розвиток фізичних, морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини з метою гармонійного формування її особистості та багато в чому визначає поведінку людини в навчанні, побуті, спілкуванні, на виробництві. Сучасна система фізичного виховання студентської молоді повинна передбачати впровадження цілого ряду ефективних не тільки оздоровчих, а й тренувальних засобів, що повинні використовуватися як в процесі основних навчальних занять, так і під час самостійних занять фізичними вправами для розвитку психофізичних якостей, поліпшення стану здоров'я, працездатності та функцій серцево-судинної, дихальної, нервової та інших систем.

Фізична культура є важливим засобом підвищення соціальної та навчальної активності студентів, задоволення їх моральних, естетичних та творчих заходів, життєво важливих потреб взаємного спілкування. Подальше вдосконалення навчальної програми з фізичного виховання для студентів закладів вищої освіти повинно сприяти оптимізації рухового режиму, збереженню здоров'я і підвищенню навчально-виробничої активності студентів [4].

Наукові дослідження свідчать, що здоров'я людини більш ніж на 50% визначається умовами і способом життя, тобто більша частина залежить саме від правильної організації рухової активності. Рухова активність є безумовною складовою життя кожної людини. Організована рухова активність в подальшому сприяє веденню здорового способу життя, що, своєю чергою, позитивно впливає на загальний рівень самопочуття; профілактику неінфекційних захворювань; зменшення впливу шкідливих звичок на організм, кількості асоціальних проявів та депресій.

Це загальновідомі факти, та, на жаль, найчастіше ми не дотримуємося норм фізичної активності. Оскільки в умовах активного впровадження комп'ютерних технологій різко знизилася рухова активність як дітей, так і дорослих, особливо це актуально для молоді. І, як наслідок, підвищився відсоток людей з ослабленим здоров'ям.

Оптимальний рівень фізичної активності – такий обсяг і зміст рухової активності, що має забезпечувати природню потребу людини у русі задля зміцнення та забезпечення в подальшому свого здоров'я, сприяти профілактиці неінфекційних захворювань і підвищенню професійної працездатності, а також позитивно впливати на інтелектуальну складову життя людини [2].

Аеробна активність – такий вид рухової активності, за якого основним джерелом енергії виступає кисень, його активний обмін та який характеризується значною інтенсивністю рухів і, як правило, підвищеною кількістю серцевих скорочень. Направлена на розвиток та покращення роботи серцевих м'язів, легень, зміцнення імунітету та загального самопочуття.

До причин, що викликають погіршення здоров'я студентів, відносяться високі розумові навантаження, інтенсифікація навчального процесу та існуюча його орієнтація, заснована на перевазі статичних навантажень. Це сприяє штучному скороченню обсягу довільної рухової активності студентів, коли студенти страждають гіподинамією, наслідком якої є зниження працездатності, загальної реактивності організму й ріст захворюваності. Дбайливе і відповідальне ставлення до власного здоров'я повинно виступати основною мотивацією до занять фізичними вправами і спортом. Зменшення рухової активності знижує енерговитрати, призводить до недостатньої стимуляції зростання та розвитку в період найбільшої пластичності та схильності до впливу зовнішнього середовища, викликає обмеження й неповноцінне використання генофонду. Як результат – низькі рівні фізичного розвитку функціональних можливостей людини, які важко відновити в зрілому віці навіть шляхом систематичного тренування. Недостатність рухової активності порушує нормальну роботу всіх систем організму, знижує його резистентність. Гіподинамія є більш небезпечною, ніж деякі захворювання. Внаслідок перебудови вегетативних функцій на більш низький рівень гомеостазу в умовах гіподинамії знижується витривалість та економічність діяльності рухового апарату і вегетативних систем енергозабезпечення, знижується обсяг функціональних резервів. За таких умов людина швидко втомлюється при виконанні будь-якої роботи. Важливою умовою ефективного рухового режиму студентів є дотримання раціональних норм рухової активності. Раціональна норма рухової активності – це такий її обсяг, який забезпечує зміцнення здоров'я та його підвищення протягом навчального року. Індивідуальна норма рухової активності обумовлена досягненням конкретного фізичного стану, котрий можна виразити кількісними показниками фізичної працездатності, фізичної підготовленості, функціональним станом основних систем організму. Реальний об'єм рухової активності студентів не відповідає біологічним нормам, необхідним для повноцінного розвитку молодого організму, що пояснюється збільшенням витрат часу на навчальну діяльність та скороченням годин на заняття з фізичного виховання [1].

Формувати рухову активність студентів можна при раціональному педагогічному впливі, а правильний педагогічний вплив здійснюється шляхом навчання руховим діям і вмінню точно оцінювати рухи в просторі і в часі за ступенем м'язових зусиль, а також розвиваючи рухові якості. Чим вище рівень розвитку рухових якостей, точність і координація рухів – тим успішніше формуються нові рухові дії. В процесі навчання рухам всі умови педагогічного впливу взаємодіють, оскільки інтегральним показником рухової функції є формування рухових навиків. Треба враховувати, що, навчаючи, ми розвиваємо рухові якості, а при розвитку рухових якостей проходить навчання, засвоєння, закріплення рухових навиків.

Ступінь їх розвитку, освоєння техніки залежить від правильності постановки задач і реалізації їх вирішення. Оптимальною для організму є та доза рухової активності, яка необхідна для підтримання функціональних резервів організму, що відповідають гарному стану здоров'я. Її межі визначаються як мінімум і максимум рухової активності. Перевищення меж максимуму і недостатня рухова активність нижче мінімуму негативно впливають на здоров'я. Рухова активність вище максимальної може викликати перенапруження окремих систем та органів, організму в цілому. Зниження рухової активності нижче мінімуму має негативний вплив на здоров'я, обмежуючи професійну працездатність організму, стійкість до інфекцій та різних стресів. При цьому організм реагує на коливання кліматичних умов, на різноманітні соціально-побутові ситуації, тобто змінюються його можливості адаптації до змінних умов середовища.

Основною умовою збільшення обсягу фізіологічних резервів організму людини є фізичні тренування. Викликані ними функціональні зміни в організмі, формуючи якісно новий структурний слід в системі, посилюють компенсаторні механізми адаптації. В аспекті здоров'я з гігієнічної точки зору найважливішими параметрами рухової активності для студентів є ті навантаження, які розвивають загальну витривалість, силову витривалість і гнучкість. Параметри рухової активності повинні диференціюватись відповідно до кожної із рухових якостей, особливо загальної та силової витривалості. Цьому сприяють різноманітні

форми проведення занять, що припускають зміни характеру й змісту фізичних вправ у залежності від мотивів, інтересів і потреб студентів у фізкультурній активності.

Для формування рухових функцій доцільно використовувати комплекс вправ, які направлені на набуття і вдосконалення загальної фізичної підготовки: для гармонійного розвитку маси і сили м'язів – гімнастичні вправи без снарядів, із снарядами, біг, стрибки, метання, вправи з набивними м'ячами, рухливі і спортивні ігри; для розвитку загальної витривалості – ходьбу на лижах, легкоатлетичні кроси, греблю, їзду на велосипеді, футбол, плавання; для підвищення швидкості в різноманітних рухах – багаторазове виконання комплексів вправ, які складаються з миттєвого виконання вправ за сигналом, повторне виконання вправ з максимальною швидкістю, виконання швидких рухів в полегшених умовах тощо; для покращення рухливості в суглобах і гнучкості хребта – повторне виконання вправ з більшою амплітудою рухів тощо; для покращення спритності і координації рухів – баскетбол, футбол, хокей, гандбол, вправи з опором, гімнастичні вправи, акробатику, виконання стрибкових вправ в незвичних умовах тощо; для покращення виконання рухів без надмірних напружень (оволодіння розслабленням) – біг з прискоренням, виконання напруження з послідовним розслабленням.

Самостійні заняття фізичними вправами, куди повинні увійти ранкова гігієнічна гімнастика на відкритому повітрі, туристичні походи і екскурсії, оздоровчий біг і ходьба, спортивні ігри, лижні прогулянки, катання на велосипеді, заняття аеробікою, плаванням, на тренажерах тощо, повинні знайти достатнє практичне впровадження в побут студентства. Щоденні самостійні заняття фізичними вправами в загальному режимі дня сприяють підтримці достатньо високої і стійкої навчально-трудової активності та працездатності студентів. Самостійні заняття необхідно проводити з переважним розвитком швидкісно-силових якостей, витривалості й спритності. Такі заняття мають велике виховне значення, вони викликають інтерес до спортивної діяльності, виховують ініціативу, самовладання, критичне відношення до своїх успіхів і недоліків. В процесі цих занять підвищується активність і дисциплінованість студентів [3].

Конкретні напрямки та організаційні форми використання масових оздоровчих, фізкультурних і спортивних заходів в умовах вищих навчальних закладів залежать від статі, віку, стану здоров'я, рівня фізичної і спортивної підготовленості тих, хто займається, а також від наявної спортивної бази, традицій закладу вищої освіти та інших умов. Комплексне використання всіх форм фізичного виховання повинно забезпечити впровадження фізичної культури у повсякденне життя студентів, досягнення оптимального рівня їх фізкультурної активності.

Вищевикладене доводить необхідність фізичного навантаження під час навчання. Це завдання виконує фізична культура з її різноманітним арсеналом засобів і методів фізичного впливу на людину. Формування щоденної рухової активності студента під час навчання є невід'ємною складовою у сучасному навчальному закладі. Форми рухової активності, їх спрямованість, а також підбір вправ і методів повинні відповідати завданням загальної і професійно-прикладної підготовки, а також враховувати індивідуальну норму рухової активності студентів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук С. В. Актуальность проблем здорового образа жизни студенческой молодежи. Слобожанський науково-спортивний вісник. 2001.
2. Грибан Г., Романчук В., Романчук С. Роль рухової активності в житті студентів. Спортивна наука України. 2014. № 4 (62).
3. Захаріна Є. А. Розробка й обґрунтування експериментальної програми з фізичного виховання для студентів // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. Київ, 2007. 305 с.
4. Плахтій П.Д., Коваль О.Г., Рябцев С.П., Марчук В.М. Основи фізичного виховання студентської молоді: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня Рута, 2012. 312 с.

УДК 796.011.3:656.61

Віктор Гузар, Сергій Юськів
(Херсон, Україна)

ВПЛИВ ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ НА ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОРСЬКИХ ФАХІВЦІВ

Важливого значення набуває використання сучасних інформаційних і комунікативних технологій, дистанційного навчання в процесі фізичного виховання здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: здоров'я, інформація, самонавчання, гантелі, коронавірус.

The important importance of public information technology and communication technology, remote navigation in the process of physical and mental health care.

Keywords: health, information, self-study, dumbbells, coronavirus.

В останні роки досить гостро постає проблема якості освіти. У більшості розвинених країн це поняття зв'язується з формуванням професійних компетенцій, творчим ставленням до праці, навичками самоосвіти, загальним інтелектом і комунікативними здібностями при провідній ролі самоосвіти. В Україні, що інтегрується в загальноєвропейську систему, інтенсивно ведуться пошуки нових форм і методів навчання у сфері освіти [2, 14].

В якості головних інструментів в підвищенні якості освіти виділяються сучасні інформаційні технології, засновані, зокрема, на Інтернет-технологіях. Навчання при цьому стає інтерактивним, зростає значення самостійної роботи здобувачів вищої освіти, серйозно посилюється інтенсивність освітнього процесу. У цих умовах підвищується значимість і необхідність створення такого навчального середовища, в якому здобувач вищої освіти оволодіє навичками самостійної роботи, виробить здатність орієнтуватися в постійно оновленій інформації з питань фізичної культури і спорту, проведення індивідуальних фізичних тренувань [7, 9].

У зв'язку з оголошеним Урядом України та рішенням регіональної комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайної ситуації Херсонської обласної державної адміністрації від 11 березня 2020 року № 9 «Про організацію попереджувальних заходів щодо захисту населення області через поширення коронавірусу COVID-19» карантин, було тимчасово припинено освітній процес в Херсонській державній морській академії та здійснено перехід на дистанційну форму навчання.

Дистанційну форму навчання можна назвати освітньою системою ХХІ століття. Актуальність теми дистанційного навчання в даний час не викликає сумніву. Результати суспільного прогресу, раніше зосереджені в сфері технологій, сьогодні концентруються в інформаційній сфері. Етап її розвитку в даний момент можна характеризувати як телекомунікаційний. Дистанційна форма навчання у галузі фізичної культури і спорту дає сьогодні можливість створення систем масового безперервного самонавчання, загального обміну інформацією щодо фізичного розвитку та здорового способу життя, незалежно від тимчасових і просторових рамок.

Система дистанційного навчання дозволяє набути необхідних навичок і нові знання за допомогою персонального комп'ютера (ПК) і виходу в мережу Інтернет. Місце розташування ПК не має значення, тому вчитися можна вдома, на роботі, в on-line класі одного з центрів дистанційного навчання, а також в будь-якому іншому місці, де є ПК з підключенням до мережі Інтернет. Система дистанційної освіти дає рівні можливості всім людям незалежно від соціального стану в будь-яких районах країни і за кордоном реалізувати права людини на освіту і отримання інформації, в тому числі з питань фізичної культури та спорту.

Дистанційне навчання – це форма навчання з використанням комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, які забезпечують інтерактивну взаємодію викладачів та здобувачів вищої освіти на різних етапах навчання і самостійну роботу з матеріалами інформаційної мережі [17, 18, 19].

Важливого значення набуває використання сучасних інформаційних і комунікативних технологій і в процесі фізичного виховання здобувачів вищої освіти Херсонської державної морської академії [3, 6, 8]. Програма дисципліни «Фізичне виховання» передбачає не тільки підвищення рівня функціональних і рухових здібностей, а й отримання здобувачами вищої освіти знань в області зміцнення і збереження здоров'я і працездатності, організації здорового стилю життя під час навчальної та професійної діяльності морських фахівців [12, 20, 21].

Викладачі кафедри фізичного виховання і спорту підтримують зв'язок зі здобувачами вищої освіти через сучасні засоби зв'язку і через інформаційно-комунікаційну мережу Інтернет, надають їм завдання (як практичної, так і теоретичної спрямованості) і необхідний методичний матеріал. Зміст завдань і методичного матеріалу може відрізнятися відповідно до специфіки проведених протягом навчального року практичних занять з фізичного виховання [11, 13, 16].

Самостійні заняття з фізичного виховання базуються на врахуванні індивідуальних можливостей кожного здобувача вищої освіти, реакції його організму на фізичне навантаження та стан фізичної підготовленості. Для цього здобувачі вищої освіти вчаться самостійно складати план самостійного заняття, комплексів загальнорозвиваючих вправ, комплексів ранкової гігієнічної гімнастики без предмета та з предметом (гімнастична палиця, скакалка, гантелі та ін.). Здобувачі вищої освіти повинні знати значимість кожної застосовуваної загальнорозвиваючої вправи при складанні комплексу і вміння провести ранкову гігієнічну гімнастику [1, 10, 15].

В результаті студенти повинні:

- знати засоби та методи проведення ранкової гігієнічної гімнастики (зарядки);
- вміти скласти варіанти ранкової гігієнічної гімнастики та правильно виконувати їх;
- володіти навичками організації та проведення самостійного заняття з фізичного виховання.

Методичний матеріал дає можливість здобувачам оволодіти загальнокультурними компетенціями, а саме використовувати методи фізичного виховання і самовиховання для підвищення адаптаційних резервів організму і зміцнення свого здоров'я, а також загальнопрофесійною компетенцією – здатність нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності та використовувати можливості освітнього середовища, в тому числі інформаційного, для забезпечення якості освітнього процесу [4, 5, 22].

В даний час дистанційна освіта охопила всі вузи на території України. Дистанційне навчання з фізичного виховання під час світової пандемії – це серйозний та необхідний захід у системі освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гузар В.М., Юськів С.М. Психологічні аспекти фізичного виховання спеціалістів торгового флоту // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 28 вересня 2019 р., Переяслав-Хмельницький, 2019, Вип. 51. С. 248-251.
2. Гузар В.М. Компетентнісний підхід у фізичному вихованні як ефективний шлях зміцнення здоров'я курсантів // Медико-біологічні проблеми фізичного виховання різних груп населення, ерготерапії, інклюзивної та спеціальної освіти: матеріали IV Всеукр.наук.-практ. конф. Луцьк, 2019. С.40-42.
3. Гузар В.М. Вплив професійно-прикладної фізичної підготовки морських фахівців на професійну діяльність // Філософські обрії сьогодення: матеріали VII Міжнар. наук.-практ.

конф. Херсон: ХДАУ, 2019. С. 54-56.

4. Гузар В.М., Юськів С.М. Формування спеціальних якостей морських фахівців засобами фізичної підготовки та спорту // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 28 лютого 2020 р., Переяслав-Хмельницький, 2020, Вип. 56, С. 365-368.

5. Гузар В.М., Юськів С.М. Розвиток стійкості морських фахівців до захитування засобами фізичних вправ // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 28 лютого 2020 р., Переяслав-Хмельницький, 2020, Вип. 56, С. 317-319.

6. Гузар В.М., Юськів С.М. Фізична підготовка як засіб розвитку спеціальних якостей морських фахівців // Медико-біологічні проблеми фізичного виховання різних груп населення, ерготерапії, інклюзивної та спеціальної освіти: матеріали V Всеукр.наук.-практ. конф., Луцьк, 2019.С. 28-31

7. Гузар В.М., Юськів С.М. Вплив фізичної підготовки на компоненти працездатності морських фахівців // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 20 грудня 2019 р., Переяслав-Хмельницький, 2019, Вип. 54. С. 323-325.

8. Гузарь В.Н., Болотин А.Э., Юськів С.Н. Развитие тактического мышления, внимания и способностей моряка управлять своими эмоциями средствами подвижных и спортивных игр // Проблемы і перспективи розвитку спортивних ігор і єдиноборств у вищих навчальних закладах: матеріали XV Міжнар. наук. конф. Харків: ХДАФК, 2019. С.14-19

9. Земляков В.Є. Психофізіологія навчально-трудової діяльності та працездатності курсантів // Медико-біологічні проблеми фізичного виховання різних груп населення, ерготерапії, інклюзивної та спеціальної освіти: матеріали V Всеукр.наук.-практ. конф., Луцьк, 2019. С. 48-50.

10. Ткачук В.П., Степанюк С.І., Юськів К.В., Голенко Н.М., Юськів С.М. Впровадження заходів, спрямованих на підвищення обізнаності щодо збереження та зміцнення здоров'я студентської молоді // Актуальні проблеми громадського здоров'я та рухова активність різних верств населення: матеріали I Всеукр. нак.-практ. конф., Херсон, 2019. С. 165-169.

11. Хоменко В.В., Свирида В.С. Реалізація професійно-прикладної фізичної підготовки у системі фізичного виховання курсантів // Філософські обрії сьогодення: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. Херсон: ХДАУ, 2019. С. 177-178.

12. Хоменко В.В. Оцінка фізичного здоров'я курсантів // Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 2019. С.219-221.

13. Юськів С.М. Зміст навчально-методичного забезпечення кафедри фізичного виховання. Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 2019.С. 226-228.

14. Юськів С.М. Удосконалення психофізіологічної готовності морських фахівців до професійної діяльності засобами фізичного виховання // Філософські обрії сьогодення: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. Херсон: ХДАУ, 2019. С.221-224.

15. Юськів С.М. Особливості формування інтересу та мотивації до занять з фізичного виховання // Філософські обрії сьогодення: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., Херсон, ХДАУ, 2018. С.136-141.

16. Юськів С. М. Юськів К. В. Вплив фізичного виховання на психоемоційний стан студентів. Стратегічне управління розвитком фізичної культури і спорту: зб. матеріалів V регіональної наук.-практ. конф. з міжнародною участю. Харків: ХДАФК. 2017. С. 293-297.

17. Huzar V. M. (1999). Some issues of the development of the basis of the method of creating of the automated information system for the provision of physical culture and sports on the basis of computers // Pedagogical sciences, 12, 256-260.

18. Huzar V.M. (2001). Requirements for the automated information system of physical

education and sports provision // The development concept of physical education branch and sports in Ukraine, 2, 23-30.

19. Huzar V. N., (2001). Psychological and pedagogical peculiarities of computerization of the field of physical culture and sports // Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports, 7, 7-13.

20. Shalar O., Huzar V., Strikalenko Y., Yuskiv S., Homenko V., Novokshanova A. (2019). Psycho-pedagogical aspects of interaction between personality traits and physical qualities of the young gymnasts of the variety and circus studio // Journal of Physical Education and Sport (JPES), 19 (Supplement issue 6), 2283-2288. DOI:10.7752/jpes.2019.s6344

21. Strikalenko Y., Shalar O., Huzar V., Andriieva R., Zhosan I., Bazylyev S. (2019). Influence of the maximum force indicators on the efficiency of passing the distance in academic rowing // Journal of Physical Education and Sport (JPES), Vol. 19 (3), Art 218, 1507-1512. DOI:10.7752/jpes.2019.03218

22. Strikalenko Y., Shalar O., Huzar V., Voloshinov S., Yuskiv S., Silvestrova H., Holenko N. (2020). The correlation between intelligence and competitive activities of elite female handball players // Journal of Physical Education and Sport (JPES), 20 (1), 63-70. DOI:10.7752/jpes.2020.01008

УДК 796.011.3:656.61

*Віктор Гузар, Сергій Юськів
(Херсон, Україна)*

ВПЛИВ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ТА СПОРТУ НА СТІЙКІСТЬ ОРГАНІЗМУ МОРСЬКИХ ФАХІВЦІВ ДО ВПЛИВУ ТЕМПЕРАТУРНИХ РЕЖИМІВ

Під впливом фізичних навантажень і психічних напружень від спеціально організованих тренувань відбувається розвиток стійкості організму до впливу температурних режимів через формування адаптаційних можливостей усіх функціональних систем організму курсанта до впливу несприятливих факторів навколишнього середовища, які супроводжують професійну діяльність морських фахівців.

Ключові слова: адаптація, навколишнє середовище, спеціальні якості, працездатність, м'язи.

Under the influence of physical exertion and mental stress from specially organized training, the development of the body's resistance to the influence of temperature regimes occurs through the formation of adaptive capabilities of all functional systems of the body of the cadet to the influence of adverse environmental factors that accompany the professional activities of marine professionals.

Key words: adaptation, environment, special qualities, performance, muscles.

Сучасні вимоги до працівників морської галузі пов'язані зі специфікою професійної діяльності, які потребують формування і розвитку у курсантів відповідних спеціальних фізичних якостей [4], комп'ютеризацією інформаційного забезпечення тренувального процесу та підготовки до змагань з різних видів спорту [15, 16, 17].

Проблема адаптації моряків до трудової діяльності особливо актуальна, тому що протягом усього періоду роботи їм доводиться неодноразово зустрічатися з новими незвичними факторами, в тому числі і екстремальними.

До спеціальних якостей, які повинен мати фахівець морської галузі, відноситься стійкість організму до впливу різних температур навколишнього середовища, що формується під час фізичних вправ, регулярним відвідуванням секцій з різних видів спорту [18, 19, 20, 21].

Залежно від умов існування, ситуацій, потреб та режиму фізичних навантажень під час тренувань, в організмі та в окремих його системах формуються і накопичуються різноманітні захисні реакції, тобто набувається своєрідна специфічна витривалість, яка й складає основу спеціальних якостей.

Особливості функціонування організму морських фахівців в умовах *підвищених температур* навколишнього середовища характеризуються деякими закономірностями. Головним несприятливим фактором зовнішнього середовища в країнах з жарким посушливим кліматом є висока температура повітря з насиченою сонячною радіацією. До несприятливих чинників можна віднести нагріту поверхню об'єктів судна, прилади, спорядження тощо. Такі фактори знижують дієздатність фахівців морської галузі, які перебувають у спекотному кліматі, здійснюють негативний вплив на функціональний стан і працездатність усіх категорій морських фахівців [5, 12].

Аналіз спостережень, проведених за здобувачами вищої освіти, під час перебування на плавальній практиці і у повсякденному житті показують, що під впливом високої температури повітря відбуваються значні зміни з боку фізіологічних функцій організму, які особливо відчутні під час м'язової роботи.

Фізична підготовка в умовах підвищених температур призводить до перенапруження органів і систем організму. Найбільших навантажень зазнають серцево-судинна і терморегуляторна системи. Фізичні навантаження в умовах високих температур призводять до збільшення споживання вуглеводів м'язами, міокардом, мозком.

Особливої підготовки до професійної праці в умовах з *низькою температурою* навколишнього середовища потребують здобувачі вищої освіти, які не мають досвіду, знань і навиків працювати в таких умовах [7].

Переохолодження організму залежить від збереження рівноваги між виділенням тепла в організмі (в результаті фізичної праці) і тепловими витратами. В такому випадку потрібно зменшити скорочення обсягів праці, зробити раціональний вибір відповідного одягу, скласти розпорядок праці і час перебування в умовах холоду. На холоді функціонування м'язів погіршується, що в результаті призводить до зниження якості та кількості виконання фізичної роботи. Витривалість в роботі знижується внаслідок не підготовленості до фізичного навантаження і збільшення енергетичного забезпечення м'язової системи. Функція м'язів, яку забезпечують серцеві скорочення, знижується, зі зменшенням стійкості кровоносних судин, що погіршує роботу серця та всієї серцево-судинної системи.

Фізичні навантаження в умовах з *низькою температурою* вимагають особливої підготовки до м'язів, сухожилів, суглобів і хребетного стовпа. Перевантаження у таких складних умовах часто призводить до травматизму [3]. Якість професійної діяльності морських фахівців в умовах холоду знижується в результаті впливу переохолодження не тільки на серцево-судинну і опорно-рухову системи, але і на нервову [1, 14].

У багатьох випадках робота в холодних умовах відноситься до енергоємних видів діяльності. Слід забезпечити достатню кількість вуглеводів, щоб гарантувати стабільний і безпечний рівень цукру в крові, зайнятих на важкій роботі. В умовах холодного клімату необхідно збільшити споживання білків та жирів.

Професійна підготовка і практика є найбільш прийнятними і ефективними шляхами адаптації фахівців морської галузі до умов роботи в холодному кліматі [13].

Таким чином, розглянувши тільки основні чинники навколишнього середовища, можна зробити висновок про те, наскільки специфічними є умови життєдіяльності морських фахівців. При оцінці їх впливу на стан здоров'я необхідно враховувати ступінь впливу на організм комбінованих факторів середовища, їх сумарний ефект [8, 10].

Професійна діяльність фахівців морської галузі під впливом факторів навколишнього середовища викликає в організмі значну напругу адаптаційних систем з можливим порушенням функціонального стану основних регуляторних систем, що призводить до погіршення стану здоров'я і зниження працездатності [9]. У зв'язку з цим вивчення впливу

розглянутих факторів на системи організму в різних умовах плавання є важливою проблемою в цілях збереження здоров'я, збільшення тривалості життя шляхом створення якісних і безпечних умов праці та підготовки організму до впливу температурних режимів [2, 6, 11].

Фізична підготовленість та формування спеціальних якостей є необхідною складовою професійної підготовки фахівців морської галузі. Фізична підготовка дає можливість поліпшити ефективність діяльності функціональних систем, що в свою чергу підвищує можливості механізму пристосування організму до різноманітних несприятливих чинників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гузар В.М., Юськів С.М. Психологічні аспекти фізичного виховання спеціалістів торгового флоту // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 28 вересня 2019 р., Переяслав-Хмельницький, 2019, Вип. 51. С. 248-251.
2. Гузар В.М. Компетентнісний підхід у фізичному вихованні як ефективний шлях зміцнення здоров'я курсантів // Медико-біологічні проблеми фізичного виховання різних груп населення, ерготерапії, інклюзивної та спеціальної освіти: матеріали IV Всеукр.наук.-практ. конф. Луцьк, 2019. С.40-42.
3. Гузар В.М. Вплив професійно-прикладної фізичної підготовки морських фахівців на професійну діяльність // Філософські обрії сьогодення: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. Херсон: ХДАУ, 2019. С. 54-56.
4. Гузар В.М., Юськів С.М. Фізична підготовка як засіб розвитку спеціальних якостей морських фахівців // Медико-біологічні проблеми фізичного виховання різних груп населення, ерготерапії, інклюзивної та спеціальної освіти: матеріали V Всеукр.наук.-практ. конф., Луцьк, 2019.С. 28-31
5. Гузар В.М., Юськів С.М. Вплив фізичної підготовки на компоненти працездатності морських фахівців // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 20 грудня 2019 р., Переяслав-Хмельницький, 2019, Вип. 54. С. 323-325.
6. Гузарь В.Н., Болотин А.Э., Юськів С.Н. Развитие тактического мышления, внимания и способностей моряка управлять своими эмоциями средствами подвижных и спортивных игр // Проблемы і перспективи розвитку спортивних ігор і єдиноборств у вищих навчальних закладах: матеріали XV Міжнар. наук. конф. Харків: ХДАФК, 2019. С.14-19
7. Земляков В.Є. Психофізіологія навчально-трудової діяльності та працездатності курсантів // Медико-біологічні проблеми фізичного виховання різних груп населення, ерготерапії, інклюзивної та спеціальної освіти: матеріали V Всеукр.наук.-практ. конф., Луцьк, 2019. С. 48-50.
8. Ткачук В.П., Степанюк С.І., Юськів К.В., Голенко Н.М., Юськів С.М. Впровадження заходів, спрямованих на підвищення обізнаності щодо збереження та зміцнення здоров'я студентської молоді // Актуальні проблеми громадського здоров'я та рухова активність різних верств населення: матеріали I Всеукр. нак.-практ. конф., Херсон, 2019. С. 165-169.
9. Хоменко В.В., Свирида В.С. Реалізація професійно-прикладної фізичної підготовки у системі фізичного виховання курсантів // Філософські обрії сьогодення: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. Херсон: ХДАУ, 2019. С. 177-178.
10. Хоменко В.В. Оцінка фізичного здоров'я курсантів // Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 2019. С.219-221.
11. Юськів С.М. Зміст навчально-методичного забезпечення кафедри фізичного виховання. Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 2019.С. 226-228.
12. Юськів С.М. Удосконалення психофізіологічної готовності морських фахівців до

професійної діяльності засобами фізичного виховання // Філософські обрії сьогодення: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. Херсон: ХДАУ, 2019. С.221-224.

13. Юськів С.М. Особливості формування інтересу та мотивації до занять з фізичного виховання // Філософські обрії сьогодення: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., Херсон, ХДАУ, 2018. С.136-141.

14. Юськів С. М., Юськів К. В. Вплив фізичного виховання на психоемоційний стан студентів. Стратегічне управління розвитком фізичної культури і спорту: зб. матеріалів V регіональної наук.-практ. конф. з міжнародною участю. Харків: ХДАФК. 2017. С. 293-297.

15. Huzar V. M. (1999). Some issues of the development of the basis of the method of creating of the automated information system for the provision of physical culture and sports on the basis of computers // Pedagogical sciences, 12, 256-260.

16. Huzar V.M. (2001). Requirements for the automated information system of physical education and sports provision // The development concept of physical education branch and sports in Ukraine, 2, 23-30.

17. Huzar V. N. (2001). Psychological and pedagogical peculiarities of computerization of the field of physical culture and sports // Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports, 7, 7-13.

18. Shalar O., Huzar V., Strikalenko Y., Yuskiv S., Homenko V., Novokshanova A. (2019). Psycho-pedagogical aspects of interaction between personality traits and physical qualities of the young gymnasts of the variety and circus studio // Journal of Physical Education and Sport (JPES), 19 (Supplement issue 6), 2283-2288. DOI:10.7752/jpes.2019.s6344

19. Strikalenko Y. A., Shalar O. G., Huzar V. M. (2019). The use of integral exercises in the physical training of aykidist athletes // Health, sport, rehabilitation, 5(1), 126-131. <http://dx.doi.org/10.34142/HSR.2019.05.01.14>

20. Strikalenko Y., Shalar O., Huzar V., Andrieieva R., Zhosan I., Bazyl'yev S. (2019). Influence of the maximum force indicators on the efficiency of passing the distance in academic rowing // Journal of Physical Education and Sport (JPES), Vol. 19 (3), Art 218, 1507-1512. DOI:10.7752/jpes.2019.03218

21. Strikalenko Y., Shalar O., Huzar V., Voloshinov S., Yuskiv S., Silvestrova H., Holenko N. (2020). The correlation between intelligence and competitive activities of elite female handball players // Journal of Physical Education and Sport (JPES), 20 (1), 63-70. DOI:10.7752/jpes.2020.01008

УДК 355.233.2:796

Олександр Десятка, Ігор Костюшко
(Одеса, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАНЯТЬ З ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ З ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ-ЖІНКАМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ УДОСКОНАЛЕННЯ

Мета: визначення шляхів вдосконалення та підвищення ефективності занять з фізичної підготовки військовослужбовців-жінок на прикладі використання елементів системи кросфіт.

Матеріал і методи: теоретичний аналіз і узагальнення сучасних науково-методичних джерел про особливості застосування засобів кросфіту на заняттях з фізичної підготовки з військовослужбовцями-жінками.

Результати: розглянуто особливості застосування засобів кросфіту на заняттях з фізичної підготовки з військовослужбовцями-жінками.

Ключові слова: фізична підготовка, кросфіт, військовослужбовці-жінки, фізичні вправи, жіночий організм.

Purpose: identifying ways to improve and increase the efficiency of physical training for women servicemen using the crossfit system elements.

Material & Methods: theoretical analysis and generalization of modern scientific and methodological sources on the peculiarities of using crossfit in physical training classes with women servicemen.

Results: the features of the use of crossfit in physical training classes with women servicemen are considered.

Keywords: physical training, crossfit, women servicemen, physical exercises, women body.

Розвиток складної бойової техніки й озброєння, тенденції сучасного життя та деякі особливості жіночої психіки дозволяють залучати жінок до військової служби та на навчання у ВВНЗ України. Подібна тенденція спостерігається і в багатьох арміях розвинених країн світу. Якщо раніше військовослужбовці-жінки знаходили застосування тільки в окремих спеціальностях (медичного та операторського профілю, зв'язку та ін.), то сьогодні вони призначаються на традиційно чоловічі посади і навчаються та проходять бойову підготовку і службу нарівні з чоловіками.

Нинішні умови та характер сучасних військово-професійних дій, завдання, які вирішуються особовим складом під час навчально-бойової, бойової та мирної діяльності згодом ставлять військовослужбовців-жінок в один ряд з військовослужбовцями-чоловіками і висувають однаково підвищені вимоги до різнобічності та якості їх підготовки.

Основною метою фізичної підготовки військовослужбовців-жінок є формування і розвиток якостей, що забезпечують високий рівень індивідуальної військово-професійної майстерності сучасного воїна (миттєве розуміння ситуації, швидкість, точність і маневреність дій, фізична і розумова витривалість).

В процесі фізичної підготовки військовослужбовців-жінок потрібно використовувати не лише загальнорозвиваючі вправи, а й спеціальні – військово-прикладні, що передбачені програмою з фізичної підготовки для певного роду військ і мають спеціальну спрямованість. Найефективнішим способом організації фізичної підготовки є саме такий, коли використовуються вправи, що мають подвійну спрямованість – загальну і спеціальну. Фізичні вправи загального характеру спрямовуються не тільки на розвиток переважних фізичних якостей, але й на посилення злагодженості сумісних дій. Цьому сприяють вправи і дії, які виконуються синхронно (одночасно). Питома вага таких вправ у навчальному процесі військовослужбовців-жінок може складати 40 % - 50% від загального обсягу засобів. З методичної точки зору подібний підхід до організації фізичних навантажень є важливим, посилює злагодженість та надійність сумісних дій, сприяє вихованню відповідальності та взаємодопомоги.

Професійна діяльність військовослужбовців жіночого контингенту іноді відбувається на тлі значних нервово-психічних напружень, що викликає суб'єктивне відчуття втоми. Стан втоми значно знижує функціональні можливості організму, негативно впливає на якість роботи. У випадках, коли окремі умови службової діяльності не можуть забезпечити особовому складу належного відпочинку, регулярні заняття з фізичної підготовки формують високий рівень загальної та спеціальної витривалості, підвищують поріг втомлюваності, прискорюють процеси відновлення в організмі, знімають зайве емоційне напруження і таким чином підтримують здатність військовослужбовців-жінок якісно виконувати тривалу роботу. Цьому також сприяють спеціальні комплекси фізичних вправ, які виконуються до початку роботи, під час коротких інтервалів у основній діяльності та після неї. Це особливо важливо для тих, чия службова діяльність пов'язана зі статичними напруженнями та вимагає тривалої концентрації уваги. Проте, для ефективного використання фізичних вправ у боротьбі зі втомою потрібно враховувати особливості військово-професійної діяльності, характер змін якісних і кількісних показників функціонування жіночого організму та самопочуття.

Анатомічна будова та динаміка основних життєдіяльних функцій жіночого організму визначаються загальними для людини закономірностями. Але організм жінки має свої морфологічні та функціональні особливості, які накладають відбиток на всю її діяльність як в умовах спокою, так і під час та після значних фізичних навантажень. Тому статева диференціація людини має бути невід'ємною умовою організації фізичної діяльності військовослужбовців-жінок. Навіть добре фізично розвинена дівчина, жінка повинна тренуватись інакше, ніж юнак, чоловік. Методика організації занять з військовослужбовцями-жінками вимагає від фахівців, які їх проводять, обізнаності в питаннях специфіки функціонування жіночого організму та гнучкого способу використання всіх існуючих засобів фізичного вдосконалення людини.

Найчастіше підходи до організації фізичної підготовки військовослужбовців-жінок ґрунтуються на традиційній системі організації фізичної підготовки військовослужбовців-чоловіків і не завжди відповідають особливостям функціонування жіночого організму. Для створення передумов високоефективної професійної діяльності військовослужбовців жіночого контингенту потрібним є впровадження до їх навчально-виховного процесу всіх форм, розділів і видів фізичної підготовки, організація яких має ґрунтуватись на наукових дослідженнях у галузі психології, педагогіки та фізіології і спрямовуватись на формування готовності жіночого організму до ефективної діяльності у специфічних умовах військової служби, підвищення працездатності та зміцнення здоров'я.

У зв'язку з цим упровадження в режим навчання й відпочинку військовослужбовців-жінок новітніх фізкультурно-оздоровчих технологій – один із важливих моментів організації фізичної підготовки жіночого контингенту Збройних Сил України.

Сьогодні програма кросфіт адаптована для будь-якої людини, що активно займається фізичною діяльністю, в тому числі для жінок, дітей, людей похилого віку, ветеранів спецпідрозділів, вагітних жінок; людей різноманітних професій.

Як вважають фахівці (Н. Завидівська та Н. Базилевич), застосування елементів кросфіту на заняттях сприятиме комплексному розвитку фізичних і психічних якостей [1, с. 136-142; 3, с. 50-54].

Багато хто з фахівців фізичної культури і спорту у Збройних Силах України не враховують той факт, що більшість військовослужбовців-жінок які укладають перший контракт або вступають до ВВНЗ, за своїм рівнем фізичної підготовленості знаходяться на низькому рівні.

Саме тому на перших етапах підготовки основними завданнями навчальних занять є:

- активізація всіх органів та систем до систематичних занять фізичними вправами;
- нормалізація оптимального стану ваги;
- психологічний супровід занять з фізичної підготовки фахівцями даної галузі;
- забезпечення мотивації до занять;
- раціональний підбір засобів (вправ), що використовуються.

Табл. 1

**Орієнтовний перелік вправ для занять відповідно до рівня
фізичної та технічної підготовленості**

Направленість вправ	Рівні індивідуальної фізичної та технічної підготовленості		
	Початковий	Достатній	Підготовлений
Гімнастичні вправи загальна фізична підготовка з власною вагою та	Гімнастика без обтяжень, присідання, випади, згинання розгинання рук від гімнастичної лавки, вистрибування, згинання розгинання тулуба, “планка” – 20-40 с.	Гімнастика з гантелями 0,5-1 кг., присідання з обтяженням 1-2 кг., згинання розгинання рук в упорі лежачи, “планка” – 40-80 с., вистрибування в гору та стрибки в довжину, зворотні згинання та	Гімнастика з гантелями 1-3 кг., присідання з обтяженням 1-2 кг., згинання розгинання рук в упорі лежачи, “планка” – 120-180 с., вистрибування в гору (на платформу) з обтяженням, силові

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

		розгинання рук в упорі від лавки, комплексні вправи на TRX петлях, “бурпі”.	вправи на TRX петлях, “бурпі”, силовий тест “Купера”.
Аеробні вправи	Біг 5-7 хв. або ходьба 10-20 хв. в середньому темпі, степ-аеробіка, стрибки на скакалці (3 серії по 1-2 хв.), стрибки на місці.	Біг 10-15 хв. або ходьба 15-25 хв. в середньому темпі з обтяженням (гантелі 1 кг.), бігова доріжка 10 хв., степ-аеробіка, стрибки на скакалці (4 серії по 2-3 хв.), стрибки на місці з обтяженням, човниковий біг.	Біг 15-20 хв., крос, бігова доріжка 20 хв., степ-аеробіка з обтяженням (100-300 гр.), стрибки на скакалці (5 серії по 3-4 хв.), гребний тренажер, човниковий біг, біг з прискоренням
Вправи зі снарядами	Ривок гири 8 кг. (3 серії по 1-3 хв.), вправи з медболами та гантелями 1-3 кг.), тренажери з мінімальним обтяженням, вправи з бодібаром (3-5 кг.).	Ривок гири 8 кг. (3 серії по 2-4 хв.), вправи з медболами та гантелями 3-5 кг.), тренажери з середнім обтяженням, вправи з бодібаром (5-7 кг.).	Ривок гири 16 кг. (3 серії по 2-4 хв.), вправи з медболами та гантелями 5-8 кг.), тренажери з середнім обтяженням, вправи з бодібаром (7-8 кг.) вправи з канатом.
Стречинг (розтягування)	15 хв.	10 хв.	10 хв.
Тривалість тренування	до 30 хв.	30-45 хв.	30-60 хв.

Співвідношення використання вправ різного характеру на етапах тренувань є одним із основних факторів підвищення ефективності навчально-тренувальних занять (рис. 1).

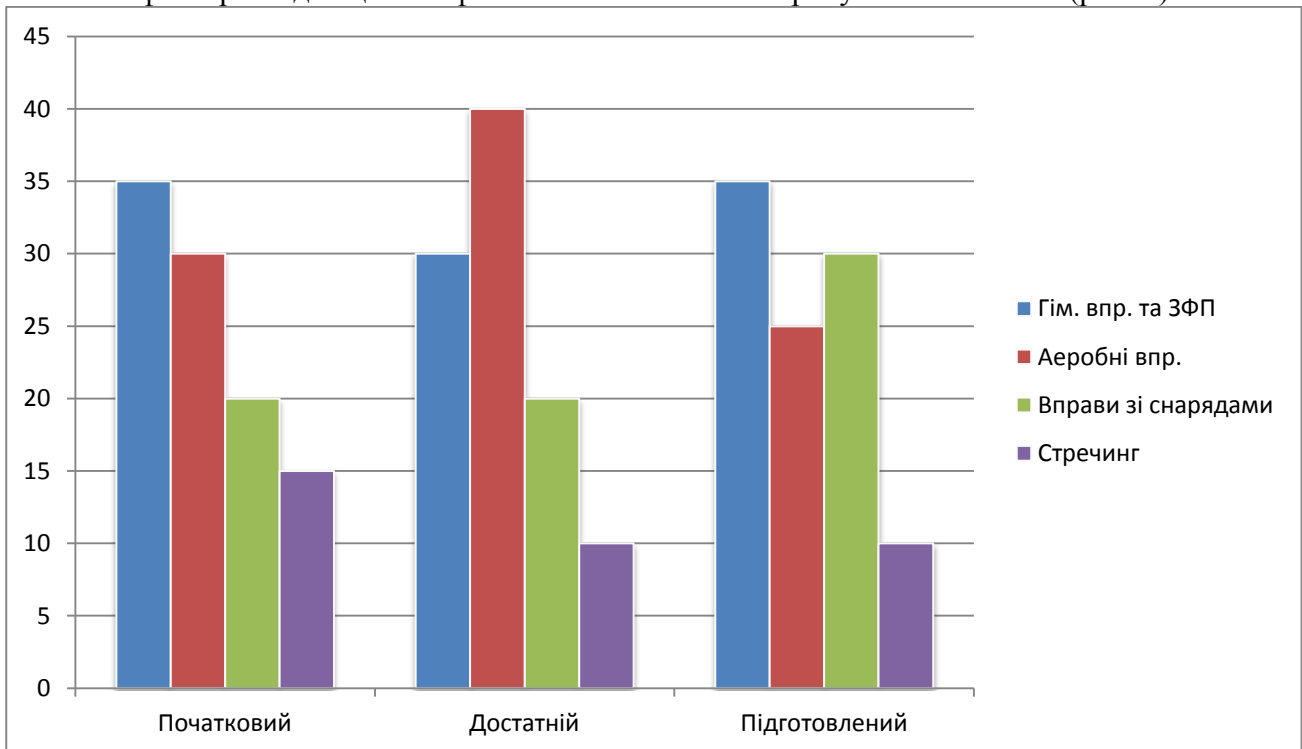

Рис. 1.

Співвідношення використання вправ на занятті в залежності від рівня фізичної та технічної підготовленості

Можна виділити декілька плюсів кросфіту для жінок

1. Головна користь цього виду фітнесу – рівномірний розвиток м'язів всього тіла;
2. зниження ваги (одне тренування позбавить від 800-1000 калорій);
3. зміцнення серцево-судинної системи;
4. збільшення об'єму легень;
5. поліпшення координації, балансу;
6. підвищення гнучкості;
7. поліпшення витривалості і сили;
8. прискорення метаболізму.

З усього вище сказаного можна зробити висновки, а саме: що сьогодні кросфіт має кілька рівнів складності, саме своєю варіативністю рівнів навантаження він підходить тим, хто вже займається фітнесом або на початковому етапі навчання.

На нашу думку, саме кросфіт як новий вид спорту може стати таким потужним стимулом для військовослужбовців-жінок до регулярних занять фізичною підготовкою. Однак наукових досліджень в даному напрямку ще недостатньо. Це обумовлює потребу в більш детальному вивченні та експериментальній перевірці впливу занять кросфітом на зміну мотивації до регулярних занять фізичною підготовкою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Базилевич Н., Тонконог О.С. Особливості використання нового виду спорту «Crossfit» у самостійній фізкультурно-оздоровчій роботі студентів // Гуманітарний Вісник ДВНЗ «Переяслав-Хм. ДПУ ім. Григорія Сковороди». Спецвипуск. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 136-142.
2. Волосків Д. Загальні питання фізичного виховання жіночого контингенту в військових вузах // Фізична культура, спорт: наука і практика. 2012. № 3. С. 31-34.
3. Завидівська Н., Ополонець І. Шляхи оптимізації фізкультурно-спортивної діяльності студентів вищих навчальних закладів // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 2010. № 2 (10). С. 50–54.
4. Єрьомін С.А. Методичні рекомендації з фізичної підготовки у військах (силах): методичний посібник. Київ, 2006. 282 с.
5. Кізло Л.М. та ін. Особливості фізичної підготовки військовослужбовців-жінок: навчально-методичний посібник. К: УФП ЗСУ, 2008. 136 с.
6. Наказ НГШ – ГК ЗС України №35 від 11.02.2014 " Про затвердження Тимчасової настанови з фізичної підготовки у Збройних Силах України". Київ, 157 с.
7. Турчинов А., Таймасов Ю. Шляхи підвищення ефективності фізичної підготовки курсантів-жінок вищих військових навчальних закладів (на прикладі впровадження системи кросфіт) // Новий Колегіум. 2018. № 1. С. 68-72.

УДК 796.05

*Ерасыл Жазыкбаев, Ертуган Зейнуллинов, Алтынай Балтина
(Алматы, Казахстан)*

ЖОҒАРЫ ДӘРЕЖЕЛІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ДАЯРЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Боксшының спорттық жетілу үдерісін басқарудың тиімділігі көбінесе кері байланыстың болуы мен сенімділігіне байланысты. Спортшының жағдайын диагностикалау және басқарушылық шешімдерді қабылдау үшін кешенді бақылау арқылы алуға болатын бастапқы ақпараттың белгілі бір санының болуы талап етіледі. Мұндай ақпарат жоспарланған спорттық нәтижеге қол жеткізу үшін талап етілетін дайындықтың ағымдағы параметрлері туралы деректерден ғана емес, сондай-ақ моделдік сипаттамалардан да тұруы тиіс.

Кілт сөздер: бокс, дене дайындығы, функционалды дайындығы.

The effectiveness of managing the process of sports improvement of a boxer largely depends on the availability and reliability of feedback. To diagnose the condition of an athlete and make management decisions, a certain amount of initial information is required, which can be obtained through comprehensive monitoring. Such information should contain not only data on the current training parameters required to achieve the planned sports result, but also model characteristics.

Keywords: boxing, physical training, functional training.

Өзектілігі. Заманауи спортта жетістік деңгейі органдардағы арнайы бейімделгіш өзгерістермен қамтамасыз етіледі. Қайталанған дене жүктемелерінде нуклеин қышқылдары мен ақуыздардың синтезі белсендіріледі, соның нәтижесінде «ағзаның жұмыс қабілеттілігін шектейтін мүшені кеңейтетін тармақталған құрылымдық із қалыптасады және осы арқылы ағзаның дене жүктемелеріне ұзақ уақытқа бейімделуінің негізін құрады – жаттыққандықтың пайда болуының биологиялық негізі [1]. Жүйелі құрылымдық ізді қалыптастыруда бүкіл ағзаның жасушаішілік және жоғарғы нейрогуморальдық механизмдерінің үйлесімді жұмыс істеуі шешуші рөл атқарады. Белгілі бір сипаттағы жүйелі жаттығу жүктеменің түріне сәйкес келетін өзгерістерге алып келеді. Осылай, жылдамдықты-күштік жүктеме басқа бағыттағы жаттығулармен салыстырғанда бұлшықеттердегі креатинфосфатының шоғырлануының артуын көбірек тудырады [2].

Білікті спортшының дене дайындығы арнайы жаттыққандықтың максимумына қол жеткізуге (немесе ұстап тұруға) бағытталған функционалды бағыттылықтың сипатына ие болуы керек. Спортшының біліктілігінің өсуімен арнайы дайындықтың өсуіне тек анағұрлым арнайы жаттығу әсерлерін қолдану есебінен ғана (құралдардың, режимдердің немесе әдістердің құрамы, оларды қолдану бойынша) қол жеткізілетіндігі анықталды. Алайда бастапқы кезеңдерде мұндай тәсілді пайдалану нәтижелі болмайды [3].

Зерттеу нәтижелері. Бастапқы кезеңдерде тар ерекшелікті әсерлерді қолдануға деген теріс қатынас себептерінің бірі бейімделудің даму заңдылықтарында жатыр. Біліктіліктің өсуі жаттыққандықтың да артуын, яғни, анағұрлым маңызды әсерлерге бейімделуді білдіреді. Егер спортшы дайындықтың бастапқы кезеңдерінде жоғары спорттық шеберлікке тән әсер етулерге үйренсе, оған кейінгі кезеңдерде бейімделу деңгейін одан әрі арттыруға қол жеткізу қиын болады. Бастапқы кезеңдерде жұмыс қабілеттілігінің жалпы деңгейін көтеріп, тар ерекшелікті жарыс қызметінің де көрсеткіштер деңгейін арттыруға мүмкіндік беретін арнайы емес жұмыстың үлкен көлемін қолданған ұтымдырақ болады (кем дегенде, адам ағзасының даму заңдылықтары туралы қазіргі заманғы түсініктер тұрғысынан). Жаттыққандықтың өсуімен жаттығу құралдарының көптүрлілігі жалпы әсер ететін көптеген құралдардан біртіндеп бас тартудың есебінен азаяды.

Дене дайындығының міндеттерін шешу үшін қосымша ерекше емес әдістерді қолдану ұсынылады. Мысалы, дене және идеомоторлық жаттығудың оңтайлы үйлесімі бір дене жаттығуынан гөрі үлкен нәтиже береді. Спорттық жаттығулар заңдылықтарының негізінде ұйымдастырылған жаттығу үдерісінде жеке ерекшеліктерді қарастыру дайындықтың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді, жас боксшыларда жеке мәнерді қалыптастыруға көмектеседі. Және керісінше, білікті боксшылардың боксты жүргізу мәнері дене дайындығының ерекшеліктерін анықтайды.

Күш қабілеттерін дамыту адамның кез келген қозғалысы күштің көрініс табуымен байланысты, бірақ оның көріну тәсілдері әр түрлі және күш қабілеттерінің нақты түріне тәуелді. Бокста күш әртүрлі қозғалыстар мен қалыптарда жеке бұлшықет топтарының динамикалық және статикалық күштерін білдіреді. Сонымен қатар күш қуатпен – күш салулардың дамуының бірдей емес режимімен (мысалы, жарылыстық сипаттағы), сондай-ақ, күштің төзімділігімен - жүктеменің күштік компоненттерімен туындайтын шаршауға қарсы тұру қабілетімен сипатталады. Бәлкім, күш төзімділігін дербес күштік, статикалық, жылдамдықты-күштік, сондай-ақ күштің біріккен көріністеріне деген төзімділік деп бөлуге болады. Біздің көзқарасымыз бойынша, мұндай нақтылау спорт тәжірибесінде ғылыми әзірлемелерді пайдаланудың тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Күш қасиеттерін тәрбиелегенде максималды және жылдам, изометриялық және динамикалық күштерді көрсете алу қабілеттері өзара өте күрделі байланысқан екендігін ескеру қажет. Бір жағынан, олардың арасында олардың салыстырмалы тұтастығын көрсететін белгілі бір корреляция байқалады, сонымен қатар, кейбір басқа жағдайларда бұл көрсеткіштердің арасында елеулі айырмашылықтар болатындығы туралы фактілер де бар. Сондай-ақ, ерікті күш пен бұлшықеттердің жергілікті төзімділігінің көрсеткіштері арасында да күрделі байланыс байқалады. Бірдей бұлшықет топтарының максималды өнімділік күші мен статикалық төзімділігі тікелей тәуелділікпен байланысады: бұлшықеттердің күші неғұрлым көп болса, таңдалған күш салуды соғұрлым ұзақ ұстап тұра аласыз (абсолютті жергілікті статикалық төзімділік көбірек). Алайда, салыстырмалы түрде теңдей бұлшықет күш-жігерін ұстап тұрғанда (мысалы, олардың максималды ерікті күшінің 60%-ы) орташа жұмыс уақыты шамамен бірдей болады. Максималды ерікті күш пен динамикалық төзімділіктің көрсеткіштері арасында тікелей байланыс анықталмады.

Күш қабілеттерін тәрбиелеудің негізгі құралдары - күштік жаттығулар. Оларды орындау кезіндегі бұлшықет қысымдары жарыс талаптарға жиірек сай келеді немесе олардан біраз асады. Тым аз сыртқы қарсыласу жүйке-бұлшықет аппараты қызметін жеткілікті деңгейде шоғырландыра алмайды. Аз қысымдарды пайдалану кейбір жеке міндеттерді шешуде, сондай-ақ жаңадан бастаған спортшылармен (әсіресе жастармен) жұмыс істеуде ақталған (және мақсатқа сай) болуы мүмкін. Жаттыққандық өскен сайын бұлшықет күшінің одан әрі дамуы тітіркендіргіш шамасының біршама өсуін талап етеді.

Егер бастапқы жаттығу кезінде күштік дайындық құралдарының көпшілігі күш қабілеттері құрылымының көптеген құраушыларына оң әсер етсе, біліктіліктің өсуімен жағдай өзгереді: жарыс қызметінің ерекшеліктеріне бағытталу қажет болады. Арнайы күштік дайындық құралдарының жарыс жаттығуларындағы күштің көрінуіне қойылатын талаптарға сәйкес келуін келесі критерийлер бойынша бағалайды: қозғалыс амплитудасы және бағыттылығы; динамикалық күш салудың шамасы; барынша күш салудың жылдамдығын дамыту; бұлшықет жұмысының режимі.

Техникалық шеберлікті арттыруға күш дайындығы көмектесуі үшін, ең алдымен, балуан өз арсеналындағы әдістерді орындау үшін қажетті бұлшықет топтарын дамытуы керек. Сонымен қатар, әр түрлі бұлшықет топтарының күштік қатынасы оңтайлы шектерде болуы керек, әйтпесе техникалық әрекеттер құрылымы бұрмаланады.

Білікті боксшыларды даярлау барысында серіктеспен жасалатын күштік жаттығуларға маңызды орын бөлінуі керек, бұл тек күшті тиімді дамытып қана қоймай, сонымен қатар жеке техникалық элементтерді жақсартуға мүмкіндік береді. Күш дайындығы мәселелерін

шешудегі жаттығу әдістері құрылымның белгіленген компоненттерін арттыру міндетімен анықталады. Егер төменгі разряд деңгейінде күш пен бұлшықет массасының қатар өсуіне, әдетте, теріс баға берілмесе, онда біліктілікті арттыру шамасына қарай бұлшықеттердің айтарлықтай өсуімен байланысты емес әдістерге артықшылық беріледі. Бұл бұлшықет пен бұлшықет ішілік үйлесімді қамтамасыз ететін шартты-рефлекстік байланыстардың қалыптасуы кезінде мүмкін болады.

Абсолютті күштің айтарлықтай өсуіне азайту режимінде жаттығу арқылы қол жеткізуге болады. Үлкен жүктемелерден бастап (максимум 120-140% дейін), кейіннен оларды бірте-бірте азайтады. Изометриялық әдіс бірқатар артықшылықтарға ие. Мысалы, спорттық техниканың негізгі элементтерінің ең дәл кинестетикалық сезімдерін көрсететін позициялардағы жеке және іс жүзінде кез келген бұлшық топтарына қажетті ұзақтықта жергілікті әсер ету күш қабілеттерін арттырумен қатар техниканың маңызды параметрлерін жетілдіріп, кемшіліктерді жоюға көмектеседі. Статикалық жаттығуларды қолдану арқылы жаттығу сонымен қатар назарды шоғырландыру қабілетін де дамытады.

Жарылыс күші күш пен жылдамдық компоненттерімен анықталады. Оны нығайту үшін қысқа мерзімді максималды күш салу әдістері, қайталану саны 3-5 болатын шеңберлі және қайталанатын әдістер ұсынылады. Қайталанатын әдісті пайдалану кезіндегі сыртқы қарсыласудың мәні айтарлықтай шекте өзгереді, мысалы, 20-40% және т.б.

Абсолютті күшті дамыту кезіндегі сияқты, жарылыс күшін жетілдіру кезінде де бұлшықет ішілік және бұлшықет аралық үйлесімдер өте маңызды. Білікті боксшылардың жарылыс күшін дамытуға арналған құралдар мен әдістерді іріктеудің басты критерийі - жаттығулардың кеңістіктік және динамикалық құрылымдарының жарыс қызметінің талаптарына сәйкес келуі. «Екпінді» типтегі жаттығуларды пайдалану жоғары нәтиже береді, оларды орындау жүктелген бұлшықеттің алдын-ала созылуымен және кейінгі шоғырланған жарылысымен байланысты. Бұлшықет жұмыстарының әртүрлі режимдерінің комбинациясы күш көрсеткіштерінің өсу қарқынына оң әсер етеді.

Күш төзімділігі кардиореспираторлық жүйенің функционалдық мүмкіндіктерімен, жұмысшы бұлшықеттердің оттегін тиімді пайдалану қабілетімен, ағзаның гликолиз арқылы энергия алу қабілетімен, шаршау сезімдерін жеңуге деген психологиялық тұрақтылықпен анықталады. Күштік жаттығулар бұл компоненттерді дамытып қана қоймай, спортшының тиісті жұмысты жүзеге асыруға деген қабілетін арттырады.

Соңғы жылдарда күшті дамытудың дәстүрлі емес әдістері ретінде электростимуляция, немесе қосымша жасалған афференттік ықпалдар әдісі кеңінен таралған. Бұл әдісті қолдану дәстүрлі тәсілдерді қолдану арқылы жаттығу кезіндегіге қарағанда орта және жоғары білікті боксшылардың күшінің айтарлықтай өсуіне мүмкіндік береді. Қосымша афференттік ықпалдар әдісі әдеттегі құралдардың тиімділігі аз болған кезде жоғары білікті боксшыларды даярлауға жарамды. Арнайы жаттығуларға артықшылық беріледі. Күштік жаттығулар міндетті түрде басқа дене қасиеттерінің дамуымен - жылдамдық, икемділік, ептілік – үйлесім табуы тиіс.

Қорытынды. Бақылау тобындағы боксшылармен салыстырғанда эксперименттік топтағы боксшыларда білезік күші 4,9%-ға ($p<0,05$) және бел күші - 9,2%-ға ($p<0,01$) айтарлықтай өсті. Күш төзімділігінің көрсеткіштері 17,2%-ға ($p<0,01$) жақсарды, үйлестіруші мүмкіндіктер 7,5-17,6%-ға ($p<0,05$), жарысшы күшінің көрсеткіштері - 7,4%-ға ($p<0,05$) және жылдамдық көрсеткіштері - 12,5-45,5%-ға ($p<0,01$) өсті. Бұл боксшылардың жоғары әлеуетін және жан-жақты дене дайындығын, олардың арнайы жаттығулардағы жылдамдықты-күштік қабілеттерді жүзеге асыруға деген үздік дайындығын сипаттайды. Эксперимент көрсеткендей, боксшыларды дайындауда жылдамдықты-күштік қасиеттерді дамытудың жекешелендірілген және қарқындалатын даярлығын пайдалану эксперименттің соңында анағұрлым жоғары деңгейге жеткен боксшының қажетті қозғалыстық қасиеттерін мақсатқа сай жақсартуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы. М.: Наука, 2017. 196 с.
2. Карпман В.Л., Хрущев С.В., Борисов Ю.А. Сердце и работоспособность спортсмена. М.: Физкультура и спорт, 2018. 120 с.
3. Кузнецов А.И., Мороз В.В., Зангиев Д.Г. Техничко-тактические показатели соревновательной деятельности боксеров-юниоров // Комплексный контроль в подготовке юных спортсменов: Сб. научных трудов. М., 2014. С. 92-93.
4. Куликов Л.М. Управление спортивной тренировкой: системность, адаптация, здоровье. М.: ФОН, 2015. 395 с.

УДК 796.05

*Ерболат Жоламанов, Дастан Садуакасов,
Эдуард Габдулов, Хамит Бараев
(Алматы, Казахстан)*

**ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ТЯЖЕЛОАТЛЕТОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ
НА СПЕЦИАЛЬНУЮ РАБОТОСПОСОБНОСТЬ**

В настоящей статье приведен метод оценки физической и функциональной подготовленности тяжелоатлетов высокой квалификации во время тренировочных занятий. Исходным положением данного метода является принцип достижения значительного спортивного результата спортсменом при одновременном сохранении высокого уровня его здоровья. Именно поэтому данный метод предполагает индивидуальный подход к каждому спортсмену-тяжелоатлету, ко всему тренировочному процессу, и предполагает специальную систему.

Ключевые слова: *тяжелая атлетика, специальная работоспособность, функциональная возможность*

This article presents a method for evaluating the physical and functional fitness of highly qualified weightlifters during training sessions. The starting point of this method is the principle of achieving a significant sporting result by an athlete while maintaining a high level of health. That is why this method assumes an individual approach to each weightlifter, to the entire training process, and assumes a special system.

Keywords: *weightlifting, special performance, functionality.*

Актуальность. Спортивная карьера и достижения тяжелоатлетов подвластна влиянию многих факторов, улучшающих либо ухудшающих работоспособность спортсмена [1]. К подобным факторам относят реакции организма на физические перегрузки, снижение срока восстановительных процессов в организме, приводящих в итоге к перенапряжению всего организма и накоплению физического и морального утомления. Для поддержания работоспособности тяжелоатлетов большое значение имеет своевременная оценка тренером состояния организма спортсмена во время учебно-тренировочного процесса [2].

Давно известно, что действующие методы проверки текущего функционального состояния организма тяжелоатлетов могут регистрировать только уже возникшее нарушение, либо дать к изучению спортивного врача множество сведений, из которых часто сложно сделать достоверный прогноз функционального состояния и резервных возможностей организма спортсмена [3]. Кроме того, на получение и дальнейшую обработку результатов обследования необходимо достаточное количество времени, а внесение изменений в учебно-тренировочный процесс при возникновении физической и функциональной перегрузки необходимо вводить своевременно.

В то же время Всемирным антидопинговым агентством приняты соответствующие постановления о ужесточении контроля за употреблением запрещенных препаратов, что в

свою очередь говорит о возрастающей роли сохранения здоровья спортсменов не только перед Олимпийским комитетом, но и перед мировым сообществом.

В данной связи актуальной является вопрос оперативной оценки текущего физической и функциональной подготовленности спортсменов-тяжелотлетов высокой квалификации без применения амбулаторных анализов и прочих медицинских исследований, а также своевременная коррекция резервного потенциала спортсменов, которая позволяет избежать формирования разнообразных заболеваний и развития переутомления на всех этапах тренировочного и соревновательного процессов.

Цель работы – оценить физическую и функциональную подготовленность тяжелоатлетов высокой квалификации.

Задачи исследования: Рассмотреть теоретические основы управления физической и функциональной подготовленности тяжелоатлетов высокой квалификации; исследовать показатели физической и функциональной подготовленности спортсменов; определить взаимосвязь между показателями функциональной и физической подготовленности спортсменов высокой квалификации и их влияние на спортивный результат; дать практические рекомендации по управлению физической и функциональной подготовленности спортсменов

Методы исследования: изучение и обобщение научно-методической литературы; анализ документальных материалов; педагогические наблюдения; педагогические контрольные испытания; педагогический эксперимент.

Результаты исследований. В данном исследовании мы провели оценку динамики показателей функционального состояния спортсменов-тяжелотлетов в подготовительном периоде, результаты статистического расчета наглядно представлены в рисунках 1–3. Функциональное состояние тяжелоатлетов оценивалось по данным расчета двойного произведения, косвенно отражающего потребность миокарда в кислороде, систолического и минутного объема крови по формуле Старра, систолический объем крови по формуле Карпмана, относительного МПК, относительного PWC_{170} и относительного объема сердца. Вышеперечисленные показатели определялись в раз в неделю выполнения теста PWC_{170} .

На рисунке 1, представлены результаты изменений показателей систолического объема крови (СО), определенных по формуле Старра. Изменение СО между первым и вторым микроциклами у полулёгких весовых категории составило 3,97% ($P>0,001$), между вторым и третьим микроциклом составило 6,9% ($P>0,001$), общий рост СО между первым микроциклом и третьим составил 10,8% ($P>0,001$).

У полутяжелых весовых категорий так же прослеживался рост физиологических резервов организма. Так между первым и вторым микроциклом рост СО составил 10,8% ($P>0,001$), во втором и третьем микроциклах наблюдается небольшое снижение СО на 0,9%, суммарное повышение СО у полутяжелых весовых категории составил 9,9% ($P>0,01$).

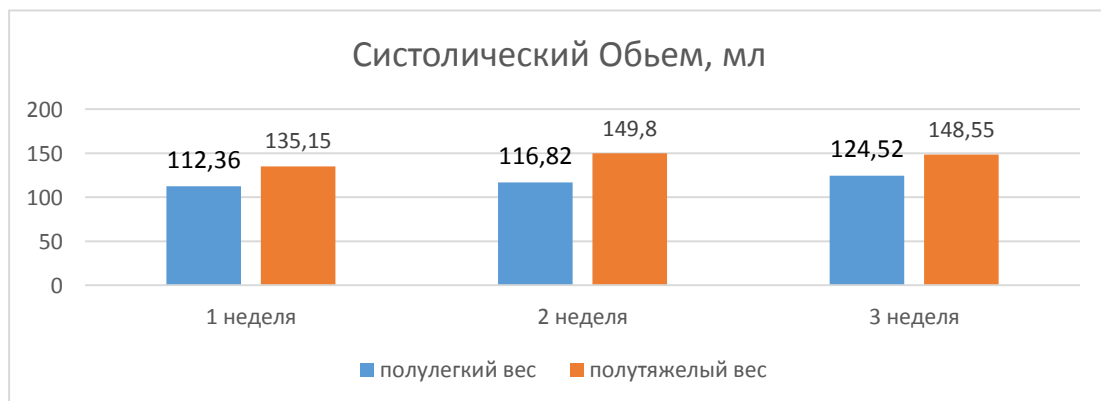

Рис. 1. Динамика показателей систолического объема крови (мл) (рассчитанного по формуле Старра) у тяжелоатлетов в подготовительном периоде подготовки

Таблица 1. Динамика средних значений и отклонений PWC_{170}

ГРУППА	Ноябрь, 2019		13 ноябрь 2019		20 ноябрь 2019		27 ноябрь, 2019	
	X	S _x	X	S _x	X	S _x	X	S _x
Полулегкие	13,84	0,93	13,7	0,82	14,62	0,74	16,26	1,14
P	>0,001		>0,001		>0,001		>0,001	
Полутяжелые	15,4	2,59	15,85	2,28	18,6	4,42	18,3	1,99
P	>0,001		>0,001		>0,001		>0,001	

На рисунке 2 представлена динамика физической работоспособности PWC_{170} на килограмм веса трех микроциклов. Из диаграммы видно, что в полулегких весовых категориях наблюдается рост показателей работоспособности между первой и второй неделями микроцикла на 6,7% при $P>0,001$, а между вторым и третьим 12,3% ($P>0,001$), суммарное увеличение первого микроцикла и второго составляло 19% ($P>0,01$).

Таблица 2. Динамика средних значений и отклонений PWC_{150}

ГРУППА	Ноябрь 2019		13 ноября 2019		20 ноября 2019		27 ноября 2019	
	X	S _x	X	S _x	X	S _x	X	S _x
Полулегкие	10,74	0,87	10,7	0,92	14,62	0,74	12,78	0,86
P	>0,001		>0,001		>0,001		>0,001	
Полутяжелые	12,05	1,94	12,3	1,24	14,23	2,84	14,1	1,4
P	>0,001		>0,001		>0,001		>0,001	

На рисунке 2 изображена динамика физической работоспособности PWC_{150} на килограмм веса трех микроциклов. Из рисунка показано что в полулегком весе между первым и вторым микроциклов увеличение произошло на 8,4% при $P>0,001$, и между вторым и третьим микроциклом так же увеличивается показатель на 10,3% ($P>0,001$). Суммарное увеличение 3 микроциклов достигает 19,6% ($P>0,001$).

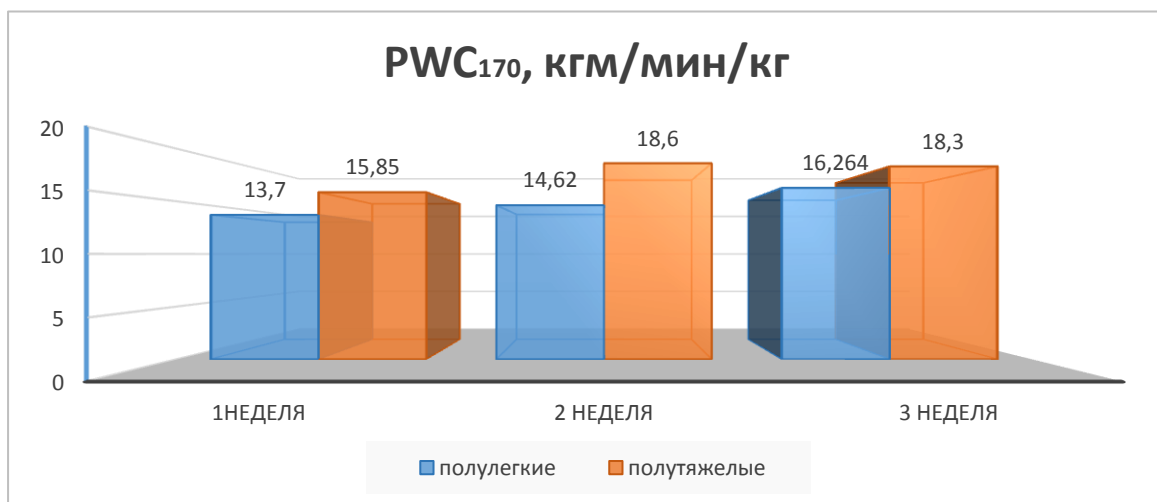

Рис. 2. Динамика показателей физической работоспособности тяжелоатлетов на килограмм PWC_{170} .

В полутяжелых весовых категориях после первой недели микроцикла происходит повышение показателя более значимо на 15,4% ($P>0,001$), а после микроцикла уменьшение статистически незначимо на 0,5% ($P<0,01$) и их суммарное увеличение составило 14,9% ($P>0,001$).

На рисунке 3 представлена динамика физической работоспособности PWC_{130} на килограмм веса трех микроциклов.

Таблица 3. Динамика средних значений и отклонений PWC_{130}

ГРУППА	Янв. 2019 г.		13 янв. 2020 г.		20 янв. 2020 г.		27 янв. 2020 г.	
	X	S_x	X	S_x	X	S_x	X	S_x
Полулегкие	7,66	0,94	8,01	0,81	8,66	0,78	8,76	1,87
P	>0,001		>0,001		>0,001		>0,001	
Полутяжелые	8,7	1,40	8,72	0,80	9,8	1,36	10,0	0,7
P	>0,001		>0,001		>0,001		>0,001	

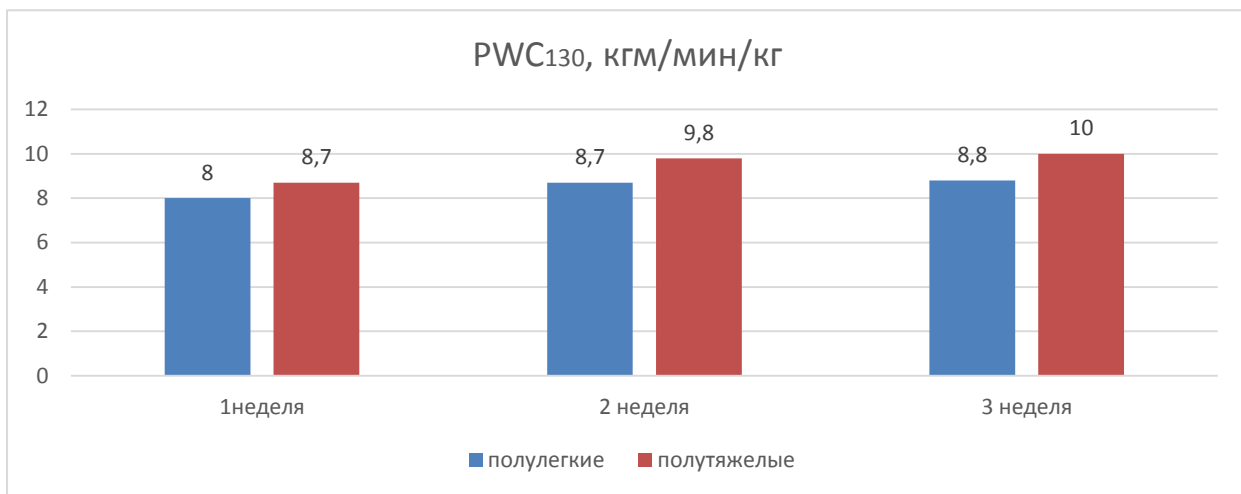

Рис. 3. Динамика показателей физической работоспособности тяжелоатлетов на килограмм PWC_{130} .

В полулегких весовых категориях суммарное увеличение показателя физической работоспособности на 10%, а у полутяжелых весовых категориях на 14,9% при $P>0,001$. Динамика PWC_{130} на килограмм веса после недельных микроциклов сложилось так: после первой недели в полулегких категориях 8,8%, у полутяжелых категориях на 12,6% при $P>0,001$ после второй недели увеличение незначительно на 1,1% и 2% соответственно при $P>0,01$.

Выводы. Нашими исследованиям установлено, что у тяжелоатлетов полулегких весовых категории рост систолического объема крови за 3 микроцикла подготовки мог возрастать до 10,8% ($P>0,001$). У полутяжелых весовых категорий выявлен несколько ниже суммарный эффект роста систолического объема крови и он составил 9,9% ($P>0,01$). Уровень физической работоспособности относительно показателя PWC_{170} у полулегких весовых категории после трех микроциклов увеличился по сравнению с первым микроциклом на 19% ($P>0,01$), PWC_{150} на килограмм веса на 19,6% ($P>0,001$). При пульсе 130 уд/мин относительные показатели физической работоспособности в полулегких весовых категориях суммарно увеличение показателя физической работоспособности на 10%, а у полутяжелых весовых категориях на 14,9% при $P>0,001$.

Анализ корреляционных связей показал, что с ростом спортивного мастерства увеличивается время задержки дыхания спортсменов на выдохе. Это является свидетельством высокой значимости функциональной подготовленности для уровня спортивного мастерства тяжелоатлетов, а также отражает характер адаптационных изменений в организме спортсменов под воздействием тренировочной нагрузки с большими отягощениями.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Озолин Н.Г. Современная система спортивной тренировки. М.: Физкультура и спорт, 2009. С. 479.
2. Соколов Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. М.: Физкультура и спорт, 2008. С. 330.
3. Галичев В.М. Материалы и обоснование системы текущего педагогического контроля в скоростно-силовых видах спорта. ТиП ФК. 2011. №6. С. 64-70.

УДК 796.05

*Айдын Калимолда, Тайыржан Искаков, Алтынай Балтина
(Алматы, Казахстан)*

ЕРКІН КҮРЕС БАЛУАНДАРЫН СПОРТТЫҚ ІРІКТЕУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Спорттық іріктеудің маңызды құраушыларының бірі – спортшы дарындылығының ерекшеліктерін диагностикалауға мүмкіндік беретін адекватты критерийлерді даярлау. Спортшының әлеуетті жетістіктерін болжау спорттың белгілі бір түрінде мамандануға қатысты спорттық жарамдылық критерийлері ретінде қабылданған көрсеткіштердің негізінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Кілт сөзде: еркін күрес, спорттық іріктеу, диагностика.

One of the important components of sports selection is the development of adequate criteria to diagnose the peculiarities of an athlete's personality. The forecast of potential achievements of an athlete can be based on indicators that are accepted as criteria for athletic fitness in relation to specialization in a particular sport.

Keywords: freestyle wrestling, sports selection, diagnostics.

Өзектілігі. Спорттық іріктеудің маңызды құраушыларының бірі – спортшы дарындылығының ерекшеліктерін диагностикалауға мүмкіндік беретін адекватты критерийлерді даярлау. Спортшының әлеуетті жетістіктерін болжау спорттың белгілі бір түрінде мамандануға қатысты спорттық жарамдылық критерийлері ретінде қабылданған көрсеткіштердің негізінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Қозғалыс мүмкіндіктеріне сәйкес оңтайлы тандап алынған мамандық спортшылардың жылдам жетілуіне және спортта ұзақ өмір сүрулері мен үлкен жетістіктерге қол жеткізулеріне көмектеседі. Қозғалыс әлеуетінің мүмкіндіктерін білу бізге спортшының физикалық қабілеттерінің болжамдық күшті және әлсіз жақтарын саралауға мүмкіндік береді, және, тиісінше, даярлықтың күшті компоненттерін белсенді түрде жетілдіреді және арнайы әдістердің көмегімен әлсіз жақтарын дамытуға бағытталады.

Қазіргі заманғы спорттық тәжірибеде әрбір жаттықтырушының өз қамқорлығындағы баланың спорттық қабілетті саласының ықтимал бағытын анықтау үшін қозғалыс әлеуетін диагностикалаудың ең қарапайым әдістерін игеруі өте маңызды.

Үздік спорттық нәтижеге қол жеткізу үшін кемінде екі шарттың үйлесуі қажет: спортшыда сәйкес негіздің, яғни, қызметтің осы түріне бейімділігін анықтайтын ағзаның мұрагерлік қасиеттерінің болуы және спорттық жаттығулар барысында оларды максималды жүзеге асыруы [1]. Негіздерді жүзеге асыру мәселесі дербес спорттық дайындықтар арқылы шешіледі, ал спорттық қызметтерге қатысты негіздерді анықтау мәселесін спорттық бағдар мен іріктеу шешеді.

Қабілеттер мәселесі бұрыннан бері ғылымның әр түрлі салаларының өкілдерінің қызығушылығын тудырып, назарын аударды: философия, педагогика, психология, физиология [2]. Бұл бағытты практикалық жүзеге асыру кәсіби қызметке немесе нақты спорт түрімен шұғылдануға ең қабілеттілерді іріктеуден тұрады.

«Спорттық іріктеу» және «спорттық бағдарлау» ұғымдары бір-біріне ұқсас емес, бірақ спорттық іріктеу спорттық бағдармен тығыз байланысты.

Спорттық іріктеу - бұл белгілі бір спорт түріне немесе спорт түрлерінің тобына мамандандырылатын балалардың мүмкіндіктері мен қабілеттерін анықтайтын педагогикалық, әлеуметтанушылық, психологиялық және медициналық-биологиялық зерттеу әдістерін қамтитын кешенді сипаттағы ұйымдастыру-әдістемелік іс-шаралар жүйесі [3].

Спорттық іріктеудің негізгі міндеті спорттың қандай да бір түріне қойылатын талаптарға көбінше сәйкес келетін негіздер мен қабілеттерді және жеке ерекшеліктері спорт түрінің өзгешелігіне сәйкес келмейтін тұлғаларды анықтау және жан-жақты зерттеуден тұрады.

Спорттық іріктеу спортшының көп жылдық дайындық кезеңінің барлығын қамтиды, оның орташа ұзақтығы 8-12 жыл. Спорттық келешектің жеткілікті сенімді болжамын жүзеге асырудың мүмкін еместігін ескере отырып, бірқатар авторлар жеке спорттық мүмкіндіктерді максималды жүзеге асыру кезеңінде, бастапқы даярлық кезеңінде, алдын ала және мамандандырылған базалық даярлықта іріктеуді ерекшелелеуді ұсынады.

«Спорттық бағдар» термині екі құраушыдан тұрады: «бағдар» және «спорт». Үлкен Кеңес энциклопедиясында бағдарлау, бағдарлану сөзі (француз сөзінен «orientation» - сөзбен-сөз, шығысқа бағытталу және латын сөзінен «origens» - шығыс) кеңістікте өз қалпын анықтау; бірдеңені түсіну қабілеті; кез-келген қызметтің бағыттылығы деп қарастырылады. Демек, «бағдарлау» сөзінің мағынасы - бұл орынды анықтау, қозғалыс бағытын таңдау, белгілі бір қызметтегі бағыт.

Осыған орай, сөздің кең мағынасында спорттық бағдарлауды спорт саласында қандай да бір бағытты таңдау қызметі ретінде қарастырған жөн.

Спорттық бағдарлау үдерісі мыналардан тұрады:

- 1) спорттық білім беру;
- 2) спорттық диагностика және қабілеттерді, дарындылықты болжау;
- 3) спорттық кеңес берулер;
- 4) спорттық бейімдеу.

Зерттеу нәтижелері. Осылайша, іріктеу кезінде осы спорт түріне анағұрлым жарамды адамдарды таңдау жүзеге асырылатын спорт түрінің талаптарына сүйенеді, ал спорттық бағдарлау кезінде нақты белгілі бір баланың қабілетіне баға беріліп, соның негізінде сол балаға ең қолайлы спорттық қызмет таңдалады. Теориялық алғышарттар негізінде біз еркін күрестен бастапқы даярлық топтарына балаларды спорттық іріктеудің интегративтік әдістемесін жүзеге асырудың педагогикалық үлгісін әзірледік.

Бұл әдістеме үш кезеңде жүзеге асырылды және бірінші кезеңде балуанға қажетті дене қасиеттерінің қалыптасуын анықтауға арналған дәстүрлі тесттерден тұрды (иілу; кермеге асылып тұрып қолдарды жазу; тіреліп жатып қолдарды бүгу, жазу; 3x10 метрге «қайталамалы» жүгіріс; бір орыннан ұзындыққа және биіктікке секіру; қолдарды төмен түсіріп тұрып, кеудені алға еңкейту); екінші кезеңі қозғалыс белсенділігінің деңгейін анықтайтын тестілерден тұрды (тәуліктік қозғалыстар санын есептеу және қозғалыс белсенділігінің қажеттілігін анықтау) және үшінші кезеңінде жекпе-жек элементтері бар мамандандырылған қозғалмалы ойындар кешені қамтылды (жанасу; шабуылдаушы қармаулар; бұғаттаушы қармаулар; ығыстыру; қолайлы орын үшін күресу және озу).

Спорттық іріктеудің интегративтік әдістемесін жүзеге асыру нәтижелері бойынша балалар эксперименттік топқа қабылданды. Бақылау тобына іріктеу тек бірінші кезеңнің нәтижелері бойынша жүргізілді.

Күш сияқты дене қасиеттерін сипаттау үшін тест пайдаланылды – кермеде асылып тұрып қолдарды бүгу, жазу және тіреліп жатып қолдарды бүгу, жазу; жылдамдық пен үйлестірушілік қабілеттер - 3x10 метрге «қайталамалы» жүгіріс; жылдамдық-күш мүмкіндіктері – бір орыннан ұзындыққа және биіктікке секіру; икемділік – қолдарды төмен түсіріп, кеудені алға еңкейту. Еркін күрестен бастапқы даярлық тобына бақылау нормативтерін үздік және жақсы орындаған балалар қабылданды. Гигиеналық норма шегінде қозғалыс белсенділігінің оңтайлы деңгейі ағзаның физикалық дамуына, функционалдық және дене дайындығына оң әсер етеді.

Експерименттік топқа қозғалыс белсенділігі жоғары деңгейдегі балалар қосылды, олар тәулігіне орта есеппен $25093,6 \pm 1093,7$ қозғалыс жасады. Қозғалыс белсенділігінің бұл деңгейі гигиеналық норма болады.

Сондай-ақ, қозғалыс белсенділігін бағалау үшін орталық жүйке жүйесінің жеке-типологиялық ерекшеліктерін ескеру де маңызды. «Ішкі» теңгерімінде қозу басым болған мықты жүйке жүйесі бар тұлғаларда қозғалыс белсенділігіне деген үлкен қажеттілік бар.

Експерименттік әдістеме бойынша балалар дене белсенділігінің жоғары және орташа қажеттілігіне қарай іріктелді. Експерименттік топқа қабылданған 30 баланың 22-сінің қозғалыс белсенділігінің қажеттілігі - жоғары, ал 8-інің қозғалыс белсенділігі орташа болды.

Еркін күрестен бастапқы даярлық топтарына балаларды іріктеудің біз әзірлеген интегративтік әдістемесінің үшінші соңғы кезеңіне жекпе-жек элементтері бар мамандандырылған қозғалмалы ойындар кешені кірді.

Мамандандырылған қозғалмалы ойындарды өткізу кезінде келесідей әдістемелік ұсынымдар ескерілді: ойындар өткізілетін алаңдардың мөлшері ауданы бойынша түрленуі қажет (азаю жағына қарай), ойын жаттығуларын орындаудың техникалық элементтерін, ережелері мен ойындардың мазмұнын міндеттерге байланысты күрделендіру немесе жеңілдету қажет.

Мамандандырылған қозғалмалы ойындарды іріктеуде максаты ойын қақтығысы болатын ойындарға ерекше көңіл бөлінді, оларды шешу барысында қажетті дағдылар мен машықтар қалыптасады, қозғалыс белсенділігі, ағзаның функционалдық мүмкіндіктері, еркін күреспен шұғылданатын баланың дене дайындығы артады.

Оқу-жаттығу үдерісінде ойындарды қолдана отырып балаларға жекпе-жек негіздері туралы толық түсінік беру қажет, оған мыналар кіреді:

- қарсыласынан басым болуды қамтамасыз ететін әрекеттермен бастапқы танысу;
- қолайлы жағдайларды жасаудың және қарсыластың тепе-теңдігін бұзудың түрлі тәсілдерін біртіндеп игеру және жасап көру;
- еркін күрес техникасы мен тактикасының түрлі элементтерін меңгеру.

Осылайша, біз еркін күрестен бастапқы даярлық топтарына балаларды іріктеу үшін жекпе-жек элементтері бар мамандандырылған қозғалмалы ойындардың бес тобын құрдық.

Жанасуға мамандандырылған қозғалмалы ойындардың максаты - жекпе-жек ауданының аз бөлігінде маневр жасау дағдыларын анықтау, күрес кезінде түрлі қалыптар мен қашықтықтарды сақтау, қармауларға ену, бұғаттау әрекеттерін еңсеру, қозғалыстағы серіктесті көру аймағында ұстау.

Қорытынды. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыста келесідей деректер анықталды:

- іріктеуден эксперименттік бағдарлама бойынша өткен жас балуандардың дене дамуының деңгейі жылдық циклда оқу-жаттығу циклының басындағымен салыстырғанда 5,3%-ға артты ($P < 0,05$); спорттық іріктеу жалпы қабылданған жүйе бойынша өтке бақылау тобында өсім 5,6%-ды құрады ($P < 0,05$);

- эксперименттік топтың балуандарында жүрек-қантaмыр жүйесінің және тыныс алу аппаратының функционалдық мүмкіндіктерін жетілдіру үдерісі 13,1%-ға ($P < 0,05$), бақылау тобында – бар болғаны 2,9%-ға ($P > 0,05$) жақсарды;

- эксперименттік топтың балуандарында дене дайындығының көрсеткіштері 25,1%-ға ($P < 0,05$), бақылау тобында - 9,4%-ға ($P > 0,05$) артты;

- эксперименттік топтағы техникалық-тактикалық дайындық деңгейі бақылау тобындағыға қарағанда 31,6%-ға ($P < 0,05$) жоғары болды.

Осылайша, еркін күрестен бастапқы даярлық топтарына балаларды іріктеудің интегративтік әдістемесін жүзеге асыру оның жоғары тиімділігін көрсетті, бұл барлық зерттелетін көрсеткіштердің статистикалық түрде нақты өзгерулерінен көрініс тапты. Зерттеудің нәтижелерін спорттық іріктеу жүйесінде және жекпе-жектің басқа да түрлерінде пайдалануға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. М. : Физкультура и спорт, 2018. 223 с.
2. Баландин В.И., Блудов Ю.М. Прогнозирование в спорте. М. : Физкультура и спорт, 2016. 192 с.
3. Бальсевич В.К. Методологические принципы исследований по проблеме отбора и спортивной ориентации // Теория и практика физической культуры. М., 2015. № 1. С. 31-33.

УДК 373.3/.5.016:796

*Сергій Мойсєєв, Віктор Гузар
(Херсон, Україна)*

ОРГАНІЗАЦІЯ ФІЗИЧНОГО САМОВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОГО КАРАНТИНУ

У статті аналізується досвід учителів фізичної культури щодо організації фізичного виховання учнів в умовах загальнонаціонального карантину. Даються рекомендації фахівцям щодо організації фізичного самовиховання учнів вдома.

Ключові слова: імунітет, дистанційне навчання, Google Classroom, зошит фізичного самовиховання, контроль.

The article analyzes the experience of physical education teachers in the organization of physical education of students in a nationwide quarantine. Experts are advised on the organization of physical education of students at home.

Keywords: immunity, distance learning, Google Classroom, physical education notebook, control.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. №211 “Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2”, на всій території України встановлено з 12 березня 2020 р. до 3 квітня 2020 р. карантин, який вже продовжено до 24 квітня 2020 р. Наразі Міністерство освіти і науки України розглядає різні варіанти завершення навчального року за умови пролонгації загальнонаціонального карантину до початку червня або серпня.

У роз’ясненнях МОН України звертається увага освітян на те, що структуру навчального року та форми організації навчання, зокрема і під час карантину, визначає педагогічна рада закладу освіти з урахуванням вимог державного стандарту, навчальних програм, індивідуальних психофізичних особливостей учнів, специфіки регіону та рівня оволодіння учасниками освітнього процесу інформаційно-комунікаційними технологіями.

В умовах загальнонаціонального карантину та переходу закладів загальної середньої освіти на дистанційні форми роботи з учнями, особливої актуальності для вчителя фізичної культури набуває організація фізичного самовиховання учнів, допомога їм у веденні здорового способу життя та зміцненні імунітету.

Різноманітні аспекти зазначеної проблематики були у фокусі уваги численних вітчизняних і зарубіжних вчених, а саме: інноваційні підходи до фізичного виховання учнів [1; 4; 6; 8]; розвиток предметних компетентностей учнів 1-4 класів на уроках фізичної культури [2]; формувальне оцінювання учнів на заняттях фізичною культурою [7]; підготовка вчителя фізичної культури до проведення уроків [3; 5]; спортизація фізичного виховання здобувачів освіти [13; 17; 18; 19; 20]; інформаційно-комунікаційне забезпечення фізичного виховання різних верств населення [9; 10; 11; 12; 14; 15; 16].

Але, незважаючи на це, шляхи організації фізичного самовиховання учнів закладів загальної середньої освіти в умовах загальнонаціонального карантину висвітлені недостатньо.

Дитячі імунологи спрощено пояснюють поняття “імунітет” як складну систему, що відповідає за захист організму людини від вірусів, бактерій, грибків та інших чужорідних організмів. Для того, щоб збільшити захисні сили організму, людина повинна дотримуватися режиму дня, повноцінно відпочивати (сон протягом 7-9 годин), збалансовано харчуватися та обов'язково достатньо рухатися (займатися фізичною культурою і спортом).

Батьки та вчителі відзначають, що переважна більшість дітей під час загальнонаціонального карантину та дистанційного навчання почала менше рухатися, значну кількість часу проводити вдома за комп'ютером і телевізором виконуючи численні уроки та/або розважаючись.

Аналіз значної кількості фахових груп у соціальних мережах і месенджерах, різноманітних сайтів і блогів учителів фізичної культури засвідчив наявність різноманітних підходів до організації фізичного виховання учнів вдома:

- байдужість і безвідповідальність - ніяка робота з учнями не проводиться, вони кинуті на призволяще із своїми девайсами і гаджетами;
- використання освітніх платформ “Google Classroom”, “Moodle” з набором навчальних тем з охорони праці під час занять фізичною культурою, правил з видів спорту, історії Олімпійських ігор та розвитку видів спорту (текстові матеріали, відео, презентації та тестові завдання) тощо;
- розміщення на персональних і шкільних сайтах (блогах) навчального відео (власного або запозиченого) про заняття фізичною культурою вдома (дистанційний урок фізичної культури, розважальна фізична культура вдома, комплекси фізичних вправ на різні групи м'язів, комплекси з різноманітних оздоровчих систем тощо);
- організація фізкультурно-спортивних відеочеленджів у соціальних мережах.

На нашу думку, при організації фізичного самовиховання учнів в умовах загальнонаціонального карантину необхідно:

- запропонувати учням займатися за Зошитом фізичного самовиховання з гіперпосиланнями (QR-код) на корисні інтернет-ресурси, що допомагають здобувачам освіти поставити SMART-завдання та обрати індивідуальну траєкторію фізичного розвитку, дотримуватися правил безпеки, режиму дня та збалансовано харчуватися;
- використовувати освітню платформу “Google Classroom” для координації роботи паралелей класів із Зошитом фізичного самовиховання, розміщення програмного матеріалу теоретичного характеру та контролю за навчальними досягненнями учнів через ZOOM-конференції та тестові завдання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Моїсєєв С.О., Гузар В.М. Постановка smart-завдань на уроці фізичної культури у Новій українській школі // Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. Переяслав, 2020. Вип. 56. 607 с.
2. Моїсєєв С.О., Гузар В.М., Шалар О.Г. Концептуальні засади розвитку предметних компетентностей учнів 1-4 класів на уроках фізичної культури в Новій українській школі // Педагогічний альманах: зб. наук. пр. / ред. В.В. Кузьменко (голова) та ін. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип.43. С. 45-56.
3. Моїсєєв С.О. Педагогічна майстерність учителя фізичної культури у вимірі технік формувального оцінювання // Професійна успішність педагогічного працівника як основа менеджменту якості освітнього процесу: Збірник матеріалів четвертих всеукраїнських педагогічних читань присвячених 80-річчю з дня народження Лідії Кондрашової. Черкаси: ФОП Гордієнко Є.І., 2019. С. 226-232.

4. Моїсєєв С. О. Порівняльна характеристика робочого, відкритого та конкурсного уроків фізичної культури // Нова педагогічна думка : наук.-метод. журн. 2013. №4. С.154-158.
5. Моїсєєв С.О. Розвиток педагогічної майстерності вчителя фізичної культури у вимірах фахових конкурсів : навч.-метод. посіб. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. 222 с.
6. Моїсєєв С. О. Сучасні підходи до проведення уроків фізичної культури у загальноосвітній школі // Педагогічний альманах : зб. наук. праць. 2017. Вип. 34. С. 296-303.
7. Моїсєєв С.О. Формувальне оцінювання учнів на уроках фізичної культури // Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Херсон, 12-13 вересня) / за ред. Кузьменка В.В., Слюсаренко Н.В.: у II ч. Ч. II. Херсон : КВНЗ “Херсонська академія неперервної освіти”, 2019. С. 135-142.
8. Моїсєєв С.О. Як не загубити учнів на уроці фізичної культури у Новій українській школі? // Технології професійного розвитку педагога: спадщина А. С. Макаренка і пріоритети української освіти: матеріали XVIII міжнародної наук.-практ. конф. (м. Полтава, 13-14 березня 2019 р.). Полтава, 2019. С. 106-107.
9. Huzar V. (1999). About the need for the information support automation of physical culture and sport // Pedagogical sciences, 10, 316-322.
10. Huzar V. N. (2001). Informational requirements of officials in the field of physical culture and sports // Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports, 9, 13–21.
11. Huzar V. N. (2001). The automated data processing of physical culture and sport // Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports, 10, 6-11.
12. Huzar V. N. (2001). The use of computer technology in the field of physical culture and sport // Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports, 8, 10-17.
13. Huzar V. N. (2019). Sports and outdoor games on water. Sportyvni ihry. Kharkiv: KhDAFK, 1 (11), 4–15. <http://doi.org/10.5281/zenodo.2543532>
14. Huzar V. M. (1999). Some issues of the development of the basis of the method of creating of the automated information system for the provision of physical culture and sports on the basis of computers // Pedagogical sciences, 12, 256-260.
15. Huzar V.M. (2001). Requirements for the automated information system of physical education and sports provision // The development concept of physical education branch and sports in Ukraine, 2, 23-30.
16. Huzar V. N., (2001). Psychological and pedagogical peculiarities of computerization of the field of physical culture and sports // Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports, 7, 7-13.
17. Shalar O., Huzar V., Strikalenko Y., Yuskiv S., Homenko V., Novokshanova A. (2019). Psycho-pedagogical aspects of interaction between personality traits and physical qualities of the young gymnasts of the variety and circus studio // Journal of Physical Education and Sport (JPES), 19 (Supplement issue 6), 2283-2288. DOI:10.7752/jpes.2019.s6344
18. Strikalenko Y. A., Shalar O. G., Huzar V. M. (2019). The use of integral exercises in the physical training of aikidist athletes // Health, sport, rehabilitation, 5(1), 126-131. <http://dx.doi.org/10.34142/HSR.2019.05.01.14>
19. Strikalenko Y., Shalar O., Huzar V., Andrieieva R., Zhosan I., Bazyl'yev, S. (2019). Influence of the maximum force indicators on the efficiency of passing the distance in academic rowing // Journal of Physical Education and Sport (JPES), Vol. 19 (3), Art 218, 1507-1512. DOI:10.7752/jpes.2019.03218
20. Strikalenko Y., Shalar O., Huzar V., Voloshinov S., Yuskiv S., Silvestrova H., Holenko N. (2020). The correlation between intelligence and competitive activities of elite female handball players // Journal of Physical Education and Sport (JPES), 20 (1), 63-70. DOI:10.7752/jpes.2020.01008

УДК 796.05

*Райымбек Сембек, Еркебулан Тазабек, Борис Цхвирашвили
(Алматы, Казахстан)*

СТУДЕНТТЕРГЕ БЕРІЛЕТІН ДЕНЕ ЖҮКТЕМЕСІНІҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІНЕ ӘСЕРІ (ТАЙБОКС МЫСАЛЫНДА)

Дене мәдениеті мен спортпен жүйелі түрде шұғылдану студенттердің үлгеріміне әсер етуі көптеген зерттеушілерді қызықтырған. Біріншіден спортшы-студенттердің спортпен шұғылданбайтын студенттерге қарағанда академиялық үлгерімдері жоғары; екіншіден дұрыс ұйымдастыра білсе үздік оқуға кедергі келтірмейтіні былай тұрсын, сондай ақ емтихандарды аса табысты тапсыруды қамтамасыз ететін, студенттерге аса терең және мықты білім алуына ықпал ететін маңызды фактор екендігі анықталған.

Кілт сөздер: тайбокс, дене даярлығы, ойлау қабілеті.

Systematic understanding of physical culture and sports affects students' academic performance. First, it was found that student-athletes have higher academic performance than students who do not play sports; second, to organize correctly, do not interfere with better learning, and are an important factor in ensuring more successful exams, contributing to students' deeper and stronger knowledge.

Keywords: Thai Boxing, physical training, thinking.

Өзектілігі. Дене шынықтыру мен спортпен байланысты оқу орындарындағы болашақ оқытушылар мен жаттықтырушылардың кәсіби дайындығын арттыру қажеттілігі және олардың өз пәндерін жетік біліп, жақсы біліммен қамтамасыз етілуімен қатар, педагогикалық жұмыстың әдіс, тәсілдерінде меңгеру керектігі зерттеудің көкейкестілігін анықтады. Жақсы білім алуын қамтамасыз ету үшін студенттерден талап етілетін: теориялық білім мен қатар тәжірибелік дағдыларды да спорттық шеберлігімен бірге үйлесімді алып жүрсе, кәсіби дайындығының артуына міндетті түрде әсер етеді [1]. Сондықтан, ҚазСТА студенттері қажетті қимыл әрекеттерінің көлемін үйреніп, соны өздерінің болашақ оқушыларына үйрете алатын дәрежеде болуы керек.

ҚазСТА-ғы мамандарды дайындаудың объективті құрылған жүйесі, соның ішінде қойылған талаптарға сәйкес оның лайықты шешімін табу, яғни, спортшы-студенттердің спорттық-педагогикалық шеберліктерімен бірге оқу барысындағы теориялық білімдерінде жоғары деңгейде болуын қамтамасыз ету.

Жұмыстың мақсаты – ҚазСТА-да оқитын тайбоксер-студенттердің дене және ойлау қабілеттерін жетілдіру.

Зерттеу міндеттері. Физикалық және ойлау қабілеттерінің арасындағы өзара байланысты зерттейтін жолдарды анықтау; оқу жылындағы студенттердің дене және ойлау қабілеттерінің өзгерістерін анықтау; оқу жылы барысындағы тайбоксер-студенттердің физикалық және ойлау қабілеттерін оңтайлы ететін жаттығудың жүктеме көлемін анықтау.

Зерттеу әдістері: ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау, педагогикалық бақылау; сауалнама жүргізу.

Зерттеу нәтижелері. Оқу аптасында студенттердің оймен жұмыс істеу қабілетінің жоғарғы дәрежесі орташа қарқындылықпен екі мәрте дене мәдениетімен айналысқанда байқалған. Сабақтың оймен жұмыс істеу қабілетіне оң әсер етуі апта бойында, оның басы мен соңында, сондай-ақ соңғы жағдайда алғашқысына қарағанда екі есе көтеріледі. Апта бойында студенттердің оймен жұмыс істеу қабілетін көтеру үшін зерттеушілер 1-3 күн аралығында орташа физикалық жүктемелік сабақ жоспарлауға кеңес береді. Бұл кезде ойлау қабілеті 12-23% көтеріледі [2]. Зерттеу нәтижелеріне салмақты қарайтын болсақ: оймен жұмыс істеу қабілетін біркелкі биік дәрежеде ұстап тұр үшін ұзақ уақыт орташа

қарқындылықтағы жаттығулар әсерлі болады [3]. Бұлай әсер етудер басқа да зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі. Алайда оқылған функциялардың оң ілгеруіне қарамастан оқылған материалды көрсетуде пайда болатын қысқа жадының уақытша көңілсіздігі пайда болады. Күн бойындағы шаршау жаңа оқу материалын есте сақтауда қиындық туғызуы мүмкін. Көп күш жұмсалына жасалынған жұмыстың 3 сағатынан кейін ой қызметі төмендейді, ал бұл жұмыстың қажу әсері көп күш жұмсалынған жұмыстан гөрі қысқа уақыттағы жадыда сақталып және ақпаратты қайталауында жоғары көрінеді.

Көлемді физикалық жүктемелердің студенттің оймен жұмыс істеу қабілетіне әсерін қарастыра отырып жасалынған эксперименталды жұмыстардың нәтижелеріне тоқталып өткен жөн. Жоғарғы қарқынды спорттық сабақтардың сыналұшылардың интеллектуалды дамуына әсерін зерттей келіп, осындай жүктемеден кейін оймен жұмыс істеу қабілеті 5-3 сағатқа дейін төмендейді және студенттердің өзіндік дайындықтарында кері әсер ететінін анықтаған. Сонымен бірге ол тек қана оймен жұмыс істеу қабілетін ғана төмендемей, студенттердің қозғалғыш белсенділігі 22-23% қысқаратынын білді. Сондықтан, көп қарқынды физикалық жүктеменің сабағын оқу аптасының басында жоспарлауға кеңес беріледі, өйткені олар дағдылану кезеңінде қысқартуға жәрдемдеседі және оқу аптасының соңында біркелкі оң әсер көрсетеді, ал басқа кезеңдерде – студенттердің кәсіби жұмыс істеу қабілетінің төмендеуіне алып келеді.

Қозғалу қызметінің шектен тыс төмен дәрежесі физикалық дайындықтың шектелуіне алып келеді және оқу жұмысының әсері үшін пайдасы аз.

Сондықтан ойлау және физикалық қызметтің оңтайлы байланысын бағдарлау жоғарғы оқу орны қабырғасындағы маманды барлық қырынан және үйлесімді дамудың жағдайын қарастырады.

Физикалық жүктеме көлемі, екі кезеңде 30 минуттан, кезең аралығында 10 минуттық демалыспен. Қарқындылық – екі топта да ЖСЖ 120-дан 150 соғ/мин-ге дейінгі диапазон (1 кесте).

1 кесте. Студенттердің негізгі тобы мен спортшылардың жүктемеден кейінгі оймен жұмыс істеу қабілетінің динамикалық көрсеткіші

Сыналұшылар	Түзелген байқау көрсеткіші			Үшқосындылы санның көбейтіндісіндегі уақыт		
	Жүктемеден бұрын (I)	Жүктемеден кейін (I)	Айырмашылық 1-2	Жүктемеден бұрын (I)	Жүктемеден кейін (I)	айырмашылық 1-2
Негізгі топ	638,8	673,0	$P<0,05$	6 мин 24с	6 мин 2с	$P<0,05$
Спортшылар	654,8	784,2	$P<0,05$	6 мин 18с	5 мин 41с	$P<0,05$

Егер дене жаттығулардан кейін шаршау байқалатын жағдай болса, онда мұндай жаттығулардан кейін оймен жұмыс істеу қабілеті төмендейді мұндай кезде спортпен айналыспайтын студенттер мен спортшыларға жүктеме ретінде 60 минуттық кросстық жүгіру қолданылады. Соның өзінде ЖСЖ қарқындылығы 150 ден 185 соғ/мин аралығында тұрды. Спортшылардың физикалық дайындықтарына сәйкес жүктемелердің орындалуы олардың оймен жұмыс істеу қабілеттеріне оң ықпалын тигізеді.

Эксперименталды зерттеулер көрсеткендей студенттің қалыпты физикалық дамуы кезінде 120-130 соғ/мин дейінгі пульсты шақыратын жүктеме оймен жұмыс істеу қабілетіне айтарлықтай әсер етпейді; 150-160 соғ/мин дейінгі жиіліктегі жүрек соғысы кезінде орындалатын физикалық жүктеме зерттеліп жатқан көрсеткіштерге оң әсерін көрсетеді. 180 соғ/мин дейін көтерілген пульстағы жұмыс ойдың өндірісін айтарлықтай нашарлатады. Сондай-ақ әрбір оқу тобына 6 негізгі жүктемелер сәйкестендірілді: I – үлкен емес + үлкен емес (110-130 соғ/мин. -, II-130 соғ/мин.); 2 - үлкен емес (130 соғ/мин.) + орташа (110- 120 соғ/мин. + 130-160 соғ/мин.); 3 - орташа + орташа (130 - 160соғ/мин.+ 130+160 соғ/мин.); 4 -

орташа + үлкен (130-160 соғ/мин. +160 соғ/мин.); 5 – үлкен + үлкен емес (160 соғ/мин. + 110-130 соғ/мин.); 5 – үлкен + үлкен (160 соғ/мин. + 160 соғ/мин.). Алынған деректер студенттердің оймен жұмыс істеу қабілетіне әсерлі физикалық жүктемелердің аймағы бар екенін дәлелдейді. Мұндай әсер -3,4,5 қозғалғыш тәртібімен сабақты пайдалануды қамтамасыз етеді. Ұсынылған деректі материал қозғалғыш қызметті пайдалану өміршендігін көтеру физикалық дайындықтың бір жақты әсерін ғана қамтамасыз етеді, бірақ оқуды шектейді.

Осыған байланысты дұрыс мөлшерленген жүктеме дене тәрбиесі сабағында «психикалық душ» болып есептеліп, зейіннің дамуына көмектеседі.

Қорытындысында атап өткен жөн:

ЖСЖ 120-130 соғ/мин дейінгі аздаған физикалық жүктемелер студенттердің оймен жұмыс істеу қабілетіне аздаған және аңдаусыз әсер береді немесе зерттеудің кейбір деректері оймен жұмыс істеу қабілетіне енжар әсер етеді;

150-160 соғ/мин дейінгі жүрек соғысында орындалатын орташа физикалық жүктемелер оймен жұмыс істеу қабілетінің жағдайына оң әсер беріп, ойлау процесстерін қалыпқа келтіреді;

180 соғ/мин дейінгі жүрек соғысындағы үлкен көлем мен қарқындағы физикалық жүктемелер студенттердің оймен жұмыс істеу қабілетін 45% дейін жоғары көтереді. Қалпына келтіру келесі оқу күнінің соңына қарай байқалады, тек ғана қысқа және жоғарғы қарқындылықтағы физикалық жүктеме оқушы жастардың кәсіби жұмыс істеу қабілетінің жағдайына оң әсер етеді;

Әдетке айналмаған физикалық жүктемелер студенттердің оймен жұмыс істеу қабілетінің төмендеуіне алып келеді.

Адамның оймен жұмыс істеу қабілеттеріне түрлі физикалық жаттығулардың әсері жайлы сұрақты көптеген зерттеушілер мен тәжірибешілердің жұмыстарында қарастырылды. Олардың көбісі өз жұмыстарында айнымас факт келтіреді, физикалық жаттығу ой процессінің ырғағы мен сапасына оң әсерін береді.

Сонымен қатар физикалық жаттығу егер мына қажетті жағдайлар ғана орындалатын болса оймен жұмыс істеу қабілетінің жоғарғы оң жетістікке жетуге болады:

- физикалық шыдамдылықтың басым дамуы;
- ұсынылған физикалық жүктеменің ағза жағдайына сәйкестілігі;
- жаттығу кезінде физикалық жүктеменің қалыптылығы мен көлемнің жоғарғы маңызы мен мінезді басқару;
- оймен жұмыс істеудің жоғарғы қауырттылығы кезінде ағзаға қажетті жүктеме үшін төменгі, әдеттегі жаттығуларды қолдану;
- жаттығу кезінде көңіл-күйді тепе-теңдікте ұстау;
- физикалық жаттығу үшін жағымды гигиеналық жағдай қалыптастыру.

Зерттеушілер оймен жұмыс істеу қабілетіне физикалық жүктеменің әсерін бағалауда сыналушылардың жеке ерекшеліктерімен де санасу керектігін айтады.

Статистикалық жаттығулардың кешені студенттердің оймен жұмыс істеу қабілетін қалпына келтіру үшін әсерлі құрал болып табылады. Осы мақсатта сондай-ақ 2-4 қысқа дем элементтері ұсынылады. Оймен жұмыс істеу қабілетін көтеру үшін жылдам және күшті-жылдам жаттығу жасалуы тиіс, ал тек қана студенттердің оймен жұмыс істеу қабілетін тиімді қалыпқа келтіру үшін динамикалық жаттығуы кешеніне статикалық режим – босаңсу жаттығуларын үйлестіре отырып қосу қажет.

Оймен жұмыс істеу қабілетінің өзгеруі көп жағдайда 500, 800 және 1000 м және 1500 м аз аралық жүгіруде пайда болатын шыдамдылықтың даму дәрежесіне байланысты. Сонымен қатар 500-1000 м шыдамдылықтың дамуы көбінесе орталық жүйке жүйесінің ойдан шаршауына қарсы тұруға мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Шыдамдылыққа жаттығу реакция уақытын ұзартуға, ал икемділік оның қысқаруына алып келеді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып динамикалық құрылымына байланысты түрлі физикалық жаттығулар студенттердің оймен жұмыс істеу қабілетіне әртүрлі дәрежеде әсер етеді. Физикалық жаттығулардың динамикалық құрылымының түрлі қолдануымен байланысты студенттердің оймен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасуы мен көтеру мақсаты жайлы зерттеушілердің де пікірі де әртүрлі.

Қорытынды. Физикалық және ойлау қабілеттерінің арасындағы өзара байланысты зерттейтін жолдар анықталды. Спорттық шеберліктерін арттыруға жіберетін уақыттарына байланысты, студенттердің оқу жылындағы академиялық үлгерімдері зерттелді. Оқу жылындағы студенттердің физикалық және ойлау қабілеттерінің өзгерістері анықталды. Студенттердің жарыс алдындағы кезеңде, жарыста және емтихан-сессия барысындағы ойлау қабілеттеріндегі өзгерістер зерттелді. Оқу жаттығу процессін физикалық және оймен жұмыс істеу арасындағы өзара тиімді байланыссыз жетілдіруге болмайды. Жаттығу жұмысының үлкен көлемі физикалық дайындықты арттырады, бірақ оймен жұмыс істеу қабілетін нақты деңгейде төмендетуі мүмкін. Ой қызметінің басым болуы, яғни таңдалған спорт түрі бойынша қосымша жаттығулардың болмауы, студенттердің спорттық-педагогикалық шеберлігін арттыруға және оймен жұмыс істеу қабілетінің аса жоғары деңгейіне шығуға мүмкіндік бермейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. М.: «Физкультура и спорт», 2008. 223 с.
2. Обринесова Н.И., Петрухин А. С. Основы анатомии, физиологии и гигиены детей и подростков. Учебное пособие для студ. М.: Издательский центр «Академия», 2010. 376 с.
3. Волков Н.И., Несен Э.Н., Осипенко А.А., Корсун С.Н. Биохимия мышечной деятельности. М.: Изд-во «Олимпийская литература», 2008. 503 с.

УДК 355.082.1:355.233.2:796

*Катерина Сидорченко, Ігор Овчарук, Борис Дем'янчук
(Одеса, Україна)*

ВАРІАНТ МЕТОДИКИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОКАЗНИКА ЯКОСТІ ОФІЦЕРА-ВІПУСКНИКА СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ»

У статті розглядається визначення інтегральної оцінки за компетенціями випускника ВВНЗ спеціальності «Фізична культура і спорт».

Ключові слова: компетенції, офіцер-випускник, інтегральна оцінка.

The article deals with the definition of the integral assessment according to the competences of a graduate of higher military educational institution of the specialty of "Physical Culture and Sports".

Key words: competencies, graduate officer, integrated assessment.

Актуальність розробки і застосування методики. Сучасна практика підготовки офіцерських кадрів для Збройних Сил України у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ) вимагає своєчасного і об'єктивного оцінювання якості підготовки випускників. Це завдання потребує значної активізації інформаційних зв'язків між військовими частинами і навчальними закладами.

Саме тому, нами вбачається необхідною розробка методичного апарату, характеристики якого повинні адекватно віддзеркалювати деяку сукупність важливих основних показників компетенції випускника спеціальності «Фізична культура і спорт», а саме: професійно-

спеціальні показники компетенції; морально-психологічні показники компетенції; військово-професійні показники компетенції; загально-професійні показники компетенції.

Мета методики. Сприяти керівництву, замовникам військових фахівців, викладачам ВВНЗ та командирам військових частин ЗСУ в питаннях систематичного, достатньо об'єктивного аналізу і підсумкового кількісного оцінювання якості підготовки і готовності до належного виконання службових обов'язків офіцерів-випускників під час їх служби в перші роки після призначення на посаду.

Ця необхідність виникає під час складання командиром відгуків про службу кожного випускника, що він надсилає до відповідних ВВНЗ.

Завдання методики, що сприяють досягненню мети. Доцільним є наступний перелік цих завдань:

- визначення переліку з 4-х груп (видів) компетенцій; кожна група містить 4-и показники компетенції, які відображають освітньо-кваліфікаційні характеристики підготовки випускників за спеціальністю та відповідають вимогам наказів МО, начальника ГШ, МОН і Департаменту ОНСП МОУ; показники компетенції є основою для об'єктивного визначення *узагальненої оцінки за кожну групу та інтегральної оцінки якості підготовки випускника-офіцера* в цілому;

- визначення переліку оцінок за рівень наявності та рівень кількісної оцінки кожного показника компетенції, які показує випускник під час виконання службових обов'язків через 3-и місяці після призначення на посаду;

- побудова 4-х графіків для отримання багатофакторної оцінки випускника за рівень наявності показників його *узагальненої компетенції по кожній з 4-х груп*, кожна з яких містить 4-и показники часткової компетенції;

- врахування важливості кожної групи показників компетенції, що повинно впливати на рівень показника *інтегральної компетенції випускника*;

- побудова 5-го графіка для отримання багатофакторної оцінки рівня наявності *інтегральної компетенції за даними узагальнених оцінок компетенції*.

Під час практичного застосування методики необхідно враховувати, що показники компетенції випускників ВВНЗ мають неоднакові рівні важливості, а саме:

- вага важливості перших двох з чотирьох показників компетенції в кожній групі (виді) є більш високою, в порівнянні з вагою важливості двох інших показників в кожній групі показників;

- вага важливості перших двох груп (видів) компетенції з чотирьох груп показників компетенції є більш високою, в порівнянні з вагою важливості двох інших груп (видів) показників.

Під час практичного використання методики вказані умови враховувати обов'язково, тому що багатофакторні графіки, що застосовуються далі для визначення узагальнених оцінок за кожну групу (вид) показників компетенції та для визначення інтегральної оцінки за всі 4-и групи компетенції, побудовані таким чином, що більша важливість кожної першої пари показників компетенції та більша важливість перших двох груп (видів) показників враховується автоматично.

Групи (види) показників компетенцій офіцера-випускника ВВНЗ спеціальності «Фізична культура і спорт»: професійно-спеціальні показники компетенції; морально-психологічні показники компетенції; військово-професійні показники компетенції; загально-професійні показники компетенції.

I. ПСК – професійно-спеціальні показники компетенції

1) Фахові знання та організаційні здібності з питань, пов'язаних з процесом фізичної підготовки.

2) Вміння реалізувати на практиці принципи організації форм фізичної підготовки.

3) Вміння планувати службову діяльність, організовувати взаємодію між посадовими особами та підрозділами.

4) Фізична, методична підготовленість та спортивна кваліфікація.

II. МПК – морально-психологічні показники компетенції

1) Відданість Батьківщині.

2) Наполегливість в досягненні цілей за фахом.

3) Дотримання моральних норм в умовах службової, бойової, повсякденної діяльності та в особистому житті.

4) Самокритичність та саморозвиток.

III. ВПК – військово-професійні показники компетенції

1) Знання вимог керівних документів та вміння керувати силами і засобами, відповідно до посади.

2) Вміння обґрунтовувати особисті рішення та прогнозувати їх наслідки.

3) Вирішення проблем забезпечення процесу фізичної підготовки.

4) Вміння об'єктивно оцінювати результати своєї роботи та своїх підлеглих.

IV. ЗПК – загально-професійні показники компетенції

1) Вміння працювати з комп'ютером, аналізувати інформацію та робити аргументовані висновки.

2) Здатність керувати та впливати на колектив в ситуаціях службової та бойової діяльності, об'єктивно оцінювати рівень авторитету, свого лідерства і професійної компетентності в колективі.

3) Дотримання вимог інформаційної безпеки та захисту державної таємниці.

4) Наявність належної форми особистого фізичного розвитку, володіння однією з іноземних мов європейської країни на розмовному рівні.

Зміст методики визначення узагальнених та інтегральних показників компетенції офіцера-випускника ВВНЗ спеціальності «Фізична культура і спорт»

А) В кожній з 4-х груп компетенції випускника виставити об'єктивні оцінки показників компетенції (за допомогою 5-ти бальної градуєваної шкали, з врахуванням десятих значень; шкала оцінювання: відмінно – 5; добре – від 4,0 до 4,9; задовільно – від 3,0 до 3,9; незадовільно – від 2,0 до 2,9; погано – від 1,0 до 1,9), з урахуванням рівня наявності кожної конкретної компетенції випускника ВВНЗ.

Б) Намалювати 5 квадратів зі шкалою від 1 до 5 (на сторонах і діагоналі), обов'язково згідно до зразка (рис. 1; 2; 3; 4; 5). Цифри 0 і 6 не потрібні.

В) Нанести оцінки за конкретні показники компетенції (на рисунки 1; 2; 3; 4) з кожної окремої групи (виду) на сторони одного квадрата, а саме: оцінку за першу компетенцію – на ліву сторону квадрата; за другу – на верхню сторону квадрата; за третю – на праву сторону квадрата; за четверту – на нижню сторону квадрата.

Г) З'єднати пунктирною лінією оцінку на лівій стороні квадрата з оцінкою на правій стороні, а оцінку на верхній стороні квадрата з оцінкою на нижній стороні.

Д) Із крапки перетинання пунктирних кривих опустити перпендикуляр на діагональ квадрату (в кожному з чотирьох квадратів). Визначити, таким чином, на шкалі діагоналі кожного квадрата загальну оцінку випускника за групу компетенції.

Е) Кожну з 4-х отриманих загальних оцінок за відповідні групи (види) показників компетенції випускника ВВНЗ нанести на сторони 5-го квадрата за правилом: оцінку за першу групу показників (I) нанести на ліву сторону квадрата (рис. 5); за другу групу (II) – на верхню сторону; за третю групу (III) – на праву сторону квадрата; за четверту групу показників компетенції (IV) – на нижню сторону 5-го квадрата.

Ж) Аналогічним чином (подібно п. п. Г, Д) визначити на 5-му квадраті інтегральну оцінку якості випускника ВВНЗ.

Визначення оцінок за кожний показник компетенції в кожній групі, а також визначення узагальнених та інтегральної оцінки компетенції випускника ВВНЗ

№№ груп показників	№№ показника	Показники компетенції випускника ВВНЗ, часткові та узагальнені оцінки за наявність та рівень компетенції			
		Часткові компетенції випускника ВВНЗ (Назва закладу)	Оцінка команд.	Узагальн. оцінка	Інтегр. оцінка
I ПСК	1	Фахові знання та організаційні здібності з питань, пов'язаних з процесом фізичної підготовки	4,5	4,3	4,4
	2	Вміння реалізувати на практиці принципи організації форм фізичної підготовки	4,2		
	3	Вміння планувати службову діяльність, організувати взаємодію між посадовими особами та підрозділами	3,5		
	4	Фізична, методична підготовленість та спортивна кваліфікація	4,3		
II МПК	1	Відданість Батьківщині	4	3,9	
	2	Наполегливість в досягненні цілей за фахом	4,2		
	3	Дотр. моральн. норм в умовах служб., бойової, повсякд. діяльності та в особистому житті	3,8		
	4	Самокритичність та саморозвиток	3,2		
III ВПК	1	Знання вимог керівних документів та вміння керувати силами і засобами, відповідно до посади.	4,8	4,6	
	2	Вміння обґрунтовувати особисті рішення та прогнозувати їх наслідки	4,5		
	3	Вирішення проблем забезпеч. процесу фіз. підготовки	3,8		
	4	Вміння об'єктивно оцінювати результати своєї роботи та своїх підлеглих	4,2		
IV ЗПК	1	Вміння працювати з комп'ютер. і з інформац.	3,5	3,9	
	2	Здатність керувати та вплив. на колектив	3,3		
	3	Дотримання вимог державної таємниці	4,5		
	4	Підтр. особистої фізичної форми та володіння іноземною мовою європейської країни	3,7		

1. Побудова 4-х квадратів (графіків багатофакторного визначення узагальнених оцінок) для отримання оцінок рівня наявності у випускника узагальненої компетенції за кожною з 4-х груп (видів), кожна з яких містить 4-и часткові компетенції (див. таблицю 1 і рис. 1; 2; 3; 4), дозволяє отримувати важливу інформацію за видами компетенції шляхом однозначного монотонного перетворення багатокритеріальної задачі в чотириокритеріальну.

2. Побудова 5-го квадрата (графіка) для отримання багатофакторної інтегральної оцінки наявності та рівня інтегральної компетенції випускника по даним 4-х груп показників його компетенції (див. таблицю і рис. 5) дозволяє отримати цю оцінку шляхом однозначного монотонного перетворення чотириокритеріальної задачі в однокритеріальну.

3. Графіки багатофакторного визначення 4-х узагальнених оцінок за рівень компетенції офіцера-випускника щодо вимог кожної групи (рис. 1; 2; 3; 4).

4. Графік багатофакторного визначення інтегральної оцінки за наявність і якість компетенції випускника ВВНЗ по результатам узагальнених оцінок 4-х груп (видів) компетенції.

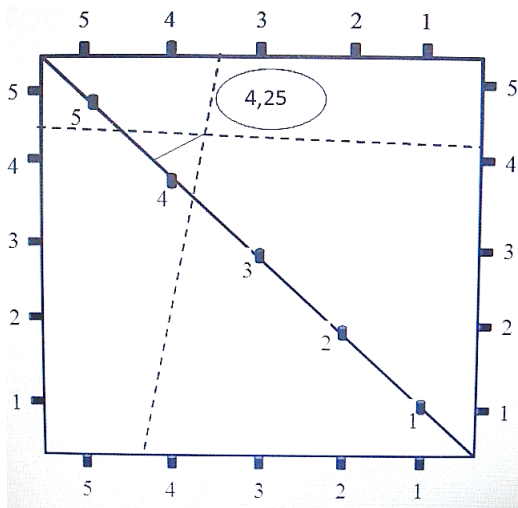

Рис. 1 Графік для визначення узагальненого показника компетенції за першу групу - I (ПСК)

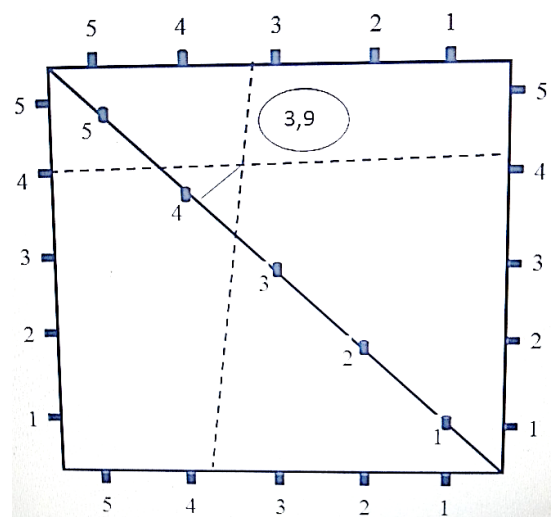

Рис. 2 Графік для визначення узагальненого показника компетенції за другу групу - II (МПК)

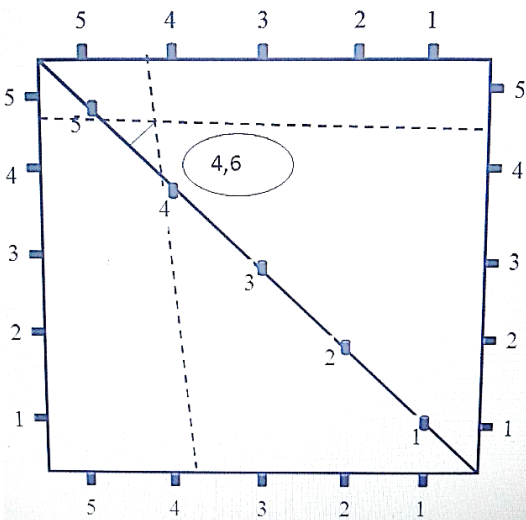

Рис. 3 Графік для визначення узагальненого показника компетенції за третю групу - III (ВПК)

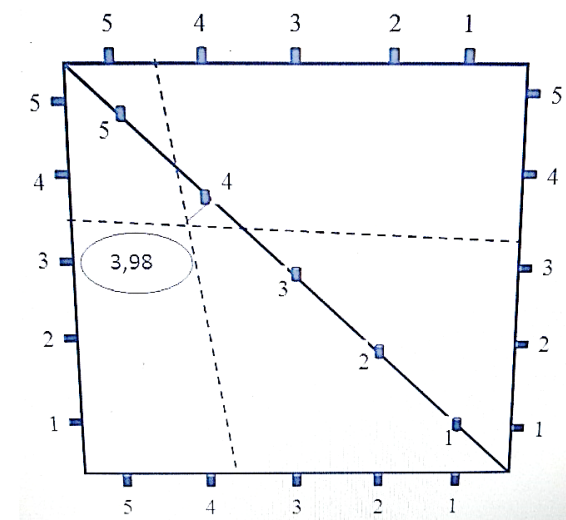

Рис. 4 Графік для визначення узагальненого показника компетенції за четверту групу - IV (ЗПК)

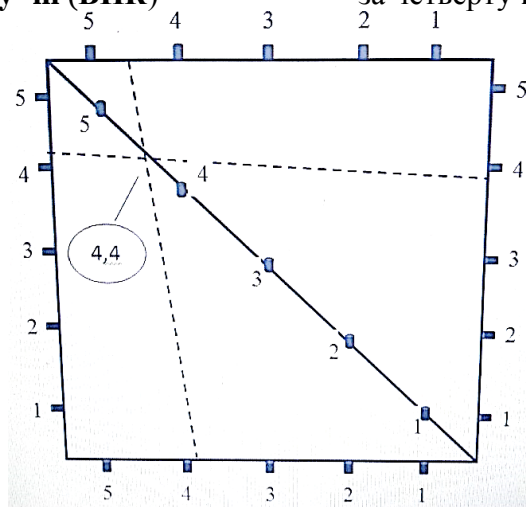

Рис. 5 Графік для визначення інтегрального показника компетенції офіцера-випускника ВВНЗ

Висновки. За умов безпомилкової побудови багатofакторних графіків нескладно виявити, що отримані таким чином (на діагоналі кожного квадрата) оцінки є завжди більшими, ніж середня арифметична величина оцінок, що нанесені на всі сторони квадрата, лише за умов, коли сума оцінок більш важливих показників є більшою, ніж сума оцінок менш важливих показників та – навпаки, лише за інших умов. Цей результат спричиняється тим, що оцінки більш важливих показників наносяться на ліву та верхню сторони кожного квадрата і розташовуються в оточенні кінця шкали діагоналі, в порівнянні з оцінками менш важливими, які містять в оточенні початку шкали діагоналі.

Показники якості підготовки залежать і від виду ВВНЗ, і від спеціальності підготовки випускників, тому формування переліку показників є результатом співпраці Замовника підготовки з керівництвом ВВНЗ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сухін О.В., Дем'янчук Б.О., Косарєв В.М. Математична модель прогнозування виживання вищих навчальних закладів в умовах конкуренції. Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки, 1 (15) 2018. С 131-141.
2. Черняк О.І., Чорноус Г.О. Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні моделі і методи прогнозування соціально-економічних процесів» (ПСЕП-2006). 2006. URL: <http://iee.org.ua/ru/publication/63>.
3. Братусь О.В., Подладчиков В.М. Побудова багатовимірної моделі на основі фільтра Калмана й аналіз алгоритмів оцінювання її параметрів // Наукові вісті НТУУ «КПІ». 2013. №5. С. 28–34.
4. Марси Д. Стохастическая модель для прогнозирования технологических изменений // Экономика промышленности. 1980. № 1. С. 22–27.

УДК 796.015:796.332

*Євгеній Стрикаленко, Олег Шалар
(Херсон, Україна)*

МЕТОДИКА ОЦІНКИ РІВНЯ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВЛЕНOSTІ ЮНИХ ФУТБОЛІСТІВ З ВИКОРИСТАННЯМ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ

У статті надано рекомендації щодо застосування комплексного підходу в оцінці рівня фізичної підготовленості юних футболістів. Даний підхід дозволив тренерам більш об'єктивно оцінювати рівень підготовленості та значно підвищити ефективність планування тренувальних занять.

Ключові слова: футболісти, фізичні якості, комплексний підхід, тести, оцінки.

The article provides recommendations for the application of a comprehensive approach in assessing the level of fitness of young players. This approach allowed the trainers to more objectively evaluate the level of preparedness and significantly improve the planning of training sessions.

Key words: football players, physical qualities, complex approach, tests, grades.

Вступ. В сучасній спортивній науці існує думка, що в умовах керування тренувальним процесом основне значення набуває визначення кількісних та якісних характеристик щоденних змін працездатності спортсмена. Перспективним напрямком в вирішенні даної проблеми є використання комплексного підходу для оцінки рівня загальної та спеціальної фізичної підготовленості протягом тривалого часу. Комплексний підхід дає змогу

багатофакторно визначити рівень підготовленості спортсмена і інтегрувати отримані дані в єдиний показник, що дозволить чітко визначити загальний рівень фізичної підготовленості спортсмена [3, 6, 8, 9].

За даними провідних фахівців в галузі спорту тестування є одним з провідних чинників педагогічного контролю, від якості проведення якого в значному ступені залежить подальше вдосконалення однієї або іншої сторони підготовленості в футболі [1, 2, 4, 5, 11, 12, 13]. Не припиняючи значення різних сторін підготовленості та розуміючи необхідність комплексних підходів до вирішення проблемних моментів тестування в системі педагогічного контролю за рівнем підготовленості футболістів, вважаємо що саме фізична підготовка в найбільшому ступені детермінує якість процесу змагальної та тренувальної діяльності.

Мета роботи: розробити комплекс тестів для визначення різних сторін фізичної підготовленості юних футболістів та підготувати критерії для їх оцінювання

Виклад основного матеріалу. В дослідженні прийняли участь юні футболісти, які займаються в спортивній дитячо-юнацькій школі олімпійського резерву «Кристал» м. Херсона. Всі футболісти віком 12-13 років займалися в двох групах початкової підготовки третього року навчання під керівництвом одного тренерського колективу.

В нашому дослідженні використовувався педагогічний контроль за рівнем загальної та спеціальної фізичної підготовленості юних футболістів. Відповідно комплекси завдань включали в себе два окремих блоки, які дозволяють оцінити рівень загальної та рівень спеціальної фізичної підготовленості юних футболістів.

Визначення рівня загальної фізичної підготовленості юних футболістів відбувалось в два дні: в перший день досліджувався рівень розвитку різних видів координаційних та силових здібностей, а в другий день рівень розвитку різних видів швидкісних здібностей, гнучкості та загальної витривалості.

Умови проведення батареї тестів обох навчально тренувальних групах, які приймали участь в дослідженні були однаковими. Критерії експрес оцінки з використанням комплексного підходу представлені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Критерії оцінки загальної фізичної підготовленості юних футболістів

Тести	Кількість балів									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Координаційні здібності										
Човниковий біг 4 X 9 м., с	12,8	12,5	12,2	11,9	11,6	11,3	11,1	10,8	10,5	10,2
Слалом з веденням м'яча, с	6,4	6,3	6,2	6,1	6,0	5,95	5,9	5,85	5,8	5,7
Силові здібності										
Згинання розгинання рук в упорі лежачи, к-ть раз	18	20	22	23	25	27	29	31	33	35
Піднімання в сід за 1', к-ть раз	29	31	33	35	37	39	41	43	45	47
Присідання за 30'', к-ть раз	20	22	24	26	28	30	32	34	37	40
Швидкісні здібності										
Стрибок вгору з місця, см	29	30	32	34	37	40	43	46	48	50
Стрибок в довжину з місця, см	179	180	182	185	188	190	192	195	198	200
Біг 30 м., с	5,5	5,4	5,3	5,2	5,1	5,0	4,9	4,8	4,7	4,6
Біг 100 м., с	16,0	15,6	15,5	15,4	15,3	15,2	15,1	15,0	14,9	14,8

Гнучкість										
Нахил тулуба вперед з положення сидячи, см	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Продольний шпагат, см	28	22	20	16	13	10	7	5	3	0
Витривалість										
Біг 1500 м, с	8,5 0	8,3 5	8,1 0	7,5 0	7,3 5	7,2 0	7,0 5	6,5 0	6,3 5	6,20

Відповідно після тестування юних футболістів за кожним окремим руховим завданням ми за допомогою наведеної вище таблиці визначили суму балів зароблену спортсменом за результатом виконання батареї тестів. Максимальна кількість балів за результатами всіх тестових вправ становила 120 балів.

Паралельно з цим ми, за допомогою методів математичної статистики, для кожного тесту розраховували кількісні показники в балах і розробили п'ятирівневу систему оцінювання з використанням комплексного підходу.

Критерії оцінки рівня фізичної підготовленості з використанням комплексного підходу представлені в таблиці 2.

Таблиця 2.

Критерії комплексної оцінки рівня загальної фізичної підготовленості юних футболістів

Рухові здібності	Рівні підготовленості				
	Низький	Нижче середнього	Середній	Вище середнього	Високий
Координаційні	2 – 4	5 – 8	9 – 12	13 – 16	17 – 20
Силові	3 – 6	7 – 12	13 – 18	19 – 24	25 – 30
Швидкісні	4 – 8	9 – 16	17 – 24	25 – 32	33 – 40
Гнучкість	2 – 4	5 – 8	9 – 12	13 – 16	17 – 20
Витривалість	1 – 2	3 – 4	5 – 6	7 – 8	9 – 10
Сума балів	12 – 24	25 – 48	49 – 72	73 – 96	97 – 120

Після визначення сумарної оцінки в балах ми розробили критерії визначення рівня загальної фізичної підготовленості юних футболістів. Так якщо футболіст за комплексним оцінюванням отримав від 12 до 24 балів рівень його фізичної підготовленості – низький; якщо даний показник склав від 25 до 48 балів – нижче середнього; середньому рівню відповідають результати від 49 до 72; вище середнього рівень підготовленості у футболістів з кількістю балів від 73 до 96; високим рівнем фізичної підготовленості характеризуються спортсмени з сумою балів більш ніж 97.

Розроблені критерії дозволяють тренеру не лише тільки комплексно оцінити рівень загальної фізичної підготовленості, а й дослідити рівень розвитку певної рухової здібності не за одним тестом, а за декількома.

Рівень спеціальної фізичної підготовленості юних футболістів також визначався за допомогою комплексного підходу з використанням різноманітних тестів, які поєднанні в певну батарею. До складу тестової програми увійшли вправи, які вимагають від спортсмена поряд з проявом певних рухових здібностей, вміння якісно виконувати певну рухову дію з числа змагальних вправ.

Серед великої кількості тестових вправ ми зупинились на тих, що максимально підходять для оцінки саме спеціальної фізичної підготовленості юних футболістів. Так рівень розвитку спеціальної швидкості визначався за тестом біг на 30 м. з веденням м'яча; рівень розвитку спеціальної координації визначався за тестом «Слалом» з веденням м'яча; сила верхнього плечового поясу та гнучкість хребетного стовпа досліджувалась за тестом

вкидання м'яча двома руками з-за голови на дальність; сила в нижніх кінцівках вивчалась за показниками тесту удар м'яча на дальність.

Всі нормативні критерії чітко відповідали віковим показникам учасників експерименту. Розподіл кількості балів по кожному тесту представлено в таблиці 3.

Таблиця 3.

Критерії оцінки спеціальної фізичної підготовленості юних футболістів

Тести	Кількість балів									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Координаційні здібності										
«Слалом» з веденням м'яча, с	6,4	6,3	6,2	6,1	6,0	5,9 5	5,9	5,8 5	5,8	5,7
Силові здібності										
Удари по м'ячу на дальність, м	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
Вкидання м'яча на дальність, м	11	12	13	14	15	16	17	18	19	22
Швидкісні здібності										
Біг на 30 м. з веденням м'яча, с	6,0	5,9	5,8	5,7	5,6	5,5	5,4	5,3	5,2	5,1

Всі тестові завдання дозволяли визначити рівень розвитку певної рухової якості в поєднанні з виконанням того чи іншого технічного елементу. Це дозволяло нам визначити рівень спеціальної фізичної підготовленості футболістів.

Після визначення результатів тестування та переведення їх в 10-бальну систему ми розробили п'ятирівневу систему комплексної оцінки за сумою всіх тестів (табл. 4.).

Таблиця 4.

Критерії комплексної оцінки рівня спеціальної фізичної підготовленості юних футболістів

Рухові здібності	Рівні підготовленості				
	Низький	Ниже середнього	Середній	Вище середнього	Високий
Координаційні	1 – 2	3 – 4	5 – 6	7 – 8	9 – 10
Силові	2 – 4	5 – 8	9 – 12	13 – 16	17 – 20
Швидкісні	1 – 2	3 – 4	5 – 6	7 – 8	9 – 10
Сума балів	4 – 9	10 – 17	18 – 25	26 – 33	34 – 40

Згідно отриманих балів підготовленість спортсменів оцінюється на п'ятьма рівня від низького до середнього. Також за допомогою даної системи розраховується загальний рівень спеціальної фізичної підготовленості. Використання даної системи дозволить об'єктивно оцінити рівень загальної та спеціальної фізичної підготовленості та визначити пріоритетні аспекти подальшого фізичного вдосконалення юних футболістів.

Висновки. Даний підхід дозволив тренерам більш об'єктивно оцінювати рівень підготовленості та значно підвищити ефективність планування тренувальних занять з акцентуванням уваги на розвиток тих рухових здібностей рівень розвитку яких не відповідає вимогам, що висуваються програмою для дитячо-юнацьких спортивних шкіл з футболу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гузарь В.Н., Шалар О.Г., Норик А.О. (2014) Взаимоотношения как аспект психологического климата женской футбольной команды // Физическое воспитание студентов, 2, 8-12. doi: 10.6084/m9/figshare. 906307

2. Гузар В.М., Шалар О.Г., Блищик О.Є. (2015) Особливості техніко-тактичних дій воротарів у командах української прем'єр ліги // Актуальні проблеми сучасної біології та здоров'я людини, 15, 32-36.
3. Гусев В.Г., Стрикаленко Є.А., Шалар О.Г. (2014) Аналіз фізичної підготовленості футболістів високого класу // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова, 6 (49), 35 – 42.
4. Жосан І., Стрикаленко Є., Шалар О. (2014) Технічне обладнання в тренуванні юних футболістів // Фізична культура, спорт та здоров'я нації: збірник наукових праць. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 17, 448-454.
5. Жосан І.А., Хоменко В.В., Шалар О.Г. (2016) Порівняння техніко-тактичних дій крайніх захисників на чемпіонаті світу з футболу 2014 року // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 3 (72), 60-63.
6. Зеленцов А.М., Лобановський В.В., Коуэрвер В., Ткачук В.П. (1996) Уроки футболу. Київ. Олімпійська література.
7. Еделев О.С., Єфімако В.О., Шалар О.Г. (2008) Дидактико-виховний аспект тренування юних футболісток // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту, 11, 16-20.
8. Соломонко В.В., Лисенчук Г.А., Соломонко О.В. (1997) Футбол. Київ: Олімпійська література.
9. Стрикаленко Є., Шалар О. (2020) Планування та зміст тренування футзалістів високого класу в підготовчому періоді // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації. Переяслав, 56, 352-356.
10. Шалар О.Г., Стрикаленко Є.А., Ємельянова Ю.І. (2009) Формування особистості юних футболісток // Педагогіка, психологія та методико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту, 10, 277-280
11. Шалар О.Г., Гузар В.М., Хоменко В.В. (2019) Вплив спортивного тренування на фізичну та технічну підготовленість футболістів // Актуальні проблеми громадського здоров'я та рухова активність різних верств населення, 200-205.
12. Шалар О.Г., Стрикаленко Є.А., Гузар В.М. (2019) Особливості формування командної згуртованості юних спортсменок в ігрових видах спорту // Спортивні ігри №3 (13), 64-73.
13. Шалар О.Г., Гузар В.М., Хоменко В.В. (2019) Вплив спортивного тренування на фізичну та технічну підготовленість футболістів // Актуальні проблеми громадського здоров'я та рухова активність різних верств населення, 1, 200-205.
14. Шалар О.Г., Кедровский Б.Г., Гриневич А.В. (2013) Взаимопонимание тренеров с юными спортсменами // Физическое воспитание студентов, 4, 31-34. doi: 10/6084/m9/figshare.669666
15. Strykalenko Y., Shalar O., Huzar V., Andrieieva R., Zhosan I, Bazylyev S. (2019) Influence of the maximum force indicators on the efficiency of the passing the distance in academic rowing // Journal of Physical Education and Sport (JPES), Vol.19(3), Art 218, pp 1507-1512, 2019 online ISSN: 2247-806X; p-ISSN: 2247-8051; ISSN-L=2247-8051 JPES
16. Strykalenko Y., Zhosan I., Shalar O. (2017) Intellectual abilities high-end handball players of different playing roles // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві, 4(40), 128-133
17. Pipayeva N., Shalar O., Strykalenko Y. (2017) Model characteristics for psychophysiological preparation of rowers // Stan, perspektywy i rozwój ratownictwa, kultury fizycznej i sportu w XXI wieku, Budgoszcz: WSG, 172-181.
18. Shalar O., Huzar V., Strykalenko Y., Yuskiv S., Homenko Y., Novokshanova A. (2019) Psycho-pedagogical aspects of interaction between personality traits and physical qualities of the young gymnasts of the variety and circus studio // Journal of Physical Education and Sport (JPES), Vol.19(Supplement issue 6), Art 344, pp 2283-2288, 2019 online ISSN: 2247-806X; p-ISSN: 2247-8051; ISSN-L=2247-8051 JPES

УДК 796.05

*Еркебулан Танирбергенов, Алтынай Балтина, Тайыржан Искаков
(Алматы, Казахстан)*

ЕРКІН КҮРЕСТЕГІ ЖАСӨСПІРІМ БАЛУАНДАРДЫҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Мақалада жасөспірім еркін күрес балуандарының үйлесімділік қабілеттерін дамытудың жолдары қарастырылған. Сонымен қатар, балуандардың үйлесімділік қасиетін дамыту кезіндегі ағзада орын алатын өзгерістер сипатталған. Жасөспірім балуандардың үйлесімділік қабілеттерін арттыруға бағытталған жаттығулардың кешені мен балуандардың үйлесімділік қабілетін арттыру барысындағы психикасындағы өзгерістер зерттеу барысында өзіндік орын алған.

Кілт сөздер: еркін күрес, үйлесімділік, спорттық қалыптасу.

The article considers the ways of developing the harmonious abilities of young wrestlers of free-style wrestling. In addition, the changes that occur in the body during the development of harmonious qualities of wrestlers are described. A set of exercises aimed at improving the harmonious abilities of young wrestlers, and changes in pishika aimed at improving the harmonious abilities of wrestlers, took place during the study.

Keywords: Freestyle Wrestling, harmony, sports formation.

Өзектілігі. Еркін күресте жас спортшыларға үйлесімділік қабілеттерін мақсатты дамыту негізгі машықтанудың, моторлық қалыптастырудың, түрлі спорттық әдістерін ігерудің, оқытудың ерте кезеңдерін жекпе жек, спорттық ойын және басқа машықтану, жаттықтыру технологиясын дамыту күш қабілеттері мен спорттық табыстарға мақсаттарының дамыуна ықпал етеді [1].

Жас спортшылардың қасиеттерін неғұрлым мұқият талдау, мамандар мен жаттығушыларды табиғи дамыуна, кәсіби шеберлікті жетілдіруге қажеттілігі бар. Спортшылардың үйлесімділік қабілеттерін дамыту еркін күресте әдістік және тәсілдік орындау шеберлігін жақсартуға жол салып ықпал ашады [2].

Жекпе жек өнер тәжірибесінің кейбір машықтану құралдарының бастауыш мектеп жасындағы балалардың дене дамыуна, дене даярғына, білім беру және спорттық БЖ бөлімшелерінің қызметтік тиімділігін жоғарлатуға мүмкіншілігі бар.

Спорттың келесі кезеңдерінде және таратылған балалар мен жасөспірімдер спорттық мектептерінің бастаушы негізгі дайындау топтарында үйлесімділікті жетімсіз машықтау жоғары шығын әкеледі [3].

Осыған байланысты, жас спортшыларды дайындау, моторлық дамыту мен оқыту циклының бастапқы кезеңдерінде инновациялық спорт шынықтыру және спорттық оқыту тәжірибесінде жаңа ғылыми тәсілдер мен жедел және ұтымды жаттықтыруды іске асыру үшін ғылыми іздеу мен зерттеу жұмыстарын жүргізіп олар жаңартылады.

Үйлесімділік қабілетін дамыту жас спортшылардың келесі ұтымды қасиеттерін қамтамасыздандырады:

- жиналған ағзаның энергетикалық ресурстарын бұлшық ет жұмысында үнемді пайдалану мүмкіндігін;
- олардың пайдалану құнын арзандату мен жеңілдету және түсіруге ықпал беру мүмкіндігін;
- уақыт, кеңістік және бұлшық ет күшіне жеткізілетін қозғалыс дәрежесін нақты дәрілік мүмкіндігін жоғарлатады;

- инерциялық күштердің пайдалы қозғалысын іске асыру әдістерін ұтымды пайдалану үшін, қарсылық кернеулер мен жәрдемші фазаларың үйлесімі және энергия тұтыну тиімділігін арттыру мүмкіндігін;

- күштердің ұтымды шығыстарын жалғау мүмкіндігін.

Белсенді қозғалыстар ауруға тұрақтылықты жақсартады, ағзаның қорғаныс күштерін шақыра оятады, тіндік тамақтануды жақсартады, қаңқаның қалыптасуына ықпал етеді, келбеттері дұрыс қалыптасуына және иммунитетті жақсартады.

Сондықтан, жас спортшылардың үйлесімділік қабілеттерін жетілдіру, негізгі дене даярлықтарын жақсарту мен қатар дене шынықтыру мен спорттың өзекті міндеті болып табылады. Өйткені әсіресе бастауыш мектеп жасыда бұл міндеті орындау ең қолайлы болып табылады.

Зерттеудің мақсаты - еркін күрестегі жас спортшылар үйлесімділік қабілеттерін дамыту қажеттілігін негіздеу.

Зерттеу міндеттері: Жас спортшылардың үйлесімділік қабілеттерін дамыту бойынша ғылыми және ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге талдау жүргізу; жас спортшылардың үйлесімділік қабілеттерін дамыту үшін әзірленген жаттығулар жиынтығын көрсету; жас спортшылардың үйлесімділік қабілеттерін дамытуға арналған жаттығулар жиынтығының тиімділігін эксперименттік тексеру.

Зерттеу әдістері: ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау, педагогикалық бақылау; педагогикалық эксперимент.

Зерттеу нәтижелері. Спорттық күрес спорттың ситуациялық түрі болып табылады және әдістер, байланыстар, ауыстырулар күрделі әдіс-тәсілдік әрекеттері мен кешендердің жиынтығын құрайды. Олардың әрбірі нақты міндетпен, күштік, уақыттық және кеңістіктік өлшемдермен, үйлесімділік күрделілікпен т.б. сипатталады.

Баланың 10-12 жас аралығы қозғалыс ептілігінің жоғары өсу қарқынына қолайлы кезең болып саналады. Оған орталық жүйке жүйесінің жоғары бейімделгіштігі мен қозғалыстардың кеңістік-уақыттық сипаттамаларының жетілуінен көрінетін қозғалыс аппаратының белсенді дамуы септігін тигізеді [4].

Тірек – қимыл аппараты мен дене сапаларының жетілген деңгейі жаңа қимыл – қозғалыстарға үйретудің алғышарттары болып келеді. Ол оқытудың құрылымдық – функциялық негізі. Жаңа қимыл–қозғалыстар талаптарын бұл алғышарттар қанағаттандырады, сәйкес келеді немесе жеткіліксіз болады. Жеткіліксіз жағдайда оқу процесі созылып кетуі мүмкін. Сондықтан берік морфофункциялық іргетас қалауды жаңа қимыл–қозғалыстарға үйретудің ең тиімді жолы ретінде қарастыру қажет. Қандай жағдайда болсын біртұтас организм үшін көздеген мақсатқа тиімді және үнемді жолдармен жету ережелері өздерінің маңызын жоймайды.

Бала мен жасөспірім психикасының тұрақсыздығы оның дене жаттығуларына деген назарын үнемі қуаттап тұруды қажет етеді. Бірақ олардың аса күрделі болмағаны жөн. Күрделі, қиын жаттығуларға немесе өте қарапайым жеңіл орындалатын жаттығулар сияқты қимыл–қозғалыстарға ынта–жігер тез сөнеді.

Дене қабілеттері түрлері мен дене қимыл–қозғалыстарының даму ерекшеліктері, спорттық шынықтыру дегеніміз таңдап алынған спорт түрінде жоғары нәтижелерге жетуге бағытталған арнайы ұйымдастырылған педагогикалық үдеріс.

Баланы жаңа қимыл–қозғалыстарға үйрету жолындағы қуаттаушы агенттер: мұғалімнің сөзі, әрекет жетістіктерін бағалауы, баланың өз табыстарының маңызын ұғынуы және өзіне - өзі баға беруі. Алайда оқытудың тұңғыш кезеңдерінде үйреніп жатқан дене жаттығуларындағы табыстары қарапайым,сонымен қатар айқын, жағымды, табиғи, биологиялық мазмұны құпия емес агенттерді пайдаланған жөн. Қимыл-қозғалыстарды орындап жатқан мезгілдің өзінде немесе орындалып біткеннен кейін нақты бейнелі қуаттаулар оқытуды жеңілдетеді. Мұндай әдістер бастауыш сыныптардағы оқушылардың ойлау қасиетінің ерекше бейнелі болуымен байланысты. Оларда нақты тітіркендіргіштердің

әлі де болса көбісі сөз бейнесіне ие бола қойған жоқ. Сондықтан балаларға қуаттаушы заттық агенттер әсер етеді.

Гимнастикалық жаттығулар, өте қиын іске асыру деңгейіне жету қарапайым жаттығулар мат, балалар алаңы, секіру, сальто және басқа да жаттығулар бойынша жүзеге асырады.

Эксперименттең кейін, яғни 45 сабақ, балалар алғаш рет сол сияқты сынақтар тұрды бақылау жолдарына ұшыраған. Эксперимент басында зерттеуге қатысқан жас спортшылардың бақылау және эксперименттік топтардың арасында үйлесімділік қабілеттерін даму деңгейін

сипаттайтын барлық сынақтар бойынша айырмашылықтар анықталған жоқ.

Зертеу бойынша сынақтау бақылау және эксперименттік топтарына екі рет жүргізілген, ол эксперимент басында және эксперимент аяғында. Одан кейін нәтижелерін талдау, топтар арасында салыстыру, елеулі нәтижелерін бөлу және бағалау жұмыстарын жалғасумен бұл көрсетілумен өтті.

Бұдан келіп тек қана іріктеу қажеттігі ғана емес, қимыл-қозғалыстағы функционалды және психологиялық қабілет жағынан алғанда дарынды, өзінің дарындылығы есебінен қарқынды жаттығуларға төтеп беретін, сондай-ақ, бала денсаулығына нұқсан келтірмей, тосын жағдайларда жоғары нәтижелер көрсете алатын жас спортшыларды іріктеу мен іздестіру қажеттігі туындайды.

Біз алдымызға (спортшыларды жастық психофизиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып) негізгі дене сапасының табиғи дамуына жағдай жасауға, балуандарды әркелкі әдіс-тәсілдік арсеналдарымен қаруландыруға, жарыс кезінде төзімділікке тәрбиелеуге ықпал ететін оқыту мен жаңа жарыстар жүйесін құруды мақсат еттік.

Оған себеп ретінде ең алдымен Қазақстанның халқы санының әсері, экологиялық мәселелер, спортқа балалардың ерте жастан келулерінің көбеюі, спорт мектептеріндегі нормативтік, әдістемелік құжаттардың қазіргі уақыт талабына сәйкес болуының ғылыми тұрғыдан зерттеліп негізделуінің жоқтығы.

Біз ұсынып отырған жүйенің мазмұнында әрбір жаңа кезеңде дене сапасын дамыту үшін қолайлы жағдайлар қарастырылған, ал жарыстар жүйесі олардың жалпы дене дамуына ықпал етуге тиіс деген мақсатта ұйымдастырылды.

Ағзаның жас ерекшеліктерін ескермей жаттықтыру және жарыс жүктемелерін, қолдану жастардың жоғары нәтижелерге жетпестен күреспен айналысуды тоқтатуға және түрлі жарақаттарды алуларына жиі әкеледі.

Әсіресе болашақ спортшы ізбасарларды табу, оның сапасын арыттыруға байланысты отандық ізденістердің жоқтығы осы ғылыми ізденістің негізіне алынды.

Сынақ нәтижелерін неғұрлым егжей-тегжейлі талдау үшін, біз әр топта барлық сынақтар тобын орташа өнімділігі салыстыруға салдық. Эксперименттік топтың спортшылары үйлесімділік қабілеттерін дамыту көрсеткіштері әртүрлі үрдісі бар. Барлық тіркелген сынақтар бойынша елеулі өзгерістер болды.

Қорытынды жасап айтқанда, бастапқы дайындық топтарында жаттығу сапасын жақсарту мақсатында жас балуандардың дене сапаларын жетілдіру үшін сынақ бақылаулар мен тесттер жүйесін құру қажет екендігін айқындалды.

Спортқа бағыттау мәселесі әлдеқашан өз алдына ғылым болып саналады. Бала мен жасөспірімдердің мүмкіндіктерін болжай келе бапкер алдына талантты тұлғаларды іздестіру міндетін қояды. Жоғары шеберлік спортында республиканың жетекші жаттықтырушыларының көпшілігі орта жаста, ал олардың орнын толық ауыстыратын мамандар жас болу қажет. Сонда жаңа спорттық әдістемелеріне жол ашылу болжамы шешіледі.

Бақылау тобында ең жақсы өсу нәтижесі ол «30 с бойы алға және артқа аунау» сынығы бойынша (2,87%), ол нәтижелерден өсу қарқындылығымен эксперименттік топтың спортшылары асып түсті (10,11%), эксперимент соңында қарағанда бұл топтың нәтижелері жоғары болды ($P < 0,001$).

Сынақтар көрсеткіштері қолдану спорттық жаттығу әдістеме бойынша эксперименттік тобында бақылау тобымен салыстырғанда 6,13 пайыздан 16,2 пайызға дейін асып түсті, оның сенімділігі өте жоғары ($P < 0,01$) ал айтарлықтай бақылау тобының өзгерістері бар боғаны сенімділіктен шықпаған 0,42% ($P > 0,05$), сонда ол өзгерген жоқ деп бағаланады эксперимент индексі соңына дейін бақылау тобында эксперименталды тобынан қалып түр.

Жас спортшыларды оқытудың әдістемесінде жалпы және арнайы үйлесімділік бағыттағы ойындар мен тапсырмалар кешенінің үлкен көлемін пайдалану (жалпы оқыту-жаттығу уақытының жартысынан көбі) бастапқы және кейінгі кезеңдерде әдіс-айла әрекеттердің игерілуін жылдамдатуға мүмкіндік береді деп қорытындылай келе әдіс-айла әрекеттердің сыртқы биомеханикалық құрылымын және негізгі жарыс қозғалыстарының жалпы құрылымын сақтайтын, жаттығулар мен ойын тапсырмаларын қолдана отырып дидактикалық қағидаларын жүзеге асыра отырып, қозғалыс әрекеттерін игеруді жеңілдететін, жағдайларды жасау керектігін және жас балуандардың жалпы және арнайы дене дайындығының деңгейін арттыруға, тәсілдік ойды жақсартуға, сайыстың қиын жағдайларына бейімдеуге және олардан дәстүрлі емес тәсілмен жылдам шығуға, яғни кейінгі кезеңдерде жаттығу үрдісін анық басқаруға мүмкіндік бередіндігіне назар аударылды.

Қорытынды. Қимыл-қозғалыс дағдыларын үйрену және оларды орнықтыру жеделдігі көптеген жағдайларда жас спортшының шеберлігіне, қуаттау әдістерінің ебін табуына, баланың жаттығу сабағына деген ынта-жігерін арттыра білуге байланысты. Сондықтан физиологиялық әрі педагогикалық тұрғыдан алғанда да, түсінік беріп, жаттығулардың орындалуына баға беріп, баланың қимыл әрекеттеріне тұрақты бақылау жасап отырғанымыз дұрыс. Спортшының әрекеттерін бағалау, түсінік беру, қателіктерін түзету, үнемі назарда ұстау жаңа қимыл-қозғалыстарға үйретудің тиімділігін арттыруға септігін тигізеді. Жаңа қимыл-қозғалыстарды үйренудің табыстылығы спортшылардың қимыл әрекеттеріне оңтайлы жағдай жасаумен байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Майорова Л.Т. Развитие быстроты и координации движений у детей 4-6 лет // Теория и практика физической культуры. 2006. №10. С. 21-24.
2. Бауэр В.А. Рациональное дозирование нагрузок при обучении технике движений детей-шестилеток // Теория и практика физической культуры. 2010. № 11. С. 18-21.
3. Бернштейн Н. А. Очерки о физиологии движения и физиологии активности. М.: Медицина, 2006. 349 с.
4. Бесшапошникова С.Ю. Развитие двигательной координации у детей старшего дошкольного возраста с использованием гимнастических упражнений на уменьшенной опоре // Вестник Поморского университета. 2006. №5. С. 156-160.

УДК 796.332.011.3

*Владислав Хоменко, Сергій Юськів, Валерій Свирида
(Херсон, Україна)*

РОЗВИТОК ОСНОВНИХ ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ ФУТБОЛІСТІВ

У статті розглянуто і проаналізовано розвиток основних фізичних якостей футболістів у сучасному футболі.

Ключові слова: *фізичні якості, футболісти, силова підготовка, витривалість, швидкість, сила.*

The development of basic physical qualities of football players in modern football is considered and analyzed in the article.

Keywords: *physical qualities, football players, strength training, endurance, speed, strength.*

Ігрова діяльність футболіста залежить від рівня його фізичної підготовленості, яка є основою для прояву високої технічної майстерності [1, 13]. У свою чергу рівень фізичної підготовленості визначається розвитком рухових якостей [9, 19, 20, 21] та інформаційним забезпеченням тренувального процесу [15, 16, 17, 18]. Зрозуміло, що футболісти різних ігрових амплуа виконують різну специфічну роботу, мають різну структуру фізичної підготовленості та різний рівень її основних компонентів [14]. Відомо, що найбільшою фізичною працездатністю володіють півзахисники та крайні нападники, найменшою – центральні захисники і воротар [10, 11]. Це пов'язано з тими тактичними завданнями, які виконують гравці різного амплуа у сучасному футболі та обсягом й інтенсивністю рухової діяльності під час гри.

Сучасний футбол висуває особливі вимоги до силової і швидкісно-силової підготовленості футболістів [6, 7, 8]. Високий рівень маневреності гравців, збільшення сили ударів, економізація енергії при виконанні різних ігрових прийомів сприяють покращенню працездатності і майстерності футболістів [2, 3].

На практиці підготовки футболістів використовуються наступні методи розвитку сили:

1. Метод повторних зусиль. Найкращий ефект дає вага обтяження 60-80% від максимальної. Кількість повторень, як правило, не може бути більше 10-12 разів поспіль. Всього 3-4 серії, інтервал відпочинку між серіями – 3-4 хв.

2. Метод максимальних зусиль ефективний для підвищення абсолютної (максимальної) сили. Виконується робота з граничними і близько граничними зовнішніми обтяженнями, вага обтяжень 80-90% від максимальних, при необхідності 100%. Кількість повторень в підході 1-3, кількість підходів (серій) – 1-3, інтервал відпочинку між серіями – 3-5 хв.

3. Метод прогресуючих обтяжень передбачає поступове збільшення ваги обтяжень від 50%, потім 75% і нарешті, 100% граничної ваги. За тренування робити не більше трьох підходів, між підходами інтервал відпочинку 3-4 хв.

4. Сполучений метод передбачає виконання вправи з оптимальним обтяженням в структурі рухової навички, безпосередньо в футбольних рухах відбувається одночасний та паралельний розвиток спеціальної сили та вдосконалення техніки футболіста.

5. Метод ізометричних зусиль служить підвищенню максимальної (абсолютної) сили. В тренування необхідно включати різні ізометричні вправи, тривалість, яких залежить від ступеня м'язової напруги (максимальне м'язове напруження повинно тривати 2-3 секунди).

Швидкість – фізична якість, яка змушує сильні м'язи після етапу швидкості реакції зберігати високий відгук [4, 5]. Вправи для розвитку швидкості виконуються відразу після загальної розминки. Основний метод – багаторазові повторення на межі втоми. Всі вправи потрібно намагатися виконувати з максимальною амплітудою (махи, підйом коліна і так далі) і швидкістю.

Одним з варіантів розвитку швидкості футболістів є використання методу сполученого впливу, суть якого полягає в цілеспрямованому впливі на прояви швидкості і точності одночасно. У зв'язку з цим необхідно, щоб пробігання коротких відрізків виконувалось на максимальних або близько максимальних швидкостях окремих елементів гри.

Під час роботи над розвитком швидкісних якостей, тривалість інтервалів відпочинку повинна визначатися частотою серцевих скорочень – при ЧСС 110-125 уд/хв, необхідно починати виконання наступної вправи (повторення). Під час виконання вправ швидкісної спрямованості (інтенсивність 96-100%) ЧСС у спортсменів може досягати значних величин – 170-180 уд/хв, а під час виконання вправ швидкісно-силового характеру (інтенсивністю 95-100%) – до 160 уд/хв.

Методика тренувань витривалості у футболі переважно побудовані на аеробних навантаженнях [12]. З метою розвитку загальної витривалості використовуються:

1. Швидка ходьба з повільним бігом 40-60 хв, частота серцевих скорочень не перевищує 165 уд/хв.

2. Повільний біг 40-60 хв. при ЧСС 150-165 уд/хв.

3. Повільне ведення 1-2 м'ячів з одного боку поля на іншу з виконанням ударів по воротах. Проводиться протягом 15-25 хв.

4. Двостороння тривала гра з установкою не виконувати прискорень.

Для розвитку спеціальної витривалості рекомендується застосовувати:

1. Змінний біг на відрізках 50-300м з ЧСС від 170 уд/хв і вище.

2. Повторний біг на відрізках 100-500м з ЧСС від 170 уд/хв і вище.

3. Інтервальний біг на відрізках 50-400м.

4. Човниковий біг 7х50м - з інтенсивністю 95-100%.

5. Ведення, передачі м'яча і удари по воротах, виконуваних з ЧСС на рівні 170-190 уд/хв.

Витривалість відіграє важливу роль в будь-якому виді спорту, оскільки футболісти повинні протягом тривалого часу витримувати великі навантаження. Чим краще розвинена витривалість, чим вище її рівень, тим пізніше з'являється загальне стомлення, пізніше з'являється фаза некомпенсованого стомлення, успішніше відбувається боротьба організму з втомою, триваліше збережена працездатність. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що удосконалена методика розвитку витривалості та використання неспецифічних засобів тренування на етапі спеціалізованої базової підготовки дозволяє коректувати навчально-тренувальний процес футболістів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гузар В.М., Шалар О.Г., Норик А.О. Деякі фактори, що впливають психологічний клімат жіночої футбольної команди // Проблеми і перспективи розвитку спортивних игр и единоборств в высших учебных заведениях: матеріали X Междунар. науч. конф., Белгород: ХГАФК, 2014, Т.2, 28-31.

2. Гузар В.М., Юськів С.М. Вплив занять футболом на формування професійно-прикладних фізичних якостей морських фахівців // Проблеми і перспективи розвитку спортивних игр та одноборств у закладах вищої освіти: матеріали XVI Міжнар. наук. конф. Харків: ХДАФК, 2020, 46-50.

3. Жосан А.І., Хоменко В.В., Шалар О.Г. Порівняння техніко-тактичних дій крайніх захисників на чемпіонаті світу з футболу 2014 року // Науково-педагогічні проблеми фізичної культури /Фізична культура і спорт/ : зб. наук. пр. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. Вип. 3 (72)16. Київ: НПУ ім. Драгоманова, 2016. С. 60-63.

4. Стрикаленко Є.А., Шалар О.Г., Гузар В.М. Особливості побудови тренувального процесу в підготовчому періоді футзалістів ФК «Продуксім» // Проблеми і перспективи розвитку спортивних игр та одноборств у закладах вищої освіти: матеріали XVI Міжнар. наук. конф. Харків: ХДАФК, 2020, 84-88.

5. Стрикаленко Є.А., Шалар О.Г., Гузар В.М. Ефективність побудови тренувального процесу футзалістів ФК «Продуксім» в підготовчому періоді // Спортивні ігри. Харків: ХДАФК, 2020, №1 (15), 44-57. doi: 10.15391/si.2020-2.05

6. Хоменко В.В. Сучасні тактичні побудови гри провідних європейських футбольних клубів у 2018 році // Спортивные игры. Харків: ХДАФК, 2019. №2 (12). С.59-70. <http://doi.org/10.5281/zenodo.2544963>

7. Хоменко В.В. Показники індивідуальних техніко-тактичних дій крайніх захисників на чемпіонаті світу з футболу 2014 р. // Дидактико-методичні аспекти фізичної культури: зб. наук. пр. за матеріалами IX Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції., 26-27 березня 2015 року. Херсон : ХДУ, 2015. С.95-98.

8. Хоменко В.В., Шалар О.Г., Авдєєв Д. Фізична підготовленість футболістів ФК «Олександрія» U-21 // Актуальні проблеми юнацького спорту: зб. статей XIII Всеукр. наук. конф. (27 вересня 2018 р.). Херсон: ХДУ, 2018. С.153-158.

9. Хоменко В.В. Деякі проблеми тактичної підготовки футболістів // Дидактико-методичні аспекти фізичної культури: зб. наук. пр. за матеріалами VIII Всеукраїнської

студентської науково-практичної конференції, 27-28 березня 2014 року. Херсон : ХДУ, 2014. С.105-108.

10. Хоменко В.В., Юськів С.М., Гузар В.М., Свирида В.С. Показники фізичної і технічної підготовленості футболістів різного амплуа студентської команди з футболу // Спортивні ігри. Харків: ХДАФК, 2020, №2 (16), 95-105. doi: 10.15391/si.2020-1.10.

11. Хоменко В.В., Круглик М.І. Статистика як основний компонент сучасного футболу // Медико-біологічні проблеми фізичного виховання різних груп населення, ерготерапії, інклюзивної та спеціальної освіти: матеріали V Всеукр.наук.-практ. конф., Луцьк, 2019. С. 120-123.

12. Шалар О.Г., Гузар В.М., Хоменко В.В. Вплив спортивного тренування на фізичну та технічну підготовленість футболістів // Актуальні проблеми громадського здоров'я та рухова активність різних верств населення: матеріали I Всеукр. нак.-практ. конф, Херсон, 2019, 200-205.

13. Huzar V.N., Shalar O.G., Norik A.O. Relationship as an aspect of psychological climate of women's soccer team. Physical education of students, 2014;2:8–13 doi:10. 6084/m9.figshare.906307

14. Huzar V. N. (2019). Sports and outdoor games on water // Sport games, 1 (11), 4–15. <http://doi.org/10.5281/zenodo.2543532>

15. Huzar V. M. (1999a). Some issues of the development of the basis of the method of creating of the automated information system for the provision of physical culture and sports on the basis of computers Pedagogical sciences, 12, 256-260.

16. Huzar V.M. (2001). Requirements for the automated information system of physical education and sports provision // The development concept of physical education branch and sports in Ukraine, 2, 23-30.

17. Huzar V. N., (2001). Psychological and pedagogical peculiarities of computerization of the field of physical culture and sports // Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports, 7, 7-13.

18. Huzar V. N., (2001). The use of computer technology in the field of physical culture and sport. Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports, 8, 10-17.

19. Shalar O., Huzar V., Strikalenko Y., Yuskiv S., Homenko V., Novokshanova A. (2019). Psycho-pedagogical aspects of interaction between personality traits and physical qualities of the young gymnasts of the variety and circus studio // Journal of Physical Education and Sport (JPES), 19 (Supplement issue 6), 2283-2288. DOI:10.7752/jpes.2019.s6344

20. Strikalenko Y., Shalar O., Huzar V., Andrieieva R., Zhosan I., Bazylyev S. (2019). Influence of the maximum force indicators on the efficiency of passing the distance in academic rowing // Journal of Physical Education and Sport (JPES), Vol. 19 (3), Art 218, 1507-1512. DOI:10.7752/jpes.2019.03218

21. Strikalenko Y., Shalar O., Huzar V., Voloshinov S., Yuskiv S., Silvestrova H., Holenko N. (2020). The correlation between intelligence and competitive activities of elite female handball players // Journal of Physical Education and Sport (JPES), 20 (1), 63-70. DOI:10.7752/jpes.2020.01008

СТЕП-АЕРОБІКА У ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННІ СТУДЕНТОК НЕФІЗКУЛЬТУРНИХ ВИШІВ

У статті звертається увага на питання підвищення ефективності занять з фізичного виховання у виші шляхом впровадження різних фітнес-програм, а саме степ-аеробіки. Розглядаються особливості використання засобів степ-аеробіки для збереження і зміцнення здоров'я, формування потреби у систематичних заняттях фізичними вправами у молоді.

Ключові слова: степ-аеробіка, студентки, фізичне виховання, фізична підготовленість, здоров'я.

The article addresses the issues of increasing the efficiency of physical education classes by introducing various fitness programs, namely step aerobics. The peculiarities of the use of step aerobics for preserving and promoting health, forming the need for systematic physical exercises in youth are considered.

Key words: step aerobics, students, physical education, physical fitness, health.

Одним з пріоритетних завдань фізичного виховання у виші є зміцнення здоров'я студентів. Спроби вирішення проблеми удосконалення фізичного виховання студентської молоді робилися багатьма вченими, спеціалістами і педагогами. Вчені наголошують на необхідності змінення практики фізичного виховання у закладі вищої освіти через створення умов вільного вибору студентами змісту занять [1, 4].

Рівень фізичної підготовки студентів вишів значної мірою залежить від спрямованості навчального процесу. Для вирішення завдань фізичного виховання у закладах вищої освіти передбачено широкі можливості визначення раціональної структури, оптимальної інтенсивності і належної величини фізичного навантаження та засобів, що використовуються. Це зумовлює активний пошук фахівцями потенційних шляхів підвищення ефективності процесу фізичного виховання студентів [3, с. 7]. Фахівці здійснюють пошук нових засобів оптимізації навчально-тренувального процесу у нефізкультурних вишах, що базується на популярних видах рухової активності.

В останні роки з'являються нові види фізичної активності і серед них фітнес аеробіка. Фітнес є одним з ефективних і привабливих для студентів систем фізичних вправ оздоровчої спрямованості.

Результати наукової діяльності американського лікаря, вченого Кеннета Купера, який визначений засновником сучасного фітнес-руху, заклали основу фітнес-ідеї, яка отримала практичне втілення у програмах за здоровий образ життя. Він пропагував концепцію профілактики захворювань замість лікування і визначив провідний принцип фітнесу «навантаження заради здоров'я» [5].

У середині 70-х років минулого століття аеробіка К. Купера завоювала популярність не тільки у США, але й в Європі. Цьому сприяло те, що її пропагували поряд з фахівцями масової фізичної культури і відомі актриси, а саме Джейн Фонда, Марель Шарель та ін.

У сучасній системі оздоровчої фізичної культури існує багато видів аеробіки, а саме: слайд-аеробіка, танцювальна аеробіка, фанк-аеробіка та ін. З кожним роком популярності набуває степ-аеробіка – це різновид аеробіки, в якій вправи виконуються за допомогою підставки (степ-платформи), висота якої регулюється, під музичний супровід у режимі аеробного енергозабезпечення. Її істотний оздоровчий і розвивальний ефект зафіксований результатами досліджень як у нашій країні, так і за кордоном [2, 3, 6].

Під час впровадження степ-аеробіки до занять з фізичного виховання студенток Українського державного університету залізничного транспорту (УкрДУЗТ) ми спиралися на певну сукупність знань, що були накопичені на попередніх етапах розвитку науки. У процесі аналізу і узагальнення наукової і методичної літератури розглянуто наступні питання: особливості організації і змісту занять з фізичного виховання студенток засобами степ-аеробіки; морфо функціональні і психічні особливості студенток; зміст і вплив занять степ-аеробікою на організм та фізичну підготовленість; особливості використання степ-аеробіки в якості засобів фізичного виховання.

Основний зміст заняття степ-аеробікою становив: базові кроки, стрибки, танцювальні елементи, що виконуються на платформі; силові вправи; вправи на гнучкість і розслаблення. Як показує практика використання степ-аеробіки, у процесі занять необхідно звернути увагу на підбір вправ у різних частинах заняття: підготовча частина – вправи для підготовки м'язів ніг (базові кроки – бейсик-степ, марш, степ-даун та ін.), під час виконання яких виконуються вправи для м'язів шиї, рук; в основній частині заняття вивчаються і виконуються комплекси вправ степ-аеробіки і містять елементи стретчингу, силові вправи; заключна частина – виконуються вправи на гнучкість, на увагу, на відновлення дихання.

Оскільки степ-аеробіка відноситься до координаційних видів спорту, то тренер-викладач має слідкувати за змінами пульсової реакції в залежності від індивідуальних особливостей студенток, інтенсивності виконання вправ, психоемоційної напруги, фізичної підготовленості.

У змісті тренувальних навантажень враховувались п'ять компонентів, а саме: тривалість виконання вправ, інтенсивність, тривалість інтервалів відпочинку, характер відпочинку і кількість повторень. Зміни у динаміці тренувальних навантажень та їх постійне збільшення фактично викликають систематичні адаптаційні зміни в організмі, що є головною метою оздоровчого тренування.

Музика, темп і характер рухів є невід'ємною частиною заняття. Темп музичного супроводу є чинником, який впливає на частоту серцевих скорочень і, варіюючи його, можна керувати навантаженням та посилювати чи послаблювати вплив вправ, які виконуються під час занять степ-аеробікою. Залежно від змісту і спрямованості заняття слід підбирати відповідний музичний супровід, але перевагу потрібно надавати музичним композиціям, які мають чіткий ритм. Краще використовувати спеціальні мега-мікси – великі музичні уривки, які складаються з окремих композицій (пісень). Темп, який ми рекомендуємо для студенток не фізкультурних вишів, – 118 – 122 музичних акценти за хвилину, тому що, коли комплекс вправ степ-аеробіки виконується у цьому темпі, поліпшується діяльність серцево-судинної системи та підтримується правильна механіка роботи тіла.

Заняття степ-аеробікою використовують з метою вирішення цілого ряду здоров'язбережувальних завдань: профілактика серцево-судинних захворювань; збільшення життєвої ємності легень, що впливає на тривалість життя; зміцнення опорно-рухового апарату; регулювання ваги тіла; покращення психічного і емоційного стану; підвищення фізичної і розумової працездатності. Крім того досягається позитивний зовнішній ефект: зміцнюються м'язи живота і спини, що забезпечує правильну поставу; вдосконалюється координація; розвивається гнучкість [3, с. 18].

Педагогічні спостереження у ході занять є об'єктивними методами визначення змісту і структури навчально-тренувального процесу. Степ-аеробіка – це емоційна, видовищна і цікава аеробіка, яка підкорює своїми запальними танцями (латина, сальса та ін.), а також різноманітним силових вправ. Заняття цим видом аеробіки спрямовані на виховання і підтримку умінь у необхідний час мобілізувати всі свої сили, а стандартні рухи виконувати з мінімальним зусиллям, що означає уміння економно і вільно рухатися, раціонально витратити сили у професійній діяльності і побуті.

Аналіз навчально-тренувального процесу надав можливість зробити висновок, що степ-аеробіка має широкий спектр засобів різної спрямованості, які позитивно діють на всі органи

і системи організму студенток, тим самим підвищуючи їх рівень фізичної підготовленості, працездатності, силову підготовленість, гнучкість і розвиток координаційних здібностей. Кожна студентка отримує заряд енергії і бадьорості, коли засвоює програми зі степ-аеробіки. Це зумовлює доцільність використання степ-аеробіки у фізичному вихованні студенток нефізкультурних вишів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Круцевич Т.Ю. Теорія методика фізичного виховання : підручник. Київ : Олімпійська література, 2008. 392 с.
2. Нестерова Т.В. Овчинникова Н.А. Техника базових елементов, термінологія и язык профессионального общения в аэробике : учеб.-метод. пособие. Киев : УГФВС, 1998. 33 с.
3. Хлус Н.О. Технологія підвищення фізичної підготовленості студенток ВНЗ гуманітарного профілю засобами степ-аеробіки : дис. ...канд.. наук з ф.в. та с. : 24.00.02. Львів, 2015. 247 с.
4. Шиян Б.М. Теорія і методика фізичного виховання : підручник. Тернопіль : Навчальна книга. – Богдан, 2006. 272 с.
5. Купер К. Аэробика для хорошего самочувствия. URL: <http://booksshare.net/index.php?id1=4&category=med&author=kuper-k&book=1989>
6. Fransis L. Step aerobics. ACSM certified news. 1992. No. 2. P. 1-4.

*Карина Янчук, Олександр Тихорський
(Харків, Україна)*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТРЕНУВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ КАРАТИСТІВ ІЗ ВАДАМИ СЛУХУ

У статті розглянуті актуальні в наш час проблеми тренувального процесу каратистів із вадами слуху. Виявлено, що Дефлімпійська складова Олімпійського спорту інвалідів є найменш вивченою. Перспективні напрями подальших наукових досліджень - розвиток фізичних якостей та дослідження впливу на них властивостей нервової системи.

Ключові слова: карате, глухі спортсмени, Дефлімпійські ігри, фізичні якості.

Actual training problems of nowadays among deaf karatekas has been observed. It was found that Deaflympic part of Olympic sport is the least studied. Perspective directions for subsequent investigation is development of physical qualities under influence features of nervous system.

Key words: karate, deaf sportsmen, Deaflympics, physical qualities.

Людина з вадами слуху відноситься до людей, які не можуть покладатися на слух для сприйняття інформації. Контингент глухих та слабочуючих досить різноманітний, в залежності від методу спілкування та величини втрати слуху. Важливо розуміти, що багато людей зі втратою слуху, особливо ті, хто виріс в такому ж самому оточенні, не вважають втрату слуху інвалідністю [1].

Карате – вид спорту із програми Дефлімпійських Ігор, які організовуються для глухих спортсменів. Дефлімпійські Ігри – другий за тривалістю захід для різних видів спорту у світі, що проводиться один раз на чотири роки, на наступний рік після Олімпійських Ігор. Щоб взяти участь у даних змаганнях атлет повинен мати втрату слуху >55 дБ на “краще” вухо [3]. Змагання глухих спортсменів проводяться дотримуючись загальних правил прийнятих у даному виді спорту [6]. Для тренерів та функціонерів команди важливо визначити ефективний метод комунікації зі спортсменами, що мають вади слуху [1].

Наукових праць, присвячених спортсменам з вадами слуху надзвичайно мало. Дефлімпійська складова міжнародного олімпійського спорту інвалідів є найменш вивченою та описаною у літературі. Саме тому додаткові дослідження повинні бути проведені для повного висвітлення даної проблеми [4, 8].

Індивіди з порушенням слуху мають нижчу здатність підтримувати статичний баланс тіла, динамічно координувати ланки тіла, виконувати рухи кінцівок незалежно одна від одної та контролювати швидкість даного руху, у порівнянні з людьми які мають нормальний слух [2].

За даними літературних джерел [9], втрата слуху в 62% випадків супроводжується дисгармонійним розвитком, 44% з порушенням опорно-рухового апарату, 80% затримкою моторного розвитку.

За даними дослідження [4] дисбалансу у розвитку м'язів лівої та правої сторони у елітних спортсменів з вадами слуху не було виявлено. Глухі спортсменки високого класу високого класу мають подібний рівень % жирового компоненту тіла до здорових жінок, що не займаються активно спортом. Автори рекомендують спортсменкам використовувати у програмі тренувань динамічні вправи на витривалість м'язів черевного пресу, а спортсменам-чоловікам на статичну витривалість [4, 5].

Карате – вид спорту, що потребує високої швидкості. Оскільки спортсмен протягом поєдинку виконує високоінтенсивні рухи зі швидкісними ударами, то від нього вимагається розвиток як анаеробних так і аеробних можливостей. За нашими даними, рівень цих можливостей не порівнювався у контингенту глухих та здорових каратистів у науковій літературі [10].

Для успішних виступів на міжнародній арені єдиноборець, окрім достатньої сили, витривалості та швидкості повинен мати високий рівень координації, яка зазвичай дефективна у інвалідів по слуху. Тому при побудові тренувального процесу слід особливу увагу звернути на дану фізичну якість [9].

Такі властивості нервової системи як сила, рухливість та рівновага нервових процесів є природою координаційних можливостей спортсмена [9]. Порушення роботи слухового аналізатора приводять до швидкої стомлюваності, порушенню ритмічності рухів рівноваги, просторово-часового диференціювання [9].

Слід зазначити, що проблема психологічної підготовки каратистів з вадами слуху вкрай мало вивчена і потребує подальшого наукового обґрунтування [7].

Висновки. Проблеми тренувального процесу каратистів із вадами слуху вивчені недостатньо. Серед найбільш актуальних напрямів подальших наукових досліджень є розвиток фізичних якостей, в особливості координації, аеробної та анаеробної витривалості. Не вивченим залишається питання рівня властивостей нервової системи каратистів з вадами слуху, та їх вплив на тренувальний процес.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Palmer T., Weber K. M. The deaf athlete // Current sports medicine reports. 2006. Т. 5. №6. С. 323-326.
2. Akinoğlu B., Kocahan T. Stabilization training versus equilibrium training in karate athletes with deafness // Journal of exercise rehabilitation. 2019. Т. 15. №4. С. 576.
3. Brancalone M. P., Shingles R. R., DeLellis N. Deaflympians' Satisfaction With Athletic Training Services at the 2013 Deaflympic Summer Games // Journal of athletic training. 2017. Т.52. №7. С. 708-718.
4. Akinoğlu B., Kocahan T. The effect of deafness on the physical fitness parameters of elite athletes // Journal of exercise rehabilitation. 2019. Т. 15. №3. С. 430.
5. Tykhorskyi O. et al. Analysis of the morphological changes in beginning bodybuilders due to resistance training // Journal of Physical Education and Sport. 2018. Т. 18. С. 382-386.
6. Бріскін Ю. А. Загальна характеристика дефлімпійського спорту // Олімпійський спорт і спорт для всіх : тези доп. IX Міжнар. наук. конгр. К, 2005. С. 499.

7. Рева А. В. Особенности психологической подготовки в сурдлимпийском спорте // Проблемы и перспективы физического воспитания, спортивной тренировки и адаптивной физической культуры. 2018. С. 923-928.
8. Передерій А. Організаційна структура дефлімпійського спорту // Фізична активність, здоров'я і спорт. 2010. №1. С. 42-48.
9. Емельянов В. Ю. Координационные способности у дзюдоистов с нарушением слуха // Знание. 2016. №1-3. С. 29-35.
10. Urbinati K. S. et al. Physiological and biomechanical fatigue responses in karate: a case study // The Open Sports Sciences Journal. 2017. Т. 10. №1.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Хафиза Абдумаликова
(Тошкент, Ўзбекистон)*

ОЙБЕКНИНГ “НАВОИЙ” РОМАНИДАГИ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Болалик йиллариданок мумтоз адабиётимизни севиб мутолаа қилган нодир исьтедод соҳиби, академик шоир, носир Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек “Қисқача таржимаи ҳолим” асарида “Навоий”⁴ романининг ёзилиш жараёнини хотирлаб: “Романни уруш йили, қиш фаслида совуқ хонада жинчироқнинг титроқ шуъласида ёзганман”⁵, – деган эди. Ойбек ижодий ниятида жаҳолатга қарши маърифат билан курашган улуғ инсонпарвар шоир сиймосини бадиий адабиётга олиб кириш фикри халқ тақдири ҳақидаги теран мушоҳадакорликнинг натижаси ўлароқ туғилган.

Адиб “Қутлуғ қон” романини ёзиш учун катта тайёргарликка эҳтиёж сезмаган эди. Чунки роман бадиий воқелиги ёзувчининг ўзи бевосита гувоҳи бўлган, замондошларидан эшитган реал ҳаёт манзараларига яқин, Ойбек бу турмуш тасвирларини руҳан кечинган эди. Бироқ Ойбек ҳамиша давр ва шароитни чуқур ўрганар ҳаётни кенг кўламда қамрашга интилар, жонли образлар яратиш маъсулиятини теран англади. Шунинг учун ҳам у XX асрнинг 30-йилларида талабалар ҳаётидан олиб ёза бошлаган романини “адабий тажрибаси етмаслиги”ни англаб тамомламай қолдирган. “Қуёш қораймас” романи устида 40-йиллардан 1958 йилгача тинимсиз ишлаган эди. Дарҳақиқат, адиб ўз-ўзига нисбатан ўта талабчан инсон бўлган.

Ойбекнинг “Навоий” достонида шоирнинг ижод онларидаги ҳолати қуйидагича чизилади:

Ярим кеча ўтиради у.

Бир хитойи косада лим сув.

Ёнар титраб бир олтин шамдон.

Токчаларда китоб қаланган.

Гидамларнинг қон гулларини

Ёндиради бу шамнинг нури.⁶

Шоир фикрларини мавжлантирган бу лавҳа “Навоий” романи ёзилаётган, тунларни тонгга улаб жинчироқнинг титроқ шуъласида Навоий руҳияти билан тиллашиб тинмай ёзаётган Ойбек ҳолатига вобастадир.

“Навоий” романининг бир неча ўринларида ҳам худди шунга яқин ҳолатларни кузатиш мумкин. Масалан, у шогирди Бехзоднинг суратларини шам нурига солиб кузатади. Тасвирнинг ҳар бир чизиғига, бўёқларнинг энг ингичка товланишларига қадар диққат билан разм солади. Навоий бу тасвирий санъат асаридан завқ олади. Шундай ўринларда Навоий бобомиз нафақат нозиктаъб шоир, балки умуман нафосатнинг чуқур билимдони сифатида ҳам намоён бўлади⁷.

Роман персонажларидан кимёгар Абдулахад ва олим Султонмурод қайрағочу азим чинорлар соясидаги хилват гўшада милтиллаган шам нурида дам кимёдан, дам шеър ва санъат назариясидан қизгин суҳбатлашиб, нон ва майиз билан қорин тўйдирадилар.⁸ Фақирона ҳаёт икки олим самимий суҳбатига, уларнинг ўз ишларидан рухий завқланишлари, ҳаётларини севимли машғулотларига бағишлашларига монёклик қилмайди.

⁴ Ойбек. Навоий. Роман. – Т.: Ўқитувчи, 1985.

⁵ Ойбек. Ўн тўртинчи том. – Т.: Фан, 1979, – Б. 16

⁶ Ойбек. Танланган асарлар. Тўрт томлик. Биринчи том. –Т.: 1957, – Б. 273

⁷ Ойбек. Навоий. Роман. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – Б. 144.

⁸ Ойбек. Навоий. Роман. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – Б. 62.

Низомулмулкнинг ўғиллари муқоваси ҳаллари шамда ёнган китобдан билан ғазаллар ўқишади. Улар айрим мисралар устида бахслашишади. Шеърятнинг сирли-сехрли оламига шўнғиган бу ёшларга ўша лаҳзаларда на қоронғу тун зулмати, на салтанат тақдирига дахл қилаётган қора кучлар фитнаси соя сола олмайди.⁹ Болаларнинг ширин товушларига хос оҳанглар китобхон дилида ҳам акс садо беради.

Яна бир муҳим ҳолат ҳам эътиборимизни жалб этади. Жумладан, Ихтиёриддин қалъасининг совуқ тош деворлари ортида зулматда порлаган шам ёруғида Қуръони каримни мутолаа қилаётган Мўмин Мирзо бу илоҳий китоб завқида ниҳоятда масъум, самимий қиёфада жонланадики, муқаррар даҳшатни илкис англаб етмайди¹⁰. Аммо ўша ритм узок вақт эсда қолади.

Дарҳақиқат, роман ритмининг мароми тарихий шахслар тақдирига монанд тарзда ўзгариб туради. Аслида, асарнинг яхлит ритмига хос дастлабки белгилар романнинг илк саҳифаларидаги тасвирдан бошланади. Қадимий Ҳиротнинг ёмғир ғуборларидан тозаланган нақшинкор гумбазлари ўзаро баҳор кўшининг порлашию ним қоронғу заҳ хужрадаги ёши ва илм даражаси, феъл-атвори турлича бўлган кишиларнинг тирикчилик илинжида ўтиришлари келгуси воқеаларнинг гоҳ осуда, гоҳида ҳавотирли кечишига ишора бўлиб хизмат қилади.

Дарҳақиқат, романда ҳар бири ўз руҳий эҳтиёжини қондиришга интилган мураккаб инсоний тақдирларни ёзувчи имон, эътиқод, ҳидоятга даъват этувчи оҳанг устиворлигида чизади. Қўрқув ва ҳавотир ичида яшаётган қаҳрамонларнинг безовта қалбига хос руҳ эса ўша давр ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий манзараларини ифода этади.

*Hafiza Abdumalikova
(Toshkent, O'zbekiston)*

SHOIR BOTU IJODIDA ERK TO'LQINLARI

O'tgan asrning 20-yillarida Botu taxallusi bilan ijod qilgan Mahmud Xodjiyev 1904-yil Toshkent shahrida tavallud topgan. Botu shoir, publitsist, jamoat arbobi va chin inson edi. Uning hayoti o'sha davr shoirlari va ziyolilari hayoti kabi tahlikali kechdi. Botu shoir sifatida jadid adabiyotining yirik namoyondalari Fitrat va Cho'lponlarning nazariga tushgan, davr yoshlarining sevimli shoiri edi. U millatning farovon hayoti, ozodlik va ma'naviyatga yetishishi uchun ko'p harakat qildi. Otashin she'rlari bilan millat qalbiga kirib bordi. Afsuski, juda qisqa umr ko'rdi. Bu maqolada biz Botu erkni qay yo'sinda kuylagani haqida so'z yuridik.

Kalit so'zlar: Botu, Mahmud Xodiyev, erk kuychisi, she'riyatdagi o'xshashlik, ruhiy yaqinlik, shoir va shoirtabiat, Erkli Xodiyev.

Mukammal yaratuvchi bo'lgan Zot har bir insonni har xil qilib yaratadi. Kimdir adabiyotga daxldor bo'ladi, kimdir siyosatga. Kimdir shoir qilib, kimdir shoirtabiat qilib yaratiladi. Shoirlar abadiyatga daxldor bo'lsalar, shoirtabiatlar adabiyotga daxldordirlar. Lekin bashariyat tarixida shunday insonlar o'tganki, ularning amallari adabiyotga, shaxsiyati jamiyatga, ijodiy olami abadiyatga daxldordir. Bashariyat tarixi qadim va cheksiz. Unda turli xil millat, ellat va xalqlarning buyuk siymolari yashab keladi. Ana shunday buyuk siymolar yaqin tariximizdagi o'zbek adiblari orasida ham talaygina. Ham siyosiy, ham ijtimoiy, ham ijodiy maydonda o'z so'ziga ega bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiy, o'zining favqulotda donishmandligi bilan ajralib turgan Abdurauf Fitrat, ijobiy ma'nodagi isyonkor, qalb ko'zi ochiq bo'lgan Cho'lpon, Qodiriy, chaqmoqdek chaqnab, momaqaldiroq kabi gumburlab yashagan shoir Usmon Nosirlar shular jumlasidandir. O'zbek

⁹ Ойбек. Навоий. Роман. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – Б. 389.

¹⁰ Ойбек. Навоий. Роман. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – Б. 400.

adabiyotida yana shunday bir bog' borki, bu bog' haqida ko'pchiligimiz, ehtimol, bexabarmiz! Bog'ning gullari kam, ammo ifori xushbo'y, jamoli yoqimli. Bu bog'ning adabiyotimizda atalishi – Botu! Jamiyatimizda esa uni Mahmud Xodiyev nomi bilan eshitganmiz.

Botu biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, shaxsiyati jamiyatga, amallari adabiyotga, ijodi esa abadiyatga daxldor bir shaxs bo'lgan:

To'xtamayman hech,
Quvalab yetmasin kech.
Telba daryolar yo'limda bo'lsa
Kechiksiz yerdan
Kechinib o'taman.
O'ynoqi dengizdan
To'sqinlik kelsa,
To'lqinlarini
Yanchib o'taman.
Tog'lar ko'kragini
Bosib oshaman...

Yuqoridagi misralar Botuning shaxsiyatiga yozilgan shior, yuragiga qadalgan isyon, vujudini yondirgan maqsad bo'lgan. Negaki bunday misralar oddiy yurakdan shunchaki yozilmaydi.

Botu Usmon Nosir, Cho'lpon singari nihoyatda notinch, tartibsiz hayot kechirdi. Butun vujudi isyonga, yuragi armonga to'lib, ruh erkinligi talabi bilan yashadi:

Sira tolmas qanotlarim bo'lsaydi,
Kuchsizligim sira tolmay bitsaydi.
Chin nur tushmas tubanlikdan qochardim,
Yuksaklarga, arshlarga chiqardim,
Chin erkinlik, chin soadat, chin rohat,
Yog'dularin dunyomizga sochardim.
(1921-yil, sentabr)
Tebranishni to'xtatish yo'q, yo'lga to'sqin to'lsa-da
Zo'r dengizdek to'lqin urgan g'ayratimiz oldida
Eski xonning taxti titrar qancha oliy bo'lsa-da!
(1922-yil, Moskva)
Istagimdan ko'p buyukdir jamiyatning istagi,
Shul sababdan istasam-da, jonlanolmas esdagi...
(1924-yil, Moskva)

Botu haqida so'z yuritar ekanmiz, albatta, Botu ijodi bilan shug'ullangan adabiyotshunos olim Naim Karimovning quyidagi so'zlarini yodga olishni lozim ko'rdik: «Cho'lpon Botuning sevimli shoirlaridan biri edi. Botuning porloq she'riy iste'dodi, yuksak madaniyat sohibi ekani Cho'lponga, ayniqsa, ma'qul bo'lgan. Aslini olganda, Botu Fitrat va Cho'lpon she'rlari asosida tarbiyalangan».[Botu. Tanlangan asarlar. T: «Ma'naviyat», 2016] Cho'lpon va Fitrat she'riyati hammamizga yaxshi tanish. Ulardan oziqlangan Botu she'riyati ham tabiiyki, mafkuraviy jihatdan o'xshashi tabiiy. Masalan, Cho'lponda shunday mashhur satrlar bor:

Tiriksan, o'lmagansan.
Sen-da odam, sen-da insonsan.
Kishan kiyma, bo'yin egma
Ki, sen ham hur tug'ilg'onsen.
«Ko'ngil» she'ridan
Endi Botuning quyidagi misralariga nazar tashlaymiz:
Kishilik dunyosi
Quyosh,
Nur istar.
Kishilik

Ko'karmak
Unmak istar.
Quyosh bulutdan
Qutulmoq istar.
Nur bilan dunyoni
Bezamoq istar.

«O'gut» she'ridan. 1923-yil 24-sentabr

Erk - har bir inson, har bir shoir istaydigan, izlaydigan, ammo sira ham yeta olmaydigan narsa. Cho'lponni bugungi adabiyotimizda «erk kuychisi» deymiz. Bu, albatta, rost gap. Ammo erkning aynan bitta kuychisi bo'lmaydi. Uni har bir inson, har bir shoir umri davomida kuylab o'tadi. Botu ham mana shunday erk istovchi shoirlardan biri edi. U erkni faqat o'zi uchunmas, millat uchun izladi, yoshlar uchun erkinlik tiladi. Yoki Fitratning mana bu she'riga nazar solaylik:

Ur... ur! Sening tirnoqlaring nozli nozli o'rduqcha
Yuragimning bitib qolgan yaralari ochilsin.
Cholg'i qili sening nozli titrog'ingla turarkan
Umidimni qoplab turgan qora bulut tortilsin.

«Parcha» she'ridan

«yurakning bitib qolgan yarasi», «umid osmonini qoplab turgan bulut»... Bularning «ochilishi», «yirtilishi»... Bizningcha hammasi erkka tashna ruhning faryodlari va erkka tashna shoirning ajoyib topilmalari. Shu o'rinda Botuning quyidagi misralarini keltirishni lozim topdik:

Uchish uchun qanot bering,
Yaramga siz ko'mak bering.
Tuzoq uzing, qafas buzing,
Qafasgacha mozor tuzing!..

«Tutqun so'zi» she'ridan. Moskva, 1925-yil

E'tiborimizni yana o'sha «yara» tortadi. Erkinlikka tashna bo'lgan millat qalbidagi yara. Bu yara esa ziyoli shoirlar yuragini qattiq achishtirgan, tinchlik bermagan. Fitrat, Cho'lpon, Botu singari shoirlar shu «yara»dan aziyat chekib, oxiri ham shu «yara» tufayli nobud bo'lgan shoirlardan.

Botu haqida so'z yuritar ekanmiz, yana bir narsaga alohida e'tiborimiz tushdi. Bu Botuning to'ng'ich farzandi Erkli Xodiyev. «Erkli»! O'zbek adabiyoti va tilshunosligida yagona bo'lgan ism va so'z. Nima uchun «Erkli»? Bu ismning izohini ham Naim Karimovdan qidirib ko'ramiz: «1926-yil 3-yanvarda Botu va Valentinaning to'ng'ich farzandi tug'ildi. Ikki millatga mansub qiz va yigitdan dunyoga kelgan farzandga ism berish oson yumushlardan emas edi... Botu shunday tashvishli kunlarning birida Moskvadagi Buxoro maorif uyida yashovchi ustozi Cho'lponni o'z uyiga taklif etadi. Taklifdan maqsad - go'dakka ism topish edi. Cho'lpon, avval, Ozod degan ismni taklif qiladi. Bu ism Valentinaga ma'qul kelmagach, «Erk», «Erkli» so'zlari ham yaxshi ma'noni anglatishini, farzandni shu ism bilan atash mumkinligini aytadi. Bu ism Botuga ham, Valentinaga ham yoqadi. Botu Erkliga atab she'r ham yozadi».[Botu. Tanlangan asarlar. T.: «Ma'naviyat», 2016] Bizningcha, Botu o'z farzandiga bunday ism qo'yishi faqat Cho'lpon tavsiyasi bilan bog'liq emas, bu Botuning o'z shaxsiyati bilan ham bog'liq. Botu ham tabiatan erkka tashna bo'lib tug'ilgan millatning jonkuyar bir shoiri edi.

Erkka yo'l bermagan to'g'onlar buzilsin,
Nurga yov pardaning iplari uzlisin.
«Tilaklarimiz tilagi»

Yoki
Qachonlargacha ulug' o'lkalar,
Allakimlarga mustamlakalar?!
Erk tonglarining erkin shamoli
Mazlum ellarni qachon erkalar?!

Bu misralar ham yuqoridagi fikrlarimizning isboti. Botu erkin va uyg'oq yashashni, har daqiqa ogoh bo'lishini istadi o'z millatining. «Shoirilar donishmand bo'lishadi» degan gapni ham Botuga qo'llashni lozim topdik:

Erk yellari turdi

El ilgari yurdi.

Yangi jahon qurdi

Men alqayin emdi!

«Qutlayman» she'ridan. Moskva, 1926-yil, 1-mart

«Erk yellari» qachon «turdi»? Bu yellarni shoir ko'rdimi? Afsuski yo'q! Botu shuni yurak yuragidan istadi, intildi. Va o'z so'zlarida qo'rqmasdan aytishga ham jur'at qildi. Bugun biz Botu, Fitrat, Cho'lpon istagan, izlagan erkinlikda yashayapmiz. Anglashimiz kerakki, bu erkinlikda ularning ham nafasi bor!

Bugun biz siz bilan yana bir erkka tashna qalb sohibi bo'lgan otashnafas shoir haqida suhbatlashdik. Botu qisqa umr ko'rgan bo'lsa-da, abadiyat va adabiyotga o'z nomini muhrlagan va insoniyatga chin ma'nosi ila xizmat qilgan shoir edi. Botu millat qalbida hamisha shunday shoir sifatida yashab qolajak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Botu. Tanlangan asarlar. T.: «Ma'naviyat», 2016.
2. Cho'lpon. Tanlangan asarlar.
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar.
4. Wikipedia
5. Xurshid Davron kutubxonasi

УДК 811.161'42:070(045)

*Анна Биюмена
(Минск, Беларусь)*

ТРУДОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СФЕРА СОЛИДАРИЗАЦИИ В МЕДИАДИСКУРСЕ

В работе рассматриваются статьи на трудовую тематику в советской прессе с точки зрения их потенциала в укреплении солидарности в обществе. Выявлены группы лексики, акцентирующей объединение людей в рамках трудовой деятельности.

Ключевые слова: медиадискурс, пресса, труд, лексика, солидарность, солидаризация.

The article dwells on the labor discourse in the Soviet press and its potential in creating the spirit of solidarity in the society. The paper exposes groups of words aimed at enhancing solidarity in the framework of labor activity.

Keywords: media discourse, press, labor, vocabulary, solidarity, solidarization.

Понятие солидарности используется в философии, культурологии и социологии, социальной психологии и антропологии для описания определенного типа социального взаимодействия, предполагающего моральное и социально-политическое единство, объединение ради общих интересов, доверие, согласие и взаимопонимание.

В качестве продукта социальной солидарности выступает коллективное сознание, представляющее собой специфический тип сознания, не сводимый к сумме индивидуальных представлений, а содержащий «коллективные представления, воспринимаемые индивидуальным сознанием как внешние и подавляющие его индивидуальность»

обстоятельства» [1, с. 31]. Результатом такого объединения членов социальной системы становится осознание их «сопричастности общему социальному организму» [3, с. 269]. Важными характеристиками социальной солидарности являются наличие «мы»-группы, эмоционально окрашенное выражение согласия и поддержки, а также готовность к совместным действиям [2].

В то время как солидарность представляет собой определенное состояние общества, солидаризация трактуется учеными как проявление единства, согласия и взаимопонимания, другими словами, как процесс выражения солидарности [4, с. 176; 5, с. 4118].

Массовая коммуникация, несомненно, представляет собой дискурсивное пространство, в котором солидаризация конструируется регулярно, однако в различные исторические периоды в разных странах направленность солидаризации имеет свою специфику. Например, в прессе советского периода одной из главных сфер дискурсивного выражения солидарного была трудовая деятельность. С целью изучения специфики создания солидарности мы проанализировали статьи на трудовую тематику, опубликованные в центральной белорусской газете «Советская Белоруссия» в 1930–1980-е гг.

В советской прессе статьи на тему труда публиковались в каждом выпуске общественно-политических изданий, во многих из них они занимали до половины газетной площади. Данные материалы акцентировали самоотверженность в выполнении общественно полезной деятельности, возможность личностной самореализации через исполнение профессиональных обязанностей, работу на пределе ресурсов.

Большое внимание в материалах прессы уделялось возможности эффективного выполнения трудовых задач в ходе совместной, коллективной деятельности. Данная идея эксплицируется в проанализированных текстах с помощью существительных, номинирующих разнообразные трудовые коллективы (*коллектив, бригада, звено, артель, колхоз, фабрика, цех, смена* и т.д.), а также обозначений лиц исходя из их роли в коллективе (*бригадир, звеньевой, мастер* и т.д.): *Своей образцовой работой по уходу за каучуконосом молодежное звено служит примером для всех колхозников* («Молодежное звено по коксагызу», 29.05.39); *Смена мастера тов. Кириленко Федора ежедневно вырабатывает более 500 кг льноволокна* («Успехи стахановцев льнозаводов», 09.12.37); *Коллектив завода измерительных приборов на месяц раньше срока выполнил задание трех лет по выпуску товарной продукции* («Пути надежные, проверенные», 03.01.74).

Поскольку для выполнения совместной деятельности требуется достижения согласия, в газетных статьях часто освещаются вопросы кооперации, взаимовыручки и взаимопомощи, взаимной ответственности: *Они знают, что машинисты могут успешно выполнить свои обязательства лишь в том случае, если им окажут действенную помощь работники других служб, в том числе и вагонной* («Вагонники присоединяются», 03.03.64); *Мы, паровозные диспетчеры, тесно связаны с машинистами, хорошо знаем их нужды и потребности, вместе с ними изыскиваем резервы лучшего использования локомотивов* («Вместе с машинистами», 03.03.64).

Особенно популярна данная тематика в таком жанре как письмо в редакцию: *Каждый рабочий бригады знает свое место, свои обязанности, хорошо овладел своим делом* («Мой опыт», 10.06.39); *Высокая сознательность и дисциплина, постоянный творческий поиск, товарищеская взаимопомощь – вот микроклимат каждой рабочей смены* («Начало радуется», 03.01.74); *Передовики щедро делились накопленным опытом, знаниями* («Моя опора и надежда», 02.11.83).

Солидаризация общества в контексте трудового медиадискурса осуществляется также путем подчеркивания добровольного характера самоотверженного труда, который рассматривается как результат сознательного выбора людей. Эта идея выражается с помощью субстантивных лексем *обязательство, вахта, почин, поход, инициатива, соревнование*: *Сейчас коллектив предприятия деятельно борется за выполнение новых обязательств* («Высокие темпы», 30.07.58); *Замечательными производственными успехами*

ознаменовал дни предмайской **трудовай вахты** коллектив рудника первого Солигорского калийного комбината («Сильвинит сверх плана», 31.03.64); Этот **почин** нашел широкую поддержку среди всех механизаторов («Звезды на экскаваторах», 24.05.64); **Инициаторами социалистического соревнования** в честь 40-летия освобождения Белоруссии от немецко-фашистских захватчиков стали комплексные бригады Брестского электромеханического завода («С опережением графика», 18.10.83).

Таким образом, на протяжении более полувека трудовой дискурс в советской прессе представлял собой пространство солидаризации, в котором через акцентирование значимости совместного труда, формирование устремленности на общие цели и подчеркивание общих ценностей осуществлялось объединение граждан страны в единое сверхличностное целое.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Жигунова Г. В., Афонькина Ю. А., Кузьмичева Т. В. Инклюзия как фактор солидаризации современного российского общества // Вестник ВЭГУ. Уфа, 2017. №2 (88). С. 30–36.
2. Ксенофонтова И. В. Интернет-солидарность: методологические основания подхода и практика изучения : дисс. ... канд. социол. наук. М., 2014. 184 с.
3. Кузьменко И. С. Общие проблемы исследования процессов солидаризации в обществе // Общество и право. Краснодар, 2016. №1 (55). С. 268–271.
4. Хурыз И. П. Солидаризация: характеристики феномена и уровни его реализации // Язык. Текст. Дискурс. Ставрополь, 2012. №10. С. 176–180.
5. Шкудунова Ю. В. Экспликация понятий «солидарность» и «солидаризация» // Фундаментальные исследования. Пенза, 2015. №2 (ч.18). С. 4118–4122.

*Шахноза Боймирзаева, Хуршида Нишоновна
(Наманган, Узбекистан)*

НАМАНГАН ХАЛҚ ДОСТОНЧИЛИГИ БЎЛГАНМИ?

Мақолада яқин ўтмишда маълум бўлган, аммо бугун биров унутила бошлаган Фарғона халқ достончилигига тўхталган. Шу билан бирга Фарғона достончиларининг санъаткорлиги, уларнинг халқ гоҳиси ва бадииятини бир бутун ҳолда акс эттириб куйлаганлиги, кўпчилик бахшилар эса Қўрғон ва Булунғур достончилик мактаблари намояналари эканлиги ҳақида алоҳида таъкидланган.

Инсон яралибдики, ибратга интилиб, тарбияланиб яшайди. Тарбиянинг асосий воситаси эса диний ва дунёвий билим бўлиб, халқ оғзаки ижоди ана шу билимларнинг ташувчисидир. Достон, эртақ, ривоят, мақол, матал, кўшиқ, топишмоқ, халқ ўйинлари, тез айтиш, қасида, лоф, аския каби халқ оғзаки ижоди жанрлари оғиздан-оғизга ўтиб, ривожланиб келган.

Бу ўлмас асарлар халқимизнинг маънавий ҳаёти бадиий ифодаси ўлароқ яшашда давом этапти. Халқимиз томонидан “Гўрўғли”, “Ўзи билан Зебо”, “Алпомиш” сингари ўнлаб достонлар яратилган.

Ушбу мақолада яқин ўтмишда маълум бўлган, аммо бугун бир оз унутила бошлаган Фарғона халқ достончилиги хусусида сўз юритамиз.

Водий халқ оғзаки ижодини ўрганиш борасида Тожибой Ғозиев, Робиддин Исҳоқов, Оташ Ҳолмирзаев, Абдушукур Собировлар бир қатор илмий изланишларни амалга оширишди. Шунингдек Фарғона достончилиги аввал ҳам Т.О.Юнусов, Б.Каримов,

М.Афзалов, С.Ибраҳимов, Ф.Абдуллаев¹¹лар томонидан ўрганилиб, улар ўз даврида машхур бўлган Бўри Содик ўғли, Ҳайдар Бойча, Раззоқ бахшиларни ккашф қилганлар. Улардан “Алп Манас”, “Тўлап Ботир”, “Авазнинг туғилиши”, “Авазхоннинг аразлаши” каби достонларни ёзиб олганлар.

60-йилларда водийга катта экспедеция уюштирилган ва янги халқ бахшилари борлиги аниқланган. Бу экспедеция натижасида Намангандаги Чортоқ туманида жойлашган “Кўлбуқон”, Учкўрғонда жойлашган “Қайқи” достончилик мактабларида тенги йўқ ирчи, достончи ва санновчилар аниқланган.

Тадқиқотлардан маълум бўлади-ки, Фарғона достончилиги мактабида Ҳайдар Бойча ўғли, Раззоқ бахши Қозоқбой ўғли, Абдулазиз бахши Абдураззоқ ўғли, Алим шоир Ниёз ўғли, Абдусайд Кўчим ўғли, Омон ва Мамасодиқ Раззоқ ўғли каби бахшилар маълуми махшур бўлганлар.

Ўзининг бутун умри ва ижодий фаолияти давомида Фарғона достончилигини ўрганган шоир Оташ Холмирзаев Наманган достончилиги ҳақида “бу воҳада достончилик ривожланган, мтехника цивилизацияси ва ёзма адабиёт тараққиёти халқ оғзаки ижодини сустлашишига олиб келди”¹², деб ёзган эди. Шунга қарамай бу ҳудуд достончилиги ўрганишга лойиқлик даражасини сақлаб қолган.

Фарғона достончиларининг санъаткорлиги шундаки, уларнинг халқ ғояси ва бадииятини бир бутун ҳолда акс эттириб қуйлаганлар. Кўпчилик бахшилар эса Кўрғон ва Булунғур достончилик мактаблари намояндалари Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадкул Жонмурод ўғли Пўлкан, Ислоҳ шоир Назар ўғли балиҳағўй достончилари традицияларини давом эттирганлар. Натижада биринчидан, достон образлари ва сюжетларида, тасвирлари ва тил тузилишларида ўзгача янгиликлар юзага келган шу билан бирга янги образлар билан бойитилган. Иккинчидан, барча достонларда “Тўрўғли” туркум достонлари анъаналари тўла сақланган. Учинчидан, умумий йўналишда сиёсий, ижтимоий жараёндан келиб чиқиб янги достонлар ҳам яратилган.

Фарғона халқ достончилигида “Алпомиш”, “Тўрўғли”, “Равшан”, “Аваз”, “Гулнор пари”, “Далли”, “Зулҳумор” каби халқ қаҳрамонлари водийча характерда қуйланади.

Кўринадики, Фарғона достончилигининг тарқалиши генезиси ўзбек халқ оғзаки ижодиёти асосига қурилган бўлиб, у ўзига хос қиёфаси билан бугунги кунгача маълум. Аммо айни пайтда водийда халқ достончилари йўқ.

УДК 811.111'2

Анастасія Борковська
(Маріуполь, Україна)

АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕДАЧІ ДЕСЕМАНТИЗОВАНОЇ ЛЕКСИКИ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ КАЗОК О.УАЙЛЬДА

Дана стаття присвячена проблемі перекладу десемантизованої лексики. Автор аналізує заміни лексичних одиниць з широким значенням у мові оригіналу на одиниці з більш вузьким предметно-логічним значенням у мові перекладу. Аналіз проводився на матеріалі казок О. Уайльда та їх перекладу на українську мову. Автор доходить до висновку, що при перекладі одиниць з широкою семантикою перекладач конкретизує їх значення керуючись контекстом.

Ключові слова: десемантизована лексика, широка семантика, переклад, контекст, конкретизація

¹¹ Холмирзаев О. Адабиёт дарсларида халқ оғзаки ижоди. Наманган нашриёти, 1991.

¹² Холмирзаев О. Наманган достончилари. Наманган нашриёти, 2005, 36 б.

This article is devoted to the problem of desemantized vocabulary translation. The author analyzes the replacement of lexical units with broad semantics in the source text with the units with narrower meaning in the text of the translation. The analysis is based on the material of O. Wilde's fairy tales and their translation into Ukrainian. The author concludes that the translator specifies the units with broad semantics in translation according to the context of their usage.

Key words: *desemantized vocabulary, broad semantics, translation, context, specification*

Проблема перекладу десемантизованої лексики пов'язана з тим фактом, що обсяг значень тих чи інших слів виявляється настільки широким, що у перекладача немає можливості керуватися одним а іноді і усім набором значень, що зафіксовані у словниках. Пояснюється це тим, що англійські слова цієї категорії мають більшу здатність поєднуватися з іншими словами у порівнянні з аналогічними їм українських слів [3, с. 137].

Основним критерієм при виборі значення таких лексичних одиниць для перекладача стає контекст, що викликає необхідність застосування певних перекладацьких трансформацій, зокрема конкретизації. Л. С. Бархударов пише, що конкретизація десемантизованих дієслів різниться за своїм характером в залежності від контексту [1, с. 212].

В данній статті були проаналізовані випадки використання конкретизації при передачі десемантизованої лексики на матеріалі казок О.Уайльда [5] та їх перекладу, що був виконаний Т. Е. Некряч [6]. Були досліджені заміни лексичних одиниць з широким значенням у мові оригіналу на одиниці з більш вузьким предметно-логічним значенням у мові перекладу.

Аналіз фактичного матеріалу дозволив нам зафіксувати у тексті казки наступні лексичні одиниці з широкою семантикою:

-дієслова мовлення *said, answer, cried, murmur*, наприклад:

(1) «*He looks just like an angel,*» *said the Charity Children...* [5] -Ах, він зовсім, як янгол! захоплювались приютські Діти [6].

У прикладі (1) описуються схвильовані почуття сирітських дітей при вигляді величної і дорогоцінної статуї Щасливого Принца. Вони були настільки сильно захоплені його красою, що перекладач перекладає англійське десемантизоване дієслово слово *said* українським дієсловом захоплювались. І далі йдуть слова Учителя Математики, який не схвалює радість дітей. Тут перекладач, враховуючи мовленнєву ситуацію і контекст, перекладає ту ж саму одиницю дієсловом *заперечив* (див. приклад 2).

(2) "*How do you know ?*" *said the Mathematical Master, "you have never seen one"* [5]. Звідки ви це знаєте? – *заперечив* Вчитель Математики. - Адже ангелів ви ніколи не бачили [6].

(3) «*Ah! but we have in our dreams,*» *answered the Children* [5]. О, ми їх бачили уві сні! – *відгукнулися* діти з приюту [6].

У прикладі (3) десемантизоване дієслово *answer* перекладається на українську мову як *відгукуватися*, що є синонімічним по відношенню до дієслова *відповідати*.

(4) «*Swallow, Swallow, little Swallow*» *said the Prince, «will you not stay with me one night longer?»* [5]. Ластівка, ластівка, маленька ластівка! – *благав* Щасливий Принц. - Залишся на одну тільки ніч [6].

Приклад (4) містить в собі прохання Щасливого Принца. Він наполегливо просить Ластівку залишитися з ним ще ненадовго і допомогти маленькій дівчинці. В його словах не просто прохання, а справжні благання перекладач перекладає дієсловом *said* як *благав*.

(5) *Where shall I put up?*» *he said* [5]. «Де б мені тут зупиниться?» - *замислилася* Ластівка [6].

У прикладі (5) те ж саме дієслово *said* перекладене дієсловом *замислилася*, що обумовлено ситуацією спілкування і мовними потребами

(6) «*Thank you, little Swallow,*» *said the Prince* [5]. Дякую тобі, маленька Ластівка, - *мовив* Щасливий Принц [6].

В прикладі (6) те ж саме дієслово *said* переданий дієсловом *мовив*.

(7) «*That is because you have done a good action*» *said the Prince*» [5]. Це тому, що ти зробила добру справу! – пояснив їй Щасливий Принц [6].

У прикладі (7) дієслово *said* перекладений дієсловом *пояснив*, так як Щасливий Принц пояснює маленькій Ластівці, чому їй раптом стало тепло в таку морозну ніч.

(8) «*Dear me! how shabby the Happy Prince looks*» *he said* [5]. Боже! який шарпак цей Щасливий Принц! – вигукнув Мер [6].

Приклад (8) містить десемантизоване дієслово *said*. Речення – окличне, і перекладач конкретизує дієслово, перекладає його як *вигукнув*. І це є ще одним підтвердженням багатозначності дієслова *said* і його десемантизації в мові.

(9) *The ruby has fallen out of his sword, his eyes are gone, and he is golden no longer*», *said the Mayor; in fact he is little better than a beggar* [5]. Рубіна вже немає на його шпазі, очі впали, а позолота з нього зійшла, – продовжував Мер. – Він гірше будь-якого жебрака [6].

У прикладі (9) Мер продовжує висловлювати свою думку про стан статуї Щасливого Принца. Десемантизоване дієслово *said* було перекладене на українську мову дієсловом *продовжувати*.

(10) «*How shabby, indeed!*» *cried the Town Councillors, who always agreed with the Mayor; and they went up to look at it* [5]. Саме шарпак, саме шарпак! – підхопили міські Радники, які завжди і в усьому погоджувалися з Мером. І вони наблизилися до статуї, щоб оглянути її [6].

Оскільки у прикладі (10) мова йде про міських радників, які не мали своєї особистої думки, а лише повторювали слова вищого Мера, тому на українську мову дієслово *said* було перекладено як *підхопили*.

(11) «*Why can't you be like the Happy Prince*» *asked a sensible mother of her little boy. «The Happy Prince never dreams of crying for anything»* [5]. Спробуй бути схожим на Щасливого Принца! – переконувала розумна мати свого хлопчика. Щасливий Принц ніколи не вередує [6].

В прикладі (11) мати намагається пояснити дитині, як правильно себе поводити і ставить в приклад безмовну статую Щасливого Принца. Перекладач передає десемантизоване дієслово *ask* українським дієсловом *переконувати*.

Дієслово *cry* також входить до списку десемантизованих дієслів. У прикладі (11) це дієслово перекладено українським *вередує*, оскільки в даному випадку мова йде про дитину, яку мати засуджує за примхливу поведінку. Мати намагається пояснити дитині про як правильно себе поводити, і наводить в якості прикладу безмовну статую Щасливого Принца.

(12) *But the Catherine wheel shook her head. «Romance is dead, Romance is dead, Romance is dead», she murmured* [5]. Але Вогняне Кільце гоїдало головою і повторювало: «Романтика померла, Романтика померла» [6].

У прикладі (12) дієслово *murmur* (*мурчати*) перекладається українським дієсловом *повторювати*

-дієслова руху *come, go*. На відміну від українських дієслів руху вони не включають в свою семантику компонента, що вказує на спосіб пересування, тому дієслово *come* при перекладі конкретизується як «*приходити, прибувати, приїжджати, підходити, підбігати, припливала, прилітати*»; а дієслово *go* – *йти, ходити, їхати, відправлятися, сходити, проходити, плисти, літати*, наприклад:

(13) *Nor came the Sea-folk into the bay as they had been wont to do, for they went to another part of the sea* [5]. І мешканці моря вже ніколи не запливають в затоку, як бувало, бо вони пішли в інші області цього моря [6].

У прикладі (13) англійське дієслово *come* має більш широке значення у порівнянні з українським *приходити*. Теж стосується і англійського дієслова *go*. Переклад таких дієслів залежить від контексту, що конкретизує їх значення. В даному контексті дієслово *come*

позначає запливати, а дієслово *go* – *йти*.

У зв'язку з вищевикладеним, Т. Р. Левицька і А. М. Фитерман вважають, що конкретне лексичне значення, той чи інший лексико-семантичний варіант дієслова залежить від його структури і лексичного оточення у тексті [2, с. 40].

Л. С. Бархударов зазначає, що при перекладі з англійської мови на українську характерна заміна лексичних одиниць з узагальненим значенням типу *the man, the woman, the person, the creature* на іменники з конкретним значенням, наприклад: старий, солдат, перехожий, господиня, собака кішка.

Це особливо важливо при перекладі художньої літератури, в якій недоречно занадто часте вживання слів з абстрактним, узагальненим значенням [1, с. 213].

Ще одним десемантизованим іменником є англійський іменник *thing*, що має дуже абстрактне значення і при перекладі піддається конкретизації. The Shorter Oxford Dictionary визначає його як: *an entity of any kind; that which is or may be an object of perception, knowledge or thought* [4]. На українську мову іменник *thing* перекладається як *річ, предмет, факт, випадок, обставина, твір, істота*.

Аналіз фактичного матеріалу свідчить, що при перекладі казок О. Уайльда іменник *things* в формі множини піддавався різним видам конкретизації і диференціації, наприклад:

14 «*Ah, on what little things does happiness depend!*» [5].   Ах, від яких *дрібниць* залежить часом щастя! [6].

В прикладі (14) іменник *things* у формі множини перекладається як *дрібниці*. В тексті один з героїв уайлдівської казки, Соловейко, міркує про почуття бідного Студента до його коханої дівчини. У Студента немає червоної троянди, а значить, мила не буде з ним танцювати на балу у короля. І саме від таких дрібниць, як припускає перекладач, залежить щастя в житті, а з ним і любов.

(15) *She was one of those people who think that if you say the same thing over and over great many times, it becomes true.* [5].   Воно (Кільце) думало, що якщо повторювати одну і ту ж *фразу* багато разів поспіль, вона врешті-решт стане істиною [6].

Десемантизований іменник *thing* піддається диференціації та конкретизації і відповідно авторського задуму перекладається як *фраза*.

(16) *Sometimes, indeed, the neighbours thought it strange that the rich Miller never gave little Hans anything, in return but Hans never troubled his head about these things and nothing gave him great pleasure than to listen to all the wonderful things the Miller used to say about the unselfishness of true friendship.* [5].   Щоправда, сусіди іноді знаходили дивним, що багатий Мельник ніколи нічим не віддячить Ганса. Але Маленький Ганс ніколи не сушив голову над *такими питаннями*, і ніщо не приносило йому такого задоволення, як вслухуватися в *ті чудові промови*, які виголошував Мельник про самопожертву істинної дружби [6].

У прикладі (16) форма множини десемантизованого іменника *things* передається в першому випадку українським іменником *питання*, а у другому іменником *промова*, що пов'язано з широкою семантикою іменника, а також з необхідністю знайти відповідний йому еквівалент, диференціювати значення іменника і звузити його, враховуючи контекст.

Аналіз фактичного матеріалу свідчить, що найбільш поширеними десемантизованими одиницями в казках О. Уайльда виявилися: дієслово *say* та іменник *thing*, які в перекладі набувають різних відтінків значення.

Таким чином, дослідження свідчить, що десемантизація як явище тісно пов'язана з мовною конкретизацією. У ході аналізу було виявлено, що десемантизація властива дієсловам та іменникам в тому випадку, коли семантичне значення слова настільки об'ємно, що у перекладача немає можливості визначитися з вибором одного відповідника. У цьому випадку перекладач керується перш за все контекстом та вдається до трансформації значення одиниці вихідної мови, а саме – звужує, конкретизує значення одиниці при перекладі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.: Международные отношения, 1975. 327 с.
2. Левицкая Т.Р., Фитерман А.М. Проблемы перевода. М.: Международные отношения, 1976. 208 с.
3. Фирсов О. А. Перевод с английского на русский и его комментарий. М: Компания Спутник, 2003. 197с.
4. The Shorter Oxford Dictionary. URL: <https://www.mobisystems.com/shorter-oxford-dictionary/>
5. Oscar Wilde Short Stories: The Star-Child. URL: <http://www.eastoftheweb.com/short-stories/UBooks/StaChi.shtml>
6. Уайльд О. Зоряний хлопчик: (збірник) / пер. з англ. Т. Е. Некряч. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Oscar_Wilde/Zoranyi_khlopchyk_Zbirka/

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент Висоцька Г.В.

УДК 811.161'37:23

*Євгенія Васянович
(Харків, Україна)*

АСОЦІАТИВНЕ ПОЛЕ *МИР* У МОВНІЙ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ-ГУМАНІТАРІЇВ

*У статті подаються результати асоціативного експерименту зі студентами-гуманітаріями. Описано особливості проведення експерименту, проаналізовано отриманий матеріал, сформовано асоціативне поле *МИР* і встановлені та схарактеризовані асоціативні зв'язки стимулу та реакції.*

Ключові слова: асоціативний експеримент; реакція; слово-стимул; асоціативне поле; мовна свідомість.

The article analyzes the results of the associative experiment with humanities students.

The peculiarities of the experiment are described, the material received is studied, the associative field of PEACE is formed, and associative connections between the stimulus and obtained reactions are characterized.

Key words: associative experiment, reaction, word-stimulus, associative field, linguistic consciousness.

Сучасний світ постійно кидає виклик вченій спільноті, впоратись з яким нарізно науковим галузям важко. Доцільність досліджень, в центрі яких знаходиться людина, її буття, свідомість, мова, мовлення, культура, національна ідентичність тощо, реалізується лише при комплексному застосуванні пошукових стратегій різних дисциплін. Потреби сучасного наукового лінгвістичного дискурсу вимагають розгляд мови в антропометричному вимірі, відтак виникає поміжова дисципліна соціопсихолінгвістика [5]. Для неї як і для соціології і психології характерним методом дослідження є експеримент; широко використовується психолінгвістичний асоціативний експеримент [5]. Залежно від завдань і цілей дослідження вдаються до вільного, спрямованого або ланцюжкового асоціативного експерименту [1]. Результати, отримані під час експерименту, легко піддати кількісному, статистичному і семантичному аналізу тощо, вони віддзеркалюють особливості культурного, національного, соціального буття носія мови [1]. Образ-реакція, що виникає на поданий стимул, поєднує у собі суб'єктивний індивідуальний досвід реципієнта, який вкорінений у

його минулому, і досвід суспільства або народу через неможливість вилучення пізнання людина за межі культури [6].

Експеримент проводився в письмовій формі серед студентів-гуманітаріїв, загалом сто чоловік. Стимулом було обрано слово МИР: поточна соціальна і політична ситуації в Україні, на території якої відбуваються бойові дії, робить його достатньо актуальним. Реципієнтам було запропоновано подати кілька асоціацій. Результатами зазначеного експерименту стали 530 реакцій, серед них 184 асоціати (термін асоціат вживаємо на позначення асоціацій, що були наведені без повторювання). Така кількісна репрезентація отриманого матеріалу демонструє, що багато реципієнтів відреагувало однаково, проте у реакціях віддзеркалювався й унікальний індивідуальних досвід респондентів.

Найчастотнішими поданими реакціями стали спокій (48); щастя (38); любов (25); радість (25), що становлять ядерні реакції асоціативного поля МИР.

Окрім мовленнєвих реакцій, пов'язаних з індивідуальним досвідом реципієнта, складники асоціативного поля демонструють тотожність із лексичним значенням миру, що є закріпленим у тлумачних словниках. У словникових статтях подано цей стимул як полісемічний, ми наведемо лише ті значення, що мають віддзеркалення у реакціях.

Таблиця 1

Співвідношення лексичного і асоціативного значення слова МИР

Лексичне значення	Асоціація
Відсутність ворожнечі й пов'язаних з нею дій. ●згода, злагода, лад [4]	<i>злагода (16); добробут (7); благополуччя; відчуття безпеки; коли немає суперечок між людьми; люди живуть в злагоді і порозумінні;</i>
Відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна [3]	<i>коли в країні немає збройних повстань</i>
Угода сторін, що воюють між собою, про припинення воєнних дій; мирний договір [3]	<i>договір (2); потискання рук; рукоштовнання</i>
Спокій, тиша [3]	<i>спокій (48); тиша (11); спокій на душі; суспільний та душевний спокій</i>
заст. Земля з усім, що на ній існує; світ [3]	<i>світ (4); земля (3); люди навколо; планета</i>

Стимул МИР отримав велику кількість реакцій, пов'язаних з емоціями та переживанням. За кількісним показником можна виділити «радісні» реакції, серед яких *щастя (38); радість (25); посмішка (6); весела пісня; веселий і гамів ний сміх; радісні люди; радість життя; щасливе майбутнє* тощо. Важливим для реципієнтів є взаємодія з оточуючими людьми, що оприявили реакції *дружба (9); допомога (3); друзі (3); підтримка (2); співпраця (2); взаєморозуміння, дружельність, розуміння* тощо. При асоціюванні були оприявлені загальні культурні цінності, у яких МИР співвідноситься з власною родиною, домом та затишком: *сім'я (16); дім (7); діти (4); затишок (4); родина (4); близькі люди, батьки, посмішка дитини*. Респондентами оприявлено не тільки реакції, пов'язані зі своїм мікросвітом, а й ідентифікація себе з певною спільнотою: *країна (2); народ; між націями; коли в країні немає збройних повстань; розквіт держави*.

Асоціативне поле стимулу МИР містить реакції кольоропозначення. У сучасному психолінгвістичному дискурсі дослідження зв'язків між барвами і асоціаціями, які вони викликають, і навпаки займає важливе місце [2]. Прикметним є той факт, що подане слово-стимул не співвідноситься у свідомості респондентів з одним конкретним кольором, адже

такі асоціації є індивідуальним процесом: *білий колір; білі хмарки; блакитне небо; блакить; голубе небо; голубий; зелена трава; зелений; зелений колір; червоний*. Окремо можна відділити реакції *барви; світлий; яскраві кольори; яскравість*.

Опозиція МИР – ВІЙНА притаманна реакціям реципієнтів, для яких стан миру видається можливим внаслідок мілітаризації: *зброя; армія; захист; захищеність*.

Отже, у результаті проведеного аналізу отриманих результатів асоціативного експерименту виділено загальні риси слова-стимулу МИР у мовній свідомості українських студентів-гуманітаріїв. Виявлено, що на формування асоціацій на подане слово-стимул впливали усталені у мові семантичні відношення, культурні та традиційні зв'язки і власний досвід респондентів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. Харьков : Изд. группа "РА – Каравелла", 2001. 316 с.
2. Савчук Е. О., Галунова Н. М. Особливості сприйняття кольоропозначень у мовній картині світу англomовних представників середнього віку // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. Харків, 2018. Вип. 78. С. 185-188.
3. Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. С. 712.
4. Тлумачний словник української мови: Понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / уклад. Л. Г. Боярова [та ін.] ; ред. В. С. Калашник. 2. вид., випр. і доп. Х. : Прапор, 2005. С. 518.
5. Філон М. І., Галунова Н. М. На шляху пізнання антропоцентричного буття мови: українська соціопсихолінгвістика кінця ХХ – початку ХХІ століття / // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. Харків, 2015. Вип. 73. С. 22-25.
6. Фрумкина Р.М. Психолінгвістика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2003. 320 с.

УДК 81'27'23

*Наталія Галунова
(Харків, Україна)*

ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ОСОБИСТІСТЬ У СОЦІОПСИХОЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Стаття присвячена новій та актуальній для сучасного мовознавства проблемі вивчення лінгвокультурної особистості. Здійснено аналіз існуючих в сучасному українському науковому дискурсі досліджень з психолінгвістики і соціолінгвістики, доведено раціональність маркування цих досліджень, як таких, що здійснені у межах соціопсихолінгвістики. Акцентовано перспективність вивчення лінгвокультурної особистості соціопсихолінгвістичними методами.

Ключові слова: асоціативний експеримент, лінгвокультурна особистість, психолінгвістика, соціолінгвістика, соціопсихолінгвістика.

The paper is devoted to a new and current for contemporary linguistics problem of studying linguistic and cultural identity. The analysis of modern researches in Ukrainian psycholinguistics and sociolinguistics scientific discourse is carried out, the rationality of marking these researches, as the ones carried out within the limits of sociopsycholinguistics, is proved. The perspective of studying linguocultural identity by sociopsycholinguistic methods is emphasized

Key words: associative experiment, linguocultural identity, psycholinguistics, sociolinguistics, sociopsycholinguistics.

Антропоорієнтованість сучасної лінгвістики зумовлює все більшу увагу до маргінальних дисциплін. Зазначимо, що вивчення «мови як продукту людської діяльності, призначеного для потреб людини посередника спілкування, засобу зберігання та трансляції її досвіду, знань, культури» [8, с. 34] вже давно цікавить мовознавців, проте, сучасний підхід уможлиблює вдавання до інструментарію різних, не лише лінгвістичних галузей.

Вдавання до методів дослідження, характерних іншим галузям, з метою вивчення особливостей функціонування мови як раз і сприяє розвитку різних помежових дисциплін. Одним із прикладів, що демонструють нову пошукову парадигму є соціопсихолінгвістика.

Мета роботи полягає у підтвердженні актуальності та доцільності дослідженні лінгвокультурної особистості із застосуванням соціопсихолінгвістичних методів.

Утрадиційними наразі є соціолінгвістика і психолінгвістика, як окремі галузі мовознавства. Соціолінгвістика розглядається як «галузь мовознавства, що вивчає вплив суспільних явищ і процесів на виникнення, розвиток, соціальну та функціональну диференціацію і функціонування мов, а також зворотний вплив мови на соціум» [8, с. 674]. Психолінгвістика – окрема галузь мовознавства, «спрямована на дослідження розвитку й застосування мовленнєвої здатності як психічного феномена, її реалізації в механізмах породження та сприйняття мовлення в проекції на психічну діяльність людини в її соціокультурній взаємодії й кодову систему мови» [8, с. 611].

Слід зазначити, що для українського мовознавства наразі характерним є акцентування окремо на психолінгвістичних, окремо на соціолінгвістичних питаннях. Так, 2006 році була створена Українська асоціація психолінгвістів, які спрямували свій науковий пошук у таких напрямках: «а) співвідношення несвідомих і свідомих компонентів в мовленні дітей та в оволодінні ними рідною мовою; б) специфіки оволодіння дітьми дошкільного віку рідною мовою як на практичному (комунікативному), так і на практико-теоретичному (лінгвістичному), тобто мовленнєвого (аудіювання і говоріння) й лінгвістичного розвитку дитини; в) особливостей мовленнєвих операцій і мовленнєвих дій, їх становлення в дошкільному віці; генези мовленнєвої діяльності у дітей старшого дошкільного віку; г) розвитку рефлексії над мовленням, зокрема спонтанної рефлексії, що виформовується з дошкільного віку; шляхів формування рефлексивних умінь у галузі мовлення; г) феномену “прозорості значення мовного знаку” і специфіки об’єктивації мови у дошкільників» [5]. Питання, «пов’язані з психологічними, антропологічними, мовознавчими, соціально-комунікаційними й психолінгводидактичними аспектами психолінгвістики, що споріднені спільним мовленнєво-мисленнєвим об’єктом дослідження галузями знань (спеціальностями): «Психологія», «Мовознавство», «Соціальні комунікації»» регулярно висвітлюються у збірнику наукових праць «Психолінгвістика» видавництва Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди [2].

Активну роботу із соціолінгвістичної проблематики здійснює відділ соціолінгвістики інституту української мови. Відділ працює в межах таких тем: «соціолінгвістичні аспекти вивчення української мови; міжнародний досвід мовного планування й українська перспектива; українська мовна особистість: комунікативні, етноментальні, соціопсихологічні аспекти мовного існування; сучасний український ідіолект: соціокомунікативні аспекти репрезентації, мовний побут сучасного українського міста» [1].

Проте, очевидно, що серед статей, вміщених у збірниках, присвячених соціолінгвістичній тематиці, знаходимо такі, що торкаються психолінгвістичної, і навпаки, у збірниках, присвячених психолінгвістичній тематиці знаходимо такі, що торкаються соціолінгвістичної проблематики. Аналіз робіт українських вчених показує, що, хоча і не йдеться про виокремлення соціопсихолінгвістики як окремої галузі мовознавства, вивчається соціопсихолінгвістичних аспектів у мовній компетенції особистості [12], розглядається соціопсихолінгвістичний експеримент [3], звертаються до соціопсихолінгвістичних основ виховання мовної особистості [7] та соціопсихолінгвістичного аспекта у викладанні української фахової мови [13], йдеться про соціопсихолінгвістичний аспект основ роботи з

текстом [11]. Крім того, у роботах зустрічається і синонімічний термін – «психосоціолінгвістика» [9; 6].

Одним із об'єктів вивчення соціопсихолінгвістики є лінгвокультурна особистість, яка може бути визначена як «закріплений у мові (в лексиці і синтаксисі, в основному) базовий національно-культурний прототип носія певної мови, який становить позачасову та інваріантну частину структури особистості» [4]. Новітнім для сучасного мовознавства є звернення до вивчення не мовної, і не культурної, а саме лінгвокультурної особистості, що дозволить врахувати кореляцію мовних і культурних особливостей при вивченні живого мовлення як оприявлення мови.

Соціопсихолінгвістика, як ми зазначали, є дисципліною маргіальною, а тому використовує методи дослідження, «до яких вдаються в інших наукових галузях: асоціативний експеримент (вільний асоціативний експеримент, спрямований асоціативний експеримент, ланцюжковий асоціативний експеримент), методику градуального шкалювання, метод семантичного диференціалу, методику доповнення, методику закінчування речення, методику встановлення граматичної правильності, опитувальник, методику непрямого дослідження семантики, метод прямого тлумачення слів, класифікацію, безпосереднє спостереження, анкетування, кореляційний, факторний аналіз тощо» [10, с. 25].

Таким чином, враховуючи, сучасні тенденції мовознавчої науки перспективним вбачається вивчення лінгвокультурної особистості у різних соціопсихолінгвістичних дослідженнях відповідними цій науковій галузі методами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут української мови. URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Department5/Pages/default.asp>. Заголовок з екрану.
2. Psycholinguistics. Архів. URL: <http://psychling.phdpdpu.edu.ua/index.php/ru/arkhiv>. Заголовок з екрану.
3. Антонюк О. В. Роль соціопсихолінгвістичного експерименту у виявленні складників лінгвоментальності (на матеріалі концепту вода) // Записки з загальної лінгвістики. Одеса, 2002. Вип.5: Мова та національна свідомість. С. 50–55.
4. Крочук Ю. В. Мовна особистість як об'єкт дослідження антропоцентричних лінгвістичних студій // Науковий журнал «Молодий вчений». Херсон: Гельветика, 2015. №2 (17). С. 202204.
5. Крутій К. Л. Українська асоціація психолінгвістів. URL: <http://www.ukrdeti.com/prsyh.php?lang=ru>. Заголовок з екрану.
6. Мартинов А.Ю. Історична соціологія (циклічна парадигма). К. : УІАД «Рада», 2004. С. 105.
7. Паламар Л. М. Соціопсихолінгвістичні основи виховання мовної особистості // Українська мова в процесі національно-культурного відродження України : збірник наукових праць: Матеріали конференції. Київ : КДП, 1993. С. 16–18.
8. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2011. 844 с.
9. Словник новотворів української мови кінця XX століття. Вип. 2. Кривий Ріг, 2002. 180 с.
10. Філон М. І., Галунова Н. М. На шляху пізнання антропоцентричного буття мови: українська соціопсихолінгвістика кінця XX – початку XXI століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. 2015. Вип. 73. С. 22–25.
11. Хаджирадева С. Основи роботи з текстом у сфері комунікативної діяльності державних службовців: соціопсихолінгвістичний аспект // Вісник НАДУ. 2003. Вип.4. С. 497–502.
12. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості: соціопсихолінгвістичний аспект : дис. ... д-ра філол. наук : спец.10.02.02; 10.02.01. К., 1994. 360 с.
13. Яременко Л.М. Соціопсихолінгвістичний аспект у викладанні української фахової мови // зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 травня 2011 «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку». Суми : Університетська освіта, 2011. С.527–529.

РОЛЬ ПЕРЕКЛАДАЦЬКИХ СТРАТЕГІЙ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙ ПІД ЧАС ПЕРЕКЛАДУ АНГЛОМОВНИХ СТАТЕЙ САЙТУ БІ-БІ-СІ

Цю статтю присвячено аналізу новинних статей англomовного сайту Бі-Бі-Сі, зокрема вжитку стратегій під час перекладу статей українською мовою. Доведено, що перекладацькі трансформації є ключовим засобом досягнути еквівалентності та читабельності новинних повідомлень.

Ключові слова: *новини, перекладацькі стратегії, трансформація, еквівалентність, додавання, вилучення, синтаксична трансформація, узагальнення, конкретизація.*

This article is devoted to the analysis of BBC news pieces, in particular to the use of transformations in the process of translating articles into the Ukrainian language. The author proves that translation transformations are a key means to achieve translation equivalence and readability of news.

Key words: *news pieces, translation strategies, transformation, equivalence, addition, omission, syntactical transformation, generalization, concretization.*

У сучасному суспільстві ЗМІ відіграють ключове значення, позаяк подають інформацію про останні події у світі [9, с. 1105].

Серед різноманітних медіа чільне місце посідають Інтернет-новини, спрямовані на привернення уваги читача до певного сайту та утримання її якомога довше. За типом із-поміж найбільш важливих є англomовні повідомлення закордонних електронних видань, деякі з яких перекладаються українською мовою [4, с. 5].

Аналіз понад 100 статей Бі-Бі-Сі засвідчує, що під час перекладу новин українською мовою застосовуються різноманітні перекладацькі стратегії, спрямовані досягнути перекладацької еквівалентності. Ключовою стратегією будь-якого перекладача є широке використання перекладацьких трансформацій, що сприяють читабельності вихідного українського тексту.

Проблему перекладацьких трансформацій досліджували багато вчених-мовознавців, серед них В. Н. Комісаров [3], С. Є. Максимов [5], Р. К. Мін'яр-Белоручев [6], Я. І. Рецкер [7] та О. Л. Семенов [8], які пропонували власні підходи до визначення цього поняття.

Трансформація є основою більшості прийомів перекладу. Вона полягає у зміні формальних (лексичні та граматичні трансформації) або семантичних (семантичні трансформації) компонентів вихідного тексту, зберігаючи інформацію, яку призначено передати” [6, с. 201]. Трансформації визначають як прийоми логічного мислення, за допомогою яких ми розкриваємо значення слова іноземної мови в контексті та знаходимо його відповідність у мові перекладу, що не збігається із словниковою [7, с. 216].

Відношення між відрізком оригіналу та відповідним відрізком перекладу можна уявити, як перетворення (трансформацію) першого в другий за певними правилами [3, с. 164]. Переклад полягає в тому, що перекладач має відтворити надану інформацію так повно, як можливо, але цього можна досягнути, лише застосувавши певні структурні або семантичні зміни. Ці зміни, які є наслідком лексичних та граматичних розбіжностей у мовах, називаються трансформаціями в перекладі [5, с. 14]. Трансформацію також тлумачать як міжмовні перетворення, аби досягати еквівалентності текстів оригіналу та перекладу (щоб зберегти функціональний вплив повідомлення) [8, с. 68-69].

Зважаючи на характер одиниць мови оригіналу, перекладацькі трансформації поділяємо на додавання, вилучення, синтаксичні, узагальнення та конкретизації.

Прийом додавання полягає у введенні в переклад лексичних елементів, що відсутні в оригіналі, аби правильно передати смисл речення (оригіналу), що перекладається, та / або дотримати мовленнєві і мовні норми, що є в культурі мови перекладу [2, с. 308-309]. Трансформацію додавання спостерігаємо в заголовках тексту новин, коли англійську назву статті *The Untranslatable Emotions You Never Knew You Had* витлумачено як *Мбукі-мвукі: Емоції, які не мають назви в нашій мові*. У перекладі додано запозичений із мови зулу термін *мбукі-мвукі*, значення якого розкривається у вступному абзаці (непереборне бажання скинути одяг під час танцю).

Трансформація вилучення – усунення в тексті перекладу тих плеонастичних або тавтологічних лексичних елементів, які за нормами мови перекладу є частинами імпліцитного змісту тексту [2, с. 311-312]. Прикладом такого типу трансформації є уривок з англомовної статті *Do Men and Women Really Have Different Personalities?*, де вилучення в українському варіанті стосується до власних назв, зокрема англо-саксонських реалій, пор.: *John Gray's original mega-selling book Men are from Mars, Women are from Venus, first published in the early 1990s, has sold millions, spawning numerous parodies (such as Katherine Black and Finn Contini's Women May Be from Venus, But Men are Really from Uranus) and even comedy stage shows, such as Men are from Mars, Women are from Venus, Live! currently playing off Broadway.)* – Бестселер Джона Грея "Чоловіки – з Марса, жінки – з Венери", вперше опублікований на початку 1990-х, розійшовся мільйонними тиражами і **надихнув безліч пародій і комедійних шоу**.

Наведені приклади свідчать, що в українському перекладі вилучено назви різних робіт з психології: *Katherine Black and Finn Contini's Women May Be from Venus, But Men are Really from Uranus, Men are from Mars, Women are from Venus, Live! currently playing off Broadway*.

Синтаксичну трансформацію тлумачимо як прийом, за якого синтаксична структура оригіналу перетворюється в аналогічну структуру мови перекладу [2, с. 314]. Синтаксичну трансформацію відзначаємо, коли підмет оригіналу *pigeons* стає додатком в перекладі у *птахів*, а додаток оригіналу *habits* стає підметом у перекладі – *Забобони*, пор.: *Even pigeons can develop superstitious habits, as psychologist B. F. Skinner famously showed in an experiment.* – **Забобони є навіть у птахів**, зокрема голубів, як довів психолог Б.Ф. Скіннер у своєму відомому експерименті.

Трансформацією узагальнення називається заміна одиниці вихідної мови, що має вужче значення, одиницею мови перекладу з ширшим значенням. Створювана відповідність виражає родове поняття, що включає початкове видове. Використання слова із загальнішим значенням позбавляє перекладача від необхідності уточнювати [2, с. 317]. Прийом генералізації пропонуємо розглянути на прикладі статті Бі-Бі-Сі *The Psychology Behind a Subtle Pressure to Work When Sick*, де цей прийом представлено різними варіантами. По-перше, трансформацію узагальнення спостерігаємо під час заміни займенника *we* на іменник *працівники* і займенника *our* на займенник *свого*, пор.: *As well, we look to our bosses as role models for sickness behaviour.* – У питанні лікарняного **працівники**, зазвичай, наслідують **свого** керівника.

По-друге, відбувається заміна словосполучення *your manager* на вислів *менеджер компанії*, де займенник витісняється іменником, пор.: *"If your manager commonly engages in presenteeism, they may expect staff to do the same and their staff may be reluctant to take time off sick," Kinman adds.* – **"Якщо менеджер компанії** приходить в офіс хворим, він може очікувати цього й від своїх підлеглих. У такому разі вони братимуть лікарняні менш охоче", – пояснює Кінман.

Зворотній до трансформації узагальнення **прийом конкретизації**, унаслідок якого слово (термін) ширшої семантики в оригіналі замінюється словом вужчої семантики [2, с. 318], також виокремлюємо у вищевказаній статті сайту Бі-Бі-Сі. Трансформацію конкретизації спостерігаємо в основному тексті, за якої загальний іменник *people* замінюється на

об'єднувальний займенник *ми*, пор.: *Why do **people** feel obliged to go to work when sick? – Чому **ми** вважаємо себе зобов'язаними виходити на роботу під час хвороби?*

Отже, унаслідок аналізу перекладу новин сайту Бі-Бі-Сі було виокремлено п'ять найбільш репрезентативних трансформацій: додавання, вилучення, синтаксичну, узагальнення та конкретизації, аби досягати належної читабельності та перекладацької еквівалентності.

Перспектива дослідження полягає в подальшому аналізі та виокремленні перекладацьких трансформацій під час перекладу новинних повідомлень інших провідних англомовних видань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вайшенберг З. В. Новинна журналістика: Навч. посібник / За заг. ред. В.Ф. Іванова. К. : Академія Української преси, 2004. 262 с.
2. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури: Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми. Вінниця : Нова кн., 2002. 562 с.
3. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. М. : Изд-во “ЭТС”, 2000. 424 с.
4. Ла Рош фон В. Вступ до практичної журналістики: Навч. посібник. К. : Академія української преси, 2005. 229 с.
5. Максимов С. Є. Практичний курс перекладу (англійська та українська мови). Теорія та практика перекладацького аналізу тексту для студентів факультету перекладачів та факультету заочного та вечірнього навчання: Навч. посібник. К. : Ленвіт, 2006. 157 с.
6. Миньяр-Белоручев Р. К. Теория и методы перевода. М. : Московский лицей, 1996. 290 с.
7. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. М. : Международные отношения, 1974. 216 с.
8. Семёнов А. Л. Основные положения общей теории перевода. М. : Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2005. 99 с.
9. Longman dictionary of contemporary English : словарь / Direct. D.Summers. Harlow : Longman, 2003. 1950 р.

*Марія Добрушина
(Дніпро, Україна)*

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ МЕТОДИКИ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ НОМІНАТИВНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТУ

Розглянуто концепт та номінативне поле концепту як складових одного з провідних лінгвістичних напрямів. Визначено необхідність використання експериментальних методик при вивченні номінативного поля концепту.

Ключові слова: *концепт, номінативне поле концепту, експериментальні методики, асоціативний експеримент, лінгвістичний експеримент.*

The concept and the nominative field of the concept are considered as components of one of the leading fields of linguistics. The necessity of using experimental methods in studying the nominative field of the concept is determined.

Key words: *concept, nominative field of the concept, experimental methods, associative experiment, linguistic experiment.*

У наш час вивчення мови базується на аналізі світогляду для визначення ролі взаємодії менталітету, етнічної приналежності та мови. Дослідження світосприйняття людини ґрунтується на поясненні концептуальної та мовної картин світу та являє собою один із провідних напрямів лінгвістичних досліджень.

Концепт вивчається як результат переробки перцептивного, когнітивного й афективного досвіду людини в поєднанні з її знаннями та переживаннями [5, с. 178]. Функція концептів полягає у тому, щоб людина могла ототожнювати та розрізняти об'єкти, орієнтуватися у світі [2, с. 30]. Концептуальні одиниці відтворюють наші знання про світ в абстрактних формах та дозволяють ефективно обробляти інформацію про навколишній світ шляхом категоризації [7, с. 179]. Загалом, концепт можна охарактеризувати як ментальну одиницю, що використовує лінгвістичні засоби, які її об'єктивують. Номінативне поле концепту характеризується як сукупність лінгвістичних засобів, які вербалізують та представляють концепт в певний період еволюції суспільства [4, с. 47]. Поля були визначені Й. Триром як мовні реалії, що існують між окремими словами та словником у цілому. Ними позначається вся сукупність окремих слів, що належать до однієї області значень, та що надають значення один одному [8, с. 52]. Психолінгвістичний експеримент допомагає визначити національні мовні картини світу в їх об'єктивній реальності, він дає змогу хоча б гіпотетично відповісти на питання, як культурно маркований зміст проникає у значення мовних знаків [2, с. 63].

Різні експериментальні методики асистують утворенню номінативного поля досліджуваного концепту. Такі методики застосовуються під час аналізу змісту концепту та для виокремлення ознак, що утворюють концепт. В. Карасик пропонує досліджувати змістовий потенціал концептів у культурі за допомогою спостереження та експерименту, який може полягати у суцільній вибірці лексичних та фразеологічних одиниць, прецедентних текстів зі словників, текстів художньої літератури з одного боку, та опитування носіїв мови, розробка анкет, що включають оціночні судження – з іншої. Дослідник визначає, що лінгвістичне дослідження концептів має бути доповнене даними інших дисциплін [1, с. 118]. З. Попова та Й. Стернін позначають наступні експериментальні методики: вільний та направлений асоціативні експерименти, які дозволяють виділити численні когнітивні ознаки, що об'єктивуються асоціатами та рецептивний експеримент (метод суб'єктивних дефініцій). А. Мустайокі виділяє чотири типи лінгвістичних експериментів [3, с. 156-159]: *природничо-науковий*, для якого є характерним використання приладів, спеціального обладнання та лабораторна обстановка (наприклад, вивчення мовлення, що звучить, за допомогою відповідної апаратури); *соціологічний експеримент* проводиться задля того, щоб визначити думку людей (використовується метод анкетування, опитування); *психологічний експеримент* цікавить дослідника з точки зору реакції опитуваного (виявлення асоціативної реакції інформантів); та *«лінгвістичний» експеримент*, який А. Мустайокі називає лінгвістичним умовно, тут об'єктом є сам дослідник, сам створює фрагменти мови і тестує їх на самому собі [3, с. 159].

Як ми бачимо, дослідники наголошують саме на експериментах, що передбачають експлікацію значень за допомогою опитувань носіїв мови (асоціативні експерименти, анкетування, опитування, рецептивні експерименти тощо).

Л. Щерба зазначає, що принцип експерименту вводиться задля того, аби визначити відповідність мовного матеріалу фактам дійсності. Зробивши якесь припущення про зміст того іншого слова, тієї чи іншої форми, про те чи інше правило словотворення або формоутворення, варто спробувати сказати ряд різноманітних фраз (який можна нескінченно множити), застосовуючи це правило. Позитивний результат підтверджує правильність постулату і супроводжується відчуттям великого задоволення, якщо учасник експерименту свідомо бере участь у ньому. Негативні результати вказують або на невірність правила, або на необхідність якихось його обмежень, або на те, що правила вже більше немає, а є тільки факти словника, і т. д. [6].

Таким чином, ми спостерігаємо, що різні дослідники надають різні типи експериментальних досліджень у лінгвістиці. Такі експериментальні методики дозволяють отримати мовний матеріал на основі сприйняття носіїв досліджуваної культури та мови, що може певною мірою відрізнитись від тлумачних значень, та залежить від багатьох позамовних факторів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карасик В. И. Языковой круг: Личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
2. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. Мн.: ТетраСистемс, 2004. 256 с.
3. Мустайоки А. О лингвистических экспериментах // Язык – система, язык-текст, язык-способность (К 60-летию члена-корреспондента Российской академии наук Юрия Николаевича Караулова). М., 2000.
4. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. Москва: АСТ: Восток – Запад, 2007. 314 с.
5. Федецька Ю. Принципи виокремлення номінативного поля концепту "БАТЬКІВСТВО" в сучасній англійській мові // Актуальні питання іноземної філології. 2015. № 3. С. 177–183.
6. Щерба Л. В. О тройном аспекте языковых явлений и эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. М., 1974.
7. Komenda-Earle B. Kognitive Wissenschaft und Kognitive Linguistik. Der Paradigmenwechsel, Perspektiven und Grenzen am Beispiel der Phraseologie und Idiomatik. Probleme der angewandten Wissenschaften. 2013. Teil 1. S. 175–188.
8. Sikorska K. Sprachwandel und Wortfeld Acta Universitatis Lodziensis. Folia Germanica 4, 2004. S. 51–62.

УДК 81'42

Татьяна Ковалькова
(Минск, Беларусь)

ЯЗЫКОВАЯ ЭКСПЛИКАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ СПЛОЧЕННОСТИ В ИМИДЖЕВОМ КОРПОРАТИВНОМ ДИСКУРСЕ

Статья посвящена выявлению способов языковой экспликации концепции сплоченности в имиджевом корпоративном дискурсе. Утверждается, что используемые языковые средства делают речь адресанта сообщения более эмоциональной и способствуют достижению поставленных коммуникативных целей.

Ключевые слова: языковая экспликация, сплоченность, имиджевый дискурс, языковые средства, формирование имиджа, корпоративный дискурс.

The article describes the ways of language explication of the cohesiveness in corporate image discourse. It is stated that the language means are aimed at expressing an emotional coloring and helping senders achieve their communicative goals.

Keywords: language explication, cohesiveness, image discourse, language means, formation of image, corporate discourse.

Имиджевая политика современных промышленных предприятий направлена на формирование в сознании потребителей определенного видения компании. Создаваемый фирмой образ призван производить положительное впечатление на общественность, что способствует улучшению основных показателей деятельности предприятия.

Одним из качеств, которые компании стремятся акцентировать, является сплоченность коллектива. Под сплоченностью понимается «характеристика системы внутригрупповых связей, показывающая степень совпадений оценок, установок и позиций группы по отношению к объектам, людям, идеям, событиям и прочему, особенно значимым для группы в целом» [1, с. 501].

Категория сплоченности является объектом междисциплинарного исследования. В социологическом исследовании М.В. Алешиной приводится теоретическое обоснование концепции социальной сплоченности, базируемой на понятиях солидарности и социальной инклюзии [2], в работах по психологии анализируются составляющие групповой сплоченности [3], ее характер и формы [4], средства формирования [5] и предпосылки повышения [6], в экономике рассматриваются критерии достижения сплоченности в бизнесе [7]. Тем не менее, лингвистический аспект явления остается недостаточно раскрытым.

Материалом исследования послужили тексты, размещенные на корпоративных сайтах белорусских промышленных предприятий, а также тексты СМИ Беларуси, располагающиеся в периодических изданиях и интернет-публикациях современности. Методом сплошной выборки нами были выделены текстовые фрагменты с коммуникативной функцией «создание образа сплоченной компании». В качестве основного метода исследования использован метод дискурс-анализа.

Для подчеркивания сплоченности, предприятия указывают на кооперативную взаимозависимость членов коллектива в процессе совместной деятельности. Данный прием реализуется при помощи сравнения (*производство как муравейник*):

Обувная компания «Марко»: Наше производство как большой муравейник, где каждый что-то делает.

При формировании образа сплоченной компании, фирмы обозначают значимость командной работы для эффективного выполнения поставленной задачи:

ОАО «Городейский сахарный комбинат»: Слаженная команда профессионалов всегда поможет найти оптимальное решение в каждой конкретной ситуации;

Компания «Криница»: Самое главное, что костяк есть у нас на заводе, команда.

«МТЗ-ХОЛДИНГ»: Поразило то, что здесь все работают одной сплоченной командой. Результат их совместного труда – то, что каждые пять минут с конвейера сходит новый трактор».

Сплоченность проявляется на фоне сходства базовых ценностных ориентаций. В следующем примере подчеркивание способности выступать «единым фронтом» осуществляется через указание на отсутствие дистанции между руководством и рядовыми сотрудниками при осуществлении уборки территории. Предпосылкой использования данного приема служит идея понимания всеми сотрудниками важности наведения порядка, их желание жить в эстетически приятных условиях:

«Санта Бремор»: Рядовые работники вместе с топ-менеджментом убирали прошлогоднюю листву и мусор, скопившийся за зиму.

Описание «ритуала» приобщения к штату сотрудников также способствует созданию образа сплоченной организации:

Завод «Полимир»: В торжественной обстановке 23 ноября 2018 года новоиспеченных работников посвятили в полимировцы. Уже официально они стали частью дружной заводской семьи.

Обозначение особенной атмосферы во время церемонии при помощи оценочного прилагательного *торжественный* (в *торжественной обстановке*), употребление глагола *посвятили*, этимологически отсылающего к чему-то священному, использование собирательного существительного *полимировцы* позволяют новым сотрудникам почувствовать себя частью дружной команды, а общественности – воспринимать организацию в целом как таковую.

Для создания образа сплоченной компании делается акцент на способности работников держаться вместе вопреки любым обстоятельствам:

ОАО «ГИАП»: В 50-летней истории коллектива были разные моменты, но люди оставались работать даже в тяжелые постперестроечные годы. Такая сплоченность – отличительная черта коллектива.

Акцентуации значения сплоченности способствует употребление усилительной частицы *даже* перед обозначением трудного для предприятий исторического периода (*даже в тяжёлые постперестроечные годы*) и указательного местоимения *такая* в постпозиции к существительному (*такая сплоченность*).

Образ сплоченного предприятия формируется посредством указания на преемственность. Наличие преемственности связано с желанием людей продолжать традиции предыдущих поколений, следовать их примеру в выборе профессии и места работы. Традиционность выступает объединяющим фактором не только для разных поколений, но и для трудовых коллективов. В данном случае, указание на преемственность ассоциируется с наличием теплых семейных отношений и на предприятии:

ОАО ГИАП: Мои родители отработали в институте вплоть до самой пенсии, теперь я продолжаю их дело. Для меня ГИАП стал вторым домом, ведь папа с мамой начали приводить меня на работу с трехлетнего возраста.

Использование клише *второй дом* (ГИАП стал **вторым домом**) делает речь адресанта более эмоциональной и экспрессивной.

Таким образом, языковая экспликация концепции сплоченности в имиджевом корпоративном дискурсе реализуется через указание на взаимозависимость членов коллектива в процессе совместной деятельности, обозначение значимости командной работы для эффективного выполнения поставленной задачи и сходства базовых ценностных ориентаций сотрудников, эмоциональное описание церемонии приобщения новых сотрудников к штату предприятия, акцентирование способности работников держаться вместе вопреки любым обстоятельствам и указание на их преемственность.

Используемые языковые средства (сравнение, оценочная лексика, усилительные частицы и местоимения, клише) делают речь адресанта сообщения более эмоциональной и способствуют достижению поставленных коммуникативных целей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Словарь практического психолога (около 2000 терминов, 1998 г.) / Сост. С.Ю. Головин. Минск : Харвест, 1998. 626 с.
2. Алешина М.В. Социальная сплоченность: концептуализация понятия // Вестник СГТУ. Саратов : СГТУ, 2012. №1. С. 216–221.
3. Шериф, С. Психологические характеристики групповой сплоченности спортсменов // Педагогика физической культуры и спорта. Харьков: Харьковское областное отделение Национального олимпийского комитета Украины, 2011. №7. С. 100–102.
4. Слободенюк Е.Д., Волкова Е.Д. Формы сплоченности в местах лишения свободы // Актуальные проблемы экономики и права. Казань: ТЦО «Таглимат», 2015. №4(36). С. 261–272.
5. Макаров Ю.В. Формирование групповой сплоченности средствами социально-психологического тренинга // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. Санкт-Петербург : РГПУ им. А.И. Герцена, 2010. №128. С. 72–83.
6. Паршутин И.А. Психологические предпосылки повышения сплоченности в подразделениях ОВД // Вестник Московского университета МВД России. Москва : Московский университет МВД России, 2011. № 5. С. 41–43.
7. Лапочкина С.В., Богданова Е.С. Конфликты и сплоченность трудовых коллективов: противостояние или взаимодействие // Проблемы экономики и менеджмента. Ижевск : Самохвалов Антон Витальевич, 2015. №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konflikty-i-splochnost-trudovyh-kollektivov-protivostoyanie-ili-vzaimodeystvie/viewer>.

УДК 378.1

*Инна Кондратьева
(Минск, Беларусь)*

**РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ
В РАМКАХ ПРЕПОДАВАНИЯ ДЕЛОВОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
У СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ**

Статья посвящена проблемам профессионально-ориентированного обучения студентов юридических факультетов и формированию основных языковых профессионально направленных компетенций в деловом английском языке.

Ключевые слова: *учреждение высшего образования, иностранный язык, формирование иноязычных навыков, профессионально-коммуникативной компетенции, информационно-коммуникационные технологии, проектные технологии.*

The article is devoted to the problems of vocational-oriented education of law students and the formation of the main language professionally directed competencies in business English.

Keywords: *institution of higher education, foreign language, development of foreign language skills, professionally-communicative competence, information and communication technologies, project technologies.*

Обучение иностранному языку входит в качестве одного из основных элементов системы профессиональной подготовки специалистов на всех уровнях в Республике Беларусь, в том числе в частном учреждении образования «БИП - Институт правоведения».

Возрастание роли английского языка в формировании ключевых компетенций студентов вузов обуславливается расширением международных экономических связей, увеличением числа совместных предприятий, фирм, развитием глобальных компьютерных сетей, все большим использованием в практике предприятий импортного оборудования и зарубежных технологий. Все это повышает требования к специалистам юридической направленности, которые, владея английским языком, не только должны быть способны осуществлять иноязычное языковое общение, но и осуществлять эффективную профессиональную деятельность в области международного сотрудничества.

Кроме того, владение английским языком повышает конкурентоспособность выпускника БИП на рынке труда, поскольку в сфере юриспруденции не хватает специалистов, способных сотрудничать с зарубежными коллегами в сфере бизнеса, владеющих экономической терминологией на английском языке, разбираться в юридических договорах, заключаемых отечественными предприятиями с зарубежными фирмами, и уметь самим составить подобные договоры. В связи с этим возникает необходимость в формировании профессионально-коммуникативной компетенции у студентов, изучающих английский язык.

Именно такую цель и ставит курс делового английского языка («Business English»), разработанный доцентами кафедры иностранных языков БИП Т.П. Радион, И.П. Кондратьевой, Т.С. Белошапкой и предназначенный для студентов 3 курса [1]. Учебно-методическое пособие данных авторов содержит тематические оригинальные тексты, связанные с ведением бизнеса, вопросы проблемного характера по содержанию текстов, систему лексико-грамматических упражнений, задания для дискуссий и задания, направленные на формирование основных языковых профессионально направленных компетенций в деловом английском языке.

Внимание БИП к проблемам внедрения в учебный процесс дисциплины «Деловой английский язык» согласуется с реализацией в Республике Беларусь действующей компетентностной модели образования, согласно которой целевые ориентиры подготовки

выпускника высшего учебного учреждения связаны с решением задачи формирования профессиональной компетентности будущего специалиста.

Компетентностный подход понимается нами как формирование и развитие способности человека действовать профессионально и грамотно в различных проблемных ситуациях, возникающих в сфере профессиональной деятельности специалиста, принимать верное и адекватное решение проблемных вопросов.

В процессе обучения будущих юристов деловому английскому языку мы организуем на занятиях ситуации иноязычного общения, которые состоят, большей частью, не из речевых действий, а из речевых коммуникативных профессионально направленных задач, мотивирующих студентов к коммуникативной деятельности.

Степень сформированности профессионально-коммуникативной компетенции у студента можно оценить по следующим критериям: умение достаточно уверенно использовать изучаемую профессиональную лексику (в рамках конкретной темы из сферы бизнеса) в основных видах речевой деятельности: говорении, аудировании, чтении и письме; понимать устную (монологическую и диалогическую) речь на профессиональные темы; знание основной терминологии своей узкой специальности; чтение и понимание со словарем специальной литературы по проблемам бизнеса и профилю специальности с целью получения профессиональной информации; подготовка и выступление с сообщениями, докладами.

На формирование названных умений и навыков направлены профессионально-ориентированные разделы разработанного в нашем институте пособия «Деловой Английский язык», языковой материал которого охватывает специальную лексику и грамматику, характерную для официально-делового и научного стилей речи, тексты, лежащие в основе устной и письменной коммуникации в рамках профессионально-деловой сферы, темы и ситуации профессионально-делового общения, предоставляющие студентам необходимую информацию из сферы бизнеса и его правового регулирования (в частности основные структуры бизнеса, формы организации бизнеса, виды юридических компаний, элементы организационной структуры и т.д., сведения из области менеджмента и маркетинга, из сферы торговли, экспорта и импорта, трудоустройства и т.п.).

На занятиях по деловому английскому языку преподаватели используют современные педагогические технологии: технологии личностно ориентированного образования (В.В. Сериков, И.С. Якиманская); развивающего образования (В.В. Давыдов, Э.Ф. Зеер, А.А. Леонтьев, Б.Д. Эльконин и др.); информационно-коммуникационные технологии, технологии модульного обучения; проектные технологии; индивидуальные и групповые формы обучения.

Кроме этого, организуется внеаудиторная деятельность студентов (традиционные контрольные и регулярно проводимые тестовые проверочные работы по профессионально-ориентированным темам, которые показывают уровень прогресса и уровень усвоения материала). Самоконтроль также является достаточно эффективным методом контроля и оценивания знаний студентов. Объектом контроля является не только лексический и грамматический материал, но и умение пользоваться приобретенными знаниями в определенной ситуации профессионального общения. Определенный эффект дают краткие письменные опросы с целью установить, в каких разделах бизнеса (в рамках изучаемых тем курса «Деловой английский») студенты чувствуют себя более свободно при общении на иностранном языке в профессионально ориентированной ситуации: телефонные переговоры, устные деловые переговоры, конференции, подготовка письменных отчетов, ведение деловой переписки и т. п.

В качестве контроля можно использовать ролевые и деловые игры, метод кейсов, интерактивные формы. Они позволяют снять психологическое напряжение и выразить себя как личность, проявить свое творчество в заданной профессионально направленной ситуации, с которой будущий специалист может столкнуться в профессиональной среде.

Все перечисленные способы формирования профессиональной компетенции средствами английского языка позволяют активизировать познавательный процесс и достичь поставленных учебных целей, а также овладеть умениями самостоятельно выполнять целенаправленные учебные задания с использованием промежуточного самоконтроля, творчески участвовать в обсуждении и анализе профессионально направленного учебного материала, активно применять полученные знания и умения на практике.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Радион Т.П., Кондратьева И.П., Белошапка Т.С. Деловой Английский язык: учеб.-метод. рекомендации для студентов 3 курса специальностей 1-23 01 06 «Политология (по направлениям)» и 1-24 01 02 «Правоведение» дневной формы получения образования. Минск: БИП, 2017. 73 с.
2. Лаврененко М.М. Профессионально-направленное обучение студентов юридического профиля // Вестник «Филологические науки». М.: МГОПУ, 2004. №1. С.41-42.

*Ашурхон Маткаримова
(Андижон, Ўзбекистон)*

ТИЛЛАРДА ЭРКАЛАШ СЕМАНТИКАСИНИНГ МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИГА БИР НАЗАР

Ушбу мақолада сўзлашув нутқидаги универсал-семантик категориялар эркалаш, кичрайтириш каби шахсий муносабатни ифодаловчи категорияларни миллий-маданий хусусиятларини ўрганишга доир хулосалар берилди.

Kalit so'z va iboralar: universal, semantik, shaxs, kategoriya, til, nutq, til vositalari, erkalash, hurmat, kichraytirish.

В данной статье идёт речь о выводах в отношении анализированного изучения универсальных и семантических категорий выражающие личное отношение, т.е., категория ласки, уменьшение в разговорной речи.

Ключевые слова и выражения: универсалии, семантический, личность, категория, язык, речь, способы выражения, ласка, уменьшение.

The given article describes conclusions about analyzed study of universal-semantic categories expressing personal attitude, namely, category of caress, diminutiveness in colloquial speech.

Key words and expressions: Universal, semantic, personality, category, language, speech, expressing means, caress, diminutiveness.

Турли тилларда эркалаш маъносини ифода этувчи сўзлар, сўз бирикмалари ва фразеологик бирликлар билан боғлиқ бир қатор масалалар тилшунос олимлар томонидан маълум даражада ўрганилган. Жумладан, Р.Лакофф¹³ инглизчада эркаш ва аёллар тилларида эркалашнинг ифода этилиши юзасидан ўз фикрини баён этган.

Ўзбек тилшунослигида ҳам мазкур мавзуга Р.Хадятуллаев, А.Пўлатов, О.Сафаров, Ш.Казаков, Қ.Мусаев, Э.Қиличев каби олимларнинг ишларида эътибор қаратилган.

Ж.Бўронов, О.Мўминов, М.Расулова, Р.Қўнғуров ва бошқа олимлар эркалаш ва кичрайтиришни грамматик категория сифатида тадқиқ этиб, уларни асосан суффикслар

---

¹³ Lakoff R. What you can do with words: politeness, pragmatics and performatives//Conference Center for Applied Linguistics. 1977, pp.79-106.

оркали ясалиши ҳақида тўхталиб ўтадилар. Лекин баъзи олимлар эркалашни муносабат нуқтаи назаридан мурожаатнинг ижобий экспрессив-эмоционал шаклига киради деб таъкидлайдилар.

Маълумки, қиёсланаётган тилларда эркалаш маъносини ифода этувчи бирликларнинг миллий-маданий хусусиятлари тадқиқ этилишида сўзларнинг луғавий изоҳи таркибидаги маркер ҳамда кўрсаткичлар имплицит ва эксплицит ифодалаш йўллари ёрдамида аниқланади. Бунда мазкур тиллардаги бир маънога эга (денотат) эркалаш маъносини ифода этувчи лексик бирликнинг луғатдаги маънолари солиштирилади. Улар бир маънони англатсалар-да, кўчма маъноларидаги образлилик кўрсаткичлари жиҳатидан бир-биридан фарқланади ва лексик бирликларнинг кўчма маънолардаги эквивалентлик жиҳатлари инобатга олиниб, улар икки гуруҳга ажратилади. Қуйида биринчи гуруҳга кирувчи *lamb* ва *қўзичоқ* сўзларининг луғавий изоҳини кузатамиз:

lamb – 1) a gentle or week person; b) *dear, pet*;

қўзичоқ – 1) қўйнинг ёшига етмаган боласи; 2) (1 шахс эгалик формада) болаларни *эркалатиб* мурожаат этиш формаси.

Юқоридаги сўзларнинг кўчма маънолари изоҳида *dear, pet* семалари ҳамда *эркалатиб* луғавий кўрсаткичи мавжуд. Шу жиҳатдан улар биринчи гуруҳга киритилди. Иккинчи гуруҳга кирувчи *dove* ва *кабутар* сўзларининг луғавий изоҳини кузатамиз:

dove – 1) a pigeon of the genus *Columba* and various related genera; 2) a word of *endearment* for one regarded as pure and gentle;

кабутар – ранг-баранг тусли ва турли шаклли хонаки ёки ёввойи қушларнинг умумий номи.

Эркалашни кўрсатувчи *endearment* кўрсаткичи фақатгина инглиз тилида мавжуддир. Ўзбек тилида мазкур ҳол кузатилмайди. Ушбу хусусиятлар асосида *dove* ва *кабутар* сўзлари иккинчи гуруҳга киритилди.

Шунингдек, эркалаш зоонимлар номларида ифода этилади. Масалан:

Fare you well, my dove! / *Қўзичоғим, яхши қол!*.

“Кабутар” ўзбеклар лафзида фақат тинчлик рамзи сифатида намоён бўлади. Инглиз тилида эса мазкур сўз эркалаш маъносида қўлланилади.

Инглиз тилида уй паррандалари, қушлар, ҳашаротлар ва бир нечта уй ҳайвонлари (*calf, lamb*) номлари ёрдамида эркалаш ифода этилса, ўзбек тилида уй ҳайвонлари номларидан эркалашда кенг фойдаланилади.

Ўсимликлар номларини англатувчи *rose, bud, buddy, bunch, flower/ гул, момик (пахта)* каби сўзлар ҳам эркалаш маъносини ифода этади.

Тана қисмлари номларида ҳам эркалашнинг миллий-маданий хусусиятлари ўзига хос кўринишга эгадир. Масалан:

But yet thou art my flesh, my blood, my daughter.

– *Вой, чўзилиб қолган бўйларингдан бувинг ўргилсин.*

Инсон характери англатувчи сўзлар орқали ҳам эркалашнинг ўзига хос миллий-маданий хусусиятлари мавжуд. Масалан:

...For a Lalland face he feared none,

My gallant braw John Highlandman.

Соддадилим, сенда суйиб, ишонгандинг уларга.

Тонгни тонгга улаб, меҳнат қилдингми, тулкиларга.

Инглиз халқи учун оқ кийим кийган қанотли *болакай* – фариштачалар яхшилик, поклик рамзини ифодаласа, ўзбек тилида эса *фаришта, пари* каби сўзлар *аёл* тимсолида ифода этилади. *Angel* – *фаришта* сўзлари мазкур тилларда бир денотат маънога эга бўлса-да, маъно жиҳатдан, тасвирий ифодаси инглиз ва ўзбек тилларида миллий-маданий хусусиятларни кўрсатувчи қирраларда (инглиз тилида – *болакай*, ўзбек тилида – *аёл*) намоён бўлади.

Мазкур тилларда эркалаш озиқ-овқат номларини англатувчи сўзлар орқали ҳам ифода этилади. Масалан:

Darling old sweetie pie liked us all here under his eye.

Қаймоқ қизим, алла... асал қизим, алла...шакар қизим, алла.

Инглиз тилида ун маҳсулотларидан тайёрланадиган ширин пишириклар, пироглар, нонлар номлари, ўзбек тилида эса таъми ўткир ширин мазага эга бўлган *шакар, асал, новвот, шоколад* каби қандолатчилик маҳсулотлари номлари орқали эркалаш кузатилди.

Эркалаш тадқиқ этилаётган тилларда конкрет нарса номларининг кўчма маъноларида ҳам ифодаланади. Масалан:

Brabatio (to Desdemona): ...I would keep from thee. For your sake, jewel, I am glad at soul I have no other child.

– *Ойи, сиз менинг нурым, чирогимсиз.*

Инглиз ва ўзбек тилларида ранглар номлари билан эркалашда ҳам миллий-маданий хусусиятлар мавжуддир. Масалан:

My blue eyed, I love you so. And when the sun goes down, and the shadows are creeping all over town, Just meet me in the lane, my blue eyed Jane.

– *Айланай, оппоқ қизим! Сендан бувинг гиргиттон.*

Сабогинг ҳам қолмасин, бўла қол, жоним, чаққон.

Тадқиқотимиз жараёнида қиёсланаётган тилларда эркалаш *you are my ocean, you are my blue world / суянган тоғим, ишонган боғим* каби жой номларини ифодаловчи лексик ва фразеологик бирликлар орқали ҳам ифодаланиши мумкинлиги кузатилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Auden W.H., Pearson N.H. Romantic Poets. Great Britain: Penguin books, 1977. 37 p.
2. Журжий З. Фарғона келини. Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. 113 б.
3. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: Русский язык, 1984. 577 с.
4. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Т.: Фан, 2005. 164 б.
5. Мухаммад Ю. Улуғимсан Ватаним. Т.: Ижод дунёси, 2004. 108 б.
6. Сафаров О. Болаларни эркаловчи кўшиқ. Т.: Фан, 1983. 18 б.
7. Ҳамид Ғ. Феруза/Бинафша атри. Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 411 б.
8. Shakespeare W. King Lear. URL: www.rhymezone.com
9. Shakespeare. W. Othello (The Moor of Venice). М.: Издательское товарищество иностранных рабочих, 1936. 25 p.

Barchinoy Pozilova
(Andijan, Uzbekistan)

THE IMPORTANCE OF ENGLISH DIALECTS IN TEACHING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE

This paper presents a few important issues originating from language variety for educating ESL, recognizes look into strands pertinent to program advancement, and portrays two vernacular program models. It likewise proposes contemplations for creating instructive approach as for tongues and automatic reactions to it.

Key words: *issues, standard, process, school, pupils, language, dialect, variation, differences, sentences, vocabulary, test, text.*

Instructive issues concerning dialectal variety in the English language have a lot of academic and well-known consideration. However largely, schools have not acceptably tended to these issues. The way that lingos are a characteristic, ordinary part of language has been recognized just externally: Educational projects ordinarily do not completely investigate the colloquial contrasts

that are obviously showed in the networks they serve or go up against the intricate social perspectives encompassing variety in English. The steady legend of a solitary English has implied that English as a subsequent language programs have not had the enlightening assets nor the institutional capacity to address testing, arrangement, and instructional inquiries concerning variety in the language that they educate. Issues about vernacular are not generally understood, and there are barely any program models to copy.

Variation in English presents impressive test to schools, grounded as they are in English standards. The uniform composed standard English of school tests is commonly open to pupils from working class foundations who have been associated into oral standard English and submersed in proficiency than the pupils from other vernacular foundations. Since composed language assumes a focal job in deciding pupils' school achievement or disappointment, vernacular bungle has significant ramifications. Dialectal differences in oral English are additionally liable to pupils from vernacular foundations since talk passes on met messages about social personality, alongside different implications. A pupil's accurate, clever commitment to study might be degraded when she or he utilizes vernacular dialect includes in talking. Additionally, such assessment might be officially supported by nearby or state measures that call for understudies to utilize standard English in schools.

As a public, we despite everything harbor language partiality to a far more noteworthy degree than we endure other ethnically related inclination, at any rate freely. Schools have not grown deductively based language mindfulness projects to enlighten language variety and its social implications. Projects to reinforce the standard English abilities that schools require do not reliably bring up unsurprising complexities among standard and vernacular highlights, nor do they sufficiently address the social capacities that tongues serve. Since instructors contribute capably to characterizing understudies' school personalities, this tirelessly frail instructive reaction to vernacular issues at school must be uncovered and remedied.

The typical ESL views are not a decent counterpart for World English and English-based creole speakers. The language learning substance of starting and transitional ESL administrations is inappropriate for pupils who know a great part of the sentence structure and vocabulary of English. Instructional programming for educating English to speakers according to the World English assortment would need to concentrate on contrasting in the phonological, linguistic, and lexical frameworks. Progressed ESL classes that adopt a contrastive strategy may be suitable for World English speakers. Powerful projects for showing standard English to speakers of vernacular dialect could be altered to target contrasts in the linguistic, syntactic, lexical, and frameworks of the English dialect at.

Instructive projects for pupils should be custom fitted to their instructive level just as to their language circumstance, and to offer guiding and different administrations as justified. World English speakers with equivalent are yet unique instructive chronicles in their nations of source will even now require fitting English language learning openings.

Appointing World English speakers to proper projects is probably going to expect refinements to situation systems. School or area admission methodology including home language inventories for the most part evoke the language spoken at home is not educationally significant differentiations about language assortments. The language class does not distinguish speakers of nonindigenous people who speak English. Creole speakers might be disregarded in the event that they show that they communicate in English at home, out of a conviction that their language is a variation of English, as opposed to another dialect. In addition, speakers in the African diaspora might be additionally conceal by racial recognizable proof so they fall together at home language reviews with African Americans. Spot of birth may neglect to recognize World English speakers since some may have been brought into the world outside of their folks' legacy nation. Accordingly, pupils who are capable in an English-based creole language are not in a vernacular of English they may not be recognized as requiring ESL classes, and World English speakers may not be allocated to proper projects.

REFERENCES

1. Position on social dialects. ASHA, 25, 22-23.
2. In B. Kachru (Ed.), the other tongue: English across cultures (2nd ed.; pp. 148-161). Urbana: University of Illinois Press.
3. Cazden, C. (1988). Classroom discourse: The language of teaching and learning. Portsmouth, NH: Heinemann.

*Ліна Ренн
(Дніпро, Україна)*

THE IMPLEMENTATION OF HEART PHRASES IN MODERN ENGLISH LITERATURE (ON THE EXAMPLE OF THE NOVEL “THE GIRL YOU LEFT BEHIND” BY JOJO MOYES)

The article deals with the analysis of the metaphorical and idiomatic phrases related to the heart. The main objective of the research is to prove that the heart is a key and fundamental concept of the English language and has settled itself as the centre and container of different human's feelings and emotions. What is more, the novel “The Girl You Left Behind” was chosen as the factual material for the analysis to prove the importance and popularity of heart phrases in modern English literature.

Key words: heart, heart phrases, emotions, express, convey, concept.

Стаття присвячена аналізу метафоричних та ідіоматичних виразів, в яких згадується серце. Основна мета – довести, що серце, яке вважається центром різних почуттів та емоцій, це ключовий концепт в англійській мові. Роман “The Girl You Left Behind” виступає фактичним матеріалом дослідження, на прикладі якого доводиться важливість та цінність фраз з концептом серце в сучасній англійській літературі.

Ключові слова: серце, фрази, емоції, виражати, передавати, концепт.

The metaphors, idioms and other expressions related to the heart are of paramount importance for learning and investigating the worldview of a certain nation, as it is exactly the heart that, like a mirror, can reflect views, principles, convictions and values of a group of people through the language they speak.

The heart is not as simple notion as it may seem, especially taking into consideration the schematic frame structure of the heart. First of all, the heart is essentially regarded as a container that can be used for holding and storing something or as the centre of something. And, in most cases, this ‘something’ can be replaced with any emotion or feeling a human being can know. For instance, such feelings as fear, nervousness, happiness or excitement can easily be conveyed by the human's appeal to his heart. Thus, it can be stated that the heart can conceptualize different emotions and feelings that a human being can experience.

It must be emphasized that the concept of the heart has old roots in the history of the English language and has settled itself as a fundamental and key component of the English culture that can help the speaker express his feelings and emotions, explain his physical and psychological states and, what is more, describe the person's character traits.

The main objective of the article is to demonstrate that the heart is an immortal and key element of the English language and culture and, in addition to this, to prove that the heart is frequently addressed by the modern English authors to give any piece of writing a special emotional colouring that will undoubtedly attract the reader's attention.

Thus, it should be noted that the factual material for the analysis of the heart phrases is a well-known British novel “The Girl You Left Behind” (2012) [4], written by Paulina Sara Jo Moyes,

professional known as Jojo Moyes. The writer is a famous English journalist and, since 2002, a romance novelist and screenwriter, whose stories have been translated into twenty-eight languages.

The analysis will show the examples of the metaphors, idioms and other expressions related to the heart in order to emphasize a tremendous role of these heart phrases in presenting the human's feelings, emotions and attitudes to people or situations one may be involved in.

It has to be stated that all the heart phrases presented below form an extremely used layer of the English language and are fixed in the examined lexicographical sources [1, 2, 3].

Sharing the results of the investigation, the emphasis must be made on the fact that the author uses a wide range of heart phrases to express the character's fear, nervousness, alertness, disappointment or shock.

1. The idiomatic phrase **somebody's heart is in his/her mouth** describes a situation when a person feels extremely afraid, nervous or alarmed: *"I felt Mimi's hand tighten round mine as she saw her mother, and I gave hers a squeeze, even though my heart was in my mouth. And I strode out. 'What, in God's name, is going on?' My voice rang out in the yard."* [4, p. 14]. *"Each day I waited, heart in mouth, and watched silently as the officers filed in and the Kommandant wasn't with them. I was afraid to see him, but I was more afraid of his absence and what it might mean."* [4, p. 83].

2. The idiom **somebody's heart sinks** is used to say that a human suddenly lost his hope and began to feel unhappy: *"My heart sank at the thought of the next lengthy, stinking journey, but then I scolded myself."* [4, p. 179].

3. The metaphorical expression **somebody's heart stops** helps the speaker express a sudden and extreme fear attack: *"He says the Germans are coming for you. My heart stopped."* [4, p. 84].

4. **Someone's heart drops somewhere to the feet** when the speaker needs to make an emphasis on the shocking, terrifying or extraordinary situation that provokes such a feeling that is difficult to explain using simple words: *"The first time she read it, Liv's heart had dropped somewhere to her feet."* [4, p. 195].

Apart from the fact that the heart phrases that describe such feelings as fear, nervousness or alertness are prevailing in the novel about the fate of two women separated by a century, it can be noted that the characters of the novel also used to convey their feeling of unhappiness and sadness applying to the heart.

1. The idiom **to break somebody's heart** is used to say that the situation, person or event makes someone feel extremely sad and unhappy: *"Mimi viewed our world with silent, suspicious eyes, which broke Hélène's heart."* [4, p. 52]. *"So while it will break my heart to lose it, I give it willingly. To you."* [4, p. 78]. *"Her smile is heartbreaking. 'I don't even usually drink.'" [4, p. 110].*

2. The metaphorical phrase **a heavy heart** is used to convey a feeling of unhappiness: *"Yes, I had my differences with Sophie Lefèvre, but my heart is heavy tonight. To see her shoved on to that cattle truck as if she were already a carcass, to imagine her future ..."* [4, p. 192].

Moreover, it was earlier stated that, using the heart phrases, the speaker can give the distinctive characteristic to a person, depicting the bright or dark sides of his nature. That way, the writer of the novel uses relevant metaphorical phrases to describe her characters in the story.

1. The metaphorical expression **good-hearted** is used to describe a generous, kind, and ready to be helpful person: *"Did I not hope that somewhere, many miles away, some good-hearted woman might remind him in a quiet bar that the world could be a place of beauty?"* [4, p. 57].

2. The next example allows the researcher to investigate another metaphorical phrase – **a good heart** that describes human's kindness: *"She refers back to her court copies, Madame Louvier's sniffy descriptions of the girl's disobedience, her courage, her good heart."* [4, p. 195].

3. The following metaphorical phrase **to have a heart** describes a person who is able to show pity, sympathy and kindness: *"You do have a heart. 'Yeah. Your last skewer must have missed.'" [4, p. 257].*

Taking into consideration the examples presented above, it can be concluded that the writer allows her characters to express and convey their feelings applying to the heart which knows and

differentiates everything. It must be stated that the majority of the heart expressions found in the novel is used to demonstrate the human's fear, alertness or nervousness. However, it can be summed up that the author does not neglect to introduce the heart phrases to the reader's attention in order to describe certain features of characters or to show their sadness or unhappiness.

Thus, the conclusion is that the modern English literature acknowledges the idea that the heart is an irreplaceable instrument of the English language and culture for expressing different feelings and emotions the human being can explain applying exactly to the heart. That is the heart that is an imperishable concept of the English language that not just exists in the language, but has settled itself as a significant expert of human's physical and emotional states.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/>
2. English Oxford Living Dictionaries. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/english>
3. Longman Dictionary of Contemporary English. URL: <https://www.ldoceonline.com/>
4. Moyes Jojo. The girl you left behind. 2012. September 27. URL: https://jelatinerojo13.files.wordpress.com/2017/05/girl_you_left_behind_the_-_jojo_moyes.pdf

Nilufar Turdaliyeva
(Namangan, O'zbekiston)

ANTROPONIMLARDA MOTIVATSIYA HODISASI TALQINI

Ushbu maqola orqali kishilarning ismi, ularning kelib chiqishi, jamiyatda tarqalganligi, qo'llanilishi va rivojlanish taraqqiyotini ochib berishga harakat qildim. Antroponimlarda motivatsiya hodisasi mavjud. Antroponimika – onomastikaning bo'limi. Odamlar ismini, ularning tarqalganligi, kelib chiqishi, jamiyatda amalda qo'llanishini va antroponimik tizimlar tuzilishi hamda rivojlanishini o'rganadi. Atoqli otning turlari, taxallus, laqab va shaxsni atashlikning boshqa turlari ham antroponimikaniyning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Motiv shaxsni harakatga va faoliyatga undovchi, ehtiyojning yuksak shakli sifatida paydo bo'luvchi ichki turtki hisoblanadi. Ehtiyoj va instinkt, mayl va hissiyot, ideal va b.q. motivlar jumlasiga kiradi. Hozirgi zamon psixologiyasida motiv atamasi subyektini faollashtiruvchi turli hodisa va holatlarni ifodalash uchun qo'llanadi. Xatti-harakat va faoliyat motivlarining majmuasi motivatsiya deyiladi.

Kalit so'zlar: antroponimika, motiv, eponim, motivatsiya, memorativlar, deskriptivlar, dezirativlar.

Antropo... (yun. *anthropos* – odam) – odamga aloqador ekanlikni bildiruvchi yasama so'z tarkibiy qismidir.¹⁴ Antroponim ("*anthropos*" – odam+onyoma–nom). Kishining atoqli oti, ism. Antroponimika leksikologiyaning (onomastikaning) kishi otlarini (ismlarini) o'rganuvchi bo'limi hisoblanadi. Antroponimika (yun. *anthropos* - odam va yun. *opuma* - nom) – onomastikaning bo'limi. Odamlar ismini, ularning tarqalganligi, kelib chiqishi, jamiyatda amalda qo'llanishini va antroponimik tizimlar tuzilishi hamda rivojlanishini o'rganadi. Atoqli ot turlari, taxallus, laqab va shaxsni atashlikning turli usullari ham antroponimikaning tadqiqot manbai hisoblanadi. Masalan, Sohibqiron Amir Temur Tarag'ay Bahodir Ko'ragoniy. Bunda faqat Temur shaxsning xos ismi, Amir – hukmdorlik darajasini anglatadi, *Sohibqiron* – Temurga zamondoshlari tomonidan berilgan sifat (*asr, davr sohibi* degan ma'noni bildiradi), *Tarag'ay* – otasining ismi (familiya hisoblanadi), *Bahodir* – otasining laqabi, *Ko'ragon* – xonga kuyovlik nisbatidir.

Dunyodagi turli xalqlarda turlicha antroponimik tizim mavjud bo'lgan. Masalan, Qadimgi Rimda har bir erkakka xos ismi oldindan keladigan nomga – avloddan-avlodga o'tadigan urug'

---

¹⁴ O'zbekistan milliy ensiklopediyasi, –T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. I tom 371- bet

nomiga ega bo'lgan, bu urug'ning shajarasini tavsiflagan. Hozirda Ispaniya va Portugaliyada bir kishi bir necha xos (katolik cherkovi ro'yxatidan olinadigan) ismga, otasi va onasining familiyasiga ega bo'lishi mumkin. Islandiyada har bir kishi, bir necha xos ismga (cheklangan ro'yxatdan olingan) va familiya o'rnida otasining ismidan hosil bo'lgan nomga ega bo'ladi. Xitoy, Koreya, Vetnamda kishi nomi bir bo'g'inli familiyadan (turli davrda ular 100 dan 400gacha bo'lgan) va xos (odatda ikkita bir bo'g'inli morfemadan tashkil topgan) ismga ega bo'ladi, xos ismlar miqdori cheklanmaydi. Antroponimika tizimida kipokoristika (erkalatib, kichraytirib atash – masalan, *Laziz(jon)*, *Dilobar(xon)*, *Homid(cha)*, *Ahmad(cha)* va h.k.) alohida o'rin tutadi. Antroponimikaning ma'lumotlari tilshunoslikning boshqa sohalari uchun, jamiyatshunoslikda, xalqlar tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.¹⁵

Motiv lot. *moveo* – harakatlantiraman so'zidan olingan bo'lib, (psixologiyada) – inson faoliyatida muayyan maqsadni bajarishga sabab bo'luvchi omil, vaj nazarda tutiladi. Motiv shaxsni harakatga va faoliyatga undovchi, ehtiyojning yuksak shakli sifatida paydo bo'luvchi ichki turtki hisoblanadi. Ehtiyoj va instinkt, mayl va hissiyot, ideal va b.q. motivlar jumlasiga kiradi. Hozirgi zamon psixologiyasida *motiv* atamasi subyektni faollashtiruvchi turli hodisa va holatlarni ifodalash uchun qo'llanadi. Xatti-harakat va faoliyat motivlarining majmuasi motivatsiya deyiladi. Motiv ehtiyoj negizida vujudga keladi va shakllanadi. Ehtiyojning barqarorlashuvi motivatsiyaning samarali shakllanishini ta'minlaydi. Harakat faoliyatning tarkibi bo'lganligi tufayli u faoliyatning maqsadi va motivi orqali boshqariladi. Ba'zan "motiv" tushunchasini "emotsiya", "maqsad", "ustanovka" atamaları bilan almashtirish hollari uchraydi. Goho turtki, qo'zg'ovchi, undovchi tushunchalari bilan aynanlashtiriladi.

Izohli lug'atlarda motiv – (ruscha-fransuzcha). Sujetning tarkibiy elementi, asarning asosiy mazmuni, mavzusi (Dostonning motivi) sifatida ham talqin etiladi. Adabiyotshunoslikda esa motiv – (fr– ohang, kuy, maqom so'zidan) – musiqa asarining sasi elementi. Adabiy asarda motiv asarning asosiy temasidan farqli ravishda uning qo'shimcha, ikkinchi darajali temalari bo'lib, u asosiy mavzu (tema) bilan birgalikda badiiy jihatdan tugal tarkib topgan bir butun narsa sifatida yuzaga keladi, deb izoh beriladi.

H.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S.Ibrohimovalar motivni (fransuzcha *motif* – kuy, ohang, maqom so'zidan) muzika asarining asosiy elementi. Adabiy asarda motiv asarning asosiy mavzusidan farqli ravishda uning qo'shimcha, ikkinchi darajali mavzulari bo'lib, u asosiy mavzu bilan birgalikda badiiy jihatdan tugal tarkib topgan bir butun narsa sifatida yuzaga keladi, deb izohlaydilar.

D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyevlarning "Adabiyotshunoslik lug'ati"da motiv (lot.*Moveo* – harakatlantiraman) – musiqashunoslikdan o'zlashtirilgan atama ekanligi ta'kidlangan holda badiiy asar poetikasi bilan bog'liq holda talqin etiladi. Ularning fikricha, motiv musiqada asarning eng kichik shakl birligi sanalib, asar uning aynan takrorlanishi (shuningdek, o'zgartirilishi yoki zid motivlar kiritish) asosida rivojlanadi. Adabiyotshunoslikda motiv atamasi turlicha ma'nolarda qo'llanadi. Jumladan, voqeaband asarlarda motiv sujet sxemasi (masalan, "Alpomish" dostonida Hakimbek bandi etiladi; unga pirlar yordam beradi; "Kuntug'mish" dostonida kimsasiz yetimlikdan yuksak martabaga yetadi (Mohiboy, Gurkiboy); qahramon otasini tanimaydi, favqulodda vaziyatga duch keladi va bosh.) yoki biron-bir narsa (masalan, ko'zgu, tumor), holat (masalan, tush ko'rish, arvoh bilan suhbat, o'zini tanitmay yurish), obraz (dono vazir, vafodor do'st, raqib) kabi qator ko'rinishlarda voqea bo'ladi. Motivlarga xos muhim jihatlardan biri muayyan turg'unlikka egalikdir. Ya'ni motivlar yarim tayyor holda yozuvchining badiiy fantaziya imkoniyati va ijodiy niyatidan kelib chiqib, turli variantlarda talqin etiladi. Masalan, "Alpomish"dagi Qorajon, "Farhod va Shirin"dagi Shopur, "O'tkan kunlar"dagi usta Olim – bularning hammasi do'st motivining turli variantlari bo'lib, ular asar sujetidagi funksiyalari, badiiy konsepsiyani ifodalashda tutgan o'rni jihatidan farqlanadi. Lirikada ham motivlar keng o'rin tutadi. Xususan, an'anaviy tarzda ishlatiluvchi "oshiq – yor – ag'yor", "Kutayotgan oshiq – kelmagan yor", "borlig'ini tutgan oshiq – beparvo yor" singari qator lirik sujet motivlari turli variantlarda qo'llanib, lirik

¹⁵ "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". –T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. I tom. 372-bet

qahramonning turfa o'y-hislarini lo'nda va ta'sirli ifodalashga xizmat qiladi. Shuningdek, bir shoir ijodi yoki bir davrda yashagan shoirlar ijodi doirasida takrorlanuvchi poetik obrazlar motiv obrazlar sanaladi. Masalan, Cho'lpon she'riyatida "yo'lchi", "yo'l", "yulduz" poetik obrazlari juda ko'p qo'llangan bo'lib, ular Elbek, Botu, Oybek, U.Nosir asarlarida ham tez-tez uchraydi. Shu o'rinda motivlarning tagma'noga ishora qilish funksiyasini ta'kidlash joiz. Jumladan, "yo'lchi", "yo'l", "yulduz" motivlari ijtimoiy mazmunga ("yo'l – kurash", "yo'lchi – kurashchi", "yulduz – maqsad") ishora qiladi. Poetik motivlar mazmun jihatidan muayyan "uya" ni tashkil qiladi, "uya" dagi motivlar matnda aksar hollarda birga qo'llanadi yoki nazarda tutiladi (masalan, "qush" motivi hamisha "parvoz"ni nazarda tutdi). Tildagi so'zlar kabi motivlar ma'no jihatidan kengayib yoki torayishi, ba'zan esa tamomila o'zgarib borishi mumkin. Masalan, mumtoz she'riyatda "yor" – Haq, "oshiq" – Haq yo'lidagi so'fiy, "visol" – Haqqa yetish ma'nolarini bergan bo'lsa, Cho'lpon she'riyatida ular ijtimoiy mazmun kasb etadi: "yor" – erk, istiqlol, "oshiq" – erk va istiqlol yo'lidagi kurashchi, "visol" – maqsadga erishish¹⁶ kabi.

Eponim va antroponimlarda tarixiylik bilan bog'liq motivatsiya

Til jamiyatning aloqa-aralashuv quroli sifatida jamiyat tarixi bilan uzviy aloqada bo'lib, jamiyatda ro'y bergan har bir o'zgarish uning tilida muayyan iz qoldiradi. Shuning uchun ham jamiyat tarixining muayyan jihatlarini yoritishda tarixiy hujjatlar, yozma yodgorliklar o'zlik qilib qolgan joyda lingvistik materiallar yordamga keladi. Ayni paytda ma'lum lingvistik faktorlarni tarixiy materiallarga suyanmasdan turib izohlash yetarli bo'lmaydi. Bu esa jamiyat tarixi bilan shu jamiyat tili va ularni o'rganuvchi tarix, adabiyot fani bilan tilshunoslik fanining naqadar aloqador ekanligini ko'rsatadi¹⁷. Shuning uchun nomlar, xususan, joy nomlari, urug'-qabila nomlari, atoqli otlar bilan bog'liq ma'lumotlarni chuqur o'rganish, ularni umumlashtirish, taksonomiyaga solish va kerakli xulosalar chiqarish masalasi bilan olimlar qadim zamonlardan buyon qiziqib kelganlar.

O'zbek antroponimlari tarixan o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan yanada rivojlana boshladi. E.Begmatovning "Antroponimiyadagi qadimiy turkiy elementlar" maqolasidan so'ng muallifining qadimiy turkiy yodnomalaridagi antroponomlarga bag'ishlangan maqolalari e'lon qilindi. Shuningdek, taniqli Navoiyshunos olimlar Alibek Rustamov va Bahrom Vafoyevlar ham o'z ishlarida ba'zi ismlarining ma'no xususiyatlariga to'xtalib o'tdilar. Sh.Yoqubovning "Navoiy asarlari onomastikasi" nomli tadqiqotida ham bir qator ismlar diaxronik planda tahlil qilindi.

Antroponimlar tarixini o'rganish bilan bog'liq masalalardan biri "Tarixiy antroponimlar" tushunchasini aniqlashtirish va tarixiy nomlar majmuini zamonaviy ismlar fondidan farqlash, chegaralash masalasidir. Bunday nomlar tilda paydo bo'lish davri va holatiga ko'ra, tarixiy bo'lsa-da, qo'llanishi, hayotiylikiga ko'ra zamonaviy hamdir. Demak, bunday nomlar ham tarixiylik, ham zamonaviylik xususiyatiga ega. Hozirgi o'zbek tilidagi Ulug'bek, Tangriberdi, O'lmas, Temur, Chingiz kabi ismlar qadimiy va tarixiy, shuningdek, zamonaviy hamdir.

Tarixiy antroponimlar ma'lum tarixiy yozma manbalarda yoki folklor asarida uchrashi bilan xarakterlanadi. Yodnomalarda qayd etilgan antroponimlarning hozirda ishlatilmasligi ularni unutilgan, "o'lik" ismlar qatoriga kiritadi. Antroponimlar turli tarixiy davrlardagi holati va rivojini tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega. O'zbek antroponimlarini tarixiy yodnomalardagi xususiyatlariga qarab, ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Umumturkiy davrga xos bo'lgan yodnomalardagi antroponimlar (VI-XIV asrlar)

2. Eski o'zbek adabiy tiliga xos bo'lgan yodnomalardagi antroponimlar (XV asr va keyingi davrlar)

Antroponimlarni tahlil qilishda bag'ishlov ismlar ham alohida o'rin tutadi. Chunki bag'ishlov ismlarning yuzaga kelishi qadimiy tarix bilan bog'liq bo'lib, u ma'lum bir xalqning e'tiqodi va ishonchi, magig qarashlariga borib taqaladi. Bu borada tadqiqot olib borgan Sabohat Kenjayeva bag'ishlov ismlarining bir guruhi haqida yozilgan maqolasida o'zbek antroponimiyasining o'ziga

¹⁶ Quronov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: "Akademnashr", 2013.

¹⁷ Нурмонов. А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. – Тошкент: Шарк, 2001. – Б. 72.

xos guruhlari mavjud bo'lib, ularning quyidagilaridan keng foydalaniladi deb yozar ekan, ularni uchga bo'ladi:

- 1) Ism bag'ishlovlar (memorativlar);
- 2) tasviriy ismlar (deskriptivlar);
- 3) ism-istaklar (dezirativlar)¹⁸ kabi.

Uning fikricha, ism bag'ishlovlarning yaratilishi o'zbek onomastikasining qadimgi usullaridan biri hisoblanadi. Chunki o'zbek xalqi, balki butun dunyo xalqlari ham, qadim tarixdan to bugungi kungacha turli xil dinlarga, xudolarga, totemistik, fetishizm va ko'plab urf-odatlariga amal qilgan. Bunday diniy manbalarga ishonish, ularga bo'lgan hurmat o'zbek antroponimiyasida hozirgacha saqlanib qolgan. Tarixdan farzandli bo'lish biror ilohiy, muqaddas kuchning irodasi, ehsoni deb tushunish natijasida chaqaloqqa o'zlari ishongan iloh, e'tiqod etgan narsalar nomi bilan bog'liq tushunchalar ism qilib berilishi natijasida bag'ishlov ismlari paydo bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda ham ism berilishida bunday ishonch va e'tiqodlar muhim o'rin egallaydi. Farzand ota-ona uchun Xudo tomonidan in'om etilgan buyuk ne'mat deb qaraladi.

Farzandga ism qo'yilishida nominatorlar tomonidan farzandni tug'ilguncha bo'lgan niyatlari, istaklari, ijtimoiy muhitni, etnik kelib chiqishni, farzand dunyoga kelgandagi ijtimoiy-jismoniy holatlarni va boshqalarni inobatga olgan holda turli lug'aviy ma'nodagi ismlar qo'yiladi. Masalan, farzand Xudoning bergan ne'mati deb bilgan nominatorlar Xudoberdi, Olloberdi, Tangriqul, Xudoyor kabi ismlar qo'yadi. Bundan tashqari, bag'ishlov ismlar nominatorning bola tug'ilishiga munosabat motivi asosida ham bir nechta turlarga bo'lingan.

Antroponimlarning ba'zi turlari mavjudki, ularda tarixiylikdan, tarixan bildirgan ma'nosi bilan bog'langan motivlaridan tashqari ma'lum tarixiy shaxslarni ham motiv sifatida olinish hollari juda ko'plab uchraydi. Bunda ma'lum nomli tarixiy shaxslar o'z shaxsiy xususiyatlari bilan xalqda yorqin, kerak bo'lsa ishonish, o'sha shaxsga nisbatan havasni, e'tiqodni uyg'ota oladi. Natijada shaxsning vafot etishi yoki uning tiriklik payitidan boshlab, shaxsning xususiyatlari uning ismiga ko'chib o'tadi va xalq bunday farzandlari ko'payishini xohlaydi. Asta sekinlik bilan bu nomlarni farzandlarga qo'yishda antroponimning oldingi ma'nosiga qo'shimcha ravishda ma'lum shaxsning siymosi ham qo'shiladi. O'zbek antroponimlarining tarkibida bunday ismlarni juda ko'plab uchratish mumkin. Bunda ismlar sirasiga xalqni dushmanlardan ozod etgan, xalq g'amini tushunib, xalqning og'irini yengillashiga o'z hissasini qo'shgan, butun umr vatan ravnaqi uchun yashagan, ilm-u fanda butun dunyoga dong'i yoyilgan olim bo'lgan va faqat yaxshi fazilatlarini ko'rsata olgan shaxslargina bunday baxtga muyassar bo'lgan. Bunday shaxslar bilan bog'liq antroponimlar qatoriga quyidagi antroponimlarni ham kirgizish mumkin: Madaminbek(ar.–Muhammad(sav) sodiq, ishonchli, sadoqatlidir. Amin – Muhammad (sav) ning sifatlaridan biri (O'sha asar, 200-bet) deb belgilangan bo'lsa-da, lekin xalqimizning orasida xuddi shu ma'nolardan tashqari XX asr boshlaridagi o'zbek xalqining ozodligi uchun jonini fido qilib olishgan qo'rboshi Madaminbek antroponimida motivlanish holatini kuzatamiz; Alisher (ar.-ft.) – sherdek jasur, dovyurak bo'lib o'ssin va Ali qo'llab yursin degan ma'noni ifodalagan bo'lsa-da, bundan tashqari, bu ismni hozirgi kunda ota-onalarimiz bola tug'ilganda adabiyotimizning yuksak cho'qqilarga olib chiqqan buyuk bobomiz Alisher Navoiyga bog'lab qo'yish hollarini ham kuzatishimiz mumkin; Navoiy (ft.) – kuyga, qo'shiqqa mansub, buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiyga nisbat berilgan ism. Buyuk shoir Navoiyga o'xshasin, Navoiydek shuhrat topsin deb orzu qilingan; Chingiz (mo'g' – buyuk, qudratli. Mashhur jahongir Chingizxon (1227-yili vafot etgan) nomiga nisbat berilgan ism. Shohruh (ft. – viqorli, kelishgan; chiroyli, zebo yoki shaxmatdagi shoh ruhi. Rivoyatga ko'ra, Temur shaxmat o'ynab o'tirganida o'g'il tug'ilganini eshitadi va unga Shahruh deb nom beradi), Bobur/Bobir ((ar.) – arslon, yo'lbars; ulug', ulkan, buyuk kabi ma'nolari bilan birga, bu antroponimning Zahiriddin Muhammad Boburning ismiga bog'liqligi ham motivlovchi vazifasida kelishi mumkin), Ulug'bek, A.Temur, Jaloliddin, Mashrab, Yassaviy, Ibn Sino, Behzod, Mironshoh, Temur Malik kabi antroponimlarni ham ota-ona o'z farzandiga qo'yishda, albatta,

---

¹⁸ Kenjayeva S. Bag'ishlov ismlarining bir guruhi haqida. O'zbek tili va adabiyoti, 2011. 2-son. –B.91.

ushbu ism bilan atalgan shaxslarning faoliyatiga e'tibor qaratmasdan iloji yo'q deb o'ylaymiz. Shunday ekan, hozirgi kunda Temur/Temir, Temurbek/Temirbek ismlarini qo'yishda nominatorlar bu antroponimning temirdek mustahkam, mahkam, ya'ni balo-qazolarga bardoshli, umri uzoq bola singari ma'nolaridan tashqari nominatorlar ism tanlashda Amir Temur timsolini hisobga olib, ana shu tarixiy shaxsga o'xshash inson bo'lsin deb, Temir ismini qo'yishadi.

XULOSA

Antroponimika leksikologiyaning (onomastikaning) kishi otlarini (ismlarini) o'rganuvchi bo'limi hisoblanadi. U odamlar ismini, ularning tarqalganligi, kelib chiqishi, jamiyatda amalda qo'llanishini va antroponimik tizimlar tuzilishi hamda rivojlanishini o'rganadi. Atoqli ot turlari, taxallus, laqab, nisba va shaxsni atashlikning turli usullari ham *antroponimikaning* tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Motiv shaxsni harakatga va faoliyatga undovchi, ehtiyojning yuksak shakli sifatida paydo bo'luvchi ichki turtki hisoblanadi. Ehtiyoj va instinkt, mayl va hissiyot, ideal va b. motivlar jumlasiga kiradi. Hozirgi zamon psixologiyasida motiv atamasi subyektni faollashtiruvchi turli hodisa va holatlarni ifodalash uchun qo'llanadi. Xatti-harakat va faoliyat motivlarining majmuasi motivatsiya deyiladi. Motiv ehtiyoj negizida vujudga keladi va shakllanadi.

Adabiyotshunoslikda esa motiv asarning asosiy mavzusidan farqli ravishda uning qo'shimcha, ikkinchi darajali mavzulari bo'lib, u asosiy mavzu bilan birgalikda badiiy jihatdan tugal tarkib topgan bir butun narsa sifatida yuzaga keladi deb izoh beriladi.

Xalq og'zaki ijodi bilan bog'liq holda folklorshunoslikda sujet tarkibidagi xalqlardan biri sifatida talqin qilinadi.

Motivatsiya esa tilshunoslikda ikki xil tarzda talqin qilingan bo'lib, birinchisida nom qo'yish uchun asos bo'lgan ekstralingvistik vositalar – niyat, xohish, istak, orzu, ishonch, e'tiqod kabilar tushuniladi. Bu o'rinda motiv atamasi psixologiyadagi motiv atamasi bilan ma'nodoshlik hosil qiladi. Ikkinchi ma'noda motiv atamasi so'z yasalishi bilan bog'liq holda izohlanadi. Motivlangan so'z yasama asosga ega bo'lgan, ma'nosi yasash asosi va yasovchi affiks orqali ifodalanib turadigan so'z hisoblanadi. Yasash asosi bo'lib kelgan so'z motivlovchi so'z deb yuritiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekistan milliy ensiklopediyasi. T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. I tom. 371 b.
2. Qur'onov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. T.: "Akademnashr", 2013.
3. Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. Тошкент: Шарқ, 2001. Б. 72.
4. Kenjayeva S. Bag'ishlov ismlarining bir guruhi haqida. O'zbek tili va adabiyoti. 2011. 2-son. B.91.

Irodakhon Turdibekova
(Andijan, Uzbekistan)

TEACHING CROSS-CULTURAL COMMUNICATION WITH INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY RESOURCES

This article analyses some information and communication technology resources, which can be used in intercultural training, and it gives information of good practice from teaching practice. In recent years, intercultural learning has become increasingly important due to the need for contextual communication skills. International meetings have been widely recognized in modern English. Cultural studies programs, combined courses on intercultural communication as part of promising academic proposal-preparing pupils for future work.

Key words: communication, technology, internet, pupils, teacher, cultural, intercultural, courses, tools, researches, intercultural, article.

This article is based on the author's encounter of instructing intercultural communication at college level and of collaborating in European, multinational instructive ventures. Given these two mostly covering sorts of professional encounter, all through this article I utilize the terms "teacher" and "trainer", and "student" and "trainee", respectively, to allude to the members within the learning handle. The points of the article are to examine intercultural competence, to contextualize intercultural communication courses and to list a few ICT apparatuses that can be utilized to develop and assess intercultural competences.

Circumstances of intercultural experience are inherently equivocal and how one bargains with the obscure and the non-familiar gives a gauge of his or her competence as intercultural communicator. Beginning from the demonstrate of the Common European System of Reference for Dialects, researchers of culture have planned comparable lattices to define and survey intercultural communication. Intercultural competence empowers you to interact both viably and in a way that's worthy to others when you are working in a bunch whose individuals have diverse social foundations gives one of the foremost later and most comprehensive instructions.

For the intercultural, the test means, which make configuration courses that, would build up the students' intercultural ability inside the time, and asset constrains that they have. As it is the situation with learning an unknown dialect, one can best figure out how to carry on in a specific culture by living in it. However, such cultural "shower" would include budgetary assets that one cannot anticipate that all pupils should have.

Despite the fact that Intercultural Communication is somewhat new on the educational plans of schools and branches of correspondence or cultural experiences, we would already be able to separate how it was instructed in the first place and how it is being instructed these days. From an attention on information about culture and societies, we are presently progressively worried about building up the pupils' information how to work in a culture other than their own and how to work in the worldwide culture of universal business, worldwide media, world travel and utilization of worldwide items. This move from information going to information how to have a few implications. In this manner, the educator is never again expected to be a wellspring of information that moves it to the pupils, yet rather a trainer who directs the learning process. According to the passive recipients, in the conventional showing worldview, pupils are presently dynamic, self-governing students, who make their own learning ways. Also, there has been a move from teachercentredness to understudy centeredness. In addition, the difference in center from instructing to learning features, the way that all members in the instructive procedure, instructors and pupils take in together and from one another.

The beginning of new showing procedures, modes and media of learning has prompted changes in assessment. We are never again concerned principally with checking and surveying pupils' comprehension of ideas and speculations however with evaluating capabilities. One helpful and understudy inviting approach to create capabilities is the imaginative utilization of data and correspondence advances in the instructive procedure. The resulting areas of this article give an outline of some data and correspondence advancements apparatuses that can be utilized in educating and assessing intercultural relational abilities, just as certain instances of good practice from the writer's instructing/preparing experience.

Internet and communication technology tools offer educators and trainers the chance to make learning articles and learning ways that can be instrumental in the instructing and assessment of intercultural capabilities. Hence, by means of e-learning stages, business understudies and students can figure out how to profit by their own social particularity and they can get mindful of intercultural contrasts, just as of the common humankind of all of us. The assessment lattice of intercultural fitness, to be specific resilience of vagueness, social adaptability, informative mindfulness, information revelation, regard for other people and sympathy, point to the acknowledgment of contrast as a component of being human in a worldwide world. Internet and communication technology apparatuses utilized in formal, non-formal and casual learning open up settings of imagination that can associate instruction, business and culture.

REFERENCES

1. Byram, M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
2. Catteeuw, P. (2012). A Framework of Reference for Intercultural Competence. A 21st century Flemish Experiment in Capacity Building in Formal Education. Brussels: FARO.
3. Hofstede, G., Hofstede, G.J. & Minkov, M. (2010). Cultures and Organizations: Software of the Mind: Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival (3rd edition). New York: McGraw- Hill.

*Nargiza Xayrullayeva
(Namangan, Uzbekistan)*

KITOB – INSON QALBINI YOG‘DULANTIRUVCHI NUR

Xalqning marifat va manaviyati yuksak bo‘lsa har qanday yuqori marralarni egallash oson bo‘ladi.

Xalqimiz tilida ham kitob o‘qib bilim va munosib ta‘lim-tarbiya olish, ilm-fan bilan shug‘ullanish, kasb-hunar o‘rganishning ahamiyatiga doir maqollar juda ko‘p. Jumladan, “Kitobsiz aql – qanotsiz qush”, “Baxt belgisi – bilim”, “Bilim – aql chirog‘i”, “Go‘zallik – ilmu ma‘rifatda”, “Ilm baxt keltirar, bilim taxt keltirar”, “Hunar – oqar buloq, ilm – yonar chiroq”, “Oltin olma, bilim ol, bilim olsang, bilib ol”. Bunday purhikmat naqlarni yana uzoq davom ettirish mumkin.

O‘tgan davrda matbuot, noshirlik va axborot sohasining mustahkam huquqiy asosi yaratildi. Xususan, bu borada 10 dan ortiq qonun va 30 dan ortiq qonunosti hujjatlari qabul qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017 yil 12 yanvarda imzolagan “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ibot qilish bo‘yicha komissiya tuzish to‘g‘risida”gi farmoyishi ana shu ezgu ishlarni yangi, yanada yuksak bosqichga ko‘tarishga qaratilganligi bilan g‘oyatda ahamiyatlidir.

Bundan tashqari yaqinda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mamlakatimiz ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvda ko‘tarilgan masalalar va ularning yechimi bo‘yicha bildirilgan taklif va tavsiyalar asosida tom ma’noda O‘zbekistonning Jahon madaniyati markaziga aylanishi uchun shahdam qadam tashlandi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Mazkur yig‘ilishda bildirilgan fikrlar mamlakatimizdagi barcha ziyolilar, millat kelajagi, uning ma‘naviy barkamolligi uchun tashvishda bo‘lganlarning yurak-yuragidagi gap bo‘ldi.

2016 yil 19 oktabrdagi saylovchilar bilan uchrashuvda “...yoshlarning kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirishga, ularni kitob bilan do‘st bo‘lishga, aholining kitobxonlik saviyasini yanada oshirishga alohida e‘tibor qaratish lozim bo‘ladi. Buning uchun, avvalo, milliy adabiyotimiz va jahon adabiyotining eng sara namunalarini ijtimoiy tarmoqlarga joylashtirish va ularni keng targ‘ib qilishga alohida e‘tibor berishimiz muhim ahamiyat kasb etadi”, deya ta’kidlagan edi O‘zbekiston Respublika Prezidenti Sh.Mirziyoyev.

Bugun nega yoshlarimiz, umuman, fuqarolari o‘rtasida kitobxonlik madaniyati pasayib ketdi, nima uchun yerdan ko‘kka ko‘taradigan, bizni barkamollik sari yetaklaydigan, insonlar qalbiga yorug‘lik va iliqlik kiritadigan, oq bilan qora, yaxshilik bilan yomonlik, vayronkorlik bilan bunyodkorlikning farqini ongli ravishda anglatishga yordam beradigan, insoniyat tomonidan yaratilgan eng noyob kashfiyot – kitobning qadri nega tushib ketayotganligi to‘g‘risida mulohazaga bordim.

Hattoki, ayrimlar kitob o‘qiganlarni zamondan orqada qolayotganlar qatoriga qo‘shib qo‘ymoqdami?

Ushbu savollarga Prezidentimizning fikrlari aynan javob bo‘ldi. Ya’ni, “Biz bugun kitob xonlik madaniyatini oshirish, ilmiy, badiiy, siyosiy adabiyotlarni ko‘paytirish masalasiga alohida e‘tibor

beriyapmiz. Ammo bu ishlarni har tomonlama puxta o'ylab amalgam oshirishimiz, boshlagan oliyjanob harakatimizni obro'sizlantirishga yo'l qo'ymasligimiz shart".[2]

To'g'ri, yig'ilishda tanqidiy-tahlillarga asoslangan holda, hozirgi kunda madaniyat va san'at ahlida faollik, yangi-yangi ijodiy g'oya va tashabbuslar bilan yashash, izlanish ruhi yetishmayotganini ta'kidlab o'tdi. Ayniqsa, bugungi kunda ziyolilar davrasida yengil-yelpi kitoblar, sayoz, oldi-qochdi gazeta-jurnallar, tele-radio stansiyalar ko'payib borayotgani to'g'risida haqli e'tirozlar bo'ldi.

Shundan kelib chiqib kitob o'qishni aholi o'rtasida keng targ'ib qilish, ayniqsa yoshlar o'rtasida mutolaani rivojlantirish, yurtimizning barcha nuqtalaridagi kasb-hunar kollejlari va umumta'lim maktablarida kutubxonalar va elektron kutubxonalar faoliyatini kuchaytirish va kengaytirishga alohida ahamiyat berish muhim vazifadir.

Kitob insonni zalolatdan nurga eltuvchi mayoq sifatida qadrlanib kelingan, ayniqsa bizning ota bobolarimiz, ulug' mutafakkir ajdodljarimiz bu qadрни yanada balandroq e'zozlagan va shu sabab yuksak maqomlar kashf etilgan. Bu farmon bizning kelajagimiz bo'lgan yoshlarni yuksak ma'rifat chuqqilari sari yetaklaydi va albatta ajdodlarga xos voris bo'lib tarbiya topishida asosiy omil bo'lib xizmat qilishiga ishonamiz.

Biz nima uchun kitob bilan dustlashamiz va uni sevib mutola qilamiz? Sababi oddiy, chunki kitobda dunyoda hyech narsa bilan taqqoslab va hyech qaerda topib bo'lmaydigan halovat bor. Yana u dunyoni qalb ko'zi bilan ko'rishingizga yordam beradi.

Haqiqatga tik qarasak darhaqiqat, mashhur kishilarning ko'plari ularni maktabda adabiyot muallimi kitobga qiziqtirgani va ko'p kitob o'qish orqali ijodkor bo'lib yetishganliklarini ta'kidlashadi.

Bizga ma'lumki har yili mashhur ertakchi adib Gans Xristian Andersen tug'ilgan kuni, ya'ni 2 aprelda nishonlanadigan "Bolalar kitoblari xalqaro kuni", 1995 yili YuNeSKO konferensiyasida qabul qilingan "23 aprel – Butun jahon kitob va mualliflar huquqlari kuni", "14 fevral – Kitoblar sovg'a qilish xalqaro kuni" kabi dunyo miqyosidagi sanalarni O'zbekistonda ham keng nishonlash lozim.

Inson tafakurining chinakam mujizalaridan biri bo'lmish kitob yoshlarimizni sog'lom dunyo qarashini shakllantiradi. Doimo mutolaa qilgan kishining e'tiqodi mustahkamlanib, ong va tafakkuri charxlanadi. Farzandlar qalbida Vatanga muhabbat, yurtga sadoqat, odamlarga mehr-oqibat, ajdodlarimizga hurmat tuyg'ularini kamol toptiradigan yaxshi asarlar bizning eng katta boyligimizdir.

Javonlarimizda turli kitoblar bilan to'lib turishida hikmat ko'p Zero, buyuk adib Ernest Xeminguey aytganidek, "Barcha yaxshi kitoblar bir jihati bilan o'xshash bo'ladi. O'qib tugatayotganingiz sari ro'y berayotgan voqyealar yaxshilik yoki yomonlikmi, hayajon, g'amginlik va afsus-nadomatlarimi, odamlar va joylarmi, hatto ob-havo qandayligicha. Shularning bari sizda ro'y bergandek tuyulaveradi va bular bir umrga ko'nglingizga o'rnashib qoladi"[3]

Xulosa qiladigan bo'lsak kitob va mutolaaga bo'lgan munosabatning o'zgarishini o'z o'zidan insonlarda ijtimoiy kapitallarini vujudga keltiradi. Bu esa jamiyatda nafaqat ma'naviy boylik, balki moddiy boyliklarni yaratchisi bunyodkor shaxsni rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. 2017 yil 3 avgust kuni mamlakatimiz ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvi//6 avgust 2017 yil. O'zbekiston ovozi
2. "Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish bo'yicha komissiya tuzish to'g'risida"gi farmoyishi 14 yanvar 2017 yil "O'zbekiston ovozi"
3. Istiqolol va milliy teatr.Toshkent.:Yangi asr avlodi, 2002.

УДК 81'1(043.3)

Тетяна Шиляєва
(Ізмаїл, Україна)

СЕМАНТИКА МОВНИХ ЗАСОБІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЛОБАЛЬНОЇ ФІДЕЇСТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ПРОПОВІДІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті розглядається основні топоси в рамках американської православної проповіді як засіб реалізації фідеїстичної стратегії релігійного дискурсу.

Ключові слова: проповідь, релігійний дискурс, топос, фідеїстична стратегія.

The article describes the main topoi used in the sermons in the American Orthodox Church as a way of realizing the strategy of fideism in the religious discourse.

Key words: sermon, religious discourse, topos, fideism, strategy.

Релігійний дискурс – це органічна єдність усіх мовленнєвих актів, зміст яких відносять до сфери релігії, в тому числі і проповідь. Проповідь – це одна із складових частин вербальної комунікації релігійного дискурсу [5, с. 88]. Під релігійним дискурсом розуміється регламентована певними історичними та соціокультурними кодами (традиціями) змістотворна і смисловідтворююча діяльність, спрямована на формування, трансляцію і зміну догматичного мислення, сакрального світовідчуття і містичного досвіду [4, с. 32].

В статті розглядаються основні засоби реалізації фідеїстичної стратегії на матеріалі проповідей в православних американських церквах. Актуальність дослідження визначається інтердисциплінарною тенденцією в лінгвістиці, яка займається аналізом різних видів дискурсів.

Глобальною стратегією православної проповіді М.С. Смирнова визначає фідеїстичну стратегію, яка ставить своїм надзавданням приведення людини до православної віри [6, с. 81].

В основі дискурсивної стратегії проповідника лежить комунікативна мета, сформована певними мотивами, пов'язаними зі світоглядними установками і конкретним завданням, розв'язати які проповідник намагається під час проповіді. Мовленнєвий жанр православної проповіді допускає реалізацію значної кількості різнопланових завдань, які підпорядковані загальній глобальній стратегії проповідника [6, с. 81]. Релігійний дискурс – це дискурс віри (*лат. fides*), яка домінує над раціональним знанням. Комунікативна природа християнського наративу має специфічні фідеїстичні риси: вона містить знаки (слова, словесні формули, вирази, послідовність висловлювань тощо), яким у комунікації приписуються трансцендентні властивості, адже фідеїстична комунікація протистоїть земному, «міжлюдському» спілкуванню [3, с. 66].

Якщо проводити аналіз предметного змісту православної проповіді, то необхідно визначити ті топоси, які реалізовані в текстах православних проповідей в рамках американської православної церкви. Розуміння топосу в кінцевому рахунку сходить до античної риторичі. Поняття топосу було введено Протагором і розвинене Арістотелем в "Топіці" [1, с.347-531] і частково в «Риторичі» [2, с. 23-24, 111-119]. Топосфера є експліцитною, вона існує в свідомості, а виявляється в спілкуванні. Існують різні підходи до визначення поняття «топосу». Лінгвістика трактує цей термін як 1) загальні місця у промові, набір стійких мовних формул, а також загальних проблем і сюжетів, характерних для жанру; 2) структурно-смислові моделі, на підставі яких створюється висловлення [7, с. 111].

У дисертаційному дослідженні «Проповідь у релігійному православному дискурсі ХХ століття: лінгвопрагматичний аспект» М.С. Смирнова виокремлює ряд топосів, притаманних православній комунікації. Ці топоси також присутні в проповідях американської православної церкви.

Топос «Спасіння» пов'язаний з необхідністю повідомлення віруючим основ віри, а саме: щоб отримати спасіння, необхідно вірити в Ісуса Христа і виявляти цю віру, слухаючись його настанов. В християнстві спасіння розглядається як акт незаслуженої любові Бога до людей, яку Він виявляє зі Своїї милості.

Happiness is not the goal of Christianity, salvation is.

У межах топосу «Гріх» проповідник розкриває поняття «гріха», його видів, причин та наслідків, розповідає про можливі способи його уникнення, боротьби з ним. Гріх – це добровільне і свідоме переступлення Божого закону внаслідок відокремлення людини від Бога.

St. Ignaty Brianchanninov wrote: “When our own sin becomes the object of our search, then we have no time to watch after the sins of others and notice them. Then all of our neighbors will truly seem wonderful and saintly. Then every one of us will admit himself to be the greatest sinner in the world – the only sinner in the world. And only then will the wide gates of true and effective repentance open for us”.

Цілі й завдання проповідника обумовлюють реалізацію топосу «Покаяння». Покаяння – це зміна внутрішнього і зовнішнього життя людини, що полягає в рішучому відкиданні гріха і прагненні проводити життя згідно з волею Бога.

Judas did in fact confess his sin, but in a strange and violent way, not before God – had he thrown himself at Our Savior’s feet and confessed, promising whole heartedly to repent, is there any question that Christ in His infinite mercy would not have forgiven even Judas? Those heartfelt words of the thief are in actuality the first confession.

У межах топосу «Прощення» наголошується на необхідності прощення всіх, на кого у віруючого є образа, прощення ворогів та акцентується важливість прохання прощення у Бога. Прощення – це дія Бога, спрямована на грішника, що складається в тому, що Бог пом'якшує або не ставить в провину йому відповідальність за гріх; це також дія людини по відношенню до ближнього як прояв милосердя.

In the last chapter of St. John’s gospel, Peter confesses three times to the Risen Christ and in return is forgiven, fully, and directed by the Lord to “Feed my sheep,” three times.

В топосі «Таїнства» йдеться про необхідність долучення до семи таїнств православної церкви. Таїнства – обрядові дії в християнстві, через які, за вченням церкви, віруючим передається Божя благодать.

It’s not just coincidence that the Orthodox Deacon exclaims “Wisdom!” as a prelude to both the Epistle and Gospel readings at each Divine Liturgy, for that is exactly what we have the opportunity to take from those readings, not intelligence, which is much less useful to our salvation, but Wisdom, so crucial to our salvation.

Топос «Православна церква» надає інформацію стосовно православної релігійної спільноти, історії церкви, її традицій, устрою та догматів.

While some technology, such as the cell phone that is broadcasting this Divine Liturgy to those who cannot be here today, can be salutary, we need to be aware of, and wary of, uses of technology like these robots intended to be used in ways that are not prescribed by the rubrics of the Orthodox Church.

Топос «Життя – Смерть – Воскресіння». В ньому проповідник розкриває смисл життя людини, нагадує про скінченність її земного буття, наводить спогади про померлих, їх загробну участь, фокусуючи увагу на необхідності підготовки до майбутнього вічного життя [6, с.114].

O Death, where is your sting? O Hell, where is your victory? Christ is risen, and you are overthrown. Christ is risen, and the demons are fallen. Christ is risen, and the angels rejoice. Christ is risen, and life reigns.

Топос «Катехизація» має за мету воцерковлення та навчання істинам православної віри і порядку церковного життя.

While Holy Scripture indeed points to economics in everyday living, its main theme is that the blessings our Lord has given us should be utilized for His purpose including our spiritual prosperity and not for the objectives of worldly abundance.

Топос «Любов» – дуже важливий елемент проповіді. Згідно із християнським світосприйняттям, Бог є любов, а людина є образом Бога, отже проповідник роз'яснює, що людина може зростати в цій любові, жити з любов'ю за будь-яких обставин. Християнська любов за походженням є дар Духа Святого, за своєю сутністю – обоження людини, за формою – жертвне служіння.

The love of God, revealed in the Nativity of the Savior, brings true peace to people.

У межах топосу «Християнські чесноти» проповідник пояснює значення моральних чеснот у житті християнина. У церковнослов'янській мові слово «чеснота» – це «добродетель», що означає «діяти добре».

But don't be fooled: humility is difficult, especially in today's internet driven world in which arrogance and anonymity are the rule; that's why we need those words of St. Ephrem to beg God for the strength and wisdom to be humble. Create in me a clean heart O God and renew a right spirit within me.

У топосі «Бог, Богородиця, святі» священник розкриває сутнісні аспекти Бога, розповідає про Його життя, Його Матір та Його святих, їх чудеса та настанови [6, с. 115].

Putting together the immediacy of St. Andrew's words with the words of the prayer of St. Ephrem the Syrian (that we heard during the Liturgy of the Presanctified Gifts this week) to “give to me your servant the spirit of ...humility” can give each of us a fast start out of the blocks on our Lenten marathon, a long run to get back to God, for as St. Ignatii has written: “Where there is no humility, there is no Christian virtue; and where there is true humility, there are all the virtues in their fullness”.

Топос «Молитва». В ньому розкривається сутність молитви як форми спілкування людини і Бога, людини і Божих святих. В основі християнства лежить не просто сума знань, але живий досвід спілкування з Богом. Молитва встановлює саме ці відносини.

O Venerable Father Andrew, pray to God for us! Putting together the immediacy of St. Andrew's words with the words of the prayer of St. Ephrem the Syrian (that we heard during the Liturgy of the Presanctified Gifts this week) to “give to me your servant the spirit of ...humility” can give each of us a fast start out of the blocks on our Lenten marathon.

Топос «Диявол». Проповідник акцентує увагу на тому, що диявол (грец. Διάβολος – наклепник, який порочить) – це занепалий ангел, що повстав, через гордості, проти Бога і в результаті втратив свою високу ангельську гідність; сатана, глава занепалих духів. Зла діяльність диявола, спрямована на спокусу людей, попускається Богом, в тому числі, заради визначення їх вільної волі до добра. Диявол завжди бажає людині тільки зла, його мета – смерть людини.

There is a subtle, diabolic and life threatening trap today. Secular society has ever increasingly come to believe in a different god. This one has always been around. He shows up with greater force and intensity in the more affluent areas of the world. And when he gains your heart, like so many other little idols we worship, he really doesn't let go. He may be known by many names, but for the purposes of this article, we will call him the god of materialism.

Топос «Православні свята». Свята церковні – це урочисті дні, присвячені святкуванню священних подій і особливо шанованих святих.

The Feast of the Theophany is also known as the Epiphany, or the Appearance of God, because Christ's coming to the Jordan to be baptized by John represented the first appearance of Our Lord among the people in His ministry. In Slavonic, the name of the Feast is Bogoyavlenie – a compound word that starts with Bog (God). Yavlenie means appearance.

Топос «Війна». У межах цього топосу проповідник згадує не тільки історичні війни та їх трагічні результати, не лише засуджує сьогочасні воєнні конфлікти, закликаючи до мирного їх розв'язання, а й наголошує на постійній війні у серці людини. Ідеалом християнського

життя у спільноті та світі є мир – особлива душевна настанова, яка полягає в гармонійному й належному стосунку особи до Бога, до самої себе, до інших людей та до всього творіння. Мир є одним з ключових понять Христової Благовісті: «Мир вам!» Через те, що гріх Каїна увійшов у світ, виникла потреба від нього захищатися. Потреба захисту себе чи іншої людини від нападу та насильства впливає з цінності людського життя та людської гідності. Захищаючи себе чи інших, ми не дозволяємо гріхові насильства чи вбивства здійснитися у світі, а нападників – порушити заповідь: «Не вбивай!» [7].

The Book of Exodus claims that the Jewish people fled from Egypt while being pursued by Egypt's army. Here are 7 battles in the Bible that you should know.

Отже, із наведених ілюстрацій випливає, що виділені нами топоси є спільними та домінуючими для жанру православної проповіді й усі вони присутні в проповідях американської православної церкви.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Топпика // Аристотель, соч. в 4 т. Т. 2, М., 1978.
2. Аристотель. Риторика // Античные риторика / под. ред. А.А. Тахо-Годи. М., 1978.
3. Богачевская И.В. Религиозный дискурс как объект философско- религиозной рефлексии // Культура народов Причерноморья. АРК, 2006. № 79. С. 119-121.
4. Кожемякин Е.А. Религиозный дискурс: методология исследования. Научные ведомости. Серия Философия. Социология. Право. 2010. № 2(97). Вып. 15. С. 32-47.
5. Петрушкевич М.С. Релігійні комунікації: християнський контекст. Монографія. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 228 с.
6. Смирнова М.С. Проповідь у релігійному православному дискурсі ХХ століття: лінгвопрагматичний аспект. Дисс. на здобуття ступені канд. філ. наук. Маріуполь, 2016. 271 с.
7. Християнський погляд на війну, мир та самозахист. URL: <http://xic.com.ua/z-zhyttja/21-problema/156-hrystyjanskyj-pogljad-na-vijnu-myr-ta-samozahyst>
<http://xic.com.ua/z-zhyttja/21-problema/156-hrystyjanskyj-pogljad-na-vijnu-myr-ta-samozahyst>
8. St. Michael the Archangel Russian Orthodox church. URL: <https://www.saintmichaelsroc.org/sermons>

*Даврон Эргашев
(Джизак, Узбекистан)*

ЛЮБОВЬ СВОБОДНОГО ВИДЕНИЯ ДЛЯ ЛИТЕРАТУРЫ

Эркин Вохидов – известный узбекский поэт и общественный деятель. Родился 28 декабря 1936 года в семье учителя в Алтыарыкском районе. В возрасте девяти лет она потеряла отца, а год спустя – от матери. Он воспитывался у горы Ташкента Каримбая Сохибоева. Учился на узбекском филологическом факультете Ташкентского государственного университета (ныне НУУ) (1955-1960). Позже он работал в различных изданиях и газетах. Он является основателем первого молодежного журнала республики "Ёшлик".

Ключевые слова: поэт, переводчик, башенная поэма, герой Узбекистана.

Его первое стихотворение было опубликовано в возрасте 14 лет, когда он был в 7 классе. Когда ему было 16 лет, его стихотворение «Манасара» было опубликовано. Если он описывает красоту природы, он скоро обратится к друзьям:

Я хочу быть счастливым,
Крыло привязано к смеху.
Пусть ветер падает на воду,

Жизнь звучит как песня -

Он вошел в караван творения с добрыми намерениями, большими надеждами и чистыми сердцами.

За годы независимости он возглавляет Комитет по международным отношениям и связям Олий Мажлиса Республики Узбекистан. Депутат Олий Мажлиса Республики Узбекистан I и II созывов. Он был председателем комитета, в последние годы он возглавлял комитет Верховного Совета Узбекистана.

Его первая книга была опубликована в 1961 году. Затем его песни «Тебе» (1962), «Сердце и разум» (1963), «Моя звезда» (1964), «Нидо» (1964), «Лирика» (1965), (1966), «Девон молодости» (1969), «Харабон» (1970), «Закат» (1972), «Живые планеты» (1978), «Восточное побережье» (1981), «Будущее». «Поэзия» (1983), «Любовь» (1984), «Современная молодежь» (1986), «Изтироб» (1991), «Добрые истины» (1992). Поэт эффективно отражает тонкие и сложные сложности человеческой психики. Его желание быть совершенным лежит в основе его поэзии.

Эркин Вахидов с большим мастерством переводил стихи русского поэта Сергея Есенина на узбекский язык. Эркин Вахидов был одним из великих представителей узбекской литературы. Эркин Вахидов - узбекский поэт и общественный деятель. Один из самых ярких представителей современной узбекской литературы. Не будет преувеличением сказать, что поэт является истинным последователем жанра газели. Любовь к стране, ее бесконечная широта и вера в светлое будущее Родины являются важнейшими аспектами творчества Эркина Вахидова.

Эркин Вахидов - поэт с четким видением гражданства. Его стихи касаются судьбы будущих поколений, и автор стремится понять более глубокие духовные и этические процессы современной жизни. Его стихотворение «Башня» о сохранении прошлого; «Самаркандская ночь» - о связи нерушимого времени; «Восточный миф» - о смысле человеческой жизни; «Сердце поэта», «Абай», «Потерянная поэзия» - о гражданской обязанности поэта.

Карикатурист занимает особое место в творчестве Вахидова. «Мудрые деревенские анекдоты» рассказывают о Матмусе, который поэт насмехается над своей жадностью, предательством, жадностью и алчностью. Его стихи завораживают наблюдениями за жизнью, глубоким смыслом и выразительными средствами.

В притче о страусе Вахидов использовал вторичное имя существа, а именно верблюда и птицу. Так создается поэтическое стихотворение о маленьких, но бессмысленных, лицемерных и страшных людях.

Стоит отметить и стихи Эркина Вахидова о любви. Не будет преувеличением сказать, что поэт является истинным последователем жанра газели. В его стихах «Соловьиная ночь» и «Гунча» присутствуют традиционные газельные символы - символы соловья и роз, Фархад и Меджнун, которые возрождают гениальную трагическую любовь.

Внимательно следуя традициям, автор выражает собственное представление о любви. В своем стихотворении «Фонтан мечты» она воплощает образ девушки, сидящей перед источником. С выпуском реальных историй поэт создает историю лирической любви, точнее, надежды на любовь. Ее лирическая героическая любовь в стихотворении подобна источнику со дна земли. Поэтический герой в надежде на блестящие эмоции горд и прямолинеен. В «Узбегим» поэт хвалит величайшее достижение нации - свободу и независимость страны. Эркин Вахидов, «жестоко раздавивший место и почувствовавший раны», восходит к историческому прошлому своей родины. Поэт выразил стремление к вечной свободе и процветанию страны в своих стихах «Альпомиш», «Тороглу». Крылатая орда легендарных героев Родины неразрывно связана с образом власти, могущества и свободы.

Хотя и горжусь,
Чайник с мисками.

Так почему же
Почему гордость?
Будь скромным, хотя бы на шаг
С порога гордости.
Вот почему чаша человеческая
Голова всегда на лбу.

Стихотворение Эркина Вахидова имеет такое большое значение, что все играет свою роль, глядя только на чашу и чайник, а поэт - великое мастерство слова.

Поэт Роберт Рождественский наслаждается своей работой и пишет:

Мне понравилось его стихотворение "Нидо", и мне понравился его разносторонний и поэтический "Восстание душ" о бенгальском поэте Назрулле Исламе. Здесь голос автора показал все возможности и грани - от шепота до крика.

«Я думаю, что это очень хорошие и понятные стихи. У них также есть мудрое спокойствие и широта. Опять же, есть боль. Настоящая человеческая боль ...» написал русский поэт Роберт Рождественский об узбекском поэте Эркине Вахидове.

В 1999 году Эркин Вахидов был удостоен звания Героя Узбекистана и удостоен чести поэта. Мы гордимся тем, что являемся Хамидом Олимжоном, так как мы молодые поэты и писатели Узбекистана. Мы любим читать Зульфию, Халиму Худойбердеву, Абдуллу Арипову, Чолпон, Абдуллу Авлони и многих великих людей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Класс 1.6 Литературное издательство, 2017.
2. Класс 2.11 Литература 2018 Государственное научное издательство Узбекской национальной энциклопедии.
3. URL: www.mustaqillik.uz

*Shoxista Ermatova
(Namangan, Uzbekistan)*

TIL TA'LIMIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR

Ushbu maqolada o'zbek tili ta'limida samarali qo'llanadigan ta'lim texnologiyalari tahlil qilinadi. Muammoli ta'lim haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: *muammoli ta'lim, interfaol ta'lim, til ta'limi, ta'lim samaradorligi, kompetentlik, sinonimlar, shakldosh so'zlar, paronimlar.*

Ta'lim jarayonida, shu jumladan, til va adabiyot ta'limida interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda, bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limning maqsadi talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga qaratilgan bo'lsa, zamonaviy ta'limda esa asosiy e'tibor o'quvchilarning mustaqil bilim egallashiga, tahlil qilishiga, hatto xulosalarni o'zlari keltirib chiqarishlariga qaratiladi. Pedagog bu jarayonga shaxsning shakllanishi, rivojlanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda, boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari tilshunoslikning har bir sohasini o'rganish va o'rgatishda o'ziga xos o'ringa ega. Jumladan, leksikologiyani o'qitishda ham innovatsion texnologiyalar va zamonaviy ta'lim usullaridan unumli foydalanish dars samaradorligini oshirish hamda o'quvchilarning til kompetentligini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, leksikologiya tilshunoslikning yirik sohalaridan bo'lib, so'z va uning ma'nolari haqidagi ta'limotdir. O'rta maktablarda leksikologiya sohasi bo'yicha so'z va uning ma'nolarini

bilish, ma'nodosh so'zlarning ma'no qirralarini farqlash, shakldosh va paronim so'zlardan to'g'ri foydalanish, terminlar, kasb-hunarga oid so'zlar, shevaga xos so'zlarning qo'llanishi haqida ma'lumotlarni bilish muhimdir. Bu jarayonda muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'rinli.

O'quvchilarni tanqidiy fikrlasga, muayyan mavzu yuzasidan atroflicha mulohaza qilishga undaydigan ta'lim texnologiyasi bu muammoli ta'lim texnologiyalaridir. O'quvchilarda ijodiy, mustaqil fikrlash, ma'lum xulosalarga kelish kabi ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladigan ta'lim **muammoli ta'lim** deb ataladi.

Muammoli ta'limning ilk g'oyalari amerikalik psixolog va pedagog J.Dyui (1859-1952 yy.) tomonidan asoslangan. U muammoli ta'lim asosi sifatida quyidagi yo'nalishlarni belgilagan:

- 1) ijtimoiy;
- 2) konstruktiv;
- 3) badiiy ifodaviy;
- 4) ilmiy-tadqiqot.

Muallif ko'rsatilgan yo'nalishlarda ta'limni tashkil etish uchun quyidagi vositalardan foydalangan:

- 1) so'z;
- 2) san'at asarlari;
- 3) texnik qurilmalar;
- 4) o'yinlar;
- 5) mehnat.

Ayniqsa, so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlarini, jumladan, sinonimlarni o'rgatishda muammoli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'rinli. Jumladan, "Ortiqcha so'zni top" deb nomlangan o'yinda jadvalni guruhlar bilan ishlashda o'yin usulida to'ldirish yaxshi samara beradi. O'qituvchi o'quvchilarni uch guruhga ajratadi va quyidagi jadvallarni 10 daqiqa ichida to'ldirishni topshiradi.

1-guruh uchun topshiriqli jadval:

1	Kulmoq	Jilmaymoq	tirjaymoq	baqirmoq	Tabassum qilmoq
2	Ulkan	Kata	buyuk	ulug'	qiziq
3	Kichik	Yirik	mitti	jimit	kemtik
4	Chiroyli	Ko'rkam	Xushro'y	Basavlat	Beso'naqay
5	Xunuk	O'ktam	badbahsara	Ko'rimsiz	Odobli

2-guruh uchun topshiriqli jadval:

1	Yugurmoq	O'tirmoq	yelmoq	chopmoq	chopqillamoq
2	sakramoq	Otilmoq	Irg'imoq	Irg'itmoq	Irg'ishlamoq
3	obod	Ko'rkam	fayzli	ozod	Erkin
4	osmon	Ko'k	moviy	gardun	Fazo
5	yer	joy	zamin	Ko'k	Moviy

3-guruh uchun topshiriqli jadval:

1	Bahor	Yoz	Ko'klam	hamal	fasl
2	vaqt	Yil	fursat	payt	on
3	yemoq	Tanovul qilmoq	chaynamoq	olmoq	Hazm qilmoq
4	bormoq	Jo'namoq	kelmoq	ketmoq	Yo'nalmoq
5	aytmoq	Jim bo'lmoq	demoq	gapirmoq	Suhbatlashmoq

Jadvaldagi so'zlar ma'nosi izohlanadi va sinonimik qatordagi ortiqcha so'z aniqlanadi.

Xulosa sifatida shuni aytilish kerakki, zamonaviy innovatsiyalar va pedagogic texnologiyalar ta'lim samaradorligini oshirish garovidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ro'ziyeva D., Usmonboyeva M., Xoliqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanishi. T., 2013.
2. Rayimberdiyeva Z. Ko'p ma'noli so'zlarni o'qitish tajribasidan // Til va adabiyot ta'limi. 2013. 3 son, 3 bet.
3. Sobirova M. Ona tili bo'yicha didaktik o'yinlar // Til va adabiyot ta'limi. 2012 y. 9 son, 11 bet.
4. Turgunov T. O'quvchilarni mustaqil faoliyatga yo'naltirish tajribasidan // Til va adabiyot ta'limi. 2013 y. 5 son. 11 bet.

*Махлиё Юсупова
(Ташкент, Узбекистан)*

ПРОЗАИЧНЫЙ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ АЛИШЕРА НАВОИ «BO'LDIM SANGA»

Эта статья предоставляет перевод и прозаическое описание газели Алишера Навои. И цель написания прозаического высказывания газели состоит в том, чтобы помочь мыслителю понять опыт души.

Ключевые слова: газель, образ любовника, описание друга, видение, эмоция, мастерство поэта.

Из анализа ранних газелей Навои видно, что поэт в произведениях жанра придает смысл каждому байту, использует неожиданные, яркие, привлекательные выражения, высказывания, изображения и демонстрирует силу пера.

За исключением традиционных семи байтов, радиальная газель "Я делю секунду". Это турецкая поэзия.

Самые традиционные романы и газели для вас написаны в виде фоилотун-фоилотун-фоилун-фоилун. Форма: (измерение) - V - - / - V - - / - V - - / - V - (или - V ~).

*****

Ko'rgali husnungni zoru muftalo bo'ldim sanga,
Ne balolig' kun edikim, oshno bo'ldim sanga?!
(Dreaming of your beauty has wasted me away,
What an unfortunate day that was when I fell in love with you.)

Работа по анализу содержимого байтов Газели является обычной и играет важную роль в понимании байтов смысла и художественного выражения, и образы их свойства могут быть определены. В заявлении: «Вам трудно увидеть свое лицо, мне надоело. Какой несчастный день, когда я был с тобой Какая? - Вот влюбиться в веселье - начало сложного процесса.

*****

Har necha dedimki, kun-kundin uzay sendin ko'ngil,
Vahki, kun-kundin batarrak muftalo bo'ldim sanga.
(How many times day in and day out, did I tell myself to forget you,
But alas, from day to day ever more and more I love you.)

Значение второго байта: «От вас Столько, сколько я пытался (и не смог), день за днем мне становилось все хуже. Логично работать над этим байтом .

*****

Men qachon dedim vafo qilg'il manga, zulm aylading,
Sen qachon deding, fido bo'lg'il mango, bo'ldim sanga!
(When I begged you to be true, you tormented me,
But when you told me to be faithful I always was.)

В третьем байте: «Когда я скажу тебе:» Исполни мне, Сделай это! «Наоборот, я угнетен вы сделали, когда вы сказали мне, для выкупа. Если бы я был тобой, я был бы для тебя выкупом.» В этом разделе искусство изображения становится еще сильнее:

когда просят умереть наоборот, а наоборот, когда умереть за любовь
если бы его спросили, ответ был бы, конечно, выкуп.

*****

Qay paripaykarg'a, dersen, telba bo'lding bu sifat,
Ey paripaykar, ne qilsang qil mango, bo'ldim sanga!
(You ask what beauty has made me carry on like on demented.
O Lovely one, do what you will, I am yours forever.)

В четвертом байте лирический герой определяет, в кого он влюблен, и он виновен в этом.

"На какую красавицу ты смотришь так злобно?" - если вы спросите ты злишься, делай то, что хочешь, чтобы я делал, «Я сумасшедший!» В этом байте поэт произнес несколько слов и попытался придать смысл. Потому что слова «я был тобой» пришли от радикалов, и имело смысл сказать «я сошел с ума».

Это проблема. Потому что это вопрос в первом стихе байта который сходил с ума. В классических литературоведениях этот метод мастерства называется «балансирование».

*****

Ey ko'ngul, tarki nasihat ayladim – avvora bo'l,
Yuz balo yetmaski, men ham bir balo bo'ldim sanga!
(O my heart, disregarded your advice and again you know no peace,
As though, you did not have enough troubles of our own I thought this down up on you).

В пятом байте лирический герой идет прямо к сердцу: «Ой, прости, я слушаю!» Я не пострадал, и теперь вы стали беспокоиться. Как известно, человеческая жизнь никогда не обходится без проблем. Но когда он встанет на путь любви, его проблемы возрастут. Это где лирический герой полагается на эту логику, показывает, что он получил еще один удар по лицу, потому что он был на пути к любви.

*****

Jomi Jam birla Xizr suyi nasibimdir mudom,
Soqiyo, to tarki joh aylab, gado bo'ldim sanga.
(Since, the holy water of Hizr, in Jamshid's goblet has become my lot,
I will renounce all rewards, posts and ranks to become your slave.)

Шестой байт адресован мировому судье: «О, Пророк, ты егда был моей долей чаши Джема и Хизра, пока ты не откажешься от своих позиций и не отступишь».

Следует отметить, что это подразделение является посторонним в Газели.

Это байты. Конечно, вы не должны понимать инопланетный байт в виде фрагментированного произведения искусства. В любом случае, поэт делает относительно неожиданный вывод, основываясь на логике в предыдущих байтах. Бородатый человек - это человек зрелый и любимый. Байт использует "талмех" арт. «Джем Джем» - это чашка, сделанная легендарным королем Джамшидом. В мистической литературе он ссылается на пьянство, то есть опьянение. Существует также указание на то, что этот символ является символом духовного света. На востоке пророк Хизр всегда жив, потому что он пьет воду вечности. Считается, что они живы. Поэт использовал это здесь. Символ идеален как в джеме, так и в Хизре, в его сердце есть намек. Говорят, что Бог был пьян от любви. Для тех, кто вечно влюблен в вечность, карьера не имеет большой ценности. Другими словами, я достигну воли Божьей, счастья вечности, неудовлетворенности, отвержения, хотя бы превосходства, то есть дервиша, на позициях (мирских богатствах).

*****

G'ussa changidin navoye topmadim ushshoq aro,
To Navoiydek asiru benavo bo'ldim sanga.

(Of the music produced by the lyre I have not found of melody ,
Like Navoi, I have become your prisoner unhappy!)

«Макта» становится выдающимся в своей карьере: «Я никогда не слышал никакой музыки, пока ты не был таким же пленником, как Навои». Существует корреляция между словом «навойе» в первой строке этого байта и словом «Навойи» во втором стихе. Этот странный языковой шарм создал. Использование взаимосвязанных слов называется «иштикок» в классическом восточном искусстве. Это одно из любимых стихов поэта нашего поэта. Многие узбекские поэты веками служили этой газели. В этом стихотворении газели слишком много, чтобы охватить романтическую тему. У нас также есть возможности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каюмов А. Алишер Навои (Жизнь знаменитых деятелей). Т.: Камалак, 1991.
2. Маллаев Н. А. «Алишер Навои и народное творчество». Ташкент: Издательство Гафур Гулом, 2015. С. 201.
3. Творческий мир Навои. Т. 2001.
4. URL: www.ziyonet.uz
5. URL: www.gov.uz

ФИЛОСОФСКИ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

УДК 87.6,47

Дилнура Сувонова
(Самарканд, Узбекистан)

ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В данной статье отражено вопросы воспитание молодежи на основе толерантности в условиях глобализации. Духовно-нравственное воспитание для молодежи – одна из важнейших критерий воспитания. Задача формирования нравственной культуры личности заключается в достижении сочетания традиций и инноваций, в соединении опыта личности и всего богатства общественной морали.

Ключевые слова: глобализация, толерантность, духовно-нравственное воспитание, идея, национальная идея.

This article reflects the issues of youth education based on tolerance in the context of globalization. Spiritual and moral education for youth is one of the most important criteria for education. The task of forming the moral culture of the individual is to achieve a combination of traditions and innovations, to combine the experience of the individual and all the wealth of social morality.

Keywords: globalization, tolerance, spiritual and moral education, idea, national idea.

Последние годы XX века поставили перед народами мира ряд острых и сложных проблем, которые получили название глобальных. Одной из определений называет глобальными проблемы, возникающие в результате объективного развития общества.

Глобализация – это такой процесс под влияние, которого попадает та страна, которая старается всячески избежать его. А такое непроизвольное влияние в большинстве случаев бывает отрицательным. Глобализация – это такой процесс, в котором нельзя участвовать. Исследования свидетельствуют о том, что глобализация только начинает проявляться. Если дать правильную характеристику глобализации, то можно сказать, что это усиление взаимного влияния и связи между экономикой, культурой, духовностью и людьми разных стран.

Существует множество определений термину – глобализация. Российский философ и писатель А.Зиновьев отметил: «Глобализация – это новая мировая война. Это новый вид мировой войны. Я не вижу ни одного способа для выживания в этой войне, кроме как сопротивляться с ней».

Но нельзя полностью отрицать этот процесс или отказаться от нее. Так как на сегодняшний день глобализация – это часть прогресса. Возникает вопрос если глобализация такой сложный процесс как противостоять против него молодежи? Как сохранять свои национальные ценности. Для этого есть разные способы: один из них внушить в них созидательные идеи. [1, 29]

Примером созидательных идей является идея национальной независимости Узбекистана, которая, основываясь на Конституции Республики Узбекистан, национальных и общечеловеческих ценностях, принципах демократии, вбирает в себя высокую духовность народа; выражает идеи добра, справедливости, свободы и независимости, убеждения и веру народа; служит процветанию Родины, обеспечению мира в Отечестве, повышению благосостояния народа; мобилизует всех членов общества на достижение великого будущего Узбекистана; воспитывает в людях чувство гордости и достоинства, любви к Родине,

взаимоуважения, преданности идеям независимости и демократии; формирует общественное сознание путем просвещения на основе плюрализма мнений и свободы совести.

Сегодняшняя молодежь Узбекистана – это будущее нашей страны и воспитание подрастающего поколения – один из важнейших критериев, который стоит перед государством и от того, на каком уровне будет проводиться воспитание молодежи, зависит будущее страны. Один из больших опасностей, подстерегающая наше общество сегодня, – это невежество. Ныне материальные ценности доминируют над духовными, поэтому у молодых людей изменены представления о доброте, милосердии, великодушии, религии, нравственности, справедливости, гражданственности и патриотизма. Научно-технический прогресс, социальные изменения в стране и мире в целом, увеличение числа и разнообразия взаимоотношений между людьми – все это заставляет говорить о повышенных требованиях и к моральной зрелости, и к самостоятельности человека. Нравственное воспитание человека представляет собой чрезвычайно сложный и многогранный процесс. Решающую роль в этом процессе играет общество, так как формирование нравственных качеств, происходит в социальной среде.

Стать нравственным – означает стать истинно мыслящим, т. е. способным самостоятельно отыскать принцип, который помог бы всем морально - этическим качествам сойтись воедино. Поиск такого внутреннего стержня обусловлен собственной активностью, самостоятельно сформированными нравственными убеждениями, но к сожалению, тут не обойтись без внешних влияний. [1, 192]

Духовно-нравственное воспитание для молодежи – одна из важнейших критерий воспитания, направленная на усвоение подрастающими поколениями и претворение в практическое действие, и поведение высших духовных ценностей. Через постепенные изменения нрава, характера, мотивов, приоритетов человека к милосердию, ответственности за свои мысли, слова, поступки посредством применения приобретенных знаний.

Задача формирования нравственной культуры личности заключается в достижении сочетания традиций и инноваций, в соединении опыта личности и всего богатства общественной морали. Хотелось бы добавить, что толерантность, должна быть хорошо понятна и усвоена молодыми людьми. Мы знаем, что религия всегда была основой духовности. Религиозное воспитание формирует в человеке понятия чести, достоинства, совести, любви к родине и т. д. Религия учит веротерпимости и лояльному отношению к инакомыслию, что очень важно, особенно для многоконфессиональной и многонациональной страны. Отсутствие такого воспитания приводит к таким явлениям, как преступность, экстремизм, нетерпение, межконфессиональной и межнациональной розни и конфликтам. И не секрет, что есть такие силы, заинтересованные в этом, которые стараются сделать все, чтобы обстановка в мире была нестабильной.

Приобщение молодого поколения к нравственным традициям, способствует узнаванию и укреплению национального самосознания, патриотизма, толерантности и религиозной терпимости, что очень важно для сохранения самобытности общества, сохранение истории и что определяет будущее нашего народа. [2, 46]

Лучший способ защиты от опасных идей – это борьба с ними. А ещё лучше разрабатывать свои собственные идеи и новшества, опираясь на наши богатые традиции и жизненный опыт. Нет лучшего средства защиты нашей духовности и духовного самосознания, чем национальная идея Независимости. В этом плане чётко проявляется главная функция нашей национальной идеи – это защита национального самосознания. А эта функция будет действовать лишь тогда, когда наша национальная идея будет формироваться в умах населения и молодёжи не только как знание, представление, но и как вера в неё.

Национальная идея – это сила, способствующая сплочению общества, решению многих проблем социального развития, защищающая от внешних идеологических и духовных угроз. Вера, убеждение – это своего рода мерка, занимающая важное место в сознании человека. Идеи, поступающие к нам снаружи, проходят через неё и сортируются на подходящие нам

идеи и неподходящие. Но иногда бывает и так, что идеи, поступая в наше сознание, укрепляют или же наоборот способствуют ослаблению наших убеждений.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И.А. Наша главная цель – демократизация и обновление общества, реформирование и модернизация страны. Ташкент: «Узбекистан», 2005. 244 с.
2. Идея национальной независимости. 50 вопросов и ответов. Т.: ТИТЛПИ, 2003. 76 с.

УДК 87.6,375

Азиз Шодмонов
(Самарканд, Узбекистан)

NAQSHBANDIYA TA'LIMOTIDA INSON TALQINI

Ushbu maqolada Naqshbandiya ta'limotida insonga berilgan ta'rif, axloqiy va ma'naviy pok insonning qanday bo'lishi, shuningdek xalollik, qanoat, faqirlik tushunchalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Naqshbandiya ta'limoti, barkamol inson, komil inson, inson, xalollik, faqirlik, qanoat, xasislik, tilamchilik, poklik.

This article describes the definition of man in the teachings of Naqshbandi, what it means to be a morally and spiritually pure person, as well as the concepts of honesty, contentment, and poverty.

Keywords: Naqshbandi doctrine, perfect man, perfect man, man, honesty, poverty, contentment, greed, begging, purity.

Mustaqillik sharoitida mamlakatda ajdodlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy merosni chuqur o'rganish, uni asrab – avaylab kelajak avlodlarga yetkazish, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularni milliy istiqloq g'oyasi atrofida mustahkam jipslashtirishga alohida e'tibor berilmoqda. Ushbu keng qamrovli vazifalarni izchil hal etishda falsafa fani yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Istiqloq sharofati bilan O'zbekistondagi barcha buyuk zotlarning falsafasi, ilmiy merosini o'rganish yuksak ma'naviyatni shakllantirish uchun nihoyatda zarur. Zero birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov alohida ta'kidlab o'tganlaridek: "O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasida ajdodlarimiz yozib qoldirgan va bizgacha yetib kelgan minglab qo'lyozmalar mavjud, bularda esa qanchadan – qancha qimmatli falsafaga oid ma'lumotlar tarix, adabiyot, san'at, siyosat, matematika, meditsina, mineralogiya, ximiya, astronomiyaga oiddir".

Bahouddin Naqshbandning olam va odam to'g'risidagi qarashlari "Hayotnoma" (Va'z va pand-nasihatlar muammosi) va "Dalil al – oshiqin" kabi asarlarida bayon qilingan. U o'z asarlarida Yusuf Hamadoni va Abduxoliq G'ijduvoni asos slogan, hojagon tariqatining sakkiz qoidasiga uch qoida qo'shib, uni yanada takomillashtiradi va o'n bir qoidadan iborat naqshbandiya ta'limotini vujudga keltiradi. Bu uch qoida quyidagilardan iborat: "Vuqufi adadiy", "Vuqufi zamoni", "Vuqufi qalbiy". [1, 250]

Naqshbandiya ta'limoti, kubroviya va yassaviyadan, eng avvalo, tarkidunyochilikdan voz kechib, odamlarni halol mehnatga chorlagani bilan tubdan farq qiladi. Naqshbandiya birovlar hisobiga yashashni rad etadi. Faqat o'zining peshona teri bilan qilingan mehnat yordamida topilgan ne'matlarni halol deb hisoblaydi. Naqshbandning fikriga ko'ra, "inson fayzining ibtidosi – halol luqmada", ya'ni inson ma'naviy qiyofasidagi halollik insoniy fazilatlarining asosini tashkil etadi. Shuning uchun inson ma'naviy yetuk bo'lmog'i uchun halol mehnat qilmog'i lozim. Halol mehnat ma'naviy- axloqiy yetuklikning tayanch nuqtasi hisoblanadi. Mehnatsiz orttirilgan boylik inson qalbini shubha va taxlikaga to'ldiradi. Shuningdek, birovning soyasida, boshqalarning obro' – e'tibori hisobiga yashashni, ishlashni qattiq qoralaydi. [4, 125]

Naqshbandiyada faqirlikni o'z ixtiyori bilan qabul qilish eng muhim g'oyalardan biridir. Faqirlik haqida fikr yuritganda, odamlarni qashshsoqlikka da'vat etish tushunilmaydi, balki inson ma'naviy qiyofasidagi muhim alomat nazarda tutiladi. Aniqroq aytganda, " faqir "inson ma'naviy qiyofasidagi kamtarlik, soddalik alomatidir. Bahouddin faqirlik g'oyasini olg'a surib, odamlarni Muhammad payg'ambardek yashashga undamoqchi, payg'ambar turmush tarzini qayta tiklamoqchi edi. [2, 130]

Naqshbandning ta'kidlashicha, faqirlikning shartlaridan biri – qanoatdir. Qanoat – halol mehnat qilish malakasiga ega bo'lgan, mehnat qilish kundalik tabiiy ehtiyojiga, hayotiy ko'nikmasiga aylangan kishida hosil bo'ladi. Qanoat insonni ma'naviy yuksaklikka ko'taradi, qadr – qimmatini oshiradi. O'zligini va o'z qadrini anglab olishga yo'l ochib beradi. Ta'ma, xasislik, tilamchilik kabi illatlarni bartaraf etadi. Qanoatli kishining ko'zi to'q bo'ladi. Bunday kishi hech kimning maqtoviga, dasturxoniga, bazmiga, hurmat – ehtiromiga muhtoj bo'lmaydi.

Bahouddin Naqshbandning ta'kidlashicha, ruhiy – ma'naviy yetuk, barkamol inson, eng avvalo, o'tkir aqlga ega, idroki, sezish qobiliyati, his – tuyg'ulari yuksak bo'lmog'i lozim. Barkamol inson o'zining aql – hushini behudaga sarflamasligi, har bir so'zi aql – farosat tarozisida o'lchangan, fikr-mulohazasi pok e'tiqodiga mos tushmog'i qilgan har qanday ishidan hijolat, afsus- nadomatlar chekmasligi o'zining odobi bilan boshqalardan ajralib turmog'i, o'ylovsiz, noo'rin so'zi bilan odamlar dardiga malham bo'lmog'i, andisha va ehtiyot, beozorlik va zariflik, chin va oz so'zlash kundalik turmush tarzida barqaror bo'lmog'i darkor.

Naqshbandiya ta'limotiga ko'ra axloqiy poklik, ayniqsa, savdo – sotiq bilan shug'ullanuvchi kishi uchun buyuk bezak bo'lmog'i lozim. Chunki har qanday davlat, har qanday mamlakat iqtisodiyotining rivojini tijoratsiz, axloqiy pok, ishbilarmon savdo xodimlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Tijorat, savdo – sotiq halollikka, ruhiy - ma'naviy yetuklikka asoslanmog'i zarur. [3,175]

Naqshbandiya qoidalariga muvofiq, barkamol inson bo'lishni orzu qilgan kishi qalban maxfiy zikr qilishi (Olloh nomini eslashi, takrorlashi) o'z ustoz, piri – murshidi bilan xilvatda uchrashishi, so'zlashishi, suhbat qurishi lozim. Ustoz va shogird orasidagi suhbat davomida ularning fikr – mulohazalari birlashishi shogird kamolotining muhim shartidir.

Naqshband insonni hamisha ruhiy – ma'naviy poklikka, kundalik amaliy faoliyatdan uzilmay, dilida Xudo bilan birga bo'lishga chorlaydi. Buning uchun inson hamisha yuksak imon – u e'tiqodga ega bo'lmog'i lozim. Shuningdek Naqshband ta'limotiga ko'ra, inson faqat moddiy boylikka emas, ko'proq ma'naviy boylik, e'tiqod va imon tomon intilishi zarur. Ollohn hamisha yod etib yashaydigan kishiga, hatto iblis ham ziyon – zahmat yetkaza olmaydi. Imon – e'tiqodni mustaxkamlash uchun Qur'oni Karim va Hadisi Sharif yo'lidan bormoq g'oyasini ilgari suradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Anvar Choriyev. "Inson falsafasi", "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti", 2007.
2. Komilov N. Tasavvuf. Birinchi kitob. Toshkent, 1996.
3. Komilov N. Ma'nolar olamiga safar. Toshkent: "TAMADDUN", 2012.
4. Xayrullayev M.M. O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davri. Toshkent, 1994.

ХІМІЧНІ НАУКИ / ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Zuxra Jo`raboyeva
(Namangan, O'zbekiston)*

TABOBAT OLAMI SIRLARI

O`simliklar dunyosi, ayniqsa dorivor o`simliklar ham tabiat boyliklaridan biri hisoblanadi. Tevarak-atrofimizda shifobahsh o`simliklar juda ko`p.

Shifobaxsh o`simliklarning xosiyati qadim zamonlardan odamlarga ma`lum bo`lgan va ulardan turli kasalliklarni davolash uchun foydalanib kelingan. O`z davrining mashxur shifokori va tabibi bo`lgan vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino, Abu Abdullox Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Bakr Muhammad ibn Zakariya ar Roziylar va shu qatori buyuk allomalar bemorlarni davolashda dorivor o`simliklardan keng ko`lamda foydalanganlar .

O`zbekistonda yovvoyi holda o`sadigan va o`stiriladigan o`simliklar juda ko`p. Bularning 600ga yaqin turlari bo`lib, ular shifobaxsh xususiyatga egadir . Hozirgi kunda kimyo faning nihoyatda taraqqiy qilishi , ayniqsa yangi kimyoviy birikmalar, jumladan sintez qilish yo`li bilan olinadigan tez va yaxshi ta`sir etuvchi dori moddalar ishlab chiqilayotganiga qaramay , dorivor o`simliklar o`z qimmatini yo`qotgani yo`q. Aksincha umga bo`lgan talab yildan-yilga ortib bormoqda .

Tibbiyotda ishlatiladigan dorivor preparatlarning 45% o`simliklardan ajratib tayyorlanadi. Bazi bir qimmatli prepadlar masalan yurak kasalliklarini davolashda qo`llaniladigan glikozitlar shu vaqtgacha faqat o`simliklardan olib kelingan. Tabobatda katta ahamiyatga ega bo`lgan alkaloidlar, glikozitlar, flavonoidlar, kumarinlar, saponinlar, efir moylari va boshqa moddalar ham o`simliklardan ajratib olinadi. Tabiat bizga juda ko`p boyliklar inom etganki, biz ulardan kundalik turmushda samarali foydalanishimiz zarur. O`zbekiston jannatmakon o`lka .Yurtimizda dorivor o`simliklar xilma-xil bo`lib , ulardan oqilona foydalangan holda bir qator kasalliklarning oldini olish mumkin. Imun tizimi mustahkam bo`lgan inson har qanday kasallik bilan kurasha oladi, kamdan- kam kasalliklarga chalinadi va kasal bo`lsa ham u kallikni engishga harakat qiladi. Quyida tavsiya qilinadigan o`simliklar insonni emun tizimini yaxshilaydi.

1. Aloe o`simligi eng qadimiy dorivor giyohlardan biri bo`lib uni ham manzarali, ham shifobaxsh o`simlik sifatida xona sharoitida o`stirish mumkin. Aloe sharbati 200 dan ortiq faol komponentga ega. Ular orasida mikro va makro elementlar, vitaminlar, fermentlar va aminokislotalar bor. Uni sharbatini bargini preslab olinadi, shirasi spirt qo`shib konservalanadi. Uni shirasiga kanakunjut, evtalpt efir moyi qo`shib tayyorlangan emulsiya teri kasalligiga, ekzemaga, ikki va uchinchi darajali kuyishga davodir. Aloedan tayorlangan preparatlar organizmga kuch quvvat beradi.

2. Qichitqi o`l – tabiiy antigistamin preparat hisoblanadi. Uni dorivorlik hususiyati borligini kamdan – kam odam biladi. Yo`l bo`yida , xovlida paydo bo`lib qolsa yo`qotishga harakat qilamiz , sababi yuz – qo`l va oyoqlarga tegib ketsa odamni bezovta qiladi va turli toshmalar toshiradi. Ushbu giyoxdan turli alergiyalarni davolashda, organizmni mustahkamlashda hamda turli yallig`lanishlarga qarshi kurashishda foydalaniladi. Ayniqsa jigar, buyrak va o`pka kasalliklarini davolashda yaqindan yordam beradi.

3. Archa – bu o`simlikdan manzarali o`simlik sifatida foydalanamiz . Aslida bu daraxt ham dorivorlik xususiyatlarida boshqa o`simliklardan kam emas. Yosh novdalarida efir moyi, g`udda mevalarida qandlar, oshlovchi, bo`yoq va boshqa moddalar bor .Xalq tabobatida gudda mevasidan tayyorlangan qaynatma milk va og`iz bo`shlig`i kasalliklarida foydalaniladi. Yosh novdalar kukuni bosh o`g`riganda hidlanadi. Archani efir moyidan ajratib olingan sendro bakteriyalarni o`ldiradi. Yaralarni bitishiga yordam beradi. Yurgan yo`limizda, xovlida , ish joyimizda o`simliklar bilan birgamiz.

4. Bahorda atrofimiz yashillikka burkanadi. Yer yuzini turli yovvoyi o't-o'lanlar qoplaydi. Biz e'tiborsiz holda ularni bosib o'tamiz, kerak bo'lmagan xollarda yulub nobud qilamiz. O'sha nobud bo'lgan o'simliklar orsida otquloq bo'lsa to'xtang, bu haqida quyidagilar tabobatda aniqlangan. Otquloq ko'p yillik dorivor o'simlik bo'lib uni gullaganidan so'ng yig'ib olinadi, soya- salqinda quritiladi. Uni pishgan mevasi, ildizi ham dorivor hisoblanadi. Uni bargi, mevasi, ildizidan qaynatildan damlama ich ketish, ichak yaralari, qutir , temiratki va turli yaralarni davolashda ishlatiladi. Ilmiy tibbiyotda oddiy otquloqning damlamalaridan meda ichak kasalliklarida foydalaniladi.

5. Qo'ypechak O'zbekistonda begona o't sifatida o'sadi. Undan tayorlangan preparatlar astma, o'pka, jigar, taloq, ko'krak og'rig'i kasalliklarini davolashda ishlatiladi. Xalq tabobatida quritilmagan barg shirasi mol yog'i bilan aralashtirilib, o'pka va quloq kasalliklariga davo bo'ldi. Qo'ypechak o'simligidan olingan smola kuchli surgi ta'siriga ega bo'lganidan ularni ilmiy tibbiyotda surgi dori sifatida ishlatish tavsiya etilgan.

Yuqorida ayrim o'simliklarni dorivorlik hususiyati haqida aytib o'tdik. Dorivor o'simliklardan har kim o'zicha qaynatma sharbat tayyorlab foydalanish tavsiya etilmaydi. Og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin. Dorivor o'simliklarni albatta shifokor bilan maslahatlashib, unug buyurishiga qarab, qabul qilish lozim. Ulardan uy sharoitida damlama tayyorlashni mutahasis tavsiyasi asosida tayyorlash zarur. Chunki bir o'simlik o'rniga nogahon boshqasidan foydalanish ko'ngilsiz voqealarga sabab bo'ladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. "O'zbekiston shifobaxsh o'simliklari" kitobi: X.X.Xolmatov, Z.X.Xabibov, N.Z.Olimxo'jayeva.
2. Kun.uz.sayti

МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 616.379-08.94-089

Сайфулла Абдуллаев, Эркин Курбонов,
Давлатишох Джалолов, Фаррух Юлдашев
(Самарқанд, Узбекистан)

ҚАНДЛИ ДИАБЕТДА ЮМШОҚ ТЎҚИМАЛАРНИНГ ЙИРИНГЛИ НЕКРОТИК ЯЛЛИҒЛАНИШИНИНГ СЕПСИС АСОРАТИНИ ДАВОЛАШ МУАММОЛАРИ

Хирургик инфекциялар қандли диабетда муҳим муамолардан ҳисобланади. Дунё бўйича ҳозирги вақтда 500 млн. аҳолини қандли диабетга чалинган (ЖССТ 2017). Ҳар хил инфекциялардан кейин юмшоқ тўқималарнинг йирингли-некротик асоратлари билан касаллар 12-62% ташиқил қилмоқда.

Бизнинг назорат остида беморлар сепсис билан мураккаблашган қандли диабетнинг 2-тури фониди юмшоқ тўқималарнинг йирингли-некротик касалликлари билан бўлган. Ишимизда беморларда ушбу касалликни эрта таъхислаш ва даволаш зарурлигини кўрсатиб ўтказмиз. Некротик фасциитни даволаш ўз вақтида ва эрта жаррохлик аралашувни талаб қилади: тўлиқ жаррохлик кесма, ярани тозалаш, дренажлаш ва овқатланиш этишмовчилигини қоплайдиган инфузион-трансфузион комплекс даволаш.

Калит сўзлар: флегмона, абсцесс, қандли диабет, нутриед, сепсис.

Несмотря на развития медицинской науки проблема хирургической инфекции при сахарном диабете остается актуальной проблемой. В настоящее время в мире насчитывается около 500 млн. больных сахарным диабетом (ВОЗ, 2017). Больные с гнойно-септическими заболеваниями мягких тканей, осложнившимися инфекциями, составляют 12-62%.

Под нашим наблюдением находились 31 больных с гнойно-некротическими заболеваниями мягких тканей на фоне сахарного диабета 2-типа осложненные сепсисом. В работе указано необходимость ранней диагностики и лечения этого заболевания у больных. Лечение некротических фасциитов необходимо своевременного и раннего операционного вмешательства: полноценный хирургический разрез санация раны, адекватное дренирование и комплексные инфузионно-трансфузионное лечение с применением компенсации нутриедной недостаточности.

Ключевые слова: флегмона, абсцесс, сахарный диабет, нутриеды, сепсис.

Despite the development of medical science, the problem of surgical infection in diabetes remains an urgent problem. Currently, there are about 500 million patients with diabetes in the world (WHO, 2017). Patients with purulent-septic soft tissue diseases complicated by infections account for 12-62%.

Under our supervision, there were 31 patients with purulent-necrotic diseases of the soft tissues against the background of type 2 diabetes mellitus complicated by sepsis. The work indicates the need for early diagnosis and treatment of this disease in patients. Treatment of necrotic fasciitis requires timely and early surgical intervention: a full surgical incision, wound repair, adequate drainage and comprehensive infusion-transfusion treatment using compensation for nutritional insufficiency.

Keywords: phlegmon, abscess, diabetes mellitus, nutritionists, sepsis.

Кириш: Охирги йилларда стационарга келадиган 2-тип қандли диабет беморларнинг ҳар учтасида юмшоқ тўқималарнинг йирингли яллиғланиш касалликлари аниқланмоқда. Касалликнинг ҳар хил клиник шакллариининг кўпайиши, уларнинг клиник кечишининг

алохида хусусиятларига эга бўлиши айниқса қандли диабет фонида юзага чиққанда сепсис ҳолатининг ривожланиши жуда оғир асоратдир.

Ишнинг мақсади: Қандли диабетда юмшоқ тўқималарнинг яллиғланиши сабабли ривожланадиган сепсисда нутриедлар етишмовчилигини ва адекват хирургик даволаш усулларини такомиллаш.

Ишнинг материали: Самарқанд шаҳар тиббиёт бирлашмасида қандли диабет билан юмшоқ тўқималарнинг йирингли яллиғланиши касаллиги билан даволанган 31 та беморнинг даволаниш натижалари таҳлил қилинди. Беморлар ёшларига нисбатан 38-72 ёшни ташкил қилди. Шулардан 19 таси эркаклар, 12 таси аёллар даволанган беморларнинг барчасида қандли диабет 2-тип, оғир шакли аниқланди. Думба соҳасида инъекциядан кейинги чуқур абсцесслар – 4та, ишиоректал ва пельвиоректал паропроктид флегмона асорати билан – 10 та, анаэроб этиологияли флегмона Фрунзе касаллиги асорати билан – 3 та беморда, операциядан кейинги қориннинг олд девори ярасининг яллиғланиши флегмона асорати билан – 2 та, оралик флегмонаси – 7 та, 3 та беморда диабетик оёқ-панжа синдроми, қўл панжаси ва билаклар соҳаси флегмонаси – 2 та беморларда кузатилди. Беморларнинг ҳаммасида йирингли некротик фасциит, мионекроз ва сепсис асорати аниқланди. Оғир сепсис 20 та, септик шок 3 та ва сепсиснинг енгил шакли 8 та беморда кузатилди.

Беморларда аниқ ташхис қўйишда объектив кўрик, анамнези, кон ва сийдикнинг умумий, қоннинг биохимик таҳлилари, УТТ, рентгенологик текширувлар, доплерография ва компьютер томографиялардан фойдаланилди.

Ишнинг натижаси ва муҳокамаси: Қандли диабетнинг оғир шаклида йирингли-некротик флегмоналар билан сепсис ривожланади. Бунинг асосий сабабчилари бўлиб қандли диабетда нафақат карбонсувлар алмашувининг бузулиши, балки оксиллар ва ёғлар алмашинуви бузилиб, чуқур метоболик ўзгаришлар пайдо бўлади. Йирингли инфекциялар моддалар алмашинувига салбий таъсир қилиб, организмнинг химоя кучини пасайтиради ва йирингли ҳолатнинг тарқалишига сабабчи бўлади.

Бизнинг кузатувларимиз бўйича яллиғланишни чакирувчи ишфекциялар (стрептококклар, стафилококклар, ичак таёқчалари, анаэроб клостридиал ва ноклостридиал) юмшоқ тўқималарга хос клиник белгилар юзага чиқса, иккинчи типтаги ҳар хил некрозга олиб келувчи фасцитлар учрамоқда. Бундай ҳолатларда клиник белгилар тез ривожланиб септик ҳолатга олиб келади. Биз олган натижаларда касалликнинг биринчи кунлари 20-25% беморларда септик шок белгилари аниқ юзага чиқмади, ваҳолаки беморларнинг касалхонага тушганидан кейин биринчи ҳафтасида сепсисга хос белгилари аниқланди. Шунинг учун ҳам, диагностик тадбирларни ўтказиш пайтида яллиғланиш ўчоғини ва тизимли яллиғланиш реакцияларининг мусбат критерияларига эътибор бериш керак. Бордию беморларда инфекция ўчоғи бўлиб 2, 3 ёки 4 та тизимли яллиғланиш реакциясининг клиник белгилари аниқланганда албатта сепсис ташхиси қўйилиши керак. Бундай беморларда организмда микронутриедлар етишмовчилиги юзага чиқади. Адабиётларда берилган маълумотларга асосан беморлар умумий оғирлигининг 20%ни йўқотса операциядан кейинги ўлим 33% ташкил қилади. Агар адекват озикланиш берилиб, нутриедлар етишмовчилиги парентерал йўл билан тикланса ўлим 7 марта камаяди. Сепсисда табиий озикланиш организмда метоболик ўзгаришлари натижасида озиқа моддалари бўлган талабни қондираолмайди. Бундай беморларга нутриедли ёрдамнинг асосий мақсади беморларнинг физиологик макро ва микронутриедларга бўлган талабини қондиришдир. Бу асосан озиқали моддаларни энтерал ва парентерал йўллар билан амалга оширилади. Сепсис билан беморларнинг энергияга бўлган талаби карбонсувларга 50-60 ккал/кг, оксилга 2-3г гача ошади. Бир кунлик ўртача 30-35г азот йўқотилса бу 185-220г оксилга тенг келади. Агар бу ҳолат ўз вақтида тузатилмаса, одам танасида 25г мушак массаси емирилиб уни тулғазишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам, организмдаги азот моддасини тўлдирувчи аминокислоталарнинг ишлатилиши ўта муҳим ҳисобланади. Сепсис билан қондаги

гемоглобіннинг минимал концентрацияси 70-80 г/л бўлиши керак. Бундай касалларга гемотрансфузия қилиш мақсадга мувофиқдир.

Инфузиён терапияни мақсади сепсис билан беморларда тўқималардаги қон билан таъминлашни адекват ҳолда ушлаб туришдан иборат. Шунинг учун ҳам, кристаллоид ва каллоид суяқликлар ишлатилади.

Сепсис билан беморларни даволашда энтерал ва парентерал инфузион даволаш билан бир вақтда актив оператив даволаш яъни максимал ҳолда йирингли ўчоқларни бартараф қилиш учун, флегмона, абсцесслар кенг очилиб, некротик тўқималар олиниши ва ярадаги микробларнинг янада тарқалиб кетишига йўл қўймаслик керак. Юмшоқ тўқималардаги абсцесс ва флегмоналар катта ва кенг кесмалар билан очилиб некрозга учраган фасциялар ва мионекрозлар соғ тўқимагача кесиб олинади. Биз беморларнинг аҳволига қараб етарли даражада бир этапли некроэктамиялар қилишни қўлладик. Айрим беморларда 3-8 мартагача этапли некроэктамиялар қилинди. Хирургик операциялар вақтида яраларни H_2O_2 эритмаси билан санация қилинди ва адекват ҳолда дренажланди. Беморларга комплекс антибактериал терапия қилинди. Кузатилган 31 та бемордан 9 тасида куп азолар етишмовчилиги юзага чиқиб улим тавсилоти кузатилди. Бу асосан ўрта ва қари ёшдаги оғир диабет 2-тип декомпенсация босқичи ва йўлдош касалликлари фонида бўлган беморларда кузатилди.

Хулоса. Юмшоқ тўқималарда йирингли некротик фасциитлар билан эрта диагноз қўйиш, зудлик билан кўп этапли хирургик, энтерал ва парентерал нутриедлар етишмовчилигини бартараф қилиш энг оптимал даволаш усули ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев С. А. и др. Хирургические тактики лечения сепсиса при сахарном диабете // Наука и инновации в XXI веке: актуальные вопросы, открытия и достижения. 2019. С. 190-194.
2. Жибурт Е. Б. Принципы безопасной трансфузии или как правильно подготовить инфузионно-трансфузионные среды к переливанию: Учеб.-метод. пособие. 2005.
3. Ерухин И. А., Гельфанд Б.Р. и др. Хирургическая инфекция. Глава 6. Сепсис, 2006.
4. Мишнев О.Д., Гринберг А.М, Зайротянс О.Ф. Актуальные проблемы патологии сепсиса. Архив патологии. 2016. 78(6). С.3-8.

UDK 617.7-007.681

*Azimbek Allayarov
(Samarkand, Uzbekistan)*

COMPARATIVE ASSESSMENT OF HYPOTENSIVE ACTION OF PROSTAGLANDINS IN OPEN – ANGLE GLAUCOMA

The article provides a comparative analyses of the clinical efficacy of two drugs from the group of prostaglandins in the treatment of open-angle glaucoma.

Key words: open - angle glaucoma, prostaglandin, analogues, collector channels , IOP ,

Glaucoma – is one of the urgent problems of modern ophthalmology. Currently, about 15-20% of patients with glaucoma, even with adequate treatment, are doomed to blindness.

Open-angle glaucoma, open-angle or has a wide profile of the anterior chamber angle. The main resistance to outflow is located directly in the most profound ways of outflow – trabecular, collector channels, intrascleral plexus.

The main goal of treatment in patients with open-angle glaucoma is considered to decrease intraocular pressure. All international studies have shown that lowering of IOP levels reduces the risk of progression of optic neuropathy. An increasing amount of prostaglandin analogues, used as

first-line drugs in the treatment of glaucoma. Widespread use of prostaglandins is associated with open-angle glaucoma positive hypotensive effect in patients. Local conservative treatment also avoids the complications and side effects detected after laser and surgical procedures.

Purpose of work. To comparatively assess the therapeutic efficacy of medicines and tolerance to Taflopress 0.015 mg / ml and Unilat 50 mcg / ml the treatment of open-angle glaucoma.

Materials and methods. The study was conducted on a clinical basis of the Department of Ophthalmology Clinic-1 Samarkand State Medical Institute. Patients with open-angle glaucoma were divided into 2 groups: main 20, wherein the prepared Taflopress 0.015 mg / ml -1 time / day in the evening and in the control group 20 treated Unilat 50 ug / ml -1 time / day in the evening.

Groups were similar in age, duration and stage of the disease.

Examination of patients was carried out prior to treatment and medication after 3-5 weeks of treatment.

The survey included:

- Anamnesis
- Visiometry (according to Sivtsev Table and with the projector of optotypes) with optimum correction autorefractometer
- Perimetry
- Tonometry (by tonometry Maklakov and contactless),
- Fundus examination (direct and indirect ophthalmoscopy)
- OCT (Optical-coherence tomography).

Statistical analysis of the results was carried out using the Biostat applications.

Results. After 5 weeks of treatment in both groups was achieved IOP reduction of 30-32% from baseline. 76-77% of eyes in each group IOP Maklakov reduced to 19-20 mm. hg. art.

The study of visual fields showed no negative dynamics. Both groups showed a decrease in the relative cattle.

According to the OCT in both groups maintained the stability of the optic disc. Area and depth of excavation of the optic disc at the beginning and in the dynamics of the not changed.

In assessing the tolerability of systemic side effects were observed.

Tolerance : in 95% of cases, patients used Taflopress without complaints, 1 (5%) patients presented complaints of eye redness.

In 85% of cases, patients used Unilat did not make complaints, 3 (15%) patients presented complaints of redness, burning and discomfort in the eyes.

Conclusions. The results showed that Taflopress and Unilat are effective agents in the treatment of open-angle glaucoma.

After 5 weeks of treatment in both groups was achieved IOP reduction of 30-32% from baseline. 76-77% of eyes in each group IOP Maklakov reduced to 19-20 mm. hg. art.

The study of visual fields showed no negative dynamics. Both groups showed a decrease in the relative cattle.

According to the OCT in both groups maintained the stability of the optic disc. Area and depth of excavation of the optic disc at the beginning and the dynamics remained unchanged.

In assessing the tolerability of systemic side effects were observed.

Tolerance: in 19 (95%) of cases, patients who used Taflopress without complaints, 1 (5%) patients presented complaints of eye redness.

In 17 (85%) of cases, patients used Unilat did not make complaints, 3 (15%) patients presented complaints of redness, burning and discomfort in the eyes.

Characterized Taflopress better tolerated, which will promote better patient compliance purposes and will be critical in the selection of a medicament.

USED LITERATURE

1. Doucette L.P., Walter M.A. Prostaglandins in the eye: Function, expression, and roles in glaucoma // Ophthalmic Genet. 2017 Mar-Apr;38(2):108-116. doi: 10.3109/13816810.2016.1164193. Epub 2016 Apr 12.

2. European Glaucoma Society, Terminology and Guidelines for Glaucoma, 4th edition, 2014, Chapter 3, p.122-143.
3. Swymer C., Neville M.W. Tafluprost: the first preservative-free prostaglandin to treat open-angle glaucoma and ocular hypertension // Ann Pharmacother. 2012 Nov;46(11):1506-10.
4. Martinez A., Sanchez M. Predictive value of colour Doppler imaging in a prospective study of visual field progression in primary open-angle glaucoma. Acta Ophthalmol Scand 2005; 83:716-722.
5. Odani N., Seike H., Kurashima H. Protective effect of latano- prost on glutamate-induced cytotoxicity. World Glaucoma Congress. Singapore. Abstract Book 2007; 184-185
6. Национальное руководство по глаукоме: для практикующих врачей / под ред. Е.А. Егорова, Ю.С. Астахова, В.П. Еричева. 3-е изд., испр. и доп. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2015. С. 190-197.
7. Алексеев В.Н., Левко М.А., Аль-Гифари Муса А М. Результаты применения простагландинов при монотерапии первичной глаукомы. Сравнительное исследование // «Глаукома и другие заболевания глаз» сб. трудов рег. конфер. «Глаукома: теория и практика». СПб, 2009. С. 26-29.

Научный руководитель: доктор медицинских наук, профессор Юсупов А.А.

УДК 615.825:616.711-001

*Михайло Дмитрук
(Львів, Україна)*

АЛГОРИТМ РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ВТРУЧАННЯ СПРЯМОВАНОГО НА КОРЕКЦІЮ ПАТОЛОГІЧНОЇ ХОДИ У ОСІБ ПІСЛЯ ПЕРЕНЕСЕНОГО МОЗКОВОГО ІНСУЛЬТУ

Питання відновлення ходьби у хворих після перенесеного мозкового інсульту є предметом пильної уваги багатьох фахівців, що займаються з даною категорією хворих на різних етапах відновного лікування. Складні завдання психічної та фізичної активізації, соціального та трудового пристосування важкого контингенту постінсультних хворих найуспішніше вирішуються в системі комплексної реабілітації. Вона передбачає використання різних засобів, спрямованих на відновлення рухової функції (медикаментозна терапія, масаж, фізична терапія, фізіотерапія, трудотерапія, ортопедія) [1, 3].

Реабілітаційні заходи, щодо пацієнтів, які мають проблеми рухового контролю внаслідок неврологічних захворювань, є недостатньо висвітлені у вітчизняній літературі. В закордонних літературних джерелах описуються три основні підходи в реабілітації неврологічних хворих, які використовуються до сьогодення. Це – переучування м'язів, нейрофізіологічний підхід та руховий контроль (освоєння рухів). Захворювання серцево-судинної системи у світі та в Україні посідають одне з перших місць за розповсюдженістю, смертністю та інвалідністю. Щорічно переносять інсульт близько 15 млн людей, з них помирають 5 млн. У країнах Західної Європи, США, Японії, Австралії за останні 15 років смертність від інсульту знизилася більше ніж на 50% (щорічно на 3–7%) і становить зараз 37–47 осіб на 100 тис. населення. Смертність у 2008 р. в Україні зберігалася на рівні 91,8 осіб на 100 тис. населення [2, 5].

Ключові слова: інсульт, патерн ходьби, алгоритм реабілітаційного втручання, парези, плегії.

The issue of recovery of walking in patients after a stroke has been the subject of much attention of many specialists dealing with this category of patients at different stages of rehabilitation. The complex tasks of mental and physical activation, social and labor adaptation of

a heavy contingent of post-stroke patients are most successfully solved in the system of complex rehabilitation. It involves the use of various tools aimed at restoring motor function (drug therapy, massage, physical therapy, physiotherapy, occupational therapy, orthopedics) [1, 3].

Rehabilitation measures for patients who have problems with motor control due to neurological diseases are insufficiently covered in the national literature. Foreign literature sources outline three main approaches to the rehabilitation of neurological patients that are used to date. These are muscle retraining, neurophysiological approach and motor control (mastering of movements). Cardiovascular diseases in the world and in Ukraine are among the first in terms of prevalence, mortality and disability. About 15 million people suffer from stroke each year, including 5 million of them. In Western Europe, the United States, Japan, Australia, stroke deaths have fallen by more than 50% (3–7% annually) over the past 15 years and are now 37–47 people per 100,000 population. In 2008, the death rate in Ukraine remained at 91.8 per 100,000 population [2, 5].

Key words: stroke, gait pattern, rehabilitation intervention algorithm, paresis, plegia.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Внаслідок високого темпу життя, щоденних стресів і малорухливого способу життя в Україні з кожним роком зростає кількість цереброваскулярних захворювань. Згідно офіційних даних МОЗ України, станом на 2015 рік в Україні було зареєстровано 2 551 654 хворих з різними формами цереброваскулярної патології [6, 9]. Мозковий інсульт є поширеною судинною патологією головного мозку. Згідно з рекомендаціями, запропонованими Європейською ініціативою з проблем інсульту, інсульт визначається, як раптовий неврологічний дефіцит, зумовлений ішемією або геморагією центральної нервової системи. На думку деяких авторів, [1, 3, 8, 11, 14] інсульт — це цереброваскулярна катастрофа, синдром швидкого розвитку симптомів та ознак фокальної чи глобальної втрати мозкових функцій з неврологічними симптомами, що тривають 24 години й більше, або призводять до смерті без іншої видимої причини її виникнення. Адекватним є також визначення, запропоноване неврологами в другій половині XX століття: інсульт – це гостре порушення мозкового кровообігу, яке супроводжується структурно-морфологічними змінами в тканині мозку й стійким неврологічним дефіцитом, що утримується 24 години і більше після появи перших симптомів інсульту.

Основними неврологічними симптомами і синдромами мозкового інсульту є рухові порушення: навички ходьби, розлади координації. У теперішніх умовах ефективність застосування методик з фізичної реабілітації в комплексному лікуванні хворих після мозкового інсульту не є досконалими [9, 17]. Алгоритм реабілітаційного втручання спрямований на відновлення чи компенсацію патерну ходьби, оскільки саме вона є основною практично будь-якої рухової діяльності.

Дослідження буде виконано згідно зі зведеним планом науково-дослідної роботи на 2016 – 2020 р. у рамках теми 4.2 «Теоретико-методичні основи фізичної реабілітації неповносправних з порушенням діяльності опорно-рухового апарату та дихальної системи.

Виклад основного матеріалу. Алгоритм реабілітаційного втручання містить три основні компоненти: Встановлення основних причин розладів ходьби – реабілітаційне втручання – оцінка. Встановлення основних причин розладів ходьби включає дві частини. Перша представлена у нашій статті “Algorithm for Selecting Clinical Instruments for the Assessment of Walking Function in Post-Stroke Patients” [18] включає покрокове обстеження патерну ходьби, оскільки за відсутності обстеження пацієнта неможливо визначити причини рухових порушення та сформулювати ефективну фізичну терапію. Він включає в себе чотири наступні кроки: 1 крок – Тест чотири квадрати (four Step Square Test). Даний тест дає змогу визначити чи мають місце розлади рівноваги та координації пацієнта. Випробовує динамічну координацію, що клінічно оцінює здатність людини рухатися вперед, назад, вправо, вліво; 2 крок – аналіз ходьби (rancho observational gait analysis). Тест аналізу ходьби дає змогу

виявити основні відхилення та порушення функції ходьби; 3 крок – гоніометрія – визначення амплітуди руху в суглобі; 4 крок – визначення типу відновлення. За наявності синергічного руху слід виконати наступні тести: визначити рівень спастичності за Ашвортом та силу м'язів за допомогою тесту моторного контролю вертикалізації (upper motor control test) [18].

Друга частина ідентифікації основних причин розладів ходьби спрямована на глибоке розуміння проблематики розладу.

Навантаження вагою, одноопорна фаза та переміщення вперед махової ноги є основними ключовими моментами ходьби. Саме на них необхідно сфокусуватися для того щоб встановити причини порушень ходьби. Ключовий момент навантаження вагою включає в себе дві фази ходьби: початковий контакт та завантаження стопи. У даних фазах ходьби виникають наступні порушення: контакт передньою частиною та всією підошвою стопи, тремтіння та перерозгинання гомілки в колінному суглобі. Контакт передньою частиною стопи обумовлений надмірним плантарним згинанням, обмеженим згинанням в кульшовому та колінному суглобі під час фази завантаження стопи. Виникає дане порушення за відсутності руху гомілки допереду. Контакт передньою та всією підошвою стопи виникає зарахунок контрактури гомілковоступневого суглоба, спастики чи гіпертонусу плантарних згиначів, слабкості дорсальних згиначів та чотириголового м'язу стегна, пропріорецептивних розладів та болю в стопі [21, 22].

Тремтіння в коліні виникає за невідповідності згинання та розгинання у колінному суглобі під час однієї з фаз ходьби. Результатом тремору є втрата стабільності та швидке перерозгинання коліна. Перерозгинання в коліні в основному починається під час завантаження стопи. До основних причин тремору та перерозгинання коліна належать порушення моторного контролю, слабкості та спастичності чотириголового м'язу та плантарних згиначів стопи [21, 22].

Одноопорна фаза включає в себе середину опорної фази та завершальний етап опорної фази. До основних порушень під час одноопорної фази ходьби належить: надмірне плантарне та дорсальне згинання стопи, надмірне згинання стегна та колінного суглобу, контрлатеральне опадання тазу, нахил тулуба вперед та вбік.

Повний контакт стопи з підлогою обумовлений наступними розладами ходьби: надмірне дорсальне згинання стопи, надмірне згинання стегна та коліна є причиною усіх трьох відхилень, оскільки коліно є зігнутим у наведеній вище фазі воно спрямовує реакцію дію сили опори попереду кульшового суглобу та позаду коліна. Ці зміни викликають м'язеву активність чотириголового м'язу, який в середині опорної фази немає активності. До основних причин надмірного дорсального згинання та надмірного згинання в стегні і в коліні є слабкість плантарних згиначів, контрактура колінного та кульшового суглобу, спастичність м'язів згиначів коліна [21, 22].

Надмірне плантарне згинання може супроводжуватися швидким перерозгинанням та перешкоджатиме руху тіла вперед. Воно зумовлене контрактурою гомілковоступневого суглобу, спастичністю плантарних згиначів, розладами пропріорецептивної чутливості та слабкості чотириголового м'язу. Якщо надмірне плантарне згинання виникає в фазі опори, коли п'ятка є піднята над поверхнею землі, воно спричиняє контрактуру гомілковоступневого та колінного суглобу, спастичністю плантарних згиначів стопи, спастичністю згиначів гомілки та різниці довжини ніг [21, 22].

Контрлатеральне опадання тазу. Дане порушення виникає у фазі опори за рахунок слабкості відвідних м'язів стегна. Нестабільність в тазі збільшує енергетичні витрати пацієнта та може бути однією з причин бокового нахилу тулуба, цей компенсаторний рух може вказувати також і на інші проблеми. Він залежить від фази ходьби на якій виникає та сторони на якій відбувається. Атипові, тривалі рухи в тулубі призводять до болю в попереку. Виникає боковий нахил в тулубі за рахунок іпсилатерального болю в кульшовому суглобі, компенсаторного руху для допомоги контрлатеральній кінцівці в маховій фазі та слабкості відвідних м'язів стегна. Нахил тулуба до переду часто супроводжується на всіх фазах ходьби.

Цей розлад ініціює порушення координації пацієнта та збільшує енергетичні затрати. Виникає за рахунок слабкості м'язів розгиначів стегна, контрактура в кульшовому суглобі, компенсаторний рух через розлади пропріорецепції [21, 22].

Переміщення вперед махової ноги є останнім ключовим моментом ходьби та включає в себе наступні фази: підготовчий етап махової фази, початковий етап махової фази, середній та завершальний етап махової фази. Обмежене згинання коліна на підготовчій та початковій фазі ходьби та надмірне згинання гомілки під час завершальної фази ходи. Обмежене згинання коліна на підготовчій фазі махової ноги викликано спастичністю чотириголового м'язу, порушенням селективного контролю, слабкістю плантарних згиначів та болю в гомілковоступневому суглобі. Дане відхилення викликане зазвичай за відсутності достатнього плантарного згинання та передую надмірному дорсальному згинанню на завершальному етапі опорної фази [21, 22].

Обмежене згинання коліна на початковому етапі махової фази, зазвичай починається підготовчій фазі та є першочерговим механізмом забезпечення кліренсу стопи, тим не менш необхідно диференціювати причини надмірного плантарного згинання, оскільки воно також може бути викликане розладами функцій стопи. До найбільш імовірних причин обмеженого згинання коліна відносять всі причини, що виникають на підготовчому етапі махової фази, слабкість м'язів стабілізаторів кульшового та колінного суглобів та спастичність м'язів розгиначів стегна. Недостатнє розгинання в колінному суглобі на завершальному етапі махової фази є основним розладом, що здійснює вплив на довжину кроку. Вкрай рідко недостатнє розгинання в колінному суглобі викликане надмірною ротацією тазу у горизонтальній площині. Це викликане деформацією кісток тазу і терапія таких процесів потребує оперативного втручання [21, 22].

Наведені вище проблеми потребують реабілітаційного втручання та включають в себе два основних компоненти: відновлення та компенсацію.

В наведеному вище алгоритмі втручання, що включає в себе оцінку координаційних можливостей пацієнта (визначення чи є потреба корекції), встановлення основних причин розладів ходьби, реабілітаційне втручання та повторне оцінювання ходьби (за алгоритмом діагностики). Наступний крок даного алгоритму безпосереднє реабілітаційне втручання.

Реабілітаційне втручання при надмірному плантарному згинанні стопи передбачає наступні компоненти: підбір ортезу на гомілковоступневий суглоб для забезпечення кліренсу стопи (90 градусів розгинання), тренування сили та витривалості дорсальних згиначів стопи (за присутності 1 балу по ММТ). Ортез виконує функції пасивного розтягу литкового і камбаловидного м'язу, запобігає виникненню міогенної контрактури, забезпечує фізіологічний кліренс стопи та запобігає появі патологічних компенсації під час ходьби. Тренування сили дорсальних згиначів передбачало максимальне та субмаксимальне навантаження з мінімальною кількістю підходів та разів виконання (3 підходи по 8 – 10 разів). Витривалість в свою чергу передбачає довготривалу фізичну активність з мінімальним навантаженням. За умови коли ініціатором надмірного плантарного згинання виступає спастика литкового і камбаловидного м'язу необхідно додати до тренування сили плантарних згиначів оскільки спастичний м'яз не є сильним, і за умови приросту сили буде збільшуватися селективний контроль і як наслідок зменшення спастики. Проте основною умовою тренування сили спастичного м'язу є відсутність провокації спастики під час тренування. Також для ефективного менеджменту спастичності застосовують медикаментозну терапію, яка включає баклофен та ін'єкції ботулінікотоксину.

Однією з причин перерозгинання колінного суглобу є порушення пропріорецепції. В нормі коли гомілка в колінному суглобі розгинається чотириголовий м'яз виконуючи ексцентричну м'язеву роботу утримує 5 градусів згинання в суглобі. При розладах пропріорецепції дана функція невиконується. Одним з основних компонентів тренування пропріорецептивного контролю є спочатку фасилітоване фіксування коліна в межах 5-10 градусів згинання і перенос центру ваги тіла на уражене коліно. За умови зменшення

перерозгинання рівень фасилітованого контролю буде зменшуватися. Наступним компонентом корекції даної проблеми є ортезування колінного суглобу для запобігання травматизації. Наступною причиною перерозгинання є спастичність чотириголового м'язу, терапія включає в себе тренування сили м'язу, медикаментозне лікування та ортезування суглобу. За умови слабкості чотириголового м'язу дана проблематика теж буде присутня, отже рішення включає в себе збільшення сили м'язу. Підчас надмірного плантарного згинання перерозгинання також буде присутнім. Саме тому коли перерозгинання в колінному суглобі є поєднане з надмірним плантарним згинанням стопи першочергово необхідно вирішити проблему з надмірним плантарним згинанням.

Контралатеральне опадання тазу є причиною слабкості стабілізаторів тазу. Фізична терапія такого роду відхилення включає в себе тренування сили та витривалості відвідних м'язів стегна.

Наступною проблемою, що включає в себе патологічна ходьба є боковий нахил тулуба. Він виникає за умови іпсилатерального болю в кульшовому суглобі. Менеджмент болю включає в себе суглобову гру, пасивні та активні вправи без навантаження та з виключенням дії сили земного тяжіння. Рухи виконуються по безболісній амплітуді та в межах 25 – 50 градусів від наявної. Боковий нахил тулуба можливий через слабкість відвідних м'язів стегна. Фізична терапія, за таких умов, включає тренування сили та витривалості відвідних м'язів. За наявності слабкості м'язів згиначів стегна пацієнт виконує компенсаторний нахил тулуба для зміни центру ваги тіла, для полегшення просування паретичної кінцівки вперед.

Нахил тулуба вперед можливий за умови слабкості розгиначів стегна неправильно підібраних засобів пересування. Реабілітаційне втручання включає в себе заміну ходунців та милиць на чотириточкову палицю та тренування сили розгиначів стегна.

Обмежене згинання коліна на підготовчому етапі махової фази спричинено спастичністю чотириголового м'язу, слабкістю плантарних згиначів стопи, порушенням пропріорецептивного контролю та болем в гомілковоступневому суглобі. Фізична терапія спрямована на зменшення спастики чотириголового м'язу за рахунок тренування сили, тренуванням пропріорецептивного контролю, збільшення приросту сили та витривалості плантарних згиначів стопи. Зменшення болю включає в себе вище наведені засоби вирішення даної проблематики.

Спастичність розгиначів стегна, слабкість стабілізаторів кульшового та колінного суглобів та причини розладів ходьби, що виникають на підготовчому етапі махової фази ініціюють надмірне згинання коліна на початковому етапі махової фази. Реабілітаційне втручання включає в себе тренування сили відвідних м'язів та чотириголового м'язу стегна. Зменшенню спастики зарахунок збільшення сили спастичного м'язу та вирішенню проблем, що виникають на підготовчому етапі махової фази.

Надмірне згинання коліна під час завершального етапу махової фази ходьби спричинено контрактуєю в колінному суглобі, слабкістю чотириголового м'язу та розладами моторного контролю. Менеджмент відновлення амплітуди руху в суглобі, за умови відсутності артрогенної контрактури, включає в себе пасивні та активні рухи амплітудою 75 – 100 відсотків від наявної, суглобову гру по третьому ступеню та постізометричну релаксацію (ПІР). Втручання сприводу слабкості чотириголового м'язу та пропріорецептивного контролю включає тренування моторного контролю та збільшення сили чотириголового м'язу.

Третім компонентом алгоритму реабілітаційного втручання виступає повторна оцінка патерну ходьби для визначення чи принесло реабілітаційне втручання позитивну динаміку у пацієнта. Повторну оцінку слід здійснювати за алгоритмом підбору клінічних інструментів діагностики ходьби у осіб після перенесеного мозкового інсульту.

Висновки. Обраний алгоритм реабілітаційного втручання спрямованого на відновлення чи компенсацію патологічної ходьби має на меті глибоку орієнтацію фізичного терапевта на розуміння проблематики розладу та ефективної її корекції. Він дає змогу відповідно до

обстеження ходьби ефективно визначити причину порушення, підібрати та впровадити необхідні засоби фізичної терапії та вміло оцінити їх результативність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берштейн Н. А. Физиология движений и активность. М. : Медицина, 1990. 494 с.
2. Виленский Б. С., Яхно Н. Н. Ишемический инсульт. СПб. : Фолиант, 2007. 288 с.
3. Витензон А.С. Закономерности нормальной и патологической ходьбы человека. М. : ЦНИИПП, 1998. 271 с.
4. Вукобратович М.К., Джованович М.Д. Активные экзоскелетоны: начало, состояние и будущее развитие // Проблемы машиностр. и автоматизац. 2007. 4: 7-16.
5. Демиденко Т. Д. Реабилитация при цереброваскулярной патологии. Л. : Медицина, 1989. 208 с.: ил.
6. Діагностика, комплексне лікування, реабілітація, профілактика і організаційні заходи з питань церебрального інсульту: Навч.-метод. посібник для слухачів системи до- та післядипл. підгот., лікарів всіх спец. / Зозуля І. та ін. К., 2005. 72 с.
7. Елифанов В. А. Реабилитация больных, перенесших инсульт. М. : МЕДпресс-информ, 2006. 256 с.: ил.
8. Завалишин И. А., Бархатова В. П. Спастичность // Невропат. и психиатр. 1986. №4. С.532-536.
9. Зінченко ОМ, Міщенко ТС. Стан неврологічної служби в Україні в 2015 році. Харків; 2016. 23 с
10. Ключков А.С., Теленков А.А., Черникова Л.А. Влияние тренировок на системе Лосомат на выраженность двигательных нарушений у пациентов, перенесших инсульт // Анн. клин. и эксперимент. невролог. 2011. 5(3). 20-25.
11. Кузнецова С. М. Этиопатогенез инсульта // Доктор. 2003. №3. С.13 – 16. URL : www.doctor.org.ua
12. Мухін В.М. Фізична реабілітація. К. : Олімпійська література, 2005.
13. Попов С. Н. Физическая реабилитация: учебник для академий и ин-тов физ. культуры. Ростов н /Д. : Феникс, 1999. 608с.
14. Хинтон Р. Инсульт // Неврология / под. ред. М. Самуельса. М., 1997. С. 293 – 317.
15. Черникова Л.А. (ред.). Восстановительная неврология: Инновационные технологии в нейрореабилитации. Москва: ООО «Издательство «Медицинское информационное фгенство», 2016. 344 с.
16. Черникова Л.А., Ключков А.С. Влияние тренировок на роботизированной системе Лосомат на мобильность при ходьбе у больных с постинсультными гемипарезами // Вопр. курортол. физиотер. и лечеб. физ. культ. 2014. 3: 13-18.
17. Demos, Gait analysis. URL: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK27235/> <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK27235/>), 2004.
18. Dmytruk M. B., Rokoshevska V. V. Algorithm for Selecting Clinical Instruments for the Assessment of Walking Function in Post-Stroke Patients // Jornal of physical education and sport. 2019. №19. P. 710-715.
19. Hindle KB, Whitcomb TJ, Briggs WO. Proprioceptive neuromuscular facilitation (PNF): Its Mechanisms and effects on Range of Motion and Muscular Function. J.Hum. Kinet. 2012;3(3):105-113.
20. Huang WC, Chen YJ, Chien CL, Kashima H, Lin KC. Constraint induced movement therapy as a paradigm of translational research in neurorehabilitation: reviews and prospects // Transl Res. 2011;3(1).48-60.
21. Perry J Giovan P. Harris Lj. Et al. The determinants of muscle action in the hemiparetic lower extremity // Clin Orthop. 131:71 – 89. 1978.
22. Rancho Los Amigos National Rehabilitation Center. LAREI, 2001.
23. Wolf SL. Revisiting Constraint Induced Movement Therapy: Are We Too Smitten With the Mitten? Is All Nonuse "Learned"? and Other Quandaries // Phys Ther. 2007;87:1212-23.

СИНДРОМ ПОЛИКИСТОЗНЫХ ЯИЧНИКОВ КАК ОДНА ИЗ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОЙ ГИНЕКОЛОГИИ

Одной из наиболее актуальных проблем гинекологической эндокринологии является синдром поликистозных яичников (СПКЯ). В статье этот синдром рассматривается как полиэндокринное заболевание, сопровождающееся нарушениями функций поджелудочной железы, коры надпочечников, яичников, гипоталамуса и гипофиза. Приведены сведения об этиологии, патогенезе, клинической симптоматике и лабораторно-инструментальных методах исследования.

Ключевые слова: синдром поликистозных яичников, бесплодие, ановуляция, гиперандрогения, инсулиночувствительность, инсулинорезистентность.

One of the most pressing problems of gynecological endocrinology is polycystic ovary syndrome (PCOS). In the article, this syndrome is considered as a polyendocrine disease, accompanied by impaired pancreatic function, adrenal cortex, ovary, hypothalamus and pituitary gland. Information is given on the etiology, pathogenesis, clinical symptoms, and laboratory and instrumental methods of research.

Key words: polycystic ovary syndrome, infertility, anovulation, hyperandrogenism, insulin sensitivity, insulin resistance.

Актуальность. Синдром поликистозных яичников представляет собой гетерогенное, наследственно обусловленное заболевание, с высокой распространённостью, характеризующееся хронической ановуляцией и бесплодием, гиперандрогенией (ГА) и кистозными изменениями яичников. Поэтому синдром поликистозных яичников остается одной из самых актуальных тем в акушерстве и гинекологии.

Впервые описал картину заболевания в 1721 г. итальянский учёный А. Валлиснери. Он описал молодых замужних женщин, страдающих бесплодием и ожирением, и имеющих два больших бугристых блестящих и белесоватых яичника, похожих на яйца голубя.

СПКЯ в основном встречается у женщин репродуктивного возраста, среди которых частота заболевания составляет 4-12% [3]. Несмотря на многочисленные исследования, этиология СПКЯ до сих пор окончательно не изучена. Установлено, что причинами развития заболевания могут быть повышенная секреция андрогенов, перенесенные воспалительные и инфекционные заболевания, наследственная предрасположенность к поликистозу яичников, миома матки, повышение уровня простагландинов, эндометриоз, нарушения обмена веществ, эндокринные заболевания, воздействие вредных внешних факторов, избыточный вес, резкая смена климата, психоэмоциональные потрясения, дисфункции иммунной системы, чрезмерные физические нагрузки [1].

В патогенезе поликистоза яичников особое значение придается патологическому снижению инсулиночувствительности периферических тканей, т.е. к развитию их инсулинорезистентности. В результате инсулинорезистентности организма, возникает компенсаторная гиперсекреция инсулина, приводящая к развитию гиперинсулинемии. Повышенный уровень инсулина в крови приводит к гиперстимуляции яичников и повышению секреции яичниками андрогенов и эстрогенов и нарушению овуляции, поскольку яичники сохраняют нормальную чувствительность к инсулину [5].

Так же, придаётся особое значение патологически повышенной инсулиночувствительности ткани яичников при сохранении нормальной чувствительности к инсулину периферических тканей. В этом случае уровень инсулина в крови в норме, однако реакция

яичников на стимуляцію нормальним уровнем инсулина патологически повышена, что опять приводит к гиперсекреции яичниками андрогенов и эстрогенов и нарушению овуляции [5].

Некоторые учёные придают значение повышенному уровню простагландинов и других медиаторов воспаления в ткани яичников и в фолликулярной жидкости у больных поликистозом яичников, также нарушениям регулирующих гипоталамо-гипофизарных влияний: избыточной секреции ЛГ, аномально повышенному соотношению ЛГ/ФСГ, повышенному «опиоидергическому» и пониженному дофаминергическому тону в системе гипоталамус-гипофиз [2].

Клиническая картина заболевания весьма индивидуальна и разнообразна. С одной стороны, заболевание может проявляться в виде ановуляторного бесплодия, а с другой стороны может имитировать картину гормонопродуцирующей опухоли. Но, несмотря на это, именно клиническая картина является его основным диагностическим критерием, а лабораторные и инструментальные методы диагностики при этом являются второстепенными. Из часто встречающихся клинических симптомов при СПКЯ являются: нарушение менструального цикла (аменорея или олиго-, опсоменорея), ановуляция, бесплодие, гирсутизм, нарушение жирового обмена, акантоз, избыточный рост волос, стрии на коже живота, акне, жирная кожа, себорея, андрогенная алопеция, психические нарушения в виде депрессии, дисфории и др. [6].

Основным методом диагностики СПКЯ является ультразвуковое исследование. К УЗ-признакам СПКЯ относятся: увеличение объема яичников (>8-9 мл), наличие множества фолликулов диаметром 3-8 мм (более 10-12), утолщенная строма повышенной эхогенности, занимающая более 25% объема яичника. Установлено, что наличие большого числа мелких фолликулов сочетается с более высоким уровнем ЛГ и тестостерона. [3, 4].

Гормональные исследования так же являются решающими в диагностике СПКЯ, которые основаны на определении в плазме крови связанных с белками половых стероидов. В крови определяют уровень ЛГ, ФСГ, тестостерона, пролактина, а также надпочечниковых андрогенов – ДЭА-сульфат, 17-оксипрогестерон. Характерным для СПКЯ является высокий уровень андрогенов, ЛГ и повышенный за счет этого индекс ЛГ/ФСГ (2,5-3 и более) [4, 6, 7].

Для СПКЯ также характерна дислипидемия (повышение уровня триглицеридов, холестерина, липопротеинов низкой и очень низкой плотности, снижение уровня липопротеинов высокой плотности), гиперинсулинемия, нарушение толерантности к глюкозе, признаки инсулинорезистентности тканей при тестировании по методу сахарной кривой [6, 7].

Для оценки, у женщин с СПКЯ, функции яичников на фоне проводимой терапии в динамике, используются тесты функциональной диагностики.

Исходя из вышеизложенного, синдром поликистозных яичников является полиэтиологической патологией, в патогенезе которого участвуют центральные механизмы гонадотропной функции гипофиза, местные яичниковые факторы, экстраовариальные эндокринные и метаболические нарушения, определяющие клиническую симптоматику и морфологические изменения яичников. Раннее использование инструментально-лабораторных методов исследования позволят своевременно поставить диагноз, начать соответствующее лечение, тем самым способствуя сохранению фертильности и предотвращению поздних осложнений данного синдрома.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Карр Б., Блэкуэлл Р., Азиз Р. (ред.). Руководство по репродуктивной медицине. Пер. с англ. под общей ред. И.В. Кузнецовой. М.: Практика; 2015.
2. Манухин И. Б., Тумилович Л. Г., Геворкян М. А. Клинические лекции по гинекологической эндокринологии. М.: ГЭОТАР-МЕЦИА, 2006; Издание 2: 340.

3. Синдром поликистозных яичников в репродуктивном возрасте (современные подходы к диагностике и лечению): Клинические рекомендации (протокол лечения): Письмо МЗ РФ от 10.06.2015 г. № 15–4/10/2–2814.
4. Чернуха Г. Е. Современные представления о синдроме поликистозных яичников. Consilium medicum, 2002. Т. 4. Приложение к № 10. С. 16–19.
5. Шилин Д. Е. Синдром поликистозных яичников: роль инсулино-резистентности и ее коррекция. Петрозаводск: ИнтелТек, 2004. 53 с.
6. Шестакова И.Г., Рябинкина Т.С. СПКЯ: новый взгляд на проблему. Многообразие симптомов, дифференциальная диагностика и лечение СПКЯ: Информационный бюллетень / Под ред. В.Е. Радзинского. М.: StatusPraesens; 2015.
7. Unfer V., Carlomagno G., Dante G., Facchinetti F. Effects of myo-inositol in women with PCOS: a systematic review of randomized controlled trials. Gynecol Endocrinol. 2012; 28(7):509-15.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

УДК 581.151:631.52:636.656

Володимир Вотик
(Вінниця, Україна)

КОНТРОЛЮВАННЯ БУР'ЯНОВОЇ РОСЛИННОСТІ В АГРОЦЕНОЗАХ НУТУ

Останніми роками посіви нуту стали стрімко поширюватись в Україні, спочатку на півдні, а потім в Лісостеповому регіоні. Для контролювання бур'янової рослинності та збільшення врожайності насіння нуту пропонується перед посівом насіння культури обробляти інокулянтom Ризобіфит в нормі витрати 1 л/т і біофунгіцидним препаратом Біополіцид в нормі витрати 100 мл/т та внесення ґрунтового гербіциду Фронт'єр Оптима, 72% к.е., в нормі витрат 1,2 л/га. Дані заходи сприяють зменшенню бур'янів до 91%, та можливість отримати врожайність насіння нуту на рівні 2,11 т/га.

Ключові слова: нут, насіння, бур'яни, біостимулятори, гербіциди, технологія, урожай.

In recent years, chickpea crops have grown rapidly in Ukraine, first in the south and then in the forest-steppe region. In order to control weed vegetation and increase the yield of chickpea seeds, it is suggested to cultivate the inoculum before sowing the crop seeds Rhizobophyte at a rate of 1 l/t and biofungic drug Biopolicide at a rate of 100 ml/t and application of soil herbicide Frontier optima, 72% ke, at a rate of 1,2 l/ha. These measures help reduce weeds by up to 91% and provide the ability to obtain 2,11 t/ha of chickpea seeds.

Key words: seeds, weeds, biostimulators, herbicides, technology, culture.

Головною ланкою світового агропромислового комплексу є галузь рослинництва адже людство використовує понад 93% продуктів харчування, вироблених з рослинницької продукції. Якщо враховувати використання кормів для потреб тваринництва, то значення галузі стає ще вагомішим [4].

Нут (*Cicer arietinum* L.) – одна з відомих зернобобових культур, яка наприкінці ХХ ст. зайняла третє місце за значенням серед зернобобових у світі після сої та гороху. Гарбанзо, chickpeas, турецький горох, горох баранячий, горох пупастий, пузирник, гнут, нохут та ін. – назви нуту в різних регіонах, що також свідчить про його популярність та поширеність у світі. За поживною цінністю, а саме за складом незамінних амінокислот, нут переважає всі інші види зернобобових культур, включаючи горох, квасолю та сою [1].

Серед переваг нуту, крім посухостійкості, варто виділити його поживну та біологічну цінність. Насіння нуту, яке містить до 31 % білка і до 7 % олії, має добрі смакові властивості, і його можна використовувати як на корм тваринам, так і для харчування людей, особливо дітей [2].

Агроценози нуту підвищують родючість ґрунту та поліпшують його структуру. Завдяки симбіотичній фіксації азоту нут здатний накопичувати азотні сполуки у ґрунті, засвоювати важкодоступні форми поживних речовин, має потужний фітомеліоративний потенціал. У зв'язку з цим, нут є хорошим попередником для інших культур у сівозміні, зокрема для озимої пшениці. Нут є досить перспективною зернобобовою культурою для умов Лісостепу України [3].

Розробка найбільш ефективної, найменш економічно та екологічно навантаженої системи контролю бур'янового компоненту із використанням хімічних засобів захисту рослин під час вирощування нуту за різних систем землеробства є надзвичайно важливим елементом інноваційного розвитку в галузі рослинництва. Підбір ефективних бакових сумішей гербіцидів із біологічно активними речовинами під різні види рослин є одним із актуальних напрямів вирощування високопродуктивних посівів. Проблема застосування

гербіцидів у бакових сумішах з іншими речовинами у посівах нуту досліджувалася як вітчизняними, так і закордонними вченими, зокрема їх дослідження були зосереджені на визначенні специфіки забур'янення посівів, однак комплексна дія гербіцидів і біологічних препаратів на забур'яненість та продуктивність посівів нуту практично не вивчалася.

Важливим резервом виробництва рослинного білка в Україні є розширення площ посіву та підвищення врожайності зернобобових культур, зокрема, нуту. Ґрунтово-кліматичні умови Вінницької області відповідають біологічним особливостям цієї культури. Вирощування нуту в Україні за останні роки істотно збільшилося, що пов'язано із значним розширенням напряму використання цієї культури як в нашій країні, так і в інших країнах світу. Тому, розробка найбільш ефективної, економічно та агроекологічно прийнятної системи контролю бур'янового компонента з використанням хімічних засобів захисту рослин тв. Біологічних препаратів при вирощуванні нуту за різних систем внесення є надзвичайно важливим елементом галузі рослинництва та розвитку економіки в цілому.

Серед видового складу бур'янів в ґрунті переважає насіння однорічних двосім'ядольних видів, яке складає 87-90% від загальної кількості. Фактичний видовий склад бур'янів у посівах різних культур формується в залежності від біологічних особливостей певної культури, ґрунтово-кліматичних умов зони та технологій вирощування.

Поширення бур'янів та їх видовий склад у посівах тих чи інших культур визначається екологічними особливостями окремих видів, тобто їх відношенням до основних факторів середовища – тепла, вологи, світла, тощо.

Важливим фактором, який знижує урожайність нуту, є бур'яни. Це пов'язано з тим, що нут у початковий період росту й розвитку дуже посилено розвиває кореневу систему і, водночас, повільно вегетативну масу, тому потребує захисту від бур'янів, які випереджають його в рості та розвитку. Результати досліджень свідчать, що в сегетальному угрупованні посіву нуту домінуюче положення за кількістю займають злакові однорічні (просовидні) бур'яни, насамперед, плоскуха звичайна і мишій сизий. Значно менше в посівах нуту дводольних малорічних і багаторічних бур'янів.

Через надмірне вологозабезпечення ґрунту в умовах весни 2019 року ґрунтові гербіциди не змогли в повній мірі забезпечити ефективний захист від бур'янів. Насіння лободи білої, щириці, ромашки не пахучої, поодинокі мишій проросли одночасно з рослинами нуту. Відмітимо також наявність ґрунтової кірки, розрив так званого ґрунтового екрану, що могло спричинити зниження ефективності, тому сходи рослин бур'янів дещо випередили рослини нуту. Особливо, це було помітно на контрольних ділянках.

Слабка конкуренція рослин нуту з бур'янами пов'язана насамперед із особливістю розвитку цієї культури на ранніх етапах, коли відбувається інтенсивний розвиток кореневої системи і повільний – надземної частини. В ці ранні періоди свого розвитку рослини нуту ще не в змозі повноцінно конкурувати з бур'янами. Останні ж, навпаки, є серйозними конкурентами, оскільки активно використовують елементи живлення, вологу та затіняють рослини.

Проведені систематичні облікові заміри інтенсивності появи сходів бур'янів у посівах нуту виявили ряд особливостей таких процесів. У посівах нуту першими з'являються сходи бур'янів з біологічної групи ранніх ярих – гірчиця польова, підмаренник чіпкий. Через 8-10 днів з'явилися види гірчаку березко видного та розлогого, лободи білої, споришу звичайного. За наступні 10 днів вегетації інтенсивність появи сходів сегетальної флори досягла максимуму, оскільки умови середовища були сприятливі, а рослини культури ще не створювали достатнє проективне покриття поверхні ґрунту. У цей час виявлено сходи пізніх ярих видів – щириця звичайна, півняче просо, види мишію.

Існують види, які не вимагають особливих температурних умов для проростання насіння це – плоскуха звичайна, мишій сизий, талабан польовий, види осотів, оптимальною температурою для яких є + 20-25 °С. Нашими дослідженнями встановлено, що в посівах нуту формувався змішаний тип забур'яненості, де переважають злакові види. Злакові види були

представлені мишієм сизим та курячим просом. Вони істотно відрізняються за біологічними та морфологічними особливостями та належать до різних ботанічних родин. Двосім'ядольні види бур'янів були представлені слідуючим видами: лобода біла, щирія звичайна, талабан польовий, гірчак розлоги, редька дика, осот рожевий.

Так, структура забур'янення агроценозу нуту була слідуюча: Всього нараховувалось 158 шт./м², серед них злакових – 97 і дводольних 61 шт./м² і знаходились вони у фазі 2-5 листків (Табл. 1).

Таблиця 1

Структура забур'янення агроценозу нуту в 2019 р, шт./м ²												
Злакові бур'яни				Дводольні бур'яни								
Всього злакових	Мишій зелений	Плоскуха звичайна	інші	Всього дводольних	Осот рожевий	Лобода біла	Щирія звичайна	Талабан польовий	Види гірчаків	Редька дика	Ромашка непахуча	інші
97	59	34	4	61	1	16	11	10	8	6	5	4
Всього												158

В Україні на сьогоднішній день офіційно не зареєстровано жодного гербіциду, дозволеного для використання на посівах нуту. В основному застосовуються агротехнічні заходи контролю бур'янів. Проте накопичений багаторічний досвід використання цілого ряду гербіцидів як в нашій, так і інших країнах. У зв'язку із цим, на посівах нуту вивчали ефективність і вибірковість таких ґрунтових препаратів, як Харнес, 90% к.е., та Фронт'єр Оптима, 72% к.е.

Дані гербіциди вносили після посіву нуту до появи сходів культури. Внесення гербіциду Харнес, 90% к.е., в нормі 3,0 л/га в ґрунт до появи сходів нуту приводить до зменшення бур'янової рослинності через місяць після внесення гербіциду до 88% в порівнянні з контрольними ділянками де заходи захисту від бур'янової рослинності не проводили. Даний препарат ефективно знищував однорічні злакові та дводольні бур'яни, до 56- 95% в порівнянні з контрольними ділянками. На період збирання нуту кількість бур'янів на 1м² становила 21 шт./м², тоді як на контрольних ділянках даний показник був у межах 145 шт./м². Захисна дія даного гербіциду, в першу чергу, проявлялась у зниженні чисельності й здатності накопичення сирі маси бур'янів. Даний препарат був менш ефективним проти однорічних дводольних бур'янів, до 73% в порівнянні з контролем. В результаті обліку через місяць після внесення відмічено, що чисельність злакових бур'янів становила 5 шт./м², а дводольних бур'янів було на рівні 14 шт./м². Водночас, на рослини багаторічних видів бур'янів (види осотів), що вегетували у посівах нуту, гербіцид помітної токсичної дії на проявив, тому вони мали змогу рости, розвиватись і накопичувати свою масу безперешкодно.

Перед збиранням насіння нуту на ділянках де вносився гербіцид Фронт'єр оптима, 72% к.е. в нормі витрати 1,2 л/га чисельність бур'янів становила 14 шт./м², а рівень забур'яненості в порівнянні з контрольними ділянками без захисту від бур'янів зменшився на 90%.

На ділянках, де крім внесення ґрунтового гербіциду Харнес насіння нуту перед посівом оброблялось мікробіологічним інокулянтм Ризобіфит та біофунгіцидним препаратом Біополіцид в нормі внесення 100 мл/т насіння відмічено позитивну роль препаратів. Насамперед, рослини нуту краще розвивались та мали гарний вигляд в порівнянні з контрольними ділянками і в незначній мірі конкурували з бур'янами. Відмічено, що на даних

ділянках кількість бур'янової рослинності зменшилась, в порівнянні з ділянками де вносився лише ґрунтовий гербіцид Харнес.

Так, кількість бур'янів через місяць після внесення гербіцидів на ділянках де насіння оброблялося біопрепаратами становила 16 шт./м², на ділянках де насіння не оброблялось але вносився ґрунтовий гербіцид Харнес кількість бур'янів була в межах 19 шт./м². На період збирання нуту кількість бур'янової рослинності на ділянках із обробкою насіння нуту біопрепаратами та внесенням до посіву гербіциду Харнес зменшилась на 90% в порівнянні з контрольними ділянками.

Найбільш високий рівень урожайності насіння нуту відмічено у варіанті де насіння культури перед посівом оброблялось біопрепаратами та до посіву нуту вносився ґрунтовий гербіцид Фронт'єр оптима, 72% к.е., в нормі 1,2 л/га, рівень урожайності насіння нуту був у межах 2,25 т/га.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бушулян О. В., Січкарь В. І. Нут: генетика, селекція, насінництво, технологія вирощування: монографія. Одеса. 2009. 248 с.
2. Бушулян О. В., Січкарь В. І. Сучасна технологія вирощування нуту. Методичні рекомендації. Одеса. СГІ-НЦНС. 2011. 31с.
3. Кириченко В. В., Петренкова В. П., Кобизєва Л. Н. та ін. Основи управління продукційним процесом польових культур: монографія. Х. ФОП Бровін О. В. 2016. 712 с.
4. Петриченко В. Ф., Лихочвор В. В. Сучасні технології у рослинництві в історичному ракурсі і світлі євроінтеграційних викликів // Вісник аграрної науки. № 9. 2017. С. 5-10.

УДК 633:[620.925:58]:63:57

*Віталій Дековець, Максим Кулик
(Полтава, Україна)*

АГРОЕКОЛОГІЧНІ ТА БІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІСКАНТУСУ ГІГАНТСЬКОГО

У публікації наведено агроекологічні та біологічні особливості міскантусу гігантського (M. × giganteus). Подано результати впливу агрозаходів вирощування на врожайність культури. Установлено, що удосконалення елементів технології вирощування має вплив на збільшення врожайності міскантусу гігантського.

Ключові слова: міскантус гігантський, біологія, екологія, агротехніка, урожайність, біомаса.

The publication presents the agro-ecological and biological features of giant miscanthus . The results of the influence of agro-cultivation measures on crop yield are presented. Improvements that an elements of cultivation technology to have an effect on increasing the yield of the giant miscanthus.

Keywords: giant miscanthus, biology, ecology, agrotechnics, yield, biomass.

Для зменшення використання непоновлюваних джерел енергії, залучення біомаси енергетичних культур до паливно-енергетичного комплексу нашої країни на даний час, набуває актуального значення.

З поміж енергетичних культур міскантус є однією з рослин, у якої низька собівартість виробництва фіто маси – сировини для біопалива, та висока продуктивність надземної вегетативної маси за багаторічного циклу використання. Вирощувати цю культуру рекомендують на маргінальних землях (не сільськогосподарського призначення).

Як відмічає М. В. Роїк із співавторами, сприятливі ґрунтово-кліматичні умови та достатня кількість вільних земель для вирощування енергокультур, дозволяють Україні в достатній кількості виробляти біопалива [11]. Що, в свою чергу сприятиме розвитку біоенергетики та дозволить Україні зміцнити її економічну, політичну складову та енергетичну незалежність.

Міскантус вивчають у різних ґрунтово-кліматичних зонах України: в Національному ботанічному саду ім. М. М. Гришка, на Веселоподільській, Ялтушківській дослідних станціях, в Борщівському агротехнічному коледжі (Тернопільська область), Львівській філії УкрНДІВП ім. Л. Погорілого та інших установах.

Міскантус гігантський (*M. × giganteus*) – це тетраплоїдний гібрид міскантусу китайського і міскантусу цукровіткового, багаторічна трав'яниста рослина з родини тонконогових (*Poaceae*). Рослини міскантусу високорослі (висота рослин варіює в межах від 2,0 до 5,0 м). Кількість пагонів, що формуються в куці – від 10 до 70 шт. Стебло у міскантусу пряме, добре облиствлене (листіків на стеблі може бути 11–15 штук). Рослини міскантусу формують вегетативні органи розмноження – ризоми, у одній рослині їх може бути від 18 до 37 шт. [8].

Рослини міскантусу закінчують свою вегетацію восени, в цей час листки опадають, формуючи мульчуючий шар та забезпечують ґрунт органічною речовиною. Стебла міскантусу збирають взимку або на початку весни, а отримана фітомаса може використовуватися для виробництва паливних брикетів, пелетів (гранул) [7]. Рослини міскантусу здатні забезпечувати щорічно (впродовж 15 років) збір сухої маси до 20 т/га, що містить до 90 ГВт·год енергії [12].

Міскантус є джерелом вуглець-нейтральної сировини; багаторічні насадження знижують ерозійні процеси; покращують біорізноманіття і мікроклімат; сприяють накопиченню органічної речовини та гумусу, а також розвитку ґрунтової фауни; слугують для фітореMediaції; мінімізують використання гербіцидів, пестицидів і мінеральних добрив, та ін. [16].

На даний час проведено низку дослідження щодо впливу умов вирощування на продуктивність міскантусу гігантського. Встановлено, що міскантус може культивуватись на середньощільних ґрунтах, на піщаних і супіщаних ґрунтах із низьким рівнем ґрунтових вод та на полях зі схилом до 7° [14]. Іншими науковцями доведено здатність міскантусу гігантського формувати потужний стеблостій на маргінальних та рекультивованих землях, забезпечуючи стабільні та високі врожаї, потенціал яких збільшується при застосуванні добрив та зрошення [13].

При вирощуванні енергетичних культур важливим є якість садивного матеріалу за обґрунтованої схеми його висаджування. Визначено, що оптимальною густотою стояння рослин міскантусу гігантського є 15 тис. шт./га за маси ризом 30–60 г [5]. У іншій публікації акцентована увага на глибину висаджування садивного матеріалу міскантусу (8–10 см), особливості росту і розвитку рослин, формування ними продуктивного потенціалу культури [1].

Вивчаючи способи висаджування міскантусу гігантського М. Я. Гументик визначив оптимальну схему (45×50 см), що дозволило отримати 484 тис. ризом на 1 га. Автор рекомендує викопувати посадковий матеріал міскантусу через один рядок (для отримання нового садивного матеріалу масою 30–40 г), а інший залишити для подальшого вирощування. При цьому площа живлення рослин збільшується до 90×50 см [2].

Встановлено вплив регуляторів росту рослин Агростимуліну та Регопланту на показники приживлюваності ризом міскантусу гігантського, збільшення висоти рослин, кількості стебел у куці та їх облиствленості, а також коефіцієнту хлорофілу [4].

З вивчення впливу азоту на рослини міскантусу гігантського виокремлюються публікації, в яких обґрунтовано позитивний ефект на збільшення врожайності культури за внесення підвищених доз азоту (від 90 до 200 кг/га), дія яких підсилюється при іригації насаджень [15, 17].

В ґрунтово-кліматичних умовах центрального Лісостепу України визначено збільшення вмісту органічної речовини в ґрунті та підвищення врожайності біомаси міскантусу гігантського за сумісного вирощування з бобовими культурами [9]. Поряд з цим, встановлено ефективність використання змішаних посівів двох злакових культур проса прутноподібного і міскантусу в плані збільшення виходу сухої біомаси та енергії з плантації. Цей спосіб вирощування, згідно даних автора, забезпечує високу продуктивність біомаси, зменшуючи вилягання рослин в зимовий період, раціональне використання площі енергоплантації, економію виробничих затрат при збиранні біомаси [3].

Визначено, що найбільший вплив на врожайність та економічну ефективність виробництва біомаси міскантусу гігантського є застосування вдосконаленої технологією вирощування, що передбачала висаджування культури за схемою 60×60 см і застосування щорічного весняного підживлення рослин азотом [6].

Авторами встановлено, з урахуванням біологічних особливостей культури, обґрунтування вибору ділянки для закладки енергоплантації, підготовки ґрунту, застосування добрив, способи вирощування і висаджування садивного матеріалу, догляду за рослинами під час вегетації та збирання врожаю дозволить отримати біоенергетичну сировину, виробництво із неї біопалива, використання якого дозволить знизити енергетичну залежність України [10].

Отже, потенціал врожайності міскантусу гігантського залежить від біологічних особливостей культури, способів обробітку ґрунту, норми, строків та схеми висаджування ризом, застосовування добрив і біопрепаратів, та інших факторів. Впровадження результатів досліджень по міскантусу гігантського у виробництво забезпечить: формування високої врожайності фітомаси рослин спеціальними прийомами вирощування, збирання й післязбиральної обробки біомаси для послідувочої енергоконверсії – перетворення енергії з одного виду в інший.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ганженко О. М., Гументик М. Я., Квак В. М., та ін. Вплив глибини садіння ризомів міскантусу на їх проростання. Біоенергетика. 2013. Вип. № 1. С. 36–38.
2. Гументик М. Я. Вплив способу садіння міскантусу гігантського на продуктивність ризом в умовах Лісостепу України. Біоенергетика. 2013. Вип. № 1 (9). С. 26–29.
3. Гументик М. Я. Особливості технології змішаного вирощування біоенергетичних злакових культур для виробництва біопалива. Біоенергетика. 2019. Вип. № 1 (13). С. 16–18.
4. Зінченко О. В. Оцінка впливу регуляторів росту на інтенсивність фотосинтезу, приживаність, морфологічні показники міскантусу гігантського. Наук. праці Інститут. біоенергет. культур і цукрових буряків. Вип. 19. С. 47–50.
5. Квак В. М. Вплив маси ризомів міскантусу та густоти їх садіння на енергетичну продуктивність біомаси. Зб. наук. праць Інституту біоенергет. культур і цукрових буряків. Київ, 2013. Вип. 17, Т. 1. С. 146–151.
6. Кулик М. І., Сиплива Н. О., Рожко І. І. Урожайність та ефективність виробництва біомаси енергетичних культур залежно від елементів технології вирощування. Таврійський науковий вісник. Вип. 104, 2019. С. 11–12.
7. Курило В. Л., Кулик М. І., Калініченко О. В. Енергетичні культури : підручник. Полтава, 2019, 300 с.
8. Курило В. Л., Рахметов Д. Б., Кулик М. І. Біологічні особливості та потенціал урожайності енергетичних культур родини тонконогових в умовах України. Вісник Полтавської державної аграрної академії. Вип. 1 (88), 2018. С. 11–17.
9. Литвиненко О. В., Кулик М. І. Закономірності формування урожайності за сумісного вирощування міскантусу гігантського з бобовими культурами. Збірник тез доповідей за матеріалами доповідей ХХІХ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Весняні наукові читання – 2019», 15 квітня 2019 року. С. 37–42.

10. Рахметов Д. Б., Каленська С. М., Федорчук М. І., та ін. Методичні рекомендації з оптимізації технології вирощування міскантусу в різних ґрунтово-кліматичних зонах України. Видавничий центр «Колос»: ДВНЗ «Херсонський державний аграрний університет», 2017. 22 с.
11. Роїк М. В., Курило В. Л., Гументик М. Я., та ін. Енергетичні культури для виробництва біопалива. Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Полтава, 2010. Т. 7. С. 12–15.
12. Роїк В. М., Курило В. Л., Гументик М. Я. та ін. Роль і місце фітоенергетики в паливно–енергетичному комплексі України. Біоенергетика. 2011. Вип. № 1. С. 6–7.
13. Харитонов М. М., Бабенко М. Г. Придатність різних едафічних конструкцій моделей техноземів для вирощування *Miscanthus × giganteus*. Раціональне використання ресурсів в умовах екологічно стабільних територій : колективна монографія / за ред. П. В. Писаренка, Т. О. Чайки, І. О. Яснолоб. П.: ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2018. С. 106–113.
14. Хіврич О. Б., Курило В. Л., Квак В. М. Енергетичні рослини, як сировина для біопалива. Пропозиція. 2011. Вип. № 6. С. 68.
15. Ercoli L., Mariotti M., Masoni A., Bonari E. Effect of irrigation and nitrogen fertilization on biomass yield and efficiency of energy use in crop production of *Miscanthus*. Field Crops Research. 1999. Vol. 63 : 3–11.
16. Kulyk M., Galytska M., Samoylik M., Zhornyk I. Phytoremediation aspects of energy crops use in Ukraine. Agrology, 2019. 2 (1) : 65–73.
17. Lewandowski I., Schmidt U. Nitrogen energy and land use efficiencies of miscanthus reed canary grass and triticale as determined by the boundary line approach. Agriculture, Ecosystem and Environment. 2006. Vol. 112 : 335–346.

УДК 581.151:631.52:636.656

Олександр Дідик, Юрій Шкатула
(Вінниця, Україна)

ВПЛИВ БІОЛОГІЧНИХ ПРЕПАРАТІВ НА УРОЖАЙНІСТЬ ГОРОХУ

Зернобобові культури займають особливе місце в зерновому і кормовому балансі країни. В Україні до найбільш поширених у лісостеповій зоні зернобобових культур належить горох. Обробка насіння гороху посівного перед сівбою композицією біологічних препаратів Ризобіфит в нормі використання 1 л/га і стимулятора росту рослин Регоплант в нормі витрати 50 мл/т, та у фазу початку бутонізації проведення позакореневого підживлення мікродобривом Омекс 3Х в нормі витрати 3,0 л/га, сприяє отриманню врожайності насіння гороху на рівні – 2,77 т/га.

Ключові слова: горох, насіння, інокуляція, стимулятори росту, мікродобрива, технологія, урожайність.

Cereal crops occupy a special place in the grain and fodder balance of the country. In Ukraine, peas are the most common in the forest-steppe zone of legumes. Treatment of seeds of peas sown before sowing composition of biological preparations Rizobofit in the rate of use of 1 l/ha and plant growth stimulator Regoplant at a rate of 50 ml/t, and in the beginning phase of budding of foliar fertilizer feeding Omex 3X at a consumption rate of 3,0 l/ha, contributes to the yield of pea seeds at the level of 2,77 t/ha.

Key words: peases, seeds, inoculation, growth promoters, microfertilizers, technology, fertilizers.

Горох (*Pisum L.*) – одна з найбільш поширених зернобобових культур в Україні. Вирощування і виробництво продукції зернобобових культур є надзвичайно важливим чинником у контексті виконання національної програми «Зерно України», яка передбачає одержання щорічно 80 млн т зерна [4].

Одержання високих і сталих врожаїв сортів гороху значно залежить від вчасного проходження стадій росту й розвитку, які визначаються як сортовими особливостями культури, так і погодно-кліматичними умовами років. Ріст і розвиток є однією з найвагоміших агробіологічних особливостей сільськогосподарських культур, яка відображає певну взаємодію генотипу рослини із комплексом технологічних прийомів та агрокліматичних ресурсів регіону вирощування.

На сьогодні основними проблемами, які виникають перед виробниками гороху, є: недотримання науково-обґрунтованої технології вирощування культури без урахування її біологічних особливостей; використання застарілих технологій вирощування та низькопродуктивних, малостійких до хвороб та шкідників, вилягання та осипання зерна рослин сортів [1].

Використання біологічних препаратів має важливе значення у вирішенні проблеми рослинного білка, ресурсо- та енергозбереженні у технологічних процесах вирощування сільськогосподарських культур, екологізації землеробства, збереженні і підвищенні родючості ґрунту. Тому, розробка та застосування технологічних прийомів при вирощуванні гороху посівного які забезпечать максимальну прибавку урожайності насіння гороху та збільшенню відповідних якісних показників у конкретних ґрунтово-кліматичних умовах є важливою науковою проблемою.

Академік Петриченко В. Ф., у своїй праці відмічає, що інтенсивні технології сприяють оптимізації виробничих витрат з урахуванням екологічної безпеки довкілля та підтримують відносну рівновагу агроєкосистем [2].

Розвиток біологізації вирощування рослин – важлива наукова і виробнича проблема, від успішного розв'язання якої значною мірою залежить рівень конкурентно-спроможності продукції сільського господарства на світовому, європейському і внутрішньому ринках, екологічний стан довкілля.

Провідним завданням у інтенсивній технології вирощування гороху є формування агроценозу посівів з раціональним використанням природних ресурсів за допомогою сучасних сортів, адаптованих до ґрунтово-кліматичних умов. Досягти максимальної реалізації генетичного потенціалу сортів гороху у господарському врожаї можливо лише за оптимізації умов вирощування шляхом правильного поєднання дії структурних елементів технології (сорт, система удобрення, інокуляція, система захисту).

Проведення позакоренових підживлень є ефективним способом удобрення сільськогосподарських культур в тому числі і гороху. Слід зазначити, що такий спосіб живлення рослин відомий давно, але поширення набув в останні роки. Особливо ефективним є листкове (позакореневе) внесення мікроелементів. Ефективність листового застосування мікроелементів у багато разів вища порівняно із внесенням у ґрунт.

Позакореневе підживлення – це агротехнічний прийом, який застосовується для швидкої корекції дисбалансу елементів живлення і збільшення споживання їх кореневою системою. У рослини, як єдиного цілого організму, існує тісний зв'язок між усіма життєво важливими процесами, зокрема, між корневим і позакореневим живленнями. Тому позакореневі підживлення потрібно розглядати як технологічний прийом, який за певних умов підвищує ефективність внесення у ґрунт добрив та використання родючості ґрунту. Доведено, що застосування позакоренового підживлення підвищує споживання елементів живлення з ґрунту на 15-20, а в деяких випадках – на 30 % [3].

На ефективність засвоєння мікроелементів особливо впливає форма, у якій вони знаходяться. Так, загальновідомо, що найбільш ефективною є хелатна, у якій мікроелемент

знаходиться у зв'язку хелатуючим агентом. Ефективність хелатів при позакореновому живленні, за різними дослідженнями, у 5-10 разів краща порівняно з сольовими формами.

Одержання високих і сталих врожаїв сортів гороху значно залежить від вчасного проходження стадій росту й розвитку, які визначаються як сортовими особливостями культури, так і погодно-кліматичними умовами років. Ріст і розвиток є однією з найвагоміших агробіологічних особливостей сільськогосподарських культур, яка відображає певну взаємодію генотипу рослини із комплексом технологічних прийомів та агрокліматичних ресурсів регіону вирощування.

Ріст і розвиток – є одними із найголовніших процесів в онтогенезі рослинного організму. І від того, наскільки фактори зовнішнього середовища, в тому числі і антропогенний вплив, забезпечують потреби в період проходження фаз росту і розвитку, буде залежати ефективність вирощування культури у регіоні.

Основними показниками, за якими можна характеризувати інтенсивність процесів росту та розвитку є тривалість проходження основних періодів онтогенезу і динаміка висоти та середньодобових лінійних приростів рослин. Супутніми показниками, які опосередковано можуть характеризувати інтенсивність процесів росту та розвитку є динаміка густоти і виживаності рослин в агробіоценозах, показники водоспоживання та мінерального живлення рослин. Біометричні показники є результируючими, оскільки по їх величині ми можемо характеризувати ефективність використання рослинами факторів життя.

Протягом вегетаційного періоду більш активний ріст і розвиток рослин відмічено у варіантах, де обробляли насіння перед посівом мікробіологічним препаратом Ризобофит, стимулятором росту Регоплант та мікродобривом Омекс 3Х, що забезпечило збільшення тривалості вегетаційного періоду в середньому за 2018-2019 роки сорту Улус на 19 днів, при порівнянні з контрольними варіантами. Слід також відмітити, що у варіантах досліді, де насіння обробляли мікробіологічним препаратом в порівнянні з варіантами без обробки сходи рослин гороху у даних варіантах з'явилися на три дні раніше.

На варіантах де насіння гороху сорту Улус перед посівом оброблялось інокулянтм Ризобофит в нормі витрати 1,0 л/т насіння і стимулятора росту Регоплант, в нормі витрати 50 мл/т відмічено, що тривалість вегетації збільшилась на 12 днів у порівнянні з контрольними ділянками. Тривалість вегетації сорту гороху Улус тривала у середньому за два роки - 84 днів. Отже, відмітимо, що на тривалість основних періодів росту та розвитку рослин гороху впливали не тільки кліматичні умови, а й фактори, які вивчалися в досліді, а саме інокулянт, стимулятор росту та мікродобрива.

Норма посіву сортів гороху з врахуванням польової схожості насіння сортів гороху становила 1,3 млн. схожих насінин на га. Дані спостережень зведені в таблиці 1., з якої видно, що на густоту стояння рослин гороху значний вплив мали гідротермічні умови та фактори що вивчаються: обробка насіння інокулянтм Ризобофит, стимулятора росту.

Так, у фазу повні сходи можна відмітити позитивну дію мікробіологічного препарату Ризобофит. На варіантах де його використовували густота стояння рослин гороху сорту Улус становила 1,16 млн. схожих насінин на 1 га. Вищі показники густоти стояння рослин гороху було відмічено у варіантах де насіння гороху оброблялось інокулянтм та стимулятором росту. Так, у фазу дозрівання гороху нараховувалось 1,05 млн./га, виживання рослин була в межах 80,8%.

Найбільш значущим агротехнічним заходом покращення ефективності азотфіксації є інокуляція насіння бактеріальними добривами на основі активних культур мікроорганізмів з такими фізіологічними ознаками, як здатність фіксувати атмосферний азот, переводити нерозчинні сполуки фосфору у засвійні рослинами форми, продукувати речовини фітогормональної дії. Ефективність інокуляції різна і залежить від характеру взаємовідносин макро- і мікросимбіонта в кожному окремому випадку, комплексу екологічних умов за достатнього забезпечення макро- та мікроелементами.

Отже, сучасні технології вирощування інтенсивних сортів гороху вусатого типу мають базуватись на оптимальному поєднанні складових комплексу факторів, серед яких найважливішими залишається сорт та передпосівна обробка насіння мікробними препаратами.

Головну роль в накопиченні азоту в ґрунті належить симбіозу бульбочкових бактерій з бобовими рослинами. Значення цієї групи мікроорганізмів для фіксації азоту дуже велике. Описано близько 1300 видів бобових рослин, і більшість з них фіксують азот. Ефективне використання діяльності цих бактерій збільшують родючість ґрунту, економить значну кількість мінеральних азотних добрив і в кінцевому результаті одержують високі стабільні урожаї вирощуємих культур. Але в ґрунті далеко не завжди знаходиться достатня кількість бульбочкових бактерій, здатних продуктивно зв'язувати молекулярний азот. Тому збільшити ефективність фіксації атмосферного азоту в таких регіонах можна тільки шляхом застосування бактеріальних препаратів, які збагачують ґрунт високоефективними бульбочковими бактеріями.

Результати наших досліджень дають підставу стверджувати, що за рахунок обробки насіння гороху перед посівом інокулянтном та стимулятором росту можливо керувати майбутнім урожаєм гороху посівного, завдяки покращенню таких ознак, як кількість бобів і насіння, маса насіння тощо. У середньому за роки досліджень було встановлено, що показники кількості бобів, насіння та маси 1000 насінин гороху посівного в значній мірі залежали від факторів, які були поставлені на вивчення. Відповідно рівень урожайності зерна гороху зростає із збільшенням індивідуальної продуктивності рослин.

Так, при вирощуванні гороху сорту Улус у контрольному варіанті, урожайність зерна в середньому становила 2,31 т/га. Обробка насіння гороху перед сівбою азотфіксуючим препаратом Ризобофит сприяло збільшенню урожайності насіння гороху на 0,20 т/га в порівнянні з контролем. Найбільша прибавка урожаю насіння гороху була відмічена на ділянках де насіння оброблялось композицією препаратів Ризобофит + Регоплант + Омекс 3Х і становила 0,46 т/га в порівнянні з контролем, відповідно рівень урожайності насіння гороху становив в середньому за роки досліджень 2,77 т/га.

Таким чином, передпосівна обробка насіння гороху азотфіксуючими мікробними препаратами, стимуляторами росту та мікродобривами дасть змогу розробити високоефективні екологічно безпечні технології вирощування гороху, які забезпечуватимуть не тільки одержання високих сталих урожаїв, а також збалансоване забезпечення рослин азотом, зменшення норм внесення мінеральних добрив та відтворення родючості ґрунтів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артюхов А. Й. Надежная технология возделывания гороха на семена. Земледелие. 1996. №3. С. 29.
2. Петриченко В.Ф. та ін. Науково-практичні рекомендації щодо оптимального співвідношення сільськогосподарських культур у сівоzmінах у різних ґрунтово-кліматичних умовах. Вінниця. Інститут кормів та сільського господарства Поділля НААН. 2017. 24 с.
3. Темрієнко О. О. Симбіотична продуктивність та урожайність насіння сої залежно від інокуляції та позакореневих підживлень в умовах Лісостепу Правобережного // Збірник наукових праць ВНАУ. Сільське господарство та лісівництво. 2018. Вип. 9. С. 187-199.
4. Черенков А. В. Шевченко М. С. Стратегія виробництва зернобобових культур і сої в Степу України // Вісник аграрної науки. №1. 2017. С.13-18.

УРОЖАЙНІСТЬ ЗЕРНА КУКУРУДЗИ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ХІМІЧНОГО ЗАХИСТУ

В посівах кукурудзи формувалася змішаний тип забур'яненості, де переважають двосім'ядольні види бур'янів: всього нараховувалось 126 шт./м², серед них злакових – 56 і дводольних 70 шт./м². Для зменшення бур'янів слід використовувати ґрунтовий гербіцид Харнес, 90% к.е. у зменшеній дозі (1,5 л/га), та страховий гербіцид Тітус, 25% в.г. у нормі (0,03 кг/га) + Тренд 90, в результаті чого можна отримати урожайність зерна кукурудзи на рівні 8,6 т/га.

Ключові слова: кукурудза, агроценоз, технологія, бур'яни, гербіциди, урожайність.

A mixed type of weed was formed in maize crops, dominated by two-seeded weeds: a total of 126 unit /m², including cereals - 56 and two-section 70 units/m². Harness soil herbicide, 90% kE, should be used to reduce weeds. at a reduced dose (1,5 l/ha), and Titus insurance herbicide, 25% yoy. normal (0,03 kg/ha) + Trend 90, as a result, corn yields of 8,6 t/ha can be obtained.

Key words: corn, agrocenosis, technology, weeds, herbicides, yield.

Кукурудза – культура високо інтенсивного типу, яка при додержанні всіх агротехнічних вимог вирощування може формувати високі врожаї. Вона є лідером світового зерновиробництва [1,3].

За площею посіву кукурудза посідає третє місце в світі після пшениці та рису. При вирощуванні кукурудзи прибуток часто вищий, ніж у інших зернових культур. Тому площі посіву цієї культури постійно збільшуються. На збільшення виробництва впливають зростання урожайності на 2% та розширення посівної площі під культурою на 2,7 млн га. Станом на 10.06.2016 р. кукурудза на зерно в Україні становила 4,4 млн га [2].

Однією із причин зниження врожаю кукурудзи на зерно є забур'яненість посівів, особливо в початковий період росту кукурудзи.

Серед ряду заходів найбільш ефективним методом боротьби з бур'яноюю рослинністю є хімічний, який направлений на збільшення його ефективності, швидкій окупності та гарантії екологічного захисту.

Поширення бур'янів та їх видовий склад у посівах тих чи інших культур визначається екологічними особливостями окремих видів, тобто їх відношенням до основних факторів середовища – тепла, вологі, світла, тощо. На погодні умови по-різному реагують не тільки біологічні групи, а й окремі види бур'янів. Так, в умовах з підвищеною вологістю ґрунту краще проростають сушениця болотна, сокирки польові, лобода біла, гірчаки, метлюг звичайний, подорожник великий. За умов з помірною вологістю виділяються – зірочник середній, шпегель звичайний, мак-самосійка, гірчак шорсткий, щиріця звичайну та інші. А от для посушливих умов характерні – підмаренник чіпкий, вівсюг звичайний, осоти, талабан польовий.

Нашими дослідженнями встановлено, що в посівах кукурудзи формувалася змішаний тип забур'яненості, де переважають двосім'ядольні види бур'янів: лобода біла (*Chenopodium album* L.), щиріця звичайна (*Amaranthus retroflexus* L.), талабан польовий (*Thlaspi arvensis* L.), гірчак розлогий (*Poligonum scabrum* Moench.), редька дика (*Raphanus raphanistrum*), осот рожевий (*Cirsium arvense* (L.) Scop.). Злакові види були представлені мишієм сизим (*Setaria glauca* (L.) Pal. Beauv.) та курячим просом (*Echinochloa crus-galli* (L.) Pal. Beauv.). Вони істотно відрізняються за біологічними та морфологічними особливостями та належать до різних ботанічних родин.

Так, структура забур'янення агроценозу кукурудзи була слідуюча: всього нараховувалось 126 шт./м², серед них злакових – 56 і дводольних 70 шт./м² (Табл. 1).

Таблиця 1

Структура забур'янення агроценозу кукурудзи на зерно
(середнє за 2018-2019 рр.), шт./м²

Злакові бур'яни					Дводольні бур'яни								
Всього злакових	Пирій повзучий	Види мишію	Куряче просо	інші	Всього дводольних	Осот рожевий	Лобода біла	Щириця звичайна	Талабан польовий	Види гірчаків	Редька дика	Ромашка непахуча	інші
56	5	29	20	2	70	1	14	10	5	11	10	13	6
Всього					126								

Оптимальний вибір застосування гербіцидів у значній мірі впливає на продуктивність і вдосконалення технології вирощування кукурудзи на зерно. Але в цьому випадку існують труднощі з підбором препаратів, оскільки рослини кукурудзи чутливі до дії гербіцидів і в її посівах на протязі всього вегетаційного періоду проростають різні види бур'янів. Тому, гербіциди повинні бути довгодіючими та з широким спектром знищення бур'янів. Грунтові гербіциди відіграють важливу роль при вирощуванні багатьох культур. Вони мають ряд переваг перед гербіцидами інших груп. При їх застосуванні посіви сільськогосподарських культур на ранніх етапах свого росту залишаються без бур'янів. Грунтові гербіциди можна вносити в різні періоди (до посіву, під час посіву, до сходів культурних рослин), що дозволяє раціонально використовувати робочу силу і матеріальні ресурси.

Під час проведення досліджень, у посівах кукурудзи нараховували 142-146 шт/м² рослин бур'янів, 60 – 70% від всієї кількості складали малорічні злакові бур'яни, а саме: мишій сизий, плоскуха звичайна, куряче просо. Присутнім був у посівах і пирій повзучий. Іншу частину займали дводольні бур'яни: ромашка непахуча, лобода біла, грицики звичайні, гірчаки.

З ґрунтових гербіцидів ми досліджували дію препарату Харнес. Проведені нами дослідження показали високу гербіцидну та економічну ефективність використання препарату Харнес. Через 30 днів після внесення гербіциду Харнес в нормі витрати 2,0 л/га в посівах кукурудзи нараховувалось лише 11 шт/м² рослин бур'янів. Дана кількість на 92% менша порівняно із забур'яненістю контрольного варіанту, де бур'яни не зазнавали впливу господарської діяльності. В посівах залишилось 4 рослини злакових бур'янів, 2 рослини ромашки не пахучої та 3 рослини лободи білої. Ефективність знищення однорічних двосім'ядольних і злакових бур'янів через 60 днів після внесення харнесу становила 91% порівняно із контролем. Перед збиранням врожаю забур'яненість посіву кукурудзи становила 14 шт/м². Цей показник на 89% менший у порівнянні із забур'яненістю у контрольному варіанті, де на час збирання нараховували 126 шт/м².

Внесення гербіциду Харнес сприяло зменшенню як однорічних злакових так і дводольних бур'янів. З результатів досліджень можна зробити висновок, що внесення ґрунтового гербіциду Харнесу надійно захищає посіви кукурудзи протягом більшості вегетаційного періоду.

Серед злісних бур'янів у посівах кукурудзи виділяється куряче просо, для боротьби з яким високо ефективний гербіцид Тітус (виробництво фірми „Дюпон”) 25% в.г. з добавкою Тренду 90. Застосування даного препарату на посівах кукурудзи дозволяє знищити не тільки однорічні, а і багаторічні злакові бур'яни, в тому числі пирій повзучий.

Перед застосуванням Тітусу у посівах кукурудзи нараховували 146 шт/м² рослин бур'янів. Серед них переважали злакові види – 77 шт/м². Крім того були присутні: ромашка

непахуча – 23, лобода біла – 20 шт/м², та цілий ряд інших дводольних бур'янів загальною кількістю 26 шт/м².

Проведені нами дослідження показали, що гербіцид Тітус, який використовується у досліді суттєво знижував забур'яненість посівів кукурудзи на зерно в порівнянні з вирощуванням без гербіцидів і ручних прополювань. Посіви кукурудзи на зерно мали змішаний тип забур'яненості. Переважаючими бур'янами були: мишій сизий, плоскуха звичайна, куряче просо, пирій повзучий, ромашка непахуча, лобода біла, щиріця звичайна, грицики звичайні, талабан польовий. За вегетаційний період випало достатня кількість опадів, а також була відповідна температура повітря, що майже відповідала середнім багаторічним даним. Ці показники сприяли своєчасному внесенню та доброму засвоєнню препарату бур'янами.

Гербіцид Тітус вноситься при висоті рослин 10 – 15 см. Після внесення гербіциду на протязі тижня стояла суха прохолодна погода. Облік забур'яненості показав, що при застосуванні препарату по вегетуючих рослинах фітотоксичність його у меншій мірі залежить від видового складу бур'янів. Облік, проведений через 30 днів після обприскування посівів показав, що ефективність дії тітусу проти комплексу бур'янів у посівах кукурудзи становила 82% порівняно із вихідною забур'яненістю. Даний препарат ефективно знищував злакові бур'яни (84-88%), ромашку непахучу на 54-78%, лободу білу на 64-70%. При застосуванні гербіциду Тітус загальна кількість бур'янів знизилась на час збирання врожаю на 85% порівняно із вихідною, що доводить високу ефективність препарату по усуненню бур'янової рослинності в посівах кукурудзи.

Прибавка урожаю зерна кукурудзи, де вносились гербіциди в порівнянні з контролем склала в середньому: при застосуванні гербіциду Харнес 90% к.е. – 3,4 т/га, Тітус 25% в.г. відповідно 3,6 т/га., а при внесенні Харнесу і Тітусу – 4,5 т/га. Як видно із наведених даних найвища урожайність кукурудзи була у варіанті із внесенням ґрунтового гербіциду харнес, в нормі витрат 1,5 л/га, та послідовному застосуванні післясходового гербіциду Тітус - рівень урожаю зерна кукурудзи становив 8,6 т/га.

Таким чином, щоб зберегти урожай кукурудзи, важливо ліквідувати усі можливі причини її втрат. Серед головних причин втрат врожаю зерна кукурудзи є негативна дія забур'яненості агроценозів, яка полягає не тільки в зниженні врожаю зерна а й у погіршенні його якості. Тому для успішного вирощування кукурудзи на зерно в технологічних заходах треба велику увагу приділяти внесенню гербіцидів та їх композицій

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лихочвор В. В. Рослинництво. Технології вирощування сільськогосподарських культур. К. Центр навч. літ. 2004. 808 с.
2. Посівна площа під урожай 2016 року. URL: <http://minagro.gov.ua/node/21580>.
3. Рибка В. С., Ляшенко Н. О., Черчель В. Ю. Які гібриди кукурудзи вигідніше вирощувати в умовах зони степу України // Агроном. 2007. №4. С. 50-54.

УДК 636.03

Любов Шерстюк
(Полтава, Україна)

ГАЛУЗЬ СВИНАРСТВА В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ Й ВИКОРИСТАННЯ

Висвітлено особливості і використання галузі свинарства в Україні. Обґрунтовано стан розвитку галузі свинарства.

Ключові слова: свині, свинарство, ринок, сільськогосподарське підприємство, споживання.

The features and use of the pig industry in Ukraine are highlighted. The state of development of the pig breeding industry is substantiated.

Key words: pigs, pig-breeding, market, agricultural enterprise, consumption.

Україну можна вважати аграрно розвинутою державою, це доводить аналітична та статистична інформація. Припадає на Україну 11 % орних земель Європи. Наша країна здатна забезпечити продовольством близько 140 млн. людей, а за умов внесення змін до системи управління аграрним сектором Україна може зайняти передові позиції в Євросоюзі. Однак на цьому шляху існує безліч проблем, які потребують дослідження і вирішення. На сьогодні аграрний ринок нашої планети постійно зростає, а світовий продовольчий кошик поступово переформатовується на користь висококалорійних продуктів, у тому числі м'яса і молока, для виробництва яких потрібно дедалі більше фуражного зерна. За таких умов Україна має колосальний потенціал у розвитку сільського господарства та отриманні конкурентних переваг в міжнародному розподілі праці.

Так, виробництво аграрної продукції а 2010-2016 рр. зросло на 34 %, експорт у вартісному вираженні – на 54%, частка сектора у ВВП країни збільшилася з 7,5 % у 2010 році до 11,6 % у 2016 році [3].

В сучасних умовах розвитку тваринництва України є необхідність виробництва м'яса та підвищення рівня рентабельності свинарства. Однією з головних умов вирішення цієї проблеми є інтенсивне використання маточного поголів'я свиней. Тому воно повинне постійно комплектуватися здоровим конституційно міцним ремонтним молодняком. Цього можна досягти лише в умовах повноцінного збалансування годівлі, особливо за мінеральними речовинами, які суттєво впливають на формування кістяка та загального стану здоров'я тварини.

Метою роботи було дослідження галузі свинарства у площині динаміки поголів'я свиней та їх продуктивності, а також узагальнити сучасні умови розвитку галузі в умовах загрозливого епізоотичного стану.

Свині відрізняються від інших видів сільськогосподарських тварин біологічними особливостями. Найважливішими з них є велика багатоплідність і визначні материнські якості свиноматок, відносно короткий період поросності, скороспілість, високі оплата корму продукцією та продуктивність, повноцінність м'яса, всеїдність і широкі адаптаційні можливості. Раціональне їх використання у виробництві забезпечує високу рентабельність галузі. З давніх часів свиня вважалась годувальницею людей. Останні десятиріччя в медицині почали широко використовувати домашню свиню у зв'язку її аналогією на фізіологічному і молекулярному рівнях з організмом людини. Для цього було виведено спеціальну породу міні-свиней, яка на 25-50 % менша за масою порівняно із звичайними породами. Організм свині більш схожий на людський порівняно із собакою, вівцею і приматами, це було доведено фахівцями. Найбільш ефективно звичайні та мініатюрні свині використовують як модель при дослідженні серцево-судинної, травневої, статевої систем та процесів обміну речовин. Розміри органів міні-свиней відповідають людським, тому вони

використовуються у трансплантації та очищенні крові. Підшлункової залози виготовляють інсулін, із лейкоцитів крові – інтерферон [4, с. 9].

В Україні галузь свинарства змогла пережити зменшення поголів'я свиней в 2,5 рази. Вона практично була зруйнована в період 1990 – 2007 роки (за даними Мінекономрозвитку), закривалися свинокомплекси, багато гравців ринку ставали банкрутами, розорялися, виходили з цього бізнесу. Була зруйнована інфраструктура, племінні господарства, система племінного забезпечення була на межі виживання, наукові установи ледь дихали в цей період часу. Почалося поступове відновлення галузі з кінця 90-х початку 2000 рр. В цей період з'явилися невеликі підприємства, які намагалися будувати бізнес по-новому. Уже з 2010 року галузь переймає і впроваджує кращі світові практики, які є передумовою створення конкретної галузі в Україні. У 2013 році працівникам цієї галузі вдалося досягти максимального попиту на свинину – 990 т. [1, 3].

Таблиця 1

**Вирощування свиней сільськогосподарськими підприємствами
та реалізація їх на забій [2]**

Роки	Жива вага, тис. тонн	
	Виростили	Реалізація на забій
2008	299	281
2009	344	278
2010	412	350
2011	452	418
2012	487	419
2013	559	483
2014*	563	519
2015*	582	548
2016*	576	540
2017*	529	511
2018*	522	493

* без урахування АР Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Аналізуючи дані таблиці 1, що в період 2010-2015 рр. відбувалося збільшення темпу вирощування свиней та їх реалізація на забій в сільськогосподарських підприємствах. У 2014-2015 роках в зв'язку з усім відомими подіями в Україні відбувається стрімке падіння економіки, обсяг попиту на свинину впав практично на 20 %. В результаті галузь отримала мінус 55 % або майже 8 % загального споживання, що стало додатковим фактором тиску на внутрішній ринок України. Загальна цифра падіння споживання на той момент становила 25-27 %. Це був величезний удар по свинарству. Але виробництво залишалося відносно стабільним. З 2016 року відбувся спад, який був зумовлений за рахунок поширення хвороб у свиней, особливо африканської чуми свиней.

Таблиця 2

Поголів'я свиней в Україні (станом на 1 січня) [2]

Роки	Кількість поголів'я, тис. голів		
	Промислові господарства	Господарства населення	Всього
2010	3710	4704	8414
2011	3541	4594	8135
2012	3634	4471	8105
2013	3940	4468	8408
2014*	3813	4170	7983

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

2015*	3854	3909	7763
2016*	3704	3375	7079
2017*	3566	3103	6669
2018*	3298	2822	6120
2019*	3374	2612	5986

- без урахування АР Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Поголів'я свиней в Україні за даними ДССУ (таблиця 2) з 2010 року по 2015 рік зростає в сільськогосподарських промислових господарства, а присадибний сектор в цей період істотно скоротився від 56,4 % до 46,4 % за рахунок економічної складності і африканської чуми. Але при цьому в промислових господарствах є деяке збільшення поголів'я. Це говорить про початок позитивної динаміки.

Дана ситуація вимагає від виробників акцентування уваги на біобезпеці, що дозволить не допустити на ферму і інші хвороби. На території України в 2017 році була зареєстрована рекордна кількість випадків африканської чуми свиней. У 2018 році ситуація пішла на спад [5].

Сьогодні свинина по споживанню є другим продуктом після курятини. Це яскраво видно з таблиці 3, де представлена порівняльна структура споживання та виробництва м'яса в Україні за 2018 рік.

Таблиця 3

Порівняльна структура споживання та виробництва м'яса в Україні в 2018 році

Вид продукції	Виробництво		Споживання	
	тис. тонн	%	тис. тонн	%
Свинина	744	32	864	39
Яловичина і телятина	330	14	288	13
М'ясо птиці	1256	53	1055	47
Інше м'ясо	27	1	25	1

Таким чином, для досягнення нарощування обсягів виробництва у галузі свинарства досягається завдяки впровадженню у виробництво науково-обґрунтованих та енергоощадних технологій, а також модернізації обладнання на свинарських підприємствах. Сучасний стан розвитку економіки України передбачає ведення підприємницької діяльності на засадах імплементації нормативно-правових актів до міжнародних стандартів якості та безпечності харчових продуктів, які передбачають гуманне ставлення та забезпечення комфорту тварин з метою повного розкриття їх біологічного потенціалу, а також створення свинарських ферм модульного типу, що дає можливість багатопланового використання їх у племінних, товарних, фермерських та особистих господарствах громадян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волощук, В. М. Стан і перспективи розвитку галузі свинарства // Вісник аграрної науки. 2014. № 2. С. 17–20.
2. Державна служба статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua
3. Залюбінська Л.М., Скорик М.Л. Перспективи розвитку аграрного ринку України за умов євроінтеграції // Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Вип. 20. Ч. 1. С. 163-166.
4. Іванов В.О., Волощук В.М. Біологія свиней. 2-ге вид. випр. і доп. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2013. 384 с.
5. Свинарство в Україні та світі. Березень. 2019 р. URL: <http://pigua.info/uk/post/galuz-u-rozrizi-piki-i-spadi-svinarstva>

МІКРОБІОЛОГІЧНІ ПРЕПАРАТИ В АГРОЦЕНОЗАХ СОНЯШНИКУ

Одним із стратегічних напрямів розвитку сучасного землеробства є його біологізація. За обробки насіння біопрепаратом Мікофренд в нормі витрати 6 л/т врожайність насіння соняшнику була вищою на 0,24-0,3 т/га ніж на контрольних ділянках. Найвищий показник урожайності насіння соняшнику був відмічений на тих ділянках де біологічний препарат Мікофренд в нормі витрати 100 мл/га вносили у рядок при посіві соняшнику. Врожайність гібриду соняшнику в середньому за два роки була в межах 2,87 т/га.

Ключові слова: соняшник, технологія, біологічні препарати, насіння, урожайність.

One of the strategic directions for the development of modern agriculture is its biologization. With the treatment of seeds with the biological product Mikofrend at a rate of 6 l/t, the yield of sunflower seeds was higher by 0,24-0,3 t/ha than in the control areas. Sunflower yields averaged over 2,87 t/ha over two years.

Key words: sunflower, technology, biological preparations, seeds, yield.

За даними Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО) та міжнародної асоціації соняшнику (NAS) посівна площа під соняшником у світі в 2016 році становила 25,2 млн га. За останні 10 років площі під соняшником збільшилися на 3,97%, за 20 років – на 18,3%, а за 30 років – на 38,9%. Збільшення посівних площ під соняшником, свідчить про високий рівень її економічної привабливості [4].

Однією із основних олійних культур на полях України впродовж багатьох років беззмінно залишається соняшник. Останнім часом значно збільшились його посівні площі, найбільша частка яких традиційно зосереджена в центральних та південних областях. В 2015 р. під посівами соняшнику в Україні було зайнято 5104,6 тис. га. Головним фактором росту валового збору насіння соняшнику повинно бути підвищення врожайності. За останні шість років середній урожай насіння культури у Лісостеповій зоні не перевищував 13-15 ц/га, що не більше 45-50% потенціальної врожайності.

Підвищити врожайність площ, зайнятих під вирощування цієї культури, можливо двома способами: агротехнічним та селекційним. Нові гібриди соняшнику мають відповідати сучасним вимогам, а саме: бути екологічно пластичними, адаптивними й стабільними за будь-яких умов вирощування [3].

Сучасна технологія включає застосування районованих гібридів, зональної агротехніки, оптимальних доз добрив та засобів захисту рослин, сучасного комплексу машин, високої технологічної дисципліни.

Аграрне виробництво потребує заходів, які забезпечують найбільш реальний рівень продуктивності культур, високу якість врожаю при одночасному зменшенні витрат на їх вирощування. Одним із стратегічних напрямів розвитку сучасного землеробства є його біологізація – використання біологічних засобів для відтворення родючості ґрунту і отримання якісної продукції рослинництва [5].

Широке використання біологічних факторів в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва має не лише екологічний, але й у більшості випадків, економічний пріоритет. При цьому, чим складніші ґрунтово-кліматичні і погодні умови, тим важливіша роль біологізації в технологіях вирощування культур. Тому доцільність застосування біопрепаратів для покращення живлення рослин і підвищення якості продукції не викликає сумнівів.

Головною метою роботи є теоретичне обґрунтування та розробка адаптивних технологій вирощування соняшнику.

Сучасні технології виробництва конкурентоспроможної рослинницької продукції сільськогосподарських культур є способом функціонування сталих систем землеробства. Підвищення ефективності і стабільності галузі рослинництва можливо лише за впровадження інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур. Сучасні технології сприяють більш ефективному використанню потенційних можливостей сортів та гібридів, забезпечують підвищення урожайності та їх якості. Дані технології сприяють оптимізації виробничих витрат з урахуванням екологічної безпеки навколишнього середовища та підтримують відносну рівновагу агроecosистем [2].

Різні елементи в технологіях вирощування сільськогосподарських культур (застосування регуляторів росту рослин, різних норм мінеральних добрив, густота стояння та ін.) мають не однаковий вплив на біометричні показники розвитку рослин. Тому, на сьогодні, є актуальним питання з вивчення змін біометричних показників рослин соняшника залежно від обробки насіння мікоризо утворюючим біопрепаратом Мікофренд та його надходженням в рядок при посіві.

Продуктивність гібридів і сортів соняшнику є визначальним фактором у формуванні урожайності та залежить як від їх біологічних особливостей, так і від метеорологічних умов і застосовуваних технологій вирощування. Необхідно зазначити, що від формування репродуктивних органів гібридів і сортів соняшнику, таких як розмір кошика, маса 1 000 насінин, рівень лушпинності залежатиме урожайність насіння і його якість [1].

До найважливіших морфологічних ознак соняшника, що визначають формування його продуктивності, належать висота або довжина стебла, діаметр кошика, величина листової поверхні. Ці показники вказують на характер взаємодії між генотипом культури та умовами її вирощування, відображаючи стан розвитку рослин. Соняшник відноситься до рослин, у стеблостій яких створюються певні повітряний, водний і світловий режими. Внутрішньовидову конкуренцію за фактори життя в агроценозі, визначає комплекс вищезазначених факторів, які впливають на продуктивність культури. У зв'язку з цим, завдяки створення оптимальної площі живлення рослин можна сподіватися на отримання максимальних показників урожайності зі збереженням високої якості. При збільшенні висоти рослин за загущення посівів соняшника, в умовах достатнього зволоження спостерігається дія інших (крім вологи) лімітуючих чинників, зокрема, світла та елементів живлення. Попередні дослідження засвідчують, що густота посівів має вплив на висоту рослин у відповідності з умовами зволоження: у вологі роки спостерігається її зростання в міру загущення, в посушливі – зменшення. З цього варто зробити висновок, що зрізнені посіви соняшника порівняно із загущеними краще використовують опади другої половини вегетації. Лімітуючим щодо висоти рослин фактором є кількість опадів впродовж першої половини вегетації соняшника.

Висота рослин середньораннього гібриду соняшнику П64ЛЕ121 на початку вегетації (фаза 4-5 пар справжніх листків) коливалась від 25,3 до 27,8 см. Найбільшу висоту мали рослини у середньому за дії біопрепарату Мікофренд, висота рослин була більшою за контроль на 1,9 см. Активний ріст рослин соняшнику у висоту спостерігали у період розвитку ВВСН 19-53 (бутонізація). На кінець цього періоду висота рослин контрольного варіанту збільшилась в середньому в 3,2 рази, а дослідних варіантів майже в 3 рази. Фаза цвітіння визначалась приростом висоти рослин в середньому в 2 рази, порівняно з фазою бутонізації. У фазу повної стиглості (ВВСН – 89-91) рослини усіх дослідних варіантів досягли найбільшої висоти. Рослини варіантів з обробкою насіння соняшнику та внесенням біопрепарату в рядок збільшилися у висоту в середньому за досліджувані роки на 4,6 см, тоді як рослини контрольного варіанту були в межах 160,2 см. Найвищі рослини соняшнику були на ділянках де біопрепарат вносився в рядок перед посівом соняшнику, рослини мали висоту за повної стиглості 170,3 см (Табл. 1).

Найбільший діаметр кошика соняшнику був відмічений на ділянках де вносили біопрепарат Мікофренд в нормі витрати 100 мл./га в рядки при посіві соняшнику, 19,8 см, що більше ніж на контрольних ділянках на 2,5 см.

Таблиця 1

Висота рослин соняшнику за передпосівної обробки насіння, см Мікофрендом (середнє за 2018-2019 рр.).

Варіанти досліджу	Фаза розвитку рослин соняшнику			
	4-5 пар справжніх листків	Бутонізація	Повне цвітіння	Повна стиглість
П64ЛЕ121				
Контроль (без обробки)	25,3	80,2	152,0	160,2
Мікофренд, 4 л/т	27,2	82,0	161,3	164,8
Мікофренд, 6 л/т	26,4	83,5	163,4	168,4
Мікофренд, 100 мл/га	27,8	84,7	168,3	170,3

Таким чином, застосування мікоризо утворюючого біопрепарату Мікофренд при обробці насіння та його внесення в рядок при посіві соняшнику сприяє зміні біометричних показників рослин культури.

Формування високої продуктивних агрофітоценозів соняшнику передбачає наявність ресурсного забезпечення технологій його вирощування та сприятливих кліматичних умов. Слід також зазначити, що метеорологічні умови, що складаються під час вегетації культури, в значній мірі визначають ефективність технологічних заходів. Отримані результати досліджень щодо застосування біологічного препарату Мікофренд на посівах соняшнику спрямовані на максимальну реалізацію біологічного потенціалу культури, якого неможливо досягти без урахування метеорологічних умов.

В останні роки у виробництві з'явилося багато нових сортів і гібридів соняшнику, які відрізняються від тих, що вирощувалися раніше, скоростиглістю, морфобіологічними ознаками, підвищеною стійкістю проти затінення, хвороб, вилягання, вищою врожайністю та якістю продукції.

Урожайність насіння соняшнику змінювалась як по роках, так і по варіантах досліджу. За обробки насіння біопрепаратом Мікофренд в нормі витрати 4-6 л/т врожайність насіння соняшнику була вищою на 0,18-0,24 т/га ніж на контрольних ділянках. Найвищий показник урожайності насіння соняшнику був відмічений на тих ділянках де біологічний препарат Мікофренд в нормі витрати 100 мл/га вносили у рядок при посіві соняшнику. Врожайність гібриду соняшнику в середньому за два роки була в межах 2,87 т/га.

В цілому, результати досліджень показали, що соняшник добре реагує на поліпшення умов вирощування, через покращення активізації рослинно-мікробної взаємодії біологічного препарату Мікофренд.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маркова Н. В. Формування продуктивності гібридів соняшнику залежно від строків сівби та заходів боротьби з бур'янами в умовах південного Степу України // Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2011. Вип. 4. Т. 1. С. 170–175.
2. Петриченко В. Ф., та ін. Науково-практичні рекомендації щодо оптимального співвідношення сільськогосподарських культур у сівоzmінах у різних ґрунтово-кліматичних умовах. Вінниця: Інститут кормів та сільського господарства Поділля НААН. 2017. 24 с.
3. Поляков О. І., Рожкова В. У., Нікітенко О. В. Агроприйоми вирощування високоолеїнового соняшнику // Пропозиція. 2013. № 11. С. 31–35.

4. Структура посівних площ (в розрізі регіонів). Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: <http://www.minagro.gov.ua>
5. Тимошенко Г. З., Коваленко А. М., Новохижній М. В. Вплив біопрепаратів на мікробіологічний та поживний стан ґрунту у посівах соняшнику за різних способів основного обробітку ґрунту // Міжвідомчий тематичний науковий збірник. Зрошуване землеробство. 2017. Вип. 67. С. 61–63.

**ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ**

Володимир Войтенко
(Київ, Україна)

ВПЛИВ КОНСТРУКЦІЇ РІЗЦЯ НА ЕКОНОМІКУ ТОЧІННЯ

Розглядається приклад використання SAPR_2020 для параметризації технологічних переходів.

Вступ. Методика структурно-параметричного синтезу технологічних процесів (ТП) виготовлення деталей машинобудування передбачає, після виконання формалізованого синтезу структури ТП [1], параметризацію спроектованих переходів. Тобто – пошук найкращих, із можливих, варіантів значень варіативних реквізитів інформаційних моделей переходів. Далі подано приклад виконання параметризації переходу точіння стосовно вибору ріжучого інструменту.

Методика параметризації. Автоматизоване проектування переходів точіння в САПР Sapr_2020 [2] забезпечує можливості проектувати декілька варіантів з різними значеннями варіативних реквізитів інформаційної моделі переходу. Більшість реквізитів інформаційних моделей типових технологічних переходів в Sapr_2020 визначаються до безпосереднього проектування певного переходу. Наприклад, відомості про матеріал деталі, відомості про характеристики верстата, відомості про розміри до і після виконання переходу з вимогами точності та шорсткості, деякі специфічні характеристики технологічної системи стосовно пружності системи або способу закріплення заготовки і т.п.

При проектуванні токарної обробки точінням (проект Р_4110_1 як складова SAPR_2020), інформаційна модель переходу зберігає інформацію про: матеріал деталі (група, до якої входить задана марка матеріалу, механічні характеристики і і.), верстат, на якому виконується обробка (його характеристики по потужності та можливостями забезпечення обертів шпинделя та подачі), код операції, діаметр обробки разом з вимогами точності (поле допуску), припуск, або діаметр заготовки, довжину поверхні, вимоги до шорсткості поверхні, схему закріплення заготовки (3 – ри варіанти) та розмір "вильоту" із патрона, наявність чи відсутність корки на поверхні заготовки (2 – а варіанти), про застосування чи не застосування змащувально-охолоджуючої рідини (2 – а варіанти), про конструкцію різця (8 - м варіантів), розміри перерізу його державки і і. (11– ть варіантів), матеріал ріжучої частини різця (для 8 – ми варіантів із 23 марок, об'єднаних в 29 груп) , радіус при вершині різця, товщину пластинки твердого сплаву та величини головного та допоміжного кута в плані.

Всього, враховується 18 – ть реквізитів. Шість із них мають альтернативні варіанти (їх кількість подана вище). При проектування точіння вони і є варіативними.

На рис. 1 подано скріншот при проектуванні точіння поверхні $\varnothing 100f12(-0.036,-0.386)$, довжиною $L=250$, при вимогах до шорсткості $Ra\ 3.20$. Розмір заготовки $\varnothing 101.284h14$. Матеріал деталі – Сталь 45. Верстат HAAS ST-10.

База даних Sapr_2020 містить 8 конструкцій різців для точіння:

- 1- Різець прохідний відігнутий. з пластинками. із ТС, (ГОСТ 188-73);
- 2- Різець прохідний упорний з пластинками із ТС (ГОСТ 18879-73);
- 3- Різець прохідний з трьохгранною пластинкою.(ТУ 2-035-892-82);
- 4- Різець з ромбічною пл (ТУ 2-035-1040-86);
- 5- Різець прохідний з квадратною пластинкою. (ТУ 2-035-892-82);
- 6- Різець прохідний з квадратною пластинкою (ТУ 2-035-892-82);
- 7- Різець прохідний з квадратною пластинкою (ТУ 2-035-892-82);
- 8- Різець прохідний відігнутий з пластинкою із швидкорізаьної сталі (ГОСТ 18868-73).

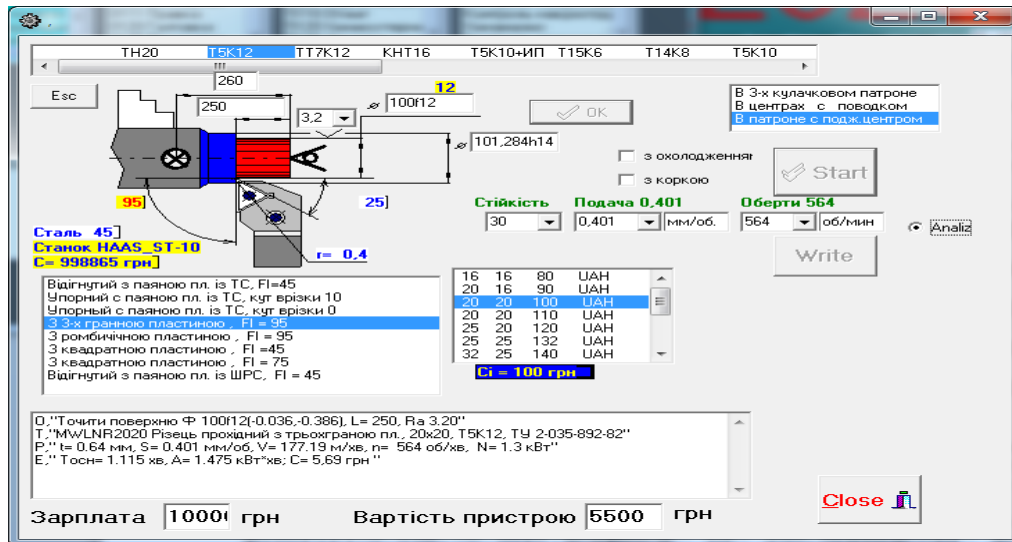

Рис. 1. Скріншот при проектуванні точіння поверхні $\varnothing 100f12$.

Дослідження впливу конструкції різця проводились при встановленні значення стійкості рівному 30 хв. Матеріал ріжучої частини різця задавався – КНТ16. Результати дослідження впливу конструкції різця на економічні показники подані на рис. 2.

Крім залежностей основної складової норми часу та собівартості переходу, на рис.2 наявні також залежності величин подачі, швидкості та потужності різання, а також витрат на інструмент в залежності від номера конструкції різця.

Аналіз одержаних залежностей свідчить, що подача та потужність різання знаходяться в вузьких діапазонах змін. Натомість швидкість різання значно коливається. Пояснити це можливо тим що значення головного та допоміжного кутів в плані у різних конструкцій знаходяться в широкому діапазоні величин. Також не вдалось порівнювати різці з однаковими розмірами перерізу державки. Тому різці конструкцій 1,2 та 8 були зперерізами державки 25x16, а інші – 20x20.

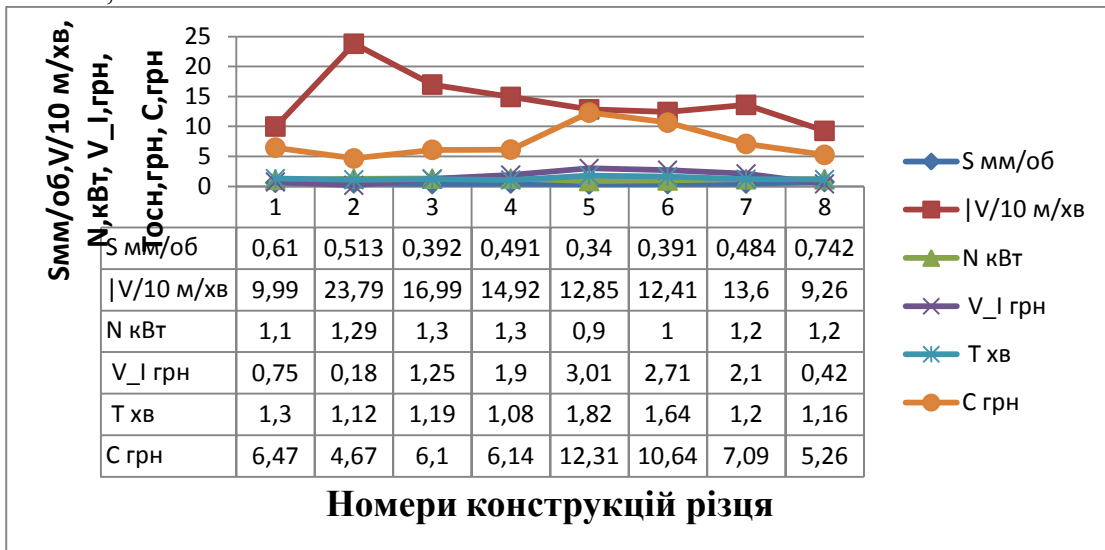

Рис. 2. Вплив конструкції різця на економічні показники переходу,
де: 1. Різець прохідний відігнутий. з пл. із ТС, 25x16, КНТ16, ГОСТ 188-73;
2. Різець пр. упорн. з пл. із ТС, 25x16, КНТ16, ГОСТ 18879-73;
3. Різець прохідний з трьохгранною пл., 20x16, КНТ16, ТУ 2-035-892-82;
4. Різець з ромбічною пл., 20x20, КНТ16, ТУ 2-035-1040-8
5. Різець прохідний з квадратною пл., 20x20, КНТ16, ТУ 2-035-892-82;
6. Різець прохідний з квадратною пл., 20x20, КНТ16, ТУ 2-035-892-82;
7. Різець прохідний з квадратною пл., 20x20, КНТ16, ТУ 2-035-892-82;
8. Різець прох.відігнутий з пл. із ШРС, 25x16, КНТ16, ГОСТ 18868-73.

Також відрізнялись і товщини пластинок. Так у різців конструкцій 3, 6 та 7 товщина пластинки становили 3,18 мм. У конструкції 1 – 4 мм, у конструкції 2 – 7 мм, у конструкції 4 – 4,76 мм, у конструкції 5 – 6,32 мм і у конструкції 8 – 8 мм.

Враховуючи наявні залежності був зроблений евристичний висновок – відати перевагу для проведення подальших досліджень конструкції різця

№ 4 – різця з ромбічною пластинкою.

Вплив типорозміру різця на економічні показники

В таблиці 1 подані характеристики наявних в базі даних різців з ромбічною пластинкою.

Таблиця 1

Параметри різців з ромбічною пластинкою

	H	B	L	m	R	T пласт	φ	Φ1	Ціна	Валют
SCLCR88D06	8	8	60	10	0,4	3,18	95	5	5,9	EUR
SCLCR1010E06	12	12	70	12	0,6	3,18	95	5	5,9	EUR
SCLCR1212F09	12	12	80	16	0,8	4,76	95	5	6,2	EUR
SCLCR1616H09	16	16	100	20	1,2	4,76	95	5	6,53	EUR
SCLCR1616H12	16	16	100	20	1,2	6,35	95	5	7,23	EUR
SCLCR2020K12	20	20	125	25	1,6	6,35	95	5	7,5	EUR

Далі проводились дослідження впливу розмірів державки різця на продуктивність (основну складову норми час у) та на собівартість виконання переходу. Інші реквізити переходу – такі як матеріал ріжучої частини різця (КНТ16) та стійкість (30 хв) не змінювались і залишались таким ж, як і в першій серії дослідження. На рис. 3 подано діаграми залежностей режимів різання, витрат на інструмент від розмірів державки різця на трудомісткість та собівартість.

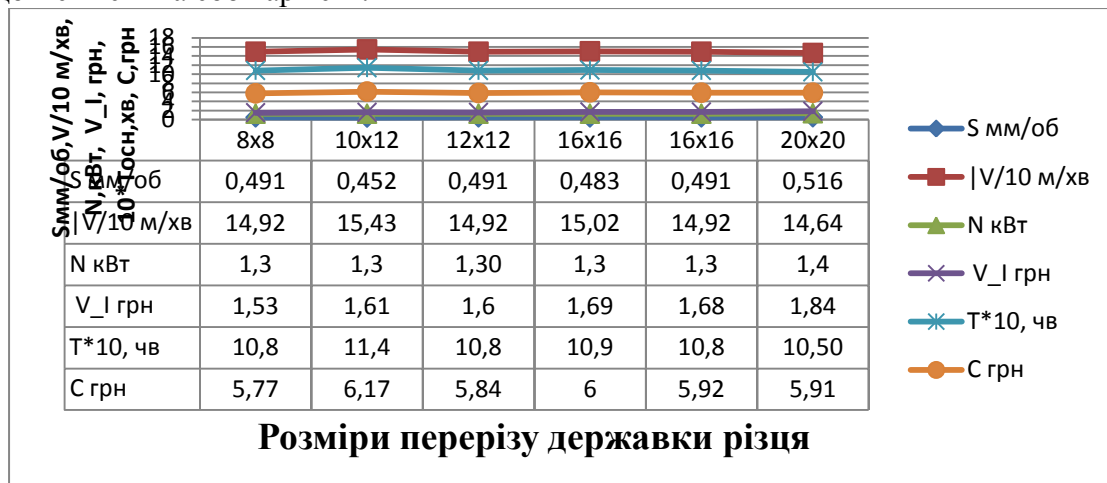

Рис. 3. Вплив розмірів перерізу державки різця на економічні показники переходу

Аналіз результатів свідчить, що режими різання змінюються мало. Відповідно і трудомісткість та собівартість також міняються небагато. Приймаючи евристичне рішення перевагу віддамо типорозміру 12x12.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Войтенко В.І. Формалізований синтез структури технологічних процесів механічного оброблення деталей машинобудування. Міжнародний електронний науково-практичний журнал «WayScience»/ (06-07/ 2019)

2 Войтенко В.І. Комп'ютерна програма „Система автоматизованого проектування технологічних процесів механічної обробки SAPR_2020” (“SAPR_2020”). Свідectво про реєстрацію авторського права на твір № 88599 від 15.05.2019. Мінекономрозвитку. Київ, 2019. Бюлетень. ”Авторське право та суміжні права” №53.

ВЛИЯНИЕ ВИДИМОГО СВЕТА КОМПОЗИТОВ НА СИГНАЛ ЭПР
В СПЕКТРОСКОПИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В статье приведено то, что как влияет видимый свет на сигнал ЭПР композитов, на интенсивность сигнала ЭПР. Эксперименты показывают, что влияние света для отдельных компонентов (ДГ-100 и ПС) практически отсутствует. Для объяснения происходящего исследования в статье приведены схемы и таблица.

Ключевые слова: ЭПР, композит, влияние света, сигнал, полистирол, сажа, радикалы, компонент, кислород, освещение.

The fact that as visible light influences a signal of EPR of composites, EPR signal strength is given in article. Experiments show that influence of light for separate components (DG-100 and PS) is practically absent. For an explanation of the taking place, research schemes and the table are provided in article.

Keywords: EPR, composite, light influence, signal, polystyrene, soot, radicals, component, oxygen, lighting.

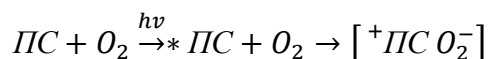
В данной статье рассмотрено влияние видимого света на сигнал ЭПР исследуемых нами композитов. Наши эксперименты для отдельных компонентов, т.е. для сажи ДГ-100 и ПС (полистирол) показывают, что влияние света для них практически отсутствует. В первом случае, независимо от длительности воздействия светом, сигнал ЭПР существенные изменения не претерпевает, а в случае ПС не образуется какое-либо существенное количество радикалов, что можно было бы зафиксировать. Возможность появления короткоживущих радикалов в случае ПС, так как он находится в затвердевшем состоянии, исключается.

Однако, интересную зависимость от влияния видимого света проявляют композиты ПС+сажа (таб. 1). Здесь подразумевается изменяемость интенсивности сигнала ЭПР (I_m , отн.ед.) от влияния света узкого компонента СТР, но следует подчеркнуть, что независимо от содержания сажи в ПС, параметры большого общего сигнала ЭПР не реагируют на свет по большому счету. Так, при содержаниях сажи в ПС $V_1=0,01$ и $V_1=0,04$ после освещения в течении 2 минут сигнал ЭПР полностью исчезает, а через 5 минут после выключения освещения восстанавливается до исходного значения. Далее, при увеличении количества сажи в ПС до $V_1=0,07$ зависимость от освещения ослабевает, т.е. сигнал полностью не исчезает, а при концентрациях сажи в ПС $V_1=0,08$ зависимость сигнала ЭПР от освещения практически отсутствует. К настоящему времени мы, в качестве объяснения происходящего, можем привести лишь единственную нижеследующую схему.

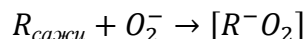
Таблица 1.

V_1	Интенсивность сигнала в относительных единицах, I_m		
	Перед освещением	После освещения в течении 2 минут	Через 5 минут после выключения освещения
0,01	80	0	80
0,04	74	0	74
0,07	70	24	70
0,08	68	68	68

При освещении видимым светом энергия квантов $h\nu$ идет перевод молекул полистирола (ПС) в возбужденное состояние, которое может быть потушено молекулярным кислородом с передачей ему электрона

Распад этого комплекса и миграция аниона кислорода O_2^- ведет к его столкновению с парамагнитными центрами сажи

В результате чего электрон аниона молекулы кислорода «рекомбинирует» с неспаренным электроном парамагнитного центра сажи, приводя к исчезновению сигнала ЭПР. Такая схема интерпретации более подходит для случаев, когда под влиянием света сигнал ЭПР полностью исчезает и вновь восстанавливается при выключении (случай ПС с $V_1=0,01$ и $0,04$). Однако, для случаев ПС с $V_1=0,07$ и, особенно со случаем $V_1=0,09$, она непригодна или же требует дополнительных оговорок. В эту оговорку могут входить вопросы, связанные с синглетностью и триплетностью кислорода. Однако, так как мы сейчас не располагаем (анализы только по ИК спектрам недостаточны) убедительнейшими выводами о структуре межфазных слоев полимера, вопрос о полномерной оговорке остается открытым.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Камалова Д.И., Негматов С.С. Электронно-микроскопическое и ИК, ЭПР спектроскопическое исследование структуры системы ПВДФ+сажа (0,02) // Universum: технические науки. Россия, 2017. №11(44).
2. Камалова Д.И., Негматов С.С., Умаров А.В., Абед Н.С. ЭПР спектроскопическое исследование структуры композитов на основе полистирола и каолина // Universum: технические науки. Россия, 2018. №5(50). С.56-58.
3. Камалова Д.И., Негматов С.С. ИК и ЭПР спектроскопические исследования структуры композита на основе поливинилденфторида (ПВДФ) с содержанием сажи в количестве $V_1=0,01$ // Доклады Академии Наук Республики Узбекистан. Ташкент, 2018. №1. С.63-66.

*Элбек Мейлиев, Афдандил Вардияшвили
(Карши, Узбекистан)*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ И ПРИБОРЫ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОПТИКО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК КОНЦЕНТРИРУЮЩИХ СИСТЕМ

В статье рассматриваются оптико-энергетические свойства концентратора и закономерность распределения плотности концентрированного излучения в фокальной и афокальной плоскостях зеркала. Определение её производится различными - калориметрическими, радиометрическим, фотометрическим и фотографическим методами.

Ключевые слова: *солнечные лучи, распределения тепловых потоков, фокальная плоскость, зеркальные концентрирующие системы, параболоидные концентраторы, коэффициент пропускания, поток лучистой энергии, высокотемпературные солнечные установки.*

Известно, что развитие солнечной энергетики связано с созданием мощных солнечных тепловых электростанций и высокотемпературных солнечных установок. В ходе их разработки исследованы многие оптические, теплофизические и энергетические аспекты проблемы преобразования солнечной энергии в электрическую. Было доказано, что одним из важнейших условий, определяющих эффективную работу солнечных тепловых электростанций является создание требуемого распределения тепловых потоков на поверхности приемника излучения.

Интенсивно разрабатываются численные методы анализа с помощью ЭВМ характера распределения интенсивности тепловых лучистых потоков в фокальном пятне концентраторов энергии.

Однако проблема экспериментального определения основных параметров оптических систем, отвечающих требованиям высокой стих. малой инерционности и локальности в сочетании с необходимостью автоматизации эксперимента и обработки первичной информации, остаётся ещё недостаточно разработанной.

Между тем высокотемпературные солнечные установки и оптические печи с искусственными излучателями являются весьма перспективными в направлении разработки технологии получения тугоплавких соединений, изучения свойств материалов при высоких температурах и других важных в научном и практическом отношении вопросах. Это объясняется тем, что по сравнению с традиционными методами нагрева в высокотемпературных солнечных установках сравнительно простым способом удаётся получить концентрированные лучистые потоки высокой плотности, что обеспечивает достижение высоких температур. Преимущества солнечных печей состоит в том, что в них осуществляется радиационный нагрев в чистом виде, не сопровождающийся какими-либо побочными явлениями или процессами, наличием продуктов сгорания.

Оптимизация параметров приемников излучения, используемых в оптических установках с концентраторами лучистой энергии требует изучения формирования потока излучения формирования потока излучения высокой интенсивности в рабочей зоне.

Наиболее полное представление о качестве (оптико-энергетические её свойства) концентратора даёт закономерность распределения плотности концентрированного излучения в фокальной и афокальной плоскостях (плоскости, параллельные фокальной и отстоящие от неё на различные расстояния) зеркала. Определение её производится различными методами – калориметрическими, радиометрическим, фотометрическим и фотографическим. Рассмотрим достоинства и недостатки существующих методов.

Калориметрический метод. Сущность его заключается в том, что излучаемая энергия поглощается твердым телом или жидкостью с известными массой и теплоёмкостью, производится измерение величина температуры в результате поглощения энергии. Имеются две разновидности калориметрического метода: стационарный и нестационарный. В проточных стационарных калориметрах лучистый поток, поглощенный зачерненной теплопроводной стенкой, передаётся теплоносителю с известной теплоемкостью. Величину поглощенного потока находят путем измерения расхода жидкости и приращения ее температуры на участке теплопровода. Затем в зависимости от размера лучевоспринимающей поверхности в фокальном пятне.

В литературе описаны конструкции различных типов (шаровой, трубчатый, дисковый) стационарных калориметров.

Оригинальный стационарный калориметр предложен в работе. В этом калориметре лучевоспринимающая поверхность выполнена из тонкостенной медной трубы, уложенной в виде плоской спирали 1 на теплоизоляторе, причем витки опирали оделены друг от друга теплоизолирующими вставками по всей длине спирали. С задней необучаемой стороны спирали установлены термодатчики 2 для измерения температуры теплоносителя, протекающего вдоль спирали. Они разграничивают измерительные участки и повышение температуры тепла он остите ля в каждом из них позволяет измерять средние плотности излучения, соответствующие каждому участку. Так как расстановка термодатчиков вдоль витков спирали может быть произведена произвольного такой калориметр осуществляет как кольцевое калориметрирование, так и местное, необходимое для определения энергетической топографии фокального пятна.

Радиометрический метод. Принцип его действия (как и калориметрического) основан на преобразовании энергии излучения в тепло и измерении приращения температуры поглощающей среды. Однако лучевоспринимающий элемент в радиометрах имеет малые размеры и соответственно незначительную массу, которая может не приниматься в расчет. В

связи с этим о плотности наддающего излучения судят непосредственно по измерению дермоида (термоэлементами) или терм сопротивлениями (болометрами) приемной поверхности.

Болометры. Действие этих тепловых приемников основано на изменении их сопротивления при нагревании лучистым потоком. Чувствительность болометров зависит от величины температурного коэффициента сопротивления используемых материалов и от конструкции. В связи с этим для изготовления болометров используют материалы, обладающие большим температурным коэффициентом сопротивления, а сами болометры выполняются такими, чтобы свести к минимуму потери излучения и отвод тепла по проводящим проводам.

Фотометрический метод. Определение оптико-энергетических характеристик концентраторов лучистой энергии заключается в оценке величины фототока приемника излучения, сканируемого в плоскости измерения. В основе работы широко применяемых полупроводниковых фотоэлектрических приемников излучения, охватывающих в основном ближнюю и среднюю инфракрасные области, лежит внутренний фотоэффект, а основу работу фотоэлементов и фото умножителей составляют первичная и вторичная электронная эмиссии. В отечественной практике разработан ряд фотоэлектрических измерителей плотности потока лучистой энергии солнечных концентраторов в которых либо чувствительный элемент перемещается в фокальной плоскости, либо в фокусе устанавливается пакет фотоэлементов, в реакция фотоприемника регистрируется измерительными приборами. Поступающие излучения к фотоприемнику регулируется, например, при помощи вращающегося диска с небольшими отверстиями. Однако примирение такого подхода для измерения плотности концентрированной лучистой энергии затруднено ввиду сильной неравномерности поля излучения в около фокальной зоне и незначительности объема, занимаемого этой зоной в пространстве.

Известен **фотографический метод.** Для регистрации и определения энергетических характеристик солнечных концентраторов. Сущность его заключается в том, что в области фокуса параболоидного зеркала помещается кассета с фотопластинкой, на которой фотографируется изображение Луны. Заснятая плёнка затем фотометрируется на универсальном микрофотометре обычным способом, что даёт возможность определить относительное распределение энергии в фокальном объёме. Преимуществом фотографического метода является возможность одновременно и мгновенно регистрироваться распределение плотности потока лучистой энергии по всем точкам фокальной и афокальной плоскостей. При этом нет необходимости в дополнительных устройствах, таких как координатометр (как в радиометрических или фотометрических методах), диафрагма (как в радиометрическом методе) и т.д.

В этом случае, если предположить, что по ординате отложены значения плотности излучения $E(Bm / m^2)$, то величина $\pi \int R^2 dE(Bt / m^2)$ эквивалентна полному излучению, падающему на фокальную плоскость. Это полное излучение должно быть пропорционально произведению прямого солнечного излучения E_0 , коэффициенту отражения зеркала γ и площади проекции зеркала πR^2 .

Таким образом, анализ известных методов определения оптик энергетических характеристик концентраторов показывает что они обладают существенными недостатками. В связи с этим разработка более совершенных и точных методов и устройств для определения энергетических характеристик концентраторов лучистой энергии, сочетающих достоинства известных методов, является актуальной задачей, имеющей научное и практическое значение, имеющей научное и практическое значение.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Поток энергии солнца и его изменения / Под ред. Уайта О. Москва, «Мир», 1980. 558 с.

2. Мак-Вейг Д. Применение солнечной энергии / Под ред. проф. Б.В.Гарнижевского. М.: «Энергоиздат», 1981. 215 с.
3. Попов Г.П. Концентрические оптические системы и их применение в оптическом приборостроении. М.: «Наука», 1998.
4. Мухиддинов М.М., Эргашев С.Ф. Солнечные параболоцилиндрические установки. Ташкент: «Фан», 1995. 208 с.
5. Вардияшвили А.А. Исследование теплоэнергетической эффективности и тепломассообменных процессов в гелиотеплицах с использованием тепловых отходов. Автореферат дис. на соиск. ученой степени к.т.н. ФТИ «Физика-Солнце» АН РУз. Ташкент, 2009. 27 с.
6. Вардияшвили А.Б. Теплообмен и гидродинамика в комбинированных солнечных теплицах с субстратом и аккумулярованием тепла. Ташкент Фан, 1990. 196 с.
7. Захидова Р.А., Зеркальные системы концентрации лучистой энергии. Ташкент: «Фан», 1986. 174 с.

АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО / АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО

УДК 69.001.5

Алла Петриковська
(Рівне, Україна)

ВІМ-ТЕХНОЛОГІЇ У БУДІВНИЦТВІ

ВІМ-технології підвищують безпеку будівництва об'єктів, моделюватимуть і прогнозуватимуть потенційні впливи усіх вірогідних факторів на кожному етапі зведення будівлі.

ВІМ-технології (Building Information Model) – це так зване інформаційне моделювання будівельного об'єкту. Інакше кажучи, це віртуальне будівництво об'єкта, яке можливо реалізувати ще задовго до його фактичного завершення.

Ключові слова: ВІМ-технології, префабрикація, інтернет речі, 3D друк, лазерні 3D-сканери і дрони, віртуальна і доповнена реальність.

Ще якихось тридцять років тому ми навіть і не думали, що зможемо щодня користуватися мобільними телефонами або розмовляти з людьми на іншому кінці планети і бачити їх при цьому. Неймовірна швидкість розвитку науки і техніки, щодня дарує нам технології, про які ми могли тільки мріяти раніше! Дивовижні розробки сучасних вчених захоплюють і вражають своєю новизною і вагомістю. Тішить те, що технологічний розвиток стосується і нашої будівельної галузі. Сьогодні на нас чекає багато цікавої інформації про інноваційні новини будівельних технологій.

1. Інформаційне моделювання споруд (ВІМ)

У 2018 році найкрупніші великі та інноваційні забудовники починають впроваджувати систему інформаційного моделювання споруд (ВІМ). В її основі закладена тривимірна інформаційна модель, на базі якої організована робота інвесторів, замовників, проектувальників, підрядників, архітекторів і експлуатуючих організацій. Тобто всіх, хто може брати участь в реалізації будівельного проекту. У процесі інформаційного моделювання відбувається накопичення і використання інформації про споруди, як основа для прийняття рішень у всіх процесах побудови. Що дає ця система на практиці? Ті, хто її запровадив, підтверджують скорочення кількості помилок і змін у проекті внаслідок вдосконалення комунікації між усіма сторонами робочого процесу, зростання точності прогнозів і контролю. ВІМ має надзвичайну «силу» – ця система піднімає архітекторів на найвищий щабель майстерності, дозволяючи об'ємно мислити. Адже, архітектор – це художник і інженер в одній особі. Він не тільки продумує ідею проекту, а збирає всю інформацію, необхідну для будівництва. Йому потрібно проаналізувати геодезичні умови, обчислити параметри стійкості, надійності і безпеки. У той же час повинні враховуватися всі нормативи. Тому одна маленька помилка архітектора може стати фатальною.

Принцип роботи системи ВІМ можна порівняти з хмарним сховищем або глобальною мережею, де збирається вся інформація з будівництва, проектування і т.д. та в реальному часі завантажується у віртуальний. Після цього, всю інформацію можна переглядати всюди, де є інтернет і вносити коригування, автоматизувати рутинні операції, зосередившись на творчості. Неймовірні можливості програмного забезпечення ВІМ і його постійний розвиток, дає можливість оцінити тривимірну модель проекту. Завдяки інтегрованості всіх процесів будівництва в ВІМ-моделях, будівництво, може виконуватися з урахуванням архітектури сталого розвитку. Можна повністю вивчити всі плюси і мінуси проекту, вдосконаливши всі слабкі сторони, вчасно внести зміни, розрахувати, скоротити витрати енергії і викиду CO₂ за рахунок використання спеціальних матеріалів.

Рис.1 Інформаційне моделювання споруд (BIM)

2. Префабрикація

Складання з готових елементів-модулів (повнозбірне будівництво) стає все більш популярне за рахунок своєї швидкості і економічності. Будівельні блоки і конструкції виготовляють у цехах, а на об'єкті просто збирають. Це допомагає знизити витрати і прискорити будівельний процес. Наприклад, у дерев'яному житловому будівництві, готові блоки для багатоповерхівок складаються з панелей Cross Laminated Timber (X-LAM). Вони характеризуються високою міцністю, тому і використовуються при будівництві багатоповерхівок. Саме за цією технологією був побудований найвищий сучасний дерев'яний будинок. На сьогоднішній день впроваджуються технології з виготовлення більш складних елементів MEP (Mechanical, electrical, and plumbing - механіка, електрика, водопостачання). Доречі, перший «хмарочос», фанерний будинок в 60 поверхів Вежа Джона Хенкока - найвища будівля в Бостоні (США), її висота 241 метр або 60 поверхів. Відкриття його було заплановане на 1971 рік. Але помилки архітекторів і будівельників внесли свої корективи. По-перше, будівля не могла чинити опір сильним поривам вітру - хмарочос сильно хитався. Більш того, людей всередині «заколювало». По-друге, городяни боялися за своє життя і обходили будинок стороною, тому що з хмарочоса вилітали вікна! Проблема була в рамках склопакетів. Вони були непридатні для великих вікон вежі. Тому було вирішено тимчасово «защити» хмарочос в фанеру і замінити всі 10 тисяч вікон. Відкриття скандально відомого хмарочоса відбулося в 1976 році.

3. Інтернет речі (Internet of Things, IoT)

Додатки Internet of Things, IoT створені, щоб полегшити і спростити роботу інженерів і проектувальників. В процесі проектування об'єкта, фахівець може отримувати інформацію про всі нові матеріали, що дає можливість впроваджувати їх в будівництво. Всі необхідні матеріали і комплектуючі, доставляються безпосередньо на будівельний майданчик.

4. 3D друк

Технологія, що дозволяє з неймовірною швидкістю і точністю створювати необхідні будівельні елементи. У програмах BIM ця технологія використовується дуже інтенсивно. Звичайно ж, технології 3D друку користуються широким попитом і на будівельних об'єктах, друкуючи цілі будинки.

Рис. 2. 3D друк

5. Лазерні 3D- сканери і дрони

За допомогою лазерного 3D - сканування буде можливість розглянути модель на будівельному майданчику і внести необхідні зміни. Також дрони, які збирають інформацію з об'єктів в режимі реального часу і передають на комп'ютер для перевірки і обробки. Це дасть можливість чітко контролювати будівельний процес.

Рис.3 Лазерні 3D- сканери і дрони

6. 4D, 5D і 6D сканування

Використання 4D сканування дозволяє встановлювати тимчасові інтервали будівництва. Можна оцінити скільки часу буде витрачено на реалізацію будь-якого з інженерних рішень. 5D і 6D моделювання дає можливість оцінити не тільки зовнішній вигляд, але і теплоізоляційні, акустичні та інші характеристики проекту. Вже на етапі моделювання можна розрахувати затрати та енергоефективність проекту.

7. Віртуальна і доповнена реальність

За допомогою спеціальних окулярів замовник будівництва зможе розглядати презентаційну модель. А функція доповненої реальності дає можливість замовнику та інженеру в окулярах, з'єднаних з комп'ютером, оцінити повномасштабну модель на ландшафті. І відразу оцінювати необхідність всіх змін, внесених в процесі розробки, їх ефективність на об'єкті. Звичайно, такий стрімкий розвиток можливо лякає. Але приклади неймовірних проектів, які вже побудовані в різних куточках світу, чи то літаючі будинки

Японії, створені для захисту від землетрусів, або надруковані на 3D принтері будинки Китаю, чітко дають враження того, що ми знаходимося в новій епосі будівельних технологій. А це не може не тішити і надихати.

Рис. 4. Віртуальна і доповнена реальність

Практично щодня на світовому ринку з'являються нові ідеї та пропозиції як забезпечити максимальний комфорт і безпеку сучасного житла. Вчені з різних куточків планети працюють над створенням нових супер міцних і безпечних будівельних матеріалів, розробляють неймовірні, часом космічні архітектурні ідеї. І все це втілюється в життя. Звичайно, ми не можемо залишатися осторонь інноваційних технологій, які вже застосовуються в будівництві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Плоский В. О., Гетун Г. В. Архітектура будівель та споруд. Книга 4. Технічна експлуатація та реконструкція будівель : Підручник-довідник. Кам'янець-Подільський : Рута, 2018. 750 с.
2. URL:<https://legalhub.online/budivnytstvo/novitni-vim-tehnologiyi-u-budivnytstvi-navishhovony-potribni-ukrayini/>
3. URL: <http://dominant-wood.com.ua/>

УДК 728.22:712.25

*Володимир Печенюк
(Львів, Україна)*

БЛАГОУСТРІЙ СУЧАСНОГО БАГАТОКВАРТИРНОГО ЖИТЛА

Інтенсивне будівництво житлових багатоповерхівок займає значні площі у містах, через що важливо звертати увагу не лише на планування будівлі, а й на формування її прибудинкового простору. Зокрема малоповерхове багатоквартирне будівництво характеризується рядом позитивних переваг.

Ключові слова: місто, розвиток міста, багатоквартирні будинки, комфортне середовище, громадський простір.

The intensive construction of residential high-rise buildings occupies a large area in cities, which is why it is important to pay attention not only to the layout of the building, but also to the formation of its adjacent space. In particular, low-rise apartment building is characterized by a number of positive advantages.

Key words: city, city development, apartment buildings, comfortable space, public space.

Одною з характерних рис урбанізації є концентрації населення у містах та його приміських територіях. Цей процес є притаманним для великих міст по цілому світі і свідчить він про активний розвиток, а й зумовлює зростання базових потреб мешканців, зокрема у житлі. Внаслідок чого підвищується попит у багатоквартирному будівництві, що тягне за собою проектування нових житлових мікрорайонів та кварталів.

Життя в місті зазвичай асоціюється з спальними районами та багатоквартирними житловими будинками. Прийнято вважати, що квартира є некомфортним середовищем проживання, а двір нагадує бетонне поле загромождене автомобілями. Проблемою таких асоціацій є нехтування забудовником простих правил в формуванні сучасного комфортного житла. Тому в умовах жорсткої конкуренції будівельним компаніям важко привернути увагу клієнтів і лише одиницям вдається запропонувати продукт, що може забезпечити комфортне проживання у міському середовищі, як про це свідчить закордонна практика.

Аналізуючи досвід розвинутих країн можна виділити кілька основних факторів в організації комфортного середовища багатоквартирних будинків для життя та відпочинку мешканців. Основним з них є поверховість. Зокрема, виділяються будинки висотою від двох до п'яти поверхів, що мають низку переваг над багатоповерхівками, а саме збільшення щільності забудови, масштабні до людини будівлі та прибудинкові території, покращення суспільних контактів між мешканцями.

Проектування малоповерхових будівель сприяє покращенню інсоляції по дозволяє зменшити відстань між будинками, що запобігає формуванню великих порожніх територій за якими важко доглядати. Це зумовлює формування напівприватного міського простору і з умовною приналежністю групі мешканців на відміну від значних незадіяних територій, що швидко стають занедбаними (Рис. 1), (Рис. 2). Можливість зменшення відстаней дозволяє раціонально використовувати території житлового кварталу, збільшувати щільність забудови та формувати різноманітні просторові композиції.

Рис. 1. Приклад житлової забудови з країн СНД [1].

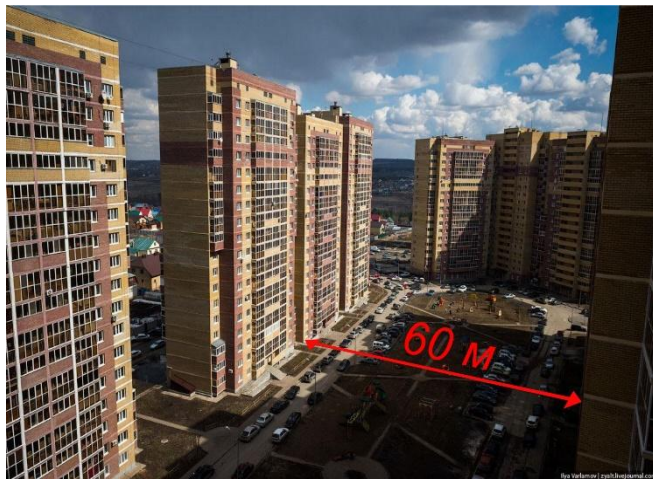

Рис. 2. Приклад житлової забудови з країн ЄС [2].

Мала кількість жителів в малоповерхових будинках сприяє постійному візуальному, і не лише, контакту з сусідами та навколишнім оточенням, в результаті чого ці квартали характеризуються низьким рівнем злочинності оскільки, одразу привертається увага на незнайомих людей в будинку чи на його території [3].

Внутрішній міжбудинковий простір має важливе значення в формуванні комфорту мешканців. Позитивний досвід реалізації прибудинкових територій включає пішохідні внутрішні двори з озелененням та зонами пасивного та активного відпочинку, автостоянки на підземних рівнях, а тимчасові паркінги на зовнішніх територіях довкола будинку. Основним принципом формування пішохідної прибудинкової території є відсутність перешкод для заїзду рятувальної та спеціалізованої техніки, але обмеження доступу для цивільного транспорту мешканців в зонах відпочинку (Рис. 3). Простір навколо будинку

повинен бути інклюзивним, головні входи в житлові секції доцільно передбачати на відмітці землі, що мінімізуватиме влаштування зовнішніх сходів та пандусів і забезпечуватиме мобільність мешканців згідно державних будівельних норм.

Рис. 3. Приклад міжбудинкового простору без автомобілів м. Львів [4].

Правильно підібране озеленення в міжбудинкових просторах суттєво підвищує рівень комфорту мешканців. Це передбачає висадку раніше підготовлених газонів замість локального засіву трав'яного покриття, а також посадку дорослих дерев крупномірів замість молодих саджанців [5]. Такі методи дозволяють одразу формувати та активізувати місця для відпочинку в теплу пору року не чекаючи поки рослинність сформується природнім шляхом. Такі способи проектування не вимагають використання новітніх технологій та матеріалів, завдяки чому суттєво не здорожчують процес будівництва, проте значно впливають на якість життя мешканців.

На основі вищесказаного можна зробити висновок, що благоустрій територій довкола багатоквартирних житлових будинків є важливим фактором формування якісного життя мешканців сучасного міста. Якщо зараз вже важко здивувати плануванням багатоквартирного житла, то проектування та впорядкування напівприватних громадських просторів залишається вільною нішею у вдосконаленні роботи проектантів. Важливо розуміти, що багатоквартирне житло є невід'ємною складовою сучасного міста, тому потребує відповідального ставитися до проектування та будівництва. Це допоможе змінити уявлення мешканців про комфортне житло та покращить якість міста загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Онлайн-журнал «LiveJournal». URL: <https://svettar.livejournal.com/104557.html>.
2. Веб-сайт сталого розвитку «Зелений світ – Друзі Землі». URL: <http://zsfoe.org/?p=1526>.
3. Мікрорайони Мінська. Шалена безвідповідальність/ varlamov// YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DOp513EUvXI&t=1068s>.
4. Дискусійна платформа «Твоє місто». URL: http://tvoemisto.tv/news/dvir_de_hochetsya_gulyaty_zhk_pasichnyy_vidkryv_podvirya_bez_avtomobiliv_88935.html.
5. Мікрорайони Китаю: Шанхай: як в Китаї будують житло/ varlamov// YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4b97HsgIU3w>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдраимова Газиза – магістрант 2 курсу фізико-технічного факультету Евразійського національного університету імені Л.Н.Гумілева (Нур-Султан, Казахстан)

Абдуллаєв Сайфулла Абдуллаєвич – доктор медичних наук, професор кафедри хірургічних захворювань педіатричного факультету Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Абдумаликова Хафиза Алланазаровна – студентка 1 курсу факультету узбекської філології Ташкентського державного університету узбекської мови та літератури імені Алішера Навої (Ташкент, Узбекистан)

Абикен Нурсултан Нурматович – магістрант 2 курсу кафедри боксу та важкої атлетики Казахської академії спорту та туризму (Алмати, Казахстан)

Айдаров Бакытжан Жұмадиллаұлы – викладач кафедри професійного навчання Южно-Казахстанського державного університету імені М.Ауєзова (Шымкент, Казахстан)

Aidyn Zor – PhD, викладач кафедри професійного навчання Університету Акдениз (Анталія, Турція)

Акімова Марина Євгенівна – викладач фізичного виховання Харківського комп'ютерного фахового коледжу (Харків, Україна)

Аллаяров Азимбек Толибович – магістрант 1 року навчання кафедри офтальмології Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Асанов Талгат – PhD докторант кафедри професійного навчання та образотворчого мистецтва (Шымкент, Казахстан)

Асубаєв Досан Болатбекович – магістрант 2 курсу кафедри національних видів спорту Казахської академії спорту та туризму (Алмати, Казахстан)

Атабаєва Наіма – вчитель початкових класів школи №36 Уйчинського району Наманганської області (Наманган, Узбекистан)

Аширова Жазира Уалихановна – PhD докторант 3 курсу кафедри професійного навчання Южно-Казахстанського державного університету імені М.Ауєзова (Шымкент, Казахстан)

Бабенчик Олена Петрівна – студентка 1 курсу магістратури факультету індустрії моди Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна)

Бабюк Аліна Борисівна – студентка 2 курсу факультету економіки, менеджменту та права Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (Вінниця, Україна)

Басва Марина Ібрагім Мауруф – студентка 2 курсу біотехнологічного факультету Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Балтабекова Алмагул Басаровна – PhD докторант 3 курсу кафедри професійного навчання Южно-Казахстанського державного університету імені М.Ауєзова (Шымкент, Казахстан)

Балтина Алтынай Сапаровна – докторант 2 курсу кафедри боксу та важкої атлетики Казахської академії спорту та туризму (Алмати, Казахстан)

Бараєв Хамит Абубакирович – доцент кафедри боксу та важкої атлетики Казахської академії спорту та туризму (Алмати, Казахстан)

Бачурін Георгій Вікторович – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри урології Запорізького державного медичного університету (Запоріжжя, Україна)

Бекмуродова Мухайє – викладач кафедри організації та управління закладами культури та мистецтва Узбекського державного інституту мистецтв та культури (Ташкент, Узбекистан)

Биюмена Анна Александровна – кандидат филологических наук, доцент, докторант I года обучения кафедры речеведения и теории коммуникации УО «Минский государственный лингвистический университет» (Минск, Беларусь)

Богацька Наталія Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та міжнародних відносин Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (Вінниця, Україна)

Боймирзаева Шахноза – учитель родного языка и литературы школы №43 Наманганской области (Наманган, Узбекистан)

Борковська Анастасія Михайлівна – студентка 4 курсу соціально-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Брусановська Валерія Сергіївна – студентка 4 курсу педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Булаченко Юрій Костянтинович – викладач вищої категорії, викладач-методист, керівник фізичного виховання, голова циклової комісії фізичного виховання ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний коледж» (Ніжин, Україна)

Булгакова Світлана Андріївна – студентка 5 курсу соціального-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Бурка Наталія Дмитрівна – студентка 4 курсу педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Валиева Тамилла Абдулазизовна – ассистент кафедры ВОП терапии, клинической фармакологии Ташкентского педиатрического медицинского института (Ташкент, Узбекистан)

Вардияшвили Афтандил Аскарлович – кандидат технических наук, доцент Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Василюк Тетяна Василівна – докторант заочної докторантури I року навчання кафедри правознавства Прикарпатського інституту імені М. Грушевського ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (Львів, Україна)

Васянович Євгенія Андріївна – викладач кафедри загального та прикладного мовознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)

Ващенко Олена Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Ведмідь Ольга Василівна – студентка 5 курсу (магістрант) кафедри початкової освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Внукова Ольга Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна)

Войтенко Володимир Іванович – кандидат технічних наук, доцент НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)

Войтенко Маргарита – студентка спеціальності 013 «Початкова освіта» Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Воруев Андрей Валерьевич – кандидат технических наук, доцент кафедры автоматизированных систем обработки информации УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины» (Гомель, Беларусь)

Вотик Володимир Олександрович – аспірант II року навчання кафедри землеробства, ґрунтознавства та агрохімії Вінницького національного аграрного університету (Вінниця, Україна)

Габдулов Едуард Хамзаевич – доцент кафедры бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Галунова Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та прикладного мовознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)

- Ганибаев Нурлан Сагидоллаевич** – преподаватель кафедры бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)
- Глєбов Андрій Андрійович** – курсант 2 курсу факультету підготовки спеціалістів військової розвідки та спеціального призначення Військової академії (Одеса, Україна)
- Гончаревич Ангелина Александровна** – студентка 3 курса факультета финансов и банковского дела Белорусского государственного экономического университета (Минск, Беларусь)
- Горбач Вікторія Віталіївна** – студентка 3 курсу географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
- Гордійчук Олексій Євгенійович** – студент 1 курсу факультету менеджменту і маркетингу Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)
- Горячко Катерина Костянтинівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри туризму Національного транспортного університету (Київ, Україна)
- Грачевська Таміла Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
- Григоренко Руслан Володимирович** – здобувач Національного транспортного університету (Київ, Україна)
- Губіна Владлена Володимирівна** – студентка 3 курсу факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету (Херсон, Україна)
- Губарь Андрій Олександрович** – кандидат медичних наук, доцент кафедри урології Запорізького державного медичного університету (Запоріжжя, Україна)
- Гузар Віктор Миколайович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізичного виховання Херсонської державної морської академії (Херсон, Україна)
- Дадабоева Ферузахон Олимжоновна** – докторант Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами (Ташкент, Узбекистан)
- Дейкун Петро Васильович** – викладач-методист, викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний коледж» (Ніжин, Україна)
- Дековець Віталій Олександрович** – здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії спеціальності 201 «Агрономія» кафедри селекції, насінництва і генетики Полтавської державної аграрної академії (Полтава, Україна)
- Дем'янчук Борис Олександрович** – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри автотехнічного забезпечення Військової академії (Одеса, Україна)
- Демиденко Ілья Олегович** – магістрант кафедри автоматизованих систем обробки інформації УО «Гомельський державний університет імені Франциска Скорины» (Гомель, Беларусь)
- Денисенко Дар'я Сергіївна** – студентка 5 курсу соціального-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)
- Дербак Ольга Анатоліївна** – викладач кафедри міжнародного туризму, готельно-ресторанного бізнесу та мовної підготовки ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля» (Дніпро, Україна)
- Десятка Олександр Анатолійович** – старший викладач кафедри фізичного виховання, спеціальної фізичної підготовки і спорту Військової академії (Одеса, Україна)
- Джалолов Давлатшох Абдувохидович** – студент 4 курса педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Джардемова Айнур Болатовна** – магістрант 2 курса факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
- Дзямко Тетяна Василівна** – викладач ВП НУБіП України «Мукачівський аграрний коледж» (Мукачево, Україна)

Дилмуродов Дилмурод Дилшоджон угли – ученик 11 класу общеобразовательной школы №14 в Ферганской области (Фергана, Узбекистан)

Дідик Олександр Анатолійович – студент 3 курсу факультету агрономії та лісівництва Вінницького національного аграрного університету (Вінниця, Україна)

Дмитрук Михайло Богданович – аспірант кафедри фізичної терапії та ерготерапії Львівського державного університету фізичної культури; фізичний терапевт 5-ої міської клінічної лікарні м. Львова (Львів, Україна)

Добрушина Марія Юрївна – аспірант I року навчання кафедри англійської філології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Довбиш Ігор Михайлович – асистент кафедри урології Запорізького державного медичного університету (Запоріжжя, Україна)

Довбиш Михайло Афанасійович – доктор медичних наук, професор кафедри урології Запорізького державного медичного університету (Запоріжжя, Україна)

Дорошук Ніна Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна)

Дрозд Ростислав Анатолійович – студент 1 курсу факультету ветеринарної медицини Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Жазыкбаев Ерасыл Галымович – магістрант 2 курсу кафедри бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Жиловська Катерина Ярославівна – студентка 3 курсу факультету агрономії та лісівництва Вінницького національного аграрного університету (Вінниця, Україна)

Жоламанов Ерболат Болатбекович – магістрант 2 курсу кафедри бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Жолдасбекова Сауле Абдразақовна – доктор педагогических наук, профессор кафедры профессионального обучения Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова (Шымкент, Казахстан)

Жўрабоева Зухраҳон Олимжоновна – учитель химии общеобразовательной школы №22 Янгикурганского района Наманганской области (Наманган, Узбекистан)

Журакулова Маржона Садриддин кизи – ученица Академического лицея при Каршинском инженерно-экономическом институте (Карши, Узбекистан)

Зайцев Алексей Андреевич – аспирант III года обучения кафедры оптики УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины» (Гомель, Беларусь)

Замішак Марія Ігорівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич, Україна)

Зейнуллинов Ертуган Ниязбекович – магістрант 1 курсу кафедри бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Зінченко Марія Олександрівна – викладач кафедри екології та географії факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету (Херсон, Україна)

Зойиров Зайниддин Худойкулович – кандидат экономических наук, доцент кафедры основ экономических знаний Навоийского государственного педагогического института (Навои, Узбекистан)

Ибрагимов Баходир Фикриевич – научный соискатель, ассистент кафедры акушерства и гинекологии Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Ибрагимова Камола Азим кизи – учитель средней общеобразовательной школы №237 г.Ташкента (Ташкент, Узбекистан)

Ибрагимова Саодат Абдумуминовна – кандидат экономических наук, доцент кафедры корпоративного управления Ташкентского государственного технического университета (Ташкент, Узбекистан)

Иманкулова Ляйля Болаткуловна – PhD докторант 3 курса кафедры профессионального обучения Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова (Шымкент, Казахстан)

Искаков Тайыржан Бахытбаевич – старший преподаватель кафедры бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Ищенко Ольга Анатоліївна – старший викладач кафедри вищої математики і фізики Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (Мелітополь, Україна)

Кадиров Илхомжон Одилжонович – доцент, старший преподаватель кафедры Академии Вооруженных Сил Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)

Калимолда Айдын Калимолдаевич – магистрант 2 курса кафедры борьбы Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Камалов Юсубалы Назымович – кандидат педагогических наук, доцент кафедры профессионального обучения Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова (Шымкент, Казахстан)

Камалова Дилнавоз Ихтиёровна – доктор философии по техническим наукам (PhD), старший преподаватель кафедры методики преподавания физики и астрономии Навоийского государственного педагогического института (Навои, Узбекистан)

Карменов Кайрат Маутханович – старший преподаватель кафедры бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Кащук Валерій Дмитрович – завідувач навчальної лабораторії, викладач Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Квак Лілія Василівна – викладач природничих дисциплін вищої категорії КЗ ЛОР «Бродівський педагогічний коледж імені Маркіяна Шашкевича» (Броди, Україна)

Ковалькова Татьяна Владимировна – аспирант II года обучения кафедры речеведения и теории коммуникации УО «Минский государственный лингвистический университет» (Минск, Беларусь)

Колотило Ольга Іванівна – викладач вищої категорії, викладач-методист Вижницького фахового коледжу мистецтва і дизайну імені В.Ю.Шкребляка (Вижниця, Україна)

Комар Світлана Іванівна – докторант заочної докторантури I року навчання кафедри правознавства Прикарпатського інституту імені М.Грушевського ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (Львів, Україна)

Кондратьева Инна Петровна – магистр педагогических наук, доцент кафедры иностранных языков ЧУО «БИП – Институт правоведения» (Минск, Беларусь)

Корчинський Віталій Романович – докторант заочної докторантури I року навчання кафедри правознавства Прикарпатського інституту імені М.Грушевського ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (Львів, Україна)

Костюшко Ігор Анатолійович – викладач кафедри фізичного виховання, спеціальної фізичної підготовки і спорту Військової академії (Одеса, Україна)

Кулик Максим Іванович – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри селекції, насінництва і генетики Полтавської державної аграрної академії (Полтава, Україна)

Курбанов Эркин Юсуфович – доктор медицинских наук, PhD, хирург высшей категории, заведующий отделения гнойной хирургии Самаркандского городского медицинского объединения (Самарканд, Узбекистан)

Кучкарова Нигора Абдужабборовна – учитель родного языка и литературы Президентской школы в Намангане (Наманган, Узбекистан)

Қирғизбоева Зайнабхон – учитель начальных классов школы №40 Янгикурганского района Наманганской области (Наманган, Узбекистан)

Лановенко Олена Геннадіївна – кандидат біологічних наук, доцент кафедри біології людини та імунології Херсонського державного університету (Херсон, Україна)

Лисенко Інна Сергіївна – студентка 2 курсу педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Лопатіна Марія Юріївна – аспірант I року навчання кафедри педагогіки мистецтва та фортепіанного виконавства факультету мистецтв імені Анатолія Авдієвського Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)

Любчук Ольга Костянтинівна – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри туризму ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Мадиева Дина Полатовна – PhD докторант 2 курсу кафедри професійного навчання Южно-Казахстанського державного університету імені М.Ауэзова (Шымкент, Казахстан)

Мажидов Азим Махаммадалиевич – преподаватель кафедри Академії Вооруженных Сил Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)

Мазур Іван Романович – студент 4 курсу географічного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Маляренко Аліна Миколаївна – викладач Медичного фахового коледжу Запорізького державного медичного університету (Запоріжжя, Україна)

Мамаджанова Гўзалхон – учитель родного языка и литературы школы №7 г.Намангана (Наманган, Узбекистан)

Мансурова Шабнам Мирзохидовна – студентка 3 курсу фізико-математического факультета Навоийского державного педагогического института (Навои, Узбекистан)

Мартинюк Оксана Анатоліївна – аспірант II року навчання кафедри психології та педагогіки Університету сучасних знань (Київ, Україна)

Масловская Татьяна Геннадьевна – студентка 3 курсу факультета финансов и банковского дела Белорусского державного экономического университета (Минск, Беларусь)

Маткаримова Ашурхон Исмоиловна – старший преподаватель факультета иностранных языков Андижанского державного университета (Андижан, Узбекистан)

Мейлиев Элбек Махмудович – магистрант Каршинского державного университета (Карши, Узбекистан)

Мельничук Михайло Михайлович – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Метіль Тетяна Костянтинівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри управління підприємницькою та туристичною діяльністю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Мизамова Корлан Ислямовна – кандидат економічних наук, доцент кафедри системного анализа и управления (САУ) Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Мирниезова Нилуфар Санжар кизи – студентка Ташкентского педиатрического медицинского института (Ташкент, Узбекистан)

Мирончук Ніна Романівна – вихователь вищої категорії, вихователь ГПД Навчально-виховного комплексу «Дошкільний навчальний заклад-загальноосвітній навчальний заклад I ступеня, гімназія» м. Славута Хмельницької області (Славута, Україна)

Мікуліч Любов Олександрівна – старший викладач кафедри ботаніки та екології факультету хімії, біології і біотехнологій Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)

Моїсєєв Сергій Олександрович – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії й методики виховання, психології та інклюзивної освіти КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (Херсон, Україна)

Моток Настя Іванівна – студентка 1 курсу магістратури педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Мочкін Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідної лабораторії освітніх інновацій та координації діяльності РМК (ММК) Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (Луцьк, Україна)

Муса Маргулан Нурланулы – магістрант 2 курсу факультета информационных технологий Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Мустафин Серик Касымович – профессор кафедры бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Нажмиддинова Шарофат – учитель начальных классов школы №36 Уйчинского района Наманганской области (Наманган, Узбекистан)

Наурызбаев Аскар Ергембаевич – доктор технических наук, профессор кафедры радиотехники, электроники и коммуникаций Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Нишонов Хуршида – учитель родного языка и литературы школы №43 Наманганской области (Наманган, Узбекистан)

Ніколова Валентина Іванівна – студентка 5 курсу педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Обилова Максуда – учитель начальных классов школы №36 Уйчинского района Наманганской области (Наманган, Узбекистан)

Овчарук Ігор Степанович – кандидат наук з фізичного виховання, полковник, начальник кафедри фізичного виховання, спеціальної фізичної підготовки і спорту Військової академії (Одеса, Україна)

Ömer Zaimoğlu – PhD, преподаватель кафедры профессионального обучения Университета Акдениз (Анталья, Турция)

Островський Микола Миколайович – студент 1 курсу факультету агротехнологій та екології Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (Мелітополь, Україна)

Панчук Євгенія Сергіївна – студентка магістратури I року навчання факультету дошкільної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Петренко Владимир Петрович – старший преподаватель кафедры бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Петриковська Алла Анатоліївна – викладач будівельних дисциплін, спеціаліст вищої категорії циклової комісії будівельних дисциплін Відокремленого структурного підрозділу «Рівненський коледж Національного університету біоресурсів і природокористування України» (Рівне, Україна)

Печенюк Володимир Михайлович – студент 4 курсу архітектурного факультету Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Позилова Барчиной – студентка факультета иностранных языков Андиганского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Поліщук Андрій Володимирович – студент 1 курсу магістратури факультету хімії, біології і біотехнологій Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)

Поліщук Світлана Вікторівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Постнікова Вікторія Анатоліївна – студентка 3 курсу факультету економіки та бізнесу Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (Мелітополь, Україна)

Постнікова Марина Вікторівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри електротехніки і електромеханіки імені професора В.В.Овчарова Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (Мелітополь, Україна)

- Пошаев Данебек Колдасаович** – кандидат педагогических наук, профессор кафедры профессионального обучения и изобразительного искусства (Шымкент, Казахстан)
- Проданова Олена Миколаївна** – викладач кафедри загальної та практичної психології Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)
- Пулатов Маруф Муродулла угли** – магистрант Петербургского государственного университета путей сообщения Императора Александра I (Санкт-Петербург, Россия)
- Райимов Шукурулло** – кандидат педагогических наук (PhD), доцент, старший преподаватель-доцент Центра повышения квалификации педагогических кадров военных образовательных учреждений Академии Вооруженных Сил Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)
- Райимова Ирода** – преподаватель средней школы №120 г.Ташкента (Ташкент, Узбекистан)
- Рахматуллаева Гулноза** – учитель начальных классов школы №40 Янгикурганского района Наманганской области (Наманган, Узбекистан)
- Репп Ліна Вікторівна** – викладач кафедри англійської філології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
- Рожко Наталія Ярославівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри промислового маркетингу Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя (Тернопіль, Україна)
- Романенко Тетяна Василівна** – завідувач відділення економіки, логістики та інформаційних систем ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний коледж» (Ніжин, Україна)
- Романів Павло Володимирович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна)
- Рыскулов Алдияр Куандыкович** – PhD докторант кафедри профессионального обучения и изобразительного искусства (Шымкент, Казахстан)
- Садуакасов Дастан Тилеубаевич** – старший преподаватель кафедры бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)
- Садуакасова Анеля Аманжоловна** – магистрант 1 курса Высшей школы педагогики Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)
- Садыкова Сохиба Умаровна** – учитель русского языка и литературы школы №22 Янгикурганского района Наманганской области (Наманган, Узбекистан)
- Сайфулина Альфира Фератовна** – преподаватель кафедры основ экономических знаний Навоийского государственного педагогического института (Навои, Узбекистан)
- Саманов Абдурашид Андамович** – преподаватель кафедры корпоративного управления Ташкентского государственного технического университета (Ташкент, Узбекистан)
- Сапарова Адия Сейтжановна** – магистрант 1 курса Высшей школы педагогики Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)
- Сарсенова Гульзира Турсыновна** – преподаватель кафедры иностранного языка: два иностранных языка Регионального социально-инновационного университета (Шымкент, Казахстан)
- Сатиб-Алдиев Азим Абду-Шакирович** – кандидат педагогических наук (PhD), доцент Центра повышения квалификации педагогических кадров военных образовательных учреждений Академии Вооруженных Сил Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)
- Свалова Альона Євгенівна** – студентка 1 курсу магістратури факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету (Херсон, Україна)
- Свирида Валерій Степанович** – старший викладач кафедри фізичного виховання Херсонської державної морської академії (Херсон, Україна)
- Свиридова Валентина Владимировна** – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры общей физики УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины» (Гомель, Беларусь)
- Сембек Райымбек** – магистрант 2 курса кафедры национальных видов спорта Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Семиренко Тамара Миколаївна – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри вищої математики та фізики Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Сидорченко Катерина Миколаївна – кандидат наук з фізичного виховання, доцент кафедри фізичного виховання та спорту Одеського національного політехнічного університету (Одеса, Україна)

Скибун Наталія Дмитрівна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри україністики Національного медичного університету імені О.О.Богомольця (Київ, Україна)

Стрикаленко Євгеній Андрійович – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри олімпійського та професійного спорту Херсонського державного університету (Херсон, Україна)

Сувонова Дилнура – преподаватель кафедры гуманитарных наук, физической культуры и спорта Самаркандского института ветеринарной медицины (Самарканд, Узбекистан)

Тазабек Еркебулан Нурланович – преподаватель кафедры бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Талмач Франческо Валерьевич – аспирант Докторальной школы в области права, политических и административных наук консорциума Университета политических и экономических европейских знаний имени Константина Стере и Академии экономического образования Молдовы (Кишинев, Молдова)

Тангиров Шерзод Абдурахмонович – преподаватель кафедры гуманитарных наук, физической культуры и спорта Самаркандского института ветеринарной медицины (Самарканд, Узбекистан)

Танирбергенев Еркебулан Болатович – магистрант 2 курса кафедры борьбы Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Танкиш Назира Полатовна – преподаватель кафедры профессионального обучения Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова (Шымкент, Казахстан)

Тимошенко Наталя Іванівна – студентка 5 курсу соціального-гуманітарного факультету ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (Маріуполь, Україна)

Тихорський Олександр Анатолійович – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри єдиноборств Харківської державної академії фізичної культури (Харків, Україна)

Товкач Ірина Євгеніївна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри дошкільної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Тоирова Муборак – студентка Университета журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)

Токашева Мейрамгуль Сериковна – старший преподаватель кафедры радиотехники, электроники и коммуникаций Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Турагалды Нурым Нургелдиевич – преподаватель кафедры бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Турдалиева Нилуфар – учитель узбекского языка школы №2 Норинского района Наманганской области (Наманган, Узбекистан)

Турдибекова Иродахон Ойбек кизи – студентка факультета иностранных языков Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)

Урманова Дилбархан Тешабаевна – доцент кафедры корпоративного управления Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова (Ташкент, Узбекистан)

Федоренко Людмила Володимирівна – викладач циклової комісії спеціальних економічних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний коледж» (Ніжин, Україна)

Хайруллаева Наргиза Махмуджоновна – заведующая библиотеки школы №40 Янгикурганского района Наманганской области (Наманган, Узбекистан)

Хамроева Фарангис Максудовна – преподаватель Специализированной школы-интерната №1 Китабского района (Узбекистан)

Хасанова Ўғилой – учитель начальных классов школы №40 Янгикурганского района Наманганской области (Наманган, Узбекистан)

Хатамова Гавхар Киямовна – старший преподаватель кафедры основ экономических знаний Навоийского государственного педагогического института (Навои, Узбекистан)

Хашимова Салима Нигматуллаевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры корпоративного управления Ташкентского государственного технического университета (Ташкент, Узбекистан)

Холикова Дилнавоз Алиматовна – кандидат филологических наук (PhD), доцент Центра повышения квалификации преподавательских кадров военных образовательных учреждений Академии Вооруженных Сил Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)

Хоменко Владислав Вікторович – викладач кафедри фізичного виховання Херсонської державної морської академії (Херсон, Україна)

Хотим Илья Сергеевич – аспирант II года кафедры всеобщей истории УО «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы» (Гродно, Беларусь)

Хубетов Олександр Вільсвич – аспірант III року навчання кафедри психології Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України (Київ, Україна)

Хусаинов Равшан Рахимович – кандидат экономических наук, доцент кафедры корпоративного управления Ташкентского государственного технического университета (Ташкент, Узбекистан)

Ҳамидов Достон – студент 2 курса факультета народного искусства Узбекского государственного института искусств и культуры (Ташкент, Узбекистан)

Цебенко Оксана Зіновіївна – викладач Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)

Цимбал Катерина Олександрівна – старший викладач кафедри інструментально-виконавської майстерності Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Цоцко Віталій Іванович – старший викладач кафедри вищої математики та фізики Дніпровського державного аграрно-економічного університету (Дніпро, Україна)

Цхвирашвили Борис Семенович – старший преподаватель кафедры бокса и тяжелой атлетики Казахской академии спорта и туризма (Алматы, Казахстан)

Чень Веньфен – аспірант III року навчання кафедри педагогіки мистецтва та фортепіанного виконавства Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)

Чжан Цзянань – аспірант IV року навчання кафедри педагогіки мистецтва та фортепіанного виконавства Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)

Чуба Дарина Андріївна – студентка спеціальності 013 «Початкова освіта» Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Чуканова Надія Олександрівна – студентка 5 курсу педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Шалар Олег Григорович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри олімпійського та професійного спорту Херсонського державного університету (Херсон, Україна)

Шамирбоева Манзура – учитель родного языка и литературы школы №43 г.Намангана (Наманган, Узбекистан)

Шейн Тетяна Володимирівна – викладач вищої категорії, старший викладач ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний коледж» (Ніжин, Україна)

Шепеленко Тетяна Валеріївна – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, завідувач кафедри фізичного виховання та спорту Українського державного університету залізничного транспорту (Харків, Україна)

- Шерстюк Любов Миколаївна** – старший викладач кафедри нормальної і патологічної анатомії та фізіології тварин Полтавської державної аграрної академії (Полтава, Україна)
- Шиляєва Тетяна Володимирівна** – викладач кафедри англійської мови та перекладу Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)
- Шкатула Юрій Миколайович** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри землеробства, ґрунтознавства та агрохімії Вінницького національного аграрного університету (Вінниця, Україна)
- Шкіра Людмила Володимирівна** – студентка 1 курсу спеціальності «Дошкільна освіта» Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
- Шкода Анастасія Олександрівна** – студентка 4 курсу факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету (Херсон, Україна)
- Шодмонов Азиз Азимович** – преподаватель кафедры общественных наук Самаркандского государственного института иностранных языков (Самарканд, Узбекистан)
- Шульга Марина Леонидовна** – старший преподаватель кафедры историко-культурного наследия Полесского государственного университета (Пинск, Беларусь)
- Щербина Вікторія Олександрівна** – здобувач 4 курсу спеціальності 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність» Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)
- Эгамбердиева Марғуба** – учитель начальных классов школы №40 Янгикурганского района Наманганской области (Наманган, Узбекистан)
- Эргашев Даврон Улугбек угли** – ученик 11 класса общеобразовательной школы №29 Шараф-Рашидовского района Джизакской области (Джизак, Узбекистан)
- Эрматова Шохиста** – методист по родному языку в Наманганском областном управлении народного образования (Наманган, Узбекистан)
- Юлдашев Фаррух Шокирович** – ассистент кафедры хирургических болезней педиатрического факультета Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Юнак Оксана Петрівна** – викладач Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
- Юнак Остап Миронович** – завідувач відділення, викладач Відокремленого структурного підрозділу «Коледж телекомунікацій та комп'ютерних технологій Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
- Юнусов Зоҳид Мамарахимович** – заместитель начальника Центра повышения квалификации преподавательских кадров военных образовательных учреждений Академии Вооруженных Сил Республики Узбекистан (Ташкент, Узбекистан)
- Юсупова Махлиё** – студентка факультета теории перевода Узбекского государственного университета мировых языков (Ташкент, Узбекистан)
- Юськів Сергій Миколайович** – в.о. завідувача кафедри фізичного виховання Херсонської державної морської академії (Херсон, Україна)
- Якубова Дильдар Мухемеджанова** – кандидат экономических наук, доцент кафедры корпоративного управления Ташкентского государственного технического университета (Ташкент, Узбекистан)
- Янчук Карина Олегівна** – аспірант I року навчання кафедри єдиноборств Харківської державної академії фізичної культури (Харків, Україна)

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ / БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Лілія Квас

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ В УМОВАХ
НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ 5

Олена Лановенко, Альона Свалова

АЛЕЛЬНІ ЧАСТОТИ ГРУП КРОВІ СИСТЕМИ АВО В МІСЬКІЙ ПОПУЛЯЦІЇ
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ 8

Олена Лановенко, Анастасія Шкода

АНТРОПОМЕТРИЧНІ ФАКТОРИ РИЗИКУ РОЗВИТКУ
ЦУКРОВОГО ДІАБЕТУ ДРУГОГО ТИПУ 12

Андрій Поліщук, Любов Мікуліч

ВИЗНАЧЕННЯ ВПЛИВУ ФІТОНЦИДНОЇ АКТИВНОСТІ ВІЧНОЗЕЛЕНИХ
ЧАГАРНИКІВ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ МІКРООРГАНІЗМІВ НА ПРИКЛАДІ
BUXUS SEMPERVIRENS L. 16

Фарангис Хамроева

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОТОСИНТЕТИЧЕСКОЙ АКТИВНОЙ РАДИАЦИИ
СВЕТОВОГО И ГАЗО- ВОЗДУШНОГО РЕЖИМА ГЕЛИОТЕПЛИЦ 18

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

Вікторія Горбач, Михайло Мельничук, Іван Мазур

ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ
РІЧКОВОЇ МЕРЕЖІ НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ 21

Марія Зінченко, Владлена Губіна

РОЛЬ ПРОРВ В ЕВОЛЮЦІЇ ЛОПАСТНИХ БЕРЕГІВ ЧОРНОГО МОРЯ 24

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

Kateryna Horiachko

UKRAINIAN SAFETY AND SECURITY AS FACTORS
OF THE SUCCESSFUL TOURISM DEVELOPMENT 28

Зайниддин Зойиров

ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН
И ПУТИ ЕГО ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ 30

Павло Романів

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ФРАНЧАЙЗИНГОВИХ СТРУКТУР
У РЕСТОРАННОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ 33

ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА

Наталія Богацька, Аліна Бабюк

ПРОЦЕС СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ НА ПІДПРИЄМСТВІ 38

Ангелина Гончаревич, Татьяна Масловская

КАЧЕСТВО ПРОВЕРКИ АУДИТА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ 42

Марина Постнікова, Вікторія Постнікова

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ
НА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ 44

Тетяна Романенко

ЗМІНА ОБЛІКОВОЇ СТАВКИ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ 48

Абдурашид Саманов

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЦЕЛЯХ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ 51

Гавхар Хатамова, Альфира Сайфулина

РАЗВИТИЕ ПРОМЫШЛЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И РЕШЕНИЕ
ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ (НА ПРИМЕРЕ НАВОИЙСКОЙ ОБЛАСТИ) 54

<i>Равшан Хусаинов, Саодат Ибрагимова</i> РЕЗУЛЬТАТЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ ДОХОДОВ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ В УЗБЕКИСТАНЕ	56
<i>Вікторія Щербина, Тетяна Метіль</i> СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ СИСТЕМИ БІЗНЕС-ПРОЦЕСІВ У МЕНЕДЖМЕНТІ ПІДПРИЄМСТВА	60
<i>Дильдар Якубова, Салима Хашимова</i> МОДЕЛИРОВАНИЕ ФОНДООТДАЧИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ УЗБЕКИСТАНА	63
МЕНЕДЖМЕНТ І МАРКЕТИНГ / МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	
<i>Руслан Григоренко</i> МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ЯКОСТІ АВТОСЕРВІСУ	67
<i>Наталія Рожко</i> ОСНОВНИ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ СУЧАСНОГО СПОЖИВАЧА	70
<i>Дилбархан Урманова</i> ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВАХ	71
<i>Людмила Федоренко</i> ОРГАНІЗАЦІЙНІ КОНФЛІКТИ ТА ШЛЯХИ УПРАВЛІННЯ НИМИ	74
ЖУРНАЛІСТИКА / ЖУРНАЛИСТИКА	
<i>Marjona Jo'raqulova, Dilmurod Dilmurodov</i> SPORT JURNALISTIKASIDA YANGI DAVRNI BOSH LASH VAQTI KELDI	78
<i>Muborak Toirova</i> QADIMDA "LANZANI TO'XTATISH" DEB NOMLANGAN IXTIRO HAQIDA BILASIZMI?	79
СОЦІОЛОГІЯ / СОЦИОЛОГИЯ	
<i>Наталія Бурка</i> МІГРАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА	84
ІСТОРИЧНІ НАУКИ / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Шерзод Тангиров</i> ПРОБЛЕМЫ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УЗБЕКИСТАНА В ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ	87
<i>Ілья Хотим</i> Н.А.РОЖКОВ: ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДЕЯТЕЛЬ, МЫСЛИТЕЛЬ, ИСТОРИК	90
КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГИЯ	
<i>Муҳайё Бекмуродова, Достон Ҳамидов</i> MUSTANKAM OILA HAYOTIDA FARZAND TARBIYASI VA OTA-ONANING ROLI	94
<i>Тамилла Валиева, Нилуфар Мирниевова</i> TA'LIM TARBIYA STRATEGIYASI 2020	97
<i>Маруф Пулатов, Нилуфар Мирниевова</i> SHAXS MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISH YO'LIDA KITOVXONLIK MADANIYATINING TUTGAN O'RNI	100
ПОЛІТОЛОГІЯ / ПОЛИТОЛОГИЯ	
<i>Таміла Грачевська</i> «НІШЕВА ДИПЛОМАТІЯ» ЯК СКЛАДНИК ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КАНАДИ	103
ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Тетяна Василюк</i> ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА ВИДІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ В УКРАЇНІ	106

Ніна Дорошук ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОТВОРЧОЇ РОБОТИ УРЯДУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (1918 Р.)	110
Світлана Комар ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	114
Віталій Корчинський ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ УКРАЇНИ	118
Francisco Talmaci INSTRUMENTELE DE PREVENIRE ȘI COMBATERE A INFRAȚIUNILOR DE CORUPȚIE, EXPERIENȚA INTERNAȚIONALĂ ȘI A REPUBLICII MOLDOVA	123
ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГІКА	
Бақытжан Айдаров, Юсубалы Камалов, Назира Танкиш, Aidyn Zor БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҰТҚЫРЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ҮДЕРІСІНІҢ МОДЕЛІ	129
Naima Ataboyeva BOSHLANG'ICH SINFLARDA XORIJIY TILLARNI YANGI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O'QITISH VA DIDAKTIK O'YIN TURLARINING ROLI	132
Жазира Аширова, Сауле Жолдасбекова БОЛАШАҚ КОЛЛЕДЖ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК ФУНКЦИЯСЫН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	134
Олена Ващенко, Ольга Ведмідь ПОНЯТТЯ «ЗДОРОВ'Я» У ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИХ НАУКОВЦІВ	136
Ольга Внукова, Олена Бабенчик МОТИВАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ	139
Маргарита Войтенко ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ В УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЯК ВИМОГА СЬОГОДЕННЯ	142
Андрій Губарь, Георгій Бачурін, Михайло Довбиш, Ігор Довбиш ЩОДО ПИТАННЯ ЯКОСТІ НАДАННЯ ОСВІТИ У МЕДИЧНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	144
Ферузахон Дадабоева МАКТАБ АСТРОНОМИЯ КУРСИНИНГ ЭСТЕТИК МАЗМУНИ ВА УНИ ЎҚУВЧИЛАРДА ШАКЛЛАНТИРИШ	146
Ольга Дербак ПІДГОТОВКА ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ТУРИЗМУ	149
Тетяна Дзямко ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ ПРИ ВИКЛАДАННІ ХІМІЇ	152
Сауле Жолдасбекова, Ляйля Иманкулова, Алмагул Балтабекова, Дина Мадиева ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ	156
Дилнавоз Камалова, Шабнам Мансурова ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИКИ	160
Zaynabxon Qirg'izboyeva BOSHLANG'ICH SINFLARDA INTERFAOL METODLAR VA ULARNI QO'LLASHNING AHAMIYATI	161

Ольга Колотило СУЧАСНІ ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА МЕТОДИ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	163
Nigora Kuchkarova USING SPECIAL TECHNIQUES WHILE WORKING WITH GROUPS	167
Інна Лисенко ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЯ В РАННЬОМУ ДИТИНСТВІ У ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ ЗОРУ	171
Марія Лопатіна ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ДИТИНИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ	174
Аліна Малярєнко ЗНАЧЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ПІДГОТОВКИ В СТАНОВЛЕННІ ПРОФЕСІЙНИХ І МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ МЕДИКІВ	177
Go`zalxon Matadjanova, Manzura Shamirboyeva</b> BOSHLANG`ICH SINF O`QUVCHILARIGA BAYON YOZISHNI O`RGATISH METODIKASI	181
Ніна Мирончук ЛЕПБУК ЯК ЗАСІБ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ НА ГРУПІ ПОДОВЖЕНОГО ДНЯ	182
Настя Моток ПРАВОВІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З МОЛОДДЮ	186
Сергій Мочкін РОЛЬ МИСТЕЦТВА У ПІДГОТОВЦІ ПЕДАГОГІВ ДО ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА НАЦІОНАЛЬНИХ ЦІННОСТЯХ	189
Sharofat Najmiddinova BOSHLANG`ICH SINF O`QUVCHILARINING NUTQINI O`STIRISHDA DIDAKTIK O`YINLARNING TARBIYAVIY ANAMIYATI	192
Валентина Ніколова СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ	193
Мақсуда Обилова ТАЪЛИМДА МУОМАЛА ВА МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	197
Євгенія Панчук ТВОРИ ЖИВОПИСУ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	198
Світлана Поліщук ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ КЕРІВНИКА НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	202
Данебек Пошаев, Алдияр Рыскулов, Талгат Асанов ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНДА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ- ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНДЕРІН ДИДАКТИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ	205
Шукурулло Райимов, Ирода Райимова ЁШЛАРНИНГ ВАТАНПАРВАРЛИК ТАРБИЯСИДА БУЮК АЖДОДЛАРИМИЗ ЖАСОРАТЛАРИНИНГ ЎРНИ	209
Gulnoza Raxmatullayeva O`QUVCHILARNING O`QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHGA PEDAGOGIK- PSIXOLOGIK YONDASHISH	211

Анеля Садуакасова МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДА БАЛАЛАРМЕН ЖОБА ҚЫЗМЕТІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	214
Сохиба Садыкова АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	218
Адия Сапарова МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ СОЛАҚАЙ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ҒЫЛЫМИ – ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	220
Азим Сатиб-Алдиев, Камола Ибрагимова ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГНИНГ КРЕАТИВЛИГИ	224
Тамара Семиренко, Олексій Гордійчук ПРО МЕТОДИКУ ВИКЛАДАННЯ ВИЩОЇ МАТЕМАТИКИ	227
Наталія Скибун ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ТА МОВЛЕННСВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ МЕДИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ	229
Назира Танкиш, Юсубалы Камалов, Ömer Zaimoğlu, Гульзира Сарсенова ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ	233
O'g'ilo' Hasanova BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARI BILAN KATTA TANAFFUSDA O'TKAZILADIGAN HARAKATLI O'YINLARNING AHAMIYATI	238
Дилнавоз Холикова, Илхомжон Кадиров, Азим Мажидов ЁШЛАРНИНГ ВАТАНПАРВАРЛИК ТАРБИЯСИДА ИННОВАЦИОН ТАЛАБЛАР	240
Чень Веньфен ЗАСТОСУВАННЯ ЕВРИСТИЧНОГО ПІДХОДУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНО-ВИКОНАВСЬКОЇ НАДІЙНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА	242
Чжан Цзянань КОМПОНЕНТНА СТРУКТУРА СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА У ПРОЦЕСІ ФОРТЕПІАННОГО НАВЧАННЯ	245
Дарина Чуба ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ В УЧНІВ НАВИЧОК БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ НА ДОРОЗІ	250
Надія Чуканова ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	252
Тетяна Шейн ДУАЛЬНА ПІДГОТОВКА ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ВИКЛИКІВ	255
Людмила Шкіра МЕТАФОРИЧНА ДІЛОВА ГРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІНТЕРАКТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИХОВАТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	259
Marg'uba Egamberdiyeva BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI DARSLARINI INTERFAOL METODLAR ASOSIDA TASHKIL ETISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	263
Зохид Юнусов ҲАРБИЙ ТАЪЛИМДА МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМНИНГ ЎРНИ	265

ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГИЯ

<i>Валерія Брусановська, Олена Проданова</i> ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ПОДОЛАННЯ	268
<i>Світлана Булгакова, Наталя Тимошенко, Ольга Любчук</i> ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ «СОЦІАЛЬНА РОБОТА» І «ТУРИЗМ» ДО ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ЗА ФАХОМ	271
<i>Андрій Глебов</i> АСПЕКТИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ, ЩО СПРИЯЮТЬ ВТРАТИ МОРАЛЬНИХ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ. ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ПОТРЕБИ ЛЮДИНИ, ЯК УНІКАЛЬНОЇ ДУХОВНОЇ ІСТОТИ	275
<i>Дар'я Денисенко, Ольга Любчук</i> ДІАГНОСТИКА ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ КЕРІВНИКА	279
<i>Марія Заміщак</i> ЗДІЙСНЕННЯ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СИСТЕМІ ЧИННИКІВ	282
<i>Оксана Мартинюк</i> ТРАДИЦІЯ І ДОЦІЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ	285
<i>Ірина Товкач, Катерина Цимбал</i> МАЙБУТНІМ ВИХОВАТЕЛЯМ ПРО ВПЛИВ МУЗИКОТЕРАПІЇ НА ПРОБЛЕМИ УСНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	293
<i>Олександр Хубетов</i> ПАНДЕМІЯ КОРОНАВІРУСУ: ЗНАЧЕННЯ КОГНІТИВНИХ ЧИННИКІВ АДАПТАЦІЇ ІНДИВІДІВ ДО УМОВ ЖИТТЯ ПІД ЧАС КАРАНТИНУ	297
<i>Марина Шульга</i> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ	300
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	
<i>Андрей Воружев, Валентина Свиридова, Ілья Демиденко</i> ДЕКОМПОЗИЦІЯ QR-КОДОВ ПРИ СОСТАВЛЕНИИ ЗАДАЧ ДЛЯ КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ В ДИСТАНЦИОННОЙ ФОРМЕ ОБУЧЕНИЯ	303
<i>Валерій Кашук, Оксана Юнак, Остап Юнак</i> СТВОРЕННЯ TON-САЙТУ НА БАЗІ ДОДАТКУ TON SITES ДЕЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ МЕРЕЖІ TELEGRAM OPEN NETWORK	308
<i>Марғұлан Мұса, Айнура Джардемова, Корлан Мизамова</i> МОДЕЛИРОВАНИЕ В СИСТЕМЕ МОНИТОРИНГА ИНЦИДЕНТОВ И УПРАВЛЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТЬЮ	311
<i>Асқар Наурызбаев, Газиза Абдраимова, Мейрамгуль Токашева</i> LORAWAN ТЕХНОЛОГІЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ	313
<i>Маруф Пулатов, Нилуфар Мирниевова</i> АХВОРОТ ХАВФСIZLIGI TUSHUNCHASI. АХВОРОТЛАРНИ НІМОҲАЛАШНИНГ ТАРКІБИҲ ҚИСМЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ	316
<i>Оксана Юнак, Оксана Цебенко, Остап Юнак</i> КОМПОНЕНТИ МЕРЕЖІ TELEGRAM OPEN NETWORK (TON)	318
ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ / ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Алексей Зайцев</i> ИССЛЕДОВАНИЕ КРЕМНИЙОРГАНИЧЕСКИХ ПОКРЫТИЙ	321
<i>Микола Островський, Ольга Іщенко</i> КОРЕЛЯЦІЙНИЙ АНАЛІЗ БАГАТОКОМПОНЕТНОГО ПРОЦЕСУ ЗНЕЖИРЕННЯ МОЛОКА	323

<i>Віталій Цоцко, Марина Баєва</i> БІОЛОГІЧНА ЕНЕРГІЯ	326
<i>Віталій Цоцко, Ростислав Дрозд</i> ДО ОБМЕЖЕНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНІВ В'ЯЗКОСТІ	329
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ	
<i>Нурсултан Абикен, Нурым Турагалды, Серик Мустафин, Владимир Петренко</i> АУЫР АТЛЕТІКАМЕН АЙНАЛЫСАТЫН СПОРТШЫЛАРДЫҢ ТӨЗІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІН ҚҰРАСТЫРУ	331
<i>Досан Асубаев, Кайрат Карменов, Еркебулан Тазабек, Нурлан Ганибаев</i> СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ СКОРОСТНО-СИЛОВЫХ КАЧЕСТВ КАРАТИСТОВ	334
<i>Юрій Булавенко</i> ЗНАЧЕННЯ РУХОВОЇ АКТИВНОСТІ ДЛЯ ЗМІЦНЕННЯ ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ	337
<i>Віктор Гузар, Сергій Юськів</i> ВПЛИВ ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ НА ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОРСЬКИХ ФАХІВЦІВ	341
<i>Віктор Гузар, Сергій Юськів</i> ВПЛИВ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ТА СПОРТУ НА СТІЙКІСТЬ ОРГАНІЗМУ МОРСЬКИХ ФАХІВЦІВ ДО ВПЛИВУ ТЕМПЕРАТУРНИХ РЕЖИМІВ	344
<i>Олександр Десятка, Ігор Костюшко</i> ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАНЯТЬ З ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ З ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ-ЖІНКАМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ УДОСКОНАЛЕННЯ	347
<i>Ерасыл Жазыкбаев, Ертуган Зейнуллинов, Алтынай Балтина</i> ЖОҒАРЫ ДӘРЕЖЕЛІ БОКСШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ДАЯРЛЫҚ ЖҮЙЕСІ	352
<i>Ерболат Жоламанов, Дастан Садуакасов, Эдуард Габдулов, Хамит Бараев</i> ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ТЯЖЕЛОАТЛЕТОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СПЕЦИАЛЬНУЮ РАБОТОСПОСОБНОСТЬ	355
<i>Айдын Калимолда, Тайыржан Искаков, Алтынай Балтина</i> ЕРКІН КҮРЕС БАЛУАНДАРЫН СПОРТТЫҚ ІРІКТЕУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ	359
<i>Сергій Мойсєєв, Віктор Гузар</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ФІЗИЧНОГО САМОВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОГО КАРАНТИНУ	362
<i>Райымбек Сембек, Еркебулан Тазабек, Борис Цхвирашвили</i> СТУДЕНТТЕРГЕ БЕРІЛЕТІН ДЕНЕ ЖҮКТЕМЕСІНІҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІНЕ ӘСЕРІ (ТАЙБОКС МЫСАЛЫНДА)	365
<i>Катерина Сидорченко, Ігор Овчарук, Борис Дем'янчук</i> ВАРІАНТ МЕТОДИКИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОКАЗНИКА ЯКОСТІ ОФІЦЕРА- ВИПУСКНИКА СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ»	368
<i>Євгеній Стрикаленко, Олег Шалар</i> МЕТОДИКА ОЦІНКИ РІВНЯ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВЛЕНOSTІ ЮНИХ ФУТБОЛІСТІВ З ВИКОРИСТАННЯМ КОМПЛЕКСНОГО ПІДХОДУ	373
<i>Еркебулан Танирбергенев, Алтынай Балтина, Тайыржан Искаков</i> ЕРКІН КҮРЕСТЕГІ ЖАСӨСПІРІМ БАЛУАНДАРДЫҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ	378
<i>Владислав Хоменко, Сергій Юськів, Валерій Свирида</i> РОЗВИТОК ОСНОВНИХ ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ ФУТБОЛІСТІВ	381
<i>Тетяна Шепеленко, Марина Акімова</i> СТЕП-АЕРОБІКА У ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННІ СТУДЕНТОК НЕФІЗКУЛЬТУРНИХ ВИШІВ	385

Карина Янчук, Олександр Тихорський АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТРЕНУВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ КАРАТИСТІВ ІЗ ВАДАМИ СЛУХУ	387
ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Хафиза Абдумаликова ОЙБЕКНИНГ “НАВОИЙ” РОМАНИДАГИ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР	390
Hafiza Abdumalikova SHOIR BOTU IJODIDA ERK TO'LQINLARI	391
Анна Биюмена ТРУДОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СФЕРА СОЛИДАРИЗАЦИИ В МЕДИАДИСКУРСЕ	394
Шахноза Боймирзаева, Хуршида Нишонова НАМАНГАН ХАЛҚ ДОСТОНЧИЛИГИ БЎЛГАНМИ?	396
Анастасія Борковська АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕДАЧІ ДЕСЕМАНТИЗОВАНОЇ ЛЕКСИКИ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ КАЗОК О.УАЙЛЬДА	397
Євгенія Васянович АСОЦІАТИВНЕ ПОЛЕ <i>МИР</i> У МОВНІЙ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ-ГУМАНІТАРІЇВ	401
Наталія Галунова ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ОСОБИСТІСТЬ У СОЦІОПСИХОЛІНГВІСТИЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ	403
Петро Дейкун РОЛЬ ПЕРЕКЛАДАЦЬКИХ СТРАТЕГІЙ ТА ТРАНСФОРМАЦІЙ ПІД ЧАС ПЕРЕКЛАДУ АНГЛОМОВНИХ СТАТЕЙ САЙТУ БІ-БІ-СІ	406
Марія Добрушина ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ МЕТОДИКИ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ НОМІНАТИВНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТУ	408
Татьяна Ковалькова ЯЗЫКОВАЯ ЭКСПЛИКАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ СПЛОЧЕННОСТИ В ИМИДЖЕВОМ КОРПОРАТИВНОМ ДИСКУРСЕ	410
Инна Кондратьева РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В РАМКАХ ПРЕПОДАВАНИЯ ДЕЛОВОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА У СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ	413
Ашурхон Маткаримова ТИЛЛАРДА ЭРКАЛАШ СЕМАНТИКАСИНИНГ МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИГА БИР НАЗАР	415
Barchinoy Pozilova THE IMPORTANCE OF ENGLISH DIALECTS IN TEACHING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE	417
Ліна Penn THE IMPLEMENTATION OF <i>HEART PHRASES</i> IN MODERN ENGLISH LITERATURE (ON THE EXAMPLE OF THE NOVEL “ <i>THE GIRL YOU LEFT BEHIND</i> ” BY JOJO MOYES)	419
Nilufar Turdaliyeva ANTROPONIMLARDA MOTIVATSIYA HODISASI TALQINI	421
Irodakhon Turdibekova TEACHING CROSS-CULTURAL COMMUNICATION WITH INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY RESOURCES	425

Nargiza Xayrullayeva KITOB – INSON QALBINI YOG‘DULANTIRUVCHI NUR	427
Тетяна Шилєва СЕМАНТИКА МОВНИХ ЗАСОБІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЛОБАЛЬНОЇ ФІДЕІСТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ПРОПОВІДІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ЦЕРКВИ	429
Даврон Эргашев ЛЮБОВЬ СВОБОДНОГО ВИДЕНИЯ ДЛЯ ЛИТЕРАТУРЫ	432
Shoxista Ermatova TIL TA‘LIMIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR	434
Махлиё Юсупова ПРОЗАИЧНЫЙ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ АЛИШЕРА НАВОИ «BO‘LDIM SANGA»	436
ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ	
Дилнура Сувонова ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	439
Азиз Шодмонов NAQSHBANDIYA TA‘LIMOTIDA INSON TALQINI	441
ХІМІЧНІ НАУКИ / ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Zuxra Jo‘raboyeva TAVOBAT OLAMI SIRLARI	443
МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ	
Сайфулла Абдуллаев, Эркин Курбонов, Давлатишох Джалолов, Фаррух Юлдашев ҚАНДЛИ ДИАБЕТДА ЮМШОҚ ТЎҚИМАЛАРНИНГ ЙИРИНГЛИ НЕКРОТИК ЯЛИЎЛАНИШИНИНГ СЕПСИС АСОРАТИНИ ДАВОЛАШ МУАММОЛАРИ	445
Azimbek Allayarov COMPARATIVE ASSESSMENT OF HYPOTENSIVE ACTION OF PROSTAGLANDINS IN OPEN – ANGLE GLAUCOMA	447
Михайло Дмитрук АЛГОРИТМ РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ВТРУЧАННЯ СПРЯМОВАНОГО НА КОРЕКЦІЮ ПАТОЛОГІЧНОЇ ХОДИ У ОСІБ ПІСЛЯ ПЕРЕНЕСЕНОГО МОЗКОВОГО ІНСУЛЬТУ	449
Баходир Ибрагимов СИНДРОМ ПОЛИКИСТОЗНЫХ ЯИЧНИКОВ КАК ОДНА ИЗ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОЙ ГИНЕКОЛОГИИ	455
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО	
Володимир Вотик КОНТРОЛЮВАННЯ БУР’ЯНОВОЇ РОСЛИННОСТІ В АГРОЦЕНОЗАХ НУТУ	458
Віталій Дековець, Максим Кулик АГРОЕКОЛОГІЧНІ ТА БІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІСКАНТУСУ ГІГАНТСЬКОГО	461
Олександр Дідик, Юрій Шкатула ВПЛИВ БІОЛОГІЧНИХ ПРЕПАРАТІВ НА УРОЖАЙНІСТЬ ГОРОХУ	464
Катерина Жилівська, Юрій Шкатула УРОЖАЙНІСТЬ ЗЕРНА КУКУРУДЗИ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ХІМІЧНОГО ЗАХИСТУ	468
Любов Шерстюк ГАЛУЗЬ СВИНАРСТВА В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ Й ВИКОРИСТАННЯ	471
Юрій Шкатула МІКРОБІОЛОГІЧНІ ПРЕПАРАТИ В АГРОЦЕНОЗАХ СОНЯШНИКУ	474

**ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ /
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ**

<i>Володимир Войтенко</i> ВПЛИВ КОНСТРУКЦІЇ РІЗЦЯ НА ЕКОНОМІКУ ТОЧІННЯ	478
<i>Дилнавоз Камалова</i> ВЛИЯНИЕ ВИДИМОГО СВЕТА КОМПОЗИТОВ НА СИГНАЛ ЭПР В СПЕКТРОСКОПИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ	481
<i>Элбек Мейлиев, Афдандил Вардияшвили</i> СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ И ПРИБОРЫ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОПТИКО- ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК КОНЦЕНТРИРУЮЩИХ СИСТЕМ	482
АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО / АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛЬСТВО	
<i>Алла Петриковська</i> ВІМ-ТЕХНОЛОГІЇ У БУДІВНИЦТВІ	486
<i>Володимир Печенюк</i> БЛАГОУСТРІЙ СУЧАСНОГО БАГАТОКВАРТИРНОГО ЖИТЛА	489
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	492

Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав, 2020. – Вип. 57. – 514 с.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, достовірність фактів і посилань несуть автори публікацій. Передрук і відтворення опублікованих у збірнику матеріалів будь-яким способом дозволяється тільки при посиланні на «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації».

Матеріали науково-практичної інтернет-конференції розміщені на сайті:
<http://confscientific.webnode.com.ua>

Укладачі: С.М.Кикоть, І.В.Гайдаєнко
Верстка та дизайн: І.В.Гайдаєнко

Адреса оргкомітету та редколегії:
вул. Сухомлинського, 30 (к. 100),
м. Переяслав,
08401, Київська обл., Україна
тел. +380930569496,
сайт: confscientific.webnode.com.ua

Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав, 2020. – Вып. 57. – 514 с.

Ответственность за грамотность, аутентичность цитат, правильность фактов и ссылок, достоверность материалов несут авторы публикаций. Перепечатка и воспроизведение опубликованных в сборнике материалов любым способом разрешается только при ссылке на «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации».

Материалы научно-практической интернет-конференции размещены на сайте: <http://confscientific.webnode.com.ua>

Составители: С.Н.Кикоть, И.В.Гайдаенко
Верстка и дизайн: И.В.Гайдаенко

Адрес оргкомитета и редколлегии:
ул. Сухомлинского, 30 (к. 100),
г. Переяслав,
08401, Киевская обл., Украина
тел. +380930569496,
сайт: confscientific.webnode.com.ua

